

94/1.2

1-4

FATE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

KUBINYI ANDRÁS

BUDA ÉS PEST KERESKEDELME
A 15—16. SZÁZADBAN

SZÁNTAY ANTAL

REFORMELKÉPZELÉSEK
II. JÓZSEF KÖRNYEZETÉBEN

PÓTÓ JÁNOS

AZ AKADÉMIA ÁLLAMOSÍTÁSA

DEYD GÉZA

MAGYARORSZÁGI TÖRÖK
ARCHONTOLÓGIAI KUTATÁSOK

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVI. ÉVFOLYAM, 1994. 1-2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben	1
Szántay Antal: Justii és Beck: reformelképzelések II. József környezetében	53
Pótó János: Az Akadémia államosítása	79

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Dávid Géza: A magyarországi török archontológia (A gyulai szandzsákbégek példáján)	111
Richard Pražak: Széchenyi István cseh kapcsolatai	129

DOKUMENTUM

Réti György: Gömbös és a római hármass egyezmény, 1934	135
Karsai László: Szálasi és Hitler 1944 nyarán	167

ÉLETMŰ

Kubinyi András munkáinak válogatott bibliográfiája (65. születésnapja alkalmából)	181
--	-----

KUBINYI ANDRÁS

BUDA ÉS PEST SZEREPE A TÁVOLSÁGI KERESKEDELEMBEN A 15–16. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Nem sokkal több mint 200 km-re fekszik egymástól a Duna partján két fontos középkori főváros: Buda és Bécs.¹ Míg azonban az osztrák főváros kereskedelmével nem kevés munka foglalkozott,² Buda kereskedelemtörténetének feldolgozása előtt komoly nehézségek tornyosulnak. Elpusztult a főváros levéltára, nem maradt ránk a királyi levéltár, úgyhogy aprólékos munkával, a Budával kapcsolatokat tartó városok anyagából kell rekonstruálni a város múltját. Bonyolítja a helyzetet, hogy Buda és balparti testvérvárosa, Pest, jogilag önálló volt, rajtuk kívül még Óbuda és két mezővárosi rangú külváros, Felhévíz (Buda mellett) és Szentfalva (Pest mellett) együtt alkotta a fővárosi agglomerációt. Ezek a települések ugyanis gazdaságilag összefüggtek egymással: még a kortársak is ebből a szempontból egy városnak tartották őket.³

- 1 Ez a munka egy kb. 25 évvel ezelőtt írt tanulmány átdolgozott magyar nyelvű változata: *András Kubinyi: Die Sädte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts.* In: *Ingomar Bog* (szerk.): *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa.* Köln-Wien, 1971. 342–433. — Ez a tanulmány sohasem jelent meg magyarul, és csak kevesen használták fel, így indokolt egyszer magyarul is kiadni. Újból elolvastván akkori munkámat, örömmel állapítottam meg, hogy túlnyomórészt ma is érvényesnek tartom akkori nézeteimet. Ennek ellenére vannak részek, így pl. e tanulmánynak 2. fejezete, amelyben álláspontom részben változott, úgyhogy ez nem felel meg teljesen akkori munkám szövegének. Ezen kívül számos helyen változtattam a megfogalmazáson; hol egyértelműbbé, hol óvatosabbá tettem. A jegyzeteket a későbbi irodalom alapján bővítettem, itt azonban nem törekedtem teljességre.
- 2 *Arnold Luschin von Ebengruth: Münzwesen, Handel und Verkehr im späteren Mittelalter.* In: *Geschichte der Stadt Wien.* Hrsg. von Altertumsvereine zu Wien. Bd. II/II. Wien, 1905. 741–866. — *Theodor Mayer: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter.* In: *Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs.* Heft 6. Innsbruck, 1909. — *Friedrich Engel-János: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts.* In: *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* 6(1926) 37–71. — *Otto Brunner: Neue Arbeiten zur älteren Handelsgeschichte Wiens.* In: *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* (=JVGSStW) 8(1949–50) 7–30. — *Peter Csendes: Die Donaustädte von Passau bis Pressburg im 15. Jahrhundert.* In: *Wilhelm Rausch* (szerk.): *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters.* Linz/Donau, 1974. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas III.) 95–106. — *Uő.: Zur Wiener Handelsgeschichte des 16. Jahrhunderts.* In: *Franz Baltzarek, Peter Csendes és mások* (szerk.): *Wien an der Schwelle der Neuzeit.* Wien, 1974. 44–53. — *Othmar Pickl: Der Handel Wiens und Wiener Neustadt mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* In: *I. Bog* (szerk.): i.m. 320–341. — *Richard Perger: Nürnberger im mittelalterlichen Wien.* In: *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* (=MVGStN) 63(1976) 1–98.
- 3 *Karl Otto Müller: Welthandelsbäuche (1480–1540).* Wiesbaden, 1962. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. V.) 199.

Ez a munka a középkori főváros kereskedelemtörténetének utolsó évtizedeit tárgyalja — kb. a Jagellók trónra léptétől (1409) a török megszállásig (1541) —, amikor az erősebben kapcsolódott a nemzetközi gazdasági élet vérkeringéséhez. Ennek a korszaknak a végén, 1536-ban írta Oláh Miklós (1526 előtt II. Lajos király titkára) Budáról: „*Oppidum ipsum Budense celebre est Italis, Germanis, Polonis et nostra hac eatate Turcis quoque mercatoribus eo confluentibus veluti ad totius Hungariae emporium.*” Pestet így jellemezte: „... *vinis ... praeter haec mercaturis quoque omnibus celebris. Mercatorum magnus est eo concursus. Poloni, Silesitae et pleraeque exterae nationes in ea vinum mercantur.*”⁴ Azaz: a volt királyi titkár szerint mindkét város híres, külföldi kereskedők által látogatott hely; Pesten a bor a legfontosabb árucikk, Buda pedig egész Magyarország „emporiuma”, fő vásárhelye. Nemcsak a magyar Oláh tartotta ennek Budát, hanem az osztrák Cuspinianus is *gazdag emporiumnak* nevezte.⁵

1. A főváros kereskedelmének fejlődése a 15. század végéig

Buda városa már nem sokkal alapítása (a 13. század közepe) után az ország gazdaságilag egyik legfontosabb városa lett. Ezt bizonyítja 1255. évi vámtarifája, tudjuk továbbá, hogy IV. Béla a kereskedelmét és kézművességét is szabályozta.⁶ Legkésőbb a 14. század első felétől árumegállítójoggal is rendelkezett,⁷ ami a város gazdasági életére hasonlóan hatott, mint ugyanaz a kiváltság Bécs fejlődésére.⁸ A jelek szerint, a bécsihez hasonlóan, a budai polgárság is megelőgedett a hozzá kényszerített kereskedelem hasznával, legfeljebb a kincstári bevételek bérletével és a pápai tized adminisztrációjával foglalkozott.⁹ A 14. század első felétől a magyar arany iránti kereslet a délnémet kereskedőtöke érdeklődését is felkeltette az ország iránt. Az 1335. évi visegrádi csúcstalálkozón a magyar és cseh királyok a délnémet kereskedők számára a bécsi árumegállítást kikerülő utat biztosítottak Brünnön keresztül. Ennek a kereskedelmi útnak Budán volt a vége,¹⁰ mint ahogy a század második felében egyre nagyobb számban kibocsátott, és a délné-

4 *Nicolaus Olahus: Hungaria — Athila. Edd. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp. 1938. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XVI. 10.) 17.*

5 Cuspinianus János beszéde, Budának 's véle Magyar országnak ezer öt száz negyven egyedik esztendőben lett romlása emlékezetére és harmad századára. Kiadta *Podhradczky József*. Budán 1841. 36.

6 Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936. 56–57. — *András Kubinyi: Die Anfänge Ofens. Berlin, 1972. (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Geissener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens Bd. 60.) 82–90.*

7 *Pleidell Ambrus: A Nyugatra irányuló magyar külkerkedelem a középkorban. Bp. 1925. 46–47. — Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából (=TBM) 14(1961) 41–42.*

8 *Th. Mayer: i.m. 25 skk. valamint a fenn, a 2. jz-ben id. további irodalom.*

9 *Csánki Dezső: Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Bp. 1880. 25. — Salamon Ferenc: Budapest története II. Bp. 1885. 345. — Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932. 163–164.*

10 *G. Juritsch: Handel und Handelsrecht in Böhmen bis zur Hussitischen Revolution (Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Österreichischen Länder). Leipzig und Wien, 1907. 64–65. — Th. Mayer: i.m. 29–30. — Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 67–68. — Pleidell A.: i.m. 33–48. stb.*

met kereskedővárosok magyarországi kereskedelmét biztosító királyi kiváltságglevelek¹¹ is általában Budát jelölték meg az út végének.¹²

Elénk kereskedelem folyt a 14. században az olasz városokkal is.¹³ Az áruforgalom lebonyolításában a firenzeiek játszották a főszerepet. Legkésőbb a 14. század második felében alakul ki a budai „Olaszok utcája”,¹⁴ és az itt élő olaszok egy időre háttérbe szorították a kincstári kamarabérletekből és a pápai tizedek átutalásában a budai német és magyar polgárokat.¹⁵

Közben néhány, a határszéli forgalomban érdekelt város gazdaságilag erősödött, és egyeseknek sikerült a budai árumegállítójogot sértő kiváltságokat szereznie: így pl. Kassa is megkapta ezt a jogot.¹⁶ A nagyszebenieknek adott privilégiumok érvénytelenítették velük szemben a budai árumegállítójogot (1367, 1370).¹⁷ Ez már jelzi, hogy a főváros nehezen fogja tudni a határvárosokkal szemben megvédeni saját árumegállítójogát, és ezzel gyengülni fog az a lehetőség, hogy fogadja az országba különféle irányból érkező kereskedőket, felvásárolja áruikat, azokat pedig szétossza és értékesítse. Buda monopóliumhelyzetére aztán Zsigmond király mérte a fő csapást. Ő, aki a hazai városokat számos intézkedéssel támogatta,¹⁸ 1402. január 22-én Bártfa, Lócse, Sopron, Pozsony és Nagyszombat városoknak árumegállítójogot adott, és részben felmentette őket Buda árumegállítójogának hatálya alól.¹⁹ Igaz, hogy október 1-én a privilégiumok érvénye alól kivette a hazai kereskedőket, és csak a külföldiek számára tartotta fenn,²⁰ az 1405. évi városi dekrétum 11. cikkelyében azonban felmentette az összes hazai kereskedőt Buda árumegállítójoga hatálya alól is: „nehogy egyetlen város haszna és gyarapodása miatt országunk egész közönsége szenvedjen kárt és kényelmetlenséget”. Bár a

11 *András Kubinyi*: Regensburg — Passau — Ungarn im Mittelalter. In: Bayern und Ungarn (Tausend Jahre enge Beziehungen). Hrsg. v. *Ekkehard Völkl*. Regensburg, 1988. (Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg — Passau. Bd. 12. = Südosteuropa-Studien 39.) 36–37. — Ld. még a köv. jz-et.

12 *Csánki D.*: i.m. 30–32. — *Pleidell A.*: i.m. 49–51.

13 *Huszi Dénes*: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp. 1941. 64–83. — *György Székely*: Wallons et italiens en Europe centrale aux XVIe-XVe siècles. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 6(1964) 29, 39–47.

14 *Gy. Székely*: i.m. 40. — *András Kubinyi*: Topographic Growth of Buda up to 1541. In: *Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois* I. Bp. 1965. 143.

15 Vö. az olasz kamarabérletre pl. *Mályusz Elemér*: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei (=BudRég) 18(1958) 301–309. — A 15. század második felének kamaraispánjainak eddig legteljesebb listája: *Isván Hermann*: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Bp. 1987. (Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae) 84–88.

16 *Pleidell A.*: i.m. 56–57. — *Erich Fügedi*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2(1956) 207. — *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 165–167.

17 *Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller* (szerk.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* II. Hermannstadt, 1897. 297–298., 337–339. — *Pleidell A.*: i.m. 70.

18 *Szlcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 214. skk. — *Mályusz E.*: Zsigmond i.m. 150–182. — *Kubinyi András*: Zsigmond király és a városok. In: *Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde* (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437*. I. Tanulmányok. Bp. 1987. 235–245.

19 Ld. fenn, a 16. és 18. jz. — A kiváltságok: *Mályusz Elemér* (szerk.): Zsigmondkori Oklevéltár II/1. Bp. 1956. 1411–1414. sz. — *Pleidell A.*: i.m. 70. skk. ezt az intézkedést a független magyar külkereskedelem megszűnéséként értelmezte, ami legfeljebb csak részlegesen és csak a 15. század első felére fogadható el.

20 *Mályusz E.*: Zsigmondkori Oklevéltár i.m. II/1. 1949. sz.

külföldiekkel szemben fennmaradt a budaiak joga, de ennek a határszéli városok privilégiumai következtében nem volt már praktikus haszna Buda számára.²¹ (Mivel Zsigmond gazdasági tanácsadója ekkor Nürnbergi Márk volt,²² valószínű, hogy ez az intézkedés a délnémetek javát is szolgálta.)

Ez a rendelkezés egybeesett az olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok ideiglenes visszaesésével. A király Velencével kereskedelmi háborút is folytatott; szeretne volna a keleti kereskedelem útját Velence kikapcsolásával Magyarországon keresztül vezetni.²³ Nézeteltérései voltak azonban a Budán élő firenzeiekkel is. Ezek a Nápolyi László ellenkirályt az országba behívó, a luxuscikkeiket felvásárló urakat támogatták, úgyhogy 1403-ban Zsigmond bebörtönöztette a budai olasz kolónia nagy részét, és vagyonukat is elkoboztatta.²⁴ Noha később szabadon engedte őket és részben befolyásukat is visszaszerezték, ez mégis hozzájárult ahhoz, hogy csökkent az olasz kereskedelem jelentősége, annál is inkább, mert Dalmácia Velence kezére került. A déli kereskedelmi útvonal nem hozott nagy hasznot a budaiaknak, mert a fenn említett határszéli városok kiváltságai tartalmazták a zenggi kikötő irányába való szabad kereskedés jogát is.

Magyarország legfontosabb kereskedelmi útja a nyugati lett.²⁵ Emellett említendő az északkeleti,²⁶ míg az északnyugati jelentősége a huszita háborúk miatt csökkent.²⁷ Mind ez, mind az árumegállítójog magával hozta a nyugati határvárosok, különösen Pozsony jelentős arányú fejlődését. A 15. század első felében Pozsony a magyar királyság talán legfontosabb kereskedővárosa.²⁹ Helyzete a korabeli Bécshez hasonló. Mindketten közvetítőkereskedelemből éltek, nem sok saját árujuk volt, és egyaránt függtek a délnémet kereskedőtől.³⁰ (A pozsonyiak és a délnémetek rendszeresen Bécsben kötötték meg üzleteiket.)³¹ Ahogy arra a város gazdaságtörténésze, Kováts Ferenc rámutatott, a tőkeszegénységben szenvedő

21 *Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai* (szerk.): *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Bp. 1976. (Publications Archiv Nationalis Hungarici II/11.) 199–200.

22 *Mályusz E.*: Zsigmond i.m. 163–164.

23 *Hermann Heimpel*: *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (= VSWG) 23 (1930) 145–156. — *Jozef Janáček*: *Der böhmische Aussenhandel in der Hälfte (!) des 15. Jahrhunderts*. Historica 4(1962) 41–42. — *Wolfgang Stromer Freiherr von Reichenbach*: *König Siegmunds Gesandte in den Orient*. In: *Festschrift für Hermann Heimpel*. Bd. II. Göttingen, 1972. 591–606. — *Pach Zsignond Pál*: *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában*. In: *Századok* (=Sz) 109 (1975) 3–32.

24 *Mályusz E.*: *Az izmaelita pénzverőjegyek* i.m. 306–307. — *Az olasz kereskedelem korabeli visszaesésére* ld. *Huszi D.*: i.m. 84–87.

25 *Franz Kováts*: *Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg (Pozsony) im Mittelalter*. Klny. a Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln 35. füzetéből (Köln, 1914.) 5. skk. — *Uő.*: *A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összekötőtecéink a Nyugattal a középkorban*. Történelmi Szemle 11(1922) 119. skk.

26 *Ondrej R. Halaga*: *Kosice — Balt. Vyroba a obshod v styku vychodoslovenskych miest s Pruskom (1275–1526)*. Kosice, 1975. (Obchodné Styky Slovenska so zahraničím v stredoveku. Diel I.)

27 *Fr. Kováts*: *Handelsverbindungen* i.m. 20. — *Uő.*: *A magyar arany* i.m. 139. (Ahol az előző nézetével szemben, és a korábbi forgalommal kapcsolatban óvatosságra int. Azaz arra utal, hogy a cseh út kevésbé volt fontos.) — *J. Janáček*: i.m. 45.

28 *Fr. Kováts*: *Handelsverbindungen* i.m. 1. skk.

29 *Lederer E.*: i.m. 82–106.

30 *Pozsonyra* ld. *Kováts F. és Lederer E.* i.m.-eit, Bécsre fenn, 2. jz.

31 *Th. Mayer*: i.m. 81. 88. jz. — *Olykor* azonban a délnémetek továbbmentek Pozsonyba: *Lederer E.*: i.m. 90–93.

pozsonyiak annyira rá voltak utalva a délnémetekre, hogy csak annyi árut tudtak behozni, amennyit külföldi üzletfeleik számukra hitelben adtak.³²

A 15. század közepén Pozsonynak sikerült bérbe vennie a nyugati kereskedelem egy részét ellenőrző harmincadhivatalokat, és így módja volt a saját kereskedői által fizetendő harmincadvámot a felére csökkenteni.³³ Ez a húsz évig tartó bérlet nyilvánvalóan növelte a pozsonyiak gazdasági erejét. Néhány ottani nagykereskedő cégnek sikerült szinte az egész áruforgalmat saját kezébe egyesíteni,³⁴ ez azonban nem szabadította meg a pozsonyiakat a délnémet függéstől.

1460 táján következett be a visszaesés. Pozsonyban, amelynek áruforgalma annyira kötődött Ausztriához, általában bécsi dénárban kötöttek üzletet³⁵ — akárcsak Sopronban³⁶ —, így a város jelentős károkat szenvedett az osztrák pénzválság következtében.³⁷ Ehhez számíthatjuk az akkori zavaros osztrák viszonyokat,³⁸ a Magyarország és Ausztria közti gyakori hadiállapotot, és ezek hatását a kereskedelemre,³⁹ úgyhogy nyilvánvaló, hogy ennek hatnia kellett Pozsony fejlődésére is. (Hasonló volt a helyzet egyébként Bécsben is.)⁴⁰ A harmincadbérlet utolsó két évében erősen esnek a vámbevételek. Ugyanakkor a városi háztartás kiadásainak csökkenése a polgárság adózási lehetőségének esésére utal. 1460 után ugrásszerűen és nagymértékben hanyatlak a távolsági kereskedelmi hitel is.⁴¹ Pozsonynak egyelőre nem sikerült régi gazdasági jelentőségét visszanyerni, és amikor Mátyás király visszavonta árumegállítójogát,⁴² elvesztette azt a támaszát, amely mesterségesen élesztette gazdaságát. Mind Pozsony, mind Sopron életében mindenütt kimutatható a hanyatlás.⁴³

32 *Kováts Ferenc*: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. In: Emlékkönyv Dr. Mahler Ede ... nyolvanadik születésnapjára. Bp. 1937. 191. — A délnémetektől való gazdasági függésre többen rámutattak az újabb irodalomban is. Ld. *Pl. Szűcs J.*: i.m. 190–193. — *Uő.*: Das Städtewesen in Ungarn im 15-17. Jahrhundert. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) 97–164. — *László Makkai*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15-17. Jahrhundert. I.m. 27–47. — *Paulinyi Oszkár*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526) (*Gazdag föld — szegény ország*). Sz 106(1972) 561–602.

33 *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján (Történet-statisztikai tanulmány). Bp. 1902. (Társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások I.) 1–8. — *Uő.*: A magyar arany i.m. 120. skk.

34 *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i.m. 159. skk. — *Th. Mayer*: i.m. 104–105.

35 *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i.m. 209., stb.

36 Ld. a különböző soproni számadáskönyveket: *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. II/2–6. k. Sopron, 1931–1943.

37 *Kováts F.*: Korakapitalisztikus i.m. 178–196., főként 193–195.

38 *A. Luschin*: i.m. 765. — *Th. Mayer*: i.m. 122. skk.

39 III. Frigyes pl. 1457-ben visszavon egy rendelkezést, miszerint idegen kereskedők nem kereskedhetnek országaiban. (Ezt a rendelkezést a rokonával, V. Lászlóval való ellenségeskedéssel indokolta.) *Házi J.*: i.m. I/4. 239. — A nyolcvanas évek háborúinak hatása Bécsre: *Ferdinand Oppl — Richard Perger*: Kaiser Friedrich III. und die Wiener, 1483–1485. Briefe und Ereignisse während der Belagerung Wiens durch König Matthias Corvinus von Ungarn. Wien, 1993. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Bd. 24.) 19–20.

40 Ld. az előbbi jegyzeteket.

41 *Kováts F.*: Korakapitalisztikus i.m. 183. — *R. Perger*: Nürnberg i.m. 2–38. összeállította a Bécsben működő nürnbergi kereskedőkre vonatkozó adatokat, beleértve a pozsonyiakkal kötött üzleteket. Feltűnően csökkennek az adatok a 15. század közepe után.

42 Pozsony város levéltára Oklevelek (=Pozsony v. lt. Okl.) 4089., 4107. sz.

43 Pozsony és Sopron gazdasági életének hanyatlására ebben a korszakban számos adatok hoz *Szűcs J.*: Városok i.m.

A nyugati határvárosok jelentőségének csökkenése nem maradhatott hatástalan a fővárosra; nyilvánvalóan használt neki. Buda és Pest kedvező földrajzi helyzetéből fakadó előnyöket a 15. század elejétől — majdnem ugyanakkor, amikor az 1402. évi intézkedések károsan hatottak — mind gazdasági, mind gazdaságon kívüli faktorok csak növelték. Ezek a faktorok vagy azonnal, vagy következményeiben hatottak, és nekik köszönhető, hogy a város fejlődése nem akadt meg a határszéli városok támogatása idejében. Gazdaságon kívüli ok volt a királyi udvar állandó ott tartózkodása; az udvar és az ott élő főpapok és főurak ugyanis állandó piacot biztosítanak a fővárosi kereskedőknek és kézműveseknek.⁴⁴ Bár Buda már a 13. század második felétől elvileg az ország fő- és székvárosa,⁴⁵ ezt a szerepet azonban a 14. század nagy részében Visegrád játszotta. Zsigmond király sokat utazott, római királlyá választása (1410) óta pedig hosszabb ideig távol volt az országtól is. Mátyás alatt aztán Buda valódi székváros lett, és bár háborúi őt is sokszor távol tartották a fővárostól, ő hozta létre budai udvartartása ellátására a budavári udvarbírói hivatal, a királyi uradalmak fő jószágkormányzóságát.⁴⁶ Utódai, a Jagellók már szinte állandóan Budán tartózkodtak.

A királyi udvartartás magával hozta a központi bíróságok és hivatalok fővárosba koncentrációját. Ebből a szempontból nagyon lényeges a bíróságok és a kormányservek Visegrádról Budára költözése (1405–1408 között).⁴⁷ A bíróságok itteni működése azért különösen fontos, mert a rendszeresen tartott bírósági ülésszakokon (az *oktávák*on), szinte az egész birtokos nemesség megjelent.⁴⁸ A 15. században a kúriában már egy állandó, nemcsak az oktávák alatt működő bíróság is működött. A bíróságok országos szerepe Mátyás reformjai óta csak nőtt.⁴⁹ Ugyancsak ő szervezte meg a pénzügyeket irányító kincstartóságot, és hajtott végre kancelláriai reformot is.⁵⁰ Ezek is Budán működtek.

A 15. század közepe óta rendszeres országgyűléseket is általában Budán, vagy Pesten, esetleg a Pest melletti Rákos mezején tartották, amelyeken a nemesség

44 *Werner Sombart*: Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus, I. Luxus und Kapitalismus. München-Leipzig, 1913. 77. — Bécs példája: *O. Brunner*: i.m. 26.

45 *Gárdonyi Albert*: Magyarország középkori fővárosa. Sz 78(1944) 219–231.

46 *Engel Pál*: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: *Beke L.–Marosi E.–Wehl I.* (szerk.) i.m. I. 70–92. — *Kubinyi-András*: A budai vár udvarbírói hivatala 1458–1541. Levéltári Közlemények (=LK) 35(1964) 71. skk.

47 *Kunorovitz L. Bernát*: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. TBM 15(1963) 122–123.

48 *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 209–213. — Hogy mennyi nemes jött még egy ún. *breve iudicium* alatt is össze a fővárosban, azt az ilyenkor felvett tanukihallgatások igazolják. Pl. 1509: in civitate Budensi... a nobilibus... comitatuum de Posega, Wesprimiensis, Jauriensis, Poseniensis, Mosoniensis et Tholnensis, instante scilicet presente brevium iudiciorum termino, huc Budam... congregatorum... inquirendo... rescivissent. *Radvánszky Béla* — *Závodszy Levente* (szerk.): A Héderváry család oklevéltára I. Bp. 1909. 515.

49 *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Bp. 1930. 93. skk. — *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 219–415.

50 A kancelláriára *Szilágyi L.*: i.m. passim. — A kincstárra: *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. TBM 12(1957) 25–31. — A pénzügyi és kancelláriai reformokra összefoglalóan: *Uő.*: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Rázsó Gyula* — *V. Molnár László* (szerk.): Hunyadi Mátyás (Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára). Bp. 1990. 81–104.

elvíleg fejenként lett volna köteles megjelenni.⁵¹ A 15. század végén a nemesség — talán túlzó becsléssel — 25–30 000 háztartásra tehető.⁵² Amennyiben a nemességnek csak kétharmada jelent meg, az is 15–20 000 embert jelentett, szolgák, esetleg zsoldosok nélkül. A főváros-jelleg következtében a két testvérváros élelmiszer- és kézművesipari termékek terén előnyös és kényelmes felvevőpiachoz jutott, ami a 15. század második felétől egyre nagyobb hasznot biztosított lakói számára.

A fővárosi kereskedelem egyik legfontosabb üzletága, az udvari szállítás ezzel állt kapcsolatban. Ez elsősorban a Jagelló-korban mutatható ki, de már Mátyás alatt is számolni kell vele. (Igaz, nagy királyunk gyakran tartózkodott Boroszlóban, majd Bécsben, úgyhogy az udvari szállítások haszna nem mindig a budai kereskedőknél csapódott le.) Ugyancsak főleg a fővárosi üzletemberek mutathatók ki egy másik üzletágban: a kincstári jövedelmek bérletében, illetve kezelésében. A főváros ebben már a 14. században is élen járt, illetően szerepe azonban Mátyás pénzügyi reformjai alatt tovább növekedett. Különben magát a reformot is egy budai polgár, Ernuszt János valósította meg kincstartóként.⁵³ Fontos volt még a hadiszállítás is. A török elnyomulás miatt a déli végvárakban állomásozó állandó katonaság ellátása és fizetése nagy terheket rótt a kincstárra, Mátyás nyugati hadjárataiban pedig egy — ugyancsak állandó — zsoldossereg harcolt.⁵⁴ Fegyvereket, lőszert, a katonák zsoldjára is fordított posztót Mátyás részben a hazai városoktól,⁵⁵ részben a meghódított tartományokból (pl. Sziléczia és Alsó-Ausztria) szerezte be.

A helyzet a Jagellók alatt annyiban változott, hogy feloszlatták Mátyás zsoldosseregét, ám a török határon az erdélyi vajda, a horvát bán és a temesi ispán által fegyverben tartandó bandériumokon kívül⁵⁶ továbbra is jelentős, királyi zsoldban részesülő katonaság állomásozott. A kincstár 1504-ben összesen 5433,⁵⁷ 1511-ben pedig 6247 katonának fizetett zsoldot. Az utóbbi alkalomkor a zsoldból 5420 forint értékben posztóval „fizettek”: görlicivel és „egyszerűvel”. Így tudjuk meg, hogy 375 vég posztó 1500 forintot ért. Ezt az arányt a többi posztóra alkalmazva arra következtethetünk, hogy a végvári katonaság 1355 vég posztóhoz ju-

51 I.m. 79–81. — *Teke Zsuzsa*: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. Történelmi Szemle (=Tsz) 29(1986) 197–217. — *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. (A hűbériség és rendiség problémája). In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. é.n. 367. skk. — *Uő.*: Les débuts du vote de la taxe par les Ordres dans la Hongrie féodale. Nouvelles études i.m. I. 56. skk.

52 *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Kovacsics József* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 90. — *Maksay Ferenc*: „A sok nemes ország”. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (Mályusz Elemér Emlékkönyv). Szerk. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc*. Bp. 1984. 290–291.

53 Ld. rá fenn, 50 jz-ben id. irodalmat.

54 *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege (a fekete sereg). Bp. 1925. — *Rácz Gyula*: Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. Hadtörténeti Közlemények (=HK) 5(1958) 117. skk. — *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. HK 37(1990) 88–99.

55 Ld. az előző jz-et, valamint: *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: Házi Jenő Emlékkönyv (Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére). Szerk. *Dominkovits Péter, Turbuly Éva*. Sopron, 1993. 155–167.

56 *András Kubinyi*: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: *J.M. Bak — B.K. Király* (szerk.): From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Brooklyn NY, 1982. (Eastern European Mongographs No. CIV.) 159–178.

57 MOL DL. 21 279.

tott.⁵⁸ A jajcai bánok fizetésére 1506-ban 500, 1507-ben 2800 forint értékű posztót fordítottak.⁵⁹ 1513/14 táján a végeken 7817 ember állomásozott, ezek is részben posztóban kapták zsoldjukat.⁶⁰ Meg kell még említeni, hogy a királyi udvari katonaság (*aulici*) egy része is végvárakban állomásozott. Ők zsoldjukat közvetlenül az udvarból kapták. Egy részük azonban nyilván Budán tartózkodott.⁶¹ A legfontosabb végvárakban, így Temesvárott és Jajcán az „udvari huszárokat” saját kapitányok vezényelték. Ők nem szerepelnek a végvárak zsoldösszesítésében.⁶² A katonaság számára főként budai kereskedők szállították a posztót.⁶³ Így feltételezhetjük, hogy a főpapok, egyházi testületek és az urak, akik gyakran háztulajdonosok is voltak a fővárosban,⁶⁴ itt fedezték áruszükségeiket is. Estei Hippolit pl. esztergomi érseksége idején udvartartása számára az árukat nem székvárosa, hanem Buda kereskedőitől szerezte be.⁶⁵

Már nem gazdaságon kívüli tényező viszont Buda és Pest gazdasági megerősödésének egy másik oka: az állat-, főként marhakereskedelem. Magyarország már legkésőbb a 14. századtól fogva exportált szarvasmarhát Nyugatra.⁶⁶ Ez összefügghet a délnémet (és olasz) városok növekvő hússzükségletével,⁶⁷ ami bizonyára élenkítőként hatott a hazai marhatenyésztésre. Ehhez kedvező feltételeket teremtett a pusztásodás folyamata. Különösen a Nagyalföldön haladt előre — itt nem tárgyalható módon — jelentős mértékben. A nagyalföldi hajdúk a sok pusztán ál-

58 Uo. Kiadva: *Thallóczy Lajos — Horváth Sándor: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527.* Bp. 1915. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára 4. = Monumenta Hungariae Historica (=Monlungh-Hist) I/40.) 178–192. — A második forrás helyes datálása: *György Bónis: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert.* In: *Nouvelles Études* i.m. I. 84. 29. jz.

59 *Tallóczy L. — Horváth S.:* i.m. 208–209.

60 *Kubinyi András: A Száva-szentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban.* HK 25(1978) 194–203.

61 *Fógel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516).* Bp. 1913. 67–71. — *Uő.:* II. Lajos udvartartása (1516–1526). Bp. 1917. 57–62. — Fógel arra nem figyelt fel, hogy a többi *aulicus*, akik élén különben kapitányok is kimutathatók, többségben ugyancsak az udvarhoz tartozó katonák voltak, akár csak az *aulici milites*, ill. *huzarones*. (Az előbbi különben inkább udvari lovagnak fordítandó.) A rájuk vonatkozó források tekintélyes részét Fógelnél meg lehet találni.

62 *Fógel J.:* II. Lajos i.m. 61. Ld. pl. az 1526. évi királyi kiadási naplóból egy jún. 19-i bejegyzést: *Eodem die subscriptis aulicis hwaronibus ad Jayczam servientibus ad rationem servitorum suorum distribute sunt pecunie...* MOL DI. 24 405.

63 *Johann Christian v. Engel: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer.* Bd. I. Halle, 1797. 43. — *Thallóczy L. — Horváth S.:* i.m. 208–209. — MOL DI. 104 635–104 636., stb.

64 *Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza.* BudRég 15(1950) 239–299. (A budai várhegyen háztulajdonos urak adatait is tartalmazza.)

65 *Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek (Tanulmányok a magyar középkorról).* Bp. 1981. 168–172.

66 *G. Jurish:* i.m. 65–66. — Egy nürnbergi számára Budán vásárolt magyar szarvasmarhákra (1360): *Carl L. Sachs: Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Kriegs.* MVGSIN 24(1922) 246–247. — *Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században.* Agrártörténeti Szemle (=AtSz) 3(1961) 318.

67 *G. Adler: Die Fleisch-Teuerungspolitik der deutschen Städte beim Ausgang des Mittelalters.* Tübingen, 1893. 68–74. — *Wilhelm Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1962. 115–116. — *Szabó István: A hajdúk 1514-ben.* Sz 84(1950) 189–190. — A húsfogyasztásra vonatkozó adatokat azonban óvatosabban kell kezelni: *Ulf Dirlmeier: Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhunderts).* Heidelberg, 1978. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Jahrgang 1978 — 1. Abhandlung) 293–302.

lattenyésztéssel foglalkoztak.⁶⁹ Az egyre növekvő jelentőségű szarvasmarhakivitelben a 15. század első negyede végétől az 1470-es évekig visszacsús mutatható ki,⁷⁰ amit ezután újra fellendülés követett. A kivitelben kedvező földrajzi fekvésük és a mezővárosoknál nagyobb tőkeerejük következtében az ország közepén fekvő városok: Buda, Pest, Székesfehérvár és Szeged jutottak vezető szerephez, akik — pusztabérlettel, vagy a tenyésztőknek nyújtott hitellel — részt vállaltak a tenyésztésből is.⁷¹ Valószínűleg a 14–15. századra esik a nagytestű szürke magyar marha kitenyésztése is.⁷²

Pest fellendülése a 15. század elejétől főként a marhakereskedelemmel függ össze. A Buda alapítása után jobbpárti testvérvárosának alávetett Pest a királynak nyújtott kölcsön fejében csak Zsigmondtól nyerte vissza autonómiáját,⁷³ aki már uralkodása kezdetén évi vásártartási jogot biztosított számára.⁷⁴ A 15. század elején már külföldön, így Velencében és Bécsben is kimutathatók pesti kereskedők.⁷⁵ 1427 óta egyre gyakoribbak az olyan adatok, miszerint pesti kereskedők hitelt nyújtanak pozsonyi kollégáiknak, főként nyugati posztó szállítására.⁷⁶ A pestiek sokszor nem pénzben, hanem állatban hiteleztek; vagyis: akárcsak a délnémetek, ők is áruhitelt nyújtottak a pozsonyiaknak. Jó példa Gubacsi Ferenci Gergely pesti bíró, aki az 1440-es években 1000 juhot szállított posztó ellenében pozsonyi kereskedőknek.⁷⁷

Ferenci életpályája egyébként is igen tanulságos. Eredetileg gubacsi paraszt volt, aki azonban a jelek szerint már ekkor hitellel szállított állatokat Pozsonyba. 1437-ben már biztosan pesti polgár.⁷⁸ 1441-ben megszerzi a Gubacs melletti Kerekegyházát, és erőszakkal hozzácsatol két szomszédos pusztát, ahol juhokat tenyésztett.⁷⁹ 1449-ben egy másik Pest megyei zálogbirtokot szerez.⁸⁰ Más adatok is azt mutatják, hogy Pest környékén virágzott a juhtenyésztés, amelyben az áru-termelő parasztság játszotta a fő szerepet.⁸¹ Ilyen juhtenyésztő paraszt lehetett

68 *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században). In: Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 464–470.

69 *Szabó I.*: A hajdúk i.m. 190–191. — *Székelgy Gy.*: Vidéki termelőágak i.m. 316–322.

70 *Jan Blanchard*: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. *Economic History Review*. 2nd ser. XXXIX. 3(1986) 429–433.

71 Ld. fenn, 69. jz. — *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 58–64. — *Gaál László*: A magyar állattenyésztés múltja. Bp. 1966. 107–112. — Budára és Pestre ld. alább.

72 *Márta Belényesy*: Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa (Ethnographische Studien). Bp. 1961. 19. — *Bökönyi Sándor*: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. I.m. 90. — *Matolcsi János*: Állattartás őseink korában. Bp. 1982. 265.

73 Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. v. *Karl Mollay*. Bp. 1959. (Monumenta Historica Budapestinensia I.) 204–205.

74 *Mályusz E.*: Zsigmondkori Oklevéltár i.m. I. Bp. 1951. 2179. sz.

75 1403-ban ment Lorberer Zsigmond pesti kereskedő Velencébe: *Harry Simonsfeld*: Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die Deutsch-Venetianische Handelsbeziehungen. Bd. II. Stuttgart, 1887. XIV. — 1420-ban Gyalai Balázs mutatható ki Bécsben. MOL DI. 43 472.

76 Pozsony v.lt. Okl. 1021. 1076. 1111. sz. — MOL DI. 43 801, 43 824.

77 Pozsony v. lt. Okl. 2059, 2231, 2543. sz.

78 U.o. 1535. sz. — Valószínűleg őreá vonatkozik egy 1436. évi oklevél: egy pozsonyi polgár tartozik egy gubacsinak. MOL DI. 44 095.

79 *Géresi Kálmán* (szerk.): A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára II. Bp. 1883. 239–242.

80 MOL DI. 64 358.

81 Uo. 61 885.

eredetileg Ferenci is, aki később juhkereskedőként városi polgár, sőt bíró lett és magának tenyésztésre alkalmas birtokokat szerzett. Fia nem követte apja példáját: Kerekegyházi néven a vidéki nemességhez hasonult. (A család vele kihalt.)⁸²

Bár a kortárs külföldi utazók a 15. század első felében Szegedet és Pestet tartották az ország fő állatkereskedelmi központjának,⁸³ nem becsülhetjük le a budai polgárok szerepét sem ebben az üzletágban. Közvetlen adataink vannak a budaiak marhakereskedelmére,⁸⁴ valamint arra, hogy bécsieknek és pozsonyiaknak hiteleznek.⁸⁵ (Előfordul az is, hogy ugyanaz a budai, akinek pozsonyi adósa van, maga egy bécsinek tartozik. Erre elsősorban a fővárosi németeknél lehet példát találni, akik az állatkereskedelemben ritkábban vettek részt.) Valószínű, hogy a pozsonyiaknak hitelező budaiak nem mind állatkereskedők. Az volt azonban a magyar Mikolai Angyal István budai bíró, aki nagyjából ugyanakkor, mint pesti kollégája, Ferenci Gergely, hitelben szállított állatokat Pozsonyba, amiért posztót kellett volna kapnia. A kismemesi eredetű Angyal a Fejér megyei Mikola részbirtokosa volt, de több mint harminc évig vett részt a főváros vezetésében. Később állami szolgálatban is állt a pénzügyigazgatásban.⁸⁶

Pozsony tehát gazdasági fejlődése csúcspontján sem tudta kihasználni a közvetítőkereskedelemmel foglalkozó polgárai számára a magyar szarvasmarhakivitelben rejlő lehetőségeket. Nem volt elegendő tőkéjük, hogy a marhatenyésztésbe és kivitelbe bekapcsolódjanak, és így arra kényszerültek, hogy áruhitelt vegyenek fel nemcsak délnémet posztókereskedőktől, hanem budai, pesti, sőt székesfehérvári állatkereskedőktől is.⁸⁷ Ebből azonban az is következik, hogy a budaiak és pestiek immár nemcsak közvetítőkereskedelemből élnek, hanem saját tőkével és exportcikkkel is rendelkeznek. A század első felében az állatkereskedőknél kezd kialakulni egy, a nyugati kereskedőktől független kereskedőtöke. Nem sikerült azonban teljesen monopolizálniuk az állatkereskedelmet, mert ebben ekkor még bécsi kereskedők is résztvettek.⁸⁸ A marhakereskedelem jelentősége aztán a század utolsó harmadában még fontosabbá válik.

Buda Pozsony rovására történő megerősödéséhez Mátyás sziléziai hadjárata is hozzájárult. Mátyás 1469-ben elfoglalta Morvaországot és Sziléziát, és így délnémet áruk Sziléziából a jablonkai hágón át, a Vág völgyében vezető kereskedelmi úton Pozsonyt elkerülve is eljuthattak Budáig. A király Boroszlónak adott kiváltságokkal akarta fejleszteni a sziléziaiak magyarországi kereskedelmét, ami azonban sértette Buda árumegállítójogát és a budaiak időleges ellenállásához vezetett. Mivel Mátyás utódai, a Jagellók cseh királyként szintén uralkodtak Morvaországban és Sziléziában is, megerősítették Mátyás kiváltságait.⁸⁹ Ennek az északnyugati

82 *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp. 1938. 780, 786, 820, 1105, 1118. sz.

83 *Haraszti Sándor — Pethő Tibor*: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. 56–58.

84 *András Kubinyi*: Die Nürnberger Haller in Ofen. MVGStN 52(1963–64) 84.

85 1440: Pozsony v. lt. Okl. 1695. sz. — 1441: Uo. 1780. sz. — Uo. Protocollum actionarium 274. sz. (=Prot.act.) 275. sz. — 1442: Uo. Satzbuch 50/7a. (Mályusz Elemér regesztái alapján) 1446: Uo. Okl. 2081, 2106. sz.

86 *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagellókorban. LK 39(1968) 212–213.

87 *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i.m. 84–85.

88 Ilyen állatkereskedő volt pl. Wolfgang Holzer, az 1463-ban kivégzett bécsi polgármester. *Fr. Engel-János*: i.m. 37. — *Richard Perger*: Wolfgang Holzer. JVGStW 41(1985) 7–61.

89 *Heinrich Wendt*: Schlesien und der Orient. (Ein geschichtlicher Rückblick) In: Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte. Bd. 21. Breslau, 1916. 51–64., főleg 59.

útnak jelentőségét növelte, hogy a katonaság fizetésére szolgáló olcsó posztó többnyire ezen került az országba.⁹⁰ Mióta a Fuggerek bekapcsolódtak a magyar réztermelésbe, ez vált a rézkivitel fő útjává is. Ezzel szemben az Olaszországba irányuló rézkivitel útja érintette Budát.⁹¹ (Talán a fentiekkel is magyarázható, hogy nürnbergi kereskedők még a Fuggerek megjelenése előtt budai polgárjogot szervezve próbáltak bekapcsolódni a rézkereskedelembé.)⁹²

A délnémet területet Budával összekötő fő útvonal azonban továbbra is a Dunára volt maradt. A sziléziai út hosszabb és kényelmetlenebb lévén, a dunai út forgalma tovább növekedett, amint az osztrák pénzrontás hatása megszűnt, valamint a béke is helyreállt részben magában Ausztriában, részben Ausztria és Magyarország között. Különösen fontos volt ezen a téren Mátyás rövid ausztriai uralma (1485–1490). Nemcsak a pozsonyi árumegállítójog érvényét korlátozta, hanem osztrák hercegeként a bécsiét is.⁹³ Mivel ezt követelte meg a gazdasági célszerűség, végül — visszafoglalván Ausztriát — a Habsburgok is kénytelenek voltak ezt jóváhagyni.⁹⁴ Így lehetőség nyílt a délnémet városok és a magyar főváros közti közvetlen kereskedelmi összeköttetés létesítésére. Ez természetesen kihatott Buda Jagelló-kori gazdasági helyzetére.

Mátyás kormányzata még egy szempontból hatott a főváros kereskedelmére. Láttuk, hogy a 15. század első felében, különböző okokból, az olasz kereskedők gazdasági jelentősége visszaesett a magyar fővárosban. Most, különösen Mátyásnak Aragóniai Beatrixszel kötött házassága óta (1476) Budán több olasz, főként firenzei kereskedőt tudunk kimutatni. Ügyfeleik most is főként főpapok és főurak voltak. A királyi udvar budai tartózkodása következtében azonban mégis a kincstárral kötötték legnagyobb üzleteiket.⁹⁵ Mátyás azzal is erősítette helyzetü-

90 A katonák igen gyakran görlizti posztót kaptak fizetésül. Vö. a fenn az 58. jz-ben id. forrással.

91 *Götz Freiherr von Pölnitz*: Jakob Fugger (Quellen und Erläuterungen). Tübingen, é.n. 287., 582.

92 *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i.m. 85–88.

93 *A. Luschin*: i.m. 767. — *Alois Schulte*: Geschichte der Grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380–1530. Bd. I. Stuttgart-Berlin, 1923. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. I.) 475–476.

94 *A. Luschin*: i.m. 770–772. — *Th. Mayer*: i.m. 161–162.

95 Az olasz kereskedelem jelentőségét az ország gazdasági életére ebben a korszakban a korábbi történetírás általában nem ismerte fel, noha firenzei levéltári kutatásai eredményeként Simonyi két-kötetes forráskiadványt állított össze „Florenzi Okmánytár” címmel, amely, egybevetve hazai forrásokkal, világosan mutatja az olasz áruforgalom jelentőségét. Simonyi okmánytára azonban kéziratban maradt, és ma a MTA Könyvtára Kézirattárában található. Sajnos, kevesen használták. Ezt és más forrásokat aknázza ki a művészettörténész *Balogh Jolán*: Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez a renaissance-korban. *Archaeológiai Értesítő* (= *ArchÉrt*) Új folyam 40(1926) 197. skk. — *Ld. még Ud.*: A művészet Mátyás király udvarában I. Bp. 1966. (Itt elszórvá számos olasz kereskedelmi, ill. művészekre vonatkozó adat.) — A velencei kereskedelemre: *Kardos Tibor*: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból. Sz. 85(1951) 435. — Magam részletesen foglalkoztam ezzel: *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *BudRég* 19(1959) 99–119., ill. *Beriszló Péter* és budai szereplése. *Uo.* 20(1963) 126–127., 133. — *Helmuth Freiherr Haller von Hallerstein*: Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen. *MVGStN* 51(1962) 467–480. — *Gy. Székely*: Wallons i.m. 53–55. — *Ud.*: Les italiens en Hongire du XVe siècle: des hommes d'affaires, du commerce et de finance. *Alessandria*, 1993. (Biblioteca della società di storia arte ed archaeologia per le province di Alessandria e Asti N. 27.) 403–413. — *Samuil Goldenberg*: Notizie del commercio italiano in Transilvania nel secolo XVI. *Archivio storico italiano* 121(1963) 254–288. — *Teke Zsuzsa*: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Bp. 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből 86.) — Olaszok mint feudális urak üzletfelei: *Mályusz E.*: Az izmaelita pénzverőjegyek i.m. 305–306.

ket, hogy engedélyezte számukra a kiskereskedelmet,⁹⁶ noha ez idegenek számára Budán is tiltva volt. Erre utal Mátyás utódának, II. Ulászlónak 1496-ban Firenzéhez intézett levele: „polgáraitokat és kereskedőiteket itt mindig nem másként, hanem mint a sajátjainkat tartották és tartják folyamatosan.”⁹⁷

A marhakivitel a magyar–némethez hasonlóan fellendítette a magyar–olasz áruforgalmat, amihez még bőrkivitel is járult.⁹⁸ Marhákat főként Velencébe exportáltak.⁹⁹ A szomszédság ellenére — vagy talán épp azért — a velencei kereskedelem jelentősége Mátyás alatt nem vetekedhetett a firenzeivel, noha az előbbi sem minősíthető jelentéktelennek. Különböző okokból, főként uralkodása végén, Mátyás és az adriai köztársaság kapcsolata megromlott.¹⁰⁰ (A Jagelló-kor majd ebben is változást hoz.) Firenzénél és Velencénél kisebb mértékben mutathatók ki kapcsolatok Milánóval.¹⁰¹ Árui következtében a gazdag délszláv városköztársasággal, Raguzával folytatott kereskedelmet is az olasz vonalhoz sorolhatjuk. A gyakorlatilag független városállam elvileg elismerte a magyar királyt urának, és ezért olykor adót is fizetett. Így a magyar uralkodók kiváltságokkal látták el Raguzát, amelynek kereskedői közül többen üzleteltek Budán.¹⁰²

A középkori magyar királyság kedvező földrajzi fekvése elősegítette az olaszokkal és Raguzával folytatott kereskedelmet. A magyar korona melléktartományai határosak voltak Velencével, és Dalmácia elvesztése után is maradt magyar kézen levő kikötőváros az Adrián: Zengg. A firenzei kereskedők, Budára menve, rendszeresen látogatták hajókkal a zenggi kikötőt, különben a legkényelmesebb út ugyancsak a zenggi kikötőből indult a tengeren Velencébe. A kikötő jelentősége a Jagelló-korban különösen megnőtt, és nyilván nem véletlen, hogy II. Ulászló egyszer egy firenzei kereskedőt nevezett ki zenggi kapitánynak,¹⁰³ akinek utóda rendszeresen képviselte követként az országot Velencében, ahol főként pénzügyi segély folyósítására szolgáló egyezményeket kötött.¹⁰⁴ Volt egy szárazföldi út is, amely a Rába völgyéből kiindulva az alpesi osztrák tartományokon át vezetett Velencébe.¹⁰⁵ A Magyarország és az itáliai államok közti kereskedelmi kapcsolatokban tehát hasonló kedvező földrajzi helyzet érvényesült, mint Bécs és Velence között.¹⁰⁶ A magyar korona tartományai azonban kedvezőbb helyzetben voltak —

96 *K.O. Müller*: Welthandelsbräuche i.m. 200.

97 *Simonyi E.*: i.m. I. XI. sz.

98 A marhakivitelre ld. fenn, 69–72. jz. — Bőrkivitelre: *K.O. Müller*: Welthandelsbräuche i.m. 140.

99 *Tagányi Károly*: Marhakivitelünk Velencébe, 1514. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (=MGSz) 6(1899) 144–149. — *Kardos T.*: i.m. 437–438. 442.

100 *Teke Zsuzsa*: Az itáliai államok és Mátyás. In: *Rázsó Gy.* — *V. Molnár L.* (szerk.): i.m. 245–275.

101 *Balogh J.*: A művészet i.m. I. 410–421., 618–619.

102 *Gelchich József*: Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára. Bp. 1887. 614–617., 626–627., 648–651. (kiváltságok) 617., 620., 623., 628., 667., 672., 676–677., 681., 683. (a magyar királynak fizetett adók) 646., 666. (A budai polgárokkal azonos jogállásra való igény.)

103 1496: II. Ulászló Firenzének: mittimus Florentiam... Joannem Pastorem civem vestrum ac civitatis Segnie nostrum Capitaneum... *Simonyi E.*: i.m. I. XI. sz. — Pastor zenggi kapitányra és üzleteire: *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 111. 37. jz.

104 Lónyai Albert zenggi kapitány velencei követségei 1501–1515 (Közlemények a velencei állami levéltárból). *Magyar Történelmi Tár* (=MTT) XXII. 1–44.

105 *Othmar Pickl*: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: *Othmar Pickl* (szerk.): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1.) 73–80. — *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye múltjából (Levéltári Évkönyv) 4(1973) 55–62.

106 *Th. Mayer*: i.m. 60–61. — *O. Brunner*: i.m. 23–24.

mondjuk Csehországnál. Nálunk nem volt szükség a Marini-tervre, hogy a délnémetek közvetítő kereskedelmének kikerülésére közvetlen kapcsolatot létesítsenek Velencével.¹⁰⁷ Mátyás a jelek szerint Bécs elfoglalása után el akarta odázni az osztrák főváros velencei kereskedelemre vonatkozó kiváltságainak megerősítését Buda érdekében.¹⁰⁸ Talán az sem véletlen, hogy Bécs a magyar megszállás idején budai kereskedőktől vásárolt olasz posztót.¹⁰⁹

2. Magyarország külkereskedelmi áruforgalmának struktúrája a középkor végén

Buda és Pest szerepe az ország külkereskedelmében a 15. század végére tehát átalakult. Mielőtt azonban a középkor végi állapottal foglalkoznánk, meg kell kísérelnünk leírni az ország külkereskedelmi struktúráját. Ez akkor is nehéz lenne, ha fennmaradtak volna a külkereskedelmi forgalmat megvámoló ún. harmincadhelyek jegyzékei. (Ezt Erdélyben huszadnak hívják.) Szemben az egész ország területén szedett vásár-, út-, rév- stb. vámokkal, amelyek nagy részét uralkodóink eladományozták, a harmincad és a huszad az elidegeníthetetlen koronajavakhoz tartoztak, ami nem jelenti azt, hogy a királyok ne adták volna azokat bérbe, sőt esetleg zálogba.¹¹⁰ Kováts Ferenc kimutatta, hogy a külkereskedelmi értékvám az 1450-es években nem 1/30-ad, hanem 1/17-ed volt,¹¹¹ viszont az 1460-as évek elején egy pápai nunciás jelentés 5 %-os, azaz 1/20-os vámról tud.¹¹² Valószínű, hogy a középkor végén helyesebb az 5 %-os értékvámmal számolni.¹¹³ Harmincadot csak egyszer kellett fizetni, erről igazolást állítottak ki, amivel a többi harmincadhivatalnál fizetés nélkül át lehetett haladni.¹¹⁴ Logikus az lenne, ha harmincadok csak a határon lettek volna. Láttuk azonban, hogy Pozsony városa a 15. század közepén a budai harmincadot is bérelte. Mit vámolnak el az ország közepén? Kováts úgy vélte, hogy azokat az árukat, amelyek a határszéli harmincadok elkerülésével jutottak az országba,¹¹⁵ azaz a csempészcs megakadályozását szolgálták.

107 *J. Janáček*: i.m. 53–58.

108 *A. Luschin*: i.m. 767.

109 *Th. Mayer*: i.m. 150. — *H.v. Haller*: i.m. 474. — Az olasz borok is magyarországi kereskedők közvetítésével jutottak Bécsbe: *Fr. Baltzarek, P. Csendes* és mások (szerk.): i.m. 51. — Budai kereskedők bécsi befolyására Mátyás ottani kormánya idején: *András Kubinyi*: Die Pemfflinger in Wien und Buda (Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft im der beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters). *JVGStW* 34(1978) 67–87.

110 *Pach Zsigmond Pál*: „A harmincadvám eredete”. Bp. 1990. — Szervezetere a középkor végén ld. az 50. jz-ben id. tanulmányaimat.

111 *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i.m. 19–22. — Ezt alkalmazta *Paulinyi Oszkár* is: Ipar, kereskedelem. In: *Magyar Művelődéstörténet* II. Bp. é.n. 169.

112 *Relatio de statu et proventibus regni Hungariae tempore regis Mathie Nuncii Apostolici ejus temporis*, kiadva: *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores minores*. Buda 1798. 30. Másik variánssa: *J. Chr. v. Engel*: i.m. II. Halle, 1798. 16. — *Ember Győző* is az áru értékének huszadjával számol: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Bp. 1988. 59.

113 Kováts adatai korábbi időre vonatkoznak. *Pach Zs. P.* is az 5 %-os vámmal számol a középkor végén: „A harmincadvám” i.m. 81–83.

114 *Kováts F.*: *A magyar arany* i.m. 121. 1. jz.

115 I.h.

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, és a kérdésre nem adható egységes válasz. Az természetes, hogy központi harmincadokat felhasználták a csempészás ellen is. További nehézséget okoz, hogy minden törvényi tiltás ellenére egyes esetekben belföldi vásárforgalom után is szedtek harmincadot. Ezzel 1902-ben még Kováts Ferenc is tisztában volt, de 1922-re már kizárólag határvámként értékelte a harmincadokat.¹¹⁶ Végül is az a lényeg, hogy a központi fekvésű harmincadoknál — amelyeket 1498-ban el akartak törölni —¹¹⁷ legalábbis a Jagelló-korban elsősorban a kivittelt vámosták. Ez pontosan látható abból a szerződésből, amelyet Junckher Péter budai polgár kötött 1490-ben a budai és székesfehérvári harmincadok évi 6000 forintért való bérletéről: „amennyiben a királyi felség... valamely okból rendeletet hozna, hogy ebből az országból külső országba ne vigyenek és hajtsanak ki ökröket, marhákat, lovakat és bármely más állatot, akkor bármi kár, amely a rendelet fennállása idején a harmincadok jövedelmében keletkezne, ne Junckher Péter részét érintse, hanem miután előbb igaz számadást és jó becslést végeztek, a király számlájára könyveljék”.¹¹⁸ Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy a század végén a két központi harmincad fő bevétele az állatkivitelből származott. A nagy állatkiviteli korszak előtt nyilván ezért nem volt itt harmincadhivatal. Az 1498:29. tc. eltörölte az összes új harmincadhivatalt, kivéve — ideiglenes hatállyal — a budait, székesfehérvárit és patajit. (Patajon át vezetett a szegedi út Székesfehérvár felé, és amennyiben az Alföld állattenyésztői el akarták kerülni Budát, Itália felé is legegyszerűbben itt kelhettek át a Dunán.)¹¹⁹

Így a központi harmincadokat sem hagyhatjuk ki az ország külkereskedelmi struktúrája vizsgálatából. Sajnos, ezekből egynek sem maradt fenn a számadása, más harmincadoknál is alig egy-két évről maradt fenn ilyen. A töredékes harmincadnaplók alapján pedig veszélyes a kereskedelem mennyiségére következtetni. Pozsonyban pl. ismerjük az 1451/52. pénzügyi évtől az 1457/58-ig az ottani, valamint az oroszvári és budai harmincad bruttó bevételeit. A szóban forgó hét esztendő alatt a bevétel évi 6277,1 és 12 788,9 forint között ingadozott.¹²⁰ Ilyen nagy ingadozás esetén egy fennmaradt év adatai félrevezetők lehetnek. Nem beszélve arról, hogy a Szlavóniából és a Dél-Magyarországról egyáltalán nem maradt fenn harmincadnapló, az északnyugati harmincadokból is alig.

Több mint húsz évvel ezelőtt úgy véltem, hogy a Jagelló-korból ismert egy-két költségvetési előirányzatból, valamint a harmincadok bérbeadására vonatkozó adatokból következtethetünk legalább az egyes főharmincadhivatalok bevételeire. Úgy, hogy őket egymással összehasonlíttuk, ennek alapján pedig meghatározható az ország külkereskedelmi forgalmának értéke (pontosabban: vámértéke). Bár akkori számításaim módszerét most is jónak tartom, az eredmény felhasználóságával kapcsolatban ma már aggályaim vannak. Akkor a buda-székesfehérvári, a szlavóniai és a pozsony-soproni főharmincadok 1494/95. évi és 1523. évi adatait hasonlítottam össze. Ezek szerint 1494/95-ben 660 000, 1523-ban pedig 104 000

116 Kováts F.: Nyugatmagyarország i.m. 3. — *Uő.*: A magyar arany i.m. 119–130.

117 Kivéve ideiglenesen Budát, Székesfehérvárt és Patajt: Corpus Juris Hungarici. Magyar Történytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 610.

118 *J. Chr. v. Engel*: i.m. I. 126.

119 Ld. fenn, 117. jz. — Az 1498:34. tc. (Corpus Juris i.m. 612.) felsorolja a harmincadhivatalokat: valamennyi határszéli. — Helyükre: *Sólyom Jenő*: A magyar vámügy fejlődése 1519-ig. Bp. 1933., térkép a 160–161. között.

120 Kováts F.: A magyar arany i.m. 120–121.

forint vámértékű áru érintette volna a határt. 1494/95-ben Buda-Székesfehérvárra 36,4 %, Szlavóniára 33,3 %, Pozsony-Sopronra 30,3 %, 1523-ban pedig 61,5 %, 15,4 %, illetve 23,1 % esett volna. 1494-ből ismerjük még a kassai főharmincad hivatal bérösszegét: (5000 forint), valamint az erdélyi huszadét (7000 forint). Megkíséreltem felbecsülni a hiányzó harmincad hivatalokat. A kezelési költségeket és a bérlő hasznát is beleszámítva 40 000 forint nettó bevételre, azaz 1 600 000 forint vámértékre számítottam Magyarország külkereskedelmi vámértékét a 15. század végén.¹²¹

Ez sokkal alacsonyabb összeg, mint amennyit egy pápai nunciusi jelentés alapján korábban feltételeztek.¹²² Ez utóbbi szerint a királynak 82–100 000 forint bevétele lett volna a harmincadból. A forrás egyik variánsát kiadója 1480-ra keltezte,¹²³ így ezt szokták idézni, noha a másik kiadás a hatvanas évek elejére tette. Már Palacky, aki mindkét variánst használta, megállapította, hogy 1462-ben kelt, szerzője pedig Hieronymus Landus krétai érsek volt. Az ebben foglalt harmincadbevételek azonban semmi esetre sem lehet helyes. A kb. egy évtizeddel korábbi ún. Eizinger-jegyzés csak 10 000 forint bevétellel számol.¹²⁴ Ebben nyilván tükröződik az akkori belviszályok következménye is, de a majdnem tízszeres bevételnövekedés a hatvanas évek elejére így is elképzelhetetlen. Főként, hogy Kováts Ferenc kutatásai szerint a harmincadbevételek az ötvenes években hatalmasan estek.¹²⁵ Mátyás maga is — többek közt — a csökkenő harmincadbevételek miatt vezette be az 1467. évi kincstári reformot.¹²⁶

Sokkal pontosabb a Fontana magyar követ által 1475-ben külföldön ismertett összeállítás a magyar királyi bevételekről. Ez 50 000 forintra becsüli a harmincadbevételeket,¹²⁷ ami egybevág Surian velencei követ 1516. évi zárójelentésével, aki ugyancsak 50 000 forintot adott meg. Surian tendenciózusan magasabbra becsülte Mátyás és alacsonyabbra a Jagellók bevételeit,¹²⁸ ebben az esetben azonban a jelek szerint adata elfogadható, és alátámasztja az 1490-es évekre vonatkozó becslést. Ott bérlétről volt szó. Mivel az adatok a bérösszeget tartalmazzák, ahhoz hozzá kell tenni a kezelési költségeket és a bérlő hasznát. A korábbi szakirodalom a kezelési költségekre a bruttó bevétel 25 %-át számította, de nem hagyhatjuk ki a bérlő üzleti hasznát sem, ami a bruttó bevétel további egynegyedét jelenthette. Így a fenti 1494/95. évi nettó bevétel a bruttó bevétellel (az 1494/95. évi 80 ezres szemben) és 1 333 340 forint vámértékű forgalommal számolhatunk. Tekintve a Mátyás-kori háborús viszonyokat és a magyar állat kivitel épp az 1470-es években kezdődő fellendülését, érthető, hogy a kilencvenes évek közepére nőtt a külkereskedelmi forgalom.

121 *A Kubinyi*: Die Städte i.m. 366–369.

122 Ld. fenn, 112. jz. Különösen *Kováts F.* vont le ebből az 1480-as (!) évekre messzemenő következtetéseket: A magyar arany i.m. 129. Ebben — többek közt — követte őt *Szűcs J.*: Városok i.m. 188. és *Uő.*: Das Städtewesen i.m. 116. 31. jz.

123 Ez *Johann Christian von Engel* volt, ld. fenn, 112. jz. — A helyes datálásra: *Kubinyi András*: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseire. Sz 99(1965) 515–516.

124 *Franüsek Palacky*: Geschichte von Böhmen IV/2. 76. 46. jz. — Az Eizinger-jegyzék: *János M. Bak*: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: *Reinhard Schneider* (szerk.): Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen Bd. XXXII.) 382.

125 *Kováts F.*: Korakapitalisztikus i.m. 192.

126 Ld. erre fenn, 50. jz.

127 *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. Sz 116 (1982) 484–506.

128 *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországon (1500–1526). Szeged, 1929. XVI.

Amennyiben a harmincadjövedelemről levont következtetések helytállóak, ez azt jelentené, hogy Magyarország csak korlátozott módon vett részt az európai távolsági kereskedelemben, főként ha összehasonlítjuk Firenze 1361–1364 közti vámbevételével,¹³⁰ vagy a velenceiekkel a 15. század elejéről.¹³¹ Magyarország lakosságát a 15. század végén három és fél millióra becsülve,¹³² az akkori 1 600 000 forintos külkereskedelmi forgalomból egy személyre mindössze 0,46 forint esne. Mielőtt ezt a kérdést tovább elemeznénk, egy lényeges kérdéssel, a külkereskedelem aktív vagy passzív voltával kell foglalkoznunk.

A kérdés eldöntéséhez az eddigi szakirodalom — nem véletlenül — a harmincadnaplókhoz fordult. Kováts Ferenc volt az, aki a pozsonyi harmincad 1457/58. évi naplóját elemezve rámutatott arra, hogy a behozott és kivitt áruk vámértéke közötti arány 89,38: 10,62 %, tehát Magyarország külkereskedelmi mérlege a legfontosabb nyugati kereskedelmi úton hihetetlen mértékben passzív volt.¹³³ Erre támaszkodott az a tézis, amely napjainkig jelentős szerepet játszik gazdaságtörténetírásunkban, miszerint Magyarország középkori külkereskedelmi mérlegének passzivitását a magyar aranyforint kivitele egyenlített ki. Ezt már Kováts Ferenc felvetette, majd főként Paulinyi Oszkár képviselte — Kováts számadatait kissé korrigálva — több tanulmányban. Mivel iparcikket (főként posztót), fűszereket stb. hoztunk be, a kivitel pedig állatokból, borból és rézből állt, ez egyrészt károsan hatott a hazai iparra, másrészt tőkeszegénységet hozott létre: a magyar kereskedelmi tőke a külfölditől függött.¹³⁴ Magam több tanulmányban igyekeztem a fenti nézetekkel szembeni ellenvetéseimet kifejezni.¹³⁵

Bonyolítja a helyzetet, hogy 1542-ből fennmaradt és feldolgozásra került ugyancsak a pozsonyi (és a mellette fekvő többi) harmincadhivatal számadása is, amely egészen más képet mutat. Ekkor az áruforgalom vámértékének csak 30,43 %-a esett a behozatalra, 69,51 %-a a kivitelre, 0,06 % pedig megállapíthatatlan

129 Ld. fenn, 121. jz.

130 *Armando Saporì*: La gabella delle porte di Firenze 1361 e 1364. In: *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*. I. Roma, 1958. 343–348.

131 *Gino Luzzato*: Studi di storia economica Veneziana. Padova, 1954. 276.

132 *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Kovácsics József* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig). Bp. 1963. 97–98.: 3,5–4 millióra becsülte. — *Fügedi Erik*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: KSH Népeségutómányi Kutató Intézet, Történeti demográfiai füzetek 10(1992) 41.: minimálisan (!) 2 239 000 tette az ország lakosságát a középkor végén. Ez természetesen azt jelenti, hogy ennél magasabb volt, de nem érthette el Szabó István becslését. Szabó első adata szerint is túlbecsült: *Kubinyi András*: Változások a középkor végi Magyarországon. Bp. 1993. (Előadások a történettudomány műhelyeiből 2.) 5–7. Ennek ellenére a Szabó-féle becslés első határát alkalmaztam, nehogy túlzottan alábecsüljem az egy személyre eső külkereskedelmi forgalom értékét.

133 *Kováts F.*: A magyar arany i.m. 124.

134 *Fr. Kováts*: Handelsverbindungen i.m. 1–32. — *Uő.*: A magyar arany i.m. 104–143. — *Paulinyi O.*: Ipar i.m. 161–199. — *Uő.*: Nemesfémtermelésünk i.m. 561–602. — Ezt vette át *Szács J.*: Városok i.m. és *Uő.*: Das Städtewesen i.m. 97–164. és mások is.

135 *Kubinyi András*: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés i.m. Sz 99(1965) 513–521. — *Uő.*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Gerevich László* (főszerk.) Budapest története II. Bp. 1973. 133–240. — *Uő.*: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései (Régészet és várostörténet). Pécs, 1991. (Dunántúli Dolgozatok C) Történettudományi Sorozat 3.) 15–31. — *Uő.*: Wirtschaftsgeschichtliche Probleme in den Beziehungen Ungarns zum Westen am Ende des Mittelalters. In: *Westmitteleuropa–Ostmitteleuropa (Vergleiche und Beziehungen)*. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag. München, 1992. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum) 165–174.

volt.¹³⁶ Mivel a fenn ismertetett 1523. évi harmincadbevételek alapján a buda-székesfehérvári harmincadok összehasonlítása a pozsony-sopronival és a szlavóniaiival azt mutatta, hogy az előbbire 61,5 % esett, Budán és Székesfehérvárott pedig elsősorban a kivitel vármolták, magam azt tartottam, hogy az ország külkereskedelmi mérleghiánya már Mohács előtt megszűnt, és a legrosszabb esetben is egyensúly kialakulásáról beszélhetünk.¹³⁷

Fügedi Erik velem egy időben jelentette meg a középkorvégi magyar külkereskedelemlről szóló tanulmányát, úgyhogy egymásra nem tudunk reflektálni, és legfeljebb egy korábbi munkámat idézhette. Fügedi egyrészt, hozzám hasonlóan, felhasználta a harmincadbérleti szerződéseket és a Mátyás-kori 50 000 forintos harmincadjövedelmi adatot, de felhasználta több kisebb-nagyobb harmincad (pl. a bártfai) naplóját is. Megkísérelte továbbá az 50 000 forintos Mátyás-kori harmincadjövedelmet felosztani a régiók között. Itt a buda-székesfehérvári harmincadot Fehérvár név alatt a nyugati körzetekhez csatolta, a nyugati körzetre pedig — a pozsonyi adatok alapján — passzivitást mutatott ki. A vámnaplók alapján a nyugati, északi és keleti körzetben a be- és kivitt árutípusok vámjövedelmének arányát százalékosan is megkísérelte megállapítani. Eszerint pl. a nyugati körzetben (azaz Pozsony, Fehérvár és Szlavónia) a kivitel 55 %-a élőállat, 10 %-a állati termék, 16 %-a hal lett volna. (Azt most nem vitatom, elképzelhető-e hogy az állatkivitel csak 3,5-szöröse volt a halkivitelnek). Ugyanebben a körzetben a behozatal 78 %-a textíliákra, 15 %-a fém- és nürnbergi árukra esett volna. Végeredményben Fügedi a Kováts-Paulinyi által elképzeltnél alacsonyabb passzivitást tételezett fel, de az ország külkereskedelmi mérleghiányáról kialakított hipotézist fenntartotta. A külkereskedelem trendjére nem mert következtetni, viszont korábbi tanulmányaimmal név nélkül vitatkozva, elutasította azon véleményemet, hogy a buda-székesfehérvári harmincadok bérösszegének 1495/96-tól 1526-ig történő emelkedése (6000 forintról 16 ezerre) nem jelenti a marhaexport hirtelen növekedését, hiszen „ez akkora állománybeli növekedést feltételez, hogy évi 40 000 ökörrel többet lehetett kiszállítani. Megváltozhat-e egy ország gazdasági helyzete és struktúrája a középkorban ilyen alapvetően másfél nemzedék alatt?”¹³⁸

Mielőtt erre a kérdésre visszatérnénk, más oldalról is meg kell világítanunk a passzivitás kérdését. Mályusz Elemér a nyolcvanas években több tanulmányban foglalt állást a Kováts-Paulinyi-féle elmélettel és azon nézettel szemben, hogy a középkori Magyarország „gazdag föld — szegény ország” lett volna. Mályusz elsősorban azt bizonyította, hogy a 15. század első felében a magyar aranypénz a korábban feltételezettnél jóval kisebb mértékben áramlott ki Nyugatra, úgyhogy az nem fedezhette a nagyarányú textil- és fűszerimportot. Erre szolgált viszont a magyar állatkivitel.¹³⁹ Egyébként a magyar aranyforint nyugati forgalma, Ausztriát is beleértve, az egész 15. században jóval jelentéktlenebb volt a korábinál.¹⁴⁰

136 *Ember Gy.*: i.m. 177.

137 *Ld.* a 135. jz-ben id. korábbi tanulmányaimat.

138 *Erik Fügedi*: *Der Aussenhandel Ungarns am Anfang des 16. Jahrhunderts. I. Borg* (szerk.): i.m. 56–85. — *Magyar változata: Úő.*: *Kolduló barátok* i.m. 364–386. (az idézet: 385.)

139 *Mályusz Elemér*: *Állatkiviteli tilalmak Magyarországon a XIV. és XV. század fordulóján. AtSz* 25(1983) 319–326. — *Úő.*: *Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Études historiques hongroises... I. Bp.* 1985. 21–35. — *Úő.*: *Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. AtSz* 28(1986) 1–33.

140 *Th. Mayer*: i.m. 150. — *Bernhard Kirchgässner*: *Zur Neuordnung der Währungsräume Südwestdeutschlands und der angrenzenden Eidgenossenschaft 1350–1550. In: Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann. Wiesbaden, 1965. 314.*

Csakhogya az is kérdéses, hogy az 1457/58. évi harmincadnapló mennyire alkalmas a magyar külkereskedelmi deficit megállapítására. 1457/58-ból valóban megismerjük a Pozsonyon áthaladt kereskedelmi forgalmat, amelyben a kivitel — beleértve az annak többségét képező állatokat — tényleg minimális volt. Csakhogy 1542-ben, amikor külkereskedelmünk aktivitását igazolják a harmincadnaplók, az ökröknek mindössze 7,05 %-át vámosták el Pozsonyban, ezzel szemben Szempencen 55,21 %-át, Nagyszombatban pedig 30,85 %-át.¹⁴¹ Ezeket a harmincadhivatalokat akkor együtt kezelték a pozsonyival, szemben 1457/58-cal. Amennyiben az arányok nem változtak volna a 15. század közepe óta, annyiban a Kovátsnál feltételezett több mint tízszeresére kellene tennünk az állatkivitel értékét, ami esetleg már a 15. század közepére is megkérdőjelezné a külkereskedelmi mérleg passzivitásának elméletét. Pedig ebben még nem lenne benne a Ptujon keresztül Itáliába irányuló nagyméretű szarvasmarhaexportunk,¹⁴² és azzal sem számolnánk, amiről már volt szó: hogy a 15. század két középső negyedében csökkent a magyar szarvasmarhaexport.

Sajnos az 1457/58. évi napló felhasználhatóságával egyéb nehézségek is vannak. Kováts Ferenc maga mutatott rá arra, hogy az ökrök, juhok és bárányok vámértéke jóval alacsonyabb volt a piaci értéknél, nem úgy azonban a lovaké.¹⁴³ Emögött nyilván kereskedelempolitikai megfontolások rejlettek, ami azt mutatja, hogy 1457/58-ban Pozsonynál is kisebb volt a külkereskedelmi mérleghiány a feltételezettnél. (Megjegyzem, hogy 1542-ben épp ellenkező a helyzet, a vámérték volt magasabb a piaci értéknél,¹⁴⁴ ami viszont csökkentené az akkori külkereskedelmi mérlegaktivitásunkat.)

Nem volt szó még a törvényes kereskedelmi utak elkerüléséről, magyarán a csempészséről, a harmincadosok megvesztegetéséről, stb. Stefan Kazimír szlovák kollégánk a 16. század második felének szlovákiai harmincadnaplóit feldolgozva utalt már arra, hogy a naplók nem tartalmazzák a teljes áruforgalmat.¹⁴⁵ Bár Ember Győző nem fogadta el érvelését,¹⁴⁶ azt mégis számos adat, főként Gecsényi Lajos kutatásai igazolják,¹⁴⁷ de erre kell következtetni törvényeinkből is. Az 1498:29. tc.-ben — amely szerint különben kizárólag az országból kivitt áruk után kell fizetni és a belföldi forgalom után nem — azt olvassuk: „és mivel gyakran megtörténik, hogy a kereskedők a marhákat és marhanyájukat akkora kísérettel szokták hajtani, hogy a harmincadosok nekik ellent nem állhatván, ezeket az állatokat a királyi jövedelmek rövidségére harmincadfizetés nélkül erőszakosan vagy alattomban viszik ki”, elrendeli az állatkihajtók megbüntetését az állatok becsér-

141 *Ember Gy.*: i.m. 138.

142 *O. Pickl*: Die Auswirkungen i.m. 73–87. — *Uő.*: Der Funktionswandel der Stadt Pettau/Ptuj am Handelsweg zwischen Ungarn und Oberitalien vom Mittelalter bis zur Gegenwart. In: Schriftenreihe des Zentralinstituts für fränkische Landeskunde und allgemeine Regionalforschung an der Universität Erlangen-Nürnberg. Bd. 25. (Stadtstrukturen an alten Handelswegen im Funktionswandel bis zur Gegenwart) Ninberg, 1985. 65–67. — *Szakály F.*: A Dél-Dunántúl i.m. 57–81.

143 *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i.m. 189.

144 Az ökör vámértéke 10 ft volt: *Ember Gy.*: i.m. 157., 165. — A piaci érték az 1540-es években 5–6 ft-ra tehető: *László Makkai*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. I. *Bog* (szerk.): i.m. 502.

145 *Stefan Kazimír*: K pramennej hodnote colnych registrov. Slovenská Archivistika 7(1972) 276–291.

146 *Ember Gy.*: i.m. 16.

147 *Gecsényi Lajos*: Fejezetek a magyarországi kereskedelem XVI–XVII. századi történetéből. Bécs/Győr 1994. (kéziratot kandidátusi értekezés) 17., 23–44. stb. (Köszönöm a szerzőnek, hogy használhattam.)

tékében.¹⁴⁸ Ez különben azt is bizonyítja, hogy országlakosok és nem külföldiek hajtják ki a marhákat, különben nehéz lett volna őket utólag perelni. A cikkely ezt megelőző része, amely csak a kivitel harmincadkötelezettségéről szól, nem annyira lényeges. Ebben a hazai, vásári forgalom harmincadolásának tilalma a lényeges. Az viszont elgondolkoztató, hogy a törvény szerkesztői elfelejtkeztek a behozatalról. Talán mégis jelentéktelenebb volt az import?

Így az 1457/58. évi harmincadnapló felhasználhatósága a magyar–nyugati kereskedelem aktivitása, vagy passzivitása szempontjából egyaránt bizonytalan. Baj van a harmincadbérleti szerződésekkel is. Nem az a nehézség, hogy 1494/95 és 1523 között 6000-ról 16 000-re nőttek a buda-székesfehérvári harmincad bevételei. A központi harmincadok ugyanis valóban elvámolhatták a határon valami okból harmincadot nem fizetett árukat is, s számolnunk kell belső áruforgalom — a törvények által ugyan tiltott — megvámolásával is, végül az itt mégiscsak legfontosabb állatkivittel. Amennyivel pedig közben — és nem csak 1542-ben — megnövelték a kivitt állatok vámértékét, akkor nem is tűnik már olyan túlzottan magasnak a bevételek növekedése. A baj azonban másutt keresendő.

Erre csak néhány példát hozunk a pozsony-soproni harmincadok bérletének történetéből. 1494/95-ben ezek 5000 forintért voltak bérbé adva,¹⁴⁹ hogy 1509-ben Sárkány Ambrus és társasága évi 7000 forintért vegye át őket.¹⁵⁰ Ezt természetesen úgy is lehetne értelmezni, hogy időközben a forgalom nőtt meg, ennek azonban ellentmond, hogy a következő évben a király, elvévén Sárkányéktól a bérletet, azt 5500 forintért adja Baracsi Mátyásnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a bérlet könnyítése érdekében a király további kedvezményeket adott Baracsinak, többek között feloldotta az épp érvényben lévő marhakiviteli tilalmat.¹⁵¹ Mindez arra utal, hogy harmincadbérleti feltételek mögött nem kereshetünk gazdasági összefüggéseket. Azt magyarázhatják rálicítalások és személyi kapcsolatok is. (Baracsi királyi sáfár volt!) Ha pedig valaki, mint a jelek szerint Sárkány, túl magas bérért szerezte meg a harmincadszedés jogát, akkor a vám növelésével és más, nem törvényes eszközökkel akart hasznához jutni (ezt a Sárkány ellenes vádakból tudjuk).¹⁵² Így tehát a harmincadolási adatok csak igen nagy óvatossággal használhatók fel, és még ebben az esetben is csak bizonytalan értékű eredményekhez vezetnek.

A harmincadnaplók egyet bizonyítanak; erre már fentebb is történt utalás. Magyarország iparcikkeket, főként posztót és fémárut, valamint fűszereket importált, állatokat, mezőgazdasági termékeket és rezet exportált. Azaz: az ország külkereskedelmi áruforgalma hasonlított a későbbihez. Valószínűsíteni lehet továbbá, hogy a külkereskedelmi forgalom nem volt különösen nagy értékű, ami azt jelenti, hogy a posztókat és bizonyos fémárut, valamint nyilván luxuscikkeket leszámítva a szükségletet a helyi kézművesség is fedezni tudta. Ugyancsak valószínűsíthető, bár nem bizonyítható, hogy a későközépkori magyar külkereskedelmi mérleg passzivitása inkább a legendák világába tartozik, sőt talán a század közepén sem volt annyira passzív, mint azt Kováts Ferenc és követői tartották.

148 Corpus Juris i.m. 610.

149 Harber Mátyás budai polgárnak: *J. Chr. v. Engel*: i.m. I. 127.

150 MOL DI. 82 290.

151 Pozsony v. lt. okl. 4415. sz.

152 *Kubinyi András*: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára (Tanulmányok). Bp. 1994. (Művészettörténet-műemlékvédelem VI.) 273–274.

Emellett szól még egy érv. A Kováts–Paulinyi-elmélet — mint láttuk — úgy vélte, hogy a nagyarányú magyar külkereskedelmi mérleghiányt magyar aranyforinttal fedezték. Azt is láttuk, hogy ezzel szemben a 15. század első fele viszonylatában már Mályusz Elemér is óvást emelt. Tudjuk azt is, hogy a magyar aranypénz későközépkori külföldi forgalma alacsonyabb volt a korábnál. Ehhez járul, hogy a középkor végén igen gyakran nem voltak azonosak a külföldi árut behozó, és a magyar marhákat exportáló személyek. Azt is tudjuk, hogy a magyar állatkereskedők hozták be a rossz külföldi ezüstpénzeket az országba.¹⁵³ Ez részben a Mátyás király által 1468–1470 között bevezetett pénzreform következménye volt. Az új, madonnás dénár, amelyből százat számítottak egy aranyforintra, megőrizte értékét a II. Lajos-kori pénzrontásig annak következtében, hogy a király leértékelte az aranypénzt és felértékelte az ezüstpénzt. Ez pedig azzal járt, hogy a Magyarországra árut behozó külföldi akkor járt jól, ha érte aranypénzt kapott, és nem állatokat hajtott ki cserébe. A magyar állatkereskedő pedig ezüstpénzre cserélte külföldön áruját. A pénzreform tehát elősegítette az 1470-as években újra fellendülő magyar állatkivitelben a hazai kereskedők részvételét.¹⁵⁴ Így a külföldre került, amúgy is kisebb mennyiségű magyar aranypénz sem bizonyít a magyar külkereskedelem mérleghiánya mellett.

Megjegyzem, hogy a magyar aranytermelés a 15. század közepétől Kováts Ferenc adatai szerint is folyamatosan esett,¹⁵⁵ Paulinyi pedig ennél is kisebb termeléssel számolt.¹⁵⁶ Ha arra gondolunk, hogy a kivert arany tekintélyes részét ipari célra: ékszerek, nemesfém tárgyak készítésére, műalkotások aranyozására fordították,¹⁵⁷ akkor nem lehet véletlen, hogy a Jagelló-korban a kincstár gyakran ezüstben fizette a nagyobb értékű tételeket is,¹⁵⁸ és előfordult, hogy Budán is nehezen lehetett aranypénzhez jutni.¹⁵⁹ A német Paumgartner a 16. század elején arról tud, hogy Magyarországon az üzleteket a száz dénáros számítási forintban kötik, és amennyiben a kereskedő aranyban kéri a fizetséget, ezt külön ki kell a szerződésben kötni.¹⁶⁰

Buda kétségkívül vezető szerepet játszik ekkor az ország gazdasági életében. Kováts Ferenc szerint a magyar behozatal háromnegyede és a kivitel fele a budai piacon cserélt gazdát.¹⁶¹ Ha ebben van is túlzás, alapjában véve igaza lehet. A külkereskedelem erősen hatott a városra, és ez megmutatkozik kereskedőinek a város életében elfoglalt helyében is.

153 Corpus Juris i.m. 736. Ld. erre részletesebben alább.

154 A. Kubinyi: Wirtschaftsgeschichtliche i.m. 170–174.

155 Kováts F.: A magyar arany i.m. 112.

156 Paulinyi O.: Nemesfémtermelésünk i.m. 564.

157 Ékszerek készítésére felhasznált aranypénzekre számos adat maradt; még 1500 Ft-ból (!) készült aranylánca is: András Kubinyi: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. Études historiques hongroises... I. Bp. 1985. 627–630.

158 A fennmaradt királyi számadáskönyvtörédekben alig lehet aranypénzben történt kifizetéseket találni, noha olykor több ezer forintos tételekről van szó. Az 1525. év első feléből való kiadási naplóban csak hat aranyforintban történt kifizetésre maradt adat. *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve. MTT XXII. 65., 126., 136., 145., 180., 191.

159 E. Kovács Péter: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyve 1500–1508. Eger, 1992. 194. Drága árfolyamon vettek Budán aranyforintot: et nota, quod aurum nunc non reperitur, quia familiares legati posuerunt istam caristiam et sic sunt ita cari ets.

160 K. O. Müller: i.m. 199.

161 Franz Kováts: Ungarn in der mittelalterlichen Grossraumwirtschaft Europas. Klny. a Donaueuropa II/11. (Bp. 1942.) kötetéből: 134.

3. Az olasz kereskedők szerepe a Jagelló-kori Budán

Láttuk, hogy Mátyástól az olaszok megkapták a kiskereskedelem jogát, és ez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a 15–16. század fordulóján nem nagyon törekedtek a budai polgárjog megszerzésére. Üzleteiket Budán tartózkodó firenzei vagy velencei polgárként, illetve kereskedőként kötötték meg.¹⁶² Ezzel szemben a 15. század elején az itt élő itáliaiak zöme még budai polgár volt.¹⁶³ Leginkább a szlavóniai harmincadokat vették igénybe. A firenzeiek gyakran hajón, a zenggi kikötőn keresztül közlekedtek Magyarországgal, bár gyakran panaszkodtak, hogy hajóikat a velenceiek feltartóztatják, és csak a magyar király közbenjárására engedik el.¹⁶⁴ Fontos volt még az az útirány, amely a három észak-szlavóniai harmincad (Muraszombat, Nedölce, Varasd) valamelyikét érintve Radkersburgnál vagy Pjujnál (magyarul Regede és Potoly)¹⁶⁵ jutott a Habsburgok területére és Stájerországon, illetve Karintián át ment Velencébe. Valószínű, hogy a délnyugati irányú magyar ökörkivitel nagy része ezen bonyolódott le, ugyanis ez nem járt az állatok hajóra rakásával.

A Magyarországra behozott és itt áruba bocsátott olasz áruk nagy részét Budán adták el. Számítanunk kell még Lengyelország irányába folytatott tranzitkereskedelmükkel is, ami szintén érintette a magyar fővárost. Árucikkeikre és a kereskedő személyekre elsősorban az 1494/95. évi királyi számadáskönyvből következtethetünk. 1494-ben a kincstár különféle selyem- és egyéb szövetet vásárolt Budán összesen 4203 forint 11 dénárért. Ebből 1504 forint 63 dénár értékűek voltak azok a szövetek, amelyekből egy rőf többé került egy forintnál (bársony, skarlát, gránát, damaszt és meg nem nevezett olasz posztó). Egy 320 forintos tétel kivételével ismerjük az eladókat: öt firenzei kereskedőt (1197,63 Ft érték), két budai magyart (294 Ft), és egy valószínűleg német nőt (13 Ft). Az olcsóbb szövetek eladóit nem ismerjük ilyen pontosan, de egyetlen egy olasz sincs közöttük; annál több német származású budai polgár, valamint néhány magyar. Az viszont érdekes, hogy a veronai (*pernis*) posztó különböző fajtáit nem olaszok, hanem németek: Haller Ruprecht, Piller Hans és Junckher Péter, valamint a talán magyar Posztómető Fülöp adták el.¹⁶⁶ A drágább olasz szöveteket később is olaszok bocsátották áruba, így ők szállították 1513/14-ben Beriszló Péter horvát bánnak a fizetése fejében járó szöveteket.¹⁶⁷ Előfordult természetesen az is, hogy budai németek drága olasz posztót adtak el,¹⁶⁸ ezekkel azonban elsősorban mégis olaszok és kisebb mértékben magyarok kereskedtek. Viszont az olcsó, bár jó minőségű veronai posztó¹⁶⁹ a németek árucikke maradt. Az olaszok ezen kívül — olykor

162 Kubinyi A.: Budai kereskedők i.m. 102.

163 Mátyusz E.: Az izmaelita pénzverőjegyek i.m. 301–309.

164 Simonyi E.: i. m. II. CCCXII., CCCXVI., CDL., CDXLVI. és CDXLVIII. sz.

165 Vö. a 142. jz-ben id. irodalmat.

166 *J. Chr. v. Engel*: i.m. I. 17–181.

167 MOL DI. 104 635, 104 636.

168 1495-ben a kincstár Hallertől vett „de panno italico” 12,5 ft értékben. *J. Chr. v. Engel*: i.m. I. 172. — Egy Arnoldus nevű kereskedőtől, aki lehet a német Arnolth János is, vettek bársonyt 42 Ft értékben. I.m. I. 78. Ezek azonban kivételek; a drága olasz szövetek forgalmazásában a németek az 1520-as évekig nem tudtak betörni.

169 A pozsonyi harmincadon keresztül bejutó posztók között a firenzei után a második legdrágábbnak számított: Kovács F.: Nyugatmagyarország i.m. 99.

egészen kis tételekben — ékszer¹⁷⁰ és fűszerek¹⁷¹ eladásával, és bankát-utalásokkal¹⁷² is foglalkoztak. A Velence¹⁷³ vagy a pápa¹⁷⁴ által a magyar királynak folyósított segélyek átutalásánál, vagy a kinevezett püspökök által a pápának fizendő *annáták* kifizetésénél mindenütt megtaláljuk őket.¹⁷⁵

Üzleteikre nézve igen tanulságos az az oklevél, amelyből megtudjuk, hogy csak 1489/90-ben 18 firenzei kereskedő 26 093 forint értékű drága firenzei szövetet szállított hitelben Mátyásnak: bársonyt, damasztot, atlaszt és tafotát.¹⁷⁶ Többségükről tudjuk, hogy Budán éltek és a királynénak, az esztergomi érseknek és másoknak is szállítottak.¹⁷⁷ Üzleteik jelentőségét jól mutatja az idézett 1494/95. évi számadáskönyv. Noha nem mindig adja meg annak a nevét, akitől vásároltak, megállapítható, hogy az említett két év alatt 31 budai kereskedőtől a legkülönbözőbb árukat vásárolta a kincstár (posztótól a gyertyáig, és bundától a vasig) 8246 forint 88 dénár értékben. Az összeg 62,2 %-át (5128 Ft 58 d) hat firenzei kereskedőnek fizették ki. Egy firenzei kereskedő tehát átlagban 854 forint 73 dénár, egy budai német vagy magyar kereskedő átlag 124 forint 74 dénár értékű árut szállított a kincstárnak.¹⁷⁸

Üzletfelek köre azonban nem korlátozódott a királyra vagy az uralkodó osztály felső rétegére. Szállítottak a hazai németajkú városoknak is,¹⁷⁹ és általában nem vetettek meg semmiféle üzletet vagy ügyfelet sem.

A Jagelló-kor legjelentősebb budai olasz kereskedője Raggione Bontempi volt, akire itt 1488 és 1526 között maradtak fenn adatok. Egy levelében *kauffman von fflorenz*ként írta alá magát.¹⁸⁰ Eredetileg a firenzei Nerli-cég megbízottjaként került a magyar fővárosba, s az sem zárható ki, hogy végig az is maradt.¹⁸¹ A Nerli-cég szerepe segít megvilágítani a magyarországi kereskedelem jelentőségét Firenze szempontjából; nem tartozott ugyanis Firenze legjelentősebb cégei közé. Rése volt ugyan a Franciaországgal folytatott üzletekben is,¹⁸² de inkább közepes

170 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 100–101. — *Balogh J.*: A művészet i.m. I. 564–571., 600.

171 *Balogh J.*: A művészet i.m. I. 599–600., 616.

172 *Nyáry Albert*: A modenai Hyppolit-codexek. Sz 4(1870) 684–685. — *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 99–100. — *Balogh J.*: A művészet i.m. I. 596–623. passim. — Ebben az üzletágban megmaradtak az olaszok 1526-ig, de erős konkurrenciát jelentettek számukra a nagy délnémet cégek, pl. a Fuggerek.

173 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 101. — *Kardos I.*: i.m. 434–442. — Ebben az üzletágban a kikeztesztelkedett spanyol zsidó Cotta család tagjai, budai polgárok, valamint az ugyancsak budai polgár Harber Mátyás is résztvettek. Lónyai Albert i.m. MTT XXII. 17–18. — A Cottákra: *Kubinyi András*: Spanyol zsidók a középkori Budán. In: Magyar–zsidó oklevéltár XII. Bp. 1969. 3–7.

174 Mátyás idejében ezzel a Medici-cég is foglalkozott, mégpedig velencei fiókján keresztül. Ebben az időben úgy látszik, hogy ez volt a Mediciek egyetlen magyarországi ügylete. *Raymond de Roover*: The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494. Cambridge (Massachusetts), 1963. (Harvard Studies in Business History XXI.) 201–202.

175 *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia II. 644. — Itt van szó Antonio de Zuane dela Seda velencei kereskedőről. Erre az üzletre ld. még *G.v. Pölnitz* i.m. 561.

176 MOL Dl. 37 684. — Az olasz kereskedők különben az 1520-as évekig a kincstár legfontosabb udvari szállítói. *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 99–102., 109–112. — Vö. még *S. Goldenberg*: i.m. 257–278.

177 Ld. az előző jz-t és *Gy. Székely*: Les italiens i.m. 411–412.

178 A 166. jz-ben id. számadáskönyv alapján.

179 *Balogh J.*: A művészet i.m. I. 601., 607. Résztvettek a könyvkereskedelemben is: i.m. 608.

180 Aláírásának facsimiléje: *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i.m. 107.

181 Firenze városa II. Ulászlónak ír érdekében: ...nobilissiman nostre urbis et opulentissimam familiam Nerliorum, quorum negotia hic gessit in regno Hungarie... *Simonyi E.*: i.m. II. CDLX. sz.

182 Avignonban, Montpellierben, ezen kívül Velencében is dolgoztak. *R. de Roover* i.m. 91., 337.

cégnek számított. Igaz, vagyonukat elismerték a kortársak, befolyásukat pedig igazolja a Mediciek 1494. évi elűzésében, majd a köztársaság vezetésében játszott szerepük.¹⁸³ Mivel Buda legtekintélyesebb középkorvégi olasz kereskedője — legalábbis egy időben — e cég megbízottja volt, arra kell következtetnünk, hogy a nagyobb haszonnal járó nyugati üzletekbe csak kisebb mértékben tudván bekapcsolódni, a Duna-völgyében igyekezett kárpótolni magát. A pápai legátus különben ezt írja 1526-ban Bontempiról: „...*como forá Messer Raggione Bontempi et altri che tenino raggione qui, che servissiro il thesoriere un altri ventimilia ducati di robbe et de panno, seta et oro*”.¹⁸⁴ Valószínűleg az ő örököse lehetett az a Raffaello Bontempi, aki Francesco Corsellini társaként 1528-ban Budán egy 267 forint 75 dénáros üzletet kötött.¹⁸⁵ (Corsellini és testvére, Pietro már korábban is kötöttek üzleteket Magyarországon.)

A legjelentősebb firenzei cég, a Medici, banküzletektől eltekintve nem nagyon érdeklődött a magyar piac iránt.¹⁸⁶ Igaz, a budai olaszok között voltak a Mediciekkal kapcsolatban állók, pl. Ottaviano Caffareccio da Volterra.¹⁸⁷ Most nem sorolhatjuk fel a korszak valamennyi Budán működő firenzei kereskedőjét, ezt más helyen amúgyis megtettük.¹⁸⁸ Azt azonban ki kell jelenteni, hogy a legtekintélyesebb családok, így az Albizzi, Antinori, Cavalcanti és Gondi familiák is elküldték egy időre egyik tagjukat Budára.¹⁸⁹ Bontempit és Felice Fiorentino-t¹⁹⁰ leszámítva azonban általában csak néhány évig tartózkodtak itt. Caffareccio például hozzátétőleg nyolc évig kereskedett Budán.¹⁹¹

A velenceiekkel a firenzeiekhez hasonlóan állunk. Árucikkeik, ügyfeleik és jogaik a firenzeiekéhez hasonlítottak. A 16. század elején, amikor Magyarország és Velence szövetségesek voltak, nőtt a szerepük. A budai velencei kereskedők közül a legtekintélyesebbek Antonio de Zuane de la Seda és testvére, Jacopo voltak. Családjuk nem tartozott a velencei kereskedők élvonalába, de nem is volt jelentéktelen.¹⁹²

183 Commynes „tres riches”-nek nevezte őket. *Philippe de Comynes: Mémoires*. In: *Historiens et chroniqueurs du moyen âge*. Paris, 1952. (Bibliothèque de la Pléiade 48.) 1326. — *Francesco Guicciardini: Storia d' Italia I*. Milano, 1843. 66. — *Luca Landucci: Ein florentinisches Tagebuch 1450–1516*. In: *Das Zeitalter der Renaissance*. (Ausgewählte Quellen zur Geschichte der italienischen Kultur.) Hrsg. von *Marie Herzfeld*. Serie V–VI., I. Bd. Jena, 1912. 108. 1. jz., 110., 128., 165. 2. jz., II. Bd. 54. 1. jz., 60., 262. 2. jz. — *Kubinyi A.: Beriszló i.m.* 133. 40. jz.

184 *Relationes oratorum pontificiorum 1524–1526*. Bp. 1884. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, II/1.) 339–340. — Bontempi üzleteire ld. még *Kubinyi A.: Budai kereskedők i.m.* 100. — *H. v. Haller: i.m.* 468. — *Balogh J.: A művészet i.m.* I. 60–602. — *S. Goldenberg: i.m.* 257–261.

185 *Kelényi B. Ottó: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban*. *BudRég* 13(1943) 329. — *Balogh J.: A művészet i. m. I.* 602. — A Corselliniekre: *Simonyi E.: i. m. II. k. CDIV. sz.*

186 Ld. fenn, 174. jz-ben.

187 *R. de Roover: i. m.* 37., 217. — Ld. rá *Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m.* 111. 31. és 34. jz. — *Balogh J.: A művészet i. m. I.* 602. — A Marsupini családnak is volt kapcsolata a Mediciekhöz: *R. de Roover: i. m.* 62., 67., 106. és 277. — Franciscus Marsupini, aki valószínűleg Franko Itálusszal is azonos, 1494/95-ben a kincstárnak selymet, atlaszt és hermelinprémet szállít összesen 636 Ft 10 dénár értékben: *J. Chr. v. Engel: i. m. I.* 81., 160. — Ld. még *Balogh J.: A művészet i. m. I.* 614., 622. — Valószínűleg fia lehetett az a Marsupinus Ferenc, aki Bakócz primás familiárisa, majd 1514-től római magyar ügyvivő volt. *Főgel József: II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Bp. 1917. 102.

188 *Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m.* 99–102.

189 I.h. — *H. v. Haller: i. m.* 468. — *Gy. Székely: Les italiens i. m.* 412.

190 *Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m.* 111. 35. jz. — Lehet, hogy tévesen lett Felice Stagival azonosítva. *Balogh J.: A művészet i. m. I.* 606. skk.

191 *Simonyi E.: i. m. II. CDXLIII. sz.*

192 *Kardos T.: i. m.* 435. — *Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m.* 101. — A cégre vö. még *II. Simonsfeld: i. m. I.* 337–338., 368., — Ld. még fenn, 175. jz.

Az olaszok esetleges exportjáról kevés adat maradt fenn. Caffarecciotól Magyarországról hazautaztakor a Frangepánok 822 dukátot és posztókat raboltak el.¹⁹³ (Mivel valószínűtlen, hogy nyolc évi magyarországi tartózkodás után olasz posztóval térjen haza, bizonyára német vagy angol szövetekről volt szó.) Amikor Pietro del Pugliese hajóját a velenceiek elfogták, részszállítmányt koboztak el tőle.¹⁹⁴ Állatkivitelükről ugyan nem maradt adat, de állatbőrreikről igen. A Baptista nevű firenzei, aki 1494/95-ben a kincstárnak főleg selyemszöveteket adott el 1651 forint értékben, 1502–1509 között például felvásárolta a budai német mészárosceh összes állatbőrét.¹⁹⁵ Valószínű azonban, hogy az állatkivitelben elsősorban a hazai kereskedők játszották a főszerepet. Az Olaszországba marhákat eladók között található pl. a budai polgár Harber Mátyás,¹⁹⁶ Ernuszt Zsigmond pécsi püspök pedig pénzzel szállt be ebbe az üzletbe.¹⁹⁷

Az Olaszországból behozott drága olasz szövetek és fűszerek eladásába viszont a jelek szerint a hazai polgárság csak kisebb mértékben tudott bekapcsolódni. Néhány tekintélyes budai magyar kereskedőnek ugyan ez is sikerült,¹⁹⁸ azt azonban nem tudjuk, hogy ezek foglalkoztak-e állatkereskedelemmel is. Az olaszországi behozatal egyébként sem nagyon növelhette a budaiak hasznát és tőkéjét. Volt ugyan olyan is, aki az olasz áruforgalomba aktívan be tudott kapcsolódni, mint Georgius litteratus de Pestre (nyilván elírás: Pesti György deák), aki egy Raffaello „de Viuranis” nevű firenzei kereskedővel alkotott társaságot, mégpedig úgy, hogy ő adta a pénzt, az árut pedig Raffaello vásárolta és adta el.¹⁹⁹ Az olasz üzlet különben csak annyiban hozhatott hasznot a magyar fővárosnak, hogy az olaszok konkurenciát a délnémetekkel szemben jelentettek.

A Jagelló-kor végére feltehetően kissé visszaeshetett az olasz kereskedelem. Ezt ugyan egyedül a szlavóniai harmincadbérleti összegek esése bizonyítaná, ami azonban nem feltétlenül ad helyes képet. A török betörések viszont feltétlenül nehezítették a zenggi kikötő felé irányuló forgalmat, az viszont későbbi adatok alapján valószínűsíthető, hogy Radkersburg-Ptujon át folyó szarvasmarha-export változatlanul létezhetett.²⁰⁰ Az inkább a tengeri utat használó olaszok azonban mintha megfogytak volna Budán. A királyi kincstár által 1525 első felében 24 133 forint 32 dénár értékűen vásárolt áruból mindössze 13,3%-ot adtak el olaszok,²⁰¹

193 *Simonyi E.*: i. m. I. CDXXXVII–IX. sz. és CDLII–CDXLIV. sz.

194 I. m. CCXVI. sz. Az oklevél „cum aliquot aeris ponderibus”-t említ. Ez itt feltehetően rezes, nem pedig pénzt jelent.

195 A kincstár 1495 „pro pannis sericeis et aliis rebus ab ipso emtis” fizet neki. *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 160. A budai mészároscehhez kötött üzletére ld. a budai német mészárosceh céhkönyvét: Fővárosi Levéltár, passim.

196 MOL DI. 19 436. (Aurifaber Mátyásnak nevezve) — Ld. rá fenn, 173. jz. és alább, 287. jz.

197 Ludovici Tuberonis Commentariorum de temporibus suis libri. *Joannes Georgius Schwandmer*. Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. II. Wien 1746. 175.

198 Itt különösen Szabó Benedek említendő, akitől 1494-ben a kincstár többek közt damasztot, bíbort, skarlátot stb. vásárolt 338,5 Ft értékben. *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 81–82., 97. — Feltehetőleg azonos azzal a „Zabo Wentze” budai polgárral, aki 1495. márc. 24-én Miksa bécsi „Regimentjtől” engedélyt kapott, hogy a vámok megfizetése mellett Ausztriában szabadon közlekedhessék áruival. *Regesta imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I.* 1493–1519. I/2. Österreich, Reich und Europa, 1493–1495. Bearbeitet von *Hermann Wiesflecker* Wien–Köln, 1990. 416. N° 3327.

199 *Simonyi E.*: i. m. II. XII. sz. — *Balogh J.*: A művészet i. m. I. 623.

200 Ld., fenn, 142. jz. — *Teke Zs.*: Velencei i. m. 81–86. — *Teke* különben (i. m. 83.) túlértékeltnek tartja *Pickl Othmar* megállapításait Péttau jelentőségéről, mert Sopron és közte nem tudott jelentős áruforgalmat kimutatni. Csakhogy Péttaut más úton közelítették meg, nem Sopron felől.

201 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108. (A 158. jz.-ben id. számadáskönyv alapján.)

szemben a 1494/95. évi 62,2 %-kal. Ennek ellenére még mindig ők a legnagyobb üzletek kötői: azon hét kereskedő közül, akik 1000 forintnál magasabb összegért adtak el árut a kincstárnak, két olasz szerepel, együttesen 3028 forint 75 dénár-ral.²⁰²

Az itáliai kereskedelmet a korona 1526 után is támogatta. János király még 1526 őszén Velencébe küldte Josefics zenggi püspököt, és felajánlotta a Signoriana-nak, hogy az addig Ausztriából érkező árukat Velencéből fogja beszerezni.²⁰³ Ez azt jelentette, hogy Magyarország nyugati kereskedelmét a követ püspöki székhelyének kikötője felé irányították volna. Ezt a — nyilvánvalóan irreális — tervet Horvátországnak a Habsburgok általi megszállása és a török előrenyomulása még csírájában meghíúsította. Több eredménnyel kecsegtetett Andrea Gritti velencei doge törvénytelen fiának, Lodoviconak, magyarországi kormányzósága (1530–1534). Megkapta — elvben — Zengget is, és hazájával élénk kapcsolatban állt. Tudunk nagy safrányüzletéről is.²⁰⁴ Igaza lehetett János király káplánjának, Szerémi Györgynek, aki szerint „Gritti úr árukkal akarta ékesíteni a várost, úgyhogy nem lett volna más hasonló Budához”.²⁰⁵

Az olaszokhoz hasonló szerepet játszottak Budán a raguzaiak (dubrovnikiaiak). Azzal a különbséggel, hogy — lévén papíron magyar alattvalók — gyakran szereztek polgárjogot a fővárosban. Nemcsak olasz eredetű, de balkáni, sőt török árukkal is kereskedtek. Aranyozott Török bársony, rác damaszt vagy tafota²⁰⁶ gyakoriak Budán, és általában olcsóbbak az olasz megfelelőiknél. Természetesen ezeknek csak egy részét hozták be a raguzaiak; jött balkáni áru Erdélyen át a szászok közvetítésével, sőt közvetlenül a török birodalomból is az országba.²⁰⁷ Két jelentős raguzai említendő Budán. A „de Leon” melléknevű Raguzai István eredetileg Mátyás, majd II. Ulászló király borbélyja volt, de raguzai kereskedők budai megbízottjaként is tevékenykedett, később olaszokkal került hasonló kapcsolat-

202 Ezek Lucas italus, egy velencei (MOL DI. 104 441, Batthyány Ferenc horvát bán hitelezője), és Antonius venetus de Zuane da la Seda voltak. (Ld. rá, fenn 192. jz.)

203 *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 12.

204 *Kreischmayr Henrik*: Gritti Lajos 1480–1534. Bp. 1901. (Magyar Történeti Életrajzok) 50–51., 58., 85. — Gritti-re újabban: *Szakály Ferenc*: Veszthely az út porában (Gritti Magyarországon 1529–1534). H. és é.n. [Bp. 1986.]

205 Szerémi György... emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1583. Közli *Wenzel Gusztáv*. Pest 1857. (MonHungHist II/1.) 340.

206 *Balogh J.*: A művészet i. m. I. 401., 411., 428–429. — *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 46. (egy vég „deaurata de veluto Turcorum” 32 Ft-ba került, ugyanakkor egy rőf „de veluto deaurato”-t 16 Ft-ért vettek), 74. (itt a török áru 36 Ft), 86. (egy vég de Damasco Raschyorum 5 Ft, a nem rác damasz ára viszont színétől függően rőfönként 1 és 4–5 Ft között váltakozott: 80–82. — Rác tafotát említ az 1526. évi számadástörvény is: MOL DI. 24 405.

207 *A szászokra Radu Manolescu*: Schimbul de marfuri dintre Tara Româneasca si Brasov in prima jumătate a secolului al XVI-lea. Studii si materiale de istorie medie 2(1957) 169–176. — Már Mátyás király is adott ki magyarországi kereskedelemre kiváltságlevelet egy Rusztem nevű török „mercator” számára 1478-ban: MTA Kéziratára, Oklevelek 456. sz. — A Mátyás és II. Bajezid szultán között 1488-ban kötött szerződés a vámok megfizetése után mindkét ország kereskedői számára biztosítja a kereskedelmet a másik országában: *Hazai György*: A Topkapu Szeraj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai. LK 26(1955) 295. — 1510-ből van adatunk arra, hogy egy török vásáron represszália címén magyar kereskedőket tartóztattak le. MTT 24 (1877) 165. — A törökkel folytatott sókereskedelemre vö. még: *Hóvári János*: Az erdélyi só a török Szendrőben. In: *Glatz Ferenc* (szerk.): Gazdaság, társadalom, történetírás (Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára). Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 41–61. — Ez utóbbi adatokból egyébként arra is következtetni lehet, hogy a déli harmincadoknál is jelentős forgalom volt, jóllehet legfeljebb mellékesen sztok az ország középkorvégi külkereskedelmi struktúrájával kapcsolatos számításokban előfordulni.

ba. Szőlői és sáfrányoskertjei voltak a főváros környékén, később királyi uradalom zálogbirtokosa is lett.²⁰⁸ Ezek szerint hajlama volt a feudalizálódásra. Nem mondhatjuk el ezt a másik raguzairól, Sankó Miklósról, aki saját kereskedőtökéjét feudális urak pénze forgatásával is növelni tudta. Éveken át Batthyány Ferenc horvát bánnal működött együtt, aki több mint 20 000 forintot fektetett be Sankó üzletébe. Főként Velencével kereskedett, feltehetőleg azonban közvetlenül a törökökkel is. Valószínűleg ezért tartotta őt Szerémi török kémnek, aki különben azt is tudta róla, hogy Bakócz Tamás prímás szolgálatában állt. Így tehát feltehetőleg nem csupán a bán, hanem az esztergomi érsek pénzét is forgatta. Egy Budán élő firenzei olasz leányát vette feleségül. 1526 után is a magyar fővárosban maradt: Pesti Gábor 1538-ban feleségét *meretrix impudentissimanak* (igen szemérmetlen kurvának) nevezte.²⁰⁹

4. A németek üzleti és családi kapcsolatai

Az olasz kereskedők kiváltságaik következtében különleges helyzetet élveztek. Elvileg ilyenell a többi külföldi nem rendelkezett, sőt, ahogy ez az *Ofner Stadtrecht*ből kiderül, Magyarország más városainak polgárai sem.²¹⁰ A gyakorlat azonban más volt. A 16. század elején Magyarországon járt augsburgi Hans Paumgartner írja, hogy lehet „jó barátokat” találni, akiknek segítségével megkerülhetők az idegenekre és azok kiskereskedelmére vonatkozó tilalmak.²¹¹ Már a 15. század közepén üzlethelyiségeket tartottak fenn Budán bécsiek és pozsonyiak.²¹² A két említett város gazdasági visszaesése, árumegállítójuk megszorítása után közvetlenebbé vált a délnémet városok és Buda közti kapcsolat, ami a város belső életére is kihatott.

A város főként németekből és elsősorban posztókereskedőkből álló vezetőrétege elleni 1439. évi mozgalom sikeréből a gazdag magyar polgárság húzott hasznot. A város tizenkét tagú tanácsát ettől kezdve a németek és magyarok közötti paritásos alapon osztották meg, a főváros élén álló bírót pedig évente felváltva választották a két nemzetiségből. Úgy látszik, hogy az olasz, délszláv és a lassan eltűnő örmény polgárokat a magyarokhoz, a lengyeleket és a cseheket pedig a németekhez számították.²¹³ Buda vezetőrétege nem öröklődő patricius nemzetsé-

208 MOL DI. 26 136. — Egyetemi Könyvtár (Bp.) Kézirattár D. 40. — *E. Kovács P.*: i. m. 343., 346. Egri udvarbíró is volt: i. m. 383. (mutató alapján) — *Gelchich J.*: i. m. 662–663. — *Fógel J.*: II. Ulászló i. m. 43. — Szőlő- és kertvásárlásai (ekkor óbudai várnagy is): MOL DI. 21 466, 21 546, 21 549, 21 584, 21 696. — Óbuda zálogbirtokosa: *Martinus Georgius Kovachich*: Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros II. Budae 1800. 426. — MOL DI. 106 083. 27. p. — *Knausz Nándor*: A budai káptalan regestái. MTT XII. 85. és 89. sz. — 1518-ban már halott: MOL DI 23 032. — Ld. még: Uo. 24 077, 24 372.

209 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 104., 114. 95. jz. — *Szerémi Gy.*: i. m. 47. — *Illésy János*: Adatok Pesti Gábor életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények (= ItK) 3(1893) 336. — *Kubinyi András*: Pesti Gábor családi összeköttetései. ItK 72(1968) 81–96.

210 Das Ofner Stadtrecht i. m. 89–92. (72–78, 81. ♡).

211 *K. O. Müller*: i. m. 200.

212 Pozsony v. lt. Okl. 2397. sz. (1454.)

213 *Szűcs J.*: Városok i. m. 287–295. — *Székely György*: A huszitizmus és a magyar nép. Sz 90(1956) 287–295. — *Mályusz Elemér*: Budai Farkas László. TBM 15(1963) 162. — *András Kubinyi*: Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Südostdeutsches Archiv 34–35(1991–1992) 23–42. — Örményekre: Prímási levéltár (Esztergom). Archivum ecclesiasticum vetus 46.

gekből állt, a városi tanács a legtekintélyesebb polgárokból került ki. A bekerüléshez különösen a gazdasági életben vagy politikai–hivatali pályán elnyert tekintély (pl. királyi tisztviselőség), illetve beházasodás volt szükséges. A vezető réteg helyzete ilyenformán hasonló volt a bécsihez.²¹⁴ A 15. századtól kezdve Buda és Pest legtekintélyesebb polgárai magukat külön címzésekkel különböztették meg az egyszerű polgároktól. Ők voltak a *prudens et circumspectusok*, vagy csak *circumspectusok*, míg a közpolgárságnak csupán *providus* megszólítás járt. Tanulságos a *circumspectus*-réteg összetétele: közülük a németek többsége posztókereskedő volt, míg a magyarok közt kincstári jövedelmek kezelőit és bérlőit, más királyi hivatalnokokat, bor- és marhakereskedőket, nagy szőlőbirtokosokat találunk. (Ilyenek persze a németek közt is voltak.) Ehhez a réteghez csak kevés kézműves tartozott, és ha mégis, ezek főleg ötvösök, szűcsök, szabók, mészárosok, zsemlyesütő pékek voltak.²¹⁵ Ezek az iparágak voltak leginkább összekötve a kereskedelemmel, és más városokban, így Bécsben is, hasonló figyelhető meg.²¹⁶ A vezető réteg nagyobb része mindkét városban távolsági kereskedőkből és hivatalnokokból, kisebb részben néhány kereskedelemmel is foglalkozó iparág mestereiből került ki.²¹⁷

214 *Otto Brunner*: Hamburg und Wien. Versuch einer sozialgeschichtlichen Konfrontierung (1200–1800). In: Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag. Hrsg. von *Otto Brunner, Hermann Kellenbenz, Erich Maschke, Wolfgang Zorn*. Bd. II. Wiesbaden, 1965. 483–487. — A budai vezetőrétegre: *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i. m. 81–84 és a köv. jz.

215 *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. LK 37(1966) 235–242. — *Martyn C. Rady*: Medieval Buda: a Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary. New York, 1985. (East European Monographs No. CLXXXII) 89–109., 112–113. — Itt jegyzem meg, hogy Rady és korábbi tanulmányaim többségében — beleértve ennek a tanulmánynak német változatát is — magam is a „patriciátus” kifejezést használtuk a vezető réteg helyett. Vö. pl. *Kubinyi András*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. LK 42(1971) 203–264. — Budán azonban — és a magyar városokban — éppúgy nem létezett patriciátus, mint Bécsben sem. Ott legfeljebb „patriciusi vezető rétegről” és nem patriciátusról lehetne beszélni. *Otto Brunner*: Neue Wege zur Sozialgeschichte (Vorträge und Aufsätze). Göttingen, 1956. 139–140. — A Béccsel foglalkozó modern irodalom azonban ezt a kompromisszumos formulát sem látszik elfogadni, inkább a „polgári vezetőréteg” (bürgerliche Oberschicht) terminus technicist alkalmazza, ez tűnik a leghelyesebbnek. *Richard Perger*: Die Wiener Ratsbürger 1396–1526. Ein Handbuch. Wien, 1988. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Bd. 18.) 18–21. — Magam egy jegyzetben cáfoltam meg a korábban mások és magam által is alkalmazott „patricius” kifejezés használatának jogosságát: *A. Kubinyi*: Die Zusammensetzung i. m. 24. 5. jz. Használatát, amelyért magam is felelős vagyok — még a Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. *Kristó Gyula*. Bp. 1994. általam írt „város” címszavában is előfordul (716–718.) —, mellőzni kellene a magyar tudományban!!!

216 Ezen iparágak szerepére a kereskedelemben ld. *Georg von Below*: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen, 1926². 410. — *Erich Maschke*: Verfassung und soziale Kräfte in der deutschen Stadt des späten Mittelalters vornehmlich in Oberdeutschland. VSWG 46(1959) 440–450., 154. — Ötvösök, szűcsök, mészárosok és mások Bécsben is bejutottak a tanácsba: *Heinz Zatschek*: Handwerk und Gewerbe in Wien von den Anfängen bis zur Erteilung der Gewerbefreiheit im Jahre 1859. Wien, 1949. 106. — *R. Perger*: Die Wiener Ratsbürger i. m. 20–21. — Ld. még *O. Brunner*: Neue Wege i. m. 127.

217 *Karl B. Schalk*: Aus der Zeit des österreichischen Faustrechts 1440–1463. Wien, 1919. (Abhandlungen zur Geschichte und Quellenkunde der Stadt Wien. Bd. III.) 456. — *R. Perger*: Die Wiener Ratsbürger i. m. 20. — A budai tanács korszakunkból ismert tagjainak 60,4 %-a kereskedett, 32,1 %-a kézműves volt (főként „üzletelő” iparágakban), 7,5 % pedig olyan királyi tisztviselő, vagy értelmiségi (pl. orvos), akiknek üzletelése nem mutatható ki. *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 240.

A vezető réteg családi kapcsolatai mintegy tükörképét nyújtják az üzleti kapcsolatoknak.²¹⁸ Először arra kell utalnunk, hogy Budán és Pesten — és a legtöbb középkori városban —, nyilván elsősorban a higiéniai viszonyok következtében, nem számolhatunk természetes szaporulattal; a városok bevándorlókra szorultak. Azokban a családokban, ahol 1470–1526 között ismerjük a fővárosban az apa halálakor életben levő gyermekek számát, azt találjuk, hogy egy apára átlag 1,4 továbbélő gyermek esik. Ezek az adatok megmagyarázzák a városi vezetőrétegben igen gyakori váltásokat.

A 15. század közepi budai és pesti vezetőrétegből a század végén fiágon már gyakorlatilag senki sem mutatható ki. Az új családok nagy része az 1470-es években költözött Budára. Többeknél, így a nürnbergi Hallereknél²²⁰ és másoknál is kimutatható a kiháló tanácsbeli családokba történő beházasodás, és így azok vagyónának és befolyásának öröklődése. A nagy váltás mind a vegyes nemzetiségű Budán, mind a magyar Pesten kimutatható, és így érdekes eredményekre vezethet az újonnan érkezők származáshelyeinek és házassági kapcsolataiknak vizsgálata; annál is inkább, mert a Pestre is érvényes budai jog leányoknak, sőt az özvegyeknek is a fiúkkal egyenlő örökösödést biztosított.²²¹

A budaiak házasságkötéseinek vizsgálata meglepő eredményekre vezetett. Adataink nem mutatnak ki a budai német és magyar vezetőréteg között családi összeköttetéseket. A két nemzetiség tagjai közötti gyér házasságkötések különleges okokra vezethetők vissza. A német Kreuz György például nem tartozott a városi vezetőréteghez, amikor feleségül vette a fővárosi tanácsbeli és nemes Kömlödi Gál özvegyét. (Kömlödi 1476-ban Mátyás megbízásából Firenzében eszközölt bevásárlásokat.) Vagyis: Kreuz házassága révén jutott be a vezetőrétege, és ettől kezdve, nem véletlenül, főként Kömlödi Györgynek nevezték.²²² A városi német vezetőrétegen belül sem nagyon házasodtak össze a posztókereskedő családok az öt, gyakran tanácstagságot is viselt, tekintélyes kézművesszakma művelőivel. A magyar vezetőrétegen belül is hiába keressük a kézművesek és a többi vezető polgár közti családi kapcsolatokat.

A — főként posztóval foglalkozó — gazdag német kereskedőréteg különösen gyakran keresett családi kapcsolatokat a hasonló pozsonyi családokkal. Erre már a 14. századból vannak adatok, amelyek a 15. században — amikor Pozsony gazdasági erejének csúcsán volt — csak szaporodnak. A század második negyedének egyik legtekintélyesebb budai polgára, a baseli eredetű München Henrik Siebenlinder János budai bíró veje volt. Négy leánya közül hármat a pozsonyi városi vezetőréteg tagjai vettek feleségül, kettőt két testvér, Gailsam Albert és Márton, a

218. I. m. 227–291.

219 Ld. pl. *Fritz Rörig*: Die Europäische Stadt. Berlin, é.n. (Propyläen-Weltgeschichte Bd. IV.) 346. — *Heinz Zatschek*: Die Handwerker Wiens (Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Bevölkerungsentwicklung). JVGstW 8(1949–50) 31. — *Friedrich Lütge*: Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Gesammelte Abhandlungen). Stuttgart, 1963. (Forschungen zur Wirtschaft- und Sozialgeschichte Bd. 5). 294–296. — *Eberhard Isermann*: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500 (Stadtgestalt, Recht, Stadtrecht, Gesellschaft, Wirtschaft). Stuttgart, 1988. 32–41.

220 *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 227–291.

221 Das Ofner Stadtrecht i. m. 163. (313 ¥). — *Martinus Georgius Kovachich*: Codex authenticus iuris tavericalis. Budae 1803. 226.

222 1476: *Balogh J.*: A művészet i. m. I. 470–471. — Kreuz, másként Kömlödi: MOL DI. 19 491. — Esztergomi káptalan magánlevéltára. Lad. 71. Fasc. 1. Nr. 8. — *Knauz N.*: i. m. 60., 93., 103. sz. — MOL DI. 106 083. 107. p. — Városi tanács tag is volt.

nagy pozsonyi Gailsam-cég vezetői.²²³ A Gailsam-cég 1457/58-ban 48 035,71 aranyforint értékben hozott be árut az országba.²²⁴ Egy leány Budán ment férjhez a Bambergből Budára költözött Münzer Jánoshoz, aki az 1475-ben bekövetkezett haláláig Buda vitán felül legtekintélyesebb polgára és sokszoros városbírája volt. Münzer a házassága által is megnövelt vagyonát (egy a nürnbergi eredetű Mühlstein családból való nővel kötött) második házasságából származó leányára, illetve annak férjére, az ugyancsak nürnbergi Haller Ruprechtre hagyta.²²⁵

A 15. század második felében azonban más budai kereskedők is rendelkeztek pozsonyi rokonsággal. A valószínűleg zsidó eredetű Ernuszt János budai kereskedő — később királyi kincstartó, szlavón bán és nagybirtokos — a gazdag pozsonyi polgár, Scharrach Burkhard sógora volt.²²⁶ A Budán az 1470-es és 1480-as években többször bíróvá választott Forster György unokatestvére, Forster Wolfgang pozsonyi bíró volt. Egyik testvére egy tekintélyes pozsonyi polgárhoz ment hozzá, öccse, Lénárd, viszont az ausztriai Gross-Enzersdorf polgára volt. Özvegye Bernhard Gafram krakkói polgárhoz ment újra férjhez.²²⁷ Ezzel már benn vagyunk a Jagelló-korban, mert Forster 1491-ben halt meg. Özvegye egy kassai polgár üzleti megbízottjával pereskedett egy elég nagy összegű adósság ügyében.²²⁸ A Gaframok Krakkóból áruhitelt nyújtottak kassai polgároknak.²²⁹ A Forsterek üzleti és családi kapcsolatai tehát Ausztriától Lengyelorszáig, Pozsonytól Krakkóig terjedtek. (Forster György Pozsonyban élő testvérére, Borbálára, még visszatérünk.)

Mátyás korában megsokszorozódtak a buda-pozsonyi kapcsolatok részben házasságok, részben átköltözések révén. A legtekintélyesebb pozsonyi polgárcsaládok tagjai közül a hetvenes években először Königsfelder Miklós költözött Budára. Később bányavárosi vállalkozásokban is részt vett.²³⁰ Ugyanebben az időben jön a fővárosba a magyaróvári Leiss András, akinek unokatestvérei a pozsonyi városi vezetőréteg tagjai voltak.²³¹ Ez a tendencia a nyolcvanas-kilencvenes években felgyorsult. A legjelentősebb pozsonyi kereskedőcégek tagjai teszik át székhelyüket Budára, így a Gailsamok és a Kochaimok. Gailsam Albert és Munich Orsolya fia, Lajos nem sokkal apja 1483-ban bekövetkezett halála után költözik át,²³² míg Gailsam Wolfgang — aki Forster György budai bíró Borbála nevű testvérének unokája volt — a századforduló táján jön a fővárosba és lesz budai polgár.²³³ Kochaim Joachim 1479-ben még pozsonyiként iratkozik be a bécsi egyetemre, 1498-

223 *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 242.

224 *Kovács F.*: Nyugatmagyarország i. m. 159. skk., 191., 200. stb. — *Th. Mayer*: i. m. 104–105.

225 *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i. m. 89–90. — *Uő.*: Budai és pesti polgárok i. m. 243–246.

226 Ernusztira: *Madzsar Imre*: Ernuszt János és háza Budán. Sz 52(1918) 56–71. — *Kubinyi A.*: A kincstartói szemlélyzet i. m. 30. — Scharrachra: Pozsony v. lt. Okl. 3298. (1459.)

227 Uo. Protocolum testamentorum (=Prot. test.) 209^v–209^v, 378^v–381^v. — Uo. Okl. 4534. sz. — *Kerekes György*: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Bp. 1913. 76–77. — *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 248–251. — Forster budai bíró volt (1475, 1479, 1483, 1487). (1477-ből és 1485-ből nem ismerjük a bíró nevét, a páros években pedig magyarok bírásokodtak.) *M. C. Rady*: i. m. 174.

228 Kassa város levéltára (= Kassa v. lt.). Schwartzbach gy. 690. sz.

229 *E. Fügedi*: Kaschau i. m. 209.

230 1476-ban Ernuszt szolgálatában állt: *Madzsar I.*: i. m. 58–60. — Bányavárosi kapcsolatok: Garamszentbenedeki konvent orsz. lt. Fasc. 125. Nr. 26. és Fasc. 102. Nr. 43. — Ld, még Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 71. Fasc. 2. Nr. 12. (házára és családjára)

231 MOL DI. 19 533, 93 580. — Pozsony v. lt. Okl. 4084. sz. — Uo. Prot. test. 271.

232 Uo. 194–195, 220^v. — Okl. 3832, 3916. sz. — *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 246–248.

233 Pozsony v. lt. Okl. 4534. sz. — Uo. Prot. test. 378^v–381^v. — MOL DI. 23 491.

ban azonban már budai kereskedő, aki Veres Farkas ugyancsak budai kereskedő társaként a várad-vadkert-i vásáron 885 forint 40 dénár értékben ad el késeket.²³⁴ Az 1520-as években épp a Gailsam és a Kochaim családok tagjai a legtekintélyesebb budai kereskedők.²³⁵ Úgy látszik tehát, hogy Pozsony gazdasági pozíciójának romlása következtében az ottani távolsági kereskedők jelentős része, üzleti tőkével együtt, a fővárosba költözött. Ez a jelenség is mutatja a két város gazdasági helyzetének változását.

A magyar királyság városaiból történő beköltözésnél is érdekesebb az idegenek beáramlása. Itt két nagyobb csoportot különböztethetünk meg: a bécsieket és a nürnbergieket. Az elsőhöz tartozik Dr. Kirchhaimer, az 1462/63. évi bécsi mozgalmak egyik vezetője.²³⁶ Bizonyos fokig ide sorolhatjuk az 1480-as évek végétől az 1510-es évekig tartó időszak egyik legtekintélyesebb budai polgárát, többszörös városbíráját, Pemfflinger Jánost is, noha a család Bajorországból származott. Unokatestvére azonban bécsi bíró volt, és János később megszerezte a bécsi Pemfflinger vagyont is. Jánosnak valószínűleg öccse volt a stájerországi Radkersburgból Budára költöző Márk, aki utóbb alkincstartó, majd egy szebeni szász családba beházasodván, az 1520-as években a szászok grófja lett.²³⁸

A Budára költöző nürnbergiekkel már korábban foglalkoztam,²³⁹ közülük Haller Ruprecht volt a legjelentősebb, de említhető még — többek közt — Mulner Arnold is.²⁴⁰ Mindketten a 70-80-as években kerültek a magyar fővárosba.

A budai német vezetőrétegben más, sokszor távoli városból érkezettek is kimutathatók. Svájci volt a már említett Munich Henrik. Ugyanonnan jöttek a Sankt Gallen-i Vogelweiderek, akik otthon is a legtekintélyesebb családokhoz számítottak. Bizonyára kelet-közép-európai gazdasági kapcsolatok vették rá Vogelweider Lénárdot és testvéreit, hogy Magyarországra és Lengyelországba köl-

234 A pozsonyi Kochaimokra: *Mályusz E.*: Budai Farkas i. m. 174–178. — 1479: *Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp. 1902. (Magyarországi tanulók külföldön IV.) 58. — 1498: Nagyszebeni városi lt. ALNU III. Nr. 235. (A Gustav Gündisch által készített és a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött regesztát használtam.)

235 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108. — *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 477–478. — Ezek a helyeken Gazon és Kokon néven fordulnak elő. Korábban nem vettem észre, hogy a magyar jegyzők a német Gailsamból Gazont, a Kochaimból Kokont csináltak. Így nem fogadható el az sem, amit írtam, hogy a Siebenlinder–Münich–Münzer céget teljes egészen Haller Ruprecht örökölte. (*A Kubinyi*: Die Nürnberger 89–90.) A Gailsamok Pozsonyból Budára jöve átvették a cég egyik részét, és ezt a Forster-örökséggel is növelték.

236 *Richard Perger*: Neue Hypothesen zur Frühzeit des Malers Lukas Cranach des Älteren. Wiener Geschichtsblätter 21(1966) 71–72.

237 *A. Kubinyi*: Die Pemfflinger i. m. 67–87.

238 I. m. 70., 81–87. — *Fabritius Károly*: Pemfflinger Márk szász gróf élete különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi szászok között. Bp. 1875. (Értekezések a történeti tudományok köréből IV/6.) — *Roderich Gooss*: Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik von der Einwanderung bis zum Ende des Thronstreites zwischen König Ferdinand I. und König Johann Zápolya (1538). Wien, 1940. 79–94., 348–428.

239 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. és *Uő.*: Die Nürnberger i. m. — *Vö. még H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m.

240 I. m. 471. 31. jz. (Természetesen sógora nem „Lukács szegedi püspök”, hanem Szegedi Lukács püspök volt.) — Már 1489-ben voltak sziléziai üzletei: *Scriptores rerum Silesiacarum* XIV. Breslau, 1894. 193. — A 16. század elején a Thurzók, és így talán a Fuggerek budai megbízottja (dominus Mylner), aki 1500-ban és 1501 első negyedében Thurzó megbízásából összesen 1400 Ft-ot fizet ki Zsigmond lengyel herceg budai udvara eltartására. *Divély Adorján*: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502, 1505). Történelmi Tár 1914. 12–14. Ld. még 30., 36., 48., 51., 56., 59., 70., 81., 87., 92.

tözenek, és ott képviseljük családi cégüket. (Ez különben a Hallerekre, és másokra is áll.) Lénárd budai (és a jelek szerint egyben krakkói) polgár lett, de Kassán is szerzett ingatlant. A 70-es évek elejétől van Magyarországon, kincstári tisztviselő (a kassai harmincadnál!), majd udvari szállítót. Könyvkiadással is próbálkozik. Székhelye Buda volt. Halála után rokonsága Budán, Kassán és Krakkóban telepszik le. Úgy látszik, hogy a budai Vogelweider már nem vesz részt a kereskedelemben. A család legjelentősebb tagja a krakkói ifjabb Lénárd, aki a Thurzókkal is kapcsolatban álló kereskedő volt. A kassai Stenzel (Szaniszló) az 1520-as és 30-as években a Fugerek szolgálatában állt.²⁴¹

Házassági kapcsolatok csak erősítették az üzletieket. Ezt igazolják a már említett a Gailsam–Haller–és Forster–családra vonatkozó adatok. A Forster–atyafiság azonban nem csupán az osztrák Gross-Enzersdorfot, Pozsonyt, és — egy özvegyen keresztül — Kassát és Krakkót kötötte össze Budával. Mint láttuk, Forster György budai bíró Pozsonyban élő Borbála nevű testvére a budai Gailsam Wolfgang nagynyja volt, Ebersperger Tamás pozsonyi polgárral kötött házasságából született Margit nevű leányát Stenzel Mihály budai kereskedővel és tanácstaggal házásították össze.²⁴² Ő a bártfai vezető rétegből származott, és valószínűleg unokaöccse lehetett annak a Stenzel Erzsébetnek, aki a 15. század második felének leggazdagabb kassai kereskedőjének, Szatmári Ferencnek a felesége lett.²⁴⁵ Ez utóbbi György nevű unokatestvére a 16. század elejétől Magyarország kancellárja, püspök, majd esztergomi érsek, aki a Thurzókkal is családi és üzleti kapcsolatban állt.²⁴⁴ Stenzel és Szatmári György rokonsága abban is megmutatkozott, hogy felesége nevelte fel a kancellár unokahúgát.²⁴⁵ Stenzel húga különben egy kassai polgár felesége lett.²⁴⁶ Stenzel és Szatmári közvetítésével az északkeleti városok vezetőrétege kapcsolatba került egyrészt a hasonló budai és

241 A budai Vogelweider Lénárdra: *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet i. m. 45. 166. jz. — 1487: a király és a kincstartó 10 000 Ft-tal tartoznak neki. *Scriptores rerum Silesiacarum* i. m. 118. — Családja eredetéről: *Hektor Annmann*: St. Gallens Wirtschaftsstellung im Mittelalter. In: *Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gedächtnisschrift für Georg von Below*. Stuttgart, 1928. 153., 165. — *G. v. Pöhlitz*: Jakob Fugger i. m. 104. — A családra és tagjaira a legrészletesebben: *Hans Conrad Peyer*: *Leinwandgewerbe und Freihandel der Stadt St. Gallen von den Anfängen bis 1520*. Bd. II. St. Gallen, 1960. 47–48. — Lénárd halála után budai rokonaira, a később Krakkóban élő Sebestyénre, s a Budán maradt Andrásra és annak özvegyére (1525): Kassa v. lt. *Protocolum inhibitionum* 26^r., 30^v., 31^v. — Esztergomi kpt. mag. lt. *Capsa* 18. Fasc. 7. Nr. 2. és *Lad.* 64. Fasc. 2. Nr. 3., *Lad.* 53. Fasc. 3. Nr. 33., 35., 40. — *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 176. — A kassai és krakkói rokonság: *Kerekes Gy.*: i. m. 36., 58. — *Stanislaw Kutrzeba*: *Akta odnoszyce się do stosunków handlowych Polski z Węgrymi głownie z archiwum Koszyckiego z lat 1354–1505*. Klny. az Archivum Komisyi Historycznej IX. (Kraków, 1902.) kötetéből 55–58. — *G. v. Pöhlitz*: *Jakob Fugger* i. m. 104., 457–458. — *Uő.*: *Anton Fugger* I. Tübingen, 1958. 568. 86. jz, 413. 101. jz, 477. 83. jz, 483. 27. jz. — *E. Reinhardt*: *Johann Thurzó von Bethlenfalva, Bürger und Konsul von Krakau in Goslar 1478–1496*. Goslar a. H., 1928. (Beiträge zur Geschichte der Stadt Goslar 5.) 40. skk.

242 Ld. fenn, 233. jz.

243 *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien* II/4. k. 5929. sz. — Pozsony v. lt. Prot. test. 366–367. — Uo. Okl. 4599. sz. — MOL. DI. 23 032. (tanácstag) — Bártfa v. lt. Okl. 5507. sz. — Kassa v. lt. *Schwartzenbach* gy. 1180. (1527: budai tanácstag) és 1586. sz. (1534-ben már Pozsonyban van) — A bártfai Stenczelekre: *Iványi Béla*: *Bártfa* sz. kir. város levéltára 1319–1526. I. Bp. 1910. 1806, 1809, 2113, 2150–2155. stb. sz. — Szatmári felesége Stenzel Erzsébet: i. m. 2935. sz. — A Szatmári családra ld. *E. Fügedi*: *Kaschau* i. m. 195–198.

244 *Tóth-Szabó Pál*: *Szatmári György* prímás (1457–1524). Bp. 1906. (Magyar történelmi életrajzok) különösen 9–24. (A Thurzó-kapcsolat)

245 Pozsony v. lt. Okl. 4599. sz.

246 Kassa v. lt. *Schwartzenbach* gy. 1586. sz.

pozsonyi, másrészt a krakkói családokkal, beleértve a Thurzókat. Hasonló volt a Sankt Gallen-Buda-Kassa-Krakkó városokban érdekelt Vogelweider család is.

Szatmári kancellár azonban nem csupán a kassai Stenczeleken keresztül jutott kapcsolatba a budai vezető réteggel. Egyik unokaöccse, Kretschmer Lőrinc az erdélyi Beszterce vezető családjai egyikéből származott. Nagybátyja Olaszországban taníttatta, majd kijárta számára az egyik leggazdagabb magyar egyházi javadalmat, a székesfehérvári prépostságot.²⁴⁷ A prépost öccse, Balázs, — aki nyilván szintén unokaöccse volt a kancellárnak — az 1520-as években *pannicidaként* (posztómetőként) a főváros egyik leggazdagabb kereskedője. 1525 tavaszán ő szállít a legnagyobb értékben árukat a kincstárnak. (3500 Ft, őt követi Kochaim vagy Kokon Tamás, a Pozsonyból Budára költözött Joachim fia 3150 Ft-tal.)²⁴⁸

Az udvar 1525. évi szállítójának listáján Kretschmert és Kochaimot Kaltenhauser András követi 3002 forint 75,5 dénárral. Gazdag nürnbergi családból származott, amelynek vagyonát 1500 körül 15 000 forintra becsülték. Az idősebb Kaltenhauser is érdeklődött bányavállalkozások iránt. (Különben Gastel Fugger zum Reh, a Fugger-cég nürnbergi képviselőjének apósa volt.) A Budára átköltözött ifjabb Kaltenhauser ahhoz a — nürnbergiekéből és budaiakból álló — kereskedő csoporthoz tartozott, amely a magyarországi Fugger vagyon 1525. évi elkobzása után be akart kapcsolódni a besztercebányai rézüzletbe. Kaltenhauser a következő évben a nürnbergi Wolf Seldnerrel áll üzleti kapcsolatban, aki szintén érdekelt volt a rézüzletben.²⁴⁹

Az udvar 1525. évi szállítói között a következő Prunner Kunc 2500 forint értékű áruval. Talán a nürnbergi Jörg Prunner rokona lehetett, akinek vagyonát ugyancsak 15 000 forintra becsülték, és aki Itáliától Lipsceig kereskedett.²⁵⁰ Prunner után Ruprecht Zsigmond jön: neki egy alkalommal 1970 forintot fizetett ki a kincstár. Ő maga nem tartozott a budai városi vezető réteg távolsági kereskedő ágához. Tekintélyes kézműves volt; családjá mézárósként dolgozott, akik — akár csak a többi gazdag kézműves — ritkán házasodtak távolsági kereskedő családokkal. Ruprecht Zsigmond ennek ellenére egy boroszloi patríciuscsaládba nősült, és mivel a Jenkwicz-családból való felesége első férje az ismert Fugger-faktor, Kilián Auer volt, kapcsolatba került a Fugger-Thurzó céggel is. Mostohaleányát egy másik Fugger-faktorial, Johann Metzlerrel — különben Thurzó János unokájával — házasította össze. A húszas években köze lehetett a visegrádi pénzverdéhez, és így talán a Thurzók szolgálatában állt. A boroszloin kívül bécsi kapcsola-

247 *Tóth-Szabó P.*: i. m. 289. — A prépostra ld. *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. 72–73., 77–78., 451–452. — A besztercei Kretschmer családra: *Konrad G. Gündisch*: Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter. Köln–Weimar–Wien, 1993. 263–269.

248 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108., 116. 139–140. jz. — *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 477.

249 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 116. 141. és 148. jz, valamint az előbb, a 248. jz-et is. Megjegyzem, hogy itt a Kaltenhauser és Kalther adatokat össze kell vonni, a név elírása miatt ugyanis két személyt csináltam egyből. — Ld. még *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 475. — *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i. m. 102. 135. jz, 104. — *G. v. Pölnitz*: Anton Fugger i. m. 392. 16. jz, 399. 33. jz. — *Peter Ratkoš*: Povstanie banikov na Slovensku roku 1525–1526. Bratislava, 1963. 220., 252., 267. — *Helmuth Freiherr Haller von Hallerstein*: Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500. In: Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Bd. I. Nürnberg, 1967. 132–133.

250 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108. — *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 477. — *Uő.*: Grösse und Quellen i. m. 134.

tokkal is rendelkezett, és azon kevés budai kereskedő közé tartozott, akinek a Fuggerek tartoztak.²⁵¹

A kincstár a felsoroltakon kívül 1525 első felében csak két olasz kereskedőnek fizetett 1000 forintnál többet leszállított áruk fejében. E szerint öt budai kereskedő egy fél év alatt összesen 14 122 forint 75,5 értékben nyújtott áruhitelt a kincstárnak. Ha hozzászámítjuk az 1000 forint alatti kifizetéseket is, akkor a kincstár 19 532 forintot fizetett ki budai kereskedőknek, összesen 16 cégnek. (Ebben az összegben nincsenek benne az olaszoknak, egy zsidónak és egy királyi titkárnak kifizetett tételek, valamint két régi adósság megtérítése.) Az persze egyáltalán nem biztos, hogy az esetleg csak 100 forinttal érdekelt kereskedők eleve jelentéktelenebbek voltak az ismertett ötnél. Az összeállítás csak azt mutatja, hogy 1525 első felében a kincstartó hitelben szállított áruk ellenértékét ezeknél később készpénzzel egyenlítette ki. Egy példa: a Kochaim család egy másik tagjának, Péternek a kincstartó csupán 187 forintot utalt ki közvetlenül. Ugyanő azonban 1000 forint értékű posztó és 2000 forint értékű selyem szállítása fejében kapott a kincstartótól utalványt egy jövedelemforrásra.²⁵² Ezzel szemben Kretschmernek nem csupán 3500 forintot fizetett a kincstár, de Batthyány horvát bán is tartozott neki posztó fejében 1000 forinttal.²⁵³

A budai német távolsági kereskedők rokoni kapcsolatait néhány példán mutattam be, és úgy vélem, hogy felesleges lenne a vezető réteg teljes rokonságát ismertetni. A fentiekben is igazolják azt, amelyekre már mások is utaltak: hogy a középkori városok családi kapcsolatai az üzleti kapcsolatokat tükrözik vissza.²⁵⁴ A városi vezetőréteg rokonsága Buda esetében kirajzol egy kereskedelmi úthálózatot. A legtöbb rokon Pozsonyban, Bécsben és Nürnbergben élt. Ez utal arra, hogy ekkor — más frankföldi városokkal együtt — Nürnberg volt a magyar kereskedelem iránt leginkább érdeklődő délnémet város,²⁵⁵ és arra is, hogy a Budát Nür-

251 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108. 116. jz, 116. 143. jz. — *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 477. — Ruprechték mészárosként: Fővárosi Levéltár (Bp.) Mohács előtti gyűjtemény 4. sz. — Uo. Mészárosékhönyv. — Zsigmond 1497-ben iratkozott be a bécsi egyetemre. Die Matrikel der Universität Wien II/1. Graz-Köln, 1959. 258. — *Gerhard Pfeiffer*: Das Breslauer Patriziat im Mittelalter. Breslau, 1929. (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte Bd. XXX.) 332., valamint 224., 241–242. (Metzlerre és Auerre) — *Jakob Strieder*: Die Inventur der Firma Fugger aus dem Jahre 1527. In: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Ergänzungsheft XVII. Tübingen, 1905. 59., 60., 72. — *Peter Ratkoš*: Dokumenty k banickemu povstanju na Slovensku (1525–1526). Bratislava, 1957. 445. — *G. v. Pölnitz*: Anton Fugger i. m. I. 606. 113. jz, 621. 148. jz. — Auerre és Metzlerre még sok adatot lehetne felhozni, ld. rájuk *G. v. Pölnitz* köteteinek névmutatóját.

252 *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 108. (Az itteni összegek azonban kissé módosultak, mert ekkor egyes személyeket kétszer vettem fel. A táblázat első csoportja, amely a kincstárnak 1000 Ft-nál magasabb összeget hitelezőknek kifizetett összegeket tartalmazza — beleértve a két olaszt — ezek szerint nem 15 851 Ft 50,0 dénár, hanem 17 151 Ft 50,5 dénár. A következő csoportba bevett Kalthar ugyanis Kaltenhauser, Kouchprunner, (helyesen Konz Prunner), pedig Prunner Konrád. — Kochaim Péterre: uo. az összesen 3000 Ft értékű posztó és selyem szállítása: Pozsonyi káptalan lt. Prot. Nr. 5. extraseriale 59.

253 MOL DI. 104 441.

254 Ezt kiemeli *G. Pfeiffer*: i. m. 282–283. — Házasságok és üzletek kapcsolatára Buda vonatkozásában: *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 480.

255 *Hektor Ammann*: Nürnbergs wirtschaftliche Stellung im Spätmittelalter. Nürnberg, 1970. (Nürnberger Forschungen 13.) 165–168. — A délnémet városok közül említendő még Ravensburg. Az ottani Nagy Kereskedő Társaság kapcsolatban állt Budával és Pesttel, noha a magyar adósságok behajtása komoly nehézségeket okozott. Egy kereskedő-tanulót mindenesetre Budára küldtek,

berggel összekötő legfontosabb kereskedelmi út a Duna völgyében, Pozsonyon és Bécsen át vezetett.

Ezzel szemben budai gazdag német polgároknak Sopronban és Nagyszombatban ekkor alig laknak rokonai. Ez csak azt jelentheti, hogy e két város és a rajtuk keresztül vezető út számukra nem volt jelentős. Ebből az is következik, hogy a Nagyszombaton keresztül Brünnebe vezető út sem érdekelte a budai németeket. Egyelőre nincs is adatom a Jagelló-kori brünni kereskedelmükre. Sziléziai családi és üzleti kapcsolatok ugyan léteztek, de mennyiségük nem érte el a nyugatit.²⁵⁶ Ezzel szemben élénk volt a kapcsolat Buda és Kassa között, a többi északkeleti várossal, sőt Krakkóval is Kassa közvetítéssel alakultak Buda üzleti kapcsolatai.²⁵⁷ A Vogelweiderek is beiktatták Kassát a Buda és Krakkó közti üzleteikbe. Kassa utóbb sem vesztette el úgy a lengyel kereskedelem közvetítésében a jelentőségét, mint Pozsony nyugat felé. Ezt elősegítette kedvezőbb földrajzi helyzete: a Kassán átvezető út kötötte össze Lengyelországot közvetlenül a nagy erdélyi felvevőpiaccal, de eljuthattak rajta kereskedői az igen jelentős nagyváradi vásárookra is. A budaiak Kassára főként nyugati szöveteket szállítottak.²⁵⁸ Úgy tűnik azonban, hogy különben — egy helyi kereskedő társaságot leszámítva — Kassán a krakkói kereskedőtöke befolyása érvényesült.²⁵⁹

A budai német polgárság egyre élénkebben kapcsolódott Erdélyhez, ahol magyarországi viszonylatban a legsűrűbb városhálózat volt. Az erdélyi, főként szász városok szoros kereskedői kapcsolatokat építettek ki a román fejedelemségekkel. Nyugati árukat, illetve saját termékeket vittek ki, de jelentős árumennyiséget

hogy megtanuljon magyarul. *A. Schulte*: I. 97., 140., 166., 208., 397., 423., 371–477. II. 159., 241. III. 450–451. Azt, hogy Budán éltek ravensburgiak, mutatja, hogy Langenberger Pál a Budán tanuló Peter Helmert „fetter”-ként vette a házába. I. m. III. 454. — Dr. Richard Perger barátom (Wien) volt szíves arról értesíteni, hogy Sunthaim Antal budai polgár (1494) Friedrich Geldrich bécsi polgármester „Vetter”-je (Grundbücher der Stadt Wien 1/35. k. fol. 108.). A Sunthaimok és a Geldrichék ravensburgiak, az ottani Täschler család leszármazottai voltak. — Ravensburgból származott a híres nürnbergi művész, Veit Stoss is, akinek fiai közül András a budai Irgalmasság anyja karmelita kolostor perjele volt. Ő itt már nürnberginek számított. MOL DI. 106 083. 308. sk. p. — *Adalbert Deckert*: Die oberdeutsche Provinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529. Rom, 1961. (Archivum Historicum Carmelitarum Vol. I.) 221. (960. sz.), 367–368. (1513–1519 közt volt perjel) — A Stoss-családra: *A. Jaeger*: Veit Stoss und sein Geschlecht. Aus dem Nachlass hrsg. von *Otto Puchner*. Neustadt a.d. Aisch, 1958. (Freie Schriftenfolge der Gesellschaft für Familienforschung in Franken. Bd. 9.) 3–4., 19., 58–60. — A 15. században a budai vezető rétegben is volt egy Stoss család: *Radvánszky B.-Závodszy L.* (szerk.): i. m. I. Bp. 1909. 323–328. stb.

256 *H. Wendl*: i. m. 53. skk., 60–64. — Viszonylagos jelentéktelenségére utal, hogy noha pl. a sziléziai Popplau-cégnak számos sziléziai és lengyel üzletfele volt, de csak két budai. *Historia Śląska* 1/2. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961. 141.

257 A Vogelweidereken kívül lengyel vagy ottani kapcsolatokkal rendelkező budai kereskedő volt pl. Polyák Pál budai tanácsstag, aki egy időben a kakkói Michael Maidel (másként Spiss), később pedig a Fuggerek ellen is forduló Szerencsés Imre társa volt. Amennyiben nem egy hasonló nevű másik Polyákról van szó, akkor 1490-ben a nürnbergi eredetű Haller Ruprecht budai polgár üzlettársa volt. *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 103., 108–109., 113. 79. jz, 114. 81–82. jz, 115. 130. és 132. jz, 116. 136. jz. — 1521-ben Pemfflinger Márkkal együtt az egri püspökség jövedelemkezelői: Bártfa v. lt. Okl. 5062. sz. — MOL DI. 23 582. — Leányát a bécsi polgár Hans Wurm vette feleségül. *MOL Expeditiones camerales Fasc. IV. fol. 494.* (1554).

258 *Ld.* a fenn, Forster Györggyel és Stenczel Mihállyal kapcsolatban mondtattak, valamint *Kerekes Gy.*: i. h. — A kassai kereskedelem késő-középkori átalakulására: *O. Halaga*: i. m. I. 265–297.

259 *E. Fügedi*: Kaschau i. m. 208–209.

hoztak be — köztük ökröket is — együtt román kereskedőkkel.²⁶⁰ Bár szász kereskedők Budára, sőt tovább is eljutottak, fő piacuk Erdély és Buda, illetve Erdély és Kassa közt a nagyváradi vásár, a 15–16. század fordulóján Magyarország egyik legfontosabb vásártartó helye volt.²⁶¹ Ettől függetlenül a legfontosabb budai német kereskedő családok (pl. a Hallerek, Polyák Pál, Kochaim, stb.) közvetlen üzleti és családi összeköttetésre léptek Erdéllyel.²⁶² Itt is a budaiak voltak az aktívabbak, általában ők nyújtották a hitelt.²⁶³ A korszak végén, különösen 1526, illetve az 1529. évi ostrom után — tekintettel régi kapcsolataikra — sok budai német áttette lakóhelyét Erdélybe. Elég csak a Pemflingereket és a Hallereket említeni.²⁶⁴

Üzleti kapcsolatokkal rendelkezett a budai német távolsági kereskedő polgárság a felvidéki bányavárosokban is. Itt két korszakról kell szólnunk: a Fugger-Thurzó monopólium kialakulása (1490-es évek) előtti évtizedekről, és az 1525. évi megszüntetése utáni rövid időszakról. A budai kereskedőtöke az első korszakban mind a bányavállalkozás, mind a rézkereskedelem iránt érdeklődött. Említendő Ernusz János, a Mühlsteinek, Edlasperger-Juncker Péter, Königsfelder-Farkas Miklós vagy Haller Ruprecht neve.²⁶⁵ Ernusz ugyan nagybirtokos lett, és egy időre bányáit is elvesztette,²⁶⁶ a többiek pedig nem tudtak a Fuggerekkel konkurálni, noha egy részük gazdag nürnbergi családból származott. Juncker, aki a jelek szerint a tekintélyes bányavárosi Jung család tagja volt, a királyi kincstárhoz fűződő kapcsolatai segítségével 1494/95-ben még harcolt a Fugger-Thurzó cég behatolása ellen. A Fuggerek azonban évi járadék fizetésével leszerelték, és így a továbbiakban csak posztókereskedelemmel, illetve harmincadbérlettel foglalkozott.²⁶⁷

260 R. Manolescu: i. m. passim. — Stefan Pascu: Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au Moyen Age jusqu'à la fin du XVIe siècle. Revue roumaine d'histoire 1(1962) 33–38. — S. Goldenberg: Comerțul, producția și consumul de postavuri de lina în Tarile române (sec. XIV. — Jumat. sec. VII). Studii. Revista de istorie 24(1971) 877–897. — Carl Göllner (szerk.): Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. Bd. I. 12. Jahrhundert bis 1848, Bukarest, 1979. 78–82.

261 E. Fügedi: Kaschau i. m. 207–208. — Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a fővárosi kereskedelme a XV. század végén. TBM 15(1963) 190–199.

262 A Hallerekre: A. Kubinyi: Die Nürnberger i. m. passim. — Gündisch Gusztáv: Haller Péter gazdasági vállalkozásai (Adalékok a XVI. századi erdélyi gazdasági élet történetéhez). In: Erdélyi Tudományos Füzetek Nr. 206. Kolozsvár, 1947. 3–14. — S. Goldenberg: Hallerii (Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI). Studii. Revista de istorie 11(1958) 89–99. — A Kochaimokra és Polyákra vonatkozó adatokat ld. fenn.

263 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Bd. I. Kronstadt, 1886. 534. — Fabritius K.: i. m. 19., 153–154.

264 A két családra vonatkozó adatokat ld. fentebb.

265 Az Ernuszokra és a Mühlsteinekre ld. a már említetteken kívül: Madzsar I.: i. m. 56–71. — Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 424–428. (Ernusz és Mühlstein), 433. (Juncker) — A. Kubinyi: Die Nürnberger i. m. 86–87., 90–91. — Königsfelderre ld. fenn, 230. jz. — Junckerre ld. alább, 267. jz.

266 Paulinyi O.: A középkori magyar i. m. 424. 79. jz.

267 A Jung családra ld. i. m. 423–426. — A király 1494-ben két oklevélben említi Jung Péter budai harmincadost. A második oklevélből kiderül, hogy a király a beszercebányai bányákat elvette Thurzótól és Junknak adta, most ezt az intézkedést visszavonja. Pozsony v. lt. Okl. 4022. sz. — Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien). Ungarische Akten. Spec. Fasc. 342. Nr. 15. (A Mályusz Elemér regesztáját használtam.) Jung azonosságát Junckerrel bizonyítja, hogy ez utóbbi 1490-től 1495-ig megszakítás nélkül budai harmincados volt. J. Chr. v. Engel: i. m. I. 126. (Még 1498-ban is az: Nagyszeben v. lt. ALNU II. Nr. 625. G. Gündisch regesztája.) Másik neve Edlasperger volt, ld.

A Fuggerek elleni 1525. évi támadás mögött Mária királyné gazdasági tanácsadóit: Szerencsés Imrét és Beheim Bernátot kell keresni. Szerencsés fogadott fia és egy időben üzletvezetője a vele együtt felváltva a királyi alkincstartóságot is betöltő Haller János, az 1490-es évek rézkereskedőjének, a nürnbergi Haller Ruprechtnek fia, és egyben egy Mühlstein unokaöcs volt.²⁶⁸ Azt már láttuk, hogy Kaltenhauser és Seldner is megkísérelték a posztókereskedelembé való bekapcsolódást.²⁶⁹

A fővárosi német polgárság elsősorban különböző nyugati szövetekkel kereskedett. Olaszországi áruhoz bizonyára a délnémet városok útján jutott hozzá. Elsősorban a veronai posztóhoz, amely — mint láttuk — nem az ottani olasz, hanem elsősorban a budai német kereskedők forgalmaztak. A Jagelló-kor végén a fővárosi németek már a selyemkereskedelemben is — amely addig főleg olasz kéz volt — konkurrálni tudtak a firenzeiekkel és velenceiekkel. (Ézt mutatja Kochaim Péter fenn idézett esete.) Ezen kívül a németek gyakorlatilag mindennel kereskedtek, amit Magyarország a Nyugatról importált. Nem hiába rendelkeztek nürnbergi kapcsolatokkal, érdekeltek voltak a rézkivitelben is.

A budai németek állat- és borkereskedelmére jóval kevesebb adat maradt fenn. Ügyfelek ugyanis az udvarban, valamint a fővárosban élő vagy ide utazó feudális urakon kívül elsősorban az ország többi németnyelvű városa és azok polgársága volt, akiknek gyakran szállítottak — olykor hitelben — nyugati árukat. Úgy látszik kevésbé érdeklődtek a nagy országos vásárok iránt, bár a nagyváradiakon megjelentek. Talán ezért becsülték a kortársak a pestieknél kevesebbre a budai országos vásárokat. Az áruforgalom nagy része ugyanis nem a vásárokon bonyolódott le, akárcsak Bécsben vagy Pozsonyban a 15. század közepétől.²⁷⁰ A királyi udvar pl. 1494/95-ben a budai vásárok alkalmából szinte semmit sem vásárolt.²⁷¹

A németek által behozott, vagy forgalmazott áruk zöme amúgy is olyan volt, hogy a helyi fogyasztókkal ritkábban kerültek kapcsolatba. Hatalmas mennyiségű külföldi posztót adtak ugyan el, de ezek értékének legnagyobb részét a drága import szövetek tették ki, amelyet főképp az urak vásároltak. Igaz, olcsóbb külföldi posztót, valamint a hazai darócot természetesen a parasztok is vásároltak,²⁷² ezeket azonban nyilván közvetítők segítségével értékesítették. (A beérkezett külföldi

pl. Quellen zur Geschichte der Stadt Wien i. m. Bd. II/4. 5506., 5518., 5527–5529. sz. — Úgy látszik, hogy a besztercebányai Jung család rokonaként és a rézületben való érdekeltége miatt 1494-ben megkísérelte a bányákat Thurzóéktól meg- vagy visszaszerezni. Az ügy, úgy látszik, kompromisszummal végződött: 1495-től a Fuggerek évente fizetendő összeggel kárpótolták: *G. v. Pölnitz*: Jakob Fugger i. m. 34., vö. még 74., 117.

268 *A. Kubinyi*: Die Nürnberger i. m. 98–107.

269 Ld. fenn, 249. jz.

270 *K. O. Müller*: i. m. 199. — A bécsi és pozsonyi vásárokra: *Th. Mayer*: i. m. 103.

271 *J. Chr. V. Engel*: i. m. I.-ben közölt Ernusztt számadásban, passim.

272 Fontosságukat mutatja, hogy előjönnek a vámszabályokban is. Így a nagyváradiiban: *Kubinyi A.*: A városi rend i. m. 213., vagy az 1481. évi zágrábiban: „de curru panno albo wlgariter darowch onerato”. *J. B. Tkalčić*: Monumenta liberae regiae civitatis Zagrabiae II. Zagreb, 1894. 415. — Van egy rejtélyes adatunk is. I. Sándor moldvai vajda 1449-ben vámszabályzatot ad ki a brassói kereskedőknek. Eszerint a löweni posztó után 18, a kölni után 12, a „Bitvar”-i után 8, a cseh után 4 garas vám fizetendő. A durva posztót („bobou”) rőfönként adhatják el. A „Bitvar” szót a kiadók Budával azonosították. *Gustav Gündisch*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. V. Bukarest, 1975. 280. Ezzel szemben *S. Goldenberg*: (Comerful i. m. 882.) kérdéssel „buduainak” veszi. Teljesen valószínűtlen, hogy a dalmáciai Buduában finom posztót

posztó egy része különben tovább ment a román fejedelemségekbe.)²⁷³ Készruhák, illetve a ruházati termékek közül, a süvegeket leszámítva, a 15. században harisnyákat, a 16. század közepén parasztkendőket hoztak be — legalább is a harmincadnaplók tanúsága szerint — nagyobb értékben be.²⁷⁴ A posztó egy részét tehát nyilván a szabók vásárolták fel, és készítették belőle ruhákat. Így aligha véletlen, hogy a szabók Buda és Pest vezető rétegében is képviselve voltak. Néhány szabó a szövetkereskedelemben is bekapcsolódott, így a budai magyar Szabó Benedek — különben Üveggyártó Máté budai bírójának veje — az olaszokkal együtt drága olasz kelmékkel kereskedett. A budai német posztókereskedők fő üzletfelei a feudális urakon, valamint más hazai városok polgárain kívül feltehetően a szabók voltak.

Feltűnő az is, hogy fémárukat — késeket leszámítva — ugyancsak viszonylag kis értékben hoztak be az országba. Kések viszont hihetetlen mennyiségben áramlottak be.²⁷⁵ Ezek elosztásában a fenn idézett Kochaim-esetből következőleg ugyancsak főleg a budaiak vehettek részt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a beérkezett késeknek talán nagyobb része tranzit áru volt kelet, a román fejedelemségek irányába.²⁷⁶ Késeket azonban közvetlenül a törököknek is adtak el. Maga Tomori Pál kalocsai érsek mint az alsó részek főkapitánya kért engedélyt a pápától 1525-ben kések eladására Törökországba.²⁷⁷

Az eddigiekből is valószínűsíthető, hogy a budai német kereskedők mind a külföldi áruforgalomnak, mind az egyes országrészek közti kereskedelemnek csak egy részét tarthatták kezükben. Kétségtelen azonban, hogy maga a posztóbehozatal, amely tekintélyes részükben az ő kezükben volt, lehetővé tette szépszámú jelentős cég keletkezését Budán. (Különösen ha egybevetjük az akkori magyarországi viszonyokkal, és a legtöbb árucikk esetében alacsony külkereskedelmi forgalommal.) Ez természetesen módot nyújtott számukra kereskedő tőke felhalmozására. A hazai viszonylatban jelentős tőkájukre következtethetünk az általuk hitelezett áruk értékéből, de azokból az adatokból is, amelyek Budáról külföldre költöző kereskedőkről tájékoztatnak.

Természetesen jóval több adatunk maradt Budára költöző külföldiekről, mint az innen elvándoroltakról, ami nyilván nem lehet véletlen. A bajorországi Dachauból Budára települt Meingos Tamás Budán bírójá lett. Az 1490-es években Bécsbe költözött, ahol ugyancsak tanácsstaggá választották, majd Ausztria pénzverőmestere lett.²⁷⁸ Budáról inkább azok távoztak el, akik korábban már külföldi vagyonnal rendelkeztek. Az 1460-as évek eleji bécsi zavarok miatt Budára menekült Dr. Kirshhaimer unokája, Kronacher Ulrik, a budai vezetőréteg tagja, például vissza-

gyártottak volna, amely Moldvába is eljutott. Igaz, azonban, hogy eddig a csehnél jobb minőségű budai posztó gyártásáról sincs tudomásunk.

273 *R. Manolescu*: i. m. 155–160. Ld. még fenn, 260. jz.

274 *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i. m. 118–119. — *Ember Gy.*: Magyarország i. m. 151.

275 A pozsonyi harmincadjegyzék tanúsága szerint 1457/58-ban 1 617 282 ún. „tarifált” kést hoztak be 18 329,1 aranyforint értékben. *Kováts F.*: Nyugatmagyarország i. m. 126. — 1542-ben készféléket már csak 10 045,9 Ft (!) értékben importáltak. *Ember Gy.* előbb i. m. 152.

276 1503-ban közel másfél millió kést vittek ki Brassón át a román fejedelemségekbe majdnem 18 000 Ft értékben. *R. Manolescu*: i. m. 181. Ez esetleg arra is bizonyíték lehet, hogy a külkereskedelmi forgalom mennyisége a 15. század közepe óta nőtt.

277 *Monumenta Vaticana* i. m. II/1. 146.

278 1489-ben budai bírójá: *MOL DL*. 19 567. — Ausztriai ténykedése: *R. Perger*: Die Wiener Ratsbürger i. m. 223–224. (A bajorországi Dachauból származott és 1502-ben halt meg Bécsben.)

költözött Bécsbe. (Különben a jelek szerint Lucas Cranach rokona lehetett.)²⁷⁹ Amennyiben egy családban több örökös volt, akkor az is előfordult, hogy nem az egész család, hanem csak egy része költözött külföldre. A harmincadosként és kereskedőként nagy üzleteket lebonyolító Junckher, másként Edlaspberger Péter fiai közül például László költözött be apja halála után annak bécsi házába, hogy nagy karriert fusson be ott: többek közt bécsi városbíró is lett. A budai ingatlanokat Junckher Pál örökölte.²⁸⁰ Azt már láttuk, hogy a Vogelweider örökösök felosztották egymás közt nagybátyjuk budai, kassai és krakkói vagyonát. Buda tehát lehetőséget nyújtott arra, hogy a délnémet kapcsolatokkal rendelkező vezetőréteg itt kiépítse vagyonát, amellyel külföldön, pl. Bécsben is el tudja érni azt a társadalmi színvonalat, amellyel Budán rendelkezett.

Bár a Jagelló-kori budai kereskedőtöke nagy része, a budai német vezetőrétegnél halmozódott fel, kérdéses azonban, hogy beszélhetünk-e náluk egyáltalán budai tőkéről. Nem csupán Budára áthelyezett, majd innen kivont délnémet tőke volt-e szó? Nürnberg és a többi délnémet város már korán kereskedelmi kapcsolatban állt, ahogyan arról már volt szó, a magyar fővárossal. Pozsony gazdasági fellendülése korszakában, a 15. század közepéig előtérbe került a magyar-délnémet kereskedelmi kapcsolatok rendszerében. Pozsony és Bécs gazdasági hanyatlása, majd árumegállítójuk korlátozása idején — ami egybeesett Buda Mátyás alatti erőteljesebb fejlődésével — újra közvetlenebb kapcsolat alakult ki a magyar főváros és a délnémet terület között. A háborúk idejében nőtt a Szilízián keresztül vezetett út jelentősége,²⁸¹ majd megint a Duna-völgyé. A budai jog, megnehezítvén az idegenek kereskedelmét, szükségessé tette, hogy a délnémet kereskedők házak a Budára küldött²⁸² üzleti megbízottaikkal, faktoraikkal, esetleg családtagjaival gyakran felvétessék a budai polgárjogot. Így formailag a saját, a valóságban azonban anyacégük nevében kereskedtek. Más esetekben a már Pozsonyból ismert példát követték a külföldi cégek: áruhitelt nyújtottak a budaiaknak. A század közepe óta tehát összehasonlíthatatlanul megnőtt a magyar fővárosban a délnémet tőke befolyása. Egyes cégek már nem törődtek azzal sem, hogy faktoraik megszerezzék a budai polgárjogot. Nincs adatunk, hogy a Fuggerék faktora, Hans Alber, egyben budai polgár is lett volna, és ez a Welser cég megbízottja esetében sem valószínű.²⁸³

A délnémet befolyás elismerése ellenére sem állíthatjuk azt, hogy kizárólag az érvényesült, és azt sem, hogy a magyar fővárosban ne lett volna tőlük független és a magyarországi viszonyokban nem is jelentéktelen tőkével rendelkező kereskedő réteg. Voltak olyan délnémet származásúak, akik talán egy ottani cég megbízásából kerültek ugyan Budára, de végül függetlenedtek és esetleg üzleti központjukat is itt állították fel. Ilyenek lehettek a Pemfflingerek²⁸⁴ és bizonyos mértékbe a későbbi generációban, a Hallerek.²⁸⁵

279 R. Perger: Neue Hypothesen i. m. 71–74.

280 Edlaspberger Lászlóra: R. Perger: Die Wiener Ratsbürger i. m. 190. — Gecsényi L. id. kand. ért. 23–44. — A család magyar ágára: Kubinyi A.: Budai és pesti polgárok i. m. 256–257.

281 M. Wendt: i. m. 58–59.

282 H. v. Haller: Deutsche Kaufleute i. m. 468–471.

283 A Welser-cég faktorára Budán: Johann Cuspinians Briefwechsel. Gesammelt, hrsg. und erläutert von Hans Ankwicz von Kleehoven. München 1933. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation. Humanistenbriefe. Bd. II. 105–107.)

284 Ld. fenn. — A. Kubinyi: Die Pemfflinger i. m.

285 Ld. fenn, 262. jz.

Ugyanez áll a német városi vezető réteg kézművesekből álló — és a posztókereskedőkkel általában nem házasodó — másik rétegére is. Bár a marhakereskedelem főként a magyar polgárok kezében volt, akadtak ezzel foglalkozó németek is. Sigel Tamás városi tanácsagról tudjuk például, hogy nemesektől legelőket bérelt, és szarvasmarhával — nem pedig posztóval — foglalkozott.²⁸⁶ Harber Mátvás királyi ötvös a századforduló tekintélyes üzletember volt. 1440 táján születhetett, és talán osztrák eredetű lehetett. Mátvás király szolgálatában *verweser vnd ausrichter aller seinen kuniglichen genaden klainatt* lett. A király szarvasmarhaeladással is megbízta Velencében. Egy időben malmot szerzett Felhévízen, elképzelhető, hogy vashámor céljára. II. Ulászló alatt ugyan változatlanul dolgozik ötvösként a királynak, de bérbe veszi a nyugati harmincadhivatalokat és udvari szállítóként posztót és olajat ad el a kincstárnak. A budai német kereskedők többségétől eltérően érdekelve volt az olasz kereskedelemben is. 1500-ban felkereste a Buccari-i vásárt, és velencei üzletemberek, illetve a Budán élő toledoi Cották mellett részt vesz a velencei segély Magyarországra jutásában. Noha a század végén jelentős, mindig a vezető réteg tagjai által betöltött városi hivatalokat tölt be: ő volt a Szentlélek-ispotály, sőt a budai németek plébániatemplomának, a Boldogaszszony-templomnak templomgondnoka, csak élete végén — később, mint a Gailsamokkal sógorságba került fia — mutatható ki a tanácsban. 1503-ban budai bíró lesz, valószínűleg nem sokkal halála előtt.²⁸⁷

5. Budai és pesti magyar üzletemberek Állatkivitel és belső forgalom

Budán a városi vezető réteg egy része, ahogy láttuk a magyarokból került ki; Pesten ők voltak túlnyomó többségben. Köztük is találtunk posztókereskedőket, akik főként olasz szövetekkel üzleteltek, de nem ez volt főbb üzletáguk. Továbbra is a marhakereskedelemben játszottak vezető szerepet. Akárcsak a 15. század közepén, most is találunk köztük tekintélyes polgárokat, akik Pest megyében és környékén szarvasmarhatenyésztésre alkalmas pusztákat bérelnak, vagy szereznek maguknak.²⁸⁸ Állattenyésztéssel ebben a korban főként a mezővárosi és falusi lakosság foglalkozott. Főleg a nagy alföldi mezővárosok polgárai, de olykor parasztok is részt vettek az állatkereskedelemben.²⁸⁹ A fontosabb marhahajtó utak egy része érintette a fővárost, ezért nem szüntették meg a budai harmincadot. Nyil-

286 MOL DI. 16 937, 16 940.

287 A. Kubinyi: Die Nürnberger i. m. 94. 96. jz. — Mivel fia, János, 1480-ban iratkozott be a bécsi egyetemre (Die Matrikel i. m. II. 176.), 1440 táján születhetett. A királyi ékszerek „Verweser”-je: *Borsa Béla*: Reneszánszkori ünnepek Budán. TBM 10(1943) 52. — Feltehetően ő a buccari vásáron szereplő Mathias de Buda, mivel ekkor más, Mátvás keresztnevű jelentős kereskedő nincs. MTT XIV. 183. — A velencei segélypénzek ügye (1504): Lónyai Albert i. m. MTT XXII. 17. — Fia, János már 1498-ban budai tanács tag. M. C. Rády: i. m. 175., ennek sógornője Gailsamné: Pozsony v. lt. Okl. 4583. sz.

288 MOL DI. 61 980. — Szege di Pál pesti bíró birtokspekulációira: Kubinyi A.: Budai és pesti polgárok i. m. 269. stb.

289 Székely Gy.: Vidéki termelőágak i. m. 315–322. — Pach Zs. P.: Nyugat-európai i. m. 64. — Paraszti marhakereskedőkre Blazovich László: Sorsfordulók Dózsa felkelésének idején Békés megyében. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. LXXV. Szeged, 1983. 35–40.

vánvaló, hogy az ország központjában megtartott sokadalmakat tartották a legfontosabb állatvásároknak. Ez vonatkozik mind Pestre, mind Székesfehérvárra,²⁹⁰ ahol szintén megtartották a harmincadshivalt. Itt vette át az árut a kereskedő a parasztoktól és a mezővárosi polgároktól és — ebben az időben még csak kisebb mértékben — a földesuraktól.²⁹¹ A kereskedő aztán továbbhajtotta a marhákat Morvaországba, Ausztriába,²⁹² illetve Velencébe és más olasz városokba. A morvaországi Auspitz, az osztrák Bruck, Getzendorf, Himberg, Ebenfurt és Laxenburg vásárai teljesen a magyar marhára voltak utalva. A 16. század első negyedében az egyes osztrák vásárookra 8–20 000 marhát hajtottak fel évente.²⁹³ Hasonló volt a helyzet az olasz területeken.²⁹⁴

A magyar és köztük a budai és pesti kereskedők általában nem hajtották tovább az állatokat, hanem — akárcsak a század első felében Pozsonyban — itt adták tovább őket. Előfordult természetesen, hogy a magyarok messzebb hajtották a marhákat, olykor Nürnbergig is, ahol a helyi üzletfelek csak a 16. század vége felé tudták monopolizálni a marhakereskedelmet, noha a nürnbergi tanács már korán, hitelnyújtással is, igyekezett polgárait a húsellátás biztosítása végett a marhakereskedelemre buzdítani.²⁹⁵ Az inkább aranypéNZ és réz iránt érdeklődő délnémet távolsági kereskedők és budai üzletfelek azonban nem használták ki a marhakereskedelem lehetőségét.

Az állatkereskedők olykor más árukkal tértek haza. Állatkereskedelemmel foglalkozott pl. az a budai kereskedőtársaság, amelyet az egyik társ halála után feloszlattak, és amely fegyverekkel, fonalakkal és — kisebb tételben — posztóval is kereskedett.²⁹⁶ Ahogy azonban a nagy posztóimportőrök csak ritkán vittek ki marhákat, éppúgy valószínűtlen, hogy az exportőrök árukkal értek volna haza. Mátyás pénzreformjai amúgy is érdekeltébbé tették a behozatallal foglalkozókat, hogy üzleti hasznukat magyar aranyforintba, a kivételben érdekelteteket pedig, hogy külföldi ezüstpénzbe fektessék.²⁹⁷ Erre utalnak különben a hazai marhakereskedés akadályozását szolgáló, de nehezen keresztülvihető törvények. Ezekkel általában azt akarták elérni, hogy a marhákat csupán az ország közepéig (azaz a budai, pesti és székesfehérvári harmincadokig) hajtsák, és itt adják el a

290 Pest marhakereskedelmi központ jellegére utal, hogy Mátyás 1461-ben a pestiektől 1500 marhát vesz át. Pozsony v. lt. Okl. 3380. sz. — Székesfehérvárra és Pestre: *Székegy Gy.*: Vidéki termelőáruk i. m. 319–322. — Vö. még *Szabó I.*: A hajdúk i. m. 195.

291 *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai i. m. 58–64. — *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) 67–69.

292 *L. Meder*: Handel Buch darin angezeigt wird, welcher gestalt inn den fürnembsten Handelstetten Europe, allerley wahren anfencklich kaufft... Nürnberg, 1562. LXV–LXVI.

293 *Takács Sándor*: Az osztrák határ-vásárok a 16. század első évtizedében. MGSz 13(1906) 128. — *Székegy Gy.*: Vidéki termelőáruk i. m. 318–319. — *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai i. m. 64. — *Gadl L.*: i. m. 472–476. — *László Makkai*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: *I. Bog* (szerk.): i. m. 494–500.

294 *Othmar Pickl*: Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag. Hrsg. von *Alexander Novotny* und *Othmar Pickl*. Graz, 1973. 143–166. — *Uő.*: Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: *Internationaler Ochsenhandel 1350–1750*. (Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978). Stuttgart, 1979. 39–81.

295 *K. B. Sachs*: i. m. 60., 64., 71., 92–95., 112. stb.

296 MOL DL. 93 580.

297 *A. Kubinyi*: Wirtschaftsgeschichtliche Probleme i. m. 170–174.

külföldieknek, hogy azok vigyék ki. A törvények ezt azzal magyarázták hogy: 1/ fizessék a harmincadot a külföldiek, (ami számos hazai város polgárai mentessége miatt a kincstár érdeke volt:) 2/ ne hozzanak be külföldi pénzeket, (ami tiltva volt).²⁹⁸

Különösen lényeges az 1514:66. tc. Ez a külföldi pénz beáramlásának leegyszerűbb eszközét az állatok kihajtásának megakadályozásában látja. Csak Pestig és Székesfehérvárig szabad őket hajtani, ahol a külföldieknek magyar pénzen kell azokat megvásárolni: „mert nem külföldi nemzetbeliek, hanem azok a magyarok szokták az idegen pénzeket behozni”, akik ezeket az állatokat külföldi országokban eladják.²⁹⁹ A külföldiek valóban főleg árukat hoztak be, és az állat kivitel — talán lovak kivételével, amire törvény is utal³⁰⁰ — nem érdekelte őket, továbbá az ausztriai és morvaországi határvásárokon sem posztó-, hanem csak állatkereskedők jelentek meg, így a törvények nem érthették el céljukat. A törvény különben világosan mutatja, hogy a magyar exportőrök a marhákat készpénz ellenében adták el, a pénzért azonban nem szereztek be más árut. Egyébként a törvényből az állat kivitelnek a harmincadbevételek alakulására gyakorolt nagy hatására is következtethetünk.

A pesti sokadalmaknak marhakereskedelmi jelentősége sem változott. Ez még a város helyrajzára is kihatott. A 15. század második felében épített városfal³⁰¹ ugyan egy nagy, beépítetlen területet is befoglalt a városszél és a városfal közé, amit vásártérként lehetett is hasznosítani. Alig egy emberöltővel később azonban a városi hatóság kénytelen volt a marhavásárokat, amelyeket addig a Hatvani kapunál (részben nyilván a falakon kívül is) tartották, kihelyezni innen a Rákos mezejére, ahol egyébként az országgyűléseket is tartották.³⁰²

A 16. század elejétől erősödik fel az a tendencia, amely eredetileg talán használt is az állatkereskedelem konjunktúráját kiaknázó fővárosnak, később azonban nyilván kárára vált volna. Eddig az állattenyésztés és — kisebb mértékben — állatkereskedelem főként a mezővárosiak és falusiak kezében volt, most az értékesítésbe a földesurak, nagybirtokosok és kisebb nemesek is kezdtek bekapcsolódni.³⁰³ Egyszerűbb az adat állatokkal kereskedő birtokosokról, akik többnyire nemcsak a maguk által tenyésztett, hanem jobbágyaik járadékából származó vagy vásárolt állatokkal is üzleteltek.³⁰⁴ Az általunk tárgyalt korszakban a leggyakoribb eset még az volt, hogy a földesúr csendestársként lépett be egy állatkereskedő üzletébe. Maga Mátyás király például Harber Mátyáson keresztül adott el marhákat Velencében. Ernuszt János budai polgár, majd kincstartó és szlavón bán fia, Zsigmond pécsi püspök ügynökökkel vásároltatta össze Magyarországon a marhát, hogy azt Velencében eladassa. Ő is kincstartó lett (1494–1496), és ebben a tisztében első ténykedése az elzálogosított szlavóniai harmincadok visszaszerzése volt,

298 Vö. Szabó I.: A hajdúk i. m. 195.

299 Corpus Juris i. m. 736. Új kiadása: Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi: Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12. 279.)

300 1498:32. tc. Corpus Juris i. m. 612.

301 Csorba Csaba: Pest városfalának vázlatos története. BudRég 14/1 (1976) 349–363. — Irásné Melis Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. ArchÉrt 114/115 (1987/88) 199–225.

302 MOL Di. 106 083. 145. p. (1512)

303 Pach Zs. P.: Nyugat-európai i. m. 145.

304 I. m. 148–149.

amelyeket hivatalnokaival kezeltetett. Ezzel megbízottainak vámmentességet szerezhetett.³⁰⁵ Számos budai és pesti polgárnál lehet kimutatni üzleti kapcsolatokat feudális urakkal.³⁰⁶ Ez ekkor még hasznosnak is volt mondható: a feudális pénztőke növelte a kereskedő üzleti tőkét és ezzel gazdasági erejét a délnémet konkurensekkel szemben. Később ez bizonyára károsan, a feudális erők előnyére hatott volna, de mivel Buda 1541-ben török kézre került, erre már nem került sor.

Egyelőre azonban a fővárosi polgárság tekintélye még elegendő volt arra, hogy közepes nagyságú birtokkal rendelkező állatkereskedő nemesek budai polgárjogot igyekezzenek szerezni maguknak. Erre jó példa a nyugat-felvidéki birtokos nemes Hidasi Rácz Fülöp, különben királyi aulicus, egy időben Óbudai várnagy, aki 1494-ben 707 ökröt és 5150 juhot hajtott ki Morvaországba. Emellett kézzizállogra is nyújtott kölcsönt. Haláláig budai polgár maradt, noha birtokait is megtartotta.³⁰⁷

Pest számára fontos volt a borkereskedelem is. Magyarország ebben az időben főként észak, Lengyelország és Szilézia irányába exportált borokat, emellett volt kivétel Ausztria felé is.³⁰⁸ Pest kedvező gazdasági helyzete megnövelte borkereskedői gazdasági erejét. Az ország akkori legjobb minőségű borát a Szerémségben termelték, amihez még a szomszédos baranyai, somogyi és tolnai terület járult.³⁰⁹ Ezen a területen számos gazdag, főként bortermelésből élő mezőváros alakult. Valószínűleg kevés volt a tőkájük a szállítás megszervezésére, viszont Pest és Szeged, a Duna és Tisza mellett fekvő, kedvező és viszonylag olcsó szállítási lehetőséggel rendelkeztek a folyón. Így nem véletlen, hogy a két város polgárait a magyar borkereskedelem élén találjuk. A két város gazdag polgárai szőlőket is szereztek a szerémségi és környékbeli területeken, úgyhogy az értékesítés mellett részben a termelés is a kezükben volt.³¹⁰ Természetesen eközben Pest és Szeged között is élénk üzleti kapcsolat jött létre, ami — akárcsak a budai németeknél — házasságkötésekben mutatkozott meg. Gazdag szegedi polgárok gyakran Pestre költöztek, ahol a város vezetésében a 15–16. század fordulóján több szegedi eredetű család mutatható ki. Ilyen volt Szegedi Bodó István, egykor szegedi sókamárás és egyben Csongrád megyei ispán, aki miután egy tekintélyes pesti polgár leányát (egy gazdag cinkotai jobbágy unokáját) feleségül vette, átköltözött Pestre, ahol városbíróvá választották.³¹¹ Rokonai éltek Temesvárott, Nagyváradon és Székesfehérvárott. (A két utóbbiban tartották az ország legfontosabb vásárait.) Egyik rokona, Temesvári Bodó Mihály szintén Pestre költözött, ahol jelentős borkereskedő lett, aki Pest melletti birtokán állatokat is tenyésztett.³¹² Szegedi

305 Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m. 104. — H. v. Haller: Deutsche Kaufleute i. m. 473.

306 Ld. az előző jz-t, valamint Szűcs J.: Das Städtewesen i. m. 136–137.

307 MOL DI. 22 515. (1494.) — Birtokaira: Rudnay Béla: A Zsámbokréthyak. Bp. 1908. 23., 28., 58., 81–89. — Budai polgárként hitelező: MOL DI. 25 160. — Óbudai várnagy: Sümeghy Dezső: Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye. Sopron, 1928. I. 177–178. — Budai polgár: MOL DI. 95 769. — Pozsony v. lt. Okl. 4675. sz.

308 Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Kassa, 1944. — Harald Prickler: Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. Zeitschrift für Ostforschung 14(1965) 294–320., 495–529., 731–734.

309 N. Olahus: Hungaria i. m. 17.

310 Székely Gy.: Vidéki termelőgagak i. m. 335–336. — Kristó Gyula (szerk.): Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. 471–476. (A vonatkozó fejezetet Kulcsár Péter írta.)

311 Kubinyi A.: A kincstári személyzet i. m. 45. 164. jz. — Uő.: Budai és pesti polgárok i. m. 264–266.

312 1472-ben iratkozott be a bécsi egyetemre: Die Matrikel i. m. II. 136. — MOL DI. 46 153, 46 853, 61 890–61 891, 61 903, 61 905, 61 943, 61 945, 61 979, 61 980. stb.

Pál, aki többször volt városbíró és az egyik legtekintélyesebb pesti borkereskedőnek számított, bizonyára ugyancsak Szegedről származott.³¹³ Valószínűleg onnan jött a Somogy megyei nemes családból származó Mízsér Mihály pesti tanácsstag is, aki talán nagyapja lehetett az író Pesti Gábornak.³¹⁴

A borkereskedelem hasznából részesültek a pesti hajósok is, és pedig nem csupán a szállítás révén, hanem mert kereskedtek is vele. A hajósok eredetileg a budai várnak szolgáló királyi *conditionariusok* voltak, s erre hivatkozva megőrizték függetlenségüket a városi hatóság alól. Céhük külön községi szervezetnek számított, amelynek élén egy bírónak vagy rektornak nevezett előljáró állt. (Mivel nemcsak szállítással, hanem kereskedelemmel is foglalkozott, a céh lényegében a kereskedő *gilde* szerepét is betöltötte.) Borral nem csupán az egyes hajósmesterek kereskedtek, hanem maga a testület is. 1466-ban ugyanis a hajósok elismerték a pesti városi hatóság adóztatási jogát az általuk a városba behozott borok után (kivéve a saját szőlőkben szüretelt borokat), a céh pénzén vásárolt borokat azonban továbbra is adómentesen mérhették ki a céhházban.³¹⁵

A pesti borkereskedők a Délvidéken vásárolt borokat a pesti piacon adhatták el. A királyi udvar ugyan 1494-ben a veszprémi püspöktől bérbevette a budai bortizedet, mégis vásárolt borokat, de — a malváziai importborokat leszámítva — kizárólag a pesti tanácstól (15 hordót 259 Ft 80 dénár értékben).³¹⁶ A pesti borpiac jelentőségét mutatja, hogy a várossal szemben, a budai hegyekben nagy kiterjedésű borvidék terült el.³¹⁷ A budaiak azonban csupán saját termésüket árulták a fővárosban, pedig Buda lakosainak száma, valamint az ide utazó nemesek és idegenek miatt a budai szőlők termésén kívül idegen borokra is volt kereslet. Még Ausztriából is hozták be ide bort.³¹⁸ A tanulmány elején már idézett Oláh Miklós szerint idegen, főként lengyel és sziléziai kereskedők is jöttek Pestre bort vásárolni. A pesti kereskedők különben, az állatkereskedőket leszámítva, ritkán utaztak külföldre. Gyakran szállították ugyan a szerémségi bort észak felé, de Kassánál többnyire megálltak. Ott vagy akár már Pesten a kassaiak vették át a bort, továbbszállítandó Lengyelország felé. A pestiek gyakran hitelben adták a borokat a kassaiaknak.³¹⁹ Valószínűleg ilyen üzletek következtében is jöttek létre pestiek és kassaiak között házassági kapcsolatok.³²⁰

Mint a bor- és szarvasmarhakereskedelem központjai a két pesti sokadalom — amelyeket Vasas Szt. Péter (augusztus 1.) és Szt. Miklós (december 6.) ünnepein tartottak — sokkal fontosabb volt a budaiaknál. Ez volt az a hely, ahol az ország vidéki lakossága a külföldi és hazai árucikkek iránti igényét kielégíteni tudta, ahol saját áruit eladhatta. Nem véletlenül írja az augsburgi Hans Paumgartner a 16. század elején ezekről a Pesten tartott — úgymond budai — vásárokról, hogy jelentősebbek a tulajdonképpeni budaiaknál, mivel ezeken „minden áruból töb-

313 Bíróként: Károlyi Oklevéltár i. m. III. 2. — Kassa v. lt. Schwartzzenbach gy. 699. sz. — MOL DI. 46 241, 61 905. (1491–93, 1496.) — Ld. még rá: Uo. 20 635, 21 148, 106 083. 286–287., 444–445., 516. p. — Esztergomi prímási lt. Archivum ecclesiasticum vetus Nr. 81.

314 *Kubinyi A.*: Pesti Gábor i. m. 81–86.

315 *Kubinyi A.*: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16(1964) 104–107. — *Uő.*: A budai vár i. m. 78.

316 *J. Chr. v. Engel*: Geschichte i. m. I. 125.

317 *Kubinyi András*: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. AtSz 6(1964) 397.

318 I. m. 399. — Pozsony v. lt. Okl. 4580. sz.

319 Kassa v. lt. Schwartzzenbach gy. 699., 855. sz. — Ld. fenn, 308. jz. is.

320 Ld. az előző jz.-ben id. okleveleket.

bet adnak el, mint Budán.”³²¹ Buda és Pest abban is kiegészítette egymást, hogy az első a kül-, a másik a belkereskedelem központja volt. Pest belső piaci központ jellegét bizonyítja, hogy a bárifai vászonszövők alkalmasabbnak tartották áruik értékesítésére,³²² de az is, hogy a Fuggerek is árultak itt rezet,³²³ noha faktorátusuk Budán volt. A délnémet érdeklődés a hazai belkereskedelem iránt abban mutatkozik meg, hogy a 16. század mások évtizedétől újra találunk tehetős németeket Pesten.

A 15. század elejéig Pest város vezetésében és kereskedői között — még ha a budainál kisebb mértékben is — kimutatható a német elem,³²⁴ hogy a század közepére szinte teljesen eltűnjék. Körülbelül tehát abban az időben, amikor a szarvasmarhakereskedelmi konjunktúra kezdődik. Élnek ugyan németek a városban, de a vezetőrétegben és a kereskedők között nem találhatók. Az 1510-es évektől a nürnbergi Hallerek — akiknek egyik ága már megtelepedett Budán — tűnnek fel Pestre. Először csak időszakai kereskedők, hogy utóbb megszerezze a polgárjogot. Egy — ugyancsak német — családdal, az Eysalerekkel házasodnak össze, akik kereskedők voltak, sőt a városi tanácsba is bejutottak. Az Eysalerek később Bécsbe költöztek, ahol egyikük polgármester (!) lett.³²⁵

A budai és pesti polgárok természetesen nem csupán a külkereskedelem árucikkeivel, hanem a hazai mezőgazdasági és kézműipari termékekkel is üzleteltek. A bizonyos árucikkeket leszámítva csekély mennyiségű külkereskedelmi forgalom miatt azonban valószínűleg nem becsülhetjük túl a belkereskedelem jelentőségét a kettős város gazdasági életében. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a 15. század közepéig a magyarországi árutermelés még nem tette lehetővé, egységes országos piac létrejönni. Az egyes városok körül piacörzetek keletkeztek,³²⁶ közülük a legnagyobb átmérője földrajzi helyzete következtében is a fővárosinak volt. A piacörzetek csak laza kapcsolatban álltak egymással. Nem véletlen, hogy az 1476-ban kezdődött nagyváradi vámperben, amelyben az ország legjelentősebb városai vettek részt, csak a külkereskedelmi árucikkek: a posztó és a szarvasmarha vámját csökkentették.³²⁷ Úgy tűnik, mintha az egyes piacörzetek között csak a külkereskedelmi árucikkek cseréltek volna gazdát. Itt kell megjegyezni, hogy a törvények 1405-től kezdve több ízben igyekeztek az országban egységes mértékrendszert bevezetni, ami — nem véletlenül — a budai mértékeken alapult volna.³²⁸ Talán nem véletlen az sem, hogy az első adatunk a törvény tényleges életbe léptetésére az 1525. évi hatvani országgyűlés után van. Annak ellenére, hogy ennek határozatait

321 *K. O. Müller*: i. m. 149. — *L. Meder*: i. m. LXVII^v is a pesti sokadalmat emeli ki. — *Vö.* még Kassa v. lt. *Schwartzenbach* gy. 904.

322 *Szűcs J.*: *Városok* i. m. 237–239.

323 *Götz Freiherr von Pölnitz*: *Jakob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance*. Tübingen, é.n. 611. — *Uő.*: *Jakob Fugger* i. m. 567., 577.

324 *Ld. fenn*, 75. jz (Lorberer).

325 *A. Kubinyi*: *Die Nürnberger* i. m. 109–110. — *Uő.*: *A budai német* i. m. 257–258.

326 *J. Szűcs*: *Das Städtewesen* i. m. 98–103.

327 *Kubinyi A.*: *A városi rend* i. m. 197–199.

328 1405:1. tc. — *Döry F.–Bónis Gy.–Bácskai V.*: i. m. 192. — 1504:17. tc. *Corpus Juris* i. m. 680–682. — *Zsigmond intézkedésére újabban: Friedrich Bernward Fahlbusch: Städte und Königtum im frühen 15. Jahrhundert (Ein Beitrag zur Geschichte Sigmunds von Luxemburg)*. Köln-Wien, 1983. (*Städteforschung A/17.*) 41.

később megsemmisítették, a mértéktörvényt mégis keresztülvitték.³²⁹ További hatása azonban a mohácsi csatavesztés és Buda eleste miatt már nem érvényesült.

Az sem felejtethjük el, hogy Magyarország határterületei majdnem olyan szorosán kötődtek a szomszédos országokhoz, mint Magyarország központi részéhez. Egész Nyugat-Magyarországon a bécsi dénár volt pl. forgalomban, még a déli Vas megyében is, Erdélyben pedig az oszpora forgott, ami a román fejedelemségekhez fűződő gazdasági kapcsolatokra utal.³³⁰

Csupán Buda és Pest voltak kapcsolatai valamennyi magyarországi piackörzetnek, és így polgáiraik áruhitelekkel is hatni tudtak más városok gazdasági életére. Elsősorban ők voltak tehát érdekelték az egységes piac, mérték- és pénzrendszer kialakulásában. Ez az érdekelttség nyilván különbözőképp nyilvánult meg a főváros különböző kereskedő-típusainál. A posztóbehozókat pl. kevésbé érintette, hiszen áruik nagy részét helyben és néhány nagyobb városban amúgy is el tudták adni. Elsősorban azoknak állt az érdekében az egységes piac kialakulása, akik az áruk országos elosztását szervezték. Hozzájuk számítandók a budai és pesti kézművesek is, akik az általuk készített termékekkel üzleteltek.³³¹ (Itt különösen kiemelhetjük a fővárosi szűcsöket.)³³² Végül a Buda környéki agglomeráció gabonaellátására is utalnunk kell, ezt ugyanis szűkebb piackörzet nem fedezhette.³³³

A budai vezető rétegben tehát különböző csoportokkal kell számolnunk, amit bizonyítanak családi kapcsolataik és egymás közti érdekellentéteik, amelyek nyilvánvalóan kihatottak a várospolitikára is. Sajnos, a városi levéltár hiánya ezen a téren még nagyobb nehézséget okoz, mint a gazdaságtörténetben. Csak néhány olyan jelenséget látunk, amelyeket gazdaságtörténeti tényekkel egybevetve, feltevéseket kockáztathatunk meg. Megjegyezzük, hogy a pesti vezető réteg homogénebb volt a budainál. Kevesebb kézműves (az is főként szűcs) ült a tanácsban. Az

329 1525 (hatvani): 24. tc. — *Martinus Georgius Kovachich*: Vestigia comitorum apud Hungaros. Budae 1790. 606. — Királyi utasítás a budai mérték bevezetésére Pozsony megyében: Pozsony v. lt. Okl. 2689. sz. — *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV/3.) 53–56., 58.

330 Vas megyében az 1495. évi királyi számadáskönyv szerint: „in illo comitatu communiter dant pecunias Wyennenses”. *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 146. — Ld. még a kiadott soproni és erdélyi számadáskönyveket passim.

331 Piacra hajóval vagy szekérrel járó fővárosi szabókra és vargákra: Esztergomi kpt. orsz. lt. Capsa 8. Fasc. 9. Nr. 14. (1514 körül.)

332 A kincstár 1494/95-ben hat budaitól, részben kereskedőtől, részben szűcsöktől subákat, ill. prémeket vett 424 Ft értékben. *J. Chr. v. Engel*: i. m. I. 44., 81., 102., 115., 176. — Még jobban mutatja a főváros illetén jelentőségét, hogy 1495 elején, az Újlaki Lőrinc herceg elleni hadjárat idején, a kincstár a szlavóniai Verőcén egy István nevű budai kereskedőtől vett rókaprém subát. I. m. I. 67. — Beriszló kincstartó és horvát bán számára 1514/15-ben különböző prémekből készült subákat vásároltak 126 Ft-ért Gergely és Hans budai kereskedőtől. *MOL Di.* 104 635, 104 636. — Érdemes lenne a prémkereskedelmet és a subák kérdését monografikusan is feldolgozni.

333 A két város környéke alkalmatlan volt nagyobb gabonatermelésre. A budai hegyvidék nagy részét szőlők vagy erdők borították, a Pest körüli homokos terület pedig csak dinnye és retek termesztésére volt alkalmas. *András Kubinyi*: L'agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVIe et du XVIIe siècle. *AtSz* 6(1964) Supplementum 1–2. — A két város ezért már korán arra kényszerült, hogy gabonaszükségletét nagyobb távolságból fedezze. Egy 1371. évi adat szerint a pozsonyai gabonát és szénát szállították hajóval Budára. Pozsony v. lt. Okl. 284. sz. — Ez érthető, hiszen a hajón szállítás a Dunán lefelé a legolcsóbb. A gabona a 16. század elején is eléggé drága volt a két városban, amelyek a gabonaszükségletük nagy részét ekkor is, sőt 1526 után is Nyugat-Magyarországról fedezték. A budai és pesti kereskedők gyakran nyújtottak pozsonyi és nagyszombati polgároknak hitelt gabonaszállításra. Ld. mindezekre *A. Kubinyi*: L'agriculture i. m. 12. és az ott idézett adatokat.

első jelenség a vámpereknél ugrik ki. Buda és Pest, gyakran más városokkal, közösen több pert folytatott vámbirtokos feudális urakkal és egyházi testületekkel saját vámmentességük biztosítása érdekében. Ami különös: a főváros kizárólag akkor indított pert, amikor magyar ült a bírói széken.³³⁴ Pest a legtöbb perben Buda oldalán vett részt. Ez nem jelenthet mást, mint hogy — miként arról már volt szó — a belföldi kereskedelmi forgalomban a fővárosi magyar polgárság volt leginkább érdekelve. Még akkor is, amikor a viszály, mint a nagyváradi vámpemben, külkereskedelmi árucikkek vámja miatt tört ki.

A vámpereknél azonban nem mutatható ki ellentét a budai vezető réteg különböző csoportjai között, legfeljebb annyiban, hogy a németek kevésbé voltak azokban érdekelve, és így amikor ők állították a bírót, nem kezdeményeztek perteket. A magyar bírót által kezdett pert azonban továbbvitték. A 16. század elején úgy látszik kiéleződött a helyzet a budai tanácsban. 1491–1501 között minden páratlan évben, amikor a bíróság a németeket illette, Pemfflinger Jánost választották bírónak. 1503-ban aztán a már említett Harber Mátyás ötvös és kereskedő lett a bírót, hogy 1505-ben és 1509-ben megint Pemfflinger következzen. 1507-ben azonban Harber Mátyás fiát, Jánost, választották a város fejévé, aki legalább négyszer, utoljára 1523-ban töltötte be ezt a tiszteletet. A 16. században azonban egyetlen bírót sem mutatható ki folyamatosan hivatalában annyiszor, mint Pemfflinger vagy korábban Münzer János és mások. Ugyanez mondható el a magyar bírákról is. Pemfflingert általában Ádám Gergely váltotta a bírói széken (1482-ben, 1488-ban, 1490-ben, 1492-ben, 1494-ben, 1496-ban, 1500-ban volt bírót). Az 1484. évi bírót nem ismerjük, 1486-ban a máskülönben ismeretlen Keresztes, 1498-ban pedig Kanczlyr János — akinek öccse Bakócz Tamás kancellár testvérét vette feleségül — bíraskodott. A 16. században az Ádámhoz hasonlóan hosszán működő magyar bírót is hiányzik.³³⁵

Valami olyan változás következett tehát be, amiről csak feltevéseink lehetnek. Ismeretes, hogy 1500 közepén, állítólag országgyűlési határozatra és néhány budai polgár kezdeményezésére, eltiltották a külföldiek magyarországi kereskedését, s az utóbbiakat kiutasították az országból.³³⁶ Az érdekes az, hogy 1500. évi Szent György-napi országgyűlés törvényei erről mit sem szólnak. Megjegyzem, hogy épp Szent György-napján választották meg a budai bírót, ez esetben Ádám Gergelyt. Hasonló törvényt hoztak 1498-ban (31. tc.), de ez sem utasítja ki a külföldieket, csak azt írja elő, hogy az idegenek az állatokat a harmincadhivataloknál vedyék meg. (Ez is a magyarok állatkivitele ellen szólt.)³³⁷ Ennek ellenére a rejtélyes 1500. évi határozatot végrehajtották, és ezért Nürnberg városa — nyilván mert ő volt leginkább érintve — ellenintézkedéseket tett: eltiltotta a budaiak nürnbergi kereskedelmét. Ezt a budaiak kérésére rövidesen visszavonták, ami érthető, ha arra gondolunk, hogy ezzel árthattak volna városuk húsellátásának. (Ez különben egyik bizonyíték a budaiak Nürnbergig terjedő kereskedelmére.) Rövidesen visszavonták az 1500. évi rendelkezést is.

334 *Kubinyi A.*: A városi rend i. m. 223. 155. jz.

335 Bírólísta: *Kubinyi A.*: Budai és pesti i. m. 285–286. — *M. C. Rady*: i. m. 172–176.

336 *H. v. Haller*: Deutsche Kaufleute i. m. 471. — *Th[allóczy] L[ajos]*: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltárából. MGSz 7(1900) 77.

337 *Corpus Juris* i. m. 612.

Egy másik országgyűlési határozat is hatott a város politikájára. Az 1504:28. tc. az állatkivitelét a szokásos módon a külföldiek kezére akarja juttatni. Buda élén megint magyar bíró állt, aki a szabad királyi városok közös fellépését követelte a törvény ellen.³³⁸ A századfordulón egy másik ügy is érintette a várospolitikát: az olaszok kereskedelmi kiváltságai elleni fellépés és az ebben az időben Budán járt Paumgartner úgy tudta, hogy ezeket vissza akarják vonni,³³⁹ arra azonban nincs adat, hogy ez megtörtént volna. Legalább másfél évtizedig megmaradt az olaszok gazdasági hatalma. Paumgartner tehát valószínűleg a délnémetekkel szövetséges budai kereskedők olaszellenes terveiről értesült. A városi vezető réteg attól sem riadt vissza, hogy demagóg módszereket alkalmazzon az olasz konkurenciával szemben. Nem egy olyan eseményre maradt adat, amikor belső zavarokat felhasználtak az olaszok elleni támadásra.³⁴⁰

6. Mohács és Buda eleste közt. A németek kitelepítése Budáról

A mohácsi csata után Szulejmán seregével Budára jött, amelynek lakossága legnagyobb részben elmenekült, úgyhogy a város gyakorlatilag ellenállás nélkül esett a török kezére, akik felgyújtották.³⁴¹ Ezek után visszavonult, a romváros pedig az új király, Szapolyai János kezére jutott. Vele szemben egy főúri klikk Habsburg I. Ferdinándot választotta meg. János király 1527 közepén ellenállás nélkül engedte át fővárosát vetélytársának, majd később Lengyelországba menekült.³⁴² Az 1526. és 1527. évi események hátterében a budai városfalak romos állapota húzódik meg, ezek között ellenállni öngyilkossággal lett volna egyenlő.³⁴³ Az 1527 és 1529 nyara között viszonylag békés időszakban, a Habsburg-kormányzat alatti városban megindult az újjáépítés, az elmenekült polgárok visszatértek. A jelek szerint a városban semmi sem változott. A tanácsban túlnyomó többségben azok ültek, akik 1526 előtt. A magyar-német paritást is fenntartották.³⁴⁴ A magyar-osztrák perszónálunió a továbbiakban nyilván hatott volna Buda és Pest gazdasági életére, egyelőre azonban ennek még nem voltak jelei.³⁴⁵

A háború előtti gazdasági hatalmát azonban nem tudta megőrizni a kettős város. Az ország nagy része ugyan Ferdinánd kezére jutott, a Tiszántúl egy részén azonban a János-párti Czibak Imre váradi püspök maradt az úr, és az ottani nemesség egy része is Jánoshoz húzott. Északkeleten a parasztság egy része lázadt fel Habsburg-párti földesurai ellen János király nevére hivatkozva.³⁴⁶ A zavaros időszak nyilván hatott a szarvasmarhakereskedelemre, Pest pedig a Szerémség török kézre kerülésével elvesztette egyik legfontosabb árucikkét, a szerémségi bort.

338 I. m. 688. — Buda 1504. aug. 10-i körlevele a városokhoz: Bártfa v. lt. Okl. 3804. sz.

339 K. O. Müller: i. m. 200.

340 Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Bp. 1914. (MonHungHist. I/39.) 343.

341 Kubinyi A.: Budapest története i. m. 200–201.

342 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei, TBM 9(1941) 36. — Barta Gábor: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). TSz 20 (1977) 1–30.

343 Iványi B.: Bártfa i. m. I. 3266. sz.

344 Kubinyi A.: Budapest története i. m. 201–202.

345 Pl. abba az irányba hathatott volna, hogy a király a harmincadokat az alsó-ausztriai kamara által igazgatta volna, ami később meg is történt. Ember Gy.: Magyarország i. m. 25–28.

346 Hídegpataky Antal: Patak és Újhely hadtörténete 1528-ban. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 10(1904) 150., 154., 157., 162.

Nőtt viszont a török (és balkáni) kereskedelem jelentősége. Török kereskedőkre már Mátyás korából is maradt adat,³⁴⁷ a növekvő ellenségeskedés ellenére a Jagelló-korban is tovább nőtt a balkáni árukra igény.³⁴⁸ Mindez növelhette a kereskedők között azok számát, akik a török béke, sőt szövetség hívei voltak. (Nyilván nem véletlen, hogy a pesti városi vezetőréteg egy tekintélyes tagja, Beke Ferenc az 1525. évi hatvani országgyűlés alkalmából törökbarát kijelentéseket tett.)³⁴⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy Ferdinánd király csak rövid időt töltött Budán, úgyhogy a főváros polgársága éppen akkor nem élvezhette a királyi székhely előnyeit, amikor arra a pusztulás miatt a leginkább szüksége lett volna.

Ez magával hozta a két városban a Habsburgokkal szembeni ellenszenv növekedését, éspedig elsősorban a magyarok körében. Ez nem nyelvi alapon történt, hanem a városi vezető réteg csoportjai közti gazdasági ellentét megnyilvánulása volt. Közben János király helyzete kezdett javulni. Ehhez hozzájárultak Ferdinánd kormányzatának hibái, az egykori végvári parancsnok Cibak katonai sikerei, amelyeket növelt a parasztokat mozgósító demagógia. János végül kisebb lengyel segílyscapattal visszatért az országba. Sikerült a törökkel is megállapodnia, és amikor Szulejmán 1529-ben újra az országba érkezett, biztosítva látszott János térnyerése. A közben újra megerősödött Budán készültek a védekezésre, de a gazdag német, sőt részben magyar polgárság egy része is, inkább a menekülésre gondolt.³⁵⁰ A polgárság másik csoportja azonban a számára gazdasági szempontból is hasznosabbnak tűnő János királyt várta, aki már 1528 novemberében kapcsolatban állt a pesti bíróval.³⁵¹

1529. szeptember 8-án Buda rövid ostrom után János török szövetségese kezére jutott, aki rövidesen át is adta azt a királynak.³⁵² A német lakosság egy része, élve a szabad elvonulás engedélyével, — a bíró, Freiburger Wolfgang nemes posztókereskedő vezetésével — elvonult a városból, de a törökök, nem messze a várostól ismeretlen okból levágták őket.³⁵³ A többi német később távozott. Így 1529-ben Budán gyakorlatilag megszűnt a német lakosság jelenléte. A király elkobozta és eladományozta az elmenekültek javait.³⁵⁴ (János király később Kassa elfoglalása után ugyancsak eltávolította a németiséget.)³⁵⁵

1529-ben tehát egy kb. 280 éves fejlődés ért véget: a háborús események „elmagyarosították” Budát. A legtekintélyesebb kereskedő családok főként Pozsonyban találtak új otthonot, illetve tértek oda vissza. (Őseik lakóhelyére költöztek például vissza a Kochaimok³⁵⁶ és a Gailsamok.³⁵⁷) Azok, akiknek már korábban is voltak erdélyi érdekeltségeik, az ottani német városokban telepedtek meg.³⁵⁸ Köz-

347 Ld. fenn, 207. jz.

348 Ld. fenn, 206. jz.

349 *Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei.* Bp. 1962. 93–118.

350 *A. Kubinyi: Die Nürnberger i. m. 105.*

351 *Iványi B.: Buda és Pest i. m. 36.*

352 *Kubinyi A.: Budapest története i. m. 202–203., 208.*

353 MOL Expeditiones camerales Saec. XVI. sine dato, Fasc. II. fol. 56^v. — *Szerémi Gy.: i. m. 264. sk.* — *Kubinyi A.: Budai kereskedők i. m. 109., 117. 168. jz.*

354 *Kubinyi A.: Budapest története i. m. 208–209.*

355 l. h.

356 *Zay lt. A. 89. — Pozsony v. lt. Okl. 5366. sz. (1534.)*

357 *Radvánszky B.-Závodszy L. (szerk.): i. m. II. 55.*

358 Beszterce város levéltára (= Beszterce v. lt.). *Missiles 1541. évi Nr. 8. — Apothecarius Farkas csak később költözött át. 1536-ban még budai lakos, de már erdélyi érdekeltséggel: uo. 1536. évi Nr. 11.*

tük volt a Hallerek egy része is.³⁵⁹ Ott azonban rövidesen ugyancsak János király jogara alá kerültek.

A fővárosi magyar vezető réteg túlnyomó többsége helyben maradt és híven kitartott János mellett. Buda 1530. évi ostroma alatt a király csupán a budai polgárok hűségének és kitartásának köszönhetette, hogy fővárosával együtt nem került Ferdinánd kezére. Ezért a király számos kiváltsággal jutalmazta a hű Budát és annak vezető polgárságát.³⁶⁰ Többek között megneemesítette az egész polgárságot, és a város kereskedelmét támogató intézkedéseket is tett. Ez azonban azt is mutatja, hogy Buda támogatásra szorult a kereskedelembe bekapcsolódó arakkal szemben. A nemesítést, jellemző módon, azzal indokolta a király, hogy noha a budaiaknak vámmentessége van, ezt egyesek nem ismerik el, mint országos nemeseknek azonban vámmentességük vitán felül áll. A szarvasmarhakereskedelemben is egyre több úr kapcsolódott be; még a Fuggerek is.³⁶¹ Nehezítette a főváros helyzetét, hogy noha az ország kétharmadán János uralkodott, a nyugati határszél városai Ferdinánd országrészébe estek. Visszacsett az olasz kereskedelem is, amelyen ugyan Gritti esetleg segíthetett volna, de 1534-ben megölték.

A harmincas években nőtt a török áruforgalom, de ennek hasznából csak részben részesülhettek a fővárosi kereskedők. Oláh Miklóstól és másunnan tudjuk, hogy török kereskedők gyakran keresték fel a „baráti” Budát.³⁶² (A török követség nagyszámú kíséretében nyilván már Mohács előtt is nem egy kereskedő eljutott a magyar fővárosba.)³⁶³ Megváltozott a nyugati irányú kereskedelem is. Az 1538. évi nagyváradi békéig ugyan hadiállapotban állt egymással a két király, mégis számos budai és pesti kereskedő hozta be Ausztriából hajón vagy szekéren a megszokott nyugati árukat: posztót és késeket.³⁶⁴ Úgy látszik, hogy a marhakereskedők vették át a behozatal intézését és részt vettek az áruk további elosztásában is.³⁶⁵

A dolgok természete szerint csökkent a délnémet befolyás, de a néhány, Budán és Pesten maradt német jó hasznot húzhatott ebből az üzletből. Pestről, ahol amúgy is kevés német élt, úgy látszik, nem költöztek el. Például Hallerek és Eysalerek János király alatt is maradtak a balparti városban és buzgón kereskedtek Ausztriával.³⁶⁶ A budai németek közül csak egy németet, Paur Jánost említhet-

359 G. Gündisch: Haller i. m. 4. skk. — S. Goldenberg: Hallerii i. m. 93. skk.

360 Kiadva: *Podhradczky J.*: i. m. 57–90.

361 I. m. 64–65. — *Gaál L.*: i. m. 474.

362 *Iványi B.*: Buda és Pest i. m. 51.

363 1500-ban pl. egy 130 személyből álló török követség érkezett Budára, 1503-ban pedig 150-en voltak. MTT XIV. 127., 131. — Uo. XXIV. 69.

364 Pozsony v. It. Ok. 5453. sz. — *Kriegsarchiv (Wien)*. Feldakten, 1540 Fasc. 8. Nr. 4. (A regesztát Mályusz Elemérről kaptam.) 1531-ben pestiek mentek áruért Németországba. Hajókkal és szekerekkel hazajövet a törökök megtámadták és kirabolták őket. *Szerémi Gy.*: i. m. 275–276. — Bánffy János levele ebben az ügyben a nagyvezírhez: *Kárffy Ödön*: Bánffy János nádor tudósítása Ibrahim pasához a pesti révben megölt német kalmárok felől. *Történelmi Tár* 1908 317–320. — *Kárffy* németnek veszi őket a nádor következő szavai alapján: „quidam mercatores ex partibus Alemaniae per aquam Danubii negociacionis gracia Budam venientes” (i. m. 317.). Ez csak annyit mond, hogy a kereskedők Németországból érkeztek, de nem mondja meg, hogy milyen nemzetiségűek voltak. Ezzel szemben a történetet részletesebben leíró Szeréminél ezt olvassuk (i. m. 275.): „In Felhewiz solebat omni anno forus [így!] nundinis, et Pestienses ad Germaniam egressi fuerant propter mercimoniam ad futuram nundinum [így!]; et in aqua super Ister flui venerant...” — Azaz: a pestiek Németországból a budafelhévizi sokadalomra hoztak árukat.

365 Ld. erre a 367. jz.-ben idézett adatot Paurról.

366 *A. Kubinyi*: *Die Nürnberger* i. m. 109. és fenn, a 364. jz. elejét.

tünk. Magyar üzlettársakkal hozott létre egy céget, és így kiterjeszthette üzleteit. 1539-ben Bácsi Benedek urai: Paor (!) János és Bornemissza Tamás budai polgárok nevében elismeri, hogy amikor egy beszercei polgár 612 forint 77 dénár adóssága fejében annak ingatlanát le akarták foglalni, a beszercei bíró, 100 forint híján, megfizette az adósságot. Paur társaira még visszatérünk. Paur 1542-ben bécsi és budai kereskedőként fordul elő, és egyike a legnagyobb állatexportőröknek, de egyben jelentős posztóimportőr is volt: 6369 forint értékben hozott be, 11 276 forint 20 dénár értékben vitt ki árukat. Az 1542-ben ismert kereskedők között ő vitt át a határon a harmadik legmagasabb vámértékű árut.³⁶⁷ A posztó- és állatkereskedelem tehát ugyanazok kezében volt.

A Nyugattal üzletelő kereskedők érdekelve voltak a Habsburg-párttal való viszony rendezésében. Ugyanazok a személyek, akik 1529/30-ban a leginkább exponáltak magukat János király oldalán, délnémet eredetű, illetve gazdasági kapcsolatú polgártársaik távozása után megszabadultak azok konkurenciájától, és így eredményesen tudtak bekapcsolódni a nyugati kereskedelembé. Nem véletlen, hogy amikor János király halála után, 1540-ben tanácsadó az elhunyt király csecsemő fia örökösödése mellett álltak ki, kapcsolatokat kerestek a Habsburgokhoz. Buda 1541 tavaszi ostroma idején a tanács egy része, Pálczán Péter bírőhelyettes vezetése alatt, beengedte az ostromló németeket Budára, ahonnan azonban kiverték őket. Az áruló városi tanácstagok elmenekültek. Ezek egyike volt Bornemissza Tamás tanácstag is, akit Paur társaként ismertünk meg, és aki az eseményekről krónikát hagyott hátra. Köztük volt továbbá Paur és Bornemissza 1539. évi megbízottja, Bácsi Benedek. De csak egy német származású, az állatkereskedő³⁶⁸ Drailinger Tamás.³⁶⁹ A németek közül tehát csak néhány marha-kereskedő maradt Budán.

Pálczán korábban a budai János-párt vezére volt. Dél-Magyarországról származott, de már ifjúként Budán élt, ahol a jelek szerint szabó lett. Már 1529 előtt bejutott a város vezetőségébe és az 1530. évi ostrom idején főbíróként nagy érdemeket szerzett a város védelmében. János király teljes bizalmát élvezte, és ő járta ki valamennyi, Buda javára kiadott kiváltságlevelet. Ebben az időben jó kapcsolatban állott Fráter Györggyel, aki Gritti halála után kincstartó és nagyváradi püspök lett.³⁷⁰ A Barát maga is üzletelt,³⁷¹ és feltehetően folytatta azt a kincstári hagyományt, amely szerint a kincstár pénzét időként állapotokba fektették. (Vö. fentebb Harber Mátýás, illetve Ernuszt Zsigmond eseteivel.) Nem zárható ki, hogy Fráter György üzleteiben a budai polgárok — és főként Pálczán is — részt vettek. Pálczán dúsgazdag ember volt. Amikor 1541-ben menekülnie kellett, házában állítása szerint 60 000 Ft értékű áru és 40 000 Ft készpénz maradt vissza.³⁷² Bár ez nyilvánvaló túlzás, kétségtelenül a főváros egyik legtekintélyesebb keres-

367 Beszerce v. lt. Missiles, 1539. évi Nr. 12. — *Ember Gy.*: Magyarország i. m. 194., 197., 556.

368 *Gárdonyi Albert*: A budai városi tanács árulása 1541-ben. TBM 7(1939) 1–10. — Bornemissza emlékirata kiadása: MonHungHist. II/3. k. Pest, 1857. 195–203.

369 *Gárdonyi A.*: A budai városi tanács i. m. 10.

370 *Horváth Mihály*: Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete. Pest, 1872.

371 Egy 1534. évi jellemzés szerint: „Quaestor maximus, vini, tritici, boum, ovium et velleris et coriorum.” *Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae. Pars II. Posonii 1806. 48. — Feltűnő, hogy ebben a felsorolásban csak az agrártermékek — azok azonban szinte hiánytalanul — szerepelnek. Ez volt a magyar üzletemberek fő árucikke is.

372 MOL Expeditiones camerales Fasc. IV. fol. 251. — *Gárdonyi A.*: A budai városi tanács i. m. 5.

kedője volt. Buda eleste után — részben Ferdinánd segítségével —, sikerült anyagi helyzetét rendeznie³⁷³ és Bornemissza Tamás társa lett. Az 1550-es évek végén Pálczán, Bornemissza, azután a lembergi Wolfgang Cremer és Lorenz Langh kereskedők, továbbá Johann Schrangl egy, a lembergi kereskedelemre specializáló társaságot hoztak létre. Pálczán állítólag 30 000 Ft tőkével lépett be ebbe.³⁷⁴

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a teljes városi vezetőréteg átállt volna Ferdinánd pártjára. Buda egyik legtekintélyesebb polgára, a többszörös városi tanácstag Tétémi István — akinek apja a század elején háromszor töltötte be a városbírói tisztelet³⁷⁵ — Buda török kézre kerülése után is ott maradt. 1543-ban ő a bíró, és az 1546. évi török adólajstrom szerint ingatlanai adómentesek, ugyanis török szpáhi lett.³⁷⁶ A pesti és budai polgárok többsége azonban eltávozott. Nyugaton főként Nagyszombatba, északon Kassára és keleten Nagyváradra költöztek. Nagyszombat szerepe az állatkivitelben volt különösen jelentős.³⁷⁷

Buda és Pest török kézre kerülésével új helyzet keletkezett, s így felesleges azon gondolkodni, hogy mi történt volna, ha ez nem következik be, és a Szapolyaiak királysága megszilárdul. Pedig úgy tűnik, hogy a főváros kiheverte volna a háborús pusztításokat, a németek kitelepítését, és Pálczán és Bornemissza példája alapján erőteljes polgársága segítségével hathatott volna az ország további gazdasági fejlődésére. Azt azonban nagyon hangsúlyoznunk kell, hogy 1541 a két legfejlettebb magyarországi várost és kereskedő polgárságát kiszakította az ország gazdasági életéből. Buda és Pest természetesen továbbra is kereskedett a királyi Magyarországgal és Erdéllyel, de ebben már nem a fővárosi polgárok játszották a vezetőszerepet. A Budán és Pesten felhalmozott kereskedelmi tőke a menekülések következtében több város között forgácsolódott szét. Magyarország központi területé nemcsak politikailag vált el az ország két másik részétől, hanem gazdaságában is nagyobb jelentőségre tett szert a balkáni kapcsolat. A budai piacon nőtt a balkáni áruk jelentősége, és a városi kereskedelem irányítása is a török birodalomból beköltöző üzletemberek kezébe ment át.³⁷⁸

7. Összefoglalás

Különböző okokból a Magyarország és a Nyugat közt a 15. század közepéig jelentős közvetítő szerepet játszó Pozsony gazdasági jelentősége a század második felére csökkent, ami egybeesett Bécs gazdasági nehézségeivel is. Így újra lehetővé vált, hogy Buda és a délnémet városok között közvetlen gazdasági kapcsolatok jöjjenek létre. Az 1470-es években magyarországi marhakereskedés is újból fellendült.³⁷⁹ Mindez egybeesett Buda fővárosi jellegének megerősödésével, és ennek

373 I. m. 5–6.

374 *Gárdonyi Albert*: Buda középkori levéltáráról. LK 12(1934) 167. — *Bessenyei József*: Budai és pesti menekültek Magyarországon a XVI. században. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcinsia 1.) 35–43.

375 *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok i. m. 263., 285.

376 I. m. 263.

377 *Gárdonyi Albert*: Pest városa a középkor alkonyán. TBM 6(1938) 12., 15. — *Bessenyei J.*: i. m. 35–43.

378 *Fekete Lajos-Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. In: *Budapest története i. m. II. 375–383.*

379 *I. Blanchard*: i. m. 433–434.

gazdasági hatásával, valamint az olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok élénkülésével. Az ország nem különösen nagy külkereskedelmi forgalmának jó része a budai és pesti piacon bonyolódott le, és ezzel kapcsolatban a belkereskedelemben is Buda és Pest vált az ország gazdasági központjává, empóriumává. Buda gazdasági életében az egyik legfontosabb faktor — bár talán nem az egész Jagelló-korban — az olasz kereskedelem és az itt élő olaszok szerepe. Nem véletlenül említette Oláh Miklós az első helyen Budán az olasz kereskedőket. Az azonban nem áll, amit Tárnoky Ilona állított, hogy „ebben az időben a pénzügyi és kereskedelmi élet teljesen olasz kezekben volt.”³⁸⁰ Ez még Mátyás és Beatrix házassága után sem következett be, noha akkor az olaszok tényleg növekvő szerepet játszottak.

Vitán felül jelentősen befolyásolta a főváros gazdasági életét a délnémet kereskedőtöke. Számos, különösen nürnbergi cég tartott fenn gazdasági kapcsolatot a magyar fővárossal, és telepített ide üzleti megbízottat. A legerősebb természetesen a Fugger-cég volt, amellyel szemben 1525-ben néhány nürnbergi lépett fel. A délnémet tőkéktől bizonyos fokú függésben álló budai német vezetőréteg, amelynek tagjai közül egyeseknek utóbb sikerült függetlenedni. Buda e téren hasonlóan hatott a többi magyar város vezetőrétegére, mint a délnémetek Budáéra.

Ezzel egy időben erőteljes réteget jelentettek a kettős város állatkereskedői is, amely üzleti tőkéjét részben a feudális urak pénze bevonásával is növelhette. Pest az ország marhakereskedelmi központja és emellett a Szerémség minőségi borainak fő piaca. Egy — talán másik — kereskedő csoport elsősorban a hazai eredetű áruk kereskedelmében volt érdekelt. Buda és főleg Pest ennek is központjai voltak. A különböző csoportok között természetesen nem volt éles határvonal; ha lehetőségük volt, a bizonyos árukra specializálódó kereskedők más lehetőséget sem hanyagoltak el, de ebben a korszakban még eléggé szétvált a külkereskedelem két ága. Az importőrök akik főként szöveteket hoztak be, és az exportőrök, akik pedig marhákat hajtottak ki, különösen Mátyás pénzreformja óta elkülönültek egymástól. Ez, valamint a belső áruforgalomban szerepet játszóik érdeke a várospolitikára is kihatott.

Mohács és főként 1529 — a németek távozása — új helyzetet teremtett. Megszűnt a német konkurencia, és a budai és pesti magyar polgárság biztosította vezető szerepét. Az exportőrök és importőrök szétválása — talán a németek kikapcsolása következtében — megszűnt. 1541, Buda török kézre kerülése azonban további változást okozott. Buda, Pest és más központi fekvésű városok kiesése az addig a nagyobb városok árnyékában másodvonalú mezővárosok számára tette lehetővé a külkereskedelemben, főként az állatkivitelbe való bekapcsolódást és tőkeképződést.³⁸¹

380 *Ilona Tárnoky*: Ungarn vor Mohács. *Südost-Forschungen* 20(1961) 107.

381 *Ferenc Szakály*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktstellen unter der Türkenherrschaft. *O. Pickl* (szerk.): i. m. 135–272. — *Uő.*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp. 1994.

SZÁNTAY ANTAL

JUSTI ÉS BECK: KORMÁNYZATI TEÓRIÁK II. JÓZSEF KÖRNYEZETÉBEN

II. József, ellentétben a porosz II. Fri-

gyessel, nem hagyott hátra az állam és a kormányzat elméletéről írott rendszeres munkákat.* Sokszor idézett emlékiratai, melyeket a kormányzásra készülve fogalmazott, töredékes és szétszórt formában tartalmaznak ugyan elméleti fejtegetéseket, rögzítenek alapelveket is, de elsősorban konkrét kérdésekkel kapcsolatban, a kormányzati gyakorlatra figyelve.¹ Ugyanez vonatkozik a levelezésében esetenként fellelhető elméleti megállapításokra vagy az egyes rendeletek bevezetőjében olvasható argumentációra is. Ezen töredékes megállapítások és elsősorban a kormányzati gyakorlat azonban egyértelműen mutatják, hogy az 1780-as évtized reformpolitikája nem átgondolatlan, logikát nélkülöző és elhamarkodott rendelkezések sorozata, hanem a háttérben a korban megfogalmazott politikai eszmék

* E tanulmányt a heidelbergi Ruprecht-Karls-Universität ösztöndíjának támogatásával 1988/89-ben készítettem.

1 II. József emlékiratai: Levél Mária Teréziához, 1761. április 3. — közli *Alfred Ritter von Arneth* (Hrg.): *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*. Bd.1.: 1761-72. Wien, 1867. 1-12., vö. *Derek Beales*: *Joseph II. Vol.1.: In the Shadow of Maria Theresa 1741-1780*. Cambridge, 1987. 95-97.; „Rêveries” 1763. áprilisi levelét — közli *Derek Beales*: *Joseph II's Rêveries*. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 33 (1980) 142-160., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 97-106.; „Memoire sur les defauts du sisteme actuel et sur les moyens les plus efficaces pour y remédier”, 1765. — közli *A. R. v. Arneth* (Hrg.): *i. m.* Bd.3.: 1778-80. Wien, 1868. 335-361., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 164-176.; Lipót számára franciául írt beszámoló a Monarchia ügyeiről, 1767/68. — a Német-Római Birodalommal foglalkozó rész német nyelvű változatát közli *Hermann Conrad*: *Verfassung und politische Lage des Reiches in einer Denkschrift Josephs II. von 1767/68*. In: *Festschrift für Nikolaus Grass*. Hrg. L. Carlen, F. Steingger Bd.1. Innsbruck, 1974. 161-185., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 176-191.; Prágából Mária Teréziához intézett „Nota” második része, 1771. október 8. — közli *Rudolf Khevenhüller-Metsch-Hanns Schlüter* (Hrg.): *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters 1742-1776*. Bd.7. Wien Leipzig, 1925. 372-398., vö. *D. Beales*: *Joseph II. i. m.* 209-214., *P.G.M. Dickson*: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780*. vol.1.: *Society and Government*. Oxford, 1987. 280-281.; „Nota” Mária Teréziához a központi kormányzatról, 1773. április 27. — közli *Friedrich Walter* (Hrg.): *Die österreichische Zentralverwaltung*. Abt.II. Bd.3.: *Vom Sturz des Directoriums in Publicis et cameralibus (1760/61) bis zum Ausgang der Regierung Maria Theresias*. Aktenstücke. Wien, 1934. 47-73.; Triesztből Mária Teréziához küldött jelentés a katonai határőrvidékről, 1775. május 17. — közli *Maria Breunlich-Pawlik-Hans Wagner* (Hrg.): *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch kaiserlichen Obersthofmeisters 1742-1776*. [Bd.8.:] 1774-1776. Wien, 1972. 258-266.; Az emlékiratok tartalmát címszavakban ismerteti *P.G.M. Dickson*: *i. m.* 447.

egyik, jól körülhatárolható irányvonala munkált.² Ha a felvilágosult kormányzati reformtevékenység nem is tekinthető egy zárt, rendszerezett elmélet gyakorlati megvalósítási kísérletének, céljai és módszerei kialakításában az uralkodó és munkatársai, a különböző szinteken tevékenykedő hivatalnokok mégis mérítettek, méríthettek az alaposabban vagy csak felszínesen — akár csak a mindennapi közhelyek szintjén — megismert államtudományi elméletekből.

A kamentalista „államtudományok”

A felvilágosult abszolutista kormányzat háttérben álló politikai és államelméletek, így II. József politikai nézetei, állam- és társadalomfelfogása is a természetjog filozófiai alapjain nyugodtak.³ Az antik hagyományból⁴ is táplálkozó modern természetjog a reneszánsz és humanizmus természetközpontú világnézetét képviselte és a matematikai-termesztudományos módszert alkalmazta a politikai-társadalomfilozófiai gondolkodásban. A természetjog azonban csak funkcióját és elméletalkotási módszerét tekintve egységes társadalomfilozófiai irányzat. Az empirisztikus és racionalisztikus elméletalkotást összekapcsoló geometrikus módszerrel, *more geometrico*⁵ felállított természetjogi rendszerek közös funkciója az etikai értékek, normák új világnézetnek megfelelő, racionális megalapozása, melyből levezethetők a társadalmi lét pozitív jogi szabályai is. Ily módon a természetjognak normákat legitimáló és normateremtő szerepe van,⁶ mely a 17. századi vallási és polgárháborúk teremtette létbizonytalanság korában különös gyakorlati jelentőséggel is bír. Az ember és természet viszonyára adott eltérő válaszok, valamint az antropológiai felfogás, az emberkép variációi függvényében⁷ a természetjogi elméletek egymástól eltérő, egymással vitatkozó, sőt egymást kölcsönösen kizáró tartalommal jelentkeztek.⁸ Ez feltűnik már a természetjog első képviselőinél, Grotiusnál, Hobbesnál vagy Pufendorfnál, és ez jellemzi a széles

- 2 *Diethelm Klippel*: Politische Theorien im Deutschland des 18. Jahrhunderts. In: Aufklärung 2 (1987) 2 57-88. A 18. századi Németországban hat főbb politikai irányt különböztet meg. Az Ancien Régime keretein belül a) a régi típusú fejedelmi abszolutizmust, b) a rendi szabadságjogokat, c) a „reformabszolutizmust” avagy „felvilágosult abszolutizmust” támogató politikai elméleteket, illetve a „modern” politikai gondolkodás kialakuló irányzatait: a) a liberalizmust, b) a demokratikus, sőt gyakran republikánus politikai elméletet, c) a Francia Forradalomra válaszul konzervatívizmust. Vö. *Fritz Valjavec*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815. Wien, 1951.
- 3 *Hans von Voltelin*: Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. In: Historische Zeitschrift 105(1910) 65-104.; *Adolf Menzel*: Kaiser Joseph II. und das Naturrecht. In: Zeitschrift für öffentliches Recht 1(1919) 511-528.; *Mályusz Elemér*: II. József tolerancia-gondolatának eredete. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 450-473.; *H. Balázs Éva*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története 1686-1790. Szerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 843.
- 4 *Hans Welzel*: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit. Göttingen, 1962.
- 5 *Wolfgang Rödel*: Geometrischer Geist und Naturrecht. Methodengeschichtliche Untersuchung zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1970.
- 6 *Erik Wolf*: Das Problem der Naturrechtslehre. Versuch einer Orientierung. Karlsruhe, 1964. 193-201.
- 7 *Panajotis Kondylis*: Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus. München, 1986. 147-169.
- 8 *Otto von Gierke*: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik. 5. Aufl. Aalen, 1958.

körben elterjedő természetjogot Christian Thomasiustól Christian Wolffon át Fichteig vagy Locke-tól Montesquieu-n át Rousseau-ig.

A természetjogi filozófia a 17. század közepétől jelent meg a német egyetemeken. Pufendorf 1661-ben Heidelbergben létrehozott természetjogi tanszéke után először a protestáns, majd a 18. század közepétől a katolikus egyetemeken is alakulnak természetjogi tanszékek.⁹ Bár a hagyományos, skolasztikus–arisztotelianus alapokon álló, az etikát, a politikát és — jóval kisebb hangsúllyal — az ökönmórákat egybefogó *gyakorlati filozófia* a 18. század utolsó harmadáig jelen van az egyetemi oktatásban,¹⁰ és a természetjog sok tekintetben kapcsolódik is a vele párhuzamosan továbbélő „gyakorlati filozófiához”,¹¹ mégis a természetjog filozófiai-jogi alapelvei válnak a gyakorlati irányultságú államtudományok kiindulópontjává.

A Német Birodalom országaiban a 16. századtól központosított hatalom kiépítésére törekvő fejedelmeket a kameralista irodalom¹² látta el a gyakorlati politikát érintő tanácsokkal. Több szállal kapcsolódva a középkori társadalom alapegységét alkotó nagyháztartás, az „egész ház” működését¹³ leíró és azt tanácsokkal ellátó *Hausväterliteratur* műfajához,¹⁴ a kameralista szerzők a fejedelmi (állam)háztartást a társadalom egészét átfogó, a társadalom életét minden részletre kiterjedően irányító egységként szemlélték. A kameralisták a fejedelmi-állami jövedelmek növelése érdekében fogalmazták meg változó tartalmú és hangsúlyú elméleteiket: a *Polizeywissenschaft* a bürokratikus, centralizált közigazgatás¹⁵ és az egységes, központilag ellenőrzött gazdaság megteremtésére irányuló merkantilista gazdaságpolitika¹⁶ alapelveit fejtette ki, a szűkebb értelemben vett *Kameralwissenschaft* pedig a pénzügyi politikával¹⁷ foglalkozott. A korai, 16–17.

- 9 1661: Heidelberg, 1665: Kiel, 1668: Lund, 1674: Greifswald, 1675: Helmstedt, 1686: Tübingen, 1692: Gießen, 1734: Jéna, 1746: Ingolstadt, 1780: Salzburg. — *Horst Denzer*: *Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. Eine geistes- und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung zur Geburt des Naturrechts aus der Praktischen Philosophie*. München, 1972. 319.
- 10 Jénában 1770-ben nevezik ki az utolsó „gyakorlati filozófiát” oktató professzort — I. m. 303.
- 11 *Hans Maier*: *Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten vornehmlich vom 16. bis 18. Jahrhundert*. In: *Wissenschaftliche Politik*. Hrg. D. Oberndörfer. Freiburg/Br., 1962. 59-116.
- 12 *Üß*: *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre (Polizeiwissenschaft)*. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaft in Deutschland. Neuwied/Rh., Berlin, 1966. [újabb kiadás: München, 1980.]; *Erhard Diitrich*: *Die deutschen und österreichischen Kameralisten*. Darmstadt, 1974.; *Jutta Brückner*: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhunderts. München, 1977.; *Albion W. Small*: *The Cameralists. The Pioneers of German Social Polity*. Chicago, 1909. [újabb kiadás: New York, é.n.]; *Pierangelo Schiera*: *Il Cameralismo. Dall'arte di governo alle scienze dello stato e l'assolutismo tedesco*. Milano, 1968.
- 13 *Otto Brunner*: *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“*. In: *Üß*: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Göttingen. 1968. 103-127.
- 14 Még J. J. Becher is foglalkozott ezzel a műfajjal. — *Otto Brunner*: *Jochann Joachim Bechers Entwurf einer „Oeconomica ruralis et domestica“*. In: *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-Hist. Klasse 226(1949) 3. 83-91.; W. Schröder szerint „Ein Fürst ist gleich einem Hausvater...” — *H. Maier*: *Staats- und Verwaltungslehre* i. m. 211.
- 15 *Kurt Wolzendorff*: *Der Polizeigedanke des modernen Staates*. Breslau, 1918.; *Helga Wessel*: *Zweckmäßigkeit als Handlungsprinzip in der deutschen Regierungs- und Verwaltungslehre der frühen Neuzeit*. Berlin, 1978.
- 16 *Anton Tauscher*: *Staatswirtschaftslehre des Kameralismus*. Bern, 1947.; *Joseph A. Schumpeter*: *Geschichte der ökonomischen Analyse*. Teilbd.1-2. Göttingen, 1965.; *Gerhard Stavenhagen*: *Geschichte der Wirtschaftstheorie*. Göttingen, 1969. 23-28.
- 17 *Anton Tauscher*: *Die dynamische Kredittheorie der deutschen Merkantilisten*. In: *Weltwirtschaftliches Archiv* 56(1942) 143-167.

századi kameralista irodalom legjelentősebb szintézisei, Becher, Hörnigk és Schröder munkái¹⁸ I. Lipót abszolutista politikáját támogatva¹⁹ születtek meg.

A 17. század végén az arisztotelészi alapokon álló politika háttérbe szorításában és a természetjogi filozófiával való helyettesítésében ugyanolyan fontos szerepet játszottak a hallei pietisták, mint a természetjogra alapozott államtudományok kimunkálásában. Christian Thomasius felfogása szerint az önmagáért való tudomány haszontalan: a politikus feladata nem az elmélet, hanem az orvoséhoz hasonlóan a bajok felismerése, a rossz megszüntetése és a jó ápolása. A tudomány, a politikai elmélet így csak az „államművészet” gyakorlatában válik hasznossá. Thomasius és őt követően Wolff ebből kiindulva a normákat, alapelveket racionálisan meghatározó természetjogi filozófiát és a gyakorlati ismereteket szállító kameralizmust összekapcsolva²⁰ teremtette meg a 18. századi német egyetemeken tantárgyként is meghonosodó, felvilágosult szemléletű államtudományokat.²¹ Az államtudományok legjelentősebb iskolája a Magyarország vonatkozásában is nagy hatást kifejítő göttingai egyetem²² lett. Pütter, Achenwall és őt követően Schlözer az egyes államok történelmét és a nemzetközi diplomácia történetét, valamint az „országismeret”, az egyes államok földrajzi-statisztikai leírását is bevonták az államtudományok körébe.²³ A 18. század közepétől így a ter-

18 *Johann Joachim Becher*: Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen deß Auff- und Abnehmens der Städt, Länder und Republiken in specie, wie ein Land volkreich und nahrhaft zu machen, und in eine rechte Societatem civilem zu bringen. Frankfurt, 1668., vö. *Herbert Hassinger*: Johann Joachim Becher 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien, 1951.; *Philipp Wilhelm Hörnigk*: Oesterreich über Alles, wan es nur will; Das ist: Wohlmeynender Fürschlag, wie, mittelst einer wohlbestellten Landes-Oeconomie, die Kayserl. Königl. Erb-Lande in kurzem über alle andere Staaten von Europa zu erheben und mehr als einige derselben von denen andern independent zu machen. H.n. 1684.; *Wilhelm von Schröder*: Fürstliche Schatz- und Rent-Kammer, nebst seinem nothwendigen Unterricht vom Goldmachen. Leipzig, 1686., vö. *Heinrich Ritter von Srbik*: Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften. In: Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Klasse 164(1909/10) Abh. 1.

19 *Jean Bérengr*: Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1975.

20 *Axel Nielsen*: Die Entstehung der deutschen Kameralwissenschaft im 17. Jahrhundert. Jena, 1911. 111–125.; Thomasius 1717-ben — teljes kiadásban először — megjelenteti („zum Gebrauch des Thomasischen Auditorii”) az egyik 16. századi kormányzati traktátust, Melchior von Osse 1555-ben írt, számos gyakorlati tanácsot tartalmazó „Politikai testamentum”-át is. — *H. Maier*: Staats- und Verwaltungslehre i. m. 141.

21 A hallei egyetemen Christian Thomasius, Odera-Frankfurtban Justus Dithmar 1727-től tart kameralista „államtudományi” kurzusokat. Gyakorlati politikát oktató kameralista tanszékek a század közepétől sorra alakulnak meg a német egyetemeken: 1752: Bécs, 1755: Göttingen, 1763: Prága, Lipcse, 1764: Würzburg, 1768: Freiburg, Klagenfurt, Innsbruck, 1780: Ingolstadt. — *H. Maier*: Staats- und Verwaltungslehre i. m. 214.

22 *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763-1795). Bp. 1967. 89.

23 *Gottfried Achenwall*: Vorbereitungen zur Staatswissenschaft der heutigen fürnehmsten europäischen Reiche und Staaten. Göttingen, 1748.; *Johann Stephan Pütter*: Vorbereitung zu einem collegio practico juris publici. Göttingen, 1749.; *August Ludwig Schlözer*: Stats-Gelartheit. 1.Theil: Allgemeine Staatskunst und Statsverfassungslere. Göttingen, 1793. 2.Theil: Theorie der Statistik nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen, 1804.; vö. *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. 1. Schlözer és magyar tanítványai. In: Századok 97 (1963) 1187-1204.; *Bernad Warlich*: August Ludwig Schlözer 1735-1809 zwischen Reform und Revolution. Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkens im späten 18. Jahrhundert. (kéziratoss értekezés) Erlangen-Nürnberg, 1972.; *M. Rassam-J. Stagl* (Hrg.): Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16-18. Jahrhundert. Bericht über ein interdisziplinäres Symposium in Wolfenbüttel, 25-27. September 1978. Padeborn-München-Wien, 1980.

mészetjogi filozófia alapján és széleskörű, empirikus-történeti ismereteket közvetítő tudományokkal kiegészülve vált teljessé a kameralista államtudományok rendszere:²⁴ a felvilágosult abszolutizmus képviselőinek és támogatóinak tudományos, de a kormányzati gyakorlatot szem előtt tartó államelméleti tananyaga.

Az új szemléletű, felvilágosult államtudományok, bár protestáns környezetben, protestáns német egyetemeken alakultak ki, a század közepétől a katolikus Bécsben is jelen voltak.²⁵ Justi, Beck és Martini, majd pedig követőik, Sonnenfels és Heincke a *Theresianum* tanáraiként az elmélet és az oktatás területén művelték, kormányzati tanácsadóként pedig a mindennapi gyakorlatban is képviselték az új kameralista államtudományokat,²⁶ közvetlen hatást gyakorolva II. József politikai nézeteinek és kormányzati gyakorlatának alakítására.

Johann Heinrich Gottlob von Justi mozgalmas életének egyik legrövidebb, de legtermékenyebb szakaszát töltötte Bécsben.²⁷ Sachsen-eisenachi tanácsosi állását feladva 1749 végén érkezett a birodalom fővárosába, ahol Khevenhüller és főként Haugwitz támogatásával 1750 őszétől kapott állást a Theresianumban a német nyelvé és egyben a *collegium oeconomico-provinciale* tanáraként.²⁸ Justi novemberben tartott akadémiai székfoglaló beszédében vázolta föl először államtudományi nézeteit.²⁹ 1752-től, Beck tervezete alapján, a Theresianumban is egységessé vált a gyakorlatias államtudományi képzés. Justi gyakorlati, kameralista tárgyakat tanított, a jó német stílusról tankönyvet írt és írásba foglalta az államtudományok alapelveit is.³⁰ Ugyanekkor Swieten cenzúrabizottságában Justi a történeti és politikai művek referenseként, Beckkel és Rieggerral együtt kiállt Montesquieu mellett és a jezsuitákkal szemben igyekezett kiharcolni a *Törvények szelleme* ki-

24 *Hans E. Bödeker*: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen, 1985. 143-162.

25 *A. Menzel*: i. m. 448-475.; *Uő.*: Einiges über die Staatslehre J.H.G. v. Justis. In: *Zeitschrift für öffentliches Recht* 5(1926) 548-553.

26 A szakirodalom közülük általában Sonnenfelst helyezi a középpontba. Mellettük figyelmet érdemel Franz Anton von Blanc is. Vö. *Karl Grünberg*: Franz Anton von Blanc. Ein Sozialpolitiker der thesesianisch-josephinischen Zeit. München, 1921.

27 *F. Frensdorff*: Über das Leben und die Schriften des Nationalökonomen J.H.G. von Justi. In: *Nachrichten von der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Hist. Klasse* (1903) 375-391.

28 A Theresianum könyvtára és kéziratára Justiról sajnos semmiféle dokumentumot nem őrzött meg. Bécsi tartózkodására azonban a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a Verwaltungsarchiv és családi levéltárak anyagai további információkkal szolgálhatnak. Justinak Bécsben Haugwitz-cal letegett legszorosabb kapcsolata. Tanította Haugwitz 11 éves fiát, Otto Carl — *F. Frensdorff*: i. m. 379.; Haugwitz pedig lelkesen fogadta Justi munkáit: a theresianumi előadások vázlatát például a Generaldirectorium minden osztályának megküldette — *Johann Heinrich Gottlob von Justi*: Kurzer systematischer Grundriß aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften. In: *Uő.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaft und des Kameral- und Finanzwesens. Bd.1. Kopenhagen-Leipzig, 1761. /Repr.: Aalen, 1970/ 505., vö. *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien. Vergangenheit und Gegenwart. Wien, 1912. 69.

29 *J.H.G. v. Justi*: Rede von dem unzertrennlichen Zusammenhange eines blühenden Zustandes der Wissenschaften mit denjenigen Mitteln, welche einen Staat mächtig und glücklich machen. In: *Uő.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.2. Kopenhagen, Leipzig 1761. /Repr.: Aalen, 1970/ 128-175.; Erre a nyelv és a tudományok összefüggéséről szóló értekezéssel hívta meg a tudományok „védőit” és „támogatóit”. — *J.H.G. v. Justi*: Abhandlung von dem Zusammenhang der Vollkommenheit der Sprache mit dem blühenden Zustand der Wissenschaften. Wien, 1750.

30 *J.H.G. v. Justi*: Anweisungen zu einer guten deutschen Schreibart. Leipzig, 1755.; *Uő.*: Kurzer systematischer Grundriß i. m. In: *Uő.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.1. 504-573., Bd.2. 303-377.

adásának engedélyezését.³¹ Bár a természettudományok és a bányaművelés iránti közös érdeklődés révén Justi jó kapcsolatot tartott fenn Ferenc atyával, a bécsi egyetem filozófia professzorával, aki II. Józsefet is tanította,³² a jezsuitákkal való szembefordulásnak nagy szerepe lehetett abban, hogy a katolizálásra nem hajlandó Justinak 1753-ban el kellett hagynia Béccet.³³ Így bécsi éveinek termése, az új szemléletű kameralista államtudományok első átfogó szintézise³⁴ ugyan Mária Teréziának ajánlva jelent meg, szerzője azonban már a göttingai egyetemen folytatta megkezdett munkáját.

II. József már az uralkodásra tudatosan előkészítő, gondosan felépített ifjúkori neveltetése során találkozott a természetjog kameralista államtudományokat megalapozó változatával. A nyomtatásban is hozzáférhetővé tett tananyag³⁵ elkészítésére és oktatására 1754-ben Christian August Beck, a Theresianum tanára kapott megbízatást.³⁶ Beck, bár nem volt önálló, alkotó gondolkodó, alapos ismeretekkel rendelkezett kora jogelméleteiről, s így színvonalas összefoglalást tudott készíteni a természet- és nemzetközi jog, a német állam- és egyházjog, valamint a német hűbéri jog alapkérdéseiről. Jénai és lipcsei tanulmányai során a Németországban uralkodó pragmatikus-történeti államjogi felfogás hatott rá, így tudományos érdeklődése elsősorban a pozitív jognak szólt, a természetjogot elsősorban a pozitív törvények alapját és irányát kiszolgáló elméletnek tekintette.³⁷ Becknek József természet- és nemzetközi jogi tananyagát, megbízatása szerint,

- 31 *Grete Klingenstein*: Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform. München, 1970. 177.
- 32 *D. Beales*: Joseph II. i. m. 46.; Justi és Ferenc atya kapcsolatának egy érdekes mozzanata, hogy Justi a magyarok eredetéről frott kis cikkében, melyben nemcsak a magyar nyelv eltűnését jóslgatta (Herder előtti!), hanem a Bécsben megismert magyar urak néhány furcsa szokását is leírja, egy Ferenc atyától hallott történetet is elmesél, miszerint egy magyar származású jezsuita Kínában egy tatárországi követvel találkozott volna, akivel anyanyelvén gond nélkül társaloghatott. — *J.H.G. v. Justi*: Eine Nachricht von dem Ursprunge der Ungarischen Nation. In: *Uő.*: Historische und Juristische Schriften. Bd.1. Frankfurt–Leipzig, 1760. 13-19.
- 33 *G. Klingenstein*: i. m. 163., 170-173., 183.
- 34 *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft, oder Systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften. 1.Theil: Welcher die Lehre von Erhaltung und Vermehrung des Vermögens des Staats, und mithin die Staatskunst, die Policy- und Commerciens-Wissenschaft nebst der Haushaltungskunst in sich begreift. 2.Theil: Welcher die Lehre von dem vernünftigen Gebrauche des Vermögens des Staats, und mithin die eigentliche Cameral- oder Finanz-Wissenschaft in sich begreift. 2. stark verm. Aufl. Leipzig, 1758. [1. Aufl. 1755]; Az OSZK-ban őrzött példány előlapján golyóstollal írt megjegyzés található: „Hajnóczy József könyve volt!”
- 35 *H. Conrad* (Hrg.): Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht. Köln–Opladen, 1964., vö. *Uő.*: Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Aus den Erziehungsvorträgen für den Erzherzog Joseph. In: Die Entstehung des modernen souveränen Staates. Hrg. H.H. Hofmann. Köln–Berlin, 1967. 228-243., 427-432.
- 36 Beck 1748-55 között volt a Theresianum tanára — *Max Frh. von Gemmel-Flischbach–Camillo Manussi Edler von Montesole*: Album der K.K. Theresianischen Akademie (1746-1913). Wien, 1913. 4.; állását feladva minden erejét a trónörökös oktatásának szentelte 1760-ig — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 11.; József kabinetirodáját vezette, majd a Reichshofkanzlei titkára lett. 1784-ben halt meg. — *Fritz Reinöhl*: Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Wien 1963. 344.; Magyar közjogról írt munkája Benczúr József Jegyzeteivel jelent meg: *C. A. Beck*. Jus Publicum Hungaricae. Viennae 1790.
- 37 *M. Conrad* (Hrg.): i. m. 15.

Pufendorf alapján kellett összeállítania.³⁸ Beck, feladatát szélesebben értelmezve, összeállítását nemcsak a klasszikus antik auktoroktól vett idézetekkel fűszerezte, hanem Pufendorfon kívül számos 16–18. századi filozófus munkájára is utalt. Leggyakrabban Burlamaquit,³⁹ Pufendorf francia népszerűsítőjét idézi; a modern, kortárs nézetek alapos ismeretéről tanúskodnak a Locke-ra, Montesquieu-re és Rousseau-ra való hivatkozások,⁴⁰ melyek azonban nem térítették el a német felvilágosodás Pufendorftól kiinduló, Thomasiuson, Leibniz és Wolff filozófiájától a 18. század végéig ható természetjogi felfogásától.

Justi legjelentősebb írásaira⁴¹ és Beck kompendiumára támaszkodva megkísérlem elemezni a kameralista államtudományok tartalmát. Ennek rendszerezett és átfogó bemutatására azonban nem törekszem, csupán azon három témakör vizsgálatára szorítkozhatom, melyek különösen hozzásegítenek II. József uralkodói gyakorlatának megértéséhez. Eközben nyitva hagyom az elmélet és a gyakorlat viszonyának kérdését,⁴² ahogy nem foglalkozom itt II. József reformpolitikájának lehetséges gyakorlati elő- vagy példaképeivel sem.

Az állam

Antropológiai felfogás

A 17–18. századi természetjogi államelméletek kiindulópontja a „természeti állapot” leírása.⁴³ Az elméleti fikcióként vagy akár az állam megalakulását megelőző, lehetséges történeti korként felfogott természeti állapotban az ember társadalmi-

38 Samuel Pufendorf nagyhatású természetjogi munkája a „De iure naturae et gentium” (Libr.8, Lund, 1672). A tananyagról Lotharingiai Ferenc 1754. március 6-án így rendelkezik: „Pour l’instruire dans le droit naturel et des gens le petit livre de Puffendorff doit servir de base” — *H. Conrad* (Hg.): i. m. 17., 69. Ezzel a császár inkább Pufendorf „De officio hominis et civis juxta legem naturalem libri duo” (Lund, 1673) c. írását választotta, melyben Pufendorf rövidített, tankönyvesített formában foglalta össze egy évvel korábbi munkáját.

39 *G. Gagnebin*: Burlamaquit et le droit naturel. Genève, 1944.

40 Beck kompendiuma a következő munkákat idézi: John Locke: *Toughts on Education* (1693), *Two Treatises of Government* (1690); Charles Montesquieu: *Considération sur les causes de la grandeur...des Romains...* (1734), *Esprit des lois* (1748); A kompendium nyomtatásban megjelent változatában: Jean-Jacques Rousseau: *Émile...* (1762)

41 Justi nézeteinek összefoglalása során szinte lehetetlen összes munkáját figyelembe venni. Könnyű tollú író volt. Arra azonban, hogy állandóan új kötetekkel jelen legyen a könyvpiacon, nem annyira a szereplésvágy, mint a szükség vitte: részben írásaiból igyekezett megélni, részben írásaival próbálta különböző német fejedelmek, különösen pedig II. Frigyes bizalmát elnyerni és nyugalmasabb életet biztosító állami szolgálatba jutni. Ez, részben a Hétéves háború során a Habsburg monarchiát élesen támadó — többek között a magyarországi protestánsok üldözésével vádoló — írásainak köszönhetően idővel sikerült is neki. 1765-ben bányászati felügyelővé nevezték ki, azonban két évvel később már vizsgálat indult ellene az irányítása alatt álló üzemekben feltárt hiányok miatt. Végül börtönbe került, s ott halt meg 1771-ben. — *F. Frensdorff*: i. m. 391-412., 435-459.; *Beigazolodott tehát Christoph Martin Wieland véleménye II. Frigyesről: „König Friedrich ist zwar ein großer Mann, aber vor dem Glück, unter seinem Stock sive Szepter zu leben, bewahre uns der liebe Herr Gott.”* — idézi *Leo Just*: *Stufen und Formen des Absolutismus. Ein Überblick*. In: *Absolutismus*. Hrg. Walter Hubatsch. Darmstadt 1973. 297.

42 *Ernst Klein*: *Johann Heinrich Gottlob Justi und die preußische Staatswirtschaft*. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 48(1961) 145-202. véleménye, hogy Justi a porosz politikai gyakorlatból formált rendszeres kameralista elméletet. Justi életrajzírója pedig a hányatot életpálya tapasztalatainak tükröződését hangsúlyozza a művekben. — *F. Frensdorff*: i. m. 500.

43 *C.B. Macpherson*: *The Political Theory of Possesive Individualism. Hobbes to Locke*. Oxford, 1962.; *Hans Medick*: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Die

állami kötöttségektől menten, „természetéből adódó”, lényegi tulajdonságaival jelenik meg. A természetes tulajdonságokkal megrajzolt emberkép, a kor viszonyaiból, egyéni tapasztalatokból nyert, de általános érvényre számot tartó antropológiai felfogás szolgál a természetjogi filozófusok számára a követendő általános etikai normák, a „természeti törvények” meghatározására és az ezekből levezetett, a társadalmi lét szabályait alkotó pozitív törvények alátámasztására. Ezzel, a normateremtés problematikáját fel nem ismerő, a leíró mondatokat előíró mondatokká átalakító eljárással⁴⁴ a természetjogi filozófusok emberközpontú filozófiai normarendszereket alkottak, melyek emberképük eltéréseinek megfelelően különböző állam- és társadalomfelfogást képviselnek.

Justi emberképe igen közel áll az utilitarista felfogáshoz.⁴⁵ Az ember természeténél fogva rendelkezik az önfenntartás ösztönével és az önszeretet jellemzi. Ezért minden ember törekszik a boldogságra,⁴⁶ mely egyben az élet végső célja. Az ember ugyanakkor értelemmel rendelkező lény is, aki önmagát és önmaga végcélját ismeri és a szabadságról is fogalmat alkot önmaga számára.⁴⁷ Önmagát másnak így csak abban az esetben veti alá, ha bizonyos abban, hogy ez javára válik. „Tehát csak a meggyőződés lehet az engedelmesség egyetlen alapja egy értelemmel rendelkező lény számára, hogy ez saját javára szolgál. És ugyan a félelem révén távol lehet őt tartani bizonyos cselekedetektől, de sohasem lehet elérni, hogy bizonyos cselekedeteket legjobb képességei és ereje szerint véghez vigyen, ha hiányzik az engedelmesség igazi alapja.”⁴⁸ Bár Justi utal a hatalomgyakorlás más lehetőségére is, de már az ember két alaptulajdonságából következik, hogy hatékony és eredményes csak az a hatalom lehet, mely alattvalói érdekeit szem

Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith. Göttingen, 1973.

44 *W. Röd*: i. m.

45 *Louise Sommer*: Die österreichischen Kameralisten. In dogmengeschichtlicher Darstellung. 2. Teil Wien, 1925. 211.

46 „Glückseligkeit” — Justi ezt a szót használja leggyakrabban. Írásaiban csak egy helyen választja el egymástól a ’szerecsés boldogulás’ (Glück, glücklich) és az anyagi körülményektől független ’boldogság’ (Glückseligkeit, glückselig) fogalmát. — *J.H.G. v. Justi*: Von dem wahren Reichthum des Staats. In: *Uö.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.3. Kopenhagen, Leipzig, 1764. (Repr.: Aalen, 1970) 27.; *Ulrich Engelhardt*: Zum Begriff der Glückseligkeit in der kameralistischen Staatslehre des 18. Jahrhunderts (J.H.G. v. Justi). In: *Zeitschrift für Historische Forschung* 8(1981) 61.; vö. *Hans-Jürgen Fuchs*: Entfremdung und Narzismus. Semantische Untersuchungen zur Geschichte der „Selbstbezogenheit” als Vorgeschichte von französisch „amour-propre”. Stuttgart, 1977. 279-285.

47 *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen der Staaten als die Quelle aller Regierungswissenschaften und Gesetze. Hrg. H.G. Scheidemantel 2. Aufl. Mittau, 1771. (Repr.: Aalen, 1969). [1. kiadás: Berlin-Stettin-Leipzig, 1760] § 31. (62., 64.); Justi thesianumi beszéde még hagyományosabb, a skolasztikához erősebben kapcsolódó felfogást tükröz. Annak kiemelésével, hogy az ember és a természet rendje Isten teremtménye, nagyobb hangsúlyt kap a természetjogi teológiai érveléssel való megalapozása. Ugyanakkor Justi beszédében a boldogságra/önfenntartásra törekvés mellett másik alapvető emberi tulajdonságként az embert mint társas lényt ábrázolja. Ezt bizonyítaná a nyelv megléte is. — *J.H.G. v. Justi*: Rede i. m. 128-131.; Az, hogy az ember természeténél fogva társas lény, a „socialitas” fogalma, Pufendorf elméletének is egyik kiindulópontja. — *H. Denzer*: i. m. 93-96.

48 „Die Ueberzeugung seines eigenen Bestens ist also der einzige Grund des Gehorsams vor ein verständiges Wesen; und man kann es zwar durch Furcht von gewissen Handlungen abhalten; aber niemals wird man es dahin bringen, gewisse Handlungen nach seinem besten Vermögen und Kräften zu verrichten, wenn der wahre Grund des Gehorsams erlangt.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. 65.

előtt tartja. Ily módon az értelem mind az egyes ember, mind pedig a hatalom gyakorlói részéről biztosítéka annak, hogy a hatalom, az állam az emberi boldogság megvalósítója legyen.

Beck szűkszavú kompendiuma az elsősorban Hobbesra jellemző, de Pufendorfnál⁴⁹ is jelentkező pesszimistább emberkép körvonalait rajzolja meg. Kiindulópontja ugyan a természeti állapotban élő szabad és egyenlő emberek ideálja,⁵⁰ akik a „társas ösztöntől” hajtva hamarosan társadalmat hoznak létre erejük egy közös végcél megvalósítása érdekében egyesítve.⁵¹ Hatalom és függőség azonban már a természeti állapotban az emberi együttélés természetes közegében, a családban létrejön.⁵² A családfők despotikus uralmát váltja föl az állam, melyet a családfők hoznak létre, „mivel egy közös főhatalom alatt létfenntartásukat, nyugalmaikat és boldogságukat gondolták megtalálni.”⁵³ A természeti állapot feladásának oka tehát az „ember rosszlelkűsége és gonoszsága”,⁵⁴ melyet csak az állam képes korlátok között tartani; az állam feladata, célja, hogy megvédje az embert a másiktól és a biztonság megteremtésével véget vessen a tulajdon, a szabadság és az élet elvesztésétől való állandó félelemnek: „[Az állam megalapításának] egyetlen igazi mozgatórugója ebből következően életük, szabadságuk és tulajdonuk megfelelő biztonságának hiánya és az ebből keletkező félelem.”⁵⁵

Az állam létrehozása és célja

Justi felfogása szerint az államot, a „polgári társadalmat” a főhatalom különbözteti meg a „szabad társadalomtól”. A „polgári társadalomban” csak egy akarat, a társadalom tagjainak egyesített akarata, és csak egy erő, a társadalmat alkotók erejének egyesítésével létrehozott erő létezik. Az egyesített akarat „az állam első morális alapja”, az állam létének biztosítéka, s így mindig fenn kell tartani. A társadalmat alkotók erejének egyesítése „az állam második morális alapja”, mely révén létrejön a főhatalom. Az egyedüli erőt képviselő főhatalom feladata az egyesített akarat érvényre juttatása.⁵⁶ Az államot alkotó főhatalmat, az akaratok és erők egységét Justi szerint a társadalom tagjai, ha nem is de facto társadalmi szerződéssel (ezt Justi bírálja), de hosszú idő alatt, lassanként kialakuló „hallgatóság” megállapodással,⁵⁷ önként hozzák létre.

A főhatalom, az állam önkéntes létrehozása, összekapcsolva az idealizált emberképpel, Justi legdöntőbb érve az állam céljának meghatározásához. Ha minden ember saját boldogságának megvalósítására törekszik, és egyikük sem hajlandó magát másféle törvényeknek alávetni,⁵⁸ mint azon „igaz törvényeknek”,

49 *H. Denzer*: i. m. 173.

50 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 191. (2/1. § 1.)

51 I. m. 193. (2/1. § 4.)

52 I. m. 204. (2/5. § 1.)

53 „...weil sie alle unter einem gemeinschaftlichen Oberhaupt ihre Erhaltung, Ruhe und Glückseligkeit zu finden glaubten.” — I. m. 205. (2/5. § 3.)

54 „Unart und Bosheit der Menschen” — I. m. 207. (2/5. § 7.)

55 „Die einzige wahre Bewegungsursache [zur Gründung des Staates] ist demnach der Mangel hinlänglicher Sicherheit für ihr Leben, für ihre Freiheit und ihr Vermögen und die daraus entstehende Furcht.” — i. m. 206. (2/5. § 6.)

56 *J.H.G. v. Justi*: *Natur und Wesen* i. m. § 23-25. (49.)

57 *Uo. 27.* (54-56.); *L. Sommer*: i. m. 199.; *A. Menzel*: i. m. (1929) 461.

58 „Die Menschen können auch niemals den Willen gehabt haben, sich einer willkürlichen Gewalt zu unterwerfen.” — *J.H.G. v. Justi*: *Natur und Wesen* i. m. § 34. (67.)

amelyektől boldogsága megvalósulását remélheti, akkor az állam végcélja csakis mindenki boldogságának, a közboldogság megvalósítása lehet.

Ezt a következtetést Justi olyan jogi érveléssel is alátámasztja, melyhez kiindulópontként Montesquieu-tól veszi a törvény fogalmának meghatározását. A törvények „szükségszerű és a dolgok természetéből keletkező viszonyok”.⁵⁹ Az „igazi törvények” — ellentétben például egy zsarnok parancsaival — megfelelnek ennek a definíciónak. Az ember csak „igaz törvényeknek” hajlandó magát alávetni, olyan törvényeknek, melyek az ember természetéből keletkeztek és következésképpen végcéljuk csak az ember boldogságára irányulhat. Ha az emberek tehát önként egyesítették akaratukat és erejüket az államban, az állam eredeti törvényeinek ilyen „igaz törvényeknek” kellett lenniük, melyektől az emberek saját céljuk megvalósítását remélhették. Így tehát az ember és az állam végcélja egybeesik: „az állam általános végcélja nem lehet más, mint az élet kölönös végcélja, melyet a természet minden emberbe elültetett, nevezetesen a boldogságuk.”⁶⁰

A „boldogság” fogalma

Az állam végcéljáról itt idézett különböző megfogalmazások jelzik, hogy Justi nem határozta meg egyértelműen az egyéni, „individuális” és a „közösségi” boldogság viszonyát.⁶¹ Ideális esetben — és Justi az állam létrejöttét ilyen esetnek tartja — az egyén céljai, érdekei teljes mértékben megegyeznek a közösség céljaival és érdekeivel. Az azonos cél az erősen utilitarista tartalmú⁶² „boldogság”, melyet Justi így az egyénnel, emberiséggel, az állammal összefüggésben egyaránt használhat, sőt „Európa boldogságáról” vagy „más világrészek boldogságáról” is beszélhet; ezzel a boldogság fogalmának egyidejűleg „magánjogi és egyén feletti, állampolitikai aspektusokat” kölcsönöz.⁶³

Másutt Justi a boldogság fogalmát viszonylagossá teszi, amikor a boldogságot az ember adottságaitól és életkörülményeitől függő lehetséges állapotnak tartja,⁶⁴ sőt esetenként a közboldogságot az egyéni boldogság fölé helyezve a kettőt szembe is állítja.⁶⁵ A „polgári társadalom”, az állam célja így már nem az egyének saját, individuális céljának, a boldogságnak megvalósítására, hanem egy, attól határo-

59 Gesetze sind „nothwendige und aus der Natur der Dinge entstehende Verhältnisse.” — Uo. 33. (65.); „Les lois, dans la signification la plus étendue, sont les rapports nécessaires qui dérivent de la nature des choses”, így szól a „Törvények szelleme” legelső mondata. — *Charles Louis de Montesquieu: L'Esprit des Lois*. In: *Oeuvres complètes, présenté et annoté par Roger Caillois*. Tom.2. Paris, 1951. 232.

60 „...der allgemeine Endzweck der Republik kann mithin kein anderer seyn, als der besondere Endzweck des Lebens, den die Natur jeden Menschen eingepflanzt hat, nämlich ihre Glückseligkeit.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 33. (66.)

61 I. m. § 38. (80.)

62 Az egyén állandó törekvése a gazdagságra és jólétre automatikusan az állam és ezzel a közösség boldogságához vezet: „Ein jeder Unterthan mu zuzörderst sein Vermögen, seine Fähigkeiten und Geschicklichkeiten beständig zu vergrößern suchen; denn indem er dieses thut; so vermehret er zugleich die Kräfte des Staats, die lediglich auf der Vereinigung der einzelnen Kräfte beruhen; und mithin arbeitet er mit seinen Kräften an dessen Wohlfahrt.” — I. m. (310.)

63 *U. Engelhardt*: i. m. 51.

64 „Er [Gott] erschuf sie [seine Geschöpfe] deshalb, da er ein jedes seine Geschöpfe so glücklich machen wollte, als er nach der Beschaffenheit ihres Wesens und nach dem Zusammenhange der Dinge nur immer möglich war.” (kiemelés Sz.A.) — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 31. (62.)

65 „...und der große Endzweck, das erste Gesetz und der allgemeine Grundsatz aller bürgerlichen Verfassungen ist demnach, außer Streit, die gemeinschaftliche Glückseligkeit, oder die Wohl-

zottan különváló célra, a „közboldogságra” irányul. Az egyénnek pedig saját célját ennek alárendelve, a „közjával” összhangban kell kialakítania.⁶⁶ Ezért az alattvaló „első kötelessége” a főhatalomként az államot megtestesítő uralkodóval szemben a hűség, pontosabban, hogy egyéni boldogságát sohasem az állam vagy az uralkodó nyilvánvaló hátrányára keresse illetve semmit se tegyen a közjó kárára.⁶⁷ Ezzel, az egyéni és közös cél szétválasztásával és a közboldogságnak az egyéni boldogság fölé helyezésével Justi részben megcáfolja saját, az állam keletkezéséről felállított elméletét, melynek alapja éppen az individuális és az állam által megvalósítandó közös cél teljes egyezése volt.

Justi, akár „egyéni”, akár „közboldogságról” beszél, írásaiban négy dolgot⁶⁸ tart a boldogsághoz legalább szükségesnek: a belső és külső biztonságot, a korlátlan önkiteljesítés lehetőségét vagy másként az ésszerű szabadságot, a jogbiztonságot és a jólétet.⁶⁹ Másutt Justi az alattvalók szabadságának és tulajdonának sértetlenségét, az igazságosságot (elsősorban a hivatalokét, kormányzervekét) hangsúlyozza, valamint azt, hogy az adókat nem szabad emelni, és az uralkodó csak a „legnagyobb szükség” esetén indíthat háborút.⁷⁰ A magántulajdon és a tőke biztonságát különösen fontosnak tartja; több, különböző változatban érvel emellett és ez a „tevékeny főhatalom”, az uralkodó hatalmának egyik legfontosabb korlátozása.⁷¹

A „boldogság” fogalma tehát Justinál elsősorban anyagi⁷² és — a felvilágosodás szekularizált világnévébe illeszkedve — evilági vonatkozásban nyer tartalmat. A „boldogság”, pontosabban a boldogságra törekvés minden társadalmi és politikai alakulat forrása, az állam legitimitációja. Így a „boldogság” — vagy a 18. század végére már-már divatszóvá váló „közjó”⁷³ — fogalma tartalmazza Justinál és más

fahrt und das Beste eines jeden Mitgliedes, *in so fern* solches mit dem gemeinschaftlichen Besten bestehen kann.” (Kiemelés Sz.A.) — *J.H.G. v. Justi: System des Finanzwesens*. Nach vernünftigen, aus dem Endzweck der bürgerlichen Gesellschaften und aus der Natur aller Quellen der Einkünfte des Staats hergeleiteten Grundsätzen und Regeln abgehandelt. Halle, 1766. (Repr.: Aalen, 1969.) 2.

66 „Der Endzweck der bürgerlichen Gesellschaften ist die gemeinschaftliche Glückseligkeit; oder daß ein jedes Mitglied der Gesellschaft seine eigene Glückseligkeit mit dem allgemeinen Besten vereiniget.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 132. (302.)

67 „...die Treue, nämlich, daß sie [die Untertanen] niemals ihre eigene Glückseligkeit mit dem offenbaren Nachtheil des Regenten und des Staats zu befördern suchen, oder etwas unternehmen, wovon sie überzeugt seyn müssen, daß es dem allgemeinen Besten der Gesellschaft zum Schaden gereicht.” — I. m. § 132. (303.)

68 „Glücksgüter”

69 *U. Engelhardt*: i. m. 52.; vö. *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 141.; *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil, 1. Buch § 31-34. (65-67.) — itt (66.) Justi a következő meghatározást adja: „Ich verstehe demnach hier unter der Glückseligkeit der Unterthanen, eine solche gute Einrichtung und Beschaffenheit eines Staats, daß jedermann einer vernünftigen Freyheit genieße, und durch seinen Fleiß vermögend sey, sich diejenigen moralischen und zeitlichen Güter zu erwerben, die er nach seinem Stande zu einem vergnügten Leben nöthig hat.”

70 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 57-58. (123-129.)

71 I. m. és általánosabban § 49.: az uralkodó nem „dominium eminens” az alattvalók magántulajdonára felett, mivel az uralkodó nem azonos az állammal, hanem csak irányítja az államot; § 50. és § 149.: Az állam erejével, melyet az alattvalók magántulajdonára, képességeik és készségeik tesznek ki, az uralkodó nem élhet vissza; § 137: szervenélyesen érvel emellett, hogy az alattvalók birtokolta tőke sérthetetlen: „Wenn die Unterthanen einen Theil, nicht von ihren Einkünften, sondern von dem Hauptstamme des Vermögens selbst, abliefern müssen; so ist dieses *der härteste und unglücklichste Zustand*, worinnen ein Staat gerathen kann.” (311.)

72 *L. Sommer*: i. m. 204., 214.

73 „gemeinschaftliches Beste”, „Gemeinwohl” — ezeket Justi ritkábban, de szintén használja.

államtudósoknál azokat az értékeket, melyek az állam és állampolgár vagy uralkodó és alattvaló viszonyát, egymással szembeni kötelességeit meghatározzák és amelyeket a kormányzati alapelvek, az állam berendezkedésének szabályai és módzatai követnek.

Justi a racionalisztikus-természetjogi elmélet mellett az állam létrejöttét és annak indítékait, célját — elsősorban Montesquieu nyomán — történeti-szociológiai elemzéssel is bemutatja.⁷⁴ Ebben a reálisabb, lassú történeti folyamatban a családi függőségi viszonyokból alakul ki a hatalom; az állam létrehozása pedig nem valamiféle távoli, elvont cél érdekében, hanem kézzelfogható, gyakorlati feladat, a rend fenntartása érdekében történik.⁷⁵ Ez a megállapítás azonban nem áll ellentétben a természetjog alapján kifejtett elmélettel, sőt alá is támasztja azt: a „rend”, mely az államban, az állam révén valósul meg, csak a „boldogság” fogalmába sűrített értékekre vonatkoztatva kap értelmet.

Az uralkodó

Szerződés-elmélet

A természetjogi filozófia háttérbe szorította a hatalom isteni kegyelemből levezetett legitimitációját⁷⁶ és azt szekularizált, racionális elmélettel helyettesítette. A hatalom forrása az a szerződés, melyben a természeti állapotból a „polgári társadalom” állapotába átlépő ember elismeri a társadalmat összefogó hatalmat és javára lemond természetes jogai személyes gyakorlásáról. Grotiustól Rousseau-ig a természetjogi szerződés-elméletek változatos formában írják le a „polgári társadalom”, az állam létrehozásának lépéseit, a főhatalom eredetét és az azt elismerő egyénhez való viszonyát.

Beck az állam létrehozásáról alkotott igen eklektikus felfogásában még képviseli az isteni eredetű főhatalom eszméjét,⁷⁷ ugyanakkor az államot mint az emberek közmegegyezésével, erejük egyesítésével és akaratuk a közösen elismert főhatalomnak való alávetésével létrejött jogi személyt is leírja.⁷⁸ Az alávetés momentuma mellett azonban ebben a modern természetjogi konstrukcióban szinte hangsúlytalan marad az állami közösség létrehozásának mozzanata:⁷⁹ Beck felfogásában az állam fő ismertetőjegye az „egyetlen és legmagasabb”, „szent,

74 *L. Sommer*: i. m. 191.; A természetjog és az empirikus, szociológiai elméletalkotás problémájára Montesquieu-nél ld. *Mark H. Waddicor*: Montesquieu and the Philosophy of Natural Law. The Hague, 1970.; Ez a történeti-szociológiai szemlélet Becknél is felbukkan. Szerinte az államok nem egyféléképpen jöttek létre. Néhány államot kényszerrel hoztak létre, mivel az erősebbek leigázták a gyengébbeket. A legtöbb állam hallgatólagos beleegyezéssel jött létre, s ezt később szerződéssel is megpecsételték. A legritkább esetben jött létre állam kifejezett beleegyezés, szerződéskötés révén. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 208. (2/5. § 9.)

75 „Nicht die Furcht vor fremden Ueberfall, sondern die innerliche Unordnung der Gesellschaften sind die nähere Veranlassung zu Einrichtung der Republiken gewesen.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 11. (26.)

76 *Otto Brunner*: Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. In: *Ud.*: Neue Wege i. m. 160-186.; A Habsburg-házban II. József az első, aki nem tekinti magát Isten kegyelméből uralkodónak — *Hugo Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. Bd.2. Graz-Wien-Köln, 1953. 221-228.; *Adam Wandruszka*: Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. 2. erg. u. verb. Aufl. Stuttgart, 1956. 172.

77 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 207. (2/5. § 7.)

78 I. m. 208. (2/5. § 8.)

79 Másutt Beck csak az erők és akaratok alávetését említi. — I. m. 261. (2/5. § 1.)

azaz sérthetetlen” hatalom, a főhatalom jelenléte, „mely egyedül a Mindenható Istent ismeri el urának és bírójának”.⁸⁰ A főhatalom békés úton — választás és öröklés útján — vagy pedig erőszakkal szerezhető meg,⁸¹ a monarchikus, arisztokratikus vagy demokratikus kormányzati formában egyaránt. A mindhárom kormányzati formának vannak előnyei és hátrányai, önmagában egyik sem a legjobb kormányzati forma; leghelyesebb azt választani — mondja Beck —, amelyik az ország és nép tulajdonságaival leginkább összhangban van, s amelyik az uralmat és szabadságot a legokosabban egyesíti.⁸² Beck feladatát figyelembe véve azonban a különböző kormányformákról mondottaknak inkább csak elméleti jelentősége van: valójában a főhatalom megtestesítője, képviselője az uralkodó, aki egyedül kormányoz, „akarata törvény az alattvalók számára, figyelmének középpontjában az egész állam jóléte és minden egyes alattvaló boldogsága áll.”⁸³

Justi felfogása a főhatalom, az állam létrehozásáról széles legitimációs alapot biztosít a főhatalom számára, mivel azt a néptől, a társadalom tagjaitól eredezteti,⁸⁴ akik hosszú folyamat során, „hallgatólagosan” egyesítették akaratukat és erejüket. Ettől a nép alkotta főhatalomtól azonban Justi elválasztja a „tevékeny főhatalmat”, melyre a nép szerződésben, alaptörvényekben ruhazza át a szuverenitást. Bár hangsúlyozza, hogy az alaptörvények megkötik a „tevékeny főhatalmat”, ezek lehetséges tartalmára nem utal.⁸⁵

Justi számos kérdést nyitva hagyó elmélete, mely formálisan elutasítja a klasszikus szerződés-elméleteket, de ugyanúgy tartalmazza az egyesülés, a főhatalom alkotás és az alávétel lépéseit,⁸⁶ annak ellenére, hogy hangsúlyozza népszuverenitás gondolatát, a korlátlan monarchikus hatalom, az abszolutizmus legitimációját szolgálja. Sem a néptől eredő főhatalom gondolatát,⁸⁷ sem pedig az alkotmányban rögzített hatalom gondolatát nem dolgozza ki annak érdekében, hogy már a főhatalom keletkezéséről alkotott elmélettel kizárja a hatalommal való visszaélés lehetőségét.⁸⁸ Célja nem is ez. Az államok természetéről és lényegéről írott nagy munkájáig — melyben Montesquieu-vel akart versenyre kelni⁸⁹ — nem is foglalkozik behatóan a főhatalom elméletével. Bécsi írásaiban a

80 I. m. 219., 221. (2/6. § 2., 7.)

81 I. m. 222. (2/6. § 10.)

82 I. m. 217. (2/5. § 26.)

83 Sein Wille ist der Untertanen Gesetz, die Wohlfahrt des ganzen Staats und die Glückseligkeit aller einzelnen Untertanen sind sein vornehmstes Augenmerk.” — I. m. 209. (2/5. § 11.)

84 „Die oberste Gewalt in dem Staate rührete solcher Gestalt ungezweifelt von dem Volke her; ein Satz, der heute zu Tage so allgemein für wahr erkannt wird, als gefährlich er ehemals den kleinen Geistern zu seyn schien.” — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil § 6. (34.); A mondat-hoz fűzött megjegyzésében Justi Thomasiusra utal.

85 „Grundgewalt des Volkes” és „thätige oberste Gewalt” megkülönböztetése — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 46. (98-102.)

86 Pufendorf az állam létrehozását két szerződés megkötésével, három lépésben képzelte el: A leendő polgárok egymás között kölcsönösen megkötött társadalmi szerződésben elhatározzák, hogy állandó közösséget, államot hoznak létre; megállapodnak a kormányzati formában; újabb szerződésben alávetik magukat a kormánynak. — *H. Denzer: i. m.* 165.

87 Ebből csupán azt a következtetést vonja le, hogy nem az alattvalók vannak az uralkodóért, hanem ellenkezőleg. — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 7. (35.)

88 Az abszolutizmus legitimációját csak azok a szerződés-elméletek nem teszik lehetővé, ahol a társadalmi szerződést megkötő felektől nem válik el a főhatalom: a szerződést kötők a többségi elv alapján (Locke) vagy összességükben (Rousseau) alkotják a főhatalmat.

89 *Harm Kluebing: Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft” und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert.* Berlin, 1986. 97.

különböző kormányzati formákat összehasonlítva eleve a monarchikus kormányzatra szűkíti állammélettét, mivel — praktikus megfontolások alapján — ez a kormányzati forma a leginkább alkalmas az állam feltételezett céljának megvalósítására.⁹⁰ Így Justi államfelfogásának középpontjában is az uralkodó áll. Ő testesíti meg az államban egyedül jelenlévő hatalmat, a főhatalmat; ő rendelkezik egyedül a politikai cselekvés képességével és ő az, aki az államot eszközként használhatja, miközben csupán egyetlen morális parancsolat szab neki határt: az állam, a főhatalom mindig végcélját követve az egyéni, de még inkább a „közbiztonság” megvalósítására törekedjék.

A „tevékeny főhatalom”, az uralkodó rendelkezik az állam „egyesített ercjével”, vagyis mindazzal, ami az állam hasznára válhat: beleértve az alattvalók magántulajdonában lévő javakat, de még az alattvalók képességeit és tudását is.⁹¹ Ebből vezeti le Justi például a katonai és civil szolgálat mindenkire kiterjedő köteletségét. Az uralkodó ilyen szélesen értelmezett, korlátlan jogai ellentmondának a magántulajdon és a tőke szabadsága, biztonsága követelésének. Ezt Justi azzal igyekszik feloldani, hogy az uralkodóról feltételezi: rendelkezik azzal az ésszerű belátással, hogy a rendelkezésére álló erőket nem teheti tönkre, hiszen saját hatalma ezeken az erőkön nyugszik.

Hatalom korlátai

A főhatalom feladatai közé tartozik a törvényhozás és a törvények végrehajtása. Ha a két feladat egy kézben egyesül, Justi korlátlan főhatalomról, a két feladat szétválása esetén pedig korlátozott főhatalomról beszél.⁹² A hatalom megosztásának kérdésében azonban Justi nem foglal egyértelműen állást, de a mindent uraló állam erejének és működőképességének biztosítása egyértelműen fontosabb számára, mint a hatalom finoman kidolgozott megosztásának problémája, a jól működő, kölcsönös ellenőrző mechanizmusok révén a hatalommal való visszaélés megakadályozása. „A korlátlan hatalom a polgárok számára ijesztő és az államra hátrányos, ha nem a legnagyobb emberi bölcsesség irányítja, mely azonban ritkán kerül trónra”⁹³ — ezt a korlátlan hatalom hívei (és van, amikor Justi egyértelmű-

90 „Hierbey kann durch zulängliche Gründe leicht erwiesen werden, daß die monarchische Regierungsform, in Ansehung der Geschwindigkeit, womit die Mittel zur Glückseligkeit des Staats ergriffen werden können, und weil hierbey viele innerliche Bewegungen und Unordnungen zu vermeiden sind, allen anderen Regierungsarten vorzuziehen sey.” — *J.H.G. v. Justi*: Kurzer systematischer Grundriß i. m. § 4. (506.); „Es ist auch gewiß, daß ein einziger guter Monarch so viel Gutes stiften kann, als freye Republiken in Jahrhunderten nicht zu Stande bringen können.” — *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil. § 10. (38.); *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 72. (161.)

91 „...unter den Kräften alles begriffen ist, wodurch man sich zum Nutzen des Staats thätig erweisen kann [...] auch alle Arten von Gütern, die in dem Privateigenthume der Unterthanen sind; ja die Fähigkeiten und Geschichtlichkeiten der Unterthanen selbst sind dahin zu rechnen.” — *J.H.G. v. Justi*: Natur und Wesen i. m. § 48. (105.)

92 „uneingeschränkte oberste Gewalt”, „eingeschränkte oberste Gewalt” — I. m. § 51-53. (112-116.)

93 „Die uneingeschränkte Gewalt wird allemal den Bürgern erschrecklich und dem Staate nachtheilig seyn, wenn sie nicht von der höchsten menschlichen Weisheit geführt wird, die gar selten auf dem Thron sitzt.” — Uo. § 56. (122.); Beck kevés figyelmet szentel az alkotmánnyal korlátozott és korlátlan monarchia kérdésének. Különbséget tesz azonban a korlátlan monarchia és a — Montesquieu nyomán definiált — despotizmus, illetve az uralkodó és zsarnok között: a zsarnok saját hatalmát és nagyságát az alattvalók kárára igyekszik növelni, nem gondol arra, hogy magához hasonló emberek felett uralkodik és nem látja be, hogy a fejedelemnek a legnagyobb emberbarátnak kell lennie. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 209. (2/5. § 12-13.)

en közéjük sorolja magát)⁹⁴ is elismerik. Megjegyzi, hogy Richelieu *Politikai Testamentumában* annyi erényt követel meg az uralkodótól és a miniszterektől, hogy azoknak „már-már angyaloknak” kellene lenniük. Ezzel Justi saját felfogásával szemben is kételyt támaszt, hiszen ő is csak az uralkodó személyes erényeitől, ésszerűségétől és józan ítélőképességétől várja, hogy korlátozza saját hatalmát. A hatalom megosztásának kérdését tárgyalva szemléletes példákkal óv egyrészt a hatalom erős ellenőrzésétől, mely — mint Lengyelország mutatja — „anarchiához” vezet, másrészt attól a korlátlan hatalomtól, mely — mint XII. Károlyé Svédországában — semmibe veszi a polgárok szabadságát és az állam jólétét. Az angol alkotmányban véli megtalálni azt a megoldást, mely mindkét végtétől megóv: a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közti állandó egyensúly megakadályozza a hatalom kiterjesztését, a vele való visszaélést, de mindazokat az eszközöket az uralkodó kezébe adja, melyekre szüksége van, hogy „jót tegyen, megvédje népet és előmozdítsa állama jólétét”.⁹⁵ Ennél többet a felvilágosult uralkodó nem is kívánhat, hiszen sem az uralkodó rangja és méltósága, sem pedig nagysága nem a korlátlan hatalmon nyugszik, hanem egyedül „népe boldogságán és azon a hatalmon, mellyel államát megvédheti”.⁹⁶

Uralkodó és alattvalók

A főhatalomról és a hatalom korlátozásáról mondtak alapján Justit is az alkotmányos monarchia hívei közé lehetne sorolni.⁹⁷ Az angol alkotmány példaképpül állítása azonban a kor politikai elméleteiben szinte közhelyszerű, majdnem tartalom nélküli: ahogyan Montesquieu-re — például Németországban⁹⁸ — a legkülönbébb irányzatok hivatkoztak, ugyanúgy vált a korabeli angol alkotmány legkülönbébb értelmezésekben példaképpé. Így Justi is, amint a hatalom korlátait konkrétan, az uralkodó és az alattvalók viszonyát elemezve határozza meg, megmarad az uralkodó személyére, ésszerűségére és moráljára alapozott (ön)ellenőrző mechanizmusoknál. Korlátot az uralkodó hatalmának egyedül az uralkodó és az alattvalók között fennálló kölcsönös kötelezettségek szabnak, melyeket Justi az állam célja, a „boldogság” fogalmából közvetlenül vezet le. Uralkodó és alattvalók viszonya Justinál egy régi, patriarchális rendet idéz: ahogyan a háztartásfő és a háztartás tagjait, ugyanúgy az uralkodót és az alattvalókat szoros kötelek fűzi össze,⁹⁹ mely egymás iránti kötelekségek sorát követeli meg.¹⁰⁰ Kölcsönös

94 „Ich habe schon oben genugsam zu erkennen gegeben, daß ich gar kein Freund von der eingeschränkten Monarchischen Gewalt und von der so genannten Freyheit des Volkes bin.” — *J.H.G. v. Justi: Vergleichungen der europäischen mit den asiatischen und andern vermeintlich barbarischen Regierungen, in drey Büchern [Teilen] verfasst. Berlin, Stettin, Leipzig 1762. /Reprint: 1978/ 29.*

95 *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil. § 12. (41.); J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen i. m. § 59. (130.)*

96 Uo. § 60. (134.)

97 *H. Klutzing: i. m. 102.*

98 *Rudolf Vierhaus: Montesquieu in Deutschland. Zur Geschichte seiner Wirkung als politischer Schriftsteller im 18. Jahrhundert. In: Collegium Philosophicum. Studien Joachim Ritter zum 60. Geburtstag. Hrg. E-W. Böckenförde u.a. Basel, Stuttgart 1965. 403-437.*

99 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen... § 117-123. (272-282.)*

100 Ez jól mutatja háztartásfő és uralkodó, „Hausväterliteratur” és kameralizmus párhuzamát. Vö. a 18. századi „Hausväterliteratur” egyik legtöbbet forgatott darabja (Franciscus Philippus Florinus [Philipp von Sulzbach]: *Oeconomus prudens et legalis. Oder Allgemeiner Klug- und Rechtsverständiger Hausvatter. Nürnberg, Frankfurt, Leipzig 1702*) több fejezetet szentel a szülők és gyermekek kölcsönös kötelekségeinek. — *Ingrid Möller (Hrg.): Der kluge und rechtsverständige*

készség „életük és vérük” feláldozására¹⁰¹ és a kölcsönös szeretet,¹⁰² mely elsősorban e kötelék erejét adja, azaz a védelem és a szoros összetartozás jellemzi mindenekelőtt ezt a viszonyt. Az uralkodó részéről: hogy akaratával és tettekkel népe boldogságára törekedjék és erre eszközül kiváló és bölcs törvényeket alkalmazzon. Tulajdonságai, mint a „jóság”, az „igazságosság”¹⁰³ és a „mértéktartás”, annak érdekében, hogy alattvalói reá bízott erejével ne éljen vissza, ne gyengítse és csökkentse azt, hanem használja,¹⁰⁴ még a Machiavellit megelőző humanisták és a fejedelmi tükrök szótárából származnak.¹⁰⁵

Ugyanígy az alattvalók részéről: a „hűség”,¹⁰⁶ „engedelmesség”¹⁰⁷ és az az igyekezet, „hogy valóban [sic!] minden erejükkel az állam jólétét vigyék előbbre”,¹⁰⁸ melyből Justi az adókötelezettséget levezeti, sokkal inkább a tekintélyelvű társadalom képét idézik, mint az állampolgár irányába mutatnak. Beck felfogása állampolgár és alattvaló megkülönböztetését sejteti. A haza, a „polgári társadalom” által nyújtott védelem és biztonság hálára és hazaszeretetre, szükség esetén a tulajdon és az élet feláldozására kötelez,¹⁰⁹ míg az alattvalók kötelessége az uralkodóval szemben a „hűség”, „engedelmesség” és a „tisztelet”, melyet az ország szokásainak megfelelően magatartásukkal is ki kell fejezniük.¹¹⁰

Az uralkodót és az alattvalókat összekötő kötelességek tárgyalása közben azonban Justi jelzi: a régi értékek már nem minden tekintetben felelnek meg az államfelfogásának. Az uralkodónak ugyan késznek kell lennie, hogy életét feláldozza népe védelme érdekében és személyesen kell háborúba vezetni seregeit, a túlzott igyekezet — a megelőző háború — mégsem helyes. Ezt Justi olyan érvekkel támasztja alá, melyeket az európai hatalmi politikát elemző egyik írásában dolgozott ki.¹¹¹ Ugyanígy, bár az alattvalóknak is szükség esetén életüket kell ál-

Hausvater. Ratschläge, Lehren und Betrachtungen des Franciscus Philippus Florinus. Berlin, 1988. 23-36.

101 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 124-125. (282-287.)

102 I. m. § 142. (321.)

103 „durch Weisheit gemäißigte Güte” — I. m. § 145. (326.)

104 I. m. § 143-147. (322-330.)

105 *Leonhard Bauer-Herbert Matis: Geburt der Neuzeit. Vom Feudalsystem zur Marktgesellschaft.* München, 1988. 182.; Becknél az uralkodó kötelessége, hogy gondoskodjék alattvalói jólétéről és biztonságáról, azaz általánosabban, az állam és az alattvalók boldogságáról, legyen igazságos, méltányos és jóságos. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 221. (2/6. § 8.), 282-286. (2/21. § 1-6.); Mária Terézia „Politikai Testamentumában” erről így írt: „Und obwohl diese glückselige Zeit [der zukünftige Wohlstand der Monarchie] nicht erleben dürfte, so hoffe jedoch durch meine so beständige mühsame Bemühung, Sorg und Kummer die Sachen in einen solchen Stand zu setzen, daß, wenn Gott seinen Segen darzu gibt, in fünfzig Jahren, auch vielleicht noch eher, man verspüren wird, wie gedacht habe; mithin mich zuversichtlich auf meine Nachfolger verlasse, daß selbst continuiert werden, in den *principiis der Tugend, Gottesforcht, Gerechtigkeit und väterlicher Liebe, Milde und Sorgfalt* zu ihren Ländern und Untertanen zu beharren, so man ihnen in ihrer Jugend einzuprägen gesucht.” (Kiemelés Sz.A.) — *Josef Kallbrunner* (Hrg.): Kaiserin Maria Theresias Politisches Testament. Wien-München, 1952. 39.

106 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 132. (303.)

107 Az „engedelmesség” Justi szemében az állam létének egyik legfontosabb feltétele: „...diese Pflicht entspringet unmittelbar aus dem Wesen eines Staats. Sie ist auch in der That so wesentlich und nothwendig, daß man sich ohne Gehorsam gar keinen Staat vorstellen kann.” — I. m. § 134. (306.)

108 I. m. § 136. (309.)

109 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 290. (2/22. § 3.)

110 I. m. 291. (2/22. § 5.)

111 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 127. (288-292.); *J.H.G. v. Justi: Chimäre des Gleichgewichts von Europa.* Altona 1758. vö. *H. Kluetting*: i. m. 89.

dozniuk az uralkodóért és az államért, nem lenne tanácsos háborúba küldeni őket, hiszen gyakorlatlanok a hadművészetben.¹¹² Ugyanezt a felfogást képviseli Beck is, hangsúlyozva, hogy az uralkodó nagysága nem háborúban és hódításokban, hanem okos és igazságos kormányzatában mutatkozik meg.¹¹³

Justi annak is tudatában van, hogy a szoros, kölcsönös viszony ellenére a kötelességek elhanyagolása nem egyforma következményekkel jár. Bár ugyanúgy káros az államra nézve, ha az uralkodó nem teljesíti kötelességeit, mint az alattvalók esetében, de az utóbbiak mégis „hátrányos helyzetben” vannak, hiszen kevesebb lehetőségük van, hogy befolyásolják vagy ellenőrizzék az uralkodót.¹¹⁴ Másrészt az uralkodó áldozatul eshet saját jóhiszeműségének és — ha nem őriz meg elegendő hatalmat — kiszolgáltatja magát minisztereinek és hivatalnokainak.¹¹⁵

Ellenállás joga

Justi felveti a kérdést, mely esetekben szűnik meg az uralkodót és az alattvalókat összekötő szoros kötelék.¹¹⁶ A természetes haláleseten kívül ez csak akkor következhet be, ha az uralkodó „nem tud eleget tenni az állam lényegének és céljának”. Az uralkodó hatalmát tehát kizárólag az állam céljának szolgálata legitimálja. Amint az uralkodó nem teljesíti többé ebből származó kötelességeit — akár, mert országát elfoglalták, s így maga az állam szűnik meg, akár, mert az uralkodó nyilvánvalóan az állam célja ellenére cselekszik — hatalma illegitimé válik és megszűnnek az alattvalók kötelességei is. Ebből azonban Justi nem vezeti le az ellenállás jogát, sőt — akárcsak Beck¹¹⁷ — a „monarchomachus” álláspontot szenvédélyesen visszautasítja.¹¹⁸ A nép, a „nép alkotta főhatalom” törvényalkotó hatalma csak az alaptörvényekre terjedt ki, s ezután hatalmát szerződésben az uralkodóra, a „tevékeny főhatalomra” ruházta. Szerződést kötő félként a népnek nincs tehát joga az uralkodó felett ítélni; legfeljebb felbonthatja a szerződést. I. Károly angol király kivégzése így nemcsak hiba volt, hanem olyan eset, melyben a nép túllépte hatáskörét.¹¹⁹ Az uralkodónak azonban az alaptörvényeket, például a rendi kiváltságokat, meg kell tartania; részben, mert ezek korlátozzák a hatalommal való visszaélés lehetőségét és biztosítják, hogy az uralkodó az állam célját kövesse kormányzatában, részben pedig, mert az uralkodó trónraléptekor kifeje-

112 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 126. (287.)

113 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 286. (2/21. § 7.); Justi és Beck egyaránt elutasítja a béke fenntartása érdekében létrehozandó európai egyetemes monarchia („Universalmönarchie”) gondolatát.

114 *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 128. (292.)

115 I. m. § 129. (293-295.)

116 I. m. § 130-131. (295-302.)

117 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 220. (2/5. § 4.)

118 *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 18. (47.); *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 47. (102-105.)

119 A Német Birodalom joggyakorlatában előfordult, hogy uralkodók felett ítéletet mondtak ki. Ezekben az esetekben azonban kisebb fejedelmeket menesztettek a trónról, akik nem rendelkeztek teljes körű szuverenitással, hanem a császár vagy a birodalom hatalmának voltak alárendelve és a császár döntése alapján a birodalmi bíróságok ítélezhettek felettük. — *Werner Trofback: Fürstenabsetzungen im 18. Jahrhundert.* In: *Zeitschrift für Historische Forschung* 13(1986) 425-454.; Ilyen eset II. József idején is előfordult, melyet a német felvilágosodás egy radikális-popularista képviselője maró gúnnyal örökített meg. — *Friedrich Christian Laukhard: Leben und Thaten des Rheingrafen Carl Magnus, den Joseph II. auf zehn Jahre ins Gefängnis nach Königsstein schickte, um da die Rechte der Unterthanen und anderen Menschen respektiren zu lernen...* H.n. 1798. [válogatásban kiadta: Hrg. V. Petersen. Stuttgart, 1911.]

zetten vagy hallgatólagosan megesküdtök ezek megtartására és ezt az esküt nem szegheti meg. Ugyanakkor az uralkodó jogosan szüntethet meg olyan kiváltságokat, melyek — mint a magyarok esetében — „az ész és a jó kormányzat alapelveinek nem felelnek meg”.¹²⁰

Ezzel Justi a széles körben érvényes ellenállási jog és a korlátlan abszolútizmus között új utat nyit meg. A hatalom legitimációja az állam céljának, a „közboldogságnak” megvalósítása, és ez, az értelem és a morál révén, egyben a hatalomgyakorlás korlátja is. A hatalom már nem határtalan, de — leszámítva az állam céljának megvalósítását nem hátráltató, alaptörvényben rögzített kiváltságokat — intézményesített korlátok nem zavarják az erős központosított hatalom működőképességét.

A kormányzat

A kormányzat céljai

Justi az evilági, materialista tartalmú „boldogság” fogalomból közvetlenül vezeti le az erős hatalommal rendelkező állam¹²¹ szükségességét: a boldogságot jelentő javak csak olyan államban állnak rendelkezésre, mely rendelkezik a „megfelelő gazdagsággal” és gondoskodni tud a „teljes biztonságról”.¹²² Másképpen fogalmazva, a „boldogság” csak gazdagság és hatalom révén érhető el és valósítható meg.

„Teljes biztonság” alatt Justi a külső és belső biztonság együttes meglétét érti. A külső biztonság előfeltétele az állam ereje, mely azonban nem a terjeszkedést és az agressziót, hanem az állam érdekeinek békés eszközökkel való érvényesítését szolgálja. A külpolitikai fölény és az eredményes önvédelem képessége, más-ként fogalmazva: más államokkal való együttélés az erő pozíciójában¹²³ — ez Justi ideálja az ésszerűen viselkedő, hatalommal rendelkező államról.¹²⁴ Az államnak azonban nemcsak kifelé kell fölényt szereznie és a békét megőriznie, hanem — ahogyan ez már Hobbesnál is az állam legfőbb feladata, az abszolútizmus igazolása volt — befelé is fenn kell tartania a békét. Az állam belső békéje, a biztonság, azaz „hogy a gonosztságot megbüntetik, az ártatlant megvédik, a bűnöket féken tartják, az igazságosságot kézséggel és pártatlanul gyakorolják és az emberek

120 „Jedoch bin ich selbst der Meynung, daß man solche Freyheiten zu unterdrücken berechtigt ist, welche mit den Grundsätzen der Vernunft und einer guten Regierung nicht bestehen können.” Az ehhez fűzött megjegyzés a magyar rendi alkotmánnyal, különösen a már feladott ellenállási joggal foglalkozik. — *J.H.G. v. Justi: Staatswirtschaft* i. m. 1. Teil. § 16. (44.)

121 *L. Sommer: i. m. 218-225.; H. Kluebing: i. m. 84-114.*

122 *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 142.

123 „Je mehr ein Staat seinen Feinden, die ihn angreifen wollen, Schwierigkeiten entgegen setzen kann, je mehr er Hülfsmittel in Händen hat, sich unveränderlich in seinem Zustande zu erhalten, desto stärker muß er allemal geachtet werden. Denn der Angriff ist ihm nur in seltenen Fällen erlaubt und nützlich; auf der Vertheidigung aber beruhet seine politische Freyheit, seine Sicherheit und überhaupt der größte Theil seiner Glückseligkeit.” — *J.H.G. v. Justi: Natur und Wesen* i. m. § 241. (544.)

124 „Ich rede hier von einem vernünftigen Gebrauche unserer Kräfte, welche die Wohlfahrt des Staates zu sammeln, und die Vorsicht in stündlicher Bereitschaft zu halten befiehlt; von einer Rüstung, die niemand zu beileidigen gedenkt, die uns aber vor der Unterdrückung und dem reissenden Strome der Herrschsucht in Sicherheit setzet.” — *J.H.G. v. Justi: Rede* i. m. 147.

munkálkodásának rendjét és intézményeit meghatározzák”,¹²⁵ egyben az állam külpolitikai erejének is alapja. Ahogyan ez fordítva is igaz: külső és belső biztonság egymást feltételezi, egymástól el nem választható, s együttesen hozzák létre az államban élő emberek boldogságához szükséges javakat.

A külső és belső biztonság azonban Justi felfogása szerint a „közboldogságnak” csak egyik alkotórésze. A másik a gazdagság, melyet azonban Justi már nem azonosít a felhalmozott kincsekkel, ahogyan ezt a korai merkantilisták tették, hanem átfogó gazdaságpolitikai, kormányzati program eredményének tekinti. Ennek középpontjában annak biztosítása áll, hogy az állam minden lakosa elegendő élelemhez és munkához jusson, azaz mindenki számára legyen lehetőség, hogy munkával és szorgalommal szükségleteit fedezhesse. A pénzt, a nemesfémeket Justi csak abban az esetben számítja a gazdagság körébe, ha azok az árúk érték-mérőjeként működnek és csereeszközként forogva a gazdaságot — a kereskedelmet és az ipart — működésben tartják: „Csak az a gazdagság az állam valódi gazdagsága, melyet a lakosok szorgos kezei megérintenek és naponta az egyik iparból a másikba mozgatnak.”¹²⁶

Tudomány

Az állam célja, a „közboldogság” megvalósítása legitimálja az állam, pontosabban az azt irányító uralkodó hatalmát. De ugyanakkor az uralkodó kezében vannak azok az eszközök, melyek ezt — a gazdagság és a hatalom biztosításával — megvalósíthatják. Hatalom és gazdagság s így a „közboldogság” az uralkodó, a kormányzat tevékenységének eredménye: „Egy állam igazi hatalma és ereje egyedül a kormányzat bölcsességén és tökéletességén nyugszik”.¹²⁷ Ezzel Justi, a 18. századi statisztikusokkal, a „politikai aritmetika” művelőivel szemben, a hatalmat az állam belső, nem mérhető, minőségi tulajdonságaihoz köti. Nem a megszámlálható dolgok, mint a nyersanyagok és nemesfémek, a népesség és a terület nagysága határozzák meg az állam hatalmát, hanem szervezete, belső rendjének vonásai.¹²⁸ Justi kormányzati alapelveiben ezzel nem a „mi”, hanem a „hogyan” kérdése, a „kormányzás művészete” kerül a középpontba.

A „bölcs kormányzat” feltétele elsősorban „egy jól átgondolt terv és a rögzített alapelvek”. Bár nem követheti minden nemzet ugyanazt a „tervet” — érvel Justi a Bodin, de különösen Montesquieu óta népszerű klímaelméletre hivatkozva —, de ahogyan „minden értelmes embernek tervet kell készítenie életformájáról és boldogságáról”, úgy a kormányzat még kevésbé hagyatkozhat a véletlenre vagy a vakszerencsére. Sőt mindenképpen jobb, ha a kormányzat valamilyen, még ha nem is a legjobb és legmegfelelőbb elképzelésekkel rendelkezik, mintha egyáltalán nincs semmiféle terve. „Jól átgondolt végcél, helyesen megválasztott

125 „...eine wahre innerliche Sicherheit allerdings in sich begreift, daß die Bosheit bestrafet, die Unschuld beschützt, die Frevel im Zaume gehalten, die Gerechtigkeit fertig und unparteyisch ausgeübet und den Geschäften der Menschen Ordnung und Einrichtung vorgeschrieben werden muß...” — I. m. 145.

126 „Nur derjenige Reichthum, ist also ein wahrer Reichthum des Staates, welcher von den beschäftigten Händen der Einwohner begriffen, und täglich aus einem Gewerbe in das andere bewegt wird.” — I. m. 145., vö. *J.H.G. v. Justi: Von dem wahren Reichthume* i. m.

127 „...die wahre Stärke und Macht eines Staates [beruhet] lediglich auf die Weisheit und Vollkommenheit der Regierung.” — *J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht der Staaten*. In: uő.: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.3. 74.

128 *H. Klüeting*: i. m. 84.

eszközök és állhatatosság a megvalósítás során”¹²⁹ — ezeket a követelményeket kell a kormánynak teljesítenie és ezek biztosíthatják sikerét is. A kormányzat, ha feladatának meg akar felelni, nem nélkülözheti tehát a tudomány segítségét. Az értelem erejébe vetett optimista hit előkelő helyet biztosít a tudomány, különösen a kameralista államtudományok számára a kormányzatban is: az „államtudós” szakember kormányzati tanácsadóvá, az állam hasznos és nélkülözhetetlen támogatójává válik.¹³⁰

Ugyanakkor, ennek érdekében az „államtudományoknak” általános alapelvekből kiindulva átfogó, gyakorlatban alkalmazható elméletet kell alkotniuk.¹³¹ A korábban elsősorban a pénzügyekkel és ökonomiával foglalkozó kameralizmust így Justi és követői a technológiai részletkérdéseket elhagyva bővítették és újra tagolták. A kiindulópontot a természetjogi filozófiára támaszkodó általános államtan (*Staatslehre*) jelentette, mely meghatározta a célokat és azokat az alapelveket, melyeket a kormányzati gyakorlatot támogató tudományágaknak követniük kell. Az állam célja, a „közboldogság” megvalósításának feltételei szerint a külpolitika (*Staatskunst*) a külső biztonsággal, a közigazgatás (*Polizei*) egy része a belső biztonsággal, a vallást, nevelést és erkölcsöket is magában foglaló belpolitikával, másik ága pedig a gazdaságpolitikával, az állam gazdagságát előteremtő ökonomiával és kereskedelemmel (*Ökonomie und Kommerzienwissenschaft*), végül pedig az állam gazdagságának helyes használatával, az adó- és pénzügyekkel (*eigentliche Kameral- oder Finanzwissenschaft*) foglalkozott.¹³² A kameralista „államtudományok”, ahogyan azt Justi Bécsben írt fő műve, a *Staatswirtschaft* tartalmazza, tehát átfogják mindazt a tudást és ismeretanyagot, melyre az uralkodónak szüksége van ahhoz, hogy bölcsen, a „közboldogságot” megvalósítva kormányozhasson.

Abszolutizmus

A „bölcs kormányzat” feltétele másodsorban az, hogy az uralkodó önmaga kormányozzon.¹³³ Az uralkodó az állam jólétének megfelelően irányítsa a kormányzatot, miniszterei hatalmát és önös érdekeit tartsa korlátok között és biztosítsa, hogy alattvalói bejussanak hozzá. Ugyanakkor az uralkodó ne saját minisztere, hanem a különböző kormányzati ügyek „lelke” legyen, „és a vezérfonalat tartsa mindig erős kézzel”.¹³⁴ Ne vesszen el tehát a részletekben, hanem a nagy és fontos

129 *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 75-78.

130 *L. Bauer-H. Matis*: i. m. 414-437.; *J.H.G. v. Justi*: Rede i. m. 150. (vö. a beszéd teljes címével!)

131 I. m. 153.; *J.H.G. v. Justi*: Kurzer systematischer Grundriß i. m. § 1. (504.); Sonnenfels is ennek a gondolatnak szentelte theresianumi beszédét 1763-ban — *Karl-Heinz Osterloh*: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis. Lübeck-Hamburg, 1970. 36.; *Joseph von Sonnenfels*: Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums. 5. verm. u. verb. Aufl. Bd.1. Wien, 1787. § 15-17. (16-19.)

132 *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. § 21. (52.); A „Polizei” tartalmára vö. *J.H.G. v. Justi*: Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten oder ausführliche Vorstellung der gesamten Polizeiwissenschaft. Bd.1-2. Königsberg, 1760. (Repr.: Aalen, 1965).

133 Vö. II. Frigyes 1752-ben írt Politikai Testamentuma külön fejezetet szentel e kérdésnek („Qu’un Souverain doit Gouverner par luy meme”) — *Richard Dietrich* (Hrg.): Die politischen Testamente der Hohenzollern. Köln-Wien, 1986. 324.

134 „Unterdessen muß der Regent weder sein eigener Finanzminister, noch sein Commerzien- und Kriegsminister, noch sein Justizpräsident, noch sein Minister der auswärtigen Geschäfte seyn. Er

ügyekkel foglalkozzék. Szigorú pontossággal szervezett, világosan körülhatárolt illetékességi körrel felruházott bürokrácia, mely a kidolgozott alapelvek szerint dolgozik, és melyet az uralkodó maga kemény kézzel irányít, jele annak, hogy az uralkodó valóban kézben tartja a kormányzatot.

Az uralkodó vagy a miniszterek, tanácsadók nagyobb súlya a kormányzati döntésekben a bécsi udvarban is aktuális kérdés volt. Mária Terézia „kabinett-kormányzata”, a nagymértékben az államtanácsra vagy a koronatanácsra támaszkodó döntéshozatal kétségkívül jobban megfelelt a Habsburg monarchia színes tartományi-állami széttagoltságának.¹³⁵ Ez II. József nevelésében is nyomot hagyott. Bartenstein a történelem-tananyagban V. Károly példáján szemléltette, hogy egy birodalmat, melyet területileg szétszórt, különböző alkotmánnyal, szokásokkal és nyelvvél bíró tartományok alkotnak, az uralkodó egyedül nem, csak a tartományokat jól ismerő, képzett tanácsadók segítségével lehet kormányozni.¹³⁶ Beck kompendiuma is hangsúlyozza a miniszterek és tanácsadók fontosságát, de megemlíti a miniszterek túlsúlyának veszélyét is és — II. Frigyes nyomán — azt tanítja, hogy az uralkodó, meghallgatva ugyan a tanácsokat, saját maga kormányozzon.¹³⁷ *Justi* alapjában oldja meg a kérdést. Felfogása szerint az a birodalom, melyet különböző berendezkedésű, csak perszonálunióban összefogott tartományok, államok alkotnak, mindig gyengébb, mint a területileg ugyanakkora, de egységesen kormányzott birodalom.¹³⁸ Az egységállamban azonban a minisztereknek és tanácsadóknak sem jut akkora szerep; az uralkodó egyedül is képes kormányozni a neki alárendelt, szigorú hierarchiával felépített, gépként működő bürokrácia segítségével.

Bürokrácia

Az állam céljának megfelelő kormányzat sikerét elsősorban a gondosan felépített bürokrácia hivatott biztosítani, így ennek kell az uralkodó figyelmének középpontjában is állnia. A „bölcsek kormányzat” harmadrészt a hivatalnoki szervezet kiépítésében és a hivatalnokok helyes kiválasztásában nyilvánul meg.¹³⁹ Az uralkodónak minden hivatalnokot vizsgáztatnia kell, hogy rendelkezik-e a szükséges és kiváló tulajdonságokkal és képességekkel. Lehetőleg mindenkinek arra a helyre kell kerülnie a hivatali apparátusban, ahol tapasztalatait a legjobban hasznosíthatja és ahol a feladatok ellátására a legjobban alkalmas.¹⁴⁰ Olyan országok tapasztalatai, ahol a hivatalvárlás szokásban van, mutatják, hogy milyen káros következményei lehetnek annak, ha a hivatalnokokat nem ezeknek az alapelveknek

muß nur die Seele von allen diesen verschiedenen Angelegenheiten seyn, und den Leitfaden beständig in starker Hand behalten.” — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 80.

135 *Heinrich Otto Meisner*: Das Regierungs- und Behördensystem Maria Theresias und der preußische Staat. In: Die Entstehung des modernen souveränen Staates. Hrg. H.H. Hofmann, Köln-Berlin, 1967. 224.

136 *Alfred Ritter von Arneth*: Geschichte Maria Theresia's. Bd.4. Wien, 1870. 173.

137 *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 267. (2/17. § 1-2.), 288. (2/21. § 9.)

138 „Solche verschiedene Staaten eines Regenten, die ihre besondere Regierungsformen haben, sind allemal schwächer, als ein einziges Reich von eben dieser Größe, das eine gemeinschaftliche verfassung hat.” Ezért egyesült Lengyelország és Litvánia, vagy Anglia és Skócia. A birodalom egységét a birodalom országait elválasztó kereskedelmi privilégiumok és vámok megszüntetésével is meg kell valósítani. — *J.H.G. v. Justi*: Staatswirtschaft i. m. 1. Teil § 13. (42.), § 17. (45.)

139 *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 81-85.

140 Beck azt is hozzáteszi, hogy lehetőség szerint saját alattvalóit részesítse előnyben az idegenekkel szemben. — *H. Conrad* (Hrg.): i. m. 268. (2/17. § 3.)

megfelelően választják ki.¹⁴¹ Justi e téren szakít a rendi felfogással és értékítélettel is: a hivatalnokok megválasztásánál az uralkodó akkor követi el a legnagyobb hibát, ha a rendi hovartartozásra, a születésre van tekintettel, nem a hivatali állásokat tölti be (megfelelő) emberekkel, hanem az embereknek ad hivatali állásokat. Még a nemesség sem lehet ez alól kivétel; nemest csak abban az esetben szabad előnyben részesíteni, ha két egyforma képességű jelölt közül kell választani. A hosszú idő, míg a hivatalnok feljebb kapaszkodik a hivatali ranglétrán, elegendő időt biztosít az uralkodónak, hogy alaposan megismerje őt és képességeit. A hivatalnok hűségét és becsületességét ugyan nehezebb ellenőrizni, de amennyiben az államban rend uralkodik, a hivatalnokokat semmi sem ösztönzi hűtlenségre és csalásra.

A hivatalnoki szervezet működésének, ügyvitelének pontos rendje negyedrészt a „bölc kormányzat” feltétele.¹⁴² Az illetékességi körök szigorú körülhatárolása, speciális szabályzatok és rendelkezések, instrukciók, melyek a hivatalnokot közvetlenül az uralkodó politikai akarathoz igyekeznek kötni,¹⁴³ a feladatok és a határidők kínos pontossággal való megszabása — mindez Justi szerint elengedhetetlen feltétele a hivatali szervezet megfelelő rendjének. Ezenkívül mindenekelőtt az ügyek összefüggéseit és az ügyintézés meggyorsítását kell szem előtt tartani.

Ahogy az uralkodó a hivatali szervezet segítségével irányítja, ellenőrzi és fegyelmezi alattvalóit, azaz ahogyan az állam felvigyáz a társadalomra, ugyanúgy kell az uralkodónak felvigyáznia a bürokráciára is, jutalmaznia és büntetnie hivatalnokait. E tekintetben Justi különösen a kínai intézményeket tartja példa értékűnek.¹⁴⁴ A hivatalnok cselekedetei közül nem azokat kell jutalmazni, melyeket hivatali kötelességből amúgy is végre kell hajtania, ahogyan ez — mint Justi kritikusan megjegyzi — a Habsburg monarchiában történik, hanem a hivatali kötelességeken túlmenő szolgálatokat, melyek az államnak különleges hasznot hajtanak. Vagy esetenként a hivatali kötelességek teljesítésének különlegesen kiemelkedő és tökéletes módját kell jutalmazni.¹⁴⁵ A jutalom mértékét Justi szerint a következő szempontok szerint kell meghatározni: Elsősorban a cselekedet megítélése, hogy valóban hasznos volt-e és esetleg példamutató-e. Másodsorban a megjutalmazandó rendi hovartartozása, állása, hiszen — itt Justi még a rendi szemléletet képviseli — aki magasabb helyet foglal el a rendi hierarchiában, azt magasabb jóvedelem is illeti meg, hogy státuszának megfelelően élhessen. Harmadszorra a jutalmak megállapítása során figyelemmel kell lenni az állam anyagi helyzetére, azaz a takarékoság, a költségek csökkentése a kitüntetések esetében — akár csak a büntetések kiszabásánál, hogy az okozott kár megtérüljön — ugyancsak fontos

141 Beck nem utasítja el ilyen határozottan a hivatalásárlás intézményét, de jelzi hátrányait. — I. m. 269. (2/17. § 4-5.)

142 *J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht* i. m. 86.

143 *K.G.A. Jeserich – H. Pohl – G.C. v. Unruh* (Hrg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*. Bd.1.: Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reichs. Stuttgart, 1983. 299.

144 *J.H.G. v. Justi: Vortrefliche Einrichtungen der Sineser, in Ansehung der Belohnung und Bestrafung vor die Staatsbedienten*. Aus: *Recueil d'observations curieuses*. In: *Uő.*: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 115-131.

145 *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit einer genauen Belohnung und Bestrafung der Bedienten eines Staats*. In: *Uő.*: *Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 104.; I. Frigyes Vilmos hasonlóan vélekedett a hivatalnokok jutalmazásáról. — *Hans Hattenhauer: Geschichte des Beamtenums*. Köln–Berlin–Bonn–München, 1980. 93.

szempont.¹⁴⁶ Mivel a hivatalnokok jutalmazásának Justi ilyen központi szerepet szán a jól működő bürokrácia kiépítésében, a jutalmazás szerinte nem függhet az uralkodó kényétől-kedvétől, hanem pontos törvényekkel kell szabályozni: „Igen! a törvény alapján az állami hivatalnokok egyetlen érdemleges cselekedete se maradjon jutalom nélkül, ahogyan minden megvetendő vagy káros cselekedetük [...] büntetést vonjon maga után.”¹⁴⁷

Azonban az állam szolgálatában álló férfiak köre nem korlátozódhat csupán a hivatalnokokra, hanem jutalmakkal és kitüntetésekkel másokat is szorosabban kell az államhoz fűzni és példaképül állítani. Justi általában is érvel amellett, hogy — elsősorban morális szempontból — milyen hasznot jelent az állam számára, ha a különleges érdemeket felmutató személyek egy kis csoportja szolgálataiért kitüntetésben részesül.¹⁴⁸ A „valódi becsvágy” mindig is nagy és nemes tettek, jó szolgálatok, hasznos felfedezések és különleges képességek forrása volt, melyről az állam sem mondhat le. Az ilyen becsvágyból eredő hasznos cselekedeteket nem pénzzel és gazdagsággal kell jutalmazni, hiszen „...a gazdagság sohasem válhat egy államban egyetlen mozgató erővé anélkül, hogy a magánszemélyeket ne töltené el túlzottan a haszonlesés és ne okozná azt, hogy a polgárok igen kevéssé törődnek a közjával.”¹⁴⁹ — módosítja Justi saját utilitarista boldogság-fogalmát. Nem pénzzel és más anyagi előnyökkel kell tehát ilyen esetben jutalmazni, hanem kitüntetéssel, példaképül állítással.¹⁵⁰ Az ilyen kitüntetések, hogy értéküket megőrizték, csak ritkán szabad osztani és nem lehet őket örökölni sem. Ily módon az állam a kiválasztottak kis csoportját állíthatja saját szolgálatába, akik mások számára példaképül szolgálnak. Dicsőség, érdem és az állami szolgálat így szorosan összekapcsolódnak egymással, mely másrésről az állami hivatalnokok becsületének törvényes védelmében is kifejezésre jut.¹⁵¹

A szolgálat, az állam szolgálata, akár Luther felfogása szerint a fejedelem és rajta keresztül Isten iránti engedelmes szolgálatként, akár a pietista tanítás alapján a *praxis pietatis* parancsolataként értelmezték, vagy — mint a felvilágosodás racionális jogfelfogásában — a személyes szabadság megőrzésével közvetlenül a hivatal, az *officium* betöltéséből kerül levezetésre, erős hangsúlyt kap és szigorú kötelezettségeket ró a hivatalnokokra.¹⁵² A hivatali és szolgálati kötelezettségeket a

146 *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit* i. m. 108.

147 „Ja! es sollte von Rechts wegen keine einzige verdienstliche Handlung derselben [der Bedienten des Staats] unbelohnt bleiben, so wie auch jede von ihnen verwerflichen und schädlichen Handlungen, sie mag aus Vorsatz, oder Irrthum, aus Ungeschicklichkeit, oder Nachlässigkeit geschehen, ihre Strafe finden sollte.” — *J.H.G. v. Justi: Die Nothwendigkeit* i. m. 110.

148 *J.H.G. v. Justi: Von einer vor verdiente Leute einzuführenden besondern Würde und Ehrenzeichen.* In: *uö.: Gesammelte politische und Finanz-Schriften* i. m. Bd.1. 315-322.

149 „...der Reichthum kann nie die einzige Triebfeder in einer Republik seyn; ohne alle Privatpersonen allzusehr mit Eigennutz zu erfüllen und zu verursachen, daß die Bürger von dem gemeinschaftlichen Besten wenig gerührt werden.” — I. m. 320.

150 Justi „különleges címként” javasolja a „derék, becsületes ember” melléknevet („den Beynamen eines Ehrenmannes”) és „kitűnő külső jeleként”, hogy a kitüntetett az uralkodó vagy az állam védőszentjének képmását hordja („...[als] äußerliches vorzügliches Ehrenzeichen [...] das Bildnis des Regenten, oder des Schutzheiligen des Staates öffentlich zu tragen”) — I. m. 321.; Ilyen szerepet töltenek be a kínai mandarinoknál a „szorgalom jelvényei” vagy a „dicsőségtáblák”. — *J.H.G. v. Justi: Vortreffliche Einrichtungen der Sineser* i. m. 123., 127.

151 *Preußisches Allgemeines Landrecht II.20.,5.* rendelkezik az „állammal szembeni tisztelet megsértéséről”: „aki az első állami hivatalnokok egyikét hivatala gyakorlása közben szavakkal vagy tettel megsérti”, azt börtönnel kell büntetni. — *H. Hattenhauer:* i. m. 145.

152 I. m. 148-156.

17. század közepétől, de különösen a 18. században egyre pontosabban és részletebben határozzák meg, és előírásokban rögzítik. Ezt a törekvést ugyan az uralom abszolutista felfogása táplálta — a fejedelem ezzel igyekszik pótolni a gyengülő személyes függést —, mégis részben hozzájárult ahhoz is, hogy az állam tevékenységét törvényes előírások nemcsak körülbástyázták, de be is határolták.¹⁵³ A szolgálat, az előírt köteleességek vállalása révén a hivatalnok erősebben függ az államtól, az uralkodótól: miközben az alattvalók mindig számíthatnak az „uralkodó szeretetére és jóságára”, addig az állami hivatalnokok, hivatalt betöltő személyekként „hanyagságuk, ügyetlenségük, érdek vezette törekvéseik és család esetén semmiképpen sem részesülhetnek elnézésben”.¹⁵⁴ Bár a hivatali köteleességek teljesítését a „külső” fegyelmezés eszközeivel, a hivatalnokokról rendelkező büntető törvényekkel és még inkább a katonai gyakorlatban jól bevált *conduitlesták* alkalmazásával elérhette az uralkodó, mégis csak a „belső” fegyelmezés, az állam etikájával egyre inkább összeolvadó szigorú hivatalnoki etika alapján épülhetett ki a megbízhatóan működő bürokrácia.¹⁵⁵ A hivatalnok kötelessége, tanítja Beck az ifjú Józsefnek, hogy hivatalát szorgalommal és hűen vigye, a „közjót” önös érdekei elé helyezze és magaviseletéről előljárójának vagy az uralkodónak számot adjon.¹⁵⁶ II. József államfelfogásának leginkább kierelelt dokumentuma, a többször kibocsátott és széles körben publikált *Pásztorlevél*¹⁵⁷ is ezt, a „közbiztonság” megvalósításán fáradozó uralkodó szemléletével azonosuló hivatalnok-etikát helyezi a középpontba.

Szigorú pontossággal felépített hivatali szervezet, jutalmakkal és büntetésekkel fegyelmezett és feltétlenül megbízhatóvá tett hivatalnokok — ez jellemzi Justinál az ideális bürokráciát, a kizárólag az uralkodótól függő, az uralkodó akaratát megvalósító „államgépezetet”.¹⁵⁸ A kora újkori filozófia a mechanisztikus

153 K.G.A. Jeserich–H. Pohl–G.C. v. Unruh (Hrg.): i. m. 352-354.

154 J.H.G. v. Justi: Von der wahren Macht i. m. 89.

155 H. Hattenhauer: i. m. 148-159.

156 „Übrigens ist jeder Beamte in Kriegs- und Friedensgeschäften schuldig, seinem Amt fleißig und treulich vorzustehen, das allgemeine Beste seinem Eigennutz vorzuziehen und auf Begehren des Landesherrn oder Vorgesetzten von seinem Betragen Rechenschaft zu geben.” — H. Conrad (Hrg.): i. m. 270. (2/17. § 6.)

157 II. József 1781. március 21-én intézte első „Pásztorlevélét” az udvari kormányiszékek főnökeihez. — A Staatsrat tagjainak votumával és az arra adott válasszal együtt közli Friedrich Walter (Hrg.): Die österreichische Zentralverwaltung. Abt.II. Bd.4.: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780-1792). Aktenstücke. Wien, 1950. 1-7., magyar fordításban ld.: Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. 419-421. A Magyar Országos Levéltárban (A-39:1781/2485.) őrzött másolat alapján.; a második, 1783. december 13-án kibocsátott „Pásztorlevél” bővebb terjedelemben, minden állami hivatalnokhoz szólt. — közli F. Walter (Hrg.): i. m. 123-132., magyar fordításban Beér János–Csizmadia Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. 276-286. vagy Csizmadia Andor (szerk.): Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarországon. Bp. 1979. 113-125.; Ennek közzétételére II. József nagy súlyt fektetett. Az OSZK-ban három különböző kiadása is megtalálható: Eine Probe der weisen Regierung Josephs des Zweyten in einem Handbillet an seine Chefs und sämtliche geistliche und weltliche Obrigkeiten der Oesterreichischen Erblande vor Seiner Abreise nach Italien. Wien 1784.; Josephs des Zweyten Erinnerung an seine Staatsbeamten am Schlusse des 1783ten Jahres. Pest [1784.]; Felséges második Józsefnek Az ő Közjóbéli Tiszteihöz adott Intése 1783dik Esztendőnek végén. Ford. Benyák Bernárd A.O.S. Pesten [1784].

158 Johann Georg Schlosser a bürokrácia, az állam elgépiesedésétől félve érvel a „conduitlesták” civil hivatalokban való bevezetése ellen: „...kommt dann noch unglücklicher Weise zu dieser das Formalistische des Militär-Dienstes auch in den Civil-Dienst; so wird bald unsere Justiz- und Regierungs-Verwaltung weder mehr Rath finden bei denen, die rathen sollen, noch Tätigkeit bei de-

szemléletet az államra és az emberre is kiterjeszti:¹⁵⁹ „Semmi sem hasonló annyira egy géphez, mint egy jól berendezett és bölcs kormányzattal rendelkező állam.”¹⁶⁰ A gép szimbolizálja a bürokratikus állam ésszerű, átgondolt szerkezetét. Az „államgépezetet” az uralkodó irányítja és tartja mozgásban;¹⁶¹ ez egyben kötelessége is, hiszen ő az egyetlen, aki a gépezetet áttekinteni, működését ellenőrizni képes.¹⁶² A bürokrácia gépszerű működése, melyet a „legtökéletesebb fegyelem és rend”¹⁶³ jellemez, biztosítja elsősorban a kormányzat hatékonyságát és ezzel az állam hatalmát.

A bürokráciát Justi szerint ugyanaz kell hogy jellemezze, mint az állam hatalmának másik támaszát, a hadsereget.¹⁶⁴ A hadseregben azonban még fokozottabb mértékben kell érvényesülnie a rendnek és fegyelemnek, hiszen az állam ereje nem a hadsereg nagyságán, hanem jó szervezetén és a katonák bátorságán nyugszik. A *rend*, azaz a pontosan meghatározott kötelességek, az engedelmesség és pontosság; a *fegyelem*, mely egyben a katona bátorságának egyik forrása is, valamint a *dicsőség* (a katona bátorságának másik forrása a dicsvágy) egyaránt jellemzik a katonai és civil szolgálatot. Ahogyan Justi megköveteli, hogy az uralkodó személyesen álljon az állami bürokrácia élén és irányítsa azt, ugyanúgy tanácsolja azt is, „hogy egy uralkodó, aki valóban hatalmas akar lenni, hadseregét személyesen vezesse.”¹⁶⁵ Ugyanakkor a „kölcönös szeretet”, a „gondoskodás”, „jóság” és „nyájasság”, mellyel az uralkodó katonáit megnyerni törekszik, az uralkodót és katonáit ugyanolyan szoros, patriarchális kötelékbe fűzi össze, mint az uralkodót és alattvalóit.

A „bölcs kormányzatnak”, az állam célja megvalósítása érdekében, előrelátónak kell lennie és készenlétben kell állnia, hogy minden lehetséges veszélyt elhárítson.¹⁶⁶ A véletlen, a váratlan szerencsétlenség mentségül szolgálhat az egyén, de

nen, die thun sollen, und selbst das Band der Gesellschaft, das nur Herzen und Hände durch Liebe und Vertrauen zusammenschlingen wollte, wird dann zu einer Kette werden, die nur Maschinen an Maschinen hängt.” — *Johann Georg Schlosser*: Briefe über die Gesetzgebung überhaupt und der Entwurf des preußischen Gesetzbuchs. Frankfurt, 1789. idézi *H. Hattenhauer*: i. m. 159.

159 *B. Stollberg-Rilinger*: Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstentums. Berlin, 1986. különösen 105-116.; vö. *Julien Offray de La Mettrie*: L’homme machine. 1748. magyar fordításban: Az ember-gép In: *Üö.*: Filozófiai művek. 2. kiad. Bp. 1981. 395-457.

160 „Nichts ist einer Maschine so ähnlich, als ein wohl eingerichteter und mit einer weisen Regierung versehener Staat. Alles verschiedene in seiner Beschaffenheit und alle Arten der besondern Geschäfte und Angelegenheiten, müssen auf das allgeräueste zusammen hängen, und immer eines dem andern, wie bey einer Maschine zur Unterstützung und zu Beförderung der allgemeinen Kraft dienen, welche der Staat besitzen soll.” — *J.H.G. v. Justi*: Die Nothwendigkeit i. m. 102.

161 „Ein wohl eingerichteter Staat muß vollkommen einer Maschine ähnlich seyn, wo alle Räder und Triebwerke auf das Genaueste ineinander passen; und der Regent muß der Werkmeister, die erste Triebfeder oder die Seele seyn, wenn man so sagen kann, die alles in Bewegung setzt.” — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 86.

162 „Ein weiser Regent ist gleichsam der Vorsteher und Aufseher bey der Maschine des Staats. Sein wachsames und hellsehendes Auge muß diese Maschine beständig in allen ihren Theilen übersehen. Sobald der geringste Theil dieser Maschine leidet, und in Gefahr stehet, verdorben zu werden; so muß er diesem leidenden Theile zu Hülfe kommen;...” — *J.H.G. v. Justi*: Auf was Art die Regierung den Zusammenhang und das Aufnehmen des Nahrungsstandes durch die Abgaben leiten kann. In: *Üö.*: Gesammelte politische und Finanz-Schriften i. m. Bd.1. 616.

163 „vollkommenste Zucht und Ordnung” — *J.H.G. v. Justi*: Von der wahren Macht i. m. 87.

164 I. m. 91.

165 „...daß ein Monarch, der wahrhaftig mächtig seyn will, seine Armee in eigener Person anführen muß” — I. m. 94.

166 I. m. 98.

nem az uralkodó számára: felkészületlenségével az uralkodó elhanyagolná legelső kötelességét, alattvalói boldogságáról való gondoskodást. Végül a „bölc kormányzat” feltétele számos gyakorlati, gazdaság- és társadalompolitikai cél megvalósítása is. Ezek a célok, mint a teli kincstár, a virágzó mezőgazdaság, kereskedelem és manufaktúra ipar, valamint a „jó policey” azonban „csak a hatalmat támogató és segítő eszközök”, nem pedig a „bölc kormányzat”, az állam hatalmának lényegi összetevői.¹⁶⁷ Ezzel a korai merkantilista-kameralista elméletekben megfogalmazott konkrét, gazdaság- és társadalompolitikai célokról a hangsúly Justinál áttevéődik az általános államelméletben megfogalmazott ideális célra, a „közjó” megvalósítására és a megvalósítás feltételeire: a központosított, bürokratikus szervezett, abszolút egységállamra.

*

Nem volt ennek a tanulmánynak a célja II. Józsefnek az államról és a kormányzatról vallott felfogása pontos meghatározása és forrásának megjelölése. II. József kétségkívül nem tekinthető valamely koherens államelmélet képviselőjének és következetes gyakorlati megvalósítójának. Nézetei több forrásból származhattak, illetve különböző politikai elméletek tételeivel kerülhettek párhuzamba, s az sem bizonyos, hogy ellentmondásoktól mentes eszmerendszert alkottak. A nagy emlékiratokban, a levelezésben és a rendeletek bevezetőjében megfogalmazott argumentációkban a merkantilista-kameralista nézetek, az „államtudományok” tételei és a fiziokrata tanok egyaránt megtalálhatóak, miközben úgy az államfelfogás alapjaiban, mint a kormányzati-gyakorlati törekvésekben következetes és logikus irányvonal ismerhető fel. E probléma pontos tisztázása azonban csak aprólékos filológiai munkát is megkövetelő eszmetörténeti kutatással érhető el.

II. József és kormányzata jobb megértéséhez azonban — úgy érzem — Justi és Beck az államról, az uralkodóról és a kormányzatról megfogalmazott nézeteinek áttekintése is közelebb visz. Felfogásukban — az előbbiét II. József feltehetően, az utóbbiét, habár fiatal korában, bizonyosan megismerte — számos olyan elem fellelhető és kontextusában értelmezhető, amelyre a császár és tanácsadói támaszkodhattak, amelyet a „reformabszolutizmus” ideológiájában is felhasználtak, és amelyeket megismerve a kortársak számára is követhetővé válhattak a kormányzat törekvései.

167 I. m. 55-74., 99.; A 17-18. századi „Polizei- und Landes-ordnungen” tartalmára és a társadalmat átalakító hatására ld. *Marc Reaff: The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800.* New Haven-London, 1983.

PÓTÓ JÁNOS

HARMADIK NEKIFUTÁSRA

A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949

„Az Akadémia tekintetében a párt taktikai álláspontja az Akadémia lassú meghalasztása, a teljes passzivitás volt” — olvashatjuk egy később még részletesen elemzendő, 1949 júniusi dokumentumban. A párt természetesen a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülésével 1948 júniusában létrejött Magyar Dolgozók Pártja (MDP), mely már megalakulásakor kiadott programnyilatkozatában kategorikus imperatívuszsként szögezte le: „Meg kell teremteni a magyar tudomány legfelsőbb irányító szervét.”¹ A két idézetet ugyan egy egész év választja el egymástól, közös jelentésük mégis egyértelmű: az MDP vezetői nem az Akadémiára gondoltak programjuk megfogalmazásakor, sőt, tervek szerint éppen az Akadémia ellenében kell létrehozni a tudományt szervező és irányító centrumot. Az Akadémia ugyanis addigi fennállása alatt tudósok köztestületeként működött, sohasem irányított, nem szervezte a tudományos kutatást, legfeljebb pályadíjaival, kiadványaival megpróbálta azt orientálni. Az MDP célkitűzése viszont ennek éppen az ellenkezője: a tudományos kutatást a termelés szolgálatába kell állítani, ehhez tervszerűség és szervezettség szükséges, ezt a feladatot pedig csak egy irányító központ tudja ellátni.

Felmerült az a gondolat is, hogy esetleg az Akadémia is átalakítható lenne ilyen irányító centrummá, de a döntéshozók ezt már megszületésekor elvetették: „Az egyházi iskolák államosítása után helytelen volna a közvéleményt az Akadémia szétverésével izgatni” — áll egy, az MDP titkársága számára készült jelentésben.² Az Akadémia tehát csak szétverése árán lett volna alkalmassá tehető a kijelölt szerepre, ezt a hatalom taktikai megfontolások alapján ekkor nem vállalta, így az MDP más úton látott „a magyar tudomány legfelsőbb irányító szervé-

1 A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata és szervezeti szabályzata. Bp. é.n. [1948.] 39.

2 Idézi Kónya Sándor: A Magyar Tudományos Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia egyesítése (1949). Magyar Tudomány 35 (1990) 213. A következő tanulmányok tárgyalják még részletesen a Tanács és az Akadémia egyesítését: Szelei László: A Magyar Tudományos Tanács megalakulása. Magyar Tudomány 14 (1969) 247–253.; Szelei László: A Magyar Tudományos Tanács szervezete és működése. Magyar Tudomány 14 (1969) 510–521.; A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk.: Pach Zsignond Pál. Szerk.: Vörös Antal. Bp. 1975. 363–370. (Írta: Kónya Sándor.); Kónya Sándor: Az Akadémia átszervezése 1949-ben. Magyar Tudomány 19 (1974) 774–783.; Péteri György: Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. Századvég 1989 1–2. sz. 18–35.; Kónya Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949. Magyar Tudomány 34 (1989) 469–507.; Kónya Sándor: Történelmi fordulatok az alapszabályok tükrében. Magyar Tudomány 37 (1992) 1254–1261.

nek” megteremtéséhez. Másfél év alatt három kísérlet történt erre: egy rövid életű pártszerv, az MDP Tudományos Bizottsága volt az első, ezt egy államhatalmi szerv, a Magyar Tudományos Tanács követte, majd végül, harmadik nekifutásra a vegyes képletűvé átalakított Akadémia.

A Tudományos Bizottság

Először az MDP saját keretein belül próbálkozott. Az 1948 nyarán, az MDP Központi Vezetősége kultúrpolitikai osztályának keretében megalakult Tudományos Bizottság a következőképpen határozta meg feladatait: „A magyar tudományos élet (a) demokratikus reformjának, (b) racionális megszervezésének és (c) tervszerű munkájának központi irányítása és ellenőrzése.”³ E céloknak megfelelően saját hatáskörébe tartozónak nyilvánította az összes egyetemet és főiskolát, a tudományos és kutatóintézeteket, a múzeumokat, tudományos könyvtárakat, az Akadémiát, a külföldi tudományos kapcsolatok intézését, az Országos Ösztöndíjtanácsot, a tudományos egyesületeket és szövetségeket valamint a tudományos folyóiratokat, azaz *minden intézményt, szervezetet és produktumot, aminek a tudomány műveléséhez valami köze volt.*

Elvileg, a céljait tekintve ez a bizottság irányította a párt tudománypolitikáját, a gyakorlat azonban rövid úton megmutatta, hogy egy szűk döntéshozó grémium⁴ önmagában működésképtelen, tehát ha nincs *mit* és nincs *mivel* vezetnie, azaz ha nincs rögzített *jogköre* és nincs hivatali szervezete, *apparátusa*. Ugyanakkor a bizottságnak az is gondot okozott, hogy a saját hatáskörébe tartozónak nyilvánított intézmény- és szervezetegyesítés mind fenntartóit, mind felügyeletét tekintve rendkívül decentralizált volt.⁵ A Tudományos Bizottság terveiben pedig egy centralizált, egy központból irányított „tudományos gépezet” szerepelt (már maga a terminus is önmagáért beszél). Fel is hívták az MDP vezetőinek figyelmét arra, hogy „az államhivatalok racionalizálása során gondoskodni kell arról, hogy a Tudományos Bizottság hatáskörébe tartozó szerveket állami vonalon a kultuszminisztérium VI. ügyosztályára és a létesítendő Tudományos Tanácsra koncentráljuk”.⁶ A Tudományos Bizottság tehát azért kezdeményezte a Magyar Tudományos Tanács létrehozását, hogy legyen egy, a bizottság vezetése alatt álló hivatali szervezet, mely a tervezett centralizációt előbb végrehajtja, majd pedig igazgatja az így létrehozott „tudományos gépezetet”.

3 Tudományos Bizottság [1.], dátálatlan [1948. július]. Akadémiai Levéltár, a Magyar Tudományos Tanács iratai (a továbbiakban: AL MTT), 1. doboz 1. dosszié (a továbbiakban: 1/1.).

4 A Tudományos Bizottság tagjai voltak: a bölcsészettudományi, az orvosi, a műszaki és a közgazdaságtudományi szakkadertanácsok vezetői (Andics Erzsébet, Weil Emil, Zentai Béla és Berei Andor), a kultuszminisztérium államtitkára (Alexits György), a kultuszminisztérium VI. ügyosztályának vezetője (Szántó Zoltán) és a Társadalmi Szemle főszerkesztője (Fogarasi Béla). A bizottság titkára Lakatos Imre volt. Mint a fent idézett dokumentum megjegyzi: „Egyes kérdések tárgyalására bevonható még Lukács György és Nagy Tamás.” 3. jz-ben i. h.

5 „Tudománypolitikánk most következő szakaszának alapvető feladata tudományos gépezetünk mozgósítása a tervezési szolgálatában. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesük, gyökeresen át kell alakítani ezt a gépezetet, meg kell szüntetni anarchiáját és izolált sejtekre bontottságát és átgondolt, a termelés szükségleteivel konkrét kapcsolatban álló munkatervnek kell alárendelni.” Tudományos Bizottság [2.], dátálatlan [1948. július], AL MTT 1/1.

6 Ld. 3. jz-ben i. h.

Ennek megfelelően dolgozta ki a bizottság a felállítandó Magyar Tudományos Tanács működésének alapelveit. Elsődleges feladatául az „országos tudományos terv” elkészítését szabta, ennek előfeltételeként pedig az országban folyó valamennyi tudományos kutatás felmérését részletes kérdőívek kiküldése útján. Meghatározták a kidolgozandó országos tudományos terv preferenciáit (kulcsszó a „termelés szempontjából fontos”), valamint az egyes intézmények és a Tanács leendő viszonyát: „Egyes központi jelentőségű intézeteknek közvetlenül a Tanácshoz kell tartozniuk, másoknak, bár függetlenül működnének, a szokottnál szorosabb kapcsolatot kell tartaniuk a Tanáccsal.”⁷ Az első csoportnál két konkrét intézményt említ a tervezet, a Tihanyi Biológiai Intézetet és a „szervezés alatt álló központi kutatólaboratóriumot”, de a következő „gumi-paragrafus” alapján a tervezet lehetőséget ad akár az összes tudományos intézménynek a Tanács közvetlen fennhatósága alá sorolására: „Egyéb működő központi jelentőségű intézmények, melyekről a tájékozódás szerint kiderül, hogy legcélszerűbben a Tanács vezetése alatt működhetnek, és egyéb intézmények, melyeket az országos tudományos terv szükségesnek tart.”⁸

A Tudományos Bizottság központosító törekvéseit plasztikusan mutatja az egyetlen részletesen kidolgozott terv, az imént „szervezés alatt álló”-ként említett, de ténylegesen soha létre nem jött központi kutatólaboratórium terve. Az elképzelés szerint központi helyen, Budapesten létesítenének egy laboratóriumot, amiben minden olyan műszerből lenne egy darab, melyek túl drágák ahhoz, hogy egy-egy intézmény saját maga be tudná szerezni. A terv szerint a létesítendő Tudományos Tanács dönti majd el, milyen műszereket szerez be a központi laborba, s a Tanács küld majd ki külföldre egy-egy fiatal kutatót, hogy elsajátítsa a beszerzendő műszer kezelését. Ő állítja majd itthon üzembe a szerkezetet, betanítja a technikusokat, s a műszer ettől kezdve minden kutatónak rendelkezésére áll.⁹ Íme a kutatóintézeteket kiszolgáló „tudományos gépállomás” terve. A háború utáni anyagi szűkösség közepette kétségtelenül racionális elképzelés, de ott bujkál benne az a gondolat is, hogy a központ, a Tanács dönthesse el, mikor és mit vizsgáljanak mondjuk az ország egyetlen elektromikroszkópján — s természetesen belelásson az eredményekbe is.

Első átmenet: a Magyar Tudományos Tanács létrehozása

1948. augusztus 2-án terjesztette az országgyűlés elé Dinnyés Lajos miniszterelnök „a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában” alkotott törvényjavaslatot, amely nemcsak hűen tükrözi az MDP Tudományos Bizottságának korábban ismertetett elképzeléseit, de magát a törvényjavaslatot is a Tudományos Bizottság

7 A Magyar Tudományos Tanács működése, dátátlan [1948. július], AL MTT 1/1.

8 Uo.

9 A központi kutatólaboratórium, dátátlan [1948. július], AL MTT 1/1.

készítette.¹⁰ Így aztán nem meglepő, hogy a Tanácsnak a törvényben biztosított jogköre hasonlóan parttalan, mint amit a Tudományos Bizottság korábban magának vindikált, azaz a Tanács hatáskörébe tartozik az összes tudományos kutatásra, az azt végző személyekre és a felhasznált berendezésekre vonatkozó adatok összegyűjtése, az országos tudományos feladatok kijelölése, ezek munkatervének elkészítése majd a végrehajtás ellenőrzése, véleménynyilvánítás mindennemű tudományos munka támogatása, illetőleg az egyetemi és főiskolai tanárok kinevezése tekintetében, javaslattétel a tudományos intézetek vezetőinek kinevezésére, valamint a tudományos kiadványok terveinek felülvizsgálata. Azaz gyakorlatilag minden, aminek a nevében a *tudomány* szó előfordul, a törvényjavaslat értelmében a Tanács hatáskörébe tartozik.¹¹

A képviselőházi vitában¹² Kisházi Mihály, a Keresztény Női Tábor képviselője felvetette: miért nem az Akadémia keretében indul meg a tudományos élet korszerűsítése? Rudas László az MDP nevében a „királyi többszörös” csalhatatlan fensőbbiséggel válaszolt: „... szívesen bízánk az Akadémiára, mert ez annak volna a jele, hogy az Akadémia feladata magaslatán áll. De ki mondhatja nálunk a Magyar Tudományos Akadémiáról, ... hogy ma tudományos feladata és nemcsak tudományos, hanem a tudományt irányító feladata magaslatán áll?”¹³ Helyeselte Rudas a törvényjavaslat azon pontját is, hogy a Tanács ne egy minisztérium, hanem közvetlenül a miniszterelnök felügyelete alá tartozzék, hiszen — mint mondotta — „a tudományos élet tervszerűsége nem egyes szakminisztériumok feladata, hanem összminisztériumi feladat”.¹⁴ Az országgyűlés a javaslat szövegét változtatás nélkül elfogadva alkotta meg az 1948:XXXVIII. törvénycikket a Magyar Tudományos Tanács felállításáról.

Amilyen gyorsan megszületett a törvény, olyannyira lelassultak ezután az események. Már szeptember közepén összeült ugyan a Tudományos Bizottság utasítására egy „pártaktíva”,¹⁵ s összeállított egy listát a Tanács leendő tagjairól és títárságáról,¹⁶ ezután viszont három hónap telt el újabb és újabb személyi javaslatokkal, változtatásokkal. Gondos kezek válogatták a tudósokat, mérlegeltek múltjukat, politikai megbízhatóságukat, miközben többször állást foglalt Soós Leventéné, az MDP káderosztályának referense is.¹⁷ Végül december elejére letisztult a lista, s a köztársasági elnök kinevezte Gerő Ernő közlekedésügyi minisztert a Tanács elnökévé, Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert a Tanács társelnökévé, Vajda Imrét, az Országos Tervhivatal elnökét, valamint

10 A törvényjavaslat végleges szövege — amely teljesen egyezik az elfogadott törvénytöveggel — ugyanazon az írógépen készült, mint a *Tudományos Bizottság [1.], A Magyar Tudományos Tanács működése és A központi kutatólaboratórium* című, már hivatkozott dokumentumok. AL MTT 1/1.

11 Törvényjavaslat a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában, datálatlan [1948. július vége], AL MTT 1/1., illetve 1948:XXXVIII. törvény: Magyar Közlöny 1948. szeptember 8. 202. sz. 2086.

12 A vitát részletesen ismerteti *Szelei L.: A Magyar Tudományos Tanács megalakulása i. m. 247–253.*

13 Uo. 250.

14 Uo.

15 A „pártaktíva” tagjai: Berei Andor, Fogarasi Béla, Rusznyák István, Erdős Tamás és Dúzs János.

16 Feljegyzés Gerő elvtárs részére a Tudományos Tanáccsal kapcsolatos kérdésekről, 1948. szeptember 17. Készítette: Dúzs János. AL MTT 1/2.

17 Ld. AL MTT 1/2. dosszié iratai.

Rusznayk Istvánt és Zemplén Gézát az elnökség tagjaivá, továbbá a Tanács három szakosztályának tagjait.¹⁸

A Tanács szervezeti felépítését, tagjainak névsorát nézve első pillantásra akár el is hihetnénk, hogy valóban egy tanácsadó tudományos grémium jött létre. Élén ugyan jórészt politikusok álltak, de három szekciójának 25 tagja közül 22 egyetemi tanár volt, 17 egyben akadémikus, sőt, néhányan az Akadémia ekkori igazgatótanácsának is tagjai voltak. Látszólag tehát egy új kis akadémia jött itt létre, a tudósok egy új gyülekezete, csakhogy *a tagokat nem választották, hanem kinevezték, a kiválasztás elsődleges szempontja pedig nem a tudományos teljesítmény, hanem a politikai megbízhatóság volt.* Ráadásul — mint ezt majd még részletesen látni fogjuk — maga a szervezet sem úgy működött, mint ahogy az egy tudományos társaságtól elvárható lett volna, de még csak nem is úgy, ahogy azt a törvény megszabta. Kinevezték ugyan az elnököt, társelnököt és az elnökség tagjait, politikai megbízhatóságukhoz sem férhetett semmi kétség, csakhogy ez az *elnökség soha semmilyen határozatot nem hozott, nem is hozhatott, hiszen a Tanács fennállása alatt egyetlen alkalommal sem ült össze. Együttes ülése — tehát amin a szakosztályok és az elnökség tagjai is részt vettek — is mindössze egyszer volt a Tanácsnak, az ünnepélyes alakulóülés 1949. február 25-én. A szakosztályokban 1949 áprilistól ugyan rendszeres munka folyt, sőt, tevékenységükbe gyakran bevontak olyan tudósokat is, akik nem voltak ugyan a Tanács tagjai, de szakértői voltak az éppen vitatott kérdéskörnek. Csakhogy a szakosztályok semmiben sem dönthettek, csupán ajánlásokat tehetek, s még ajánlásaikat is erősen megszürték a szakosztályok titkárságai. De még csak azt sem a szakosztályok tagjai döntötték el, hogy melyik kérdést ítélik a legfontosabbnak — a megvitandó témát készen kapták a titkárságtól. Sőt, megelőzendő a partizán-akciókat, a Tanács vezetése általános érvényű elvi határozatban szögezte le: „Nem minden tudományos kérdést kell a szakaktíváknak megtárgyalnia, lesznek kérdések, melyeket különböző okoknál fogva nem a szakbizottságok fognak megtárgyalni. (Mint perspektíva természetesen a kezdeti centralizáció után a decentralizáció fog következni a tudományos intézetek mellett működő aktívák formájában.)”¹⁹*

Nem működött tehát az elnökség, 1949 áprilisig a szakosztályok sem, s később is csupán megvitathatták a kijelölt penzumot — a Magyar Tudományos Tanács mégis betöltötte azt a funkciót, amiért létrehozták: közvetlen politikai-ideológiai irányítása alá vonta és a központi tervezés rendszerébe integrálta a tudományos kutatást. A Tanácsot ugyanis az elnökség helyett a *pártkollégium* vezette, az érdeemi munkát pedig a szakosztályok helyett a *titkárság* végezte.

Az „össztudományos főminisztérium”

1948. december 11-én nevezték ki Alexits György matematikust a Tanács ügyvezető titkárává, s két hét múlva a megszerveződő titkárság már megkezdte az elő-

18 A társadalomtudományi szakosztály tagjai: Lukács György, Rudas László, Andics Erzsébet, Fogarasi Béla, Zsirai Miklós, Szalai Sándor, Erdei Ferenc, Szabó Imre és Mérei Ferenc. A természettudományi szakosztály tagjai: Straub F. Brunó, Petényi Géza, Alexits György, Buzágh Aladár, Gombás Pál, Sántha Kálmán, Fejér Lipót és Somos András. A műszaki tudományok szakosztályának tagjai: Komondy Zoltán, Mihailich Győző, Gillemot László, Major Máté, Bognár Rezső, Hevesi Gyula, Észtó Péter és Jáki József. AL MTT 1/2. Közli továbbá: *Szelei L.*: A Magyar Tudományos Tanács megalakulása i. m. 252. és *Kőnya S.*: A Magyar Tudományos Tanács i. m. 215.

19 Az MTT [párt]kollégiumának 1949. május 14-i ülésén hozott határozatok. AL MTT 1/6.

készületeket a tudományos kataszter összeállításához. Részletes kérdőíveket küldtek szét az intézeteknek és a kutatóknak, melyekben a korábbi illetve a jelenleg folyó kutatásokra vonatkozó kérdések szerepeltek.²⁰ (Ezen kérdőívek feldolgozásával kívánták elkészíteni az országos tudományos katasztert s ennek alapján az országos tudományos tervet.) A munka volumenére jellemző, hogy az egyéni kérdőív hat, az intézményi tizennégy oldalból állt s mindkettőt öt példányban kellett visszaküldeni.²¹ 1949. február végéig kb. ezer intézményi és mintegy hétezer egyéni kérdőív érkezett vissza a Tanács titkárságához.²² A levéltári anyagban azonban semmi konkrét nyoma nincs annak, hogy a tudományos kataszter elkészült volna. Áprilisisig biztosan semmi sem történt a begyűjtött anyaggal,²³ később is csupán utalásokból valószínűsíthető, hogy a kérdőívek valamilyen szintű feldolgozása megtörtént. Arra viszont még csak utalás sincs, hogy mire használták ezt a katasztert — ha egyáltalán elkészült.

Alexits mindenesetre nagyon magabiztosan látott munkához. Még ki sem küldték a kérdőíveket, ő máris leírta egy jelentésében a következő, feljelentésszámba menő mondatokat, melyeket tisztességgel legfeljebb a kérdőívek feldolgozása után lehetett volna megfogalmazni: „Az egyes kutatók minden irányítás és megfontolás nélkül egyszerűen azokkal a kérdésekkel foglalkoznak, amelyeket a véletlen elébük sodor, vagy amelyek régi rutinjuk alapján számukra aránylag könnyen megoldhatónak látszik [sic!]. Ennek következtében a tudományos intézetek munkája is teljes össze-visszaságban folyik és ami még rosszabb, számos tudományos intézet határozottan ellenáll a népi demokrácia kívánságainak, vagy azért, mert vezetők nem látják munkájuk társadalmi jelentőségét és helyét a szocializmus építéséért folyó tevékenységben, vagy pedig ezért, mert tudatosan sabotálják a népi demokrácia célkitűzéseit. A Tudományos Tanács legfontosabb elvi feladata ennek az anarchikus állapotnak a megszüntetése és 1949 végéig olyan tudományos terv elkészítése, amely az 1950-el kezdődő 5 éves tervbe szervezsen beilleszkedik.”²⁴

A fenti mondatokból is tükröződő *prekonceptió* és *tervfetisizmus*, továbbá *centralizált, bürokratikus igazgatás* jellemzi a titkárság egész tevékenységét. 1949. április végéig ez volt a Tanács egyetlen működő részlege, „a Tanács motorja”²⁵ — mint tagjai magukat nevezték —, s az ekkor magához gyűjtött jogkörökkel egyre inkább a titkárság, az apparátus jelentette magát a Tanácsot. Ide futottak be a jelentések, itt készítették elő a szakosztályok vitáit és a pártkollégium határozatait, itt adták ki az utasításokat és itt ellenőrizték azok végrehajtását. A szakosztályok csak formálisan illeszkedtek ebbe a bürokratikus, hatósági szisztémába. Jól jellemzi a titkárság adminisztratív módszerei és a tudomány valódi művelői közötti távolságot egy szakosztályi vitában elhangzott vélemény. Mikor ugyanis a titkárság kidolgozta a negyedévi beszámoló jelentések rendszerét, miszerint minden

20 A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTA KK), a Régi Akadémiai Levéltárban (a továbbiakban: RAL) 29/1949. szám alatt maradt fenn 2 db. kitöltött egyéni kérdőív és Alexits György kísérőlevele 1948. december 24-i dátummal.

21 Uo. és *Szelei L.*: A Magyar Tudományos Tanács szervezete i. m. 515.

22 Alexits György beszéde a MTT alakuló ülésén, 1949. február 25. AL MTT 1/3.

23 A Magyar Tudományos Tanács működése, datálatlan [1949. április 1. után], AL MTT 1/1.

24 Javaslat a Tudományos Bizottság számára a Tudományos Tanács munkájának megindítása tárgyában, 1948. december 6. Készítette: Alexits György. AL MTT 1/1.

25 A Magyar Tudományos Tanács működése, datálatlan [1949. április]. AL MTT 1/1.

kutatónak pontos elszámolást kellett adnia negyedévenként arról, hogy az általa kutatott témák közül melyikre hány munkanapját fordította, s mindez hogyan viszonyul az egyéni tervéhez, a műszaki szakosztály vitáján valaki megjegyezte: „Ha egy amerikai ügynök látná ezeket az előírásokat, jól fel tudná használni, mint bizonyítékot a tudományos szabadságának elvételére.”²⁶ (A titkárság véleménye azonban ettől nem változott meg, a negyedévi jelentéseket kötelezővé tették.)

Hiába tűzte ki célul a titkárság a „legmodernebb, bürokráciamentes adminisztráció” megteremtését, mikor saját működésének leírása, tehát az általuk ideálisnak, elérendőnek tekintett állapot is egy túlbonyolított szervezet képét mutatja. Volt napi, másod- és harmadnaponkénti, heti és havi értekezlet-típus, továbbá „a kérdések és feladatok áttekintésének megkönnyítésére nem szabad megvetni az olyan bevált módszereket sem — olvasható az instrukcióban —, mint a kézi kartotékrendszerek, szervezeti táblázatok, munkamenet vázlatos rajzai, grafikonok, melyek a terv állását tüntetik fel, térképek, ahol a Tanács intézményei és kapcsolatai láthatók, a Tanács programját, eseményeit feltüntető falitáblák, a főbb eseményekről szóló képes beszámolók” stb. Ahhoz, hogy a titkárság munkatársai az egész „tudományos gépezetet” irányítani tudják, munkájuk mellett még „a szokványos ideológiai képzésen felül tudománypolitikai és általános tudományos továbbképzésben” is részt kellett venniük, aminek tartalmáról a tervezet a következőképpen tudósít: „A titkárság tagjainak kezébe kell adnunk a Szovjetunió tudománypolitikájáról és általános tudományos kérdésekről szóló műveket... Meg kell rendelni és le kell fordíttatni a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának összes tudományos terveit. Figyelemmel kell kísérni a nyugati sajtót is, különösen elvtársaink írásait.” A „kollektív munka, szigorú kritika–önkritika, fokozott egyéni felelősség” szentháromságának megtartását minden munkatárstól megkövetelték, hiszen „a titkárság tagjai mind elvtársak”, azaz MDP-tagok voltak.²⁷

Alig szerveződött meg a titkárság, az addigi „fő mozgató”, az MDP Tudományos Bizottsága azonnal könnyűnek bizonyult. Egy 1949. január végi, nem tudni ki által és kinek a részére készített feljegyzés arról panaszkodik, hogy a Tanács „szakszerű pártirányítása” ugyan a Tudományos Bizottság feladata lenne, de ennek nem tud megfelelni, mert egyrészt kevés tagjai közt a műszaki szakember, másrészt — s ez itt a fő — Alexits előbb mindig Gerő Ernővel egyeztet, s csak azután, a már eldöntött ügyeket viszi a Tudományos Bizottság elé. A javaslat pedig: „Gerő elvtárs vezetésével és egy-két vezető ipari elvtárs bevonásával” meg kellene erősíteni a bizottságot.²⁸ De nem ez történt. Áprilisig a titkárság és Alexits önállóan — pontosabban: nyilván továbbra is Gerő Ernővel egyeztetve — intézte az ügyeket, a Tudományos Bizottság feladat híján elhalt, az MDP Politikai Bizottsága pedig felállította a Tanács irányítására a *pártkollégiumot*. Feladatkörét a következőképpen határozták meg: „A magyar tudományos élet irányítása a Magyar Tudományos Tanácson keresztül az elnökség és a titkárság útján. Dönt minden jelentős elvi kérdésben és azokban a gyakorlati kérdésekben, amelyekben végső fokon a MTT elnöksége vagy főtitkára [a] döntését kéri. Tagjait és felelősét

26 Jelentés a MTT műszaki szakosztályának 1949. április 30-i üléséről, 1949. május 11. Készítette: Zentai Béla. AL MTT 1/6.

27 I.d. 25. jz-ben i. h.

28 Feljegyzés a kultúrpolitikai osztály Tudományos Bizottságáról, 1949. január 26. AL MTT 1/5.

a Párt Politikai Bizottsága jelöli ki. A Kollégium intézi a folyó ügyeket, és a nagyobb jelentőségű, főképp elvi kérdéseket pedig továbbviszi.”²⁹ 1949. áprilisban létrejött ezzel a tudományirányítás csúcsszerve, melynek tagjai Gerő Ernő, Révai József, Kossa István, Hevesi Gyula, Lukács György és Alexits György lettek.³⁰ *A pártkollégiumról azonban nemhogy a Tanács létesítését elrendelő törvényben, de még a Tanács ügyrendjében sem esik egyetlen szó sem.*³¹ Ez azonban akkor senkit sem zavart: a pártkollégium rendszeresen, kéthetenként ülésezett, ülésein jegyzőkönyvet vezettek, határozatokat hozott, melyek egy kisebb része miniszterelnöki rendelet formájában később legitimálódott, a határozatok többségét azonban — mit sem törődve a legitimáció hiányával — egyszerűen végrehajtotta a titkárság. Nagyobb horderejű ügyekben — mint még látni fogjuk — a pártkollégium elvi irányítóként egyetlen szervezet ismert el maga fölött, az MDP titkárságát.

De kit is érdekelt volna a pártkollégium legitimitása, mikor a tudományirányítás „adu ászát” a titkárság és a pártkollégium mindvégig szorosan a kezében tartotta: teljes egészében itt osztották el ugyanis a tudományos kutatások finanszírozására biztosított költségvetési támogatást. Más fajta támogatás pedig az államosítások után már nem létezett. A Tanács működését ennek ellenére mégis folyamatos hatásköri villongások jellemzik. Hiszen eredeti, a törvényben biztosított jogosítványai szerint csak *magát a kutatást* irányíthatta a Tanács, a *kutatást végző szervezetet nem*. A tanszékek, intézetek és laboratóriumok szervezetiileg továbbra is a szakminisztériumokhoz tartoztak, a Tanács csak abba szólhatott bele, hogy *mit* kutassanak. E kettő azonban a gyakorlatban nehezen választható el, így gyakorta súrlódásokhoz vezetett több minisztériummal vagy éppen az Országos Káderosztállyal, sőt az is előfordult, hogy miközben a Tanács titkársága egy-egy intézet hosszú távú tervein és fejlesztésén dolgozott, a fenntartó szakminisztérium éppen megszüntette vagy átszervezte azt. „Az utóbbi időben is többször előfordult, hogy a minisztériumok valamilyen okból átszervezik intézeteiket és ezzel kirántják alólunk az öt éves tudományos tervünkben számításba vett alapot”³² — olvasható egy jelentésben. De nemcsak a kettős irányítás „rendszere” okozott súrlódásokat, hanem a szakminisztériumok és a Tanács ellenérdekeltsége is. A szaktarca ugyanis a *napi szükségletek* megoldása felé szorította az általa fenntartott kutatóhelyeket, ugyanakkor a Tanács ebben az évben, 1949-ben, fennállása egyetlen évében az öt éves tudományos terv lázában égett, így a *hosszú távú* tervezésben volt érdekelt.

29 A Pártkollégium, datálatlan [1949. április]. AL MTT 1/4.

30 Jelentés Gerő elvtárs számára a Magyar Tudományos Tanácsról, datálatlan [1949. május 28–31.]. Készítette: Erdős Tamás és Soós Leventéné. AL MTT 2/1.

31 Vö. Péteri Gy.: i. m. 27.

32 Javaslat a pártkollégium számára a tudományos kutatóintézetekké való minősítés elvi kérdése tárgyában, 1949. október 10. AL MTT 6/1. Javaslat a MTT és a VKM viszonyának rendezésére, datálatlan [1949. június]. AL MTT 1/7. Előterjesztés a pártkollégium számára egyetemi tanárok nyugdíjazása, kinevezése és megbízatása tárgyában, datálatlan [1949. szeptember]. AL MTT 1/10. A VKM például megszüntette a Műegyetem Atomfizikai Tanszékét, miközben a Tanács azt molekuláris fizikai kutatóintézeté kívánta továbbfejleszteni. Beszél a hatásköri vitákról egy 1949 áprilisi dokumentum is (ld. 25. jz-ben i. h.), pedig akkor még csak a titkárság működött a Tanácsból, egy októberi dokumentumban pedig, mikor már egyértelműen látszott, hogy a Tanács hamarosan megszűnik, még mindig csak elérendő célként fogalmazódott meg, hogy a „felmerülő szervezési és káderproblémákat pedig ... az illetékes szakminisztériumokkal megbeszélés útján kell rendezni, nem pedig az adminisztratív útban rejlő erőszakoskodási lehetőségek kihasználásában”. Javaslat a pártkollégium számára a tudományos kutatóintézetekké... i. h. AL MTT 6/1.

A Tanács e ködös és szétfolyó jogköre fennállása alatt egyetlen ponton konkretizálódott, de ez a mozzanat döntő jelentőségű a szervezet jellege szempontjából. Egy 1949. augusztus 5-én kelt kormányrendelet ugyanis felhatalmazta a Tanácsot arra, hogy „... a tudományos kutatás terén működő egyes intézményeket (intézeteket, hivatalokat, tervező irodákat stb.) az illetékes szakminiszterrel egyetértve tudományos kutatóintézeté minősíthet”, illetőleg ezt bármikor megszüntetheti. Kimondja továbbá a rendelet, hogy az így létrehozott intézeteknél bármiféle változtatás (átszervezés, fejlesztés, munkatársak alkalmazása vagy elbocsátása stb.) csak a Tanáccsal egyetértésben történhet, továbbá az intézetek kötelesek költségvetésüket és munkatervüket jóváhagyásra a Tanácsnak bemutatni.³³ (Jellemző módon maga ez a kormányrendelet is a Tanács titkárságán készült, végleges szövegét pedig a pártkollégium hagyta jóvá.³⁴)

E jogkör birtokában valódi minisztériummá, *tudományügyi minisztériummá* vált a Tanács.³⁵ Egyrészt azért, mert e rendelet egyértelműen a szakminisztériumok *mellett* jelölte ki a helyét, másrészt azért, hogy immár önmaga határozhatta meg, mit tekint tudományos kutatásnak, tehát *önmaga határozhatta meg saját tevékenységi körét*. E tudományos főhatóság azonban sajátos helyzet foglalt el a minisztériumok között, hiszen az egymástól független, vertikálisan építkező szaktárcák rendszerében a Tanács mintegy horizontális minisztériumként funkcionált. Nem fölrendeltje ugyan az egyes szaktárcáknak, mint pl. a Nép gazdasági Tanács, de belenyúlik minden olyan minisztérium tevékenységébe, ahol tudományos kutatás folyik, s hogy mit tekint annak, azt lényegében maga dönti el. A más tárcákba való belenyúlás szó szerint értendő, hiszen a Tanács működésének leírása követelményként állítja, hogy „... minden minisztériumban és állami szervben kell hogy legyen a Tanácsnak egy összekötője és annak egy helyettese”.³⁶

Már a kortársak is érzékelték a szervezet funkcióváltását, azt, hogy a Tanács hamar hatósági, miniszteriális jelleget öltött. A titkárság munkatársai — saját szempontjukból teljesen érthetően — elég eufemisztikusan fogalmaznak a jelentések „önkritika-passzusaiiban”, 1949. áprilisban például ekképp: „A tudósoknak az az érzésük, hogy egy újabb hivatal, sőt pártszerv létesült »felettük«.”³⁷ Egy hónappal később már egyértelműbb, de ugyanakkor magyarázkodó és „építő” az önkritika: „A Tanács eddigi működésének szervezeti hibája, hogy a titkárság a szervezéssel járó állandó munka közben önkéntelenül adminisztratív térre csúszik, és így a tudományos élettel való kapcsolata némileg miniszteriális jelleget vesz fel... A további fejlődésben meg kell erősíteni a Tanács munkáját a titkársággal szemben és a titkárság kapcsolatait az állami szervekkel annyira kiépíteni, hogy képes legyen az adminisztratív munka csökkentésével többet foglalkozni a

33 4180/1949/163. Korm. sz. rendelet a tudományos kutatóintézetek kijelölése és ellenőrzése tárgyában, 1949. augusztus 5. AL Elnökségi iratok (a továbbiakban: Eln.) 37/5/4.; AL MTT 1/4.; MTA KK RAL 360/149.

34 A titkárság által készített rendelet-tervezetben a tudományos kutatóintézeté minősítés joga kizárólag a Tanácsot illette volna meg. A pártkollégium ülésén szűrték be a szövegbe „az illetékes szakminiszterrel egyetértve” részletet. A MTT pártkollégiumának 1949. július 2-i ülésén hozott határozatai. AL MTT 1/8.

35 Péteri Gy.: i. m. 27. úgy jellemzi a Tanácsot, hogy „e szervezet felépítésében, jogkörében a szovjet típusú akadémia összes fontos kelléke jelen volt”. Véleményem szerint ez inkább majd az átalakított akadémiára lesz jellemző, a Tanács kifejezetten hatósági, miniszteriális szervezet volt.

36 Ld. 25. jz-ben i. h.

37 Uo.

tudományos problémákból származó konkrét feladatokkal.”³⁸ A titkárság, az adminisztráció túlsúlya azonban minden önkritika ellenére mindvégig fennmaradt.

Nem lehet itt célunk teljes egészében bemutatni a Tanács működését.³⁹ Megkerülhetetlen viszont a Tanács és a kutatóintézetek kapcsolatának kérdésköre. Egyrészt, mert a Tanács tevékenysége e területen okozta a legnagyobb változást, másrészt mert ez a szál folytatódik majdan az Akadémia történetében.

A Tanácsnak kezdetől egyik elsődleges célja volt a *saját kutatóintézeti hálózat* kiépítése. Kezdetben azért, mert másolni kívánták a példaképet, a szovjet akadémiát, később azonban emellett egyre nagyobb súllyal estek latba a kutatóintézetek kettős irányításának hátrányos tapasztalatai, a már említett, folyamatos hatásköri viták a szakminisztériumokkal. A megvalósítás során azonban ezt a célkitűzést is erősen deformálta a titkárság munkamódszere, a hatósági, adminisztratív irányítás, a mennyiségi mutatók bővölete. 1949 végén, mikor kb. nyolc hónapos tényleges működés⁴⁰ után a Tanács beolvadt az Akadémiába, az országban 283 tudományos kutatóintézet létezett:⁴¹ 14 orvostudományi (5%), 28 matematikai–fizikai (10%), 37 társadalomtudományi (13%), 95 műszaki (34%) és 109 mezőgazdasági (38%). Tehát 204 intézet (72%) kapcsolódott közvetlenül a termeléshez (a műszaki és a mezőgazdasági intézetek), ezért lehetett oly meghatáro-

38 Ld. 30. jz-ben i. h.

39 A Tanács tevékenységének méltatására ld. *Szelei L.*: A Magyar Tudományos Tanács szervezete i. m. 512–520., kritikájára *Péteri Gy.*: i. m. 27–29. Azt, hogy milyen mélységekig nyúlt bele a Tanács a tudományos és nem csak a tudományos életbe, jól jellemzi a következő történet. 1949. július 28-án a *Világ* című lapban megjelent egy cikk „Világgraszólló magyar találmány a sertésorbánc elleni ojtóanyag” címmel. A cikk szerint Manninger Rezső professzor most találta fel ezt a szérumot. Másnap Gerő Ernő levélben kérdezi meg Erdős Tamást, a Tanács titkárát, Alexits helyettesét, hogy igaz-e a hír, illetve felszólítja: gondoskodjon a titkárság arról, hogy ilyen közlések a Tanács tudta nélkül ne kerülhessenek nyilvánosságra. Ismét egy nap múlva, július 30-án Biacsí Imre kétszöt feljegyzést Erdős Tamásnak: amit a cikk közöl, az mindenképpen túlzás, mivel ezt a szérumot már régen felfedezték, Manninger professzor most csupán tökéletesítette azt, de még egyébként sem zárult le a kutatás. Még ugyanezen a napon kelt Alexits jelentése Gerő Ernőnek: a pártkollégium határozata alapján már régen felszólította a Tanács titkársága a Miniszterelnökség sajtó osztályát, hogy közöljék az összes magyar újsággal, miszerint „... tudományos kutatásra vonatkozó cikkeket csupán akkor adhatnak ki, ha legalább annak tartalmát, szükséges esetben azonban teljes szövegét is telefonon közlik a Magyar Tudományos Tanács titkárságának vezetőjével”. Ezt a rendelkezést Alexits szerint most elszabotálták, de jelen eset kapcsán „... a sajtó osztály közölte velem — folytatódik Alexits jelentése —, hogy már kiadtak egy rendelkezést, amely szerint találmányokra vonatkozó cikkeket [a lapok] engedély nélkül nem közölhetnek”. AL MTT 2/2. dosszié iratai. De elvi határozatot hozott a pártkollégium például arról is, hogy „... helytelen az a gyakorlat, mely szerint a külföldi meghívások túlnyomórészt személyre szólnak. Igyekeznünk kell arra, hogy a legrövidebb időn belül a külföldi kongresszusra szóló meghívások a magyar államhoz vagy valamilyen tudományos testülethez (Akadémia, egyesületek stb.) érkezzenek.” Így tudniillik a pártkollégium dönthetné el, ki utazhat külföldre. Nem mintha egyébként nem a pártkollégium döntött volna a kiutazásokról, de ha személyre szólt a meghívás és az illetőt nem akarták kiengedni, a pártkollégium nem küldhetett mást. Ugyanezen az ülésen a meghívások rendjét is szabályozták: „Elsőségek a Szovjetunió és a népi demokráciák tudósai, majd a nyugati tudósok közül olyanok hívandók meg, akik politikailag is megfelelnek.” A MTT pártkollégiumának 1949. július 16-i ülésének határozatai. AL MTT 1/8. Egy konferencia-részvétel rendkívül jellemző dokumentumait teszi közzé *Horváth Zsolt*: *Jobb félni, mint megjedni. História* 14 (1992) 3. sz. 31.

40 A Tanács alakuló ülése ugyan 1949. februárban volt, de tényleges működése áprilisban indult meg. Ekkor kezdtek működni a szakosztályok és ekkor alakult meg a pártkollégium (korábban csak a titkárság működött), áprilisban alapították az első intézeteket is. Decemberben pedig már beolvadt a Tanács az Akadémiába.

41 [Táblázatos kimutatás a tudományos kutatóintézetekről], datálatlan [1949. december], AL MTT 6/1. A további adatok is ebből a kimutatásból származnak.

zó jelentősége a hatásköri vitákban a gazdaság napi érdeke és a tudomány érdeke ellentétének. A 283 intézet 56%-a, 159 intézet tartozott egyetemekhez és főiskolákhoz, a többi elsődleges tevékenysége a kutatás és nem az oktatás volt. Az összesítő statisztikából lepárolt „átlag-intézet” a következőképpen festett 1949 végén: 5 dolgozószbójában, 3 laboratóriumában és 1 műhelyében összesen 20 alkalmazott dolgozott; közülük — az intézet vezetőit is beleértve — 8 fő foglalkozott kutatással, 6 dolgozott segítőként a laboratóriumokban, a további 6 fő pedig a dokumentátorok, adminisztrátorok és hivatalsegédek létszáma.

Meglehetősen kicsi hát ez az „átlag-intézet”, s hogy ilyen, abban a Tanácsnak is nagy szerepe volt. Nyolc hónap alatt ugyanis 69 új intézetet hozott létre, azaz átlagosan hetente kettőt. De ha csak a szervezetiileg önálló, nem tanszékhez kapcsolt új intézeteket tekintjük — ezek száma 26 —, akkor is *9–10 naponta született egy-egy új, önálló intézet*. Valóságos „gründolási lázban” égett tehát a Tanács, érdemes azonban kicsit a számok mögé néznünk, mielőtt kritikátlanul elalélnánk e páratlan teljesítmény láttán.

Nem célunk, s minden esetben elsődleges forrásunk sincs arra, hogy akár csak a 26 önálló intézetet sorra vegyük, két lényeges, általánosan jellemző mozzanatot azonban ki kell emelnünk. Az első: az új intézet elnevezés mögött nem mindig áll valóban új alapítású szervezet, gyakran csupán már meglévő intézmények egyesítését vagy szétbontását jelenti. Példa lehet erre az ekkor Kelet-európai Intézetnek nevezett, korábban Teleki Pál Tudományos Intézet megszüntetése, ami egygel csökkentette az 1945 előtt alapítottak számát s egyszerre *négyvel* növelte az új intézetekét, hiszen az alapintézményt felnégyeléssel szüntették meg, s így született az Állam- és Jogtudományi, a Történettudományi és a Nyelvtudományi Intézet, valamint a Földrajzi Könyv- és Térképtár — valamennyi a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) felügyelete alatt.⁴²

A másik kiemlendő mozzanat, hogy az új intézetek egy része *fantom*-intézet volt, csupán papíron, a statisztikában létezett. Egy-egy intézet fantom-léte lehetett időleges, de akár végleges is. A Közgazdaságtudományi Intézet pl. három évi fantom-léte alatt mindössze egy félbehagyott tanulmánykötetet produkált a VKM felügyelete alatt, s alig észrevehető léte és még feltűnésmentesebb kimúlása után alapítják majd meg 1954-ben az Akadémia azonos nevű intézetét.⁴³ De ekkor, 1949-ben fantom-intézet még a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) is, melynek szervezése és tervezése ugyan már megkezdődött, de az épületek alapozása Csillebércen még nem. A KFKI esetét persze magyarázhatja, hogy ez egy akkor 70–100 millió forintra tervezett nagyberuházás, de ugyanekkor, ugyanezt a fantom-létet éli egy másik majdani akadémiai intézet, az Alkalmazott Matematikai Intézet is, aminek beruházási költségei a KFKI-énak 0,2%-át sem érték el.⁴⁴

42 A Kelet-európai Intézet feldarabolásának gondolatát először a Tanács társadalomtudományi szakosztálya tárgyalta meg 1949. május 6-i és 9-i ülésén, a pártkollégium jóváhagyta, majd a 4231/1949/190/M.T. sz. rendelet tett pontot az ügy végére 1949. szeptember 9-én. AL MTT 1/4. és 1/6.

43 Ugyancsak a társadalomtudományi szakosztály javaslatára a pártkollégium 1949. július 2-án határozta el a Közgazdaságtudományi Intézet felállítását s ugyanakkor a Magyar Gazdaságkutató Intézet megszüntetését. Ez utóbbi feloszlását augusztus 6-án rendelték el, az új intézetet pedig a 4232/1949/190/M.T. sz. rendelet alapította meg 1949. szeptember 9-én. AL MTT 1/8. és 23/14. Vö. továbbá Péteri Gy.: i. m. 27–28.

44 Ld. AL MTT 1/5. és 1/10. dossziék iratai.

A pénzszűke tehát önmagában nem magyarázza, miért kényszerültek ezek az intézetek időlegesen fantom-létre. Források tömege panaszkodik „krónikus káderhiány”-ról,⁴⁵ amin — tekintve a káderezés alapelveit⁴⁶ — nem is csodálkozhatunk, a valódi ok azonban inkább a titkárság adminisztratív módszereiben lehetett fel. Ez az új alapításoknál valahogy úgy írható le, hogy a szakosztályi vitában vagy a titkárságon körvonalazódott egy megoldandó problémakör, a titkárság megfogalmazta a rendelettervezetet, a pártkollégium módosításokkal jóváhagyta, minisztertanácsi rendelet megalapította az intézetet, kijelölte a fenntartó minisztériumot, a Tanács titkársága meghatározta az intézet feladatkörét (a megoldandó problémakört, amitől az egész folyamat elindult) — aztán a titkárság kipipálta az „elintézett” ügyet. S ekkor megkezdődött a hónapokig tartó huzavona, levelezés nemcsak arról, hogy ki vezesse az új, immár létezőnek tekintett intézetet, hanem arról is, hogy egyáltalán kik dolgozzanak majd benne. Sokáig sorjáznak majd még a káderjelentések, de a negyedéves terv egy pontja „elintéztetett”.

A *valóban* életre hívott új intézmények helyzete sem volt mindig sokkal jobb. Gerő Ernő például a Tanács alakuló ülésén egy sor ipari kutatóintézet és laboratórium felállítást hirdetett meg. Másfél hónap múlva egy kormányrendelet meg is alapított öt ipari kutatóintézetet, négy kutatólaboratóriumot és kilenc ipari kutatási bizottságot. De újabb három hónap múlva, miután az addigi Ipari Minisztérium kettéosztódott Nehézipari és Könnyűipari Minisztériummá s külön rendelet rendelkezett az intézetek szétosztásáról, a Könnyűipari Minisztérium a Tanács pártkollégiumának buzgó helyeslése mellett egyből össze is vonta a neki juttatott, negyedéve létrehozott intézeteket, laboratóriumokat és bizottságokat azzal az indokkal, hogy ezek mind „könnyűipari” kutatásokat folytatsanak.⁴⁷ A bőr-, a papír-, a textil- és a faipar persze korábban is a könnyűiparhoz tartoztak, de néhány hónappal korábban a Tanács mégis úgy látta jónak, ha külön-külön hozza létre intézeteiket. Ebből is látszik, hogy az átszervezéseknél nem mindig a „tisztán tudományos” érvek domináltak.

Mindeközben a Tanács soha nem tett le arról, hogy saját intézethálózatot hozzon létre, de különböző listák összeállításánál tovább nem jutottak. E törekvésük eredménytelenségét volt kénytelen Erdős Tamás, a Tanács titkára 1949 decemberében megállapítani, mikor a Tudományos Tanács már éppen beolvadóban volt az Akadémiába: „A Tudományos Tanács a mai napig — a Központi Fizikai Intézet és a Magyar–Szovjet Intézet kivételével — nem tudta megjelölni, melyek azok az intézetek, amelyeket az öt éves terv során mint a Tanács ill. az Akadémia saját intézeteit kívánja felépíteni.”⁴⁸

45 Vö. például a társadalomtudományi szakosztály titkárának, Gerőné Fazekas Erzsébetnek tucatnyi feljegyzését a pártkollégium részére a társadalomtudományi intézetek káder-gondjairól. AL MTT 1/7. és 1/9.

46 *Gyarmati György*: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság 34 (1991) 2. sz. 51–63.

47 Gerő Ernő beszéde a MTT alakuló ülésén, 1949. február 25. AL MTT 1/3. 3600/1949/86/Korm. sz. rendelet az ipari kutatás megszervezéséről, 1949. április 8. AL MTT 1/4. 4179/1949/163/Korm. sz. rendelet az ipari kutatás főfelügyeletének a nehézipari és a könnyűipari miniszterek közötti megosztásáról. AL Eln. 37/5/5. A MTT pártkollégiumának 1949. július 16-i határozatai. AL MTT 1/8. A Könnyűipari Intézetbe összevont szervezetek a következők: Bőr-, Cipő- és Szőrmeipari Központi Kutatólaboratórium, Papíripari Kutatóintézet, Faanyagvizsgáló és Fagazdasági Intézet valamint a Textilipari Kutató Bizottság.

48 [Erdős Tamás feljegyzése Gerő Ernő részére], 1949. december 13. AL MTT 2/1.

Mielőtt áttérnénk történetünk másik főszereplőjére, az Akadémiára, érdemes röviden időzni az imént említett Magyar–Szovjet Intézetnél, a Tanács egyik kedvenc eszméjénél, mert ennek az intézetnek a tervét szimptomatikus és szimbolikus jelentőségűnek látom. Az lett volna ugyanis ennek az intézetnek a feladata, hogy „... tudományos–politikai támaszpontul szolgáljon a magyar tudományos élet számára oly módon, hogy ... a szovjet tudomány fejlődésében fellépő nagy áramlatokat ismerteti és ennek alapján a döntő eredmények átvételét és közvetítését biztosítja”.⁴⁹ Íme a Magyar Tudományos Tanács kutatóintézeti pandanja, az „össztudományos főintézet” terve, ami valószínűleg ugyanazon okból nem valósult meg, mint ami végül az „össztudományos főminisztérium”, a Tanács megszűnéséhez vezetett. Ahogy már ötletként elvetélt az az intézet, amelyik valamiféle ideológiai piederstárlról direktívákat osztogathatott volna növénygenetikuskoknak és nyelvészeknek egyaránt, ugyanúgy vált a napi gyakorlatban egyre problematikusabbá annak a szervezetnek, a Tudományos Tanácsnak a működése, amely adminisztratív módszerekkel, hatóságként kísérletezett ugyanezzel.

Második átmenet: a Tanács és az Akadémia

1948 nyaráról, mikor még a Tudományos Bizottság próbálkozott a tudományos élet irányításával, nincs elsődleges forrásunk arról, hogyan vélekedett a pártvezetés az Akadémiáról. Csupán a történetekből következtethetünk álláspontjukra: azaz, hogy meg sem próbáltak az Akadémiához, a legtekintélyesebb magyar tudományos szervezethez közeledni, hanem központosító céljaik elérésére inkább egy új, miniszteriális szervet létesítettek, az Akadémiát kimondatlanul is egy elmúlt korszak kihalásra ítélt túlélőjének nyilvánították. Erre utalnak a későbbi dokumentumok is. 1948 decemberében például, mikor Alexits György huszonegy pontos programjavaslatot készített a Tudományos Tanács munkájának megindításához, az Akadémiáról csak igen általánosan szólt, láthatóan konkrét elképzelések nélkül.⁵⁰ Egy hónappal később, a Tanács 1949. évi munkatervének irányelveiben még ennyi sincs: egyetlen szó sem esik az Akadémiáról.⁵¹ Beszédés ez a hallgatás.

A Tanács történetének egyetlen együttes ülésén — amin az elnökség és a szakosztályok tagjai is részt vettek —, az ünnepélyes alakuló ülésen a két szónok, Ge-

49 Előterjesztés a Magyar–Szovjet Intézetéről, datálatlan [1949. július]. Készítette: Gerőné Fazekas Erzsébet. AL MTT 1/8. Alexits már a Tanács alakuló ülésén külön kiemelte ezt az intézetet, s feladatát a következőkben határozta meg: „... foglalkoznia kell a szovjet tudományos élet minden szektorának megismertetésével. A szovjet életnek, a szovjet tudomány problémáinak feltárásával.” Ld. 22. jz-ben i. h.

50 Ld. 24. jz-ben i. h. Az Akadémiáról szóló rész: „A Tudományos Akadémia fokról fokra erőteljesebb irányítása és személyi összetételének a párt intencióinak megfelelő átalakítása, munkájának felülvizsgálása és a szocializmus építésének szükségleteibe való folyamatos beillesztése.”

51 A Magyar Tudományos Tanács 1949. évi munkatervének irányelvei, 1949. január. AL MTT 2/1.

rő és Alexits előadásában egyetlen egyszer sem említette az Akadémiát.⁵² Csupán Buzágh Aladár kérdésére⁵³ — hogy tudniillik milyen lesz a Tanács és az Akadémia viszonya — válaszolva jelentette ki Gerő: „A Tudományos Akadémiát senki sem szándékozik megszüntetni. A Tudományos Akadémia megvan és *a gyakorlata fogja megmutatni, milyen lesz a viszonya a Tudományos Tanácshoz*. A Tudományos Tanács új alapokra akarja helyezni a magyar tudományos élet fejlesztését — folytatta Gerő. — Az volt az érzésünk, hogy a régi alapokon elindulni nem lehet. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a régi eredményeket nem ismerjük el, hogy azokat elvetjük, de azokra nem építünk. De *új szervre volt szükség, amelyet új szellem hat át, amely azt tűzi ki célul, hogy egyesítse az új tudományos erőket, tehát azokat, akik az országot akarják szolgálni*.”⁵⁴ Gerő első mondata arról árulkodik, hogy mégiscsak létezhetett olyan elképzelés, miszerint a testületet, fel kellene oszlatni, hiszen nem létező vádat nem érdemes elhárítani. Ugyanezt a gyanút látszik igazolni, hogy következő mondatával mégis megfenyegeti az Akadémiát, s ugyanígy e rövid passzus záró szakasza, melyben burkoltan ugyan, de azzal vádolja az Akadémiát, hogy nem akarja az országot szolgálni.

Mindez eddig csupán következtetés, de egy 1949 júniusi dokumentum teljesen tiszta képet ad az MDP-nek az Akadémiához való viszonyáról, mégpedig nem csak az 1949 júniusi helyzetről, hanem az ezt megelőző egy évről: „Az Akadémia tekintetében a párt taktikai álláspontja az Akadémia lassú meghalasztása, a teljes passzivitás volt. Ennek okai: 1. Helytelen lett volna »román útra« lépni és az Akadémiát szétverni, mert akkor elveszítettük volna az intézmény anciennitásában rejlő értéket. 2. Nem voltak és ma sincsenek olyan marxista tudományos kádereink, akikkel a részben szétvert Akadémia helyeit feltölthetjük volna. 3. Számítanunk kellett az akkor még csak körvonalalaiban kialakuló Népfront polgári rétegei oldaláról bizonyos jogosnak látszó ellenállással az Akadémia erőszakos szétverése esetén. 4. Szembentaláltuk volna magunkat még a haladó intellektuelek tekintélyes részével is.”⁵⁵ Eltekintve most a „helytelen lett volna ... az Akadémiát szétverni”, a „részben szétvert Akadémia” és az „Akadémia erőszakos szétverése” megfogalmazások többszörös belső ellentmondásától, a lényeg világos: 1948 nyarán az MDP foglalkozott az Akadémia feloszlításának gondolatával is, de végül az az álláspont győzedelmeskedett, hogy a párt állítson fel saját testüle-

52 Gerő Ernő és Alexits György beszéde a MTT alakuló ülésén, 1949. február 25. AL MTT 1/3. Gerő egyik utalását érthetjük úgy is, hogy az Akadémiára vonatkozik, de ez sem túlzottan hízelgő: „A Tudományos Tanács a tudománynak és a tudományos munkásoknak az a fóruma, amely ezelőtt nem volt meg, de amelyet létre kellett hoznunk, ha nem akartunk kibékülni azzal a tarthatatlan helyzettel, amelyet a tudományos élet terén a régi rendszertől kaptunk örökölni. *Mi fel akarjuk és fel fogjuk számolni ezt az örökséget*. [Kiemelés tőlem — P. J.] Teljesen új alapokra fogjuk és akarjuk helyezni a tudományos kutatást.”

53 Voinovich Géza, a MTA főtitkára a Tanács alakuló ülésének napján levelet írt minden olyan akadémikusnak, akiket a Tanács tagjává is kineveztek. Ebben tolmácsolja Kodály Zoltánnak, a MTA elnökének azon kérését, hogy a Tanács alakuló ülésén az akadémikus Tanács-tagok tegyék szövé az Akadémia helyzetét. MTA KK RAL 75/1949.

54 Megalakult a Magyar Tudományos Tanács. Szabad Nép 1949. február 26. 3. Csaknem szó szerint ugyanez olvasható egy, az alakuló ülésen készült autográf jegyzetlapon, melynek feljegyzője ismeretlen. AL MTT 1/3.

55 Jelentés a pártkollégium számára a Magyar Tudományos Akadémia helyzetéről, datálatlan [1949. június első fele]. Ez a jelentés két változatban maradt fenn. Az első változatot [1.] Erdős Tamás, a véglegest [2.] Alexits György készítette. Az idézett szövegrész mindkét változatban azonos. AL MTT 1/7.

tet a tudományos élet irányítására, az Akadémiát pedig — elsősorban a költségvetési támogatás kézbe tartásával — „lassú meghalasztásra” ítélte.

Az Akadémia helyzetét az is nehezítette, hogy vagyontát már államosították, az amúgy is csekély költségvetési támogatást pedig a Tanács 1949 áprilisáig egyáltalán nem utalta át,⁵⁶ így kiadványai elapadtak, tevékenysége a minimumra csökkent. Például az 1949 januári összes ülésen, melyen — miként ma a közgyűlésen — valamennyi tagnak joga volt részt venni, csupán kilenc akadémikus jelent meg, s már az előző, decemberi ülésen is hasonlóan alacsony volt a látogatottság.⁵⁷ Közvetlen támadások is érték az Akadémiát, megkérdőjelezve még az MDP „lassú meghalasztás” taktikájának az őszinteségét is. A *Szabad Nép* például „Vége lesz a pazarlásnak” címmel közölt cikket az Akadémia felújításáról, azt kifogásolva, hogy a főkönyvtárnok lakásához vörös márványból készül a lépcső. Voinovich Géza főtítkár az Igazgatótanács ülésén beszámolt arról, hogy valóban volt ott egy vörösmárványlépcső, de az az ostromban leszakadt, s az új most vasbetonból készült.⁵⁸ E packázások közepette az Akadémia vezetői világosan látták, mire megy ki a játék. Bizonyítja ezt az osztályelnökök és osztálytitkárok 1949. február 7-i ülésének jegyzőkönyve: „Keresztury [Dezső] főkönyvtárnok magánbeszélgetéseiből arról világosítja fel a jelenlevőket, hogy a Tudományos Tanácsnak az Akadémia dolgában nincs elgondolása”, mire „Kodály Zoltán elnök megjegyzi, hogy ha az Akadémia így marad, akkor nagyon könnyű az az elképzelés, hogy hagyják békén kimúlni.”⁵⁹

A kör tehát bezárult az Akadémia körül. A Tanács a költségvetési támogatás visszatartásával zsarolta, ezzel kívánta — úgymond — az Akadémiát élénkebb tevékenységre szorítani, *ténylegesen viszont ezzel éppen elszigetelte az intézményt, taktikára állította és így konzerválta, mivel az MDP még mindig nem tudta, mit is akar kezdeni az Akadémiával.* Ezek után nem csoda, hogy az Akadémián belül megfogalmazódó reform-elképzeléseket is azonnal negligálta a Tanács. Erdey-Grúz Tibor akadémikus már 1948. januárban azt javasolta, hogy az Akadémia tagságát osszák fel „működő” és „nem működő” tagokra s a „működők” számát osztályonként 20 rendes és 20 levelező tagban maximálják. A javaslat szerint megválasztásakor mindenki automatikusan „működő” tag lenne, de ha tíz évig nem tart előadást vagy két év alatt több mint tíz osztályülésről hiányzik, „nem működő” taggá kell nyilvánítani. A „nem működő” tag nem vehetne részt az Akadémia munkájában, csak a cím viselésére lenne jogosult.⁶⁰ Az Akadémia Igazgatótanácsa akkor,

56 Az Akadémia költségvetési támogatása 1948-ban egész évre 90 ezer forint volt. 1949-re 600 ezer forintot állapítottak meg, de még az 1949. március 24-i igazgatótanácsi ülés jegyzőkönyvében is az áll, hogy végső jóváhagyásra még mindig a Gazdasági Főtanács előtt van, s remény van arra, hogy az összeget az Akadémia megkapja. MTA KK Igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei 1946–1949 (a továbbiakban: K 1352), az 1949. március 24-i ülés jegyzőkönyve. 1949. február 11-én Gerő Ernő a következő autográf noteszlapot küldte Alexitsnek: „Kodály Z[oltán] nálam járt és elpanaszolta, hogy a M. Tud. Akadémia 1949. I. 1. óta semmi támogatást nem kap. Minthogy a múlt évben Révai elvt.[árs] megígért nekik havi 50 000 forintot, ... [ezt] meg kell adnunk ... de persze erre nem tettem neki semmilyen ígéretet.” AL MTT 2/2. 1949. márciusban az Akadémia már a tisztviselőinek sem tudott fizetést adni. MTA KK A IV. osztály üléseinek jegyzőkönyvei 1947–1949 (a továbbiakban: K 1557), az 1949. február 28-i ülés jegyzőkönyve.

57 MTA KK Osztályelnökök és osztálytitkárok értekezlete 1935–1949. Az 1949. február 7-i ülés jegyzőkönyve.

58 MTA KK K 1352. Az 1949. január 21-i ülés jegyzőkönyve.

59 Ld. 57. jz-ben i. h.

60 Erdey-Grúz Tibor javaslata, 1948. január 28. A javaslatot támogatólag aláírta még Buzágh Aladár, Csűrös Zoltán, Gróh Gyula és Pais Dezső is. MTA KK RAL 41/1949.

1948 elején megtárgyalta és elvetette a javaslatot. Most, egy évvel később, 1949. februárban Erdey-Grúz a III. osztály támogatásával⁶¹ s néhány módosítással ismét betervezte javaslatát. A kiegészítések a külföldön tartózkodó akadémikusok tagságát érintik. Eszerint minden, két hónapnál hosszabb külföldi tartózkodást előre be kellene jelenteni. Az egy évig terjedő külföldi tartózkodást az Akadémia tudomásul venné, 1–3 év között az illetékes osztály döntene, hogy továbbra is „működőnek” tekinti-e az illetőt, három évnél hosszabb külföldi tartózkodás esetén pedig szüneteltetni kellene az akadémiai tagságot. Időtartamtól függetlenül ugyancsak szüneteltetni kellene az engedély nélkül külföldre távozottak tagságát, s ezáltal helyük betölthetővé válna.⁶²

Az Igazgatótanács napirendjére is tűzte Erdey-Grúz aktualizált javaslatát, de aztán a Tudományos Tanács követelésére mégsem tárgyalt róla. Közben ugyanis „Rusznayk [István], Fogarasi [Béla] és Lukács [György] elvtársak megbeszélve az Akadémia kérdéseit, arra a megállapodásra jutottak, hogy jelen pillanatban az Akadémia teljesen gyökeres átalakítása káder szempontból keresztülvihetetlen, viszont nem lehet belemenni egy áltreformba... Erdey-Grúz javaslata, amely szerint a disszidensek akadémiai tagsága szüneteljen, világosan mutatja, hogy az Akadémia mostani vezető körei csak áltreformákat és az igazi reformokat megakadályozó intézkedéseket akarnak tenni.”⁶³ Itt is ugyanaz a játék folyik tehát, mint a költségvetési támogatásnál: a Tanács belső reformokat követel, aztán mikor ezek megfogalmazódnak, lesöpri őket az asztalról, mert az „elvtársak” szerint nem elég radikálisak, nem kizárni akarják a külföldön tartózkodókat, a „disszidenseket” — olyanokat, mint Szent-Györgyi Albert, Bay Zoltán, Márai Sándor vagy Zilahy Lajos —, csupán szüneteltetnék tagságukat.

De a három akadémikus–Tanács-tagnak, Rusznayk Istvánnak, Fogarasi Bélának és Lukács Györgynek egyéb, gyanakvás-szülte ötletei is támadtak. Indítványozták például, hogy „... az Igazgatótanács kommunista tagjai, mint bizottság tárgyalhassák meg a májusi közgyűlés személyi kérdéseit és javaslataikat vigyék a Tudományos Tanács pártkollégiuma elé”.⁶⁴ Az Akadémia májusban ugyanis tisztújító közgyűlésre készült, s e javaslat alapján nyilván az MDP-nek megfelelő embereket lehetett volna a vezetői székekbe ültetni. A pártkollégium azonban még mindig vacillált: inkább úgy döntött, hogy elhalasztatja ősze az Akadémiával a tisztújítást. Az Igazgatótanács a pártkollégium e „kívánságát” végre is hajtotta.⁶⁵ Sőt, a májusi közgyűlés lefolyásába még egyszer beavatkozott a Tanács. Május 29-én volt a közgyűlés, s előző nap, a pártkollégium ülésén Alexits „napirenden kívül” elpanaszolta, hogy az akadémiai díjakat másnap „... ki akarják osztani anélkül, hogy ezt a kérdést a párt megtárgyalta volna”. A pártkollégium pedig határozott: „Alexits et. [elvtárs] intézkedjen, hogy a díjak kiosztását halasszák el.”⁶⁶ Se díjkiosztás nem volt, se tisztújítás az Akadémia közgyűlésén, a Tanácsban viszont ezekben a napokban lényeges döntések érlelődtek.

61 MTA KK A III. osztály üléseinek jegyzőkönyvei 1947–1949 (a továbbiakban: K 1556). Az 1949. február 21-i ülés jegyzőkönyve.

62 Erdey-Grúz Tibor levele Kodály Zoltánhoz, 1949. február 21. MTA KK RAL 41/1949.

63 Feljegyzés [a Magyar Tudományos Tanács főtitkára számára], datálatlan [1949. március 24. előtt]. AL MTT 2/1.

64 I. h.

65 MTA KK K 1352. Az 1949. május 6-i ülés jegyzőkönyve.

66 A MTT pártkollégiumának 1949. május 28-i ülésén hozott határozatok. AL MTT 1/6.

1949. május 27-én Gerő Ernő nyilván tisztában volt azzal, hogy másnap, a pártkollégium ülésén biztosan találkozni fog Alexits Györggyel, mégis rövid levelet küld neki, melyben felszólítja egy, a Tudományos Tanács eddigi tevékenységét, szervezeti felépítését, valamint vezetőinek tudományos és politikai jellemzését tartalmazó jelentés elkészítésére. A munkára Gerő mindössze négy napot ad Alexitsnek: „Az anyagra legkésőbb május 31-ig van szükségem”⁶⁷ — írja. Miért e sietőség, s mire kellhet Gerőnek egy összefoglaló jelentés, hiszen nyilván ugyanolyan jól tudja, mint Alexits vagy mi, hogy a Tanács teljes struktúrája ekkor legfeljebb másfél-két hónapja működött (a titkárság ugyan már 1948. december végétől, de a szakosztályok és a pártkollégium csak 1949. áprilistól). Minek kell másfél-két hónapról, de akár ötről is összefoglaló jelentést készíteni?

A valószínű válaszra — közvetlen forrásunk nem lévén — ismét csak a következő hetek történéseiből következtethetünk. A következő, 1949. június 18-án tartott pártkollégiumi ülés első napirendi pontja „A Magyar Tudományos Akadémia helyzete” címet viselte. Rádásul az e napirendi pont tárgyalásához készült jelentés két változatban is fennmaradt: az elsőt Erdős Tamás készítette, ezt Alexits saját kezűleg korrigálta, kiegészítette illetve elhagyott belőle, így jött létre a végleges, a pártkollégium elé került változat.⁶⁸ A titkárság és a pártkollégium iratanyagának áttekintése után bizton állíthatom: ez a „műgond” a titkárság munkájában — ezt az egy esetet kivéve — teljesen ismeretlen. *Ugyanaz a pártkollégium tehát, amely eddig mindent negligált, ami kapcsolatban állt az Akadémiával, most hirtelen és váratlanul napirendjére tűzi az Akadémia helyzetét.* Ennek okait az előterjesztés a következőkkel magyarázza: 1. „a haladásra hajlamos, de mégis teljesen polgári gondolkodású akadémikusok őszintén kezdik becsülni a párt tudományos programját”; 2. „az Akadémia opportunisztái a haladó tudósok uszályában annyira dörgölöznek a párthoz, hogy túllőnek a célon és ezáltal a Tudományos Tanács munkájában állandó nehézségeket okoznak”; 3. „az Akadémia aktivizálódási vágya sok esetben lehetetlenné tette a párt passzív magatartását, így a Tudományos Tanács kénytelen volt többször beavatkozni, s ez ma már az erőszak lát-

67 Gerő Ernő levele Alexits Györgyhöz, 1949. május 27. AL MTT 2/4. A sietséget enyhítendő Gerő megjegyzi: „Az azt hiszem, meg lehetne bízni Erdős Tamás és Soós né elvtársakat ennek az információs anyagnak az elkészítésével.” Erdős Tamás ekkor a Tanács titkára, Alexits helyettese volt, Soós Leventéné pedig a Tanács személyzeti osztályának a vezetője. Ugyancsen a számon található az elkészült jelentés is. Ld. 30. jz-ben i. h.

68 Ld. 55. jz-ben i. h. [1.] és [2.]. A két változat leglényegesebb különbsége, hogy az Erdős Tamás által készített [1.] változat tartalmaz egy mellékletet a következő megjegyzéssel: „Mellékletként felsoroljuk azt a 28 fasiszta vagy ellenségesen reakciós akadémikust, akiktől az átszervezés során bekövetkező választásoknál meg kellene szabadulnunk.” A lista nevei (a kádércjellemzők nélkül): Melich János nyelvész, Huszti József klasszika filológus, Láziczius Gyula nyelvész, Schütz Antal teológus, Moór Gyula jogfilozófus, Laky Dezső statisztikus, Herzog Ferenc belgyógyász, Mályusz Elemér történész, Ravasz László református püspök, Eckhardt Sándor irodalomtörténész, Lukinich Imre történész, Herczeg Ferenc író, Voinovich Géza irodalomtörténész, Heller Farkas közgazdász, Johan Béla orvos, Prohászka Lajos pedagógus, Andreánszky Gábor botanikus, Zichy István muzeológus, Fokos Dávid nyelvész, Alszegehy Zsolt irodalomtörténész, Zolnay Béla irodalomtörténész, Domanovszky Sándor történész, Tomcsányi Móric jogász, Bartók György filozófus, Czettler Jenő közgazdász, Vladár Gábor jogász, Fettes Nándor régész, Balanyi György egyháztörténész. Ezt a mellékletet a jelentés Alexits által készített végleges változata [2.] nem tartalmazta. Ez a lista, pontosabban ennek másodpéldánya még egyszer előkerült, az 1949. szeptember 16-i pártkollégiumi ülés anyagában, az „egyetemi tanárok nyugdíjazása, kinevezése és megbízatása tárgyában” készült előterjesztés mellékletként. Az előterjesztés: AL MTT 1/10., a pártkollégium ülésének jegyzőkönyve: AL MTT 1/9.

szatát kelti, amivel elvesztjük a passzív magatartásunkkal eddig megszerzett fölényünket”; 4. „a Tudományos Tanács eddigi eredményei — minden elkövetett hiba ellenére is — olyan tekintélyt szereztek a tudósok körében a párt politikája számára, hogy az akadémikusok tekintélyes része meg volna elégedve, ha a Tudományos Tanács aktíván belefolyna az Akadémia ügyeibe”.⁶⁹ A nagy „mü gond” ellenére elég szubjektív lett ez a fejtegetés, hiszen a négy pontból három az akadémikusok érzelmi életével foglalakozik. Kivételt csak a 3. pont képez, ami viszont az eddigiek ismeretében arcpírító képmutatás. Sokra tehát ezekkel nem megyünk.

Csak hogy az indoklásnak van egy 5. pontja is, s ebben szerepel az egész jelentés egyetlen kiemelt, aláhúzott mondata: „Sabanov és Gluscsenko elvtársak ittjártukban felkeresték a Tudományos Tanácsot és akkor Gluscsenko elvtárs figyelemztetett bennünket arra, hogy a Szovjet Akadémia minden elvtársi együttérzés mellett sem ismerheti el a Tudományos Tanácsot Magyarország reprezentatív tudományos szerveként, hanem, akarva nem akarva, *kénytelen az Akadémiát annak elfogadni és ettől az álláspontjától nem térhet el.*”⁷⁰ Véleményem szerint ez a döntő érv. Mikor a Tanács 1949. február 25-én megalakult, Alexits azt is célul tűzte ki beszédében, hogy „meg kell szerveznünk ... a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával való kapcsolatunkat”.⁷¹ A Tanács tehát önmagát tekintette partnernek, az Akadémia szóba sem került. A kapcsolatfelvételre március közepén került sor. Ekkor járt Ivan Jevdokimovics Gluscsenko Sztálin-díjas biológus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, Liszenko tanítványa és közeli munkatársainak egyike Budapesten, s ekkor közölte a Tanács titkárságának vezetőivel a lesújtó hírt.⁷² *Nem volt tehát még pártkollégium, nem működtek még a szakosztályok, mikor a titkárság már tudta, hogy az intézmény soha nem lehet „Magyarország reprezentatív tudományos szerve” — s ezt éppen a szovjet akadémia akadályozta meg az*

69 I. h. [2.]

70 Uo. *Gluscsenko, Ivan Jevdokimovics* (1907–?) szovjet biológus, 1939-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Genetikai Intézetében a növénygenetikai laboratórium vezetője. A micurini biológia követője, T. D. Liszenko akadémikus tanítványa és munkatársa. 1943-ban Sztálin-díjjal ismerték el a burgonyaültetés módszereivel kapcsolatos tudományos munkásságát. 1950-ben ismét Sztálin-díjat kapott A növények vegetatív hibridizációja című munkájáért. Egyik legaktívabb résztvevője a Liszenko vezette harcnak „a tudománytalan, idealista weismanizmus–mendelizmus–morganizmus” ellen. 1956-tól tagja a Lenini Össz-szövetségi Mezőgazdasági Akadémiának. 1958-tól a Szovjet Béketanács tagja, 1960-tól alelnöke. Megkapta a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét is. Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. 11. köt. 2. kiad. Moszkva, 1952. 537. (Az évente megjelent kiegészítő kötetekben nincs további adat róla.) 5000 Sowjetköpfe. Gliederung und Gesicht eines Führungskollektivs. Hrsg. *Hans Koch*. Köln, 1959. 357. Who's Who in the USSR 1961/62. Ed. by *Heinrich E. Schulz, Stephen S. Taylor*. Montreal, 1962. 963. Az iratban említett *Sabanov* neve egyik kézikönyvben sem fordul elő, nem volt tagja a szovjet akadémiának, valószínűleg követségi munkatárs vagy tolmács lehetett.

71 [Alexits György beszéde a MTT alakuló ülésén], 1949. február 25. AL MTT 1/3.

72 Emlékeztető Mihail Vlagyimirovics Szmirnov követségi tanácsos úrnak, Szovjet Nagykövetség. Készítette: Gerőné Fazekas Erzsébet. AL MTT 31/2. Továbbá ezen emlékeztető kísérőlevele, 1949. március 23. Készítette: Alexits György. AL MTT 2/4. Alexits kísérőlevele szerint a körülbelül egy hónappal korábban, tehát február végén Szmirnov, Alexits és Gerőné közt lefolyt megbeszélésről azért kiürít megkésve az emlékeztetőt, „mert megvártuk, hogy Sabanov és Gluscsenko elvtársakkal folytatott beszélgetésnél a Szovjetunió tudományos szervezési módszereire vonatkozóan nagy vonásokban máris kialakult a megbeszélés résztvevőinél egy világos összefoglaló kép ezekről a kérdésekről. Ugyanakkor azonban felmerült egy egész sor olyan fontos részletkérdéseknek [sic!] a tisztázása, amely okvetlenül szükségesé válik a helyszínen a Szovjetunió Tudományos Akadémiája struktúrájának tanulmányozásának [sic!] alkalmával.”

elismerés elutasításával. Ezért gátolt meg eddig és ezután a Tanács minden változtatást az Akadémiánál, s ezért kért Gerő másfél-két hónap működés után összefoglaló jelentést a Tanácsról, ezért készült jelentés az Akadémia helyzetéről — összefoglalóan: ezért fordult látszólag hirtelen és váratlanul a Tanács az Akadémia felé.⁷³

A Tanács és az Akadémia egyesítése

Az Erdős–Alexits-féle javaslat részletes programot is tartalmaz az Akadémia átalakítására, de indoklásként a szerzőknek előbb szükségük van egy kis ideológiára forradalmi helyzettel, a „már nem–még nem” sémájával: „... az egész társadalmi élet átállt a szocializmus építésére, amivel szemben az Akadémia valósággal szigetté vált ebben az áradatban. Elkövetkezett tehát az az állapot, mikor a fiatal haladó tudományos erők számára tűrhetetlenné vált az Akadémia formális uralma a tudomány területén s az Akadémia, mint régi uralkodó, nem képes eddigi módszereivel fenntartani uralmát. Ahogyan a hasonló helyzet a kizsákmányoltak között szükségszerűen forradalomra vezet, ugyanúgy a tudományos élet szűkebb területén is felvetődik a kérdés: nincs-e itt az ideje a halogató taktika felszámolásának? ... Alkalmas-e a jelenlegi helyzet arra, hogy az Akadémia beleegyezésével annak elavult szerkezetét megváltoztassuk és a Tudományos Tanáccsal összeolvasszuk?”⁷⁴ E tudszocos szemínáriumi szöveg szerint tehát a mindentől megfosztott, éppen csak vegetáló Akadémia az „uralkodó”, a mindenható hatóság pedig a „kizsákmányolt” ebben a tragikomédiában. De menjünk tovább.

A jelentéskészítők ezután — jó bürokrata módjára — elkezdnek a számokkal játszani, ekképp számolgtják az esélyeket: az Akadémiának „jelenleg papíron 264 tagja van”,⁷⁵ de közülük 53 beteg, külföldön vagy börtönben van, így 211 „tényleg működőképes tag” marad. Közülük 31 az MDP tagja, „akik közül csak néhány igazi kommunista, de mindegyikre feltétlenül számíthatunk a pártfegyelem alapján”. A megmaradó 180 tagból 44 „feltétlenül jóindulatú, a népi demokráciával minden tekintetben kollaborál”, 72 tag semleges, részben „apolitikus”, részben „opportunistá”, 53 „ellenséges”, 11 véleménye pedig ismeretlen. Ha tehát — számolgtat tovább a matematikus Alexits — a 11 ismeretlen véleményű is az ellenséghez csatlakozik, akkor az MDP-tagok és együttműködők 75 fős táborával 64 „ellenség” áll szemben, s ha — a legrosszabb esettel számolva — a semlegesek „felét a reakcióhoz számítjuk, ami mindenesetre túlzás”, a párt akkor is „erős 50%-os sikerre számíthat egy szavazásnál” — ráadásul mindez „az Akadémia mindennemű átszervezése nélkül” elérhető. E számháború után ismét egy forradalmi, élcsapat-tudatról árulkodó érv következik: „Ha ehhez hozzávesszük a szervezettségünkben rejlő erőt, az akadémikusok hihetetlen opportunizmusát, valamint azt a többletet, amit egy akció jó előkészítése számunkra jelenthet, nem

73 Kónya Sándor a szovjet minta követését tartja a Tanács hirtelen irányváltása okának, ami általában véve ugyan igaz, de nélkülözi a konkrétumot. *Kónya S.: A Magyar Tudományos Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia* i. m. 220.

74 Ld. 55. jz-ben i. h. [2.]

75 Uo. A számok ugyan nem egészen pontosak (a pontos listákat a mellékletben közlöm), de az eltérések nem túl jelentősek. Itt nem az adatokat, inkább a szerzők gondolatmenetét tartom jellemzőnek. A további idézetek is ugyanebből a jelentésből valók.

látszik túlzottnak az a feltevés, hogy az Akadémia őszi gyűlésén döntő fölényt érhetünk el.” (Csak emlékeztetőül: két héttel korábban éppen a pártkollégium utasítására halasztották ősze a tisztújítást.)

Mindez azonban még nem elég. A Tanács biztosra akar menni, ezért Alexitsék a következő szervezeti változtatásokat javasolják: 1. Meg kell szüntetni a széptudományi alosztályt, mert „ezzel 11 ellenségtől szabadulunk meg”. 2. Az eddigi négy osztály helyett ötöt kell szervezni, összesen legfeljebb 180 taggal, „ami további 20 reakciós kiesését jelentené”. 3. Létre kell hozni az akadémikusi címet azok számára, akik a létszám-limit miatt kiesnek. A címet életük végéig használhatnák, de nem volnának az Akadémia tagjai. „Ez a megoldás a kiesettek tekintélyes részét kielégítené” — írják Alexitsék. (Ebből a javaslatból lett később a „tanácskozó tag” elnevezés, ez a cinikus szépségflastrom a kigolyózottak sértett önérzetére, ami csak a cím viselésére jogosított, semmi egyéb.) 4. Meg kell választani a Tanács azon tagjait, akik még nem tagjai az Akadémiának, mert „ezzel 11 újabb, számunkra teljesen megbízható akadémikust nyernénk”. „Helyettük újabb 11 reakciós maradna ki” — bizonygatja Alexits e lépés dupla hasznosságát. 5. Szélesíteni kell az Igazgatótanács hatáskörét, és gondoskodni arról, hogy „erős vezetés” legyen mind az osztályok, mind az egész Akadémia élén. 6. Az osztályok határozatait ne az osztály tagsága, hanem annak vezetősége hozza. 7. Az Akadémia pártvezetését a Tanács jelenlegi pártkollégiuma vegye át. 8. A Tanács titkársága váljon az Akadémia főtitkárságává. 9. A tartósan külföldön tartózkodó tagokat, továbbá a bíróság által elítélteket az Akadémia zárja ki tagjai sorából. Végül Alexitsék az Akadémia elnökének Gerő Ernőt javasolták.

A javasolt szervezeti változtatások lényege tehát kettős: egyrészt a „haladó erők” „erős 50%-os” arányát akarja még tovább javítani a 42 „reakciós” és „diszszidens” kiejtésével s helyükre 11 „megbízható” beültetésével, másrészt a Tanács centralizált irányítási rendszerét kívánja változtatás nélkül átültetni az Akadémiába. „Az Akadémiának ilyen átszervezése a közvélemény számára nem jelentene erőszakot — olvashatjuk a záró összegzésben —, mégis el lehetne érni azt, hogy az Akadémia a Szovjet Akadémiának megfelelő funkciókat a mi viszonyaink keretei közt ellássa.” Végezetül még egy megerősítő visszautalás arra, miért is készült ez a dokumentum, miért is akar a Tanács belebújni az Akadémiába: „Ezzel a párt tudományos politikájának nemzetközileg legalizált formát adnánk...”

A pártkollégium 1949. június 18-án tárgyalta meg a javaslatot, s a következő kiegészítésekkel elvben elfogadta: 1. „Mindenki előtt világos legyen, hogy ez részünkről nem visszavonulás, hanem politikai győzelem. A kezdeményezésnek az Akadémiából kell kiindulnia. Az Akadémia tagjainak nyilvánosan alá kell húzniok, hogy megértették és nagyra értékelik a Tudományos Tanács által kezdeményezett új munkamódszereket és a Tudományos Tanács eddig végzett munkáját. Nyilatkozniook kell, hogy ezeket az elveket kívánják az új Akadémia működése alapjául.” 2. A szervezeti átalakításnál gondolni kell arra, hogy a jövőben „a velünk tartó akadémikusok számát tetszés szerint megnövelhessük”. 3. Az értékes tudósokat valóban be kell vonni a munkába. 4. Ki kell térni arra, hogy „az Akadémia lényegileg szovjet típusú akadémia lesz, saját intézetekkel”. 5. Gondosan át kell vizsgálni, kik maradhatnak tagok, kik távolítandók el és kik legyenek az újak.

6. Az elnök személyére „az eredeti javaslat (Gerő elvtárs) mellett javaslat teendő egy vezetőképes, legalább szimpatizáns tudós személyére is”.⁷⁶

A szöveg önmagáért beszél, kommentárt csupán az első pont kitekert logikája igényel. A pártkollégium tagjai tudják, hogy a Tanács nem számíthat nemzetközi elismerésre, nem lehet „Magyarország reprezentatív tudományos szerve”, hiszen ezt expressis verbis közölte velük nemcsak Liszenko közvetlen munkatársa, hanem a csehszlovák közoktatási miniszter is.⁷⁷ A „tudományos minisztérium” ezzel megbukott, de az MDP elképzelésének vereségét nem szabad beismerni, sőt, a „visszavonulást” „politikai győzelemként” kell tálni. A Tanács tehát a nyilvánosság előtt úgy tesz, mintha az Akadémia továbbra sem érdekelné, látszólag tovább őrzi az — eddig tanácstalanságából táplálkozó — arisztokratikus távolságtartást, s közben a háttérben kikényszeríti, hogy a már amúgy is a padlón fekvő Akadémia udvaroljon neki, hűségnyilatkozatot tegyen és nyilvánosan csodálja a Tanács eddigi eredményeit. Ezzel megteremthető az a látszat, hogy az Akadémia törli magát az egyesülésért, a Tanács-beli elvtársak meg majd hűvösen rábólintanak: — Rendben uraim, de csak akkor, ha teljesítik a feltételeinket.

A pártkollégium feletti, legfelsőbb döntési fórum az MDP Titkársága volt. A nekik készült felterjesztésben Alexitsék lényegében csak végrehajtották a pártkollégium által kívánt módosításokat az eredeti javaslaton.⁷⁸ Megjelent azonban néhány új elem a felterjesztésben. Ilyen például, hogy az egyesülési kampánynak nem egyszerűen az Akadémiából, hanem az Akadémia „nem kommunista tagjaitól” kell kiindulni, s megfogalmazza az átalakítás részletes menetrendjét is. Gyökeresen új e felterjesztésben, hogy a korábban javasolt 180 fővel szemben 120-ban kívánja maximálni az Akadémia létszámát. Így az újonnan beválasztandókkal együtt a 120-ból immár 52 lenne az MDP tagja, de a többiek között is „igen nagy számmal vannak olyanok, akik tökéletesen együttműködők (pl. Erdei Ferenc, Kalmár László, Turán Pál, Ortutay Gyula stb.) ... Tulajdonképpen csak egy határozottan ellenséges magatartású akadémikust tartanánk meg az újjászervezett Akadémiában: Kodály Zoltánt” — siet megnyugtanni az MDP vezetőit Alexits. A mellékletek tartalmazzák még az Akadémia elnökségének javasolt összetételét, az alapszabályok megváltoztatásának lényegét és a névsorokat arról, hogy kik maradhatnak akadémikusok, kik lesznek csupán címzetes tagok, kik zárandók ki és kiket kell felvenni. „Módszerünk lényege tehát abban áll, hogy az Akadémiát csupán »korszerűen átszervezzük«, valójában azonban azt érzük el az átszervezéssel, hogy a reakciós elemek ... teljesen eltűnnek, s az Akadémia a párt intencióinak megfelelően irányíthatóvá válik anélkül, hogy a régi Akadémiát formálisan szétvertük volna” — olvashatjuk a cinikus összegzést.⁷⁹

Az MDP Titkársága először 1949. szeptember 14-i ülésén hozott határozatot az Akadémia átszervezéséről, elfogadva a Magyar Tudományos Tanács által be-

76 A pártkollégium 1949. június 18-i ülésének határozatai. AL MTT 1/7.

77 Ld. 55. jz-ben i. h. Továbbá: Javaslat a Politikai Bizottság (Titkárság) számára a Magyar Tudományos Akadémia helyzetének megváltoztatása tekintetében, dátálatlan [1949. július vége–augusztus eleje]. AL MTT 3/5.

78 Uo. A dokumentum felzetén szereplő autográf megjegyzés szerint augusztus 6-án küldte vissza Gerő — jóváhagyásával — Alexitsnek.

79 Uo. A tagok felosztását tartalmazó lista a későbbiekben már alig változott. A végleges változatot a mellékletben közlöm.

nyújtott javaslatot. Létrehoztak egy bizottságot is az átszervezés előkészítésére.⁸⁰ Majd október 19-én jóváhagyták az alapszabályokat és — néhány személyi korrekcióval — a tagságra vonatkozó javaslatot is.⁸¹ A legfelsőbb jóváhagyás pecsétje is rákerült hát a tervre — már csak a demokratikus máz hiányzott róla.

Közben persze készült már az is. Ehhez úgy fogott hozzá az MDP, mint a rossz tanár, aki — a fegyelmet biztosítandó — először jól ráijeszt a nebulókra: júniusban több mondvacsinált és megalapozatlan sajtótámadás indult az Akadémia ellen. Gondatlanságról, pocsékolásról, „reakciós” folyóiratok támogatásáról szóltak a vádak.⁸² Majd — a Tanács azon tervének megfelelően, hogy „a kezdeményezésnek az Akadémiából kell kiindulni”, tehát valószínűleg a Tanács intencióira — hat akadémikus javaslatot tesz az Igazgatótanácsnak egy bizottság létrehozására, „melynek feladata javaslatot kidolgozni az Akadémia mélyreható reformjára vonatkozóan”.⁸³ Az Igazgatótanács július 1-jén tárgyalta erről, s úgy döntött: mielőtt bizottságot állítana föl, előbb a tagsággal beszélje meg a dolgot, s július 11-re összehívja azokat az akadémikusokat, „akik többet törődnek az Akadémia ügyeivel”.⁸⁴ (Égészen meglepő, mennyire nem ismerik az Akadémia vezetői a Tanács szándékait. Csupán Voinovich Géza főtítkár sejtethetett valamit, ő ugyanis azért ellenezte a bizottság létrehozását, mert értesülései szerint a Tanácsnál többször szóba került az Akadémia reformja. Voinovich úgy tudja, hogy a Tanács főtítkára előbb egyes tagokkal kíván beszélni, nem kellene tehát szerinte a Tanács feljait keresztezni egy bizottság kiküldésével. Ugyanekkor a Tanács titkárságán már készültek a listák a kirúgandókról és a többiekéről.)

A július 11-i „fesztelen beszélgetésen az Akadémia jövőjéről” az ötven meghívottból huszonnyolc jelent meg. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a társalgás elég csapongó volt, néhány karakterisztikus véleményt mégis érdemes kiemelni. Kodály Zoltán „nagyon jónak tartja, ha az Akadémia most egy belső vizsgálatot tart s a jövőben igyekszik az ilyen támadások kikerülésére”. Kodály tehát a régi struktúra megtartása melletti belső reformokra gondol, de hogy nem volt eredménytelen a Tanács „súgása”, vagy hogy esetleg Alexits közben már beszélt is egyes tagokkal, mutatja két további vélemény. Jávorka Sándor szerint ugyanis „az Akadémia hatáskörét ki kellene terjeszteni a Szovjet Akadémia mintájára”, Németh Gyula pedig úgy látja, hogy „a Tudományos Tanács és az Akadémia egyesülése felé visz az idő”. Az akadémikusok végül úgy határoznak, hogy „a főtítkár e beszélgetés eredményét, az Akadémia készségét a szükséges reformok megvalósítására közölni fogja a Tudományos Tanács főtítkárával”.⁸⁵

Voinovich főtítkár végrehajtotta e határozatot, majd hónapokra megszakadt a kapcsolat az Akadémia és a Tanács között. Alexits sokat volt ekkor külföldön,

80 Az MDP Titkárság 1949. szeptember 14-i ülésén hozott határozata. AL MTT 2/3. A bizottság tagjai: Gerő Ernő, Révai József, Alexits György, Fogarasi Béla, Lukács György és Rusznyák István.

81 Az MDP Titkárság 1949. október 19-i ülésén hozott határozata. AL MTT 2/3.

82 *Nagy Tamás*: Közgazdaságtudomány vagy burzsoá szemfényvesztés? Szabad Nép 1949. június 5.; Kultúrbotrány a Tudományos Akadémián. Népszava 1949. június 28. Ezek fogadtatásáról: MTA KK RAL 178/1949. és 214/1949.

83 Andreánszky Gábor, Buzágh Aladár, Erdely-Grúz Tibor, Jávorka Sándor, Mansfeld Géza és Schulek Elemér levele az Igazgatótanácshoz, 1949. június 30. MTA KK K 1352. Az 1949. július 1-i igazgatótanács ülés jegyzőkönyvének melléklete.

84 MTA KK K 1352. Az 1949. július 1-i ülés jegyzőkönyve.

85 Pro memoria jegyzőkönyv az 1949. július 11-i fesztelen beszélgetésről az Akadémia jövőjét illetően. MTA KK K 1352.

Moszkvában például a szovjet akadémia felépítését tanulmányozta — s különben is nyár volt. Szeptember végén aztán az Igazgatótanács kijelölt egy négytagú reform-bizottságot, mely tervezetet készített az új alapszabályokhoz. Eszerint a taglétszámot 180 főben maximálnák, de ezt a számot nem kizárásokkal kívánnák azonnal elérni, hanem fokozatosan azáltal, hogy új tiszteleti tagot nem lehetne választani, s míg az előírt létszámra nem csökken az Akadémia, addig a megüresedő levelező tagsági helyeknek is csupán a felét szabadna betölteni.⁸⁶

Az Akadémia tehát továbbra is gyanútlanul tervezget, vezetői látszólag nem is sejtik, mi készül. Erről tanúskodik Alexits október 1-i, Rákosi Mátyáshoz írt emlékeztetője is. Rákosi ugyanis az MDP Titkárságának szeptember 14-i ülésén — mikor az Akadémia átszervezéséről döntöttek — megígérte, hogy beszélni fog Kodállal. Alexits most erre emlékezteti, s kéri: a következő napokban hívassa magához Kodályt s személyesen beszéljen vele még október 5-e előtt, az MDP Titkársága által kiküldött előkészítő bizottság⁸⁷ ugyanis ekkor kíván az Akadémia elnökével tárgyalni. Ennek kapcsán meséli el Alexits Rákosinak, hogy a Pavlov-ünnepségen találkozott Kodállal, aki azt mondta, hogy szerinte a „működő” és „nem működő” tagokra osztást még az idén végbe lehetne vinni. „Így talán meg tudunk szabadulni a ballaszttól” — mondta Alexits feljegyzése szerint Kodály. Majd Alexits így folytatja: „Ezzel Kodály arra célzott, hogy a működő és nem működő tagság bevezetésével ő, Kodály a haladó, és mi, kommunisták, együttesen megszabadulhatunk a reakciós akadémikusok mindkettőnket visszarángató tevékenységétől. *Én természetesen nem akartam az események elébe vágni* [kiemelés tőlem — P. J.] és ... általánosságokkal válaszoltam...” Kodály nem tud tehát semmit, még mindig a tavaszi, Erdcy-Grúz-féle javaslatra gondol. Azon viszont már aligha csodálkozhatunk, hogy Alexits mindenről tud. Még azt is tudja már szombaton, hogy mi lesz a vasárnapi Szabad Népből, hogy az Akadémiából végre „spontán” kiindul az összecolvasás kezdeményezése. Rákosihoz írt emlékeztetőjét ugyanis így fejezi be: „mindennek belülről, az Akadémiából kell kiindulnia, amit a vasárnapi számban megjelenő, kritikai szellemű, Gombás Pál által írt cikk bevezetni.”⁸⁸

Másnap persze megjelent Gombás Pál cikke a *Szabad Népből*, majd két hét múlva követte Ligeti Lajosé, ezúttal a *Magyar Nemzetben*.⁸⁹ (Már a lapok sorrendjénél is tervszerűsége kell gyanakodnunk: előbb a pártlap, majd kis szünet után, mintegy megerősítésként a polgári lap.) Mindkét cikk azonos sémára készült, hűen követi a pártkollégium június 18-i előírásait: az Akadémia alkalmatlan azt a szerepet betölteni, amit a népi demokrácia tőle elvár, elszakadt a való élettől, meg kell újulnia, de szerencsére itt áll előtte két nagyszerű példa, a Magyar Tudományos Tanács és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, az előbbi munkáját kell folytatni, az utóbbiét követni stb. Nem is csoda, hogy annyira ha-

86 A reform-bizottság tagjai: Buzágh Aladár, Jávorka Sándor, Ligeti Lajos és Mátrai László. Levél Kodály Zoltánhoz, datálatlan [1949. szeptember], MTA KK RAL 265/1949.; Az Igazgatótanács 1949. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve és annak melléklete, MTA KK K 1352.; Voinovich Géza levele, 1949. szeptember 28. MTA KK RAL 245/1949.

87 Ld. 80. jz-ben i. h.

88 Emlékeztető Rákosi elvtárs számára, 1949. október 1. Készítette: Alexits György. AL MTT 3/2.

89 *Gombás Pál*: A Magyar Tudományos Akadémia szerepe Népköztársaságunk életében. *Szabad Nép* 1949. október 2.; *Ligeti Lajos*: A megújuló Tudományos Akadémia nagy feladatai. *Magyar Nemzet* 1949. október 16. Ez utóbbi kézírata: AL MTT 3/3.

sonlítanak, hiszen például Ligeti cikkét nem is a szerző, hanem maga Alexits küldte el a *Magyar Nemzet*hez, s a kísérőlevél szerint a cikket „párthatározatra írtuk”, Révai látta, egyetért vele és fontosnak tartja, hogy minél hamarabb lejjön.⁹⁰ *Így indult ki a kezdeményezés az Akadémiából — párthatározatra.*

Már jószerevel minden eldőlt,⁹¹ Rusznyák, Fogarasi és Lukács az utolsó simításokat végzik a tagsági listákon,⁹² elkészült az új alapszabály szövege is,⁹³ mikor a Tanács úgy véli: ideje az Akadémiával is megismertetni, miket is kell majd hamarosan saját jószántából elhatároznia. Először az új alapszabályt tárgyalja meg október közepén az Akadémia húsz fős különbizottsága,⁹⁴ de lényegesen nem változtathat már rajtuk, hiszen — mint már említettük — ugyanezekben a napokban szentesíti az MDP Titkársága annak végleges szövegét.⁹⁵ De mitől is új ez az alapszabály?

Számszerűen nem túl sok a módosítás, mégis gyökeresen megváltoztatja az Akadémia szerkezetét és működését. A *szerkezeti változások* a következők: 1. megszűnik az I. osztály széptudományi alosztálya; 2. megszűnik az Igazgatótanács, helyét az Elnökség veszi át; 3. az eddigi három helyett hat osztályba szerveződik az Akadémia és minden osztály taglétszáma limitált, éspedig I. nyelv- és irodalomtudományok osztálya (11 rendes és 11 levelező tag), II. társadalmi–történeti tudományok osztálya (12 és 11), III. matematika és természettudományok osztálya (14 és 13), IV. biológiai és agrártudományok osztálya (6 és 8), V. orvosi tudományok osztálya (10 és 13) és VI. műszaki tudományok osztálya (6 és 13); 4. az egyes osztályok taglétszámán az Elnökség javaslatára a közgyűlés változtathat. Az Akadémia *működését befolyásoló változtatások*: 1. az eddigi tagok az egyes osztályok létszámának megfelelően újra választandók, s akiket nem választanak újra, tagsági címüket „tanácskozó” megjelöléssel használhatják, de szavazati joguk nincs; 2. az Elnökség kizárhatja azt a tagot, aki a népi demokrácia érdekeit veszélyezteti; 3. az osztályok határozatait nem az osztályülés, hanem az osztály vezetősége hozza, de jogerőre csak az Elnökség jóváhagyásával emelkednek.⁹⁶

Két alapvető törekvésről tanúskodnak ezek a változtatások. Az egyik: *megszűrni az Akadémia tagságát*, hiszen ha az egyes osztályok engedélyezett taglétszámát nézzük, bizonyítást sem igényel, hogy előbb kialakították a megfelelő névsort, aztán ezt a számot tekintették maximumnak. (Ráadásul e 128 hely a végső szavazásig 134-re változott, az utolsó napokban ugyanis még hat fővel bővült a bentmaradók létszáma.) A másik alapvető törekvés: *még ennek a politikailag meg-*

90 Alexits György levele Molnár Miklósnak, 1949. október 12. AL MTT 3/3.

91 1949. október közepén akarták Alexits „K–telefonját” felszerelni, s a Közlekedési Minisztérium elnöki főosztálya levélben érdeklődött a Tanácsnál, hogy közöljék a felszerelés pontos helyét. Ennek kapcsán kérdezi Erdős Tamás: „Alexits elvtárs! Biztos az már, hogy Te az Akadémiára mégy? Még ez esetben sem hinném, hogy egyelőre erre a levélre válaszolva ezt közölni kellene.” AL MTT 31/2. A tagok megválasztásáig ekkor még két hét volt vissza, Alexits főtitkári megbízásáig jó egy hónap.

92 Alexits György feljegyzése Révai József számára, 1949. október 17. AL MTT 3/3.

93 Alexits 1949. október 13-án küldi meg az új alapszabályokat Fogarasinak és Rusznyáknak. AL MTT 3/3.

94 MTA KK K 1557., 1949. október 14.; MTA KK K 1556., 1949. október 14.; A MTA I. osztály ülésének jegyzőkönyvei 1946–1949. MTA KK K 1518., 1949. október 14.; A MTA III–V. osztály ülésének jegyzőkönyvei 1946–1949. MTA KK K 1558., 1949. október 10.; továbbá MTA KK RAL 265/1949. és 368/1949.

95 Ld. 81. jz-ben i. h.

96 A Magyar Tudományos Akadémia alapszabályai. Akadémiai Értesítő 1950. 7–13.

rostált tagságnak is csak módjával biztosítani a jogokat a demokratikus centralizmus szent eszméje nevében.

A leendő tagok névsorával csak az utolsó pillanatban ismerkedhettek meg — no még mindig nem az ekkori akadémikusok, csak egyes kiválasztottak. Október 27-én „bizalmas megbeszélés”-en mutatta be a névsort Alexits és Fogarasi Kodály-nak, Voinovichnak és a leendő hat osztály egy-egy tagjának.⁹⁷ (Kodály még ezt megelőzően megpróbált közbenjárni Rákosinál, hogy a széptudományi alosztály tagjai ne veszítsék el tagságukat, hanem csupán tanácskozó taggá minősítsék őket is, de Rákosi még csak személyes válasza sem méltatta: az Akadémia elnökének kérését Rákosi titkárnője, Simon Jolán utasította el egyértelműen.⁹⁸) Az október 27-i délutáni ülésen Kodály már ismerte ezt a megalázó elutasítást és — Alexits Rákosi számára készült beszámolója szerint — „... előző napi vad harciasságához képest feltűnően engedékeny hangulatban volt. Természetesen egy-egy emberért azért elég élesen síkra szállt, de mindig »engedte« magát meggyőzni. Ennek az engedékenységnak az oka szerintem vagy az, hogy ő Rákosi elvtárs magatartásából látta: itt már nem érdemes különösebben harcolni, vagy az sem lehetetlen, hogy ő a helyzetet máshol megbeszélte és ott megmagyarázták neki, engedjen melegségből, mert számukra pillanatnyilag ez a jobb taktika. Az elég barátságos légkörben lefolyt tárgyalás végén — épp Kodály megváltozott magatartása mélységének megszondázására — mintegy tízperces beszédet tartottam az Akadémiának a dolgozó néphez és különösképpen a munkásosztályhoz való leendő viszonyáról, s az eredmény az volt, amit Kodály magatartásából már előre vártam: állandóan helyeselt és egyetértett a legradikálisabban hangzó történelmi materialista megállapításokkal is”⁹⁹ — enged bepillantunk Alexits a bolsevik taktika szépségeibe. De ebből a leírásból az is világos, hogy a Tudományos Tanács már biztos nyerdő, már azt is megengedheti magának, hogy játszadozzon áldozatával.

Másnap, október 28-án került az Igazgatótanács elé az új alapszabály és a névsor. Nézzük először, hogyan számol be erről a sorsdöntő ülésről Alexits Rákosinak. Bár kicsit hosszú, érdemes az egész passzust kihagyás nélkül idézni, már csak azért is, mert ilyen cinikusan megfogalmazott irat még ezekből az évekből is ritkán kerül a kutató kezébe.

„Az Igazgatótanács ülése volt az összes ülés próbaköve, mert ezen olyan tömény reakciók is résztvettek, mint Eckhardt Sándor, Navratil Ákos, Varga István, Andreánszky Gábor. Ugyancsak itt mutatkozott meg az is, hogy Voinovich, mint meggyőződéses opportunist, »öszintén« átállt-e hozzánk, vagy pedig csak úgy tessék-lássék kooperál velünk. Nos, Voinovich, mint az ügy előadója és az Igazgatótanács tárgyalásának tulajdonképpeni vezetője, hazudott, csalt, hamisított és intrikált a mi javunkra [kiemelés itt és a továbbiakban az eredetiben — P.

97 Voinovich Géza levele Straub F. Brunó, Pais Dezső, Zsirai Miklós, Novobátzky Károly és Mihailich Győző részére, 1949. október 26. MTA KK RAL 265/1949. (A hatodik meghívott nevét nem ismerjük.)

98 Rákosi Mátyás megbízásából Simon Jolán levele Kodály Zoltánhoz, 1949. október 27. AL MTT 2/3. Részlet a levélből: „... a miniszterelnökhelyettes úr [Rákosi Mátyás] véleménye szerint lehetlenség, hogy a még meglévő régi tagok közül egy se veszítse el tagságát és legfeljebb tanácskozó taggá minősüljön át. Az új alapszabályok ... kifejezetten megmondják, hogy nem tudományos jellegű, illetve tisztán művészi tevékenységet kifejtő tagok az új Akadémiában nem lesznek. Tehát az ilyenek tanácskozó tagok sem lesznek.”

99 Jelentés Rákosi elvtárs számára az akadémiai tárgyalások jelenlegi, eddigi eredményeiről, 1949. október 29. Készítette: Alexits György. AL MTT 3/3.

J.] Hazudott, csalt és hamisított akkor, amikor az alapszabály-módosítás lényegét teljesen meghamisítva, rózsaszínű ködbe burkolva, csábítóan tárta az Igazgatótanács tagjai elé, akiknek a kezében ott volt az a lista, amelyből kiviláglott, hogy ők tulajdonképpen arról határoznak »hinaus mit uns«. Intrikált továbbá akkor, amikor Ligeti Lajossal tétetett javaslatot a 3 tagú Ideiglenes Intéző Bizottság összetételére vonatkozóan (Fogarasi, Alexits, Voinovich). Az Igazgatótanácson Navratil morgott, elégedetlenségét nyíltan kifejezte, Eckhardt a dühtől sápadtan egy szót sem szólt, Varga és Andreánszky pedig csupán az alapszabályokra merészeltek stiláris módosításokat javasolni, amelyeket részben nem fogadott el az Igazgatótanács. A lista megszavazásának döntő pillanatában — bár Navratil hangosan, jól hallhatóan sóhajtozott — egyetlen szavazat sem szólt a javaslat ellen, úgy, hogy azt az Igazgatótanács egyhangúan elfogadta. Az ülés után Navratil láthatóan megtörtén távozott, anélkül, hogy Voinovichcsal kezet fogott volna, Eckhardt pedig gorombáskodott Voinovichcsal, majd »ajánlom magamat« kiáltással sarkonfordult és kiment. Voinovich ezután odajött hozzám és nyugodt hangon kritizálta meg a reakciók viselkedését, ezzel fejezve be: »igazán jó, hogy ezektől megszabadulunk«. Ezután a szavazásra vonatkozóan taktikai megbeszélést tartott velem, amelyben *tőle* származó proposíciók között szerepelt pl. az, hogy néhány akadémikus, akik »különben is vidéken laknak«, ne vegyen részt az ülésen, amit majd ő elintéz és a szavazatok összeszámlálása tekintetében is megfelelő szavazatszedő bizottságról gondoskodik.”¹⁰⁰

Eddig tartott Alexits beszámolója. Az Igazgatótanács üléséről azonban rendelkezünk még egy autentikus forrással, az ülés jegyzőkönyvével.¹⁰¹ Ebből azonban nem érzékelhető az Alexits által mélységes cinizmussal lefestett feszültség: néhány kisebb módosítás az alapszabályon és a személyi listán, rövid vita arról, hogy kompetens e az Igazgatótanács ezekről határozni, majd döntés arról, hogy az Igazgatótanács a javaslatot elfogadását ajánlja az összes ülésnek — ennyi olvasható ki a hivatalos jegyzőkönyvből. De hogy valami mégis történt, mutatja egy immár harmadik beszámoló. Kodály ugyanis influenzája miatt nem tudott résztvenni az ülésen, ezért másnap Voinovich levélben beszámolt annak lefolyásáról. Ebben a levélben olvashatjuk: „Igen fájdalmas oly kitűnő tudósnek a megsértése, mint Eckhardt Sándor, tisztán tudományon kívüli ok miatt.” S ugyanitt egy másik adalék, amely pontosan az ellenkezőjét állítja, mint Alexits beszámolójának utolsó mondata: „Ma a jegyzőkönyv megírása és több társunkkal való érintkezés, akiket igyekszem rábeszélni az összes ülésen való megjelenésre, teszi lehetetlenné, hogy illő időben személyesen referálhassak”¹⁰² — magyarázza meg Voinovich Kodálynak, hogy miért levélben küldi beszámolóját. Arra azonban nincs magyarázat, hogy a többoldalas jegyzőkönyvben miért nincs még csak utalás sem arra, hogy az

100 Uo.

101 MTA KK K 1352. Az 1949. október 28-i ülés jegyzőkönyve. Ugyanennek kissé eltérő változata MTA KK RAL 370/1949.

102 Voinovich Géza levele Kodály Zoltánhoz, 1949. október 29. MTA KK RAL 265/1949. Az Eckhardt-afférra Voinovich az október 31-i összes ülésen tartott beszédében is kitért: „... egyik kitűnő tagtársunk az [Igazgató]tan[ács] ülésén előterjesztésem szavait úgy értette, mintha bárki is az ő munkásságát keveselné, pedig éppen az ő munkája mind terjedelem, mint kiváló érték dolgában mind önknek elismerésére méltó.” Voinovich Géza kéziratos beszédvázlata és annak gépelt példánya az 1949. október 31-i összes ülésre. MTA KK RAL 329/1949.

ülés konfliktusok sorozata volt, s egy rövidke magánlevélben miért említi ezt mégis Voinovich.

Hiába van három forrásunk is ugyanarról, ezek alapján szinte lehetetlen eldönteni, hogy az Akadémia főtítkára, Voinovich Géza valóban kettős játékot űzött-e? Egy azonban bizonyos: *mikor az ülésen Voinovich az új alapszabályokat ismertette, nem a régőtől való eltéréseket hangsúlyozta, hanem a hasonlóságokat emelte ki.* Nem arról beszélt tehát, hogy *mitől új* ez az alapszabály, hanem hogy *mi benne a régi*, s ezzel valóban elbogatellizálta a dolgot. Ilyeneket olvashatunk az ülés jegyzőkönyvében: „A tanácskozó tagok az Akadémia munkájában részt vehetnek, részesülnek mindazon előnyökben, amelyekben az Akadémia a jövőben remélhetőleg részesíteni tudja tagjait, csak a szavazástól tartózkodnak... Az Akadémia szervezete egyebekben nagyjában a régi szervezet marad, ... az osztályok vezetőségének megfelel a régi osztálytanács, a közgyűlés a régi nagygyűlési összes ülésnek...”¹⁰³ stb. Ugyanez a kontúrokat elmaszatoló módszer látszik Voinovich azon beszédvázlatán is, melynek alapján három nap múlva, az október 31-i összes ülésen ismertette az új alapszabályokat: „Az alapszabályokban a legfontosabb pont, hogy tudományos életünkre az alája rendelő intézmények irányítása által döntő befolyást nyer [az Akadémia], s ezzel az egész magyar tudományos élet központja lesz... Az Akadémia régi tagjai közül többeken bizonyára sebet ejt, hogy most tanácskozó tagokká váljanak, de gondolják meg, hogy az Akadémia fennmaradásáról van szó. Kiktől lehetne elvárni személyes áldozatot, ha nem egy tudós társaság tagjaitól.”¹⁰⁴ E megnyilvánulásai alapján úgy tűnik, az Akadémia főtítkára legalábbis kollaborált Alexitscel. S meg is kapta ezért jutalmát: Voinovich neve ugyanis néhány hónappal korábban, az 1949 nyarán készült első listákon még a leendő tanácskozó tagok között szerepelt, de itt már az újraválasztandók között található.

Az október 31-i összes ülésen már csupán két kisebb kérdésben történt változtatás. Kodály Zoltán írásbeli javaslatára elfogadták azt a kiegészítést, hogy „tanácskozó tag tudományos érdemei alapján bármikor megválasztható rendes vagy levelező tagnak”,¹⁰⁵ Alexits György pedig azt javasolta, hogy a külföldön tartózkodók ügyében ne döntsön az összes ülés, tagságukat átmenetileg felfüggesztik, s ügyükben majd az elnökség fog egyéni mérlegelés és kapcsolatfelvétel után dönteni.¹⁰⁶ Ez a módosítás meghátrálásnak tűnik, hiszen Alexitsék eddig egyértelműen a „disszidensek” kizárása mellett kardoskodtak. A taktikus meghátrálást nyilván Szent-Györgyi Albert személye kényszerítette ki, hiszen hogy? is nézett volna ki, hogy az új magyar Akadémia első intézkedései közt kizárja tagjai sorából az egyetlen magyar Nobel-díjast! Ráadásul e módosítás nem is változtatott lényegében semmin, hiszen a „felfüggesztett” tagságokat később automatikusan „meg-

103 Ld. 101. jz-ben i. h.

104 Ld. 102. jz-ben i. h. RAL 329/1949.

105 Kodály levélben tett javaslatának indoklása így hangzik: „A régi tagokat átminősítő javaslat oly hirtelen készült, hogy nem volt idő minden egyes esetben a mellette és ellene szóló érvek higgadt és tárgyilagos mérlegelésére, tágabb szakbizottságok előtt. Így hát nem egy esetben igazságtalan a javaslat... most talán nem volna jó hosszas vizsgálódással és személyi vitákkal tölteni az időt. De a revízió és a reparáció lehetőségét biztosítani kell.” Kodály Zoltán levele az összes üléshez, datálatlan [1949. október 30–31.], MTA KK RAL 369/1949.

106 Összes ülési és nagygyűlési jegyzőkönyvek 1945–1949. MTA KK K 1483. Az 1949 október 31-i ülés jegyzőkönyve. Alexits ezt a módosítást már az október 28-i igazgatótanácsi ülésen felvetette.

szűntnek” tekintették. Ezzel a lépéssel azonban az MDP és az Akadémia megkímélte magát egy roppant kényelmetlen kizárási nyilatkozattól.

Az összes ülést a beteg Kodály helyett korelnökként levezető Szladits Károly patetikusan vázolta a helyzetet: „Sorsdöntőnek nevezem ezt az ülést, mert valóban a lét vagy nem lét kérdése előtt állunk, és választanunk kell a közt, hogy fenntarthatjuk-e mai alakjában Széchenyi Istvánnak több mint száz éves Akadémiáját, vagy át kell engednünk a teret egy más nemű új szervezetnek.”¹⁰⁷ Ha ezt összevetjük Voinovich ugyanitt elhangzott szavaival („az Akadémia fennmaradásáról van szó”), világos: a Tanácsnak sikerült elhítenni az akadémikusokkal, hogy az Akadémia léte forog kockán. Sikerült továbbá mindvégig eltitkolniuk, hogy a *Tudományos Tanács már régóta nem alternatíva, hogy a Tanácsnak mindenképpen szüksége van az Akadémiára* — igaz, nem annak lényegére, csupán a nevére.

Az ülésen 72 akadémikus vett részt, de az alapszabályról tartott szavazáson csak 39 szavazatot adtak le, ebből 34 az új alapszabály elfogadása mellett, 5 pedig ellene szólt. Az Akadémia ekkori tagságának tehát mindössze 27,9%-a volt jelen, s csupán 13,1%-a szavazott az új alapszabályra — az mégis elfogadtatott. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy azok szavaztak igennel, akik továbbra is az Akadémia tagjai maradtak, hiszen 50 ilyen akadémikus ült a teremben, szemben a 20 tanácskozó tagságra javasolttal és a 2 megszűnő tagságúval. *Tehát még azoknak is csak jó kétharmada szavazott az új alapszabályra, akik továbbra is tagok maradtak.*

A tagok újjaválasztása és az új tagok megválasztása egyetlen listára leadott szavazattal történt. Nem „vacakoltak” tehát személyenkénti szavazással. Ez a komédia még kevesebb akadémikusnak tetszett, hiszen ekkor már csak 33 szavazatot adtak le. A listán szereplőket ezen elenyésző kisebbség többsége egyhangúan megválasztotta, csupán Fogarasi Béla, Kellner Béla, Rudas László és Szalai Sándor kapott egy-egy ellenszavazatot, Andics Erzsébet pedig kettőt. Végül az összes ülés három tagú ideiglenes intéző bizottságot választott, hogy az új tisztikar megválasztásáig vigye az Akadémia ügyeit. Tagjai Alexits György, Fogarasi Béla és Voinovich Géza lettek.

*

1949. november 29-én tartotta az új Akadémia első közgyűlését. Elnökké Rusznyák Istvánt, alelnökké Gombás Pált és Ligeti Lajost választották. (Emlékezzünk az októberi cikkekre, mikor éppen Gombás és Ligeti indokolták meg a közvélemény előtt az átszervezés szükségességét.) A főtitkár természetesen Alexits György lett. December 15-én az országgyűlés megszavazta az 1949:XXVII. törvényt a Magyar Tudományos Akadémiáról. Ezzel megszűnt a Magyar Tudományos Tanács, titkársága pedig beköltözött az Akadémiára. 1950 januárjában pedig megalakult az MTA pártkollégiuma is. Ekkor úgy tűnt, harmadik nekifutásra sikerült: a párt által irányított hatóság látszólag csak formát váltott.

Melléklet

1. A tagságukat elvesztett akadémikusok

a. Külföldi tartózkodásuk miatt

Alföldi András
 Baranyai Lipót
 Bay Zoltán
 Békesy György
 Beznák Aladár
 Deér József
 Ivánka Endre
 Laki Kálmán
 Márai Sándor
 Miskolczy Gyula
 Szemerényi Oszvald
 Szent-Györgyi Albert
 Thienemann Tivadar
 Tóth László
 Wolsky Sándor
 Zechmeister László
 Zilahy Lajos

b. Politikai indoklással

Moór Gyula

c. Bíróság által elítéltek

Császár Elemér
 Papp Simon

d. A széptudományi alosztály megszűnésével

Alszeghy Zsolt
 Áprily Lajos
 Borbíró Virgil
 Brisits Frigyes
 Csathó Kámán
 Galamb Sándor
 Herczeg Ferenc
 Illyés Gyula
 Keresztury Dezső
 Pátzay Pál
 Ravasz László
 Rédey Tivadar
 Tamási Áron

2. Tanácskozó tagok lettek

Abay Gyula
 Andreánszky Gábor
 Balanyi György
 Balla Antal
 Baló József
 Balogh Artúr
 Balogh Ernő
 Balogh Jenő
 Bartók György
 Bibó István
 Bíró Vencel
 Bodnár János
 Boér Elek
 Bulla Béla
 Cholnoky Jenő
 Cotel Ernő
 Czetler Jenő
 Csefkó Gyula
 Csík Lajos

Csiki Ernő
 Dékány István
 Detre László
 Divéky Adorján
 Doby Géza
 Domanovszky Sándor
 Dudich Endre
 Eckhardt Sándor
 Eckhart Ferenc
 Fettich Nándor
 Fokos Dávid
 Föster Aurél
 Frigyesi József
 Gajzágó László
 Gáldi László
 Genthon István
 Gerevich Tibor
 Gróh Gyula
 Gulyás Pál

Györfly István
 György Lajos
 Hajnal István
 Haranghy László
 Házi Jenő
 Heller Erik
 Heller Farkas
 Herzog Ferenc
 Holub József
 Horváth Barna
 Huszti József
 Irk Albert
 Jánosi Dénes
 Johan Béla
 Kerényi Károly
 Klemm Antal
 Kolosváry Bálint
 Koltay-Kastner Jenő
 Kotsis Iván
 Kováts Ferenc
 Krompecher István
 Kumorovitz Bernát
 Kuncz Ödön
 Kuthy Sándor
 Laky Dezső
 Laziczius Gyula
 Lengyel Géza
 Lepold Antal
 Lukinich Imre
 Mályusz Elemér
 Markó Árpád
 Mauritz Béla
 Melich János
 Mendöl Tibor
 Mészöly Gedeon
 Miskolczy Dezső
 Molnár Kálmán
 Nagy J. Béla
 Nagy Miklós
 Navratil Ákos
 Oltay Károly
 Pattantyús A. Géza

Pekár Dezső
 Plank Jenő
 Polner Ödön
 Princz Gyula
 Prohászka Lajos
 Pukánszky Béla
 Romwalter Alfréd
 Rubinyi Mózes
 Rybár István
 Sági István
 Schréter Zoltán
 Schütz Antal
 Sík Sándor
 Soós Lajos
 Supka Géza
 Surányi János
 Szabó Dezső
 Szabó István
 Szász Károly
 Széki Tibor
 Szemere Samu
 Szentpétery Zsigmond
 Szilágyi Lóránt
 Telegdi Róth Károly
 Theiss Ede
 Tokody László
 Tomcsányi Móric
 Tóth Zoltán
 Tury Sándor Kornél
 Váczy Péter
 Varga Lajos
 Vargha Damján
 Vargha István
 Verebély László
 Vinkler János
 Vladár Gábor
 Wellmann Imre
 Went István
 Zichy István
 Zolnai Béla
 Zolnai Gyula

3. A régi Akadémia újra megválasztott tagjai

Ábrahám Ambrus
 Alexits György
 Bakó György
 Bárczi Géza
 Beke Ödön
 Bognár Rezső

Bolgár Elek
 Borbély Samu
 Bruckner Győző
 Buza László
 Buzágh Aladár
 Csűrös Zoltán

Egerváry Jenő
Ember Győző
Entz Béla
Erdei Ferenc
Erdey-Grúz Tibor
Ernst Jenő
Fejér Lipót
Fekete Lajos
Fekete Zoltán
Fogarasi Béla
Freund Mihály
Fröhlich Pál
Fülep Lajos
Gelei József
Gimesi Nándor
Gombás Pál
Gyóni Mátyás
Gyulai Zoltán
Hadrovics László
Hajós György
Haynal Imre
Hevesi György
Horváth János
Illyés Géza
Issekutz Béla
Ivanovics György
Jáky József
Jancsó Miklós
Jávorka Sándor
Jordán Károly
Kellner Béla
Kerpel-Frónius Ödön
Kniezsa István
Kodály Zoltán
Kotlán Sándor
Környey István
Lakó György
Láng Nándor
Ligeti Lajos
Lissák Kálmán
Lukács György
Manninger Rezső
Mansfeld Géza
Marek József
Marót Károly
Marton Géza
Mátrai László
Maucha Rezső
Mihailich Győző
Mócsy János
Molnár Erik
Moravcsik Gyula
Müller Sándor
Németh Gyula
Nizsalovszky Endre
Novobátzky Károly
Ortutay Gyula
Pais Dezső
Rapaics Raymund
Révész Imre
Riesz Frigyes
Rusznayk István
Sántha Kálmán
Schay Géza
Schöpflin Aladár
Schulek Elemér
Selényi Pál
Soó Rezső
Sraub F. Brunó
Szabolcsi Bence
Szalai Sándor
Szász István
Szekfű Gyula
Szentágothai János
Szentpétery Imre
Szladits Károly
Szőkefalvi Nagy Béla
Szőkefalvi Nagy Gyula
Tamás Lajos
Tárczy-Hornoch Antal
Tolnai Gábor
Törő Imre
Turán Pál
Turóczy-Trostler József
Vadász Elemér
Varga József
Vendel Miklós
Vendl Aladár
Verő József
Voinovich Géza
Waldapfel József
Zemplén Géza
Zimmermann Ágoston
Zsigmond Ferenc
Zsirai Miklós

4. Az Akadémia új tagjai

Andics Erzsébet
Babics Antal
Barta István
Biró Ferenc
Bognár Géza
Gegesi Kiss Pál
Gerő Ernő
Gillemot László
Havas András
Hetényi Géza
Hevesi Gyula
Kalmár László
Kovács István
Kovács Károly Pál

Major Máté
Osztrovszki György
Petényi Géza
Rajka Ödön
Rázsó Imre
Rédei László
Rényi Alfréd
Révai József
Rudas László
Somos András
Szabó Imre
Szádeczky-Kardos Elemér
Trencsényi-Waldapfel Imre

DÁVID GÉZA

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK ARCHONTOLÓGIAI KUTATÁSOK LEHETŐSÉGEI (ARAD–GYULAI SZANDZSÁKBÉGEK)

A hódoltságskori kutatások egyik leghanyagoltabb területe a közigazgatástörténet, ezen belül is az archontológia, azaz a magyar területen működő tisztségviselők névsorainak összeállítása, illetve szolgálati idejük meghatározása.

A helyzetet változtatandó, évekkel ezelőtt több irányú anyaggyűjtésbe kezdtem, amely a török közigazgatás szinte valamennyi kérdéskörére kiterjed. Egyebek között megkíséreltem megállapítani a különféle posztokra kinevezett személyek kilétét. Mivel a budai beglerbégekről és a mellettük más főbb funkciókat betöltőkről elég jó listáink vannak,¹ figyelmemet főleg a szandzsákokra összpontosítottam (bár a többi pasalik élére kinevezett főembereket sem hagytam el). Legbősegebb ismeretek a szandzsákbégekről kerültek elő, míg beosztottaikról, illetőleg a kádikról nagyságrendileg kevesebb. Ezért egyelőre csak a szandzsákbégek vonatkozásában törekedhetünk teljességre, az ő esetükben is inkább csak a 16. századot tekintve.

Itt merül fel rögtön a források kérdése. Mindenekelőtt az új urak által készített nyilván tartások és különféle kimutatások, röviden: török levéltári kútfők tartanak számot érdeklődésünkre. Kiemelkednek közülük azok a listák, amelyek a birodalom valamennyi szandzsákját egyidejűleg tartalmazzák, majd éveken át nyomon követik a főbb tisztségviselők változásait. Jelen pillanatban négy időmetszetből ismerünk ilyen deftereket, kettőt a 16., kettőt pedig a 17. századból.

1) A legkorábbit Metin Kunt fedezte fel bravúros oknyomozással, minekutána a rossz sorrendben bekötött regisztert osztályozója — az első oldal bejegyzései alapján — *ziámet*-kiutalási listaként katalogizálta.² Az anyag áttanulmányozása és a helyes lapszámozás meghatározása után világossá vált, hogy egy szinttel magasabb nyilván tartásról, tehát beglerbégek, szandzsákbégek és a helyi defterdári hivatalok vezetőinek (ez utóbbiak kaptak *ziámetet*) névsorairól van szó, s az is, hogy az alaphelyzetet 1568-ban rögzítették, majd a módosulásokat 1574-ig kísérték. A magyarországi rész teljes-

1 *Gévy Antal*: A' budai pasák. Bécs, 1841. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. (Budapest története III. Szerk. *Szendy Károly*) a beglerbégek: 216–218. 49. jegyzet, a defterdárok: 211–213. 28. jegyzet, a kádik: 214–215. 40. jegyzet.

2 *Metin Kunt*: Sancaktan eyalete. 1550–1650 arastnda Osmanlı ümerası ve il idaresi. Istanbul, 1978. 44–46. A könyv függelékében közreadta a vilájetek és szandzsákok névsorát, a helyneveket azonban nem azonosította (133–149.). Az összeírás jelzete: Istanbul, Başbakanlık Arşivi (= BA) Maliye defteri 563.

nek látszik. A szűkszavú bejegyzések azonban más forrásokból még ebben az esetben is kiegészíthetők, sőt kiegészítendők.

2) A második összesítést 4 évvel később, 1572-ben fektették fel, s mintegy 10 éven át vezették,³ ám az előzőhöz képest némileg lanyguló pontossággal.

3) A 17. századiak közül a korábbi 1630 végén állították össze Isztambulban, még-hozzá két párhuzamos példányban. Egyik változata korábban is ismert volt,⁴ a másikat megint csak M. Kunt találta meg.⁵

4) 1985. évi isztambuli kutatásaim során magam bukkantam rá egy további hasonló regiszterre.⁶ Címe szerint az 1660. évi erdélyi hadjáratra kirendelt tartományok vezetőit és előjáróit foglalja magába, s kezdő dátumul 1070. sában hó 6. napja (1660. április 17.) szerepel rajta, tehát a Várad ostromára induláskor fektették fel. A korábbiaknál gondatlanabban kitöltött rubrikákban gyakran egyetlen, az állást éppen betöltő személy neve szerepel csak, de pontosan magyar földön — nyilván mivel a jegyzék a hadsereggel „utazott” — több változást rögzítettek benne. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a listát 1663. elejéig tartották „naprakészen”.

A többi irattípusnál jelentékeny különbség tapasztalható a 16. illetve a 17. század-ak között. Az előbbi igen gazdag levéltári forrásanyagban. Számunkra közülük a *tímár* vagy *idzsmál*-defterek azért lényegesek, mert bennük a pillanatnyi fő tisztségviselők nevén kívül valamennyi javadalmuk is megtalálható, ami az előző kimutatás-fajtában jó esetben is csak egy összegben szerepel. Bár eme lajstromok készítési dátuma nem mindig állapítható meg egyértelműen, az év közvetett módon általában bemérhető.

A legtöbb apró, esetenként egyetlen adattal a folyamatosan, naprakészen tartott *rúznámce*-naplók gyűjteménye szolgál. Ezek a javadalombirtokosok személyében beállott változásokat követték, s számos vasok kötetben maradtak fenn az 1550-es évektől a század végéig,⁸ főképpen Isztambulban és Bécsben, de elvéve másutt

3 Ezt régebből ismertük, minthogy *Káldy-Nagy Gyula* már a hatvanas években hazahozta a magyar rész mikrofilmjét. Jelzete: BA. Kepeci 262. A nemzetközi szakirodalomban ismét csak *M. Kunt* mutatta be: i. m. 46–52., illetve a közigazgatási egységek listája: 150–181.

4 BA. Kepeci 266.

5 BA. Cevdet Dahiliye 6095. A két kimutatás készítési körülményeiről ld. *M. Kunt*: i. m. 52–57., illetve a szandzsákok neve: 182–189.

6 BA. Kepeci 434.

7 A legkorábbi: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehem. Konsularakademie, Krafft 284; 1553. áprilisével indul.

8 A legkésőbbieket eddig 1596-ból néztem végig: BA. Maliye defteri 16 052 és BA. Kepeci 344., de az utóbbi időben a kutatás számára hozzáférhetővé tett kétezernél több *rúznámce* között még jócskán akadnak magyar területeket érintők. A 16. század végéig három 1596 utáni szerepel a levéltári katalógusban, közülük kettő (BA. Ruznamçe 216, 218) 1007/1598–1599-ből s területileg kiegészítik egymást, egy pedig (Uo. 228) 1008/1599–1600-ból, ám ez csak pár magyar livát tartalmaz. (Egy további töredék 1008-ból [BA. Ruznamçe 2153] csak a Székesfehérvári szandzsák rövid, 4 oldalas anyagát adja.) Közülük a 216-os számú tudtam 1989 februárjában kézbevenni. Ezzel szemben a 17. századra nézve nem kevesebb, mint 85 *rúznámcsé* sorol fel a katalógus 1009/1600 és 1100/1689 között. Mellettük a Kepeci-féle rendezés anyagában is találhatók ezekből a nyilvántartásokból. A mindezekből eddig szűrőpróbaszerűen átnézettek — BA. Ruznamçe 738 (1070/1659–1660), 744 (1071/1660–1661), illetve BA. Kepeci 373 (1036/1626–1627), 375 (1033/1623–1624), 377 (1034/1624–1625), 383 (1038/1628–1629), 400 (1054/1644–1645), 431 (1070/1659–1660) — alapján azt lehet mondani, hogy két szempontból is döntően megváltoztak az előző évszázadhoz képest. Egyfelől a bejegyzések évenkénti száma drasztikusan csökkent, másrészt — és számunkra ezúttal ez a fontosabb — a *tímár*-kiutalások indoklási részében a bégek neve már nem fordul elő, minthogy a beterjesztéseket vagy az alajbékéket vagy a beglerbékéket tették meg. Így e korábban oly fontos forrásfajta a szandzsákbékek névsorának összeállítása tekintetében szinte teljesen hasznavehetetlenné válik ebben az időszakban.

is.⁹ Ezekben időnként a bégek kinevezésének egészen pontos dátumát, *hász*-birtokainak összetételét s a kiutalás indoklását is megtaláljuk. Máskor — gyakrabban — a szandzsákbég neve csak az éppen szóban forgó szpáhít javadalomra vagy „fizetésemelésre” előterjesztőként szerepel, s ilyenkor nem mindig egyértelmű, hogy mikor is szolgált az illető a megnevezett szandzsákban. Szerencsés esetben levelének dátumára hivatkozunk, többnyire azonban csak a vonatkozó szultáni parancs keltére, ami — különösen elhúzódo ügyeknél — messze esik a *ruznámcséba* való bevezetés időpontjától. Az utalások túlnyomó többségében ezek a dátum-megjelölések mégis megbízható terminus ante quem-nek tarthatók. Előfordul azonban, hogy az indoklás az alábbi formulával kezdődik: „X szandzsák bégje, N. bég levelet/deftert küldött...”; ilyenkor, ha rövid átfutású javadalomkiutalással van dolgunk, jogosnak tűnik hivatalban levőnek tekinteni a megnevezettet a *tezkere* (utalvány) kiadása napján. Máskor ugyanebben az összefüggésben „a korábbi X-i bég, N. bég” kitétel szerepel, s ekkor már nehezebb a működés idejének behatárolása. Alkalmanként viszont elfelejtették odaírni a „korábbi” szócskát; ez esetben csak további részletek ismeretében derül fény az igazságra. Mindazonáltal meglehetősen ritka az illetén „félrevezetés”, azaz a *ruznámcsék* anyagára általában nyugodtan ráhagyatkozhatunk — pár napos, ritkábban hónapos eltéréssel tanúbizonyságuk elfogadható.

További hasznos, ám számszerűen kevesebb adalékot rejtenek:

1) A *tahrír*- vagy *mufasszal*-defterek (magyarul: szandzsák-összeírások), amelyekben főleg a kisebb földdarabok, szántók, puszták vagy malmok birtoklóiként, illetve haszonélvezőiként vagy hivatalos ügyletek kapcsán szólnak bégekről;

2) a *ruúsz*-defterek, amelyek egészen röviden rögzítik a javadalom-kiutalásokat, s bár ez elvben nem lenne elvárható, egy időben az új szandzsákbég nevét is beléjük jegyezték;

3) a *mühimme*-defterek, azaz a szultáni tanács „jegyzőkönyvei”¹⁰, amelyekben néha az aktuális parancs címzettjeként, esetleg a szóban forgó ügy kezdeményezőjeként név szerint említenek szandzsákbéget;

4) s természetesen csaknem minden más iratfajta, ám egyre csökkenő mértékben.

Nem lebecsülendő az elbeszélő források adalékhozama sem, de arra mindenképpen számítanunk kell, hogy a krónikákba inkább csak a jelesebb személyiségek kerültek be, eleinte azok is főleg a hadjáratok éveiben. Változás a századforduló táján figyelhető meg, amikor is az udvarban járatos történetírók gyakrabban említenek meg szandzsákbégi kinevezéseket, mint korábbi társaik.

Vitathatatlanul fontos a magyar–Habsburg oldalon keletkezett különféle rendeltetésű forrásanyag (krónika, követjelentés, magánlevél, stb.) is, amely nagy számban tartalmaz bég-neveket. Megbízhatóságukhoz azonban gyakran kétség fér, s a nagy tömegű, nemegyszer napra pontos török kútfők mellett csak másodlagos szerepet játszhatnak.

9 1988-ban Szófiában tekinthetem bele egy ilyen anyagba: Narodna Biblioteka Kiril i Metodi, Orientaliski Otdel, D. 666. A Törökországban és Ausztriában őrzött fontosabb köteteket, melyek átnézéséhez a hetvenes években kezdtem hozzá, az alábbiakban fogom idézni.

10 Közülük a két legkorábbiiban, az 1544–1545. és 1551–1552. évből valóiban ritka a magyarországi bég (az elsőben persze nem is igen várható felbukkanások), ami azért sajnálatos, mert e korból elég kevés az információ. (A két defter jelzete: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 12321., illetve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşuşlar 888. — Itt utalok arra, hogy a *mühimme*-defter kollekció több kötete valójában *ruúsz* bejegyzéseket tartalmaz, ahogy ezt — *Sertoğlu* nyomán — *Atilla Çetin* is jelzi: Başbakanlık Arşivi kilavuzu. Istanbul, 1979. 49–51.

Más a helyzet a 17. században. A közigazgatási szisztéma, illetve a *tímár*-rendszer átalakulása következtében ekkor alig áll rendelkezésünkre homogén török iratcsoport. A már említett két nagyszabású listán kívül egyetlen olyan oszmán levéltári forrást sem ismerek, amelyik lefedné az egész hódoltságot. Felértékelődnek — és szerencsére meg is szaporodnak — a magyar, latin és német, stb. nyelvű dokumentumok, csakúgy, mint a szavahihetőbb török krónikák. A folytonossági sorban így is komoly lyukak maradnak, hiszen egyetlen az adatbázisul használható iratmennyiség, másrészt a „névvadászatba” bevonandó anyag teljesen körülhatárolhatatlanná válik. Éppen ezért nagyon hálás lennék a hódoltság korát búvárló kollégáimnak, ha a kutatásaik során eltűnt magyarországi szandzsákbégek nevééről — elsősorban a 17. századiakról, de az 1552 előtti 16. századiakról is — pontos forrásmegjelöléssel tájékoztatnának.

Az alábbiakban az aradi és a gyulai bégekről készített összeállítomat bocsátom közre. Ez a könnyebb megközelítés, hiszen név és szolgálati hely általában egyszerre szerepel az iratokban. Valamivel nehezebb egy-egy életsors megrajzolása, hiszen a magyar területekről elhelyezett személyek átmenetileg vagy végleg eltűnnek szemünk elől. A központi listák által lefedett években még van esély — nem is kicsi — arra, hogy megtaláljuk a távolabbra küldött kormányzókat. Máskor viszont elég reménytelen a feladat, hisz nem tudhatjuk: a birodalom melyik szegletében keressük az illetőt. S ha egyszer elvesztünk valakit, visszatérése esetén is elég nehéz újra azonosítani őt, a nevek gyakori ismétlődése miatt. A dolog azért mégsem reménytelen: hol egy ragadványnév, hol egy váratlan utalás siet segítségünkre. Remélem, hogy előbb-utóbb egy szandzsákbégi pályarajzzal is tudok jelentkezni a Történelmi Szemle hasábjain.

*

Tiszántúli előrenyomulásuk során valamikor 1552–1553 táján hoztak létre Arad központtal szandzsákot a törökök,¹¹ melynek területe fokról-fokra növekedett, s hamarosan túlnyúlt Gyula magasságán.¹² Gyula 1566. szeptember 2-i bevétele után fontos közigazgatási változás következett be: az utóbbi vár lett a szandzsákszékhely, míg Aradot *náhije*-, azaz járásközponttá minősítették vissza — bár egyes irattípusokban még elég sokáig tapasztalható következetlenség az elnevezésben. A nagy kiterjedésű szandzsákhoz az 1567. évi összeírás szerint 4 város, 222 falu, 15 külön is lajstromozott és jónéhány, csak a falvak határrészeként feltüntetett pusztá és 1 monostor tartozott, mindez 4 *náhijé*ba — a gyulaiba, aradiba, zarándiba és bihariba — osztva.¹³

Az ekként ki-, illetve átalakult közigazgatási egységekben, tehát az Aradon és Gyulán működő bégek névsorát mások is megpróbálták összeállítani, ám listáik nemcsak fölöttébb hézagosak, hanem keverednek bennük szandzsákbégek és más, alacsonyabb rangú katonai tisztségviselek.¹⁴ Egyikükben sem szerepel a feltehetőleg legelső —

11 *Káldy-Nagy Gyula*: A Budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977. (Pest megye múltjából 3.) 10.

12 Ezt az 1557–1558. évi dzsije-defterből olvashatjuk ki. Ld. *Velics Antal-Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 194–209.

13 *Káldy-Nagy Gyula*: A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10). passim.

14 „Gyulai török várparancsnokok” megfogalmazásban elsőként *Göndöcs Benedek* szedett össze 5 nevet, Békésmegye a török uralom idején című cikkében, de tévesen közéjük kevert egy alajbéget is: A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve IV (1877–78) 126. — *Haan Lajos*tól származik a következő lista, immár 8 „várparancsnokkal”, de egy alajbéggel megint megtűzdelve: Huzain bég, gyulai török várparancsnok magyar levele és magyar köriratú pecsétje 1604. évből: A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve V (1878–79), 33–36. — Az eddig legteljesebb névsort, hasonló hibával, ld. *Virágh Ferenc*: Török hódoltság Gyula térségében. Békéscsaba, 1960. 42.

még aradi — szandzsákbég, Haszán, akire a legkorábbi adatot 1554. október-novemberből (961 zilhiddse havából) találtam.¹⁵ Valamivel később, 1555. május 13-án egy rokonát említik.¹⁶ Több, mint másfél évvel ezután, 1556. december 7-én ismét vagy inkább még mindig Haszán volt a bég Aradon, s az ő felterjesztésére utaltak 1557. áprilisában, majd augusztusában is.¹⁷ Nem más a helyzet 1560. április 9-én sem.¹⁸ Újabb három év után, 1563. december 20-án hallunk megint róla: a temesvári beglerbég előterjesztésére e napon kapott 30 000 akcse emelést addigi 250 000 akcséjához.¹⁹ Az utolsó, ezúttal is felterjesztéssel kapcsolatos adat 1564. június 20-áról maradt fenn Haszán béget illetően.²⁰ Mindezek után felmerül a kérdés, vajon végig egyazon személy működött-e majd 10 éven át Aradon. A név gyakorisága miatt óvatosnak kell lennünk, s további bizonyítékok felbukkanásáig végleges választ nem adhatunk. Annyi leszögezhető, hogy ilyen hosszú szolgálati idő ellentétben lenne az eddig ismert magyarországi gyakorlattal,²¹ de a körülmények bizonytalansága talán megkívánta, hogy ugyanaz, a helyi viszonyokban járatos bég intézze ennyi ideig az ügyeket.

1564. július 4-én vezették be a rövidített udvari nyilvántartásba (*ruúsz-defteri*) változatlan, de pontosan körül nem határolt jövedelemmel az új aradi béget, Mehmedet, aki addig Füleken látta el ezt a feladatot.²² A magyar történeti irodalom Mehmed béget renegátnak tartja, s még korábbi nevét is ismerni véli: állítólag Kunovics Mihálynak hívták, s Török Bálint enyingi várában szolgált.²³ Török oldalról azonban ez nem igazolható. A magyarországi viszonyokban igen tájékozott Pecsevi szerint ugyanis Gyula várának megadását „Jahjalu és Szofi Mehmed bég” beszélte meg, „ki abban az időben váradi szandzsákbég volt.”²⁴ Az elírás vagy kiadási hiba nyilvánvaló: Várad ekkor nem volt török kézben, tehát csakis Aradról lehet szó, melynek előljárójáról tudjuk, hogy Mehmednek hívták. A neve elé tett Jahjalu megjelölés vagy anatóliai származási helyére, vagy arra utal, hogy a Jahjapasazádekkel állt rokonságban. A *szofi* — azaz az iszlám misztikában való jártasságot jelző — melléknévről pedig nemigen képzelhető el, hogy kijárt volna egy friss renegátnak.

Arról nincs pontos értesülésünk, hogy milyen összegű *hász*-birtokra tarthatott Mehmed bég igényt, az azonban kétségtelen, hogy egy részét nem tudták neki kiutalni. Eb-

15 BA. Mühimme defteri 1. p. 183. N° 1050.

16 BA. Kepeci 213. p. 134. A nevezett Rüstzem az Aradi szandzsák alajbéje volt, s éppen *ziámet*-birtokot kapott vitézségéért.

17 BA. Mühimme defteri 2. p. 192. N° 1752, p. 237. N° 2113, illetve BA. Kepeci 216a. p. 31.

18 BA. Mühimme defteri 4. p. 47. N° 501.

19 BA. Kepeci 218. p. 73.

20 BA. Kepeci 74. p. 43.

21 Vö. *Dávid Géza*: A Simontomyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 30.

22 BA. Kepeci 74. p. 76. Haszán pedig éppen Fülekre került ugyanattól a naptól fogva: uo. p. 75.

23 Az azonosítás *Istvánffy Miklós* egy megjegyzésére megy vissza („Egyrészlől Mehmed aradi parancsnok — ezt azelőtt Kunovics Mihálynak hívták, s Török Bálintnak ... szolgálatából önként szökött át”), melyet legutóbb *Kristó Gyula* tett közzé: Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981. 149. — Török Bálint ímoka, Martonfalvai Imre deák emlékiratából a nevezett korábbi életpályájáról is értesülünk: „Az Bakyt szolgáiban Brizló Ferenczet és Kunovyt Mihályt megfogám, és jó falka ideiglen vasba tartottam Szegligetbe, kiket azután az én uram elbocsáttata, ünagyságának szolgáltak.” Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. *Szopory Nagy Imre* közlése. Bp. 1881. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum 31.) 138. Hozzáférhetőbb kiadás: Magyar emlékiratok, 16–18. század. Szerk. *Bitskey István*. Bp. 1982. 82. Az esemény az 1531–1540 közti időből való. A nevet egyik közreadó sem kommentálta.

24 Tárih-i Pecsevi. H. és é.n. I. 420–421. Magyarul többek között: *Kristó Gy.*: i. m. 150. Ez utóbbi forráskiadványban különösen pregnánsan került egymás közelébe a két ellentmondó beszámoló, azaz *Istvánffy* és *Pecsevi*é.

be az is belejátszott, hogy a temesvári beglerbég közbenjárására 20 000 akcse emelést kapott vitézségéért.²⁵ Felgyülemlett hiányairól panaszkodott 1565 májusában.²⁶ Gyula megvétele előtt még többször felbukkan a neve,²⁷ utoljára 1565. október 20-án.²⁸ Az eddigi hivatkozások számomra kezdetben nem tűntek elegendőnek ahhoz, hogy a vár eleste után is folyamatosan hivatalban maradjon tartsam őt. Néhány török adat öszszecsengése azonban meggyőzött erről. A Gyulai szandzsák első összeírásában a tamáshídi malmok kapcsán rögzítették azt, hogy „az említett malmokat Mehmed Cselebi, a korábbi temesvári pénzügyi defterdár, Mehmed bégnek, a korábban aradi s most isztolni belgrádi (székesfehérvári) szandzsákbégnek még Gyula elfoglalása előtt gyalázatos csalással 500 akcséért eladta.”²⁹ Mármint az 1568–1574 között vezetett, a birodalom összes szandzsákjára kiterjedő, fent említett defter szerint a Székesfehérvári szandzsák a bejegyzés idejében „a korábban aradi emír, Mehmed bég birtokában van”. Dátumként 1567. március 16-át (974. ramazán 5-ét) tüntették fel, ami minden bizonynyal az áthelyezés időpontja. Megkeresve ugyanitt a Gyulai szandzsákot, amely ekkor még „az Aradi liva Gyulával” formában kerül elő, azt találjuk, hogy az éppen működő bég, azaz Ali nevénél napra azonos dátum áll.³⁰ Így zárul be a kör: Mehmed aradi, majd gyulai béget közvetlenül a Csanádról áttett Ali bég követte a még nem teljesen stabil nevű Gyulai szandzsák élén.

A szóban forgó lista szerint Ali bég kezdő javadalmai Gyulán 280 000 akcséra rúgtak, ami jó átlagosnak mondható. t kétszer is megerősítették posztján, s mindkétszer kapott emelést is: először 20 000 akcsét, amivel várható jövedelmei már 313 218 akcséra ugrottak (ez közvetve jelzi, hogy közben is javítottak állományán), másodsor pedig 50 300 akcsét.³¹ Igen figyelemreméltó a 20 000 akcse kiutalásának véletlenszerűen kezünkbe akadt indoklása: „Parancs a temesvári beglerbégnek: a Králoglu (= János Zsigmond) levelet küldött, és tudatta, hogy Gyula szandzsákbégje, Ali hasznavehető és a rájak is hálásak neki. Ezért 20 000 akcse emelést (*terakki*) parancsoltam neki, amit üresedésből adj ki számára.”³² Két dolog szokik itt szembe: az ajánló személye³³ és a rájak elégedettségére való utalás, akik közé, mint mindig, természetesen

25 BA. Kepeci 74. p. 437.

26 BA. Ali Emiri 292. — lapszámozás nélkül. Az erre az előterjesztésre a budai beglerbégnek, Iszkender pasának küldött utasítás is fennmaradt. Kiadta Anton C. Schaendlinger: Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen. Wien, 1986. 59–60. A Szendrői szandzsákban elhalt *tímár*-birtokos, Orudz 5 304 akcsés javadalmát kapta meg.

27 A. C. Schaendlinger: i. m. 60–62. Két emberének kért „fizetésemelést”, amit meg is kaptak, mert vele vannak és vitézkednek a végeken. Egy harmadik irat (62–63) a „Gyula várából a jólvédett birodalomnak kár okozás szándékával kijövő hajdúk átkelôhelyén, Erdôhegyen” tervezett várépítésről, majd annak Pankota elfoglalása következtében szükségtelessé válásáról, illetve azon bizonytalankodásról ad hírt, hogy Pankotát Aradhoz vagy Lippához csatolják-e. (A közreadók ugyan Gyulát Kule alakban olvasták és Kulával azonosították, Erdôhegyet pedig Erdeviknek, s így az esetet délebbre helyezték, mind a facsimilén, mind az iratnak a *mühimme*-defterek egyikében (6. kötet, p. 566. N° 1233) fellelhető fogalmazványában világosan az általam megadott nevek állnak.)

28 BA. Kepeci 75. f. 79^r.

29 Káldy-Nagy Gy.: A Gyulai szandzsák. 384. Dátum: 1567. szeptember 25–október 4.

30 BA. Maliye defteri 563. p. 49. — Felterjesztései közül egyet 1568 decemberében bíráltak el kedvezően Isztambulban: BA. Kepeci 77. f. 12^v.

31 BA. Maliye defteri 563. p. 63.

32 BA. Kepeci 77. f. 57^r, dátuma: 1570. január 6.

33 Vazallus fejedelmek felterjesztéseire elég kevés példát lehet csak találni. Ilyen ritka eset, amikor a kírmi kán, Gázi Giráj 1596. január 15-én elérte, hogy egy budai pártfogoltja, aki már a szigetvári hadjá-

ezúttal is odaértették a keresztény alattvalókat. Nem akarjuk túlértékelni ezt a hivatkozást, de nehéz elképzelni, hogy ne tudtak volna más ürügyet kitalálni az előterjesztés megszerkesztéséhez. S az, hogy az eddig átolvasott több tucat, a szandzsákbégek kinevezésére vagy megjutalmazására vonatkozó szöveg között ez az egyetlen, amelyik ilyen érvet felhozott, szintén azt sugallja, hogy János Zsigmond kijelentésének igazságtartalmának is kellett lennie.³⁴

A felfelé ívelő pályájú bég még az első megerősítés után gondolt egyet, s emberei közül Mehemmednek (sic!) 5 352 akcsés, Musztafának pedig 5 880 akcsés — azaz nem túl magas összegű — javadalmat létesített, azzal a feltétellel, hogy „[a bég] nem fogja kérni azok ellenértékét.”³⁵ Ilyen eljárásra nem ismerek másik példát.

A következő bég 1571. január 19-én Szigetvárról érkezett Gyulára. Szinánnak hívták, s 275 000 akcse értékű *hász* járt neki. Amikor egy évvel később megerősítették, már 335 000 akcse javadalmat élvezett.³⁶

Sokkal jelentékenyebb személyiség volt Szinán utóda, Muharrem bég, aki addig „a nagyúri kincstár defterdárja”-ként tevékenykedett. Valószínűleg nem fődefterdár.³⁷ csak az államkincstár egyik magas rangú munkatársa lehetett.³⁸ Mindenesetre igen komoly, 400 000 akcsés kezdő javadalommal³⁹ küldték 1572. szeptember 3-án a végekre. A következő évben megerősítették, egyben 58 788 akcséval megtoldották fizetésé-

raiban is részt vett, majd pedig Gyömről vitézkedett, javadalomemelést kapjon. Ld. BA. Maliye defteri 15 567. p. 205. — Gyulával való kapcsolata miatt emlitem meg az alábbi hasonló ügyet: 1575-ben „Báthory István kéri a nagyvezírt, hogy vigye feljebb dolgát Recheff (Redzseb) jenei bégnek az hatalmas császárnál, vigye Nagyságod a Gyulai bégségre, mutassa hozzá ezzel is nagyobb kegyelmességét”. (*Karácsonyi János: Törökvilág Békésmegyében 1559–1604-ig. A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve XI (1884–85), 21.*). Ez az intervenálása nem hozott sikert, mert még 1579-ben is Redzsebet említik Jenőn (BA. Mühimme defteri 37. p. 106. N° 223). Ami azonban érdekes, az az, hogy már a jení posztra is Báthori közreműködésével került. Így adja ezt elő egy rövid bejegyzés: „Erdély vajdája levelet küldött. [Tudatta], hogy a nevezett liva bégje — növekedjék méltósága — beteg, s képtelen őrzésére és védelmére. Mivel kérte, hogy Redzseb agának [adassék], akinek üresedésből szandzsákra van parancsa, megparancsoltatt.” Dátum: 1574. június 17. (BA. Mühimme defteri 25. p. 171. N° 1717.)

34 A pontosság megkívánja, hogy elmondjuk: másfél évvel korábban még azért emeltek panaszt Ali bég ellen, mert rabokat szedett egy Várad környéki faluból. (*Karácson Imre: Török–magyar oklevéltár, 1533–1789. Szerk. Thallóczy Lajos, Kráczmárik János, Szekfű Gyula. Bp. 1914. 90–91. N° 108 [ez az irat azonos a BA. Mühimme defteri 7. kötetének 1002. lapján lévő 2751-es számú bejegyzéssel].) Míg a szóban forgó levél címzettje János Zsigmond volt, addig egy valamivel korábbi utasítás magától a bégől kért tájékoztatást az ügyben: igaz-e az egész, s ha igen, mi volt az oka beavatkozásának. (BA. Mühimme defteri 7. p. 520. N° 1492.)*

35 BA. Maliye defteri 563. p. 63.

36 Uo. Megelőző s rákövetkező posztjaira ld. *J. Metin Kun: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983. 152–153.*

37 Nem találunk ilyen nevű fődefterdárt sem *Mehmet Zeki Pakalin: Maliye teşkilâtı tarihi (1442–1930). Ankara, 1978. című 4 kötetes munkájában, sem İsmail Hamî Danismand: İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. İstanbul, 1948. című könyvének vonatkozó második kötetében.*

38 *İsmail Hakkı Uzuncarşılı: Osmanlı devletin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1985². 328. 1. jegyzet szerint az 1560 körüli években három alacsonyabb szintű hazine vagy mál defterdári működött.*

39 A különböző törvénygyűjtemények némileg eltérő összegeket sorolnak fel, mint ami a főbb udvari tisztségviselőknek járt szandzsákbéggé történő kinevezésük esetén. A 16. század első feléből való *ká-nunnâme* a janicsáragáknál 500 000 akcséről szól, utána a *mír-i dlem* következik 450 000 akcséval, majd mások 450 000 akcséval, ám a defterdárok teljesen hiányoznak mint posszibilis jelöltek: *M. Tazyib Gökbilgin: Kanûnî Sultan Süleyman'ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fenmanlan. Tarih Dergisi XVII (1968) 48. Csak a századforduló tanúja, Ajni Ali jegyzi fel, hogy a nisândzsi, a fődefterdár és a mír-i dlem 450 000 akcséra jogosult: İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kütüphanesi 2361. f. 9r.^v.*

gét, legalábbis elvben, mert már a korábbi összegből is voltak hiányai.⁴⁰ Amikor áthelyezték a Szendrői szandzsák élére, ott is némi gondot okozott szokatlanul magas jóvedelme.⁴¹

Szintén az isztambuli központból került Gyulára Dzsáfer bég 1574. február 26-tól. Addig ő is magas udvari posztot töltött be; a négy apródnevelő iskola (*oda*) közül a harmadik, a *kiler ordaszi*, azaz a szultán ételeit és a szeráj gyertyáit készítő 30 fős csoportjának volt a vezetője. Bár rangjánál fogva beglerbégi poszt illette volna meg,⁴² mégis elfogadta a 440 000 akcsés gyulai javadalmat.⁴³ Ebbe magyar származása is belezjátszhatott. Pecsevi több évtizeddel későbbi róla szóló előadása lényegét tekintve pontos. Eszerint éppen Gyula környékéről származott, s onnan vitték a szerájba. Átmenetileg a háremben szolgált, ami megkívánta kasztrálását — ezért kapta a Hádím (= eunuch) melléknevet. S a levéltári forrással egybehangzik Pecsevi értesülése a kinevezést megelőző funkciójáról is.⁴⁴ 1574 novemberéből ismerem az utolsó, felterjesztéssel kapcsolatos adatot róla.⁴⁵

Bő két és fél esztendőnyi úr után találkozunk Iszhak bég nevével. Valamikor 1577 augusztus vége előtt küldött levelet a Portára, hogy utasítást kérjen a gyulai lovasok és gyalogosok közül a szolgálatukat elhanyagolók megbüntetését illetően.⁴⁶ Szintén róla esik szó az 1579-ben bevégzett szandzsák-összeírásban, ahova bemásoltak egy korábbi bizonylatot egy Vári melletti vitás kert ügyében. A jogi eljárást lefolytatók között ott találjuk a gyulai béget, Iszhakot, a gyulai kádit, Szinánt, illetve a beglerbég megbízottját, Mehmed cselebit. A lakosoknak átadott irat dátuma az 1577. október 23.–november 1. közti napoknak felel meg.⁴⁷ Aztán 1578 június–júliusában bukkanunk nevére, amikor egy, a maga nemében ritka *ziámet*-kiutalási eset egyik szereplője.⁴⁸ Útja innen Szegedre vezetett, minthogy 1578. július 8-i dátummal áthelyezési parancsot kapott. Új posztjának bevezetésekor tértek ki gyulai javadalmaira, melyek 370 398 akcséra rúgtak.⁴⁹

Ezen egyértelmű bejegyzéssel ellentétben az említett átfogó listának Gyulát illető tanúsága. Kicsit az is furcsa, hogy a kiindulási helyzet rögzítésekor még mindig Aradi szandzsákokat írtak, bár rögtön hozzátették, hogy „Gyulához csatolták”. Az első információ pedig eme furcsaságokat állítja: „a Gyulai szandzsák jelenlegi bégje, Dzsáfer bég embert küldött [és előadta, hogy] a nevezett liva 330 000 akcséval neki adatott. A 981. év nemes zilkáde [havának] 4-én (1574. február 25.) *beráto*t kapott 350 000 akcse névértékben, a 985. év szafer [havának] 19-én (1577. május 8.)”⁵⁰ Odáig rend-

40 BA. Maliye defteri 563. p. 63. — 1573 decemberi *tímár*-üggyel kapcsolatos szereplésére ld. BA. Mühimme defteri 25. p. 8. N° 62.

41 Áthelyezésére: uo. p. 69. N° 744; javadalmi: Wien, Österreichische Nationalbibliothek [= ÖNb], Türkische Handschriften Flügel 1384. f. 200^v–201^r.

42 Legalábbis előéletés esetén: *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara, 1984². 313.

43 BA. Maliye defteri 563. p. 63. — Fennmaradt a kinevezést rögzítő bejegyzés is: BA. Mühimme defteri 25. p. 69. N° 742.

44 *Karácson Imre*: Török történetírók III. Bp. 1916. 85.

45 BA. Mühimme defteri 25. p. 304. N° 2819.

46 Az erre válaszoló leiratot a temesvári beglerbégnek küldték: BA. Mühimme defteri 31. p. 211. N° 466.

47 *Kálty-Nagy Gy.*: A Gyulai szandzsák. 303–304.

48 ÖNb. Flügel 1387. f. 101^v. Az ügy érdekessége, hogy a szécsényi míralaj, Mehmed 44 467 akcsés *ziámet* helyett még *tímárnak* is gyengének minősülő 5999 akcséval kellett beérje, jóllehet 8 különböző vitézkedését sorolták fel támogatói.

49 BA. Kepeci 262. p. 19.

50 Uo. p. 33.

ben a dolog, hogy Dzsáfer 1574 februárjában kapta a kinevezést, bár egy nap csúszás ott is akad. A *hászok* összege azonban nem stimmel és meglepő a 3 évvel későbbi *berát-szerzés*, illetve a „jelenlegi” kitétel. Ugyane kimutatásban ugyanis Dzsáfert mint korábbi gyulai béget előbb Aladzsa Hiszárban említik 1575. március 15-i kinevezési dátummal (bár annak *berátját* is csak 1577. május 14-én vette volna kézhez),⁵¹ majd 1576. június 9-i kiutalási és 1577. augusztus 30-i *berát*-kiállítási időponttal már korábbi aladzsa hiszári, most székesfehérvári bégeként.⁵² Azaz a nevezett gyulai szolgálatára vonatkozó bejegyzések egy része téves. Magyarázatot adni nem könnyű, de az elképzelhető, hogy amikor Dzsáfer bég Magyarországra jött, elhanyagolta az összes szükséges irat beszerzését (vagy annak valami pénzügyi-technikai akadályja volt), s azok begyűjtésére csak évekkel később küldte el emberét. Eközben az is kiderülhetett, hogy nem tudnak neki 440 000 akcsét érő birtokokat kijelölni, ezért megalkudott a 350 000 akcsés, még mindig komoly nominális fizetéssel, s akkor már a nyilvántartásba is ez az összeg került.

A Dzsáfer körüli bizonytalanságok középette az előbb említett Iszhak bég neve rá sem került Gyula neve alatt a szóban forgó listára. S hiányzik róla a következő bég, Haszán is. Gyulai bégségéről csak akkor szerzünk tudomást, amikor — itteni állomáshelyének feltüntetésével — 1580. augusztus 12-én a Koppányi szandzsák élére kinevezték. E bejegyzésből az is kiviláglik, hogy 456 000 akcsés gyulai *hászai* helyett új posztján 262 836 akcséval kellett beérnie.⁵³

S még a Haszán nyomába lépő bég is kimaradt a 262-es számú defterből, pedig Ali bég nevét 1581. júliusa és októbere között három forráshely is őrzi.⁵⁴ A legkésőbbi azt is egyértelművé teszi, hogy azonos azzal az Alival, aki már 1567 és 1570 közt is Gyulán szolgált. Ugyanis embere útján előadta a fővárosban, hogy „korábban, amikor Gyula szandzsákbégje volt, használhatóságát jelentették, s ezért 20 000 akcse emelésre tiszteletreméltó parancs adatott; mivel ennek megújításáért folyamodott, megparancsoltatt.” Mit mondjunk? Az, hogy egy szandzsákbég tizenegy év alatt sem tudott érvényt szerezni a növelést előíró szultáni rendeletnek, nem mutat sem túlzott pénzügyigazgatási hatékonyságra, sem különösebb lehetőségekre. Erről az Ali bégről magyar szerzők azt állítják, hogy 1581-ben Gyulán temették el, miután Budán elhunyt.⁵⁵ A halálozás helye rendben levőnek látszik,⁵⁶ a dátum azonban kétsé-

51 Uo. p. 30.

52 Uo. p. 19.

53 ÖNb. Flügel 1387. f. 220^v–221^r.

54 BA. Mühimme defteri 45. p. 27. N° 319. p. 180, N° 2115, p. 279. N° 3361.

55 Virágh F.: i. m. 83.

56 *I. Pecsevi*: i. m. I. 453. Rövid életrajzot adott róla az alábbiak szerint: „Pirsiz Ali bég. A nevezett a korabeli emírek egyik legkiválóbbja volt. Mindenkor hét-nyolcszáz embert tartott magánál és kapujánál nagyon híres, igyekvő emberei voltak. Olyan vojvodái voltak, akik negyven-ötven, sőt hetven-nyolcvan lovat és embert tápláltak. Többnyire Fülel, Szolnok és Gyula szandzsákja *mutaszarrifja* (kormányzója) volt. Szari Ali bég után Szigetvárra került (NB. ez pontosan fordítva történt). De nagyon szerette a vidámságot és az italozást, s folyamatosan vendégeskedett. Az előkelő embereket összegyűjtötte, s a lakmározás heteken át meg nem szűnt. Vojvodái ezalatt szakadatlan portyázáson jártak, s a zsákmányolásnak szünete nem volt. Megtörtént, hogy összejövetelein alkalmanként öt-tíz ezer gurus [értékű] ajándékot adott lovakból, lószerszámokból, rabokból, viselt ruháiból és berendezési tárgyaiból. Jelen voltam, amikor Budán meghalt. Nővérének fia lett hagyatékának örököse. Azt mondták róla, hogy bár a szandzsákok iránti vágyakozása miatt sok pénzt tett félre (ti. hogy szükség esetén megvásárolhassa a posztot), s hogy bár annyit költött s nagylelkűsködött, [ennek ellenére annyi vagyona volt, hogy] csak a kikiáltók által eladott értéktárgyai, illetve ezüst és arany tálai meghaladták a 40–50 000 gurut. (Ezt a passzust, kissé lerövidítve — talán másik kézirat alapján — kiadta *Karácson I.*: Török

ges.⁵⁷ Alit ugyanis 1584. április 1-én „korábbi gyulai bég” körülírással Szigetvárra nevezték ki,⁵⁸ tehát ekkor még kétségkívül életben volt, ha közben nem is ült végig egy helyben. A gyulai eltemetést igazolni látszik, hogy egy Ali bégről elnevezett dzsámi és türbe a 17. században is állt ott.⁵⁹

Pijále bég viszont már nem került el az összeállítás készítőinek figyelmét,⁶⁰ egy másik forrásban pedig a *hász*-birtokait felsoroló teljes kiutalási lista is ránk maradt.⁶¹ Eszerint 1582. február 11-én vezették be őt az isztambuli nyilvántartásba. Javadalmainak végösszege 298 941 (helyesen összeadva 298 041) akcsét tett ki, ebből 24 000 akcse az aradi, 87 465 akcse a zarándi, 142 001 akcse a békési, 34 575 akcse pedig a gyulai *náhi*jéből adódott, s mindehhez még 10 000 akcse járult különféle illetekekbeli részesedéséből. A szandzsákbég-váltást tudató rövid passzus így szól: „Mivel a nevezett Pijále bégnek, aki korábban 291 423 akcsényi *hász*-birtokkal Csanád bégeje volt, a 989. év zilhiddzséjének 15. napjától (1582. január 10.) ellenértékével a Gyulai liva adományoztatott, ezért jelenleg a Boldogság Kapujához embert küldött. Minthogy kegyet kért *hász*ainak kijelölésére, a temesvári beglerbégnak magas parancs adatott, mondván: az említett liva összes *hász*ából (*idzsmállu hásszlar*) a mondott dátumtól járandóságát utald ki! Aztán fermán lett, hogy *tezkereje* a Boldogság Kapujától 7 000 akcse többlettel adassék ki. Majd megparancsoltattott, hogy kapjon még 518 akcse többletet. A magas parancs szerint a m[ondott] liva összes *hász*ából az említett 298 941 [akcse] *hász* a korábbi bég kiutalási okmányáról (*tahvil*) a fenti időponttól a kezéből kimenő (azaz a korábbi szandzsákban élvezett javadalma), valamint a kétszer megparancsolt többletek fejében a nevezett Pijále bégnek utaltattott, s a Boldogság Kapujától a fényességes *berátra tezkere* adatott. Íratott a 990. év kegyes muharrem [havának] 9. [napján] (1582. február 3.).”

történetírók. III. 84.). — A Szari Ali bégre vonatkozó részt ld. *I. Pecsevi*: i. m. I. 451., illetve *Karácson I.*: Török történetíró. III. 82–83.

- 57 *Virágh Ferenc* a Török-magyar oklevéltárra hivatkozik (i. m. 99. 207. jegyzet). A Karácson halála után e kötetet összeállítók figyelmenlenségéből csakugyan „III. Murád szultán rendelete Ali gyulai szandzsákbég hagyatéka” címmel látták el a vonatkozó iratot, abban azonban nem Ali bég, hanem felesége (!) haláláról esik szó, és arról, hogy a törvényes örökösökkel szemben „a nevezett Ali bég 3000 aranyat és 3000 forintos házat, 1000 forintos majort, 5000 forintos ingó fölszerelést, 2000 arany értékű gyöngyöt, 500 arany értékű serleget ... [és] a szolgálóleányokat magának lefoglalta és visszatartotta”. (*Karácson I.*: Török-magyar oklevéltár. 115. N° 134.) Maga a bég is kapott az ügyben egy nem túl barátságos parancsot, amely szandzsákja elvételét helyezi kilátásba, ha nem küldi a fent említett értékeket a Portára. (BA. Mühimme defteri 48. p. 328. N° 962.) — E felsorolás — mégha talán kicsit túlzók is összegei — egybevág Pecsevi előbb idézett megállapításával a bég jómódjáról, amit ezek szerint részben feleségének köszönhetett, aki pasák rokona volt.
- 58 BA. Kepeci 262. p. 25. Erről a cseréről magyar forrás is megemlékezik. Egy 1584. május 13-i levélben az erdélyi főurak arról tájékoztatják Báthorit, hogy „az Gyulai béget is megváltoztatták, ez Szigetbe megyen, s az jó ide Gyulára.” (*Haan Lajos—Zsilinszky Mihály*: Békésmegyei oklevéltár. Bp. 1877. 184. N° 7.) 1584. május 26-án kelt levélben Szinán budai beglerbég magának tulajdonította a leccserélést, s Ernő főhercegnek a szigeti bég elleni panaszaira való válaszüntézkedésként tüntette fel azt. Ám azt már elhallgatta, hogy a szigetvári béget átírányították Gyulára, s így büntetésről nemigen beszélhetünk. csak azzal büszkélkedett, hogy az ő hatásköre erre is kiterjed, természetesen „az hatalmas cza-szar akarattyaiból”. (A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Szerk. *Takáts Sándor, Eckhardt Ferencz, Szekfű Gyula*. Bp. 1915. 313. N° 283.)
- 59 Evlia Caelebi török világotutató magyarországi utazásai. Fordította *Karácson Imre*. [III.] 1664–1666. Bp. 1908. 229.
- 60 BA. Kepeci 262. p. 33. — Egy felterjesztését ismerjük 1583 március-áprilisából: *Velics A.—Kammerer E.*: i. m. II. 564.
- 61 BA. Maliye defteri 15 283. p. 658–659.

A kissé bonyolult szövegezés ellenére világos, hogy a Csanádi és a Gyulai szandzsák ázsiója ez idő tájt közel azonos lehetett. Figyelemre méltó, hogy alig több mint egy hónap telt csak el a kinevezés, Pijále bég emberének a fővárosba érkezése és a javadalmak végleges rendezése között. Pedig ez is legalább két instanciázás után jutott csak nyugvópontra. Nagyon sok múlt tehát azon, mennyire gyorsan lépett valaki a pénzügyi vezetésnél, s milyen képességű személyt küldött Isztambulba vagy tartott ott folyamatosan.

Fentebb láttuk, hogy Ali bég visszatért Gyulára, és onnan helyezték át Szigetvárra. Azonban nem kizárt, hogy ez utóbbi váltásra a gyakorlatban mégsem került sor. Igaz ugyan, hogy ugyanazon a napon, mint amikor Ali Szigetvárra rendelték, azaz 1584. április 1-én, az addigi szigeti béget, Haszánt Gyulára parancsolták, de már október 2-án jelezték, hogy Szigetvár „Haszán bégnek adatott, aki [korábban] a Gyulai szandzsákot kapta.”⁶² Tehát, ha meg is történt a csere, nem tarthatott sokáig. Ali bég 1584. szeptember 3-án elbírált felterjesztése mellett még mindig „gyulai bég” áll.⁶³

A helyi potentátok ide-oda rakosgatása után 1585. augusztus 22-én a birodalom egyik legtávolabbi sarkában, a Pelengáni vilájetben működését alig megkezdett⁶⁴ Ahmed pasának adták a gyulai posztot.⁶⁵ Elég kétes, hogy megérkezett-e valaha is magyarországi állomáshelyére.

1586. április 12-éről datálódik a lista utolsó, minket érintő bejegyzése, azaz az addigi szolnoki bég, Szinán Gyulára irányítása. Birtokait viszont csak 1589. január 15-én vezették be a központi *rúznámcséba*, pedig azok egytől egyig megegyeztek az elődjei kiutalásaiban szereplőkkel. Az ügy elhúzódsának fő oka az lehetett, hogy Szinán bég igen magas bevételekre volt jogosult: már Ohriban — itt szolgált Szolnok előtt — 528 000 akcséra, amihez további három emelés eredményeként még 110 000 akcse járult, azaz 638 000 akcsés nominális „fizetésre” tarthatott igényt (pontosabban 30 000 akcse már a Gyulára helyezés utáni időből származott). Az egyeztetések azonban nem vezettek eredményre: visszamenőleg is csak 289 941 akcsét biztosítottak hivatalosan neki,

62 BA. Kepeci 262. p. 25. A szóban forgó Haszán nem más mint a Tirjáki előnévvel később éveken át Budán és Kanizsán regnáló beglerbég, aki a Porta egyik legkiválóbb Magyarország-szakértője lehetett a századforduló körüli évtizedekben. Több török krónika is foglalkozik személyével, közülük az egyik alapján ennél hosszabb, bár — legalábbis az „egyszerűsített” modern török kiadás alapján — pontos időhöz nem köthető gyulai működésre következtethetünk. (Tiryaki Hasan paşa'nın gazaları ve Kanije savunması. Hazırlayan: *Vahit Çabuk*. İstanbul, 1978. 49–63.) Ebben a dicsőítő jellegű műben persze szó sincs büntetésről — az áthelyezést maga a szultán rendeli el javadalomemeléssel fűszerezve.

63 BA. Muhtelif ve mütenevvi defterler 48. f. 46^v–47^r.

64 A Malatjai szandzsákból letett Melek Ahmed bégét 1585. május 17-én nevezték ki beglerbégnak: BA. Kepeci 262. p. 228. A vilájet perzsa területen lehetett, legalábbis ott ismert egy Palangán nevű helység, Kermánsáhtól észak-északnyugatra, a Kislak folyó partján. (Jellemző az oszmán-kori geográfiai ismeretek fogyatékos voltára, hogy még egyes vilájetek lokalizálása is gondot jelent. Így *Andreas Birken* kimondottan közigazgatástörténeti munkájából csak annyit tudunk meg, hogy „Palankan” szandzsák volt 1597 körül, de meg sem kísérelt elhelyezni a Sehrizori vilájeten belül: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden, 1976. [Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B. Nr. 13/f]. 211. Hiába keressük a szóban forgó helyet *Donald Edgar Pitcher*: *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden, 1972. című munkájának vonatkozó térképén is. Ugyancsak az említés szintjén marad *Halil Sahillioğlu*, amikor egy székebb terület, Irak közigazgatási beosztását tárgyalja: *Osmanlı döneminde Irak'ın idarî taksimatı*. Belleten LIV/211 (1990) [1991] 1242, 1244.)

65 BA. Kepeci 262. p. 33.

azaz hiánya több volt a kapott összegnél.⁶⁶ Ezen a szinten ilyen nagy eltérésre magyar területekről nem ismerek másik példát. Felterjesztései közül többnek maradt nyoma 1588–1589-ből.⁶⁷

A magyar forráskiadványok ezen a ponton majdnem csapdát állítanak, ugyanis két egymástól független, a szultán által a temesvári beglerbégnak írt, de csak fordításban fennmaradt parancsban Hüszejn bég viselt dolgaira térnek ki. Egy másik, kevésbé korábbi szultáni leiratban, illetve az előbbieket időben közrefogó két fejedelmi utasításban viszont Hüszejn egyértelműen aljbégi rangban tűnik fel, méghozzá részben egyazon ügyben; így a tévesztés lehetősége kizáródik.⁶⁸ S az udvari kimutatások már 1589 júliusától hozzák az új béget, Mehmedet, akit e hó 29. napján tettek át Kösztenből Gyulára.⁶⁹ Az ő Isztambulba küldött leveleit 1591. január elejéig tudjuk nyomon követni.⁷⁰ A magyar források értelmezői szerint 1593-ban és 1594-ben is itt szolgált volna; előbb a pákozdi ütközetben megsebesült, kezének négy ujját vesztve és lábán lövést kapva, majd Turánál elesett.⁷¹ A török adatok viszont mást sugallnak. 1592 október első felében ugyanis a korábbi kis istállómeister (*kücsük mirahor*), Haszán küld mint gyulai bég a Portára „füleket és nyelveket”⁷² s az ő betérjesztéseiről értesülünk november végén is.⁷³ Valamikor 1593. november 22. után pedig már Ömer a bég Gyulán, s róla 1596 júniusának végéig vannak jelek különféle ügyletek kapcsán.⁷⁴

66 Kinevezésére: BA. Kepeci 262. p. 33. Birtokaira: BA. Ruznamçe 107. A Lippa, Jenő, Modava, Gyula, Csanád szandzsákjait közösen hozó rész 5–6. lapján. Az ezt közvetlenül megelőző bejegyzés Szinán bég fiára, Mehmedre vonatkozik (p. 4.), akinek a temesvári beglerbég kért *ziámetet*, de — bár kiutalása 20 000 akcséra szolt — csak 8 000 akcsés *tímárt* tudtak neki pár hónap leforgása alatt összeszedgetni. Mindenesetre ez is jó példája a hatalmi elit állandó törekvésének, hogy családtagjait javadalmakhoz juttassák. Felmerül a gyanú, hogy ez a Szinán nem azonos-e a már korábban Gyulán működő, azonos nevű személlyel, amit az is támogatni látszik, hogy oly magas jövedelmi osztályba jutott, ami csak hosszas szolgálat eredménye lehetett, konkrét megerősítés híján e kérdést egyelőre nyitva kell hagynunk.

67 BA. Kepeci 336. p. 264., BA. Kepeci 252. p. 27., 39., 59., Narodna Biblioteka Kiril i Metodi, Orientalizski Otdel, D. 666. p. 1. — Rá és vojvodájára panaszkodtak az erdélyiek 1586 novemberében, mivel békés személyeket gyilkoltak le, elszedvén lovaikat és szerszámaikat: Haan L.—Zsilinszky M.: i. m. 191. N° 15.

68 Csak bégeként mutatkozik 1589 végén és 1590 januárjában. Haan L.—Zsilinszky M.: i. m. 199. N° 25–26. Aljbégeként 1588. szeptember 16-i, ugyanez év végi, illetve 1591. szeptember végi dátummal ellátott iratban fordul elő. Uo. 194–195. N° 19., 196. N° 20. és 209. N° 34.

69 BA. Kepeci 252. p. 27. Ugyanakkor a szokatlanul magas jövedelmű Szinán bég tovább lépett a hivatali ranglétrán; temesvári beglerbéggé nevezték ki: uo.

70 BA. Kepeci 344. p. 138., BA. Maliye defteri 15 567. p. 56.

71 *Karácsonyi J.*: Törökvilág Békésmegyében. 41–42. *Mogyoróssy János* egy bakafántos mondatát értette részben félre (Gyula hajdan és most. Történeti és statisztikai vázlatokban. Gyula, 1858. 75.) A valóságban a budai beglerbég kapott sebet, s Mehmed erre „Budára ment segítségül a várat őrzeni.” — Mehmed turai haláláról *Istvánffy Miklósnál* olvashatunk (Regni Hungarici historia... Coloniae Agrippinae, 1724. 387a.). Nem kizárt, hogy a jeles humanista magát a tényt jól rögzítette, csak Mehmed bég pár évvel korábbi hivatali állapotát jegyezte le.

72 *Mustafa Selaniki*: Tarih-i Selaniki. Die Chronik des Selaniki. Freiburg, 1970 (reprint kiadás). 338.

73 BA. Kepeci 253. p. 4–6.

74 Az említett dátum egy *zaim* elhalálozásának az ideje, amit Ömer bég tudatott, de rá csak 1595 utolsó napjaiban adtak választ (BA. Maliye defteri 15 567. p. 526.). Valamivel korábban, 1595 február vége felé kapott egy katona *tímárt* Ömer javaslatára (uo. p. 517.). Az 1596. évi adat: BA. Maliye defteri 16 052. p. 117. — Egy 1636. évi elég nehézkesen fordított, a budai pasának egy bizonyos Zülfikar aga által írt levél, újra megemlékezik Cserkesz Ömer bégről (Haan L.—Zsilinszky M.: i. m. 224.). *Haan Lajos* felugatta az időpontot — azaz 1636-ot —, s a béget még a facséli (sic!) ostrom halottjának is megemlékezett (Huzain bég. 36.). Pedig a szövegezés korábbi eseményekhez kapcsolja őt, nevezetesen Lippa és

A századforduló előtti utolsó adatunk pedig „Bekhtár” (Bektas vagy Bahtijár) bég alakját villantja fel 1599-ből, mint aki emberei révén erdélyi területeken okozott károkat.⁷⁵

A 16. századból nincs több fogódzónk a bégek személyét illetően. A török bürokrácia átalakulása miatt — mint utaltunk rá — a 17. századból gyér a török anyag, ezért előtérbe kerülnek a magyar és más források.

Magyar nyelven készült rögtön az első 17. századi szandzsákbéget őrző irat is. Az 1604-ben keletkezett levél tollbamondója magát „Az hatalmas győzhetetlen Császárnak fő Zanczak Begje Gyulla várának gondviselői az Nagos Huzeyn bek”-ként aposztrofálta. Hüszejn bég rátarti ember lehetett, mert még pecsétnyomót is készített magának, amely ugyan nem sikerült hibátlanra, de számára talán jól mutatott. Ez állt rajta: AZ: NAGSAGOS: HUZAI: BEI 16002.: A torzított évszám feltehetőleg a kinevezés idejét lenne hivatva megadni, azaz 1602-t.⁷⁶

Nagyot kell ugranunk időben, egészen 1618–1619-ig. Két forrás is megemlékezik ekkortájt Hüszejn bég haláláról. Borsos Tamás erdélyi követ úgy tudta, méghozzá szemtanúik elbeszélése szerint, hogy Makó mellett esett el,⁷⁷ ezzel szemben az Apafi Mihály erdélyi fejedelem török nyelvben járatos íródeákja, Rozsnyai Dávid által évtizedekkel később lejegyzett, a nemzetközi diplomácia asztalára szánt, 1619-ben készült panaszköteggben így hivatkoztak az ügyre: „A tömösvári districtusban a gyulai szandzsákbéget, Hocsa-Huszaim béget hatvan nevezetes derék agákkal és jószágos urakkal levágák ugyan a németek.”⁷⁸ Nehéz volna megmondani, hogy azonos-e ez a Hüszejn a fentebb említettel vagy sem.⁷⁹

Egyelőre csak magyar fordítása ismert Redzseb *kajmakám pasa* azon levelének, melyet 1628. március 21-én írt Bethlen Gábornak s melyben azt tudatja, hogy „az mostani követetek jöveletekor az ti arczotok tekintetiért ... az gyulai bégséget Ali bég fiának, Mehmed bégnak adtam.”⁸⁰

Jenő 1595. évi elvesztéséhez. Zülfikár aga memóriája e ponton nem tévedhetett, s mint látjuk, nagyon is jól emlékezett a bég nevére. — Facsetnél Bethlen Farkas 1595-ben halatta meg a gyulai és a csanádi béget (Historia de rebus Transsylvanicis. Cibinii, 1783². III. 585.), ami a gyulait tekintve eszerint téves értesülés, mivelhogy az előbb idézett szemtanút Jenő eleste, azaz október 22-e után vitte a szandzsákközpontba, tehát hónapokkal a facseti összecsapást követően.

75 Török-magyarkori állam-okmánytár. I. Szerk. Szilády Áron—Szilágyi Sándor. Pest, 1868. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár III.) 39. N° 31. — Egy 1602. április 5. előtti, bár datálatlan nagyvezíri betérjesztés (*telhúsz*) az akkermani posztra ajánlja — egyébként a moldvai vajda, *Jeremiás* nyomán — a korábbi gyulai béget, Alit, aki Bender élén is állt valamikor (Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhüsler (1597–1607). Hazırlayan: Cengiz Orhonlu. İstanbul, 1970. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları N° 1511. 16. N° 16.) A pontosabb körülhatárolás lehetőségének hiányában ezt a személyt nem vettem fel a névsorba, hiszen könnyen lehet, hogy korábbi ismerősünk-ről van szó (ebben az esetben a türbe valószínűleg másé lenne — vö. az 59. jegyzettel).

76 Haan L.: Huzain bég i. m.

77 Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte Kócziány László. Bukarest, 1972. 136. A bejegyzés dátuma 1618. szeptember 26-a, a megelőzőé szeptember 7-e, az utána következő pedig szeptember 8-a (!). A közreadó megjegyzése szerint az eset inkább 1619. április 26-ára vonatkozhat (452. 59. jegyzet). Szakály Ferenc nem találja megalapozottnak ezt a feltételezést: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 366. 63. jegyzet. A következő jegyzetben idézett mű alapján viszont az 1619. évi datálás mellett eggyel több érv szól.

78 Rozsnyai Dávid az utolsó török deák történeti maradványai. Sajtó alá rendezte Szilágyi Sándor. Pest, 1867. (Magyar történelmi emlékek II. Írók VIII.) 109.

79 Borsos öt látogatóról emlékezik meg, köztük a „Gyulai Musztafa bék, Huszain bék fiá”-ról (i. m. 135.). Kérdéses, hogy az adott megfogalmazás aktuális szandzsákbéget takar-e, vagy csak arról van szó, hogy Musztafa „örökölte” a bég címet apjától, ami nem lenne egyedi eset.

80 Török-magyarkori állam-okmánytár. II. Pest, 1869. (Id sorozat IV.) 16. N° 3.

A két évvel később, azaz 1630 március végén összeállított két párhuzamos defterbe a pillanatnyi gyulai bég neve egyöntetűen Ahmedként lett bevezetve: azaz elődje csak két évig élvezte a központi bizalmát.⁸¹

Valamikor 1652 végén, 1653 elején tárgyalták azt az ügyet, amelynek kivonatos tartalmát bejegyezték a temesvári kádi *szidzsilijébe* (jegyzőkönyvébe). A Gyula mohamedán lakosai, azaz egy feleségét tetteleg bántalmazó és durván szidalmazó férj, illetve ennek apósa és sógorai közt zajló vita első szakaszában a helyi imám törvényellenes végzése alapján a szandzsákbég, Mehmed bebörtönöztette a húga segítségére siető, őt a szülői házba visszavivő egyik fiút.⁸²

A következő adat elkerülte a korábbi kutatók figyelmét, pedig már a múlt század derekán kiadták. Szefer bég 1654. július 17-én küldött amolyan alattvalóvédő levelet az erdélyi főnemes Haller Gábornak, aki akkortájt a közeli Borosjenő főkapitánya volt, s benne „kegyelmednek szomszéd jó akarója, gyulai vitézek fő béghje, Szefer bég”-ként titulálta magát.⁸³

Az 1660 évi listában Gyulánál csak egyetlen személy nevét olvashatjuk, Attar Alp bégét, aki valószínűleg több éven át működött itt.⁸⁴

A 17. század során következő néhány bégjét a korábbi kutatás így rekonstruálta: 1661-ben Ibrahim,⁸⁵ 1671-ben Ömer, 1679-ben Hadzsi Hajdár, 1681-ben Ahmed.⁸⁶ Török forrásokból csatlakozik hozzájuk a Bécs ostromára 1683-ban igyekvő Ibrahim,⁸⁷ majd az augusztus 29-től őt követő Hajdár bég.⁸⁸ Aztán 1688-ig kell várnunk, ekkor Ahmed pasa tűnik fel.⁸⁹ Rangjelzésén nincs mit csodálkoznunk: a 17. században gyakran előfordult, hogy aktív vagy várakozási állományban lévő beglerbégeknek ar-

81 BA. Kepeci 266. p. 39., illetve BA. Cevdet Dahiliye 6095. p. 34. — A kézirat 1990. évi lezárása után jelent meg az első teljes *mühimme defteri*-kiadás Törökországban, amelyben két egymást követő gyulai bég neve bukkan fel: Hadzsi Kurd lépett Ali helyébe 1646 nyarán; a defterbe pedig azért kerültek bele, mert nem tudtak megegyezni, kit illet az az évi termés: *Mühimme defteri* 90. Szerk. Mertol Tulum, Istanbul, 1993. 273. N° 340.

82 Temesvári *szidzsil* p. 65. N° 51. Dátum nélkül. Egy két oldallal korábbi bejegyzés dátuma 1652. október 4–13-a közötti (p. 63. N° 47.), egy alig későbbi 1653. május 19–27-e közé esik (p. 66. N° 53.). A forrást Szarajevóban őrizték, pontos jelzete ismeretlen. Az ELTE Török Tanszékének fényképgyűjteményében levő példányát használtam.

83 Erdélyi történeti adatok. Szerk. és kiadja Gr. Mikó Imre. IV. Kolozsvár, 1862. 104–105.

84 BA. Kepeci 434. f. 4^f. — Egy 1661. január 23-i keltezésű határleírás aláírói között *Karácson Imre* olvasatában „Atallah bég gyulai mir-i-liva” szerepel. (Török-magyar oklevéltár. 269. N° 280.). Az irat eredetijének hiányában is merem állítani, hogy Karácson elnézte a nevet, s annak azonosnak kell lennie az általam megadottal.

85 *Virágh F.*: i. m. 42. A forrás megjelölése nélkül. Az imént Attar Alp kapcsán mondottak értelmében gyulai működése nem megnyugtatóan tisztázott.

86 *Karácsony János*: Békésvármegye története I. Gyula, 1896. 265. Az oklevéltárban a következő rangmegjelölések szerepelnek: „Hadzsi Hajdár gyulai várparancsnok” (*Haan L.—Zsilinszky M.*: i. m. 246. N° 83.), Ahmed minden tisztségkitétel nélkül (!) (uo. 246. N° 84.), „Ömer gyulai parancsnok” (uo. 246–247. N° 85.). Bár a kor gyakorlatában a (vár)parancsnok gyakran a szandzsákbégnek felelt meg (persze csak a magyar nyelvű változatokban), a dokumentumok török eredetijének hiányában kissé szkeptikus vagyok az egyzetetések helyességét illetően, főleg Ahmed esetében.

87 Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmanskje do dziejów wyprawy wiedzieskiej 1683 roku. Ford. *Zygmunt Abrahamowicz*. Kraków, 1973. 103. (Az idézet Szilahtár történeti munkájából való.)

88 152. — szintén Szilahtár alapján, valamint: Kara Mustafa vor Wien. Ford. *Richard Kreutel*. Graz–Wien–Köln, 1955. (*Osmanische Geschichtschreiber* 1.). 93. — a *Vekayi’i Beç* című, Szilahtárénál korábbi krónikából.

89 *Karácsony J.*: Békésvármegye története I. 267. Thököly Imre egyik levelére hivatkozik.

palik (ellátmány) formájában oadadták egy-egy szandzsák *hász*-jövedelmeit.⁹⁰ Ugyancsak többnyire pasaként viselte a gyulai bég tisztelet Mehmed is⁹¹ — egészen a Békés megyei hódoltság összeomlásáig.⁹²

*

Ha mármost e felsorolás után néhány szempontból értékelni is akarjuk, legalább a teljesebb, 16. századi adatokat, érdemes kis táblázatba foglalni a szandzsákbégekről elmondottakat.⁹³ (A táblázatot ld. a függelékben.)

Azt látjuk, hogy jelentősek a különbségek az egy helyben tartózkodás időtartamában. A 2 hónapos működéstől a közel 10 éven át húzódó szolgálattig mennek a szélsőségek, a többség viszont 1–3 év közé esik. Átlagosan véve a 42 év során feltűnt 18 bég egyenként 28 hónapig lett volna posztján, ha teljes lenne névsorunk. Ezt azonban nem állíthatjuk, s ezen az sem változtat lényegesen, ha az egyik Haszán vagy Ali bég netán nem jogosan került a listánkra. Mintegy 3–4 bég kimaradását feltételezhetjük, ha ez helytálló, fejenként pontosan 2 év esne gyulai ténykedésükre.⁹⁴ Ez az eredmény a legnagyobb mértékig ellentétes a korábbi szakirodalom által 20–30 vagy 10–12 évre takasított tipikus szolgálattal, ⁹⁵ nagyjában-egészében egyezik viszont a birodalom más régióit illetően M. Kunt által kimutatottakkal.⁹⁶ Központ és periféria között ebben a vonatkozásban nincs tehát jelentős különbség.

Érkezési irányukat tekintve a legtöbben a Budai vilájet valamelyik livájából kerültek Gyulára, mégpedig öten. Két főt a szomszédos Csanádi szandzsák éléről mozdítottak odébb, hárman viszont egyenest Isztambulból, az udvarból jöttek. A nem túl távoli Ruméliából egy vezetőt helyeztek ide, s csak egynek kellett hatalmas utat megtennie új állomáshelyéig. Hat bég korábbi posztjáról ugyan nincs támpontunk, de a fentiek és az általános tapasztalatok is megengedik a feltevést, hogy nagy részük hosszabb ideje szolgált már a környéken.⁹⁷

Fizetségüket — legalábbis az elvben járó összegeket — nézve azt kell megállapítanunk, hogy a Gyulai szandzsák a hódoltságon belül a gazdagabbak közé tartozott. Bár a szandzsákbégi *hász*okat nem volt kötelező helyben kiadni, az ésszerűség mégis ezt diktálta. Kisebb, illetve szegényebb szandzsákoknál előfordult, hogy közeli közigazgatási egységektől kellett „kölcson kérni” pár települést.⁹⁸ A teljesítőképesség határait a központban ismerték, ezért zsírosabb livába nemigen irányítottak alacsony javadal-

90 A Szolnoki szandzsákot például egyszer Adana és Várad (!) beglerbégjének, Szinán pasának, majd a budai beglerbégnek, Iszmail pasának jelölték ki ily módon. A Koppányi szandzsák egy másik budai beglerbégnek, Gürdzsi Kenánnak volt az *arpatikja*. BA. Kepeci 434. f. 4ⁿ.

91 Kristó Gy.: i. m. 202–203. Itt még bégeként aposztrofálva.

92 I. m. 205–206. Pasaként említve.

93 Az utolsó 16. századi béget, Bektast (Bahtijárt) kihagytam a táblázatból.

94 Ehhez igen közel áll a simontomyai bégekre nyert átlag, ami szintén 24 hónap körül határozható meg. Könyvemben még 3 évet említettem (i. m. 30), akkor is utalva a hiányosságokra. Azóta több új adat került elő, ám még mindig nem teljes az ottani névsor sem.

95 *Sir Hamilton Gibb—Harold Bowen: Islamic Society and the West. I. Oxford, 1957. 145.*, illetve *M. Tayyib Gökbilgin: Osmanlı müesseseleri teşkilatı ve medeniyeti tarihine genel bakış. Istanbul, 1977. 116.*

96 *I. M. Kunt: The Sultans' Servants 70–72.*

97 *Dávid G.:* i. m. 30., birodalmi szinten: *I. M. Kunt: The Sultans' Servants 67–70.*

98 Főleg a Dunántúlon adódott ez elő gyakrabban. A simontomyai bégek például hosszabb ideig bírták a Szekszárdi szandzsákhoz tartozó Faddot. *Dávid G.:* i. m. 28–29.

mű béget, a fizetési rangsorban előreszaladtakat viszont általában nem küldték rosszabb adottságú körzetekbe (bár kivétel itt is biztos akadt a szabály alól — esetünkben az 1586-ban feltűnő Szinán). Így Magyarországon is kialakult egyfajta — jóllehet nem túl merev — hierarchia a szandzsákok között. A Budai vilájetben Szendrő, Pécs, Szigetvár, Szeged és Szolnok vitte a prímet, a Temesváriban pedig Gyula állt az élen. Az összehasonlítást persze több metszetben is érdemes lenne megcsinálni. Egyelőre csak, egy 1609. évi kimutatásra támaszkodtam, amelyről már eddig is tudtuk, hogy korábbi időkből származó adatokra épül, s amelynek Gyulát illető összege akcséra megegyezik Pijále bég 1582. évi javadalmával.⁹⁹ Általában is viszonylag ritka volt a 400 000 akcse fölé emelkedő szandzsákbégi *hász*, itt hárman is túllépték ezt a határt. Más kérdés, hogy a gyakorlatban több bégnek nem sikerült valamennyi jogos igényét effektív kiutalásra váltani. A hiányos javadalmazás aztán a visszaélések megszorodásának veszélyét rejtette magában: az ilyen helyzetbe került vezető bizonyára megkísérelte kipréselni a teljes összeget alattvalóiból.

A 17. századi kép egyelőre nem áll össze, még a szolgálat tartamáról is gyérek információink, nemhogy egyéb összefüggésekről. Az valószínű, hogy nem következett be nagyobb változás az áthelyezések gyakoriságában — ezt látszik igazolni néhány sűrűsödő adathalmazunk. Ennek ellenére elképzelhetők átmeneti időszakok, amikor kevesebb figyelem összpontosulván a végekre, a tisztségviselőket nem tették le olyan gyakran. Erre és egyéb kérdésekre más, remélhetőleg jobb forrásadottságú szandzsák vizsgálata adhat majd választ.¹⁰⁰

99 Ajni Ali törvénygyűjteményét kiadta *Paul Andreas von Tischendorf*: *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche*. Berlin, 1962. (reprint kiadás), a magyar adatok: 68–70. — Velics Antal is közölte e listát, de éppen Gyulát tévesen, csak 298 000 akcséval, s az egészet 1619-re datálva. *Velics A.—Kammerer E.*: i. m. I. Bp. 1886. 413–414.

100 Erre főleg olyan területeken van esély, amelyek közel estek a dunántúli nagy főúri családok érdekszférájához, s így levelezésükben sok a környékbeli török méltóságokra vonatkozó adat.

Függelék

A 16. századi gyulai bégek névsora

A szandzsák- bég neve	Működésének		Időtartama hónap	Korábbi posztja	Hászainak összege
	kezdete	vége			
Haszán	1554. X.	1564. VI.	105	?	280 000
Mehmed	1564. VII.	1567. III.	33	B	?
Ali	1567. III.	1571. I.	47	T	363 518
Szinán	1571. I.	1572. IX.	21	B	335 000
Muharrem	1572. IX.	1574. II.	18	I	458 788
Dzsáfer	1574. II.	1575. III.	14	I	440 000
Iszhak	1577. X.	1578. VII.	11	?	370 398
Haszán	?	1580. VIII.	?	?	456 000
Ali	1581. VI.	1582. II.	9	?	298 941
Pijále	1582. II.	1583. IV.	15	T	298 941
Ali	?	1584. IV.	?	?	?
Haszán	1584. IV.	1584. IX.	6	B	?
Ali		1584	?	B	?
Ahmed	1585. VII.	1586. IV.	10	Á	?
Szinán	1586. IV.	1589. VII.	40	B	638 000
Mehmed	1589. VII.	?	?	R	?
Haszán	1592. X.	1592. XI.	2	I	?
Ömer	?	1596. VI.	?	?	?

B = Budai vilájet

Á = Ázsia

T = Temesvári vilájet

R = Rumélia

I = Isztambul

Megjegyzés: a működés ideje a forrásokban kimutatható intervallumot tartalmazza, ami nem feltétlenül esik egybe a tényleges szolgálati idővel, bár többségében igen. A kezdő és a záró hónapot mindig teljesnek tekintem. A birtokoknál a bejegyzett legmagasabb érték szerepel, függetlenül az esetleges kiutalási hiányoktól.

RICHARD PRAŽAK

SZÉCHENYI ISTVÁN KAPCSOLATA CSEH- ÉS MORVAORSZÁGGAL

Bevezetésként Széchenyi Istvánnak egy érdekes jóslatát szeretném felidézni, melynek hitelességét a Széchenyi-hagyatékból sajnos nem erősíthettük meg, így csak a korabeli rendőri jelentés szavahihetőségére hagyatkozhatunk. Metternich névtelen besúgója 1814-ben a következőt írta Prágából Bécsbe: „Gr. Széchenyi István huszárkapitány egy vendégfogadóban vacsorálva asztaltársai előtt kijelentette, hogy Ausztria csak ideiglenes fennmaradásáért harcol. Akármennyit győz és akármennyire halad előre, napról-napra közeledik a felbomláshoz. Alig egy század múlva szét fog esni, mert Ausztria alkatrészeinek különbözőségei egyre jobban távolodnak egymástól.”¹ E szavak látnoki igazságát a történelem szinte évre pontosan igazolta. Ugyanakkor mi, az egykori Habsburg–monarchia lakosai — történelmi tapasztalataink birtokában — mostanság bizonyos nosztalgiával emlékezünk vissza e letűnt államközösségre, s a kezdeti örömjongás, mely széthullását kísérte, mára némileg megkeseredett. Kétségtelen, hogy az osztrák monarchia a 19. század európai politikájának színterén a legfontosabb egyensúlyteremtő erő volt, neki köszönheti Európa, hogy e század minden megrázkódtatása ellenére a viszonylagos nyugalom és prosperitás kontinense maradt. Fölbomlásakor és az azt követő időben átéltük a 20. század két pusztító háborúját, két szörnyű totalitárius rendszerét, s az évezred vége felé közeledve a 19. század társadalmi és nemzetiségi problémái a mostanikhoz képest — némi túlzással — idillikusnak és ártatlannak tűnnek számunkra.

Széchenyi István, az egyik leggazdagabb magyarországi arisztokrata család tagja, aki nem mindennapi műveltséggel és látókörrel rendelkezett, már 1825 előtt megismerkedett Nyugat-Európa fejlett országaival. Mindenekelőtt angliai útjai során (1815, 1816, 1822) szentelt nagy figyelmet az ipari forradalom vívmányainak, és azt kívánta, mindez átterjedjen Közép- és Délkelet-Európára is. A térség gazdasági továbbfejlődésének legfőbb akadályát a cári Oroszországban, a szentszövetségi rendszer meghatározó tagjában látta. Az I. Sándort és rendszerét csodáló európai politikusokról így vélekedik 1825. szeptember 21-i naplóbejegyzésében: „Manapság két lehetőség van arra, hogy az ember a magátét védelmezze és biztosítsa: ágyúk – és közvélemény”, s ennek kapcsán hozzátesszi, ha Sándor cár fejébe venné Konstantinápoly bevételét s Európa térképének átrendezését, semmi sem tudná föltartóztatni, de legkevésbé az osztrák hadsereg.² Érdekes, hogy éppen e, Sándorról tett megállapítása kapcsán fejti ki Szé-

1 *Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István. Bp. 1928. 3.

2 *Széchenyi István*: Napló. Vál., szerk.: *Oltványi Ambrus*. Bp. 1978. 396.

chenyi közismert kritikáját az antiliberális magyar alkotmányról, mely négyszázezer ember kiváltságát és előjogát védelmezi tízmillió rovására.³

Ebből a naplóbejegyzésből ismerhetjük meg legjobban Széchenyi véleményét az ökönyuralmi Oroszországról. Európai látókörű liberális politikusként elítéli a despotizmust, s természetesen ugyanilyen szempont alapján ítélkezik Magyarország antideмократikus rendi alkotmánya fölött is. Széchenyi ezen álláspontja alapján nem csupán a régi rendszer megreformálója, hanem joggal tartható az európai liberalizmus képviselőjének is. Az 1825. évi oroszországi dekabrista felkelésről annak kitörése után azonnal értesült, mégpedig valószínűleg a rokon Desfours hercegtől, aki I. Sándor temetésén a hivatalos osztrák küldöttség tagjaként vett részt. Ezért nem meglepő, hogy Széchenyi naplójában 1826. január 24-én a következő találó jellemzést olvassuk a dekabrista felkelésről: „Most zajlik a per, vagy még inkább a harc az abszolútizmus és a népek joga között. — Az orosz cár halálával egy hatalmas gát szakadt át, mely ellenállt a civilizáció és a felvilágosodás áramlatának. Mindazonáltal az abszolútizmus szolgálói, kiknek érdekei, létezésük a régi formákkal oly szorosan összefügg, a küzdőtteret ellenfelüknek átengedni könnyen nem fogják. Még erőteljesebben csapkodnak majd maguk körül. — Lánccok nélkül, vér nélkül ez a dráma nem végződhetik! — De nem érint-e engem is?”⁴ A párharc demokrácia és abszolútizmus között, amit Széchenyi oly korán észrevett az orosz dekabristák uralkodóellenes harcával kapcsolatban, éppen ekkor lett aktuális probléma a Habsburg–monarchiában is. Széchenyi dekabristákra vonatkozó kommentárjának utolsó mondata felidézi előttünk a gróf csehországi tartózkodását.

Amikor 1794-ben Magyarországon megkezdődött a jakobinus szövetkezés felgyöngyöltése, a letartóztatottak között találjuk Széchenyi Ferenc titkárát, a Pozsony melletti Modorból származó Hajnóczy Józsefet is. Miután a bécsi kormány oly határozottan lépett föl a legfeljebb mérsékelt girondistáknak mondható magyarországi jakobinusokkal szemben, gyanúba keveredett a magas arisztokrácia több tagja is, akik így vagy úgy kapcsolatban álltak a szövetkezés résztvevőivel. Széchenyi Ferenc is tartott tőle, hogy Hajnóczy ügyével kapcsolatban kihallgatják, ezért 1794 őszétől a következő év tavaszáig cseh földön kerestett menedéket nővérénél, Desfour grófnőnél Prágában és az észak-csehországi Turnov melletti uradalmukon, Malá Skalán.

Széchenyi a Desfourok és Clam-Gallasok rokonaként baráti kapcsolatban állt más cseh arisztokrata családokkal, a Kinskykkel, Šternbergekkel, Valdštejnekkel és Mitrovskýakkal is, akik mindnyájan a csehországi felvilágosodás élenjáró támogatói voltak. Széchenyi levelezésében megtalálhatók a cseh felvilágosodás neves képviselőinek, többek között Josef Dobrovský, Ignác Born, Anton Strnad, Karel Rafael Ungar és mások levelei. Széchenyi szorgalmas levelezőpartnerei közé tartozott a morvaországi Hugo Salm gróf, akit minden bizonnyal befolyásolt Széchenyi példaértékű tette, mikor 1816-ban javaslatot tett a Morva Országos Múzeum (*Mährisches Landesmuseum*) megalapítására. Salm Széchenyinek szóló 1816. október 22-i levele arról tanúskodik, hogy Széchenyi megküldte a Morva Múzeum számára 12 kötetes könyv- és érmekatalógusát, Salm pedig be akarta szerezni a Magyar Nemzeti Múzeum *Slavicáim*ak másolatát saját gyűjteménye számára.

Széchenyi Ferenc csehországi levelezőpartnereinek palettája igen széles. A cseh felvilágosodás már említett képviselőin kívül a cseh nemesség legkiválóbb tagjai szerepelnek e névsorban: Chotek, Mitrovský, Valdštejn és Šternberk grófok, akik folyamatosan nagy érdeklődést tanúsítottak Széchenyi gyűjteménye iránt. De megtalálható

3 I. m. 396–397.

4 I. m. 448.

e levelezőpartnerek közt a pozsonyi evangélikus líceum cseh és szlovák irodalom professzorának, Juraj Palkovičnak a levele is, aki 1804 decemberében a „pannoniai szlávok”-ról, és szlovák újságkiadási tervéről számol be Széchenyinek. A Pest környékén működő Juraj Ribay, a szlovák nemzeti megújulás vezető alakja is bizalommal fordult Széchenyihez és *Slavicák*kal segített kiegészíteni Széchenyi *Hungarica*-gyűjteményét. A brünni lutheránus prédikátor, Michael Tekusch 1813. március 5-i levelében Morvaország mecánásának nevezi Széchenyit, a prágai tudós, Josef Mader pedig — aki 1795–1811 között levelezett vele — a cseh tudomány és kultúra képviselőivel való kapcsolatait értékelte.⁵

A család gazdag csehországi kapcsolatai kétségtelenül befolyásolták a fiatal Széchenyi Istvánt, aki 1810–1813 között, a napóleoni háborúk idején cseh földön töltötte katonai szolgálatát. Abba a környezetbe került, melyet atyja jól ismert, és ahol szeretett nagynénje, Desfours grófnő élt. Abban az időben, mikor Széchenyi István huszár-tisztként szolgált Uherský Brodban (Magyarbród), unokafivére, Vincenc Desfours a brünni helyőrségnél állomásozott, így gyakran nyílt lehetőség a találkozásra. Később Vysoké Mýte-ban állomásozva Széchenyi István gyakran fölkereste a környék egyik legszebb városát, Litomyšl, ahol régi barátja, Valdštejn gróf lakott. De prágai katonai szolgálata idején is barátok és rokonok egész sorát látogathatta meg a cseh arisztokrácia köréből, pl. a Šternberg, Chotek és Clam-Gallas családokat. Legjobban mégis a Schwarzenbergek palotájában érezte magát. Itt tartózkodott betegsége alatt is, hiszen sokkal jobb gyógykezelésben részesülhetett, mint a rideg katonai kaszárnyában.⁶

A napóleoni háborúk befejeződése után Széchenyi három év szabadságot kért a katonai szolgálatból, és gyakran utazott Bécsbe, ahol a cseh nemesség képviselőivel is találkozott. Naplójában számos bejegyzés tanúskodik későbbi csehországi útjairól. Figyelemreméltó az 1828. június 18-i bejegyzés, melyben megemlékezik találkozásáról Esterházy Sophie-val a Brünn melletti Hustopečében, s ennek kapcsán figyelemreméltó gondolatokat jegyez fel. A nyelv és a kifejezés korlátairól beszél, melyből szerinte a legnagyobb baj származik az emberi társadalomra, s azt kívánja, megélhesse azt a kort, amikor a gondolatokat matematikai pontosságú számokkal lehet majd kifejezni.⁷

Gyakran említi Széchenyi naplójában az észak-csehországi Gräfenberget (Teplice) és a híres cseh fürdőhelyet Karlsbadot (Karlovy Vary). Betegeskedése idején, 1847-ben az észak-morvaországi Jeseník híres orvosának, Priessnitznek módszerével, a sajátos hidegvizes gyógymóddal kezelte magát.⁸ Legbensőségesebb kapcsolat Széchenyit mégis a cseh királyság fővárosához, az ódon szépségű Prágához fűzte. Amikor 1829. július 29-én átutazott Prágán, elégedetten szólt a Csehországban végbemenő pozitív irányú változásokról, és megjegyzete, inkább lemondana nemzetiségéről és osztrák állampolgár lenne, mintsem hogy keserűen és rezignáltan vegye tudomásul honfitársai közömbösségét és szellemi tunyaságát, mellyel mindenfajta társadalmi aktivitást elutasítanak. 1845 augusztusában Széchenyi Prágában tartózkodott, amikor ünnepélyesen megnyitották a Prága–Bécs vasútvonalat. Augusztus 20-án a Žofinon a cseh körtáncot táncolta és a következő napon részt vett a Hradzsínban rendezett bálon. Naplójába be-

5 *Richard Pražak*: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist. Brno, 1967. 97–100.; *Uő*: Cseh–magyar párhuzamok. In: Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról. Bp. 1991. 42., 166. Ld. Országos Levéltár, Széchenyi Ferenc hagyatéka, p 623, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 1678, Fol. Germ. 591 és 883, Quart. Germ. 591, Fol. Slav. 14.

6 *Gál István*: Széchenyi and the Czechs. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1972) 131–133.

7 *Széchenyi I.*: i. m. 477.

8 I. m. 1167., 1182.

fejezésül ezt jegyezte föl augusztus 22-én: „Csehországban több az alap s a fejlődés, mint Magyarországon.”⁹

Csehországban és Szlovákiában egyaránt nagy figyelemmel kísérték Széchenyi István reformjait. Életműve leginkább a szlovák liberális gondolkodóra, Jan Palkovič-ra hatott, aki Palacký tanítómestere volt. Palkovič népnevelő *Kalendáriumában* és *Tatránka* című folyóiratában az európai liberalizmus alapvető eszméit közvetítette a szlovák és cseh olvasók számára, s ennek során vezető helyen említette Széchenyi törekvéseit. Részletesen mutatja be mindezt az *Uherská literatura* (Magyar irodalom) című cikkében (Tatránka 1832. I. k. 70–111.), és terjedelmes szemelvényeket közöl a *Hitel* és a *Világ* azon részeiből, melyek a korabeli Magyarország társadalmi és gazdasági elmaradottságát kritizálják és az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem és közlekedés fejlesztésére tesznek javaslatot.

Széchenyi István műveiről és a magyar reformmozgalom haladó kezdeményezéseiről a csehek is a *Tatránkából* értesültek. Legnagyobb érdeklődés a morvaországi fiatal demokrata értelmiség tagjai, František Cyril Kampelík és František Škorpík részéről mutatkozott. Kampelík 1837–38 fordulóján Alexander Boleslavín Vrchovskýnak és L’udovít Štúrnek írott leveleiben nagy rokonszenvvel írt a magyar reformmozgalom liberális és alkotmányos törekvéseiről, melyben a nemesség fontos szerepet vállalt. 1835. január 16-i levelében Ján Kollár figyelmébe ajánlja Széchenyi iparosítási terveit. A magyar reformmozgalomról szóló leveleit Kampelík a *Hronkában* tette közvé *Kampelík morváknak küldött levelei* címen (Listy poslané Moravenum od Kampelíka. Moravana, 1837. II. k. 19–45.). Az 1836. január 6-i levélben elismerő szavakkal ír a magyar reformfjúságról: „A fiatal magyarok egyik fő erénye, hogy népük szeretetében és nyelvük művelésében kitűnni igyekeznek, nem akarván lemaradni — nemzetük szűgyenére — az európai népek között.”¹⁰

Az első cseh Széchenyi-életrajz Frantisek Škorpíknak a *Hronka* 1837-es évfolyamában megjelent cikke volt. A szerző hangsúlyozza Széchenyi Ferenc mecénási érdemeit a magyar kultúra és tudomány területén, melyet fia tovább gyarapított a magyar gazdaság felemelése érdekében kifejtett humanista tevékenységével. Škorpík kiemeli Széchenyi éppen akkor megvalósuló Duna-szabályozási tervét, mely európai hírnevet szerzett neki, s e jelentős vállalkozás alapján Nagy Péterhez hasonlítja. Nagyra értékeli a *Hitel* és javasolja cseh nyelvre fordítását.¹¹

Széchenyi István életműve iránt akkor nőtt meg újra az érdeklődés, amikor a Bach-rendszer bukása után a Habsburg-monarchiában megújult az alkotmányos élet és demokratikus szabadság. Széchenyi halálakor, 1860. április 8-án a *Posel z Prahy* (Prágai Küldönc) című folyóirat figyelemreméltó cikket közöl *A legnagyobb magyar – gróf Széchenyi István* (Nepvěšf Maďar hrabě István Széchenyi) címmel. Részletesen értékeli Széchenyi életművét, kezdve az Akadémia alapításától, felsorolva fő műveit és Magyarország gazdasági felemelésére tett erőfeszítéseit. A cikk befejezésül Vörösmarty Szózatát közli Jan Neruda fordításában.¹²

Jan Neruda is megemlékezik Széchenyi István reformtevékenységéről a *Pesti levelek* (Peštské listy) című rövid útirajzában, mely híres művének, a *Külföldi képeknek* (Obrazy z ciziny) része. Itt található Neruda magyarokat dicsőítő híres sorai: „Ma-

9 I. m. 1072–1073. Vö. még *Richard Pražák*: K ohlasu maďarského reformního hnutí u nás v I. polovine 19. století (A magyar reformmozgalom visszhangja Csehországban). Časopis Matice Moravské 110 (1991) 68–69.

10 I. m. 66–67.

11 Hrabě Štěpán Széchenyi od Fr. Škorpíka. Moravana, Hronka 1837. 2/1. 46–50.

12 Posel z Prahy, 1860. 5. 198.

gyar! Lágyan ejtsd ezt a szót, hogy rózsaszírom rebbenjen a szóban, csalogánydal és Petőfi sóvárgó szerelme szóljon belőle — s mondd ezt a szót erővel, hogy a diadalmas hős ereje szálljon vele, s elődübörögjön a Szózat halálraszántása.”

Vörösmarty Szózatának és Széchenyi reformtevékenységének jelentős cseh visszhangjáról tanúskodik az ócseh irányzathoz tartozó Karel Adámek cikke. A *Fejlődés és szellemi kibontakozás az újkori Magyarországon* (Vývin pokroku a rozvinu duševuiho v Uhorách za dobu novejší) folytatásokban jelent meg a *Hvězda* (Csillag) című olműti folyóirat 1861. évi számaiban. Adámek már a bevezetőben emlékeztet Széchenyinek az 1825. évi országgyűlésen elhangzott ama gondolatára, melyet a Szózat egyik közvetlen forrásának tartanak: „Igen örvendetes, hogy nemzetünk, mely már oly közel állt a végpusztuláshoz, ismét életrekélt, hogy a szörnyű kór által letiporva új életre ébredt benne az ifjúság tüzes ereje.” Széchenyi fiatal nemzetnek mondja a magyart, mely még sokat hallat magáról, s pontosan e történelmi optimizmus miatt érdemelte ki a „legnagyobb magyar” jelzőt, mely annál értékesebb, mivel fő ellenfele, s bizonyos szempontból programjának folytatója, Kossuth Lajos adományozta neki. Adámek a továbbiakban bemutatja az 1839–1840. évi országgyűlésnek a Magyar Tudományos Akadémiát, a Nemzeti Színházat, valamint a magyar nyelvet támogató törekvéseit. Nagy figyelmet szentel Széchenyi gazdasági reformjainak is: az akkoriban kezdődő Duna–Tisza-szabályozásnak, a magyarországi vasút kiépítésének, a Lánchídnak. Hosszan ismerteti Széchenyi főbb munkáinak kiemelkedő gondolatait. Hangsúlyozza azt a kívánságát, hogy a társadalom minden aktív ereje fogjon össze, hiszen „az összefogás erő, mely felráz az aléltságból”. A Széchenyi–Kossuth vitában Adámek egyértelműen Széchenyi oldalán áll, Kossuth radikalizmusát veszélyeket rejtő tévútnak tartja. A Magyarország számára pozitív tendenciák megtestesülését Széchenyiben látja. Adámek az ócseh irányzat képviselőjeként a magyar fejlődés legfőbb előnyét a nagyszabású és nemzeti öntudattal rendelkező nemességben látta, s cikkét ezzel a gondolatral zárja: „Szerencsétlen az a magára utalt nemzet, melyből hiányzik az aktív nemesség, mely közvetíthet nemzet és uralkodó között! Csak a kormány, a nemesség és a nemzet együttműködése vezethet nagyszerű tettekhez. E magasztos tárgyról adott rövid bemutatásunkat nem fejezhetnénk be hitelesebben, mint Széchenyi kijelentésével: Az egyén semmi, a sokaság hatalom és erő.”¹³

Széchenyi szellemi örökségének aktualitását mi: csehek, szlovákok, magyarok és más nemzetek, akik nemrég nyertük vissza szabadságunkat, legjobban azokkal a szavakkal jellemezhetjük, amelyeket Széchenyi 1813. augusztus 16-án mondott Prágában, a Schwarzenberg palotában a lipcei csata előestéjén: „Mikor oly közel állunk az emberiség felszabadításához s elnyomóink zsarnok hatalmának megtöréséhez, szívesen magunkra vállalunk minden fáradságot, erőfeszítést, hogy Európa határai közt a békét és egyetértést, melytől egyedül függ minden boldogságunk, ismét visszaállítsuk és biztosítsuk.”¹⁴

Fordította: Deák Eszter

13 *Hvězda*, Olomouc, 1861. 115–116., 134–136., 185–186., 217–218., 231–235., 248–250., 368–371., 380–386., 397–398.

14 *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István életrajza. 1. Bp. 1896. 60–61.

RÉTI GYÖRGY

GÖMBÖS ÉS A RÓMAI HÁRMAS EGYEZMÉNY, 1934

Olaszország, Ausztria és Magyarország kormányfői hatvan évvel ezelőtt, 1934 márciusában írták alá azt a három római jegyzőkönyvet, amely megpróbált szembeszállni a hitleri Németország közép-európai terjeszkedésével. A „római hármass egyezmény” néven is ismert jegyzőkönyvek aláírásának előzményeit, tartalmát, a róluk folytatott tárgyalásokat és fogadtatását igyekszik megvilágítani az alábbi tanulmány.*

Gömbös Gyula kettős orientációja

Az 1929–33-as világválság tovább élvezte a nagyhatalmak harcát az európai hegemóniáért és a piacokért. Az érdekszférákért folytatott harcban fontos szerepet játszottak a kelet-európai országok, amelyekben a súlyos gazdasági válság — az elmaradott társadalmi struktúrák miatt — különösen kiélezte a helyzetet. A különböző gazdasági és politikai megfontolások arra készítették az európai nagyhatalmak kormányait, hogy mindegyik a saját érdekeinek megfelelően próbáljon megoldást találni a Duna-medence súlyos problémáira.

Mussolini a Duna-medencére vonatkozó nézeteit a legösszefogottabban egy 1933-ban, Ernst R. Starhemberggel, az osztrák Heimwehr vezetőjével folytatott beszélgetésben fejtette ki: „Számunkra a dunai kérdés pángermán megoldása ugyanolyan kevésbé elfogadható, mint egy pánszláv megoldás. A Duna-medence a mi európai háttérünk. Ha lemondunk róla, akkor egy, az Európa szélén lévő félsziget jelentéktelen szerepére kárhozhatjuk magunkat. Ezzel magyarázható nagy érdeklődésem minden iránt, ami Ausztriában és Magyarországon történik.”¹ (Kicmeletés tőlem – R. Gy.)

Tanulmányunk a magyar–olasz kapcsolatok szempontjából vizsgálja a közép- és délkelet-európai helyzetet. Ennek szélesebb nemzetközi összefüggéseit illetően itt csak annak megállapítására szorítunk, hogy az 1930-as évek elején az e térségek feletti hegemóniáért folytatott rivalizálásban leginkább érdekelt két hatalom közül Franciaország a kisantant országaira, Olaszország pedig Ausztriára

* Jelen írás része a szerző nagyobb terjedelmű tanulmányának, amelyből részletek jelentek meg a *Mozgó Világ* 1987. 2., 1990. 9. és 1991. 2., a *Politika–Tudomány* 1987. 4. és 1988. 3., a *Világtörténet* 1988. 2. és 4., a *Történelmi Szemle* 1990. 3–4., a *Múltunk* 1992. 2–3. számaiban, valamint a *Politikatudományi Társaság* 1987-es évkönyvében és számos olasz folyóiratban.

¹ *Ernst R. Starhemberg: Between Hitler and Mussolini*. London, 1942. 236.

és Magyarországra támaszkodott. Németország csak Hitler hatalomra jutása után kapcsolódott bele ebbe a versengésbe.

Az 1927-es barátsági szerződés² aláírása után a magyar–olasz kapcsolatok politikai és gazdasági téren egyaránt egyre intenzívebbek lettek. Rendszeressé váltak a két ország államférfiainak találkozói, amelyek során megvizsgálták a magyar–olasz együttműködés problémáit. A harmincas években az egymást váltó magyar miniszterelnökök első külföldi útja mindig Rómába vezetett, hogy ezzel is demonstrálják a magyar külpolitika elsődleges olasz orientációját. Mussolini majdnem minden külpolitikai vonatkozású beszédében sikra szállt a versailles-i rendszer revíziójáért, párhuzamot vonva a „megcsönkített győztes” Olaszországot és az általa „Trianon nagy rokkantjának” nevezett Magyarországot ért igazságtalanságok között.

A Budapest és Róma között megkötött barátsági szerződés fordulatot jelzett mindkét ország politikájában: az addigi visszatartott revizionizmustól az aktív revizionizmus felé. Mussolini külpolitikai vonalvezetésében ekkor erősödik meg a törekvés, hogy a kisantra alapozó francia politikával szemben ellenségesen lyt keresen Közép-Európában és a Balkánon. Ezért köt barátsági szerződéseket Magyarországgal, Albániával és Bulgáriával, és aktivizálja politikáját Ausztria irányába is.

Persze a magyar és olasz revizionizmus között jelentős eltérések voltak. Erre mutat rá Renzo De Felice Mussolini életrajzában: „... Mussolini revizionizmusa alapvetően mérsékelt volt, inkább szavakban nyilvánult meg, semmint a megvalósításra irányuló gyakorlati készségben. A Budapesttel való kapcsolatban — ha közös is volt az akarat, hogy az olasz–magyar barátságból egy szláv- és demokráciaellenes bástyát képezzenek —, Mussolini és Bethlen céljai nagyon különbözőek voltak. Amíg Bethlen Rómában konkrét támaszt látott országa revíziós céljainak megvalósításához, Mussolini számára Magyarország arra szolgált, hogy elszigetelje és nehéz helyzetbe hozza Jugoszláviát, Ausztriával együtt lefektesse a német revizionizmust és — mindenekelőtt — közvetlen és közvetett nyomást gyakoroljon (a kisantra révén) Franciaországra.”³

Az olasz–magyar együttműködés lehetőségeit növelte Gömbös Gyula hatalomra jutása, aki az olasz fasizmushoz hasonló totális fasiszta diktatúra bevezetésére törekedett Magyarországon. Gömbösnek az olasz fasizmus iránti rokonszenvét mutatja, hogy 1927-ben így lelkendezett Mussolini rendszeréről: „A Duce

2 A szerződés első részletes leírása Adorján György: Az olasz–magyar barátsági szerződés című művében található. A szerződés előzményeit, megkötésének körülményeit és céljait ismerteti Nemes Dezső: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben Bp. 1964. című műben. Ugyanezt rövidebb, de lényegesen objektívebben teszi Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945 Bp. 1988. című munkája, valamint Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről, 1927–1931 című tanulmánya, Történelmi Szemle 1971. 1–2. Írásunkban felhasználtuk Ránki György: A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Századok 1961. 4–5. című kitérő tanulmányát.

3 Renzo De Felice: Mussolini il duce. I–II., Einoundi, 1971. 358–359. Mussolini külpolitikájának aktivizálódását 1928. június 5-i nevezetes beszéde jelezte, amelyben Magyarországról ezeket mondta: „Magyarország megbízható Olaszország barátságában. Elmondható, hogy a trianoni szerződés területi intézkedései túlságosan mélyen vágtak húsába, és hozzáfűzhetjük ehhez, hogy Magyarország ezer éven át nagy fontosságú történelmi missziót teljesített a Duna völgyében. A magyar nemzet lángoló hazaszeretetével, céltudatos munkájával, amelyet hatalma tudatában a béke idején folytatott, jobb sorsot érdemel. Nemcsak az általános igazság szempontjából, hanem Olaszország érdekében is helyes lesz, ha Magyarország kedvezőbb sorsa megvalósul.” (Idézi: C. A. McCormey: Magyarország Bp. é. n. 221.; R. De Felice: i. m. 358.)

vezetése alatt álló mozgalom a legnagyobb történelmi újjászületés, amelyhez még az olasz reneszánszt sem lehet hasonlítani.” Gömbös már ekkor kilátásba helyezte, hogy a magyar jobboldal sokat fog tanulni és átvenni az olasz fasizmustól.⁴

Persze Gömbös, mint reálpolitikus — bármennyire is szimpatizált Mussolinivel és az olasz fasizmussal — tudta, hogy az olasz rendszerek nem valósíthatók meg „egy az egyben” Magyarországon. Ennek adott hangot a következő metaforában: „Tisztelem a fasizmust, állítom azonban, hogy az olasz rendszert más nemzet le nem másolhatja, éppoly kevésbé, mint ahogy nincs módomban az, hogy egy narancsfát a magyar talajba átültessek.” Egy másik parlamenti beszédében még alaposabban fejtegette ki „narancsfás” hasonlatát: „Én a fasizmusnak lehetek csodálója, én az olaszországi fasiszta rendszerrel szemben szimpátiával viseltethetem, én mondhatom azt, hogy az olasz géniusznek egyik megnyilatkozása, ez azonban nem jelenti azt, hogy én a fasizmust magyar intézménnyé kívánám krcálni. Éppúgy, amint nálunk a narancsfák nem nőnek szabadon, bizonyára vannak olyan politikai elvek is, amelyek szintén nem nőhetnek olyan terebélyes fákká, mint az olasz éghajlat alatt.”⁵

Az olasz fasizmus mellett Gömbös másik külpolitikai reménysége a német jobboldal volt, amellyel már az 1920-as évek elején kapcsolatot teremtett; 1923-ban anyagilag is támogatta a német fasiszták müncheni puccsát. Gömbös már 1921-ben felismerte, hogy „ha az olasz és német nacionalizmust össze lehet hozni, akkor ez meg fogja változtatni Európa térképét” és biztosítani fogja „a Nagy-Magyarország reneszánszát”. Ennek az akkor még teljesen új politikai koncepciónak Gömbös a „Berlin–Róma tengely” nevet adta, és létrehozásának elősegítését a magyar külpolitika fő feladatának tartotta.⁶

1932 októberében, amikor Gömbös Gyula elfoglalja a kormányfői bársonyszéket, Mussolini hatalma csúcsán van, Hitler pedig még csak várományosa a kancellári posztnak. Gömbös elsőrendű feladatának tartotta, hogy biztosítsa Mussolinét a Bethlen-kormány olasz orientációjának folytatásáról. Kinevezése után három nappal, 1932. október 4-én egy hitvallásszerű üzenet⁷ átadására utasította Hory András római követet. Gömbös Gyula pályafutásának és világnézetének ismertetében őszintének tűnnek a „tisza fasizmus” első megvalósítója iránti hódolat szavai: „A legőszintébb szeretettel köszöntöm Mussolinét, akihez, mióta őt szerencsém volt Rómában megismerni, a személyes barátság szálai is fűznek, s akinek az olasz nemzet naggyá tétele érdekében folytatott eredményes munkássága útmutatásul szolgálhat az összes államférfinak.” Ezután így folytatja: „Mindenekelőtt közölni óhajtom, hogy Bethlen István gróffal teljesen d'accord vagyok úgy a bel-, mint a külpolitikai kérdéseket illetőleg. A kormányalakítást azért vállaltam, mert Bethlen gróf úgy találta, hogy jelenleg hiányoznak azok az előfeltételek,

4 *Szokoly Endre*: ... és Gömbös Gyula a kapitány. Bp. 1960. 253. Ismeretes, hogy a Mussolinét külső gesztusaiban is utánzó Gömbösnek parlamenti ellenzéke a „Gömbilini” gúnynevet adta. Mussolini nem teljes mértékben viszonzta ezt a személyi szimpátiát: Schuschnigg osztrák kancellárral beszélgetve Gömböst „üresfejűnek” („testa di fumo”) minősítette. *C. A. Macarney*: October 15th. A history of Modern Hungary, 1925–1945. Edinburgh, 1957. I. 136. Gömbös külpolitikai nézeteinek és tevékenységének kitérő elemzését tartalmazza *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején (1932–1936). Bp. 1982. című monográfiája.

5 Idézi *Révay József*: Gömbös Gyula élete és politikája. Bp. 1934. 311.

6 *Vö. C. A. Macarney*: Október 15th. i. m. 75.

7 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) KÜM res. pol. 1932–23–545. A levelet idézi és elemzi *Pritz P.*: i. m. 69–70.

amelyek kormányzása sikerét biztosítanék. *Követve a Bethlen gróf által iniciált politikai vonalat, kifelé Mussolini Olaszországára kívánok támaszkodni.* [Kiemelés tőlem — R. Gy.] Úgy tartom, hogy e politika a legjobban megfelel a magyar nemzet érzelmeinek és érdekeinek, és Bethlen gróf legnagyobb érdemének tartom, hogy helyes intuícióval ismerte fel a nemzet érdekeit akkor, amikor útja Rómába vezetett. Külföldi relációkban a legnagyobb fontosságot tulajdonítom az osztrák kérdésnek, amellyel Olaszországgal egyetértőleg a legintenzívebben kívánok foglalkozni.”

Érdekes ez az üzenet azért is, mert ebben Gömbös — még Hitler hatalomra jutása előtt — kifejtette kedvenc eszméjét, Olaszország, Ausztria és Magyarország jobboldali erői közötti együttműködés tervét: „Németországgal a német jobboldalhoz erős szálaim vannak. Felfogásom a német kérdést illetően is teljesen azonos Bethlen grófféval és hiszem, hogy ha Róma és Berlin, illetve Budapest és Bécs egy erősebb konszernt alkothatnának, annak jelentős szerep juthatna Európa politikai életében.”⁸ A Bethlennél is erősebben jobboldali beállítottságú Gömbös tehát elkötelezte magát elődje „aktív külpolitikájának” elsődleges olasz orientációja mellett, de — érezve az idők szelét — már akkor síkra szállt a „német jobboldallal”, azaz a hatalomra törő nemzeti szocializmussal való együttműködés mellett.

Gömbös a Mussolininek küldött üzenetében két konkrét kérdésben kért támogatást: I. Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismertetéséhez, hangsúlyozva, hogy a magyar kívánság „óvatos érvényesítését” tartja helyesnek. II. A magyar gazdaság súlyos nehézségeire hivatkozva kérte „a magyar agrárproduktumok jó áron való elhelyezését”, amiért cserébe kedvezményeket ígért az olasz ipari termékek javára. (Ez utóbbi felajánlást Hory, a tapasztalt diplomata nem továbbította, azzal az indoklással, hogy egy ilyen ajánlat sokkal hatásosabb lesz, ha Gömbös személyesen teszi meg azt.) Hory 1932. október 13-án adta át Gömbös üzenetét, hozzátéve, hogy a magyar kormányfő november folyamán látogatást kíván tenni Rómában.

Mussolini válaszában örömét fejezte ki Gömbös üzenetét és látogatási szándékát illetően, mert szükségesnek látta, hogy „politikánknak konkrétabb tartalmat adjunk”.⁹ Támogatást ígért a Gömbös által felvetett fegyverkezési és gazdasági kérdésekben, majd hangsúlyozta, hogy a külpolitikai együttműködés két legfontosabb területének az osztrák és a jugoszláv kérdést tartja. Kifejtette, hogy elégedetlen Bécs politikájával, és ennek tulajdonítja a Bethlen által szorgalmazott olasz–magyar–osztrák vámunió tervének meghiúsulását. A rá jellemző szarkazmussal így folytatta az osztrák politika bírálatát: „Sokkal helyesebb, ha nyíltan bevallják, hogy Németország kolóniájának tekintik magukat. Akkor legalább tudni fogom, hogy az osztrák ügyekről is a német nagykövettel kell tárgyalnom.” Róma és Budapest kapcsolatáról a következő, őszinte és kritikus értékelést adta: „Az olasz–magyar barátság igen szép — politikánk azonban nem merülhet ki ennek egymással szemben és kifelé való hangoztatásában. Az utóbbi időkben csak ezt hajtotattuk, s egyhelyben topogtunk. Ez a politika úgyszólván teljesen statikus volt. *Most dinamikus erőt kell adni annak.*” (Kiemelés tőlem — R. Gy.)

8 I. h.

9 OL KÜM res. pol. 1932–23–2319.

Az első Mussolini–Gömbös találkozó

A Gömbös–Mussolini találkozó előkészítésének érdekes, a két kormányfő helyzetének különbözőségét is megmutató epizódja: október 9-én Mussolini kabinetfőnöke közölte Horyval, hogy a Duce a beszélgetésnek „konkluzív jelleget” kíván adni, és „egyúttal politikai megállapodásra is gondolnak, amelybe esetleg Ausztria is bekapcsolódniék. Ennek »pacte consultatif« jellege lenne.”¹⁰ Gömbös külpolitikájának kialakulatlanságát, kormányfői helyzetének még nem eléggé konszolidált voltát mutatja öreg külügyminiszterének, Puky Endrénének cikornyás válasza: „Szíveskedjen a Palazzo Chigiben nem egyenes kijelentéssel, hanem egy mellékmondatban megértetni, hogy bármilyen instrumentum aláírására sor nem kerülhet, mivel a miniszterelnöknek azt előzőleg teljes szövegében, jóváhagyás végett be kell a Kormányzó úrnak mutatnia.”¹¹

A Gömbös-kormány az olasz fasizmus melletti elkötelezettségét demonstrálta belügyminiszterének egyik első intézkedése: a Népszava nyolc napra való betiltása. A döntés indoklásában néhány belpolitikai jellegű cikk mellett szerepel a lap 1932. október 20-i számában megjelent cikk, amely az olasz fasiszták hatalomra jutásának tizedik évfordulójával kapcsolatos római ünnepségeket kommentálva „vérszagúnak” nevezte Mussolini uralmát.¹²

Ilyen előzmények után került sor a magyar kormányfőnek kinevezése után alig egy hónappal, 1932. november 10–11-én tett első római látogatására.¹³ A Mussolinival folytatott beszélgetés elején Gömbös kifejtette: feladatának tartja, hogy a gazdasági válság által sújtott Magyarországot „bizonyos tekintetben átformált világnézet alapján vezesse” és letörje a „megerősödött szélsőséges politikai irányzatokat”. Biztosította az olasz kormányfőt, hogy Magyarországon „a stabilitás minden vonatkozásban megvan”.

Rátérve külpolitikai koncepciójának kifejtésére, Gömbös hangsúlyozta, hogy „Magyarországnak Bécs–Róma vonalában kell elsősorban haladnia”. „Miután Ausztriában teljesen labilis a helyzet — folytatta fejtegetését a magyar kormányfő —, a fősúly arra fektetendő, hogy a Heimwehr-mozgalommal rokonszenvező Dollfuss helyzete megerősíttessék, és ebből a célból esetleg illegális utak is választandók.” Gömbös és Mussolini megállapodott abban, hogy az osztrák jobboldal hatalomra juttatása érdekében tett közös erőfeszítéseket a bécsi olasz követ révén koordinálják. Megállapodtak egy bizottság létrehozásában a magyar–olasz–osztrák vámunió kérdésének megtárgyalására. Gömbös itt kifejtette, hogy Ausztriát „viribus unitis” (egyesült erővel) vámunióba kell kényszeríteni.

A magyar miniszterelnök a két ország gazdasági kapcsolatairól szólva kifogásolta, hogy a velük szemben barátságatlan államoktól vesznek meg olyan termé-

10 OL KÜM számjel. – Róma – bejövő – 1932. X. 9.

11 OL KÜM számjel. – Róma – kimenő – 1932. XI. 4.

12 OL KÜM K 66. 1932. II. 4. A betiltás körülményeiről ld. *Antal István emlékiratai* 120–123. (Kézirat, MTA Történettudományi Intézet.)

13 Gömbös útjának hangulati előkészítése céljából a Magyar Társadalmi Egyesületek Szövetségének küldöttsége októberben átadta Mussolininak a magyar revízió érdekében kifejtett tevékenységét megköszönő levelet, amelyet harminc kötetben két millió (!) magyar írt alá. Mussolini az ajándékot megköszönve hangoztatta, hogy az olyan igazságtalan békeszerződések, mint a trianoni, nem örökéletűek, és „Olaszország azon fog dolgozni, hogy felvirradjon a jobb jövő a magyar horizonton”. *Salvatorelli–Mira: Storia d'Italia nel periodo fascista*. Roma, 1956. 723.; Pesti Hírlap 1932. X. 18.

keket, amelyeket egymástól is megvehetnének. Szorgalmazta a magyar agrártermékek megvételét, amiért cserében — kijátszva a Hory által korábban visszatartott adut — felajánlotta az olasz ipari termékek megvásárlását. Mussolini kilátásba helyezte a vámunió és a gazdasági kapcsolatok kérdésének „sürgős letárgyalását”, és ennek érdekében egy vegyes bizottság létrehozását. Azt, hogy Budapesten jól látták az olasz–magyar–osztrák vámunió létesítésének nehézségeit, mutatja a tárgyalásokhoz készített felkészülési anyag vonatkozó része: „A hármas vámunió praktikusan nehezen képzelhető el. Gazdaságilag csak fokozatosan érhető el, keresztülvitele és kezelése technikailag szinte kivihetetlen nehézségekbe ütközik. Mindennek ellenére — folytatódik a feljegyzés — az olasz kormány előtt teljes odaadással fel kell karolnunk ezt az eszmét, amelyet Bethlen gróf kezdeményezett és Károlyi gróf kormánya magáévá tett. Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége, végül pedig módunkban van a vámuniós cél érdekében a semmeringi egyezmény¹⁴ fejlesztését követelni és így az olasz–magyar forgalmat növelni.” Ez az értékelés mutatja, hogy a vámunió kérdése a római, majd a későbbi tárgyalásokon is inkább taktikai elem, semmint stratégiai célkitűzés volt.

A két kormányfő „Jugoszlávia belső szétesésének elősegítése céljából” megállapodott abban, hogy fokozzák a horvát és makedon szeparatistáknak nyújtott támogatást.¹⁵ Gömbös hangsúlyozta, hogy mindkét mozgalom istápolása „Olaszország hatáskörébe tartozik”, és Magyarország „csak az asszisztens szerepét vállalja”. A magyar kormányfő — összekötve a gazdasági és politikai szempontokat — kifejtette, ha Róma „Jugoszlávia mezőgazdasági kivitelét Olaszország felé megnehezíti, lényegesen hozzájárul Jugoszlávia belső szétesésének elősegítéséhez”. (Gömbös a római látogatáshoz készült beszélgetés-tervezet tanúsága szerint eredetileg javasolni akarta, hogy a két hadsereg vezérkara Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatban „az adott eshetőségeket már most egymással beszélje meg és konklúzióra jusson”. A Palazzo Veneziában folytatott megbeszélés közben arra a következtetésre jutott, hogy erről még korai beszélni, ezért nem is hozta szóba.)

Végezetül Mussolini megígérte, hogy támogatni fogja Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának nemzetközi elismerését és a magyar hadsereg felfegyverzését. Kilátásba helyezte, hogy „Olaszország gazdasági helyzetének javulásával” a négy évvel korábban megígért 300 millió pengős kölcsönt folyósítani fogja.¹⁶

A találkozóról készült olasz feljegyzésből¹⁷ úgy tűnik, hogy Gömbös ekkor még nem volt túl jó véleménnyel Hitler politikusi képességeiről. Alig három hónappal annak hatalomra jutása előtt kifejtette, hogy Hitler „kitűnő szónok, de nem igazi államférfi”. Gömbös szerint Hitler téved, amikor parlamentáris úton akar hatalomra jutni, mert „a forradalmat nem lehet logarélcel csinálni”. Ugyan-

14 Az Ignino Brocchi olasz gazdasági szakember által kidolgozott, 1932 februárjában Semmeringben aláírt megállapodás az olasz–magyar–osztrák gazdasági együttműködést a kiviteli prémiumok formájában nyújtandó kétoldalú preferencia alapján kívánta megerősíteni. *Juhász Gy.*: i. m. 125–126.; *Ránki György*: *Gazdaság és külpolitika*. Bp. 1981. 123–124.; *Jens Petersen*: *Hitler e Mussolini*. Laterza, 1978. 83–84.

15 OL KÜM res. pol. 1932–23–621.

16 OL KÜM res. pol. 1932–23–539.; *R. De Felice*: i. m. 471.; *Fulvio Suvich*: *Memorie*, 1932–1936. Milano, 1984. 99–101.

17 Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI), 7. sorozat, XII. kötet, 534.

akkor Gömbös igen nagy elismeréssel nyilatkozott a német hadseregről és a hadiipar teljesítményéről, hangsúlyozva, hogy jó kapcsolatai vannak a német vezérkarral. A Hitlerről folytatott érdekes párbeszédéről a legrészletesebb tájékoztatást Gömbös sajtófőnökének, Antal Istvánnak emlékirataiban találhatjuk.¹⁸

Mussolini „Hitler hatalomra jutását Németországban csak hetek, legfeljebb egy-két hónap kérdésének tartja, s ez a szerinte is történelmi jelentőségű fordulat gyökerestül fel fogja forgatni a jelenlegi európai erőviszonyokat”. E bevezetés után Mussolini kifejtette, hogy „aggódik Ausztria sorsáért, amelynek megmentését és alátámasztását elsődrendű olasz érdekként hangsúlyozta... Egyáltalán nem tartja örvendetesnek és kívánatosnak Itáliára nézve, hogy a Brennernél ne a joviális osztrák fináncok, de Hitler marcona képű barnaingesei nézzenek szembe az olasz bersaglierikkel” (lövészekkel).

Válaszában Gömbös kifejtette, hogy „mi is jobban szeretnénk, ha nem a nagy német birodalom, de Ausztria maradna a mi nyugati szomszédunk”, de „az az érzésem, hogy az egyesülési folyamatot ideig-óráig feltartóztatni talán lehet, de végképp megakadályozni lehetetlen”. Gömbös ezután hangoztatta, hogy „az osztrák nép is a nagy német népi közösséghez tartozik, és azt a természetes jogát, hogy fajtestvéreivel együtt éljen, megtagadni nem lehet”. Mussolini erre azt válaszolta: mindent elkövet, hogy „ez az elkerülhetetlen minél később következék be, s minél kevesebb veszedelemmel, kockázattal járjon” Itália számára. Gömbös szerint ez a politika nem keresztezi a magyar érdekeket, de a fasiszta Olaszországnak „modus vivendit kell keresni és találni a leendő nagy német birodalommal”. A beszélgetésnek ez a része tükrözte a Gömbös és Mussolini álláspontjában meglévő különbséget: Mussolini ekkor még a Hitlerrel szembeni fenntartásait hangsúlyozta, Gömbös viszont a vele való együttműködés szükségességét.

Mussolininak a Hitler hatalomra jutásával kapcsolatos, meglehetősen profetikusan hangzó szavaiból — mégha azok abszolút pontosságát meg is kérdőjelezi az, hogy a visszaemlékező három évtizeddel később vetette papírra őket — kitűnik, hogy a Duce nem nagyon örült megbízhatatlannak és közveszélyesnek ítélt eszmetársa várható hatalomra jutásának, amit bizonyít az is, hogy 1931–32-ben kétszer elodázta a Hitler által hón óhajtott személyes találkozást.¹⁹ Olaszország teljhatalmú urának Hitler bámulatatos előretörésével kapcsolatos érzelmeit kitűnően illusztrálja Jens Petersen: „... Mussolini félelemmel vegyes reménykedéssel figyelte Németország felemelkedését, amely Olaszország számára addig nem ismert akciószabadságot biztosíthatott expanzív céljainak megvalósításához, de egyidejűleg kiszámíthatatlan következményekkel járhatott Közép- és Délkelet-Európa, elsősorban Ausztria és Alto Adige vonatkozásában.”²⁰ Ehhez hozzáfűhetjük: hasonló ambivalens érzéseket táplált Hitler iránt a Horthy-rendszer vezetőinek többsége is.

A budapesti olasz követség jelentése szerint Gömbös a legnagyobb elégedettséggel számolt be látogatásáról a parlament külügyi bizottságában. Buchinger Manó szociáldemokrata képviselő bírálta a kormányfőt, amiért „egy lapra teszi

18 *Antal I.*: i. m. 142–144. Antal Triesztbe utazott a hazatérő Gömbös elé, aki még a vonaton tájékoztatta őt római tárgyalásairól. A Hitlerre vonatkozó rész nem maradt fenn Gömbösnek a tárgyalásokról készült töredékes feljegyzésében, a Suvich által készített olasz feljegyzés pedig csak Gömbös véleményét ismerteti.

19 Erről bővebben *J. Petersen*: i. m. 102–106.

20 Uo. 437–438.

fel a magyar külpolitikát”. „Ma nem Rómába, hanem Belgrádba vagy valamelyik más szomszédos ország fővárosába, esetleg Párizsba kellene ellátogatni” — folytatta Buchinger, majd kételyeit fejezte ki a látogatás gazdasági eredményességét illetően is, mivel Olaszország ezen a téren a „sacro egoismo” elveit követi, és így nem várható tőle reális támogatás. Téglássy kormánypárti képviselő a leghatározottabban visszautasította Buchinger szavait, méltatva az olasz fasizmus „hatalmas eredményeit” és hangsúlyozva, hogy a római látogatást az egész magyar nemzet támogatja.²¹

Don Ascanio Colonna herceg, budapesti olasz követ — a fenti incidens ellenére — joggal írhatta az 1932-es évről szóló követi jelentésében, hogy „*Olaszország kétségtelenül az első helyet foglalja el a magyar külpolitikában*”. (Kiemelés tőlem — R. Gy.) A jelentés ezt a tradicionális barátságon túl annak tulajdonítja, hogy Olaszország volt az első, amely „világos álláspontot foglalt el a magyar revízió és fegyverkezés kérdésében”. Ezután a követ az alábbiakat írja az új magyar kormányfőről: „Gömbös tábornok, a jelenlegi miniszterelnök viszonyulása országunkhoz jól ismert. Üzenete a Ducéhoz, számos és többször hangsúlyozott elismerő, baráti nyilatkozata Olaszország irányában; szilárd meggyőződése az egyre szorosabb olasz–magyar–osztrák együttműködés szükségességében; és végül: a közelmúltban Rómában tett látogatása — mindez mutatja az Olaszországhoz és személyesen a Ducéhoz fűződő érzelmeit, aki iránt korlátlan bizalommal és tisztelettel viselkedik.”²²

A Mussolini–Gömbös találkozáson megerősített magyar–olasz együttműködési készség első megpróbáltatását már 1933 elején kénytelen volt kiállni. Egy bécsi szocialista újság ugyanis nyilvánosságra hozta, hogy az ausztriai Hirtenberg fegyvergyárba a két miniszterelnök megállapodása alapján ötven vagon fegyver érkezett Olaszországból, amelyből 10 vagon Magyarországra irányítottak, s a többivel megjavításuk után akarták ugyanezt tenni. Akárcsak öt évvel korábban a hasonló jellegű szentgotthárdi leleplezés, ez az ügy is nemzetközi botránnyá dagadt. London és Párizs magyarázatot kért. A magyar és az olasz diplomácia egyaránt tagadta, hogy a fegyverek célállomása Budapest lett volna. Végül is Róma kötelezte magát a fegyverek visszazállítására. Bár az ügyet sikerült eltussolni, ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kisantant államok 1933 februárban kétoldalú megállapodásukat háromoldalú szövetségé alakították át.²³

Hitler hatalomra jutása

Az olasz kormány, amely külpolitikai céljait a versailles-i békeszerződések revízióját nyíltan követelő Németországgal és Magyarországgal szövetségben látta megvalósíthatónak, már 1932-ben kidolgozta a Duna-medencei olasz–német po-

21 Az Olasz Külügyminisztérium Történeti Levéltára (a továbbiakban: ASMAE) Ungheria, 5. csomó, 1932. XI. 10-i távirat.

22 ASMAE 1932. „Ungheria — Anno 1932”, szám nélküli jelentés.

23 *Nádori Pál*: A hirtenbergi fegyverszállítás. *Hadtörténeti Közlemények* 1968. 4. Nádori szerint a fegyvereket felhasználták a bécsi munkások 1934 februári felkelésének leveréséhez, majd az egy hónappal később megtartott római olasz–magyar–osztrák kormányfői találkozón úgy döntöttek, hogy az Ausztriában maradt 84 ezer puska és 960 gépfegyver felét Magyarországra szállítják. Az ügyről még ld. *Juhász Gy.*: i. m. 135.; *Pritz P.*: i. m. 93–94.; *Salvatorelli–Mira*: i. m. 723.; *J. Petersen*: i. m. 95–97.; *F. Suvich*: i. m. 119–125.; *Antal I.*: i. m. 219–225.

litikai és gazdasági együttműködés tervét, amelynek legfőbb célja Franciaország kiszorítása volt Közép-Európából. Mussolini 1932. december 9-én fejtette ki javaslatát Ulrich von Hassell római német nagykövet előtt, aki azt támogatóan terjesztette fel Berlinbe. Mussolini ajánlata azonban nem talált egyetértésre a német fővárosban. A javaslatot először a német–olasz gazdasági bizottság tárgyalta meg, majd Neurath német külügyminiszter 1933. február 7-én — azaz egy héttel Hitler hatalomra jutása után — a következők tolmácsolására utasította római követét: „Nincs szándékunkban semmiféle politikai szövetségre lépni, valamiféle *speciális* [kiemelés az eredetiben — R. Gy.] politikai kapcsolatot létesíteni a Duna-medence országaival. Ennek megfelelően nem lehet szó semmiféle Drang nach Südosten politikáról.” Ugyanakkor Neurath kifejtette, hogy Berlin kisantant-ellenes érzelmei hasonlítanak Róma érzelmeire.²⁴

A német fasiszták azért utasították el Mussolini tervét, mert egyrészt még nem érezték elég erősnek magukat egy franciaellenes blokk létrehozásához, másrészt mert Hitler még győzelme előtt kifejtette, hogy Berlin célja Ausztria feltétel nélküli csatlakozása Németországhoz. Mivel Hitler az Anschlusst semmiféle kompenzációt nem akart adni Olaszországnak, gazdasági szempontból pedig a német ipart joggal tartotta erősebbnek az olasznál, nem látta szükségét a német–olasz kooperációnak a Duna-medencében.²⁵ D. C. Watt találó megfogalmazása szerint²⁶ Berlin és Róma viszonyát a mítosz és a realitás sajátos keveredése jellemezte. A mítosz: a két fasiszta rendszer szükségszerű egymásra utaltsága, Hitler szinte tanítványi tisztelete a fasiszmust elsőként megvalósító Mussolini iránt; a realitás viszont: a két európai hatalom egymással gyakran ütköző érdekei, amelyek 1938-ig az Anschluss kérdésében csúcsosodtak ki. „Ha a jelenlegi osztrák rezsim megdől — mondta a fasiszta Nagy Tanács 1933 decemberi ülésén Mussolini —, akkor Németország hamarosan megjelenik nemcsak a mi határunkon, hanem a magyar határon is. Így Németország számára megnyílna az út Délkelet-Európa felé, Olaszországot pedig a kiűzetés fenyegetné a Balkánról.”²⁷

Ami a Duce viszonyulását illeti a Führerhez, egyetérthetünk Di Nolfo professzorral: „Mussolini magatartását Hitlerhez és a nácizmushoz illetően valószínűbbnek látszik azok véleménye, akik szerint a stratégiai motivációk domináltak az ideológiaival szemben. Ez utóbbinak csak 1938 után nőtt meg a szerepe.” 1933–1935 között Mussolini két húron játszott: időnként szíren-hangokat hallatott Hitler felé, máskor viszont aktív részt vállalt a franciák szervezte németellenes tervekben. Ezekben az években Mussolini valóban „az európai diplomácia egyik döntőbírója volt, kezében tartva a kulcsokat egyidejűleg a Németországgal megkötendő revizionista szövetséghez, valamint egy németellenes koalícióhoz is.”²⁸

24 Documents on German Foreign Policy (a továbbiakban: DGFP) Series C. Volume I. 29. (Érdekes történelmi egybeesés, hogy Kánya Kálmán berlini követ ugyancsak február 7-én adta át Hitlernek Gömbös üzenetét, amelyben a „régí elvközösségre és világnézeti közösségre” hivatkozva gratulál Hitler hatalomra jutásához és javaslatot tesz a legszorosabb politikai és gazdasági együttműködésre. DGFP C. 34–35.)

25 Az olasz tervezet fogadtatásáról, Hassell és Neurath ezzel kapcsolatos nézeteltéréseiről bővebben: ld. *J. Petersen*: i. m. 86–95.

26 *D. C. Watt*: *The Rome–Berlin Axis (1936–1940). Myth and Reality. Review of Politics*, London, 1960. 4. 54.

27 Idézi *J. Petersen*: i. m. 267.

28 *Ennio Di Nolfo*: *Le oscillazioni di Mussolini. Nuova Antologia* 1990. 4. 178–180.

Kánya Kálmán római bemutatkozó látogatása

1933. februárban egy francia képviselő világgá kürtölte azt a hírt, hogy Olaszország, Németország és Magyarország már 1932 augusztusban védelmi és egyben támadó jellegű szövetséget kötött. Mussolini — tartva a francia retorziótól — február 15-én személyesen cáfolta a hírt.²⁹ 1936-ig, a tengely létrejöttéig a nyugati sajtóban még többször bocsátottak fel a két fasiszta hatalom szövetségéről szóló hasonló „léggömböt”. Az a tény, hogy a konstellációba Budapestet is bevették, mutatja, hogy Magyarországot tekintették Berlin és Róma legvalószínűbb közép-európai szövetségeseinek.

1933. februárban Gömbös javaslatára Horthy a színtelen Puky Endre helyére a 64 éves Kánya Kálmánt nevezte ki külügyminiszternek. C. A. Macartney találó megjegyzése szerint a két világháború között Kánya volt az egyetlen magyar külügyminiszter, aki „valóban ellenőrizte országa külpolitikáját” (a többiek — talán még Csáky István kivételével — ugyanis a mindenkori kormányfő külpolitikájának végrehajtói voltak). A Monarchia nagyhatalmi diplomáciájának szellemében formálódott Kánya ekkor már hét éve állott a berlini magyar misszió élén, ezért sokan németbarátnak tartották. Valójában azonban a magyar érdekeken kívül nem volt elkötelezettje semmi másnak. Kánya öt és fél éves külügyminisztersége során „nagy határozottsággal ellensúlyozta Gömbös, majd Darányi túlzásait” — írja kitűnő miniportréjában C. A. Macartney.³⁰

Ausztria kérdése központi helyet foglalt el az új magyar külügyminiszter 1933 márciusában Rómában tett bemutatkozó látogatása során Mussolinival és külügyminiszter-helyettesével, Fulvio Suvich-csal folytatott megbeszéléseken.³¹ A Mussolini és Kánya közötti beszélgetésről készült olasz feljegyzés — az első Gömbös–Mussolini találkozó fentebb ismertetett dokumentumától eltérően — már tükrözi az olasz és magyar álláspontban az osztrák kérdés terén meglévő különbségeket. Mindketten szükségesnek tartották egy jobboldali, „autoritatív” kormány létrehozását Ausztriában, de míg Kánya e kormány fő feladatának azt tartotta, hogy „harmonikus elemet képezzen Olaszország, Magyarország, valamint Németország között”, addig Mussolini az Anschluss megakadályozására helyezte a hangsúlyt.³² Kánya kifejtette: Magyarország célja nem a néprajzi, hanem a történelmi határok visszaállítása. Majd Suvich kérdésére válaszolva hozzáfűzte: „A legjobb, ha ragaszkodunk az integrális revízióhoz, de elfogadjuk mindazt, amit a helyzet kínál.”

Suvich feljegyzéséből kitűnik, hogy Apor Gábor, a külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője főnökénél is erősebb aggodalmát fejezte ki a náci ausztriai tevékenysége miatt. Egy hitlerista kancellár hatalomra jutását Bécsben „mindenki számára veszélyesnek” minősítette.

29 J. Petersen: i. m. 119.

30 C. A. Macartney: October 15th. I. i. m. 108–110. Gömbös és Kánya viszonyáról ld. még Pritz P.: i. m. 11.

31 A bemutatkozó látogatás előzménye: Kányáról, a korábbi berlini követről, olasz kollégája, Cerutti azt írta Rómának, hogy az új magyar külügyminiszter nem híve Olaszországnak. Mussolini utasította budapesti követét, hogy vesse fel ezt a kérdést. Gömbös levélben biztosította Mussolinit, hogy az információ téves, és „Kánya kinevezése egy milliméternyit sem változtatja meg a magyar politikát, amely elsősorban az Ön országával való barátságon alapul”. ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. III. 2. A tárgyalásokról a magyar külügyi levéltárban nem találtam feljegyzést.

32 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. III. 17.

A négyhatalmi paktum

Az akkor még békés külpolitikai módszereket alkalmazó Mussolini a hitleri Németországnak a „Mein Kampf”-ban megfogalmazott és az Anschluss révén Olaszország érdekeit is sértő expanziós terveinek ellensúlyozása és egyúttal a hitleri Németország „megszelidítése” céljából 1933-ban javasolta az angol–francia–olasz–német négyhatalmi egyezmény aláírását. Az egyezmény garantálta volna az európai béke fenntartását, de — az olasz tervezet szerint — lehetővé tette volna a versailles-i békerendszer „békés revízióját” és a vesztes államok fegyverkezési egyenjogúságának fokozatos megvalósítását is. Az örökös szereplési vágytól fűtött Mussolini a négyhatalmi paktum előterjesztésével több egymásnak ellentmondó célt akart elérni: biztosítani a Hitler által fenyegetett európai egyensúlyt, a versailles-i rendszerrel elégedetlen államok szövívőjének szerepében fellépni, és főként központi szerepet játszani a revizionista és antirevizionista államok közötti tárgyalásokon. Jens Petersen találó hasonlata szerint Mussolini ekkor az „állatszeliidítő” szerepét játszotta az európai porondon egymásra acsarkodó államok között.³³

Az 1933. júniusban parafált egyezményből azonban — Franciaország és a kisantant államainak követelésére — a revízióra vonatkozó rész kimaradt, így az egyezmény csupán a négy hatalomnak az európai béke fenntartása érdekében kifejtendő együttműködését helyezte kilátásba.³⁴ „A paktum parafálása Budapesten súlyos csalódást okozott — írja Pritz Pál. — Az elkeseredés hangulata elsősorban Róma felé áramlott, hiszen a Duce volt az, aki azt hirdette, hogy a nagyhatalmak direktóriuma meghozza a sérelmek orvoslásának, a területi kérdés békés úton történő megoldásának lehetőségét.” Mussolini június 8-án kelt levelében sietett biztosítani Gömböst arról, hogy a „négyhatalmi egyezmény által megjavított európai légkör kedvezőbb feltételeket hozhat létre, amelyek között a magyar–olasz barátság politikája megszilárdulhat és tovább fejlődhet”.³⁵ „Világos, hogy Magyarország részére a paktum fontossága azon tényben leledzik — írta Mussolini —, hogy minden leszerelési problémát a négyes összeföveteleken kell majd megbeszélni, amelyeken bizonyosan felvetődik majd *minden* [kiemelés az eredetiben — R. Gy.] állam egyenjogúságának a kérdése.” Végezetül a levél kívánatosnak tartja, hogy a paktum által kilátásba helyezett világgazdasági konferencián Róma, Budapest és Bécs képviselői a közös érdekekre való tekintettel „kontaktust tartanak”.

33 J. Petersen: i. m. 137.

34 Az egyezményről szóló tárgyalások részletes leírását ld. F. Suvich: i. m.; Ormos Mária: Mussolini. Bp. 1989. 288–289.; Kis Aladár: A duce. Bp. 1990. 278.; R. De Felice: i. m. 534–596.; R. Quartararo: Roma tra Londra e Berlino, Bonacci, 1980. 13–79.; Renato Grispio: Il Patto a Quattro, la questione austriaca, il ponte di Stresa. In: La politica estera italiana. Torino, 1963. 118–135.; Enzo Santarelli: Storia del fascismo II. Ed. Riuniti, 1973. 93–96. Az egyezmény szövegét ld. Halmosy D.: Nemzetközi szerződések. Bp. 1967. 326–328.

35 Pritz P.: i. m. 115.; ASMAE Ugheria, 6. cs.; a levél magyar fordítását ld. OL KÜM res. pol. 1933–23–277.

Gömbös berlini látogatása és a kettős orientáció

A magyar kormányfő joggal vélhette úgy, hogy a négyhatalmi egyezmény akadályozza a magyar revíziós törekvések megvalósítását.³⁶ A Hitler iránti szimpátiáján túl ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gömbös 1933. június 18-án, az európai kormányfők közül elsőként tett látogatást a nemzetközileg elszigetelt német diktatornál. Berlini látogatása előtt Gömbös Colonna követ révén biztosította Mussolinit, hogy Hitlernek kifejti majd a Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország közötti sokoldalú és szoros együttműködés szükségességét, valamint az Anschluss „időszerűtlenségét és veszélyességét”.³⁷

A Hitlerrel folytatott tárgyalások során Gömbös sürgette egy magyar–német kereskedelmi szerződés megkötését, és kérte, hogy Németország vegye meg a magyar búzafeleslegeket. Cserébe megígérte, hogy a jövőben Magyarország külpolitikájában Olaszországnál nem kevésbé fog Németországra támaszkodni. Az Anschluss kérdését illetően a magyar miniszterelnök kifejtette, hogy ő elvileg nem ellenzi, de miután e kérdésben éles ellentétek vannak Róma és Berlin között, jelenleg nem tartja aktuálisnak. Gömbös felajánlotta közvetítését a német–olasz ellentétek feloldása érdekében, és megígérte Hitlernek: lehetőségei szerint visszatartja Dollfussot attól, hogy Franciaországra vagy a kisantra támaszkodjon Berlinnel szemben. Mindezért cserébe Hitler támogatását kérte a magyar revíziós törekvések megvalósításához. Hitler azonban kijelentette, hogy nem támogathatja teljességgel azokat, ezért Magyarországnak minden erőfeszítését Csehszlovákia ellen kell irányítania, és le kell mondania a Romániával, különösen pedig a Jugoszláviával szembeni revíziós politikáról.³⁸

Gömbös számára csalódást okozott Hitlernek csak a részleges revíziót támogató álláspontja. Ekkor azonban még remélte, hogy a Csehszlovákiával szembeni magyar követeléseket Németországra, a Jugoszláviával és Romániával szembeni igényeket pedig Olaszországra támaszkodva lehet majd realizálni. Ez képezte a gömbösi kettős orientáció alapját, amely lényegében a bethleni külpolitika folytatását jelentette Berlin szerepének fokozatos erősödése mellett.

Gömbös berlini látogatását Dollfuss úgy értékelte „mintha hátába tört döftek volna”, és azt gyanította, hogy Gömbös megegyezett Hitlerrel, beleegyezését adva Ausztria bekebelezéséhez, ha Burgenlandot Magyarországhoz csatolják.³⁹

A Hitler–Gömbös találkozóban kifejeződő német–magyar közeledés nyugtalanította az olasz diplomáciát is. Erről tanúskodik Masirewich Szilárd berlini magyar követnek olasz kollégájával, Ceruttival folytatott beszélgetéséről szóló jelentése: „Cerutti azt mondta nekem, hogy a miniszterelnök itteni látogatása Rómát igen kellemetlenül érintette. Mussolini nagyon elkedvetlenedett afölött, hogy őt

36 Az egyezmény a négy nagyhatalom közötti ellentétek miatt végül is nem lépett életbe. „A békés revízió hiányában majd őfelsége, az ágyú veszi át a szót” — kommentálta a szerződés kudarcát Mussolini. (Idézi *Diószegi István*: Két világháború árnyékában. Bp., 1974. 222.) A négyhatalmi paktum létrejöttének körülményeit és kudarcának okait kitűnően elemzi *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság. Bp. 1969. c. műve 190–224., valamint *J. Petersen*: i. m. 133–175.

37 ASMAE Ugheria, 6. cs. Colonna 1933. VI. 10-i jelentése.

38 *Ránki György*: A római hármas egyezmény és a német külpolitika. Századok, 1961. 4–5. 648–649.

39 Uo.

nem értesítették előzetesen az utazásról, és másrésről nagy hibának és veszélyesnek minősítette külpolitikát csinálni az arra hivatott szerveken kívül.⁴⁰ Amennyire Cerutti szavaiból látom, Rómában erősen orrolnak. Ha hozzá vesszük még, hogy az ugyancsak Ceruttival folytatott beszélgetéséből nyert benyomásom szerint Rómában Németország ellen is erős elkedvetlenedés mutatkozik Hitler mezevége miatt az osztrák és zsidó kérdésben, mely Németország ellen felbőszíti az egész világot, nem zárkozom el azon aggodalom elől, hogy ezen olasz kettős elkedvetlenedés reánk nézve netalán következményekkel járhat a tervbe vett Mussolini–Daladier entrevue alkalmával.⁴¹

Az „elkedvetlenedett” Mussolini megnyugtatóására Gömbös közvetlenül hazatérése után elmondott parlamenti beszédében hangsúlyozta, hogy „az Olaszországgal való barátság a magyar külpolitika kulcspontja”, majd június 24-i levelében is biztosította az olasz diktátort arról, hogy a Hitlerrel folytatott tárgyalásai nem módosították a római látogatása során közösen kidolgozott politikai irányvonalat. „Ez a látogatás nálunk, különösen a parlamentben, de néhány sajtóorgánumban is megdöbbenést váltott ki” — ismeri el Gömbös, majd ezt azzal próbálja ellensúlyozni, hogy „a széles néprétegek és a realista vezetők azonban teljes mértékben megértették az utazás célját”: a német–magyar gazdasági kapcsolatok rendezését és a nemzeti szocializmus erejének megismerését. Gömbös levelében a közép-európai helyzet rendezésének útját a Róma, Berlin, Bécs és Budapest közötti „harmonikus együttműködésben” jelöli meg, hangsúlyozva: „Vigyáznunk kell, hogy Ausztria és Németország viszonya ne romoljon meg oly mértékben, ami lehetetlenné tenné a kompromisszumot.”⁴²

Mussolini július 1-i válaszlevelében⁴³ örömmel konstatálta Gömbös szavait, miszerint berlini látogatása „nem módosítja a Közép-Európa megszervezésére együtt kidolgozott irányvonalat”. Ennek kiindulási pontja Mussolini szerint „egy szorosabb együttműködés Ausztria és Magyarország között”. Az olasz kormányfő elismeréssel szölt Dollfuss tevékenységéről, aki „megfelelt a várakozásnak, és Ausztria függetlenségének megőrzésére valóban érdemleges munkát végzett és végez most is”. A Duce szerint „elérkezett az ideje annak, hogy a tempót meggyorsítsuk”. Itt megismétli, hogy a Közép-Európa megszervezésére irányuló akció első etapja: „szorosabb együttműködés Ausztria és Magyarország között”, a perzsonálunió vagy a Habsburg-restauráció lehetőségeinek kizárásával. Mussolini szerint az együttműködés második szakasza a kooperáció kiterjesztése lehetne a kisantant államokra és Németországra. Végezetül közli, hogy hasonló tartalmú levelet intézett Dollfusshoz is, és találkozót javasol, hogy „megállapodjunk a fenti program gyakorlati kivitelezésére nézve”.⁴⁴

Kánya Kálmán a következő kommentárt fűzte a levélhez: „Mussolini levelét a magyar királyi kormány bizonyosan aggodalommal fogadta, kiérezhető lévén be-

40 Utalás arra, hogy Gömbös berlini látogatását nem diplomáciai úton, hanem a nemzeti szocialista párt külügyi osztálya révén készítették elő.

41 *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez. Bp. 1962. 51. A találkozó részleteiről ld. még *C. A. Macartney*: October 15th ... i. m. I. 139 skk.; *J. Petersen*: i. m. 198–206; *Antal I.*: i. m. 255–269.; *Pritz P.*: i. m. 116–123.

42 OL KÜM res. pol. 1933–23–310.

43 Uo.

44 Uo. Az egész levelezést részletesen ismerteti *R. De Felice*: i. m. 474–478.; *Kerekes Lajos*: *Anschluss 1938*, Bp. 1963. 83–88.

lőle egy olyan tendencia, amely bennünket Ausztriával együtt a kisantanthoz közelíteni és Németországtól elidegeníteni kívánna”.⁴⁵

Július 6-i viszontválaszában Gömbös elvi egyetértését fejezte ki Mussolini közép-európai rendezési tervével és „a tempó fokozását” illetően. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „Magyarországnak Ausztria mellett ápolnia kell a barátságot Németországgal is, mégpedig fontos gazdasági és politikai megfontolások alapján, speciálisan a Csehszlovákiával szemben elfoglalt helyzetére való tekintettel”. A levél az osztrák–magyar politikai együttműködés fő célját a kisantant elleni közös harcban jelöli meg. Hangoztatja, hogy Magyarország csak akkor hajlandó szorosabb gazdasági együttműködésre a kisantant államokkal, ha a magyar politikai követelések kielégítést nyernek.⁴⁶

Miután Gömbös tudta, hogy Róma és Berlin alapvető érdekei — az angol-francia hegemonia elleni harc, a párizsi békerendszer revíziója, a gyarmatok újrafelosztása stb. — egybeesnek, joggal bizakodott abban, hogy az olyan kisebb jelentőségű kérdésekben, mint amilyen a Bécshez való viszony, kiegyeznek majd. Ennek elősegítését tartotta a magyar revíziós politika egyik előfeltételének és ezért fő feladatának, és ennek szolgálatába kívánta állítani július 9–10-i bécsi látogatását is.⁴⁷

A magyar és osztrák miniszterelnök tárgyalásai a témánk szempontjából is fontos négyponos megállapodással zárultak: 1. A két kormányfő elhatározta, hogy — elődeik, Bethlen és Schober titkos jegyzékváltását továbbfejlesztve — egyikük sem dönt a másik országot is érintő kérdésben, a másik fél előzetes megkérdezése nélkül. 2. Mindkét állam külpolitikájának alapja az Olaszországgal való jó viszony. 3. A két ország igyekszik javítani kapcsolatait Németországgal, de ennek alapfeltétele, hogy Berlin elismerje függetlenségüket. 4. Ausztria teljes megértéssel viseltetik Magyarországnak a kisantant hegemonisztikus törekvéseivel szembeni politikája iránt. Bár a 3. és 4. pont némi vitát váltott ki, a megállapodás, ha teljes mértékben nem is szüntette meg, de csökkentette a Budapest–Bécs kapcsolatban kialakult bizalmi válságot, ezért Gömbös és Dollfuss egyaránt megelégedéssel tájékoztathatta Mussolinin tárgyalásaik eredményeiről.⁴⁸

A magyar külpolitikának az osztrák kérdésben tanúsított kétértelműségét mutatja Kányának a bécsi találkozóról Rómába küldött két távirata. Mindkettőben utasítja Horyt, hogy adjon tájékoztatást a Gömbös–Dollfuss találkozóról. A római külügyminisztériumban Horynak azt kellett hangsúlyoznia, hogy Bécsben „sikerült a berlini út által keltett aggodalmakat végképp eloszlatni”. Ezzel szemben a római német nagykövetnek a következőket kellett mondani: „Úgy Ausztria, valamint Németországgal szemben [sic!] az eddigi barátságot kívánjuk fenntartani. Ez Dollfussnak is tudtára lett hozva. A két ország viszályát sajnáljuk, de abba beavatkozni ezután sem kívánunk.”⁴⁹

45 OL KÜM res. pol. 1933–23–310.

46 Uo.

47 OL KÜM res. pol. 1933–23–277.

48 *Kerekes Lajos*: I. m. 88–89. A bécsi látogatás részleteiről ld. *Antal I.*: i. m. 281–288.

49 OL KÜM számjel. 1933. VII. 15. Róma kimenő (5717 és 5718-as számú táviratok).

Gömbös második római látogatása

A Mussolini–Gömbös levélváltásban felvetett kérdések személyes megtárgyalását és a berlini látogatás negatív kihatásainak ellensúlyozását szolgálta Gömbös és Kánya 1933. július 25–28. közötti római látogatása. A július 27-i és 28-i hivatalos tárgyalásokról Kánya részletes „napi jelentéseket” készített.⁵⁰ Az olasz kormányfő azzal igyekezett kedvező légkört teremteni, hogy mindjárt a tárgyalások elején biztosította magyar partnereit arról: „minden körülmények között és rendületlenül kitart a magyar revízió mellett”. Örömmel konstataulta, hogy az angol és francia politikusok között is növekszik a magyar revíziót támogatók száma.

Mussolini rátért a tárgyalások egyik központi témájára, a hitleri Németországgal való viszonyra. „Nagy bámulója Hitlernek — mondotta —, akinek sikerült ilyen nagy arányú mozgalmat létrehozni.” Ugyanakkor Hitler követett el hibákat is. Mussolini „zután is egy barátságos német–olasz viszony fenntartása mellett fog működni”, amit lényegesen megkönnyítene a német–osztrák viszály megszüntetése. Hitler a Vatikánban tárgyaló Papennel megüzente neki, hogy hajlandó lenne egy olyan értelmű nyilatkozatot tenni, miszerint az „Anschlusst nem óhajtja”, de csak bizalmas formában, ami „ennek értékét lényegesen leszállítja”. Mussolini Gömbös előtt először bírálta Dollfussot, aki ugyan „személyesen nagyon rokonszenves”, de az „osztrák marxistákkal nem ütötte meg a kellő hangot”. Mussolini elmondta, hogy Dollfuss olasz és angol, London pedig olasz–angol-francia fellépést sürgetett Berlin felé az osztrák nácik merényleteinek megfékezésére. Ő azonban „a németeknek ilyen megaláztatását szeretné elkerülni”, ezért „szigorúan bizalmasan közölte: azt fogja a németeknek javasolni, hogy ezt az alkalmat használják fel a német–osztrák viszony rendezésére vagy legalábbis enyhítésére”.

Kánya egyetértését fejezte ki Dollfuss ama követelésével, hogy az osztrák nácik függetlenedjenek Berlintől, mert szerinte ez az osztrák–német feszültség enyhülésének előfeltétele. Mussolini „némi gondolkodás után ezen eszmét helyesnek minősítette”. Az olasz kormányfő ekkor felolvasta Dollfuss hozzá írt levelét, és kérte Gömbös véleményét. Gömbös szerint Dollfuss „szeretné a Magyarországgal való politikai együttműködést minél szűkebb keretek közé szorítani és a kis-entente hegemoniális törekvésével szemben inkább csak a defenzíva alapjára helyezkedni”. Egyúttal kérte Mussolinit, hogy gyakoroljon nyomást Bécsre a szorosabb osztrák–magyar együttműködés érdekében. Mussolini ezt megígérte, bár valószínűleg tisztában volt azzal, hogy Gömbös számára sokkal fontosabb a Berlinnel, mint a Béccsel való szoros együttműködés.

Mussolini talán nem is sejtette, hogy megállapítása, miszerint a Róma–Budapest–Bécs közötti gazdasági megállapodás után „a többi állammal könnyebb lesz Magyarország szempontjából kedvező gazdasági feltételeket elérni”, kisebb vihart kavart. Kánya ugyanis, akit — mint láthattuk Mussolini július 1-i levelének fogad-

50 OL KÜM res. pol. 1933–23–353. Az olasz Külügyminisztériumban a látogatás alkalmára készített Gömbös-életrajzból megtudható, hogy a magyar kormányfő szimpátiával viseltetik az olasz fasizmus és Mussolini iránt, akinek portréja frásztalán található. Gömbös „egy bizonyos magyar fasizmus vezére akar lenni, nem a szó teljes értelmében, hanem egy olyan nacionalista mozgalomé, amelynek találkozási pontjai vannak a mi fasizmusunkkal”. ASMAE Ugheria, 1933. 7. cs. 1933. VII. 24.

tatásából — egyáltalán nem töltött el örömmel ez a perspektíva, közbeszólt, hogy a „többi államok” közül a magyar érdekek szempontjából „az első helyen Németország áll, amelynek piacát — most, hogy Hitlerék jutottak hatalomra — talán mégis sikerülni fog visszahódítani”. „Erre az országra — folytatta Kánya — politikai okokból is feltétlenül szükségünk van a Csehszlovákia ellen folytatott diplomáciai harcunkban.” A magyar külügyminiszter azzal zárta Berlinnel kapcsolatos fejtegetéseit, hogy „Hitlerék hatalomra jutása óta valamivel kedvezőbb chanceink vannak, aminek ki nem használása részünkre végzetes következményekkel járhatna”.

Miután külügyminisztere kimondta a kellemetlen lényegét (kérdéses, hogy ez tudatos munkamegosztás volt-e, vagy Kánya jelleméből fakadó „odamondás”), Gömbösnek már a partnerei számára kellemesebb témák elmondása maradt. A magyar miniszterelnök kifejezte hajlandóságát arra, hogy „nagyarányú gazdasági közeledést foganatosítson” Olaszország és Ausztria felé, eljutva egészen a vámunióig. Ez utóbbit azonban Ausztria ellenzi, mondotta, mert tart a magyar mezőgazdasági cikkek beözönlésétől. Gömbös ezután „hosszabb előadást tartott a magyar belpolitikai helyzetéről”, azt „minden szempontból megnyugtatónak jelezte”, de hosszasan fejtegette, hogy amennyiben ebben a tekintetben változás állna be, ő nem fog visszariadni attól, hogy egy, a „*fascismushoz hasonló regimot vezessen be Magyarországon*”⁵¹ (kiemelés tőlem — R. Gy.).

Csak a második napi tárgyalások végén került sor a magyar–olasz gazdasági kapcsolatok megtárgyalására. Gömbös szorgalmazta a magyar búza- és állatkontingenseknek a semmeringi megállapodásban előírányzott mérték szerinti átvételét, figyelmeztetve, hogy erre „politikai okokból is szükség van”. Mussolini és Suvich „megértést tanúsított”, és megállapodtak abban, hogy Fabiny Tihamér kereskedelemügyi miniszter egy héttel később esedékes római látogatása során nem partnerével, hanem Suvich külügyi államtitkárral fog erről tárgyalni, „aki a kérdést lehetőleg politikai szempontból fog igyekezni dűlőre vinni”. Végül Mussolini átnyújtotta az általa szerkesztett titkos jegyzőkönyvet, amely rögzíti a két-napos tárgyalás fő következtetéseit.

Az ötponos jegyzőkönyv azért érdekes, mert néhány évre meghatározta az olasz–magyar politikai együttműködés alapelveit, és mert még szembezállt a német expanziós törekvésekkel, bár Gömbös és Kánya igyekezett tompítani a jegyzőkönyv németellenes jellegét. A jegyzőkönyv első pontja a szorosabb osztrák–magyar együttműködés szükségességéről szól, de kizárja a perszonálunió vagy a Habsburg-restauráció lehetőségét. A második pont előíranyozza a magyar–olasz gazdasági együttműködés fokozását a semmeringi megállapodások alapján, és kifejezi a két ország készségét az olasz–magyar–osztrák vámunió létrehozására. (Gömbös e ponthoz hozzáfűzte, hogy a „megállapodás után természetesen abba

51 A magyar miniszterelnöknek ezt a történeti művekben gyakran idézett kijelentését tettek követték. Gömbös, különösen 1935 márciusi választási győzelme után számos intézkedést hozott az olaszországihoz hasonló totális–korporatív rendszer bevezetésére, a kormányban és a kormánypártban egyaránt túlsúlyra juttatva a szélsőjobbaldali dzsentri–katonatiszti rétegek képviselőit. Erről bővebben ld. *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. valamint *C. A. Macartney*: October 15th i. m. 115–135. *Priz Pál* találó kifejezése szerint Gömbös egy „fehér radikális” Magyarország megteremtésére törekedett. Magyarország a XX. században. Szerk.: *Balogh Sándor*. Bp. 1985. 174–189.

bevonandó volna valamely formában Németország is”). A harmadik pontban Mussolini és Gömbös kifejezték azon törekvésüket, hogy baráti kapcsolatot létesítenek Németországgal, „amit megkönnyítene az osztrák–német feszültség megszüntetése”. A dokumentum közös olasz és magyar érdekek nyilvánítja Berlin és Bécs viszonyának normalizálását, „az osztrák függetlenség elismerése alapján, és miután Németország valóban lemond az Ausztria belügyeibe való beavatkozásáról”. A titkos jegyzőkönyv negyedik pontja a két országnak a kisantantba tömörült országokkal szembeni közös politikáját rögzíti a magyar fél kívánságainak szellemében: „Olaszország és Magyarország egyetért abban, hogy elutasítják a kisantant által javasolt széleskörű és rendszeres gazdasági együttműködés tervét, amely csak az öt Duna-menti államra szorítkozna, és amelynek célja a revíziós törekvések elutasítása.” A jegyzőkönyv ötödik pontja az olasz–angol–francia–német négyhatalmi paktum támogatásáról szól, amennyiben ez lehetőséget nyújt Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának biztosítására és a békeszerződés revíziójára, „amely revízió — különösen Magyarországot illetően — mindig is az olasz politika egyik programadó és alapvető direktívája marad”⁵² — fejeződik be a Mussolini és Gömbös aláírásával szentesített, a magyar tárgyalópartnerek számára oly fontos és jól hangzó titkos megállapodás.

Suvich a tárgyalásokról lényegesen rövidebb jegyzőkönyvet készített.⁵³ A dolgok természeténél fogva részletesebben ismerteti Gömbös állásfoglalásait. Ausztriával kapcsolatban Gömbös ezeket mondta: „Amíg a szociáldemokraták befolyásolják az osztrák politikát, addig nem lehet szó Ausztria lojális szövetségéről Olaszországgal, Magyarországgal és Németországgal.” A magyar miniszterelnök Hitlerről megállapította: „Széles látókörű és helyesen gondolkodó ember. Biztosan uralja a helyzetet. Közte és alvezérei között hatalmas távolság van. A népet valóban fanatizálta.” (Hitler látványos sikerei véleményének megváltoztatására készítették a róla nyolc hónappal korábban még lekicsinylően nyilatkozó Gömböst.)

A jegyzőkönyv aláírásakor Kánya „arra az ideges figyelemre hívta fel a figyelmet”, amellyel Berlinben a Rómában folyó tárgyalásokat kísérik, „attól tartván, hogy egy esetleges, a német érdeket sértő megegyezés jöhet létre”. Ezért a magyar külügyminiszter szorgalmazta, hogy a németeket részletesen informálják a tárgyalásokról. Mussolini megígérte, hogy a római német nagykövetet „oly módon fogja informálni, hogy a tárgyalásokon úgy az olasz, mint a magyar miniszterek részéről igen határozott formában az a kívánság nyilvánult meg, hogy Németországgal a barátságos viszonyt minden körülmények között biztosítani kell”. Berlin árnyéka tehát már itt rávetült a magyar–olasz kapcsolatokra, de ez csak egy kis báránnyelhető volt a későbbi komor viharfelhőkhöz képest.

A köveit tájékoztató körtáviratában Kánya elégedetten állapította meg: a „Mussolinival folytatott megbeszélésen teljes mértékben eloszlatták azokat az aggályokat”, miszerint a négyhatalmi paktum aláírása következtében „az olasz kormány politikájában olyan elhajlás következett volna be, amely káros kihatással

52 OL KÜM uo. Tekintettel arra, hogy az Országos Levéltárban csak a jegyzőkönyv olasz variánsa maradt meg, idézzük e „programadó” részt: „revisione che — per quanto riguarda l’Ungheria — resta sempre una delle direttive programmatiche fondamentali della politica estera italiana”.

53 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. VII. 27.

lett volna Magyarország nemzetközi helyzetére”.⁵⁴ (A továbbiakban látni fogjuk, hogy ezek az aggályok csökkentek, de nem oszlottak el teljesen.)

Renzo de Felice szerint a tárgyalásokat „túlzás lenne Mussolini teljes sikerének tekinteni”, mivel „a magyarok megerősítették politikájuk alapvető kettősségét és különösen abbéli eltökéltségüket, hogy nem engedik bevonni magukat az olasz–német viszályba, és szembeszállnak mindenféle nyitással vagy enyhüléssel a Duna-medencében a kisantant és Franciaország viszonylatában”⁵⁵ Részben egyetértve ezzel az értékeléssel, mégis az tűnik fontosabbnak, hogy a második Mussolini–Gömbös találkozáson sikerült rögzíteni a további együttműködés fő irányait és ezzel megvetni a fél évvel később aláírandó hármass egyezmény alapjait. A Dollfuss iránti nem túl nagy bizalomra vall, hogy Mussolini javasolta és a magyar vezetők egyetértettek azzal: a titkos jegyzőkönyv tartalmáról csak szóbelileg tájékoztatják Bécsset, „anélkül, hogy említést tennének magáról az írásbeli megegyezésről”.⁵⁶

A gömbösi kettős orientáció nehézségei

A Dollfuss–Gömbös és a Mussolini–Gömbös találkozó után a Róma–Bécs–Budapest háromszög megszilárdítását szolgálta az olasz és osztrák kormányfő augusztus 19-i találkozója, amelyen ismét terítékre kerültek az előző két tárgyaláson felvetett problémák. Mussolini a korábbinál is erőteljesebben szorgalmazta a leszámolást az osztrák szociáldemokráciával, és ehhez konkrét támogatást ígért Dollfussnak.⁵⁷

1933 nyarán rendkívüli módon kiéleződtek Dollfuss és a Hitler által támogatott osztrák nemzeti szocialisták ellentétei. Mussolini — Franciaországgal és Angliával együtt — határozott lépéseket tett az Anschluss megakadályozására.⁵⁸ Augusztus 30-án a berlini magyar követ — Róma sugalmazására — közölte Neurathtal: „Mussolini rendkívül el van keseredve az osztrák–német konfliktus súlyosbodása miatt”, és figyelmeztetett arra, hogy a Duce „a nemzeti szocialista agitáció folytatása esetén nem habozna megszakítani kapcsolatait Németországgal”.⁵⁹

A magyar–olasz politikai kapcsolatok gazdasági bázisának megszilárdítására irányuló tárgyalások meglehetősen nehezen haladtak előre. Ennek okára mutat

54 OL KÜM res. pol. 1933–23–293.

55 *R. De Felice*: i. m. 482. A második Mussolini–Gömbös találkozásról. *Kerekes L.*: i. m. 90–91.; *Pritz P.*: i. m. 129–133.

56 Ezt a tájékoztatást — Rómából útban hazafelé — báró Apor Gábor meg is adta. OL KÜM res. pol. 1933–23–352. Ugyancsak a Dollfuss iránti antipátiára utal a KÜM levéltárban található B. G. szignójú (feltehetőleg Bessenyei-Bakach György) „titkos magánlevél” Hory követhoz: „Kedves Barátom, kizárólag saját tájékoztatásodra közlöm, hogy legutóbb több helyről és nevezetesen egy igen megbízható forrásból olyan értesüléseink vannak, hogy Dollfuss velünk szemben nem viselkedik lojálisan, sőt az olaszoknál ellenünk intrikál. Tekintve azt a nagy érdeklődést, amellyel az olasz kormány az osztrák–magyar viszonyt kíséri, szükségesnek látom, hogy Te erről informálva légy. Felesleges mondanom, hogy a fentieket távolról se sejtessd a Palazzo Chigi illetékes emberei előtt. Alinea. E sorokat légy szíves elégetni. Szívvelyesen üdvözlő B. G. X. 27.”

57 *Kerekes L.*: i. m. 94–95.

58 Erről bővebben ld. *J. Petersen*: i. m. 175–192.

59 Uo. 189.

rá Királdy–Lukács György római ideiglenes ügyvivő egy 1933 augusztusában írt jelentése. Eszerint a gazdasági kapcsolatok „kimélyítésének elmaradása nem a jóakarat hiányának”, hanem annak tulajdonítható, hogy „a két ország termelési politikája mindkét oldalon autarchikus irányba halad”. Ezért „a gazdasági kapcsolatok kimélyítése a jelenkori körülmények között mindkét oldal részéről áldozatot jelent, mert bármiféle behozatal növesztésének gondolata ellenkezik az évek óta céltudatosan követett gazdaságpolitikai irányzattal”.⁶⁰

1933 nyarán Párizs komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Rómát meggyerje a Berlin elszigetelésére irányuló terveinek. Ennek egyik megnyilvánulása volt az, hogy augusztus 25-én Rómának átadták a Duna-medence kérdéseinek megoldására irányuló francia tervezetet. Ennek lényege az volt, hogy a Duna-medence politikai kérdéseinek megoldását későbbre kell halasztani, és a gazdasági kérdésekre kell a figyelmet fordítani. A francia tervezet egyik fontos pontja volt a magyar revíziós propaganda felfüggesztése.

Róma a Népszövetség október elejei, a Duna-medence kérdéseivel foglalkozó ülésén terjesztette elő a kérdésre vonatkozó memorandumot. Ez csak a gazdasági kérdésekre koncentrált, egy olyan preferenciális rendszer kidolgozását javasolta, amely keretében elsősorban azok a nagyhatalmak nyújtanak kedvezményeket a dunai országoknak, amelyeknek pozitív kereskedelmi mérlegük van ezen országokkal. Tekintettel arra, hogy a négy európai nagyhatalom közül csak Németország volt ilyen, világos volt a tervezet Berlin számára kedvezőtlen irányultsága.

A dunai országokat megosztó politikai és gazdasági ellentétek miatt mind a francia, mind az olasz tervezet megvalósíthatatlannak bizonyult. Róma javaslata elsősorban azt a célt szolgálta, hogy elterelje a figyelmet a Béccsel és Budapesttel folytatott előrehaladott tárgyalásokról, amelyek Magyarországot és Ausztriát a korábnál is erősebben kötötték az olasz érdekszférába.⁶¹

A hitleri Németország 1933 októberében — Mussolini minden előzetes közvetítési kísérlete ellenére — kivonult a nemzetközi leszerelési értekezletről és kilépett a Nemzetek Szövetségéből,⁶² a világ értésére adva, hogy semmiféle korlátozást nem hajlandó elfogadni. Mussolini számára ekkor még világosabbá vált, hogy addig kell közép-európai pozíciót megerősíteni, amíg ezt Berlin viszonylagos gyengesége lehetővé teszi. Mussolini szükségesnek látta, hogy táviratilag kérje Gömböst: ne kövesse Berlin példáját.⁶³

A hitleri Németország viszont a saját érdekszférájába akarta vonni Magyarországot. Az olasz befolyás ellensúlyozására Hitler beleegyezett a Budapest által régóta szorgalmazott német–magyar gazdasági tárgyalások megkezdésébe. A hosszas tárgyalások után 1934. február 21-én aláírt gazdasági szerződés 22 millió pengőt bocsátott a magyar agrárexport támogatására. Az egyezmény politikai céljait az alábbiakban foglalta össze a tárgyalásokról szóló német jelentés: „A továbbiakban meg fogjuk látni, mennyire sikerült erősíteni Magyarországot függetlenségét nem csupán a kisantant, de Olaszország vonatkozásában is, ami a szerződés egyik fő célkitűzését képezi. A német delegáció azt a benyomást szerezte, hogy

60 OL KÜM res. pol. 1933–23–368.

61 *J. Petersen*: i. m. 211–215.

62 Erről bővebben ld. uo. 217–245.

63 ASMAE Ugheria, 6. cs. 1933. X. 19.

Magyarország ellenálló képességét a rendkívül erős olasz politikai nyomással szemben megszilárdították a német engedmények. Várható, hogy Magyarország nem kívánja kockáztatni azokat a jelentős eredményeket, amelyeket Németország nyújt számára és tekintettel lesz erre mind politikai attitűdjében, mind kereskedelmi politikájában.”⁶⁴ Mindenesetre megállapítható, hogy a világgazdasági válság után — Ausztria mellett — Európa két diktatórikus nagyhatalma volt a magyar gazdaság legfőbb felvevő piaca, ami meghatározó jelentőségű volt a politikai orientáció szempontjából is.

A magyar–német kereskedelmi szerződés egy érdekes utózőngéje mutatja Gömbös és Kánya elkötelezettségét a kettős orientáció mellett. Colonna olasz követ ugyanis utasítást kapott Rómától, hogy szerezze be a magyar–német kereskedelmi szerződés teljes szövegét. A kérdést a minisztertanácsban megtárgyalták. A Máriássy Zoltán, Kánya kabinetfőnöke által készített március 1-i napi jelentés⁶⁵ szerint Gömbös az olasz kérelmet „mint Magyarország szuverén jogaiba való illetéktelen beavatkozást jelentette be a minisztertanácsnak”, Kánya pedig „a titkos egyezmények titokban tartásának követelményeiből folyó nemzetközi tiszteségre hivatkozva tiltakozott az olasz kérelem teljesítése ellen”. Végül is Máriássy közölte az olasz követtel, hogy „a Miniszterelnök úr kizárólag elvi okokból kénytelen megtagadni Suvich államtitkár-helyettes kérelmének teljesítését”, ugyanakkor a gazdasági tárgyalásokra utazó Winckler kormánybiztos részletes információt fog adni arról. A kabinetfőnök az olasz követségről azonnal a német követségre ment, ahol tájékoztatta Mackensen követet a magyar kormány eme lépéséről, „feltétlen titoktartást” kérve.

Mint a fentiekből látható, bizonyos versengés kezdődött a két fasiszta nagyhatalom között Magyarország megnyeréséért.⁶⁶ Gömbös lavírozással, a kettős orientáció fenntartásával igyekezett ezt céljainak elérésére felhasználni, kerülve a határozott állásfoglalást és megpróbálva a mérleg nyelvének szerepét játszani az akkor még szembenálló két ország között. Más kérdés, hogy a gazdaságilag és katonailag egyaránt gyenge Magyarország objektíve nem lehetett döntőbíró a két nála sokkal erősebb fasiszta nagyhatalom rivalizálásában, hanem csak az azok közötti erőviszonyok tükrözője — azáltal, hogy csaknem mindig a pillanatnyilag erősebb hatalom felé orientálódott jobban. Mivel ebben az időszakban Olaszország nemzetközi pozíciói még erősebbek voltak a külpolitikailag meglehetősen elszigetelt hitleri Németországnál, az olasz befolyás is erősebb volt a németnél Magyarországon. Ezt bizonyítja a korábban ismertetett olasz–magyar titkos jegyzőkönyv, továbbá az olasz, magyar és osztrák államférfiak tárgyalásai, amelyeknek célja a három ország közös kormányfői találkozásának előkészítése volt.

1934. január 15-én Colonna érdekes jelentést küldött⁶⁷ a magyar nemzeti szocialisták helyzetéről és belső ellentéteiről, aminek következtében három csoportra szakadtak. A jelentés hangsúlyozza, hogy Gömbös a nyilaskereszteket az „ország számára károsnak és veszélyesnek” tartja. Gömbös igyekszik csökkenteni a nemzeti szocialista befolyást a magyarországi német kisebbségre, és e téren elért

64 Ránki Gy.: A római hármas egyezmény ... i. m. 657. A magyar–német tárgyalások részletes leírását ld. J. Petersen: i. m. 276–281.

65 OL KÜM pol. 1934–23/7–675. 1934. március 1-i napi jelentés.

66 E versengés gazdasági vetületeiről ld. Ránki Gy.: Gazdaság és külpolitika i. m. 15–50.

67 ASMAE Telegrammi in arrivo, Turchia–Ungheria, 16/1/1934.

sikerének tekinthető, hogy szervezetük élére sikerült a náciellenes Gratz Gusztáv volt külügyminisztert megválasztatnia.

Néhány héttel később Gömbös a legitimistákról vallott nézeteit fejtette ki Colonna követnek.⁶⁸ Annak az aggodalmának adott hangot, hogy Ausztria bizonytalan helyzete miatt a nagyhatalmak — közöttük Olaszország — a „kisebb rossznak” tekintenek a Habsburg-ház visszatérését Magyarországra. Gömbös ezt a lehetőséget a „magyar nemzeti eszmével szembenállónak” nevezte, ezért a leghatározottabban ellenezte.

1933–1934 fordulóján Róma egy, a magyar külpolitika számára rendkívül keynes kérdésben játszott közvetítő szerepet. A Dísz téren ekkor ugyanis szorgalmazni kezdték a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval, hogy ezzel megelőzzék a kisantant államok érlelődő hasonló lépését. Horthy eleinte csak azal a feltétellel egyezett bele, „ha nem jön állandó orosz követ Budapestre”. A közvetítésre felkért olasz külügyminisztérium politikai osztályvezetője, Gino Buti ezzel kapcsolatban a magyar követnek kifejtette, hogy a diplomáciai viszony felvételének „csak akkor vannak előnyei, ha nekünk állandó követünk van Moszkvában, ki egyrészt befolyást igyekszik gyakorolni az orosz politikai körökre a mi politikánk érdekében, másrészt pedig ellensúlyozni próbálja az ellenkező politikát csináló csoport, főleg a kisantant befolyását és intrikáit”. Végül is Budapest a legjobb Kreml-szakértőjét, azt a Jungerth-Arnóthy Mihályt bízta meg a Rómában folytatandó magyar–szovjet tárgyalásokkal, aki tíz évvel korábban a — nem az ő hibájából kudarcba fulladt — hasonló jellegű tárgyalásokon is részt vett.

Jungerth alig három hónappal korábban adta át megbízólevelét Ankarában, tehát a tárgyalásokat ott is lefolytathatták volna. Szurics ankarai szovjet követ jelentésében így magyarázta a tárgyalások Rómába való áttételét: „A cél, amit ezzel az olaszok el akarnak érni, világos: aktívumaik közé akarják beszámítani a magyar elismerést és a döntőbíró szerepét akarják eljátszani a tárgyalásokon.”⁶⁹

Az 1934. január 22. és február 6. között Jungerth és Patyomkin, római szovjet nagykövet között folytatott eszmecserek eredményeként parafálták a megállapodást, amely 1934. július 1-ben jelölte meg a követségek felállításának időpontját. Ezzel a magyar diplomácia fél évvel megelőzte Csehszlovákiát és Romániát, de szovjetellenes beidegződései miatt nem sikerült kihasználnia az ebből és Moszkvának a versailles-i békerendszert elítélő álláspontjából fakadó potenciális lehetőségeket.⁷⁰

Mussolini, hogy meggyorsítsa az olasz–magyar–osztrák blokk létrehozását, előbb Bécsbe, majd Budapestre küldte Fulvio Suvich-ot. Suvich trieszti származása és közigazdász végzettsége folytán különösen alkalmasnak látszott a Róma–Budapest–Bécs közötti tárgyalások folytatására.

Suvich 1934. január 18-i bécsi látogatása során, majd néhány nappal később Dollfusshoz írt levelében Mussolini hangoztatta, hogy a hármaskormányfői találkozó előtt Dollfusznak végre kell hajtani az osztrák szociáldemokraták „megrendszabályozását”, amelyre még a Mussolinival való augusztusi találkozásán ígé-

68 I. h. 4/III/1934.

69 Idézi *Jungerth-Arnóthy Mihály*: Moszkvai napló. Szerk.: Sipos Péter és Szűcs László. Bp. 1989. 29. A napló számos érdekes információt tartalmaz a római tárgyalások előkészítéséről és menetéről, 53–99.

70 Minderről bővebben ld. *Priz P.*: i. m. 141–149.

retet tett. Nos, Dollfuss hamarosan eleget tett a római (és budapesti) kívánságnak: a Heimwehr és a rendőrség alakulatai február 12-én megszállták a szociáldemokrata párt bécsi és fontosabb vidéki központjait és véresen leszámoltak az ellenálló párttagokkal. Gömbös cinikusan pragmatikus kommentárja a bécsi eseményekről: „Megsemmisítettek egy Bécsben állomásozó francia–csehszlovák hadsereget.”⁷¹

Az ausztriai események következtében előállt új helyzet értékelése fontos helyet foglalt el Suvich február 21–22-i budapesti tárgyalásain. Az olasz külügyi államtitkár-helyettes tájékoztatta Gömböst és Kányát arról, hogy Mussolini örömmel fogadta az osztrák baloldal leverését, mert ez lehetőséget ad arra, hogy minden erejét az osztrák nácik ellen fordítsa, akik egyrészt nem olyan erősek, mint azt propagandájuk állítja, másrészt a baloldal leverése miatt csökkent a szembenállásuk Dollfussal. Gömbös — megbízható információkra hivatkozva — ezzel szemben azt állította, hogy az osztrák nép többsége náci érzelmű, ezért az osztrák kormány fő feladata az, hogy keresse a kiegyezést Németországgal. Hangot adva kettős orientációjának, Gömbös kijelentette, hogy „a legaktuálisabb magyar külpolitikai kérdésnek az osztrák helyzet végleges tisztázását látja abból a szempontból, hogy Ausztria, mint megbízható és állandó factor kapcsolódhasson bele egy magyar–olasz politikai vonalvezetésbe, amelynek nem szabad németelenségek lennie.”⁷²

Mussolini Suvich révén szorgalmazta, hogy a Róma, Bécs és Budapest között meglévő kétoldalú szerződéseket „egységes szerződéseké forrasszák össze”. Egyidejűleg kilátásba helyezte a három ország gazdasági együttműködésének erősítését is, amelynek végső célja a vámunió lenne. Jugoszláviáról szólva Suvich ezúttal a korábbinál békésebb hírokat pengetett, kijelentve, hogy „Olaszország megkísérelné Jugoszláviával a barátságosabb atmoszférát megteremteni abból a célból, hogy kiemelje a kis-entente szövetségéből”. Kánya a „lehető legrosszabbnak” minősítette a magyar–jugoszláv viszonyt, amely különösen a kettős birtokok kérdésében éleződött ki. Gömbös tételesen ismertette a Belgráddal szembeni magyar területi követeléseket és hangsúlyozta, hogy — miután Róma az 1933. júliusban aláírt titkos jegyzőkönyvben elkötelezte magát ezek támogatása mellett — Magyarország az olasz–jugoszláv közeledést csak akkor helyeselheti, „ha Magyarország revíziós feltételei kielégülést nyernének”.

Suvich budapesti tárgyalásairól készített feljegyzése szerint Horthy kevésbé volt németbarát, mint miniszterelnöke. A kormányzó „a német veszélyről” beszélt neki, amely „Magyarország számára sok gondot okoz, és ezért nem könnyű a feltartóztatása”. Néhány nappal később viszont, a német kormány megnyugtatóására Horthy — Suvich látogatását kommentálva — kifejtette a budapesti német követnek, hogy „mindaddig, amíg ő a helyén van, a magyar külpolitika tengelye, a baráti viszony Németországgal, változatlan marad”.⁷³

Ugyanebből a célból Masirevich berlini magyar követ írásban is biztosította a német külügyminisztert, hogy az olasz–magyar–osztrák kormányfői tárgyalást Mussolini kezdeményezte, és annak során csak gazdasági kérdéseket fognak meg-

71 Erről bővebben ld. *Kerekes L.*: i. m. 108–114.; *J. Petersen*: i. m. 272.; *Pritz P.*: i. m. 156–159.

72 OL KÜM res. pol. 1934–23–34.

73 ASMAE Ungheria, 1934. 9. cs, *Ránki Gy.*: A római hármasság egyezménye i. m. 657.

tárgyalni, de „ha az olasz kormány kezdeményezni fogja a politikai egyezmény lehetőségét, úgy a magyar kormány erőfeszítései arra fognak irányulni, hogy az egyezmény szövege lehetőséget adjon Németországnak a későbbi csatlakozásra”.⁷⁴ Néhány nappal később Masirevich Kánya újabb üzenetét tolmácsolta Berlinben. Eszerint egy nyílt német–olasz konfliktus esetén Budapest, minden más szempontot félretéve, „brutálisan magyar politikát fog folytatni”.⁷⁵

Berlint a magyar biztosítékok ellenére nyugtalanították a folyamatban lévő olasz–magyar–osztrák tárgyalások. Ezt mutatta a német hírügynökség által kibocsátott hír, miszerint „Suvich és a magyar kormány képviselői közötti tárgyalásokon elhatározták egy olyan, országok közötti blokk kialakítását, amelynek modelljéül a kisantant szervezeti státusza szolgál”. A nyilvánvalóan „politikai léggömbként” felbocsátott hírt Rómából és Budapestről is azonnal cáfolták. Kánya a német követnek a rá jellemző „odamondással” szövelt arról, hogy a hír „mélységesen rossz benyomást” keltett Budapesten, aminek hatására Mackensen szorgalmazta a hírt közlő német tudósító visszahívását.⁷⁶

A három ország közötti megállapodás célját február 28-án Mussolini abban jelölte meg Aloisi báró előtt, hogy az „kinyilvánítja az alapvető politikai koncepciók egybeesését, ami kötelező ugyanazon direktívák követésére. Ily módon arra is kötelezzük őket, hogy konzultáljanak velünk.”⁷⁷

Március 13-án — Gömbös Rómába érkezése napján — Neurath nagykövetén keresztül figyelmeztette Rómát, hogy a Brocchi-féle egyezményen túlmenő gazdasági megállapodást Berlin „sem jogosnak, sem hasznosnak” nem tartana, ami pedig a politikai megállapodásokat illeti, azt „Németországgal szembeni udvariatlanság” megnyilvánulásaként interpretálnák, és ezen nem változtatna a későbbi csatlakozás lehetősége sem.⁷⁸ Ilyen előzmények után jött létre 1934 márciusában Olaszország, Magyarország és Ausztria kormányfőinek római találkozója.

Mussolini–Gömbös–Dollfuss találkozó és a római jegyzőkönyvek

Március 14-én, a hármastalálkozó megkezdése előtti napon Bethlen István, a magyar politikai élet „spiritus rectora” nagy feltűnést keltő cikket közölt „A nemzetközi politika egy éve és a római találkozó” címmel.⁷⁹ Cikke elején rámutat, hogy Hitler hatalomra jutása után „mintha mozgásba kezdene jönni minden, ami megingathatatlanak látszott”. Ezután így ír a magyar–német viszony szempontjából is döntő osztrák kérdésről: „A magyar kormány a lehető legbőlcsebben a teljes semlegesség álláspontján állott és magára Ausztriára bízta, hogy döntsön sorsáról... Mert ha vannak is érdekeink abban, hogy Ausztria minő külpolitikai orientációt követ, és kétségtelenül vitális érdekeink fűződnek ehhez a kérdéshez, úgy ezek csak abban csúcsosodnak ki, hogy Ausztria Magyarországgal lehetőleg szoros baráti nexust tartson fenn, aminek a kisantant domináló befolyását kell kizár-

74 Uo.; *Pritz P.*: i. m. 162–163.

75 *J. Petersen*: i. m. 287–288.

76 Uo. 287.

77 *Idézi uo.* 289.

78 Uo. 289.

79 *Pesti Napló* 1934. III. 14.; *Kerekes L.*: i. m. 118–119. A római hármastalálkozót részletesen ismerteti és elemzi *Kerekes L.*: i. m. 114–124. és *Pritz P.*: i. m. 150–168.

nia, de különben nyitva hagyja a kérdést a nagyhatalmak felé. Magyarországnak ezen túlmenően nem is szabad magát exponálnia semmiféle idegen érdekekért...” És hogy még világosabb legyen a cikknek Berlin megnyugtatótását célzó mondani-valója, Bethlen így fejezi be: „A német közvéleménynek sem indoka, sem jogosult oka rá, hogy a római konferencia miatt izguljon. Magyarországnak a római konferencián nincsenek semmiféle rejtett szándékai, a német piacra ezentúl is rászorulunk és hogy ezt szem előtt tartjuk, annak bizonyítéka az, hogy most, a római konferencia előtt kötöttünk Németországgal kereskedelmi szerződést. Nem lehet tehát szándékunkban semmit tenni, ami a szerződést hatálytalanítani volna alkalmas.” Világos beszéd: Magyarországnak Ausztria függetlenségéért nem szabad kockáztatnia a Németországgal való jó viszonyából származó előnyöket. Más kérdés, hogy Bethlen és józanul gondolkodó társai tudták, hogy a német fasizmus nemcsak Ausztria, hanem Magyarország függetlenségét is veszélyezteti.

A tárgyalások olasz szempontból kedvező nemzetközi légkörét így jellemezte Pompeo Aloisi, a neves olasz diplomata naplójában:⁸⁰ „Számunkra nagyon kedvező a római találkozó nemzetközi atmoszférája: a kisantant kevésbé ellenséges, Franciaország közeledik hozzánk, Anglia pedig ezt helyesli. Fennáll azonban Németország ellenségessége. Kezdődhet a bál.” Látni fogjuk, hogy Berlin ellenségessége a „bál” egyik központi témája lesz.

Gömbös, hogy egyeztesse politikáját Mussolinival, Dollfussnál két nappal korábban érkezett Rómába. A március 13-i Gömbös–Mussolini találkozó fő témája az osztrák függetlenség kérdése volt. Gömbös a találkozóról készített saját kezű feljegyzése szerint: „Amikor a Duce kijelentette, hogy Magyarország számára előnyös az önálló Ausztria, azt válaszoltam, teljesen egyetértünk ezzel, de Németország ellen nem tudunk fellépni, mert Csehország ellen (revíziós küzdelem, harc) Németország barátságára van szükségünk.” „Felhívtam a Duce figyelmét — folytatja Gömbös — a Berlin–Róma–Budapest–Bécs politikai és gazdasági koncepció előnyére, melyben Ausztria mintegy a három állam közti kapcsoló-állam szerepét töltené be, de úgy, hogy semmiféle más — ezen érdekkörön kívül lévő állammal mélyebb politikai és gazdasági viszonyt nem tarthat fenn.” A beszélgetés végén Gömbös ismét hitet tett kettős orientációja mellett: „Magyarország hivatva érzi magát arra, hogy a Kárpát-medencében saját politikát folytasson a *Dunától délre Olaszországra, a Dunától északra Németországra támaszkodva*” (kiemelés tőlem — R. Gy.).⁸¹ Gömbös feljegyzése szerint „a Duce erősen impresszionálva van a német kolosszus dél felé való terjeszkedésétől”.

A tárgyalásokon Suvich által készített olasz feljegyzés kiemeli, hogy Gömbös a korábbiánál nagyobb aggodalmat mutatott a német befolyás növekedése miatt: „Magyarországnak nem áll érdekében, hogy határos legyen Németországgal, mivel Magyarországon 500 ezer német él, akik Berlin befolyása alá kerülhetnek. A közelmúltban írt Hitlernek, értésére adva, hogy a Kárpát-medencében ő [Gömbös — R. Gy.] akar politizálni, és bár szimpátiával van a németek iránt a Lajtán túl, nem veszi szívesen politikai aktivitásukat a folyón innen.”⁸² Valószínű, hogy

80 Aloisi naplóját idézi *R. De Felice*: i. m. 484.

81 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. *Ránki Gy.*: A római hármas egyezmény i. m. 665.; *Kerekes L.*: i. m. 125.; *Juhász Gy.*: i. m. 144–145.

82 ASMAE Ungheria, 1934. 9. cs. 1934. III. 13.

Gömbös e szavaival „rájátszott” Mussolini akkor még erős Anschluss- és Hitler-ellenes érzelmeire, mégis e szavak bizonyos mértékig árnyalják a Gömbös túlzott német- és Hitler-barát érzelmeivel kapcsolatos képet.

Dollfuss két nappal később, március 15-én csatlakozott a tárgyalásokhoz. A három kormányfő tárgyalásairól Gömbös nyolc pontos, német nyelvű feljegyzést készített.⁸³

1. A három miniszterelnök egyetértett abban, hogy szükség van országaik „legmesszebbmenő politikai és gazdasági együttműködésére”.

2. A politikai együttműködés központi kérdését Ausztria függetlenségének megőrzése képezte, a feszült osztrák–német viszony fényében. Ez utóbbi vonatkozásban arra a dodonai megállapításra jutottak, hogy „a béke és a nagyvonalú politika” érdekében javítani kell Németország és Ausztria kapcsolatait. Dollfuss azonban hangsúlyozta, hogy ennek feltétele: Berlin ismerje el Ausztria függetlenségét és szüntesse meg beavatkozását az osztrák belügyekbe. Gömbös ismételtén kifejtette a Berlin–Róma–Bécs–Budapest „négyes” barátságának és együttműködésének fontosságára vonatkozó ismert nézeteit, hangsúlyozva, hogy Magyarország nem nélkülözheti Berlin politikai és gazdasági támogatását.

3. Megvitatták a Habsburg-restauráció kérdését is. Mussolini és Gömbös megnyugvással fogadták osztrák kollégájuk kijelentését, miszerint — az időnként felröppenő találgatásokkal ellentétben — Bécs sem bel-, sem külpolitikai szempontból nem tartja aktuálisnak ezt a kérdést.

4. A nemzetközi leszerelési konferencia várható kilátásait illetően Mussolini úgy vélte, hogy Németország távozása után az kevés eredményt hozhat.

5. A korábban már ismertetett módon döntést hoztak a hirtenbergi fegyverszállítási ügy lezárásának módjáról.⁸⁴

6. A kisantanttal való kapcsolat-javítás lehetőségét illetően Gömbös hangsúlyozta, hogy Magyarország csak akkor lesz hajlandó a kisantanttal tárgyalni, ha a magyar revíziós igények kielégítést nyernek.

7. A tárgyalásokon Gömbös nem rejtette véka alá aggodalmát az olasz–francia kapcsolatok javulása miatt. Mussolini hangsúlyozta, hogy ez semmiféle módon nem befolyásolja Róma Magyarországgal kapcsolatos politikáját. Elmondta: lehetséges, hogy megállapodásra jutnak Franciaországgal Tripolisz és más gyarmati kérdések ügyében.

8. A tárgyalások végén megvitatták a kiadandó közös közlemény szövegét. A magyar kormányfő azt szorgalmazta, hogy a kommunikénc a más államoknak a római megállapodásokhoz csatlakozására vonatkozó bekezdését úgy kellene megfogalmazni, hogy az elsősorban Németországra vonatkozzék és csak másodsorban, a magyar követelések kielégítése esetén, a kisantanttra. Mussolini és Dollfuss elfogadta Gömbösnek ezt az indítványát is.

A tárgyalások második napján a gazdasági együttműködés kérdéseit vitatták meg. Gömbös már az olasz kormányfővel folytatott előzetes megbeszélésein hangsúlyozta, hogy „makacsul ragaszkodnia kell a magyar búzaárak felemeléséhez”, mint a magyar gazdaság jövőjét meghatározó kérdéshez. A háromoldalú tanácskozáson Gömbös részletezte a magyar igényeket: Ausztriának 2,5, Olaszor-

83 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. *Kerekes L.*: i. m. 120–121.

84 L.d. 23. jegyzet.

szágnak 1,5 millió mázsa gabonát akar eladni a korábnál magasabb áron. Export-könnyítéseket kért vágóállat és vaj szállítására és szorgalmazta, hogy az olasz–magyar kereskedelmi mérleg 1:2 aránya maradjon Magyarország javára.⁸⁵ Az olasz és osztrák kormányfő úgy vélhette, hogy Magyarország politikai együttműködése megéri a Gömbös által kért „árat”, ezért — némi vita után — elvileg elfogadták a magyar igényeket azzal, hogy a részleteket egy később megtartandó gazdasági tárgyaláson vitatják meg a három ország képviselői.⁸⁶ Ez nagy siker volt Gömbös számára, és gazdasági megalapozását jelentette elsődleges olasz orientációjának, ugyanis a római tárgyalásokon „eladott” búzamennyiség több mint hat-szorosa volt a Németország által megvett mennyiségnek.⁸⁷

A kétnapos tárgyalás után március 17-én a Mussolini által annyira kedvelt ünnepélyes és pompázatos keretek között került sor a szakértők által közben egyeztetett három római jegyzőkönyv aláírására.⁸⁸

Az I. jegyzőkönyvben a három kormányfő kifejezte törekvését, hogy „minden állam önállóságának és jogainak tiszteletben tartása alapján a béke fenntartásához és Európa gazdasági újjáépítéséhez hozzájáruljanak”, és ebből a célból „a három ország között fennálló barátsági szerződések szellemében, amely szerződések számos közös érdek fennállásának felismerésén alapulnak, az európai államok, különösképpen pedig Magyarország, Ausztria és Olaszország között a valóságos együttműködés előmozdítására irányuló politikájukat összhangba hozzák. Evégből a három kormány, valahányszor közülük legalább egy ezt célszerűnek véli, együttesen tanácskozní fognak.” A jegyzőkönyvnek ezt az utolsó passzusát kommentálva Jens Petersen joggal véli úgy, hogy Olaszország hatalmi túlsúlyánál fogva „állandó jogot kapott arra, hogy beavatkozzon Magyarország és Ausztria külpolitikájába”.⁸⁹

Ennek a jegyzőkönyvnek — ki nem mondottan is — a központi kérdése Ausztria függetlensége volt. Dollfussnak a római tárgyalásokon nem sikerült elérnie, hogy a jegyzőkönyvben a másik két ország garantálja Ausztria függetlenségét, és kifejezze készségét annak megvédésére. A Németország felé is orientálódó Gömbös nem volt hajlandó erre. Ezért a jegyzőkönyv meglegedett a „minden ál-

85 OL KÜM uo. 1934–23–103.

86 OL KÜM res. pol. 1934–23–103. A kétnapos tárgyalásról készített német nyelvű dokumentum végén Gömbösnek az alábbi magyar nyelvű kiegészítése olvasható: „Ezt a feljegyzést a Ducetól ilyen irányú utasítást kapott Suvich felkérésére készítettem. 1934. március 17-én az utolsó napon Duce és Dollfussnak bemutatva: mind kettő kijelenti, hogy helyesen adja vissza a tárgyalásokat. Búcsúzaskor Duce és Dollfuss mindketten kijelentik, hogy a mezőgazdasági exportunk (elsősorban búza-export) tekintetében tett javaslataim szellemében mindenben segítenek. Utolsó kézfo-gásnál újból a leghatározottabban megismétlik előbbi kijelentéseiket; mert átérzik azoknak gazdasági és politikai jelentőségét. Feljegyzések 1–1 példánya Duce-nak és Dollfussnak átadva.”

87 *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország a fasiszta Németország életterében. Bp. 1960. 122. Olaszország évi 100 ezer, Ausztria 230 ezer, Németország 50 ezer tonna magyar búza megvásárlására kötelezte magát.

88 Nemzetközi szerződések 1918–1945. Szerk.: *Ialmossy Dénes*. Bp. 1967. 339–346. Érdekes, hogy a római tárgyalásokhoz készített anyagok között szerepel egy államfői szinten aláírandó magyar–olasz–osztrák „örökbarátsági szerződés” tervezete. Bár a tervezet szerint a szerződés aláírásának dátuma 1934 márciusa lett volna, a három kormányfő tárgyalásán ilyen szerződés kérdése fel sem merült. Mivel a szerződés-tervezethez semmilyen kommentár sincs, további kutatások dönthetik el, hogy Gömbös ki sem vitte-e magával azt, vagy a római tárgyalásokon döntött úgy, hogy nem veti fel ezt a kérdést. OL KÜM uo. 1934–23–103.

89 *J. Petersen*: i. m. 293.

lam önállóságának és jogainak tiszteletben tartása” szépen hangzó, de semmire sem kötelező formulájával. Így Ausztria függetlenségének biztosítása szempontjából ez a jegyzőkönyv visszalépést jelentett az 1933 júliusában aláírt Mussolini–Gömbös jegyzőkönyvhöz képest, amely a két ország Németországgal való viszonya megjavításának „sine qua non”-jakét az osztrák függetlenség német részről való elismerését határozta meg.⁹⁰

A „Magyarország, Ausztria, Olaszország között a gazdasági viszonyok fejlesztése érdekében” megkötött II. római jegyzőkönyvben a három ország kormánya kötelezte magát arra, hogy „az érvényben lévő megállapodások terjedelmét bővítik, a kölcsönös kivitelnek adott könnyítéseket fokozva és ezáltal nemzetgazdaságuk kölcsönös kiegészüléséből mindinkább növekvő hasznot húzva”; továbbá „megteszik a szükséges intézkedéseket, hogy a búzaár eséséből Magyarországra származó nehézségek legyőzessenek”; valamint „hogy az adriai kikötőkön átmenő forgalmat, amennyire csak lehet megkönnyítik és előmozdítják”.⁹¹ Végezetül a jegyzőkönyv gazdasági bizottság felállítását írta elő.

A III. jegyzőkönyvet, amely a második kiegészítést képezi, csak az olasz és osztrák kormányfő írta alá. A jegyzőkönyv kilátásba helyezte egy új olasz–osztrák gazdasági egyezmény megkötését és a vámkedvezmények alkalmazását a két ország közötti kereskedelmi forgalomban.⁹²

A két gazdasági tárgyú jegyzőkönyv azt az olasz törekvést volt hivatva szolgálni, hogy megakadályozza Németország egyre fokozódó gazdasági behatolását Közép-Európába, és biztosítsa Olaszország gazdasági elsőbbségét a két országban. A római jegyzőkönyvek azonban ebből a szempontból is visszalépést jelentenek a három ország közötti vámuniót előírányzó 1933. júliusi Mussolini–Gömbös titkos jegyzőkönyvvel szemben. Ennek oka — a már jelzett autarchikus törekvések mellett — az volt, hogy Gömbös nem kívánta kockáztatni az 1934 februárjában megkötött magyar–német gazdasági megállapodásban biztosított kedvezményeket.

Ami Mussolini gazdaságpolitikáját illeti, Mario Luciolli, Ciano kabinetirodájának titkára, aki 1945-ben Mario Donosti álnéven publikálta színvonalas pamfletjét⁹³ a fasiszta külpolitikáról, az alábbi, némileg túlzó, de szellemes–fanyar leírást adta a politika szupremációjáról a gazdasági megfontolások felett: „Az a számos fenntartás, amellyel a különböző szakértők fogadták az állandó és gyakran túlzott magyar és osztrák igényeket hitelekre, vámkönnyítésekre, a búzának magas áron való megvásárlására és így tovább, végül is megértésre találtak az úgynevezett »politikai szükségszerűség« nevében: előbb vagy utóbb — akárhány »nem« hangzott el a gazdasági tárgyalásokon — megérkezett a végleges »igen« a Palazzo Veneziából.”⁹⁴

Az új római magyar követ, báró Villani Frigyes szkeptikusan ítélte meg a római hármás találkozó várható gazdasági eredményeit. Március 24-i jelentésében ezeket írta: „Olasz kormánykörökben és a Palazzo Chigiben a római protokollo-

90 *R. De Felice*: i. m. 484–486.; *Ránki Gy.*: A római hármás egyezmény i. m. 663.; *C. A. Macartney*: Október 15th. i. m. 144–146.; *Salvemini–Mira*: i. m. 860–761.; *J. Petersen*: i. m. 294–295.; *Pritz P.*: i. m. 163–168.

91 A jegyzőkönyvnek ez a része kiváltotta a „vitális érdekeiben sértett” két német kikötőváros, Hamburg és Bréma tiltakozását. *J. Petersen*: i. m. 294.

92 *Nemzetközi szerződésck ...* i. m. 339–346.

93 *Mario Donosti*: Mussolini e Europa. Roma, 1945. 35.

94 Mussolini híres–hírhedt székelye, amelynek erkélyéről tartotta nevezetes beszédeit.

kat természetesen mint a Duce nagy külpolitikai sikerét állítják be, de mihelyt arról kezdek beszélni, hogy a most létesített gyönyörű homlokzat mögé házat is kell építeni, amely széles gazdasági alapokon nyugszik, olyan válaszokat kapok, amelyek nemigen keltenek érdemes reményeket. Attól tartok, hogy a gazdasági tárgyalások sokkal kisebb eredménnyel fognak járni, mint azt várjuk, hacsak a Duce nem fogja hatalmi szavával a mérleget felénk billenteni, amit Olaszország felettle súlyos pénzügyi helyzetére és a gazdasági minisztériumok határozott ellenállására való tekintettel, minden jóakarata dacára nehezen tehet.”⁹⁵

Azok az ellentétek, amelyek már a római hármas kormányfői találkozón megnyilvánultak, továbbá az, hogy a magyar és olasz kormány a hitleri Németország támogatásának elnyeréséért egyre inkább hajlandónak mutatkozott lemondani Ausztria függetlenségéről, hamarosan üres papírrá változtatták a római jegyzőkönyveket. Mégis az a tény, hogy Mussolininak sikerült bizonyos politikai tartalmat is adni a jegyzőkönyveknek — Ausztria függetlenségének közvetett hangsúlyozásával —, az adott pillanatban kétségtelenül az olasz külpolitika sikereként volt elkönnyvelhető. Ugyanakkor a római jegyzőkönyvekben rögzített gazdasági és politikai együttműködés erősítette a két kisebb ország nemzetközi pozícióit is.⁹⁶

Bár a római jegyzőkönyvek aláírásakor Gömbös hangsúlyozta, hogy az nem irányul Németország ellen, és javasolta: hívják fel a német kormányt a jegyzőkönyvhöz való csatlakozásra, Hitler mégis — nem alaptalanul — olasz vetélytársa sikerét láthatta benne a Duna-medencei befolyásért folytatott harcban. A várható német szemrehányások megelőzése céljából Gömbös még Rómában sietett biztosítani Hassell német nagykövetet arról, hogy a római hármas jegyzőkönyv éle csak a kisantant országok ellen irányul, és hogy számít Németország csatlakozására. „Magyarországnak a Dunától északra és a Dunától délre van egy-egy barátja, mégpedig Olaszország és Németország, ez a két tényező azonos viszonyban áll Magyarországgal, azaz egyenlők és egyiket sem lehet a másik előnyére negligálni” — ismételte meg Gömbös kettős orientációját a német diplomata előtt.⁹⁷

Bár Hassell a Gömbössel lefolyt találkozájáról azt jelentette Berlinbe: az a vélemény alakult ki benne, „hogy Gömbös semmilyen körülmények között nem hagyja magát eltántorítani Németországtól”, a magyar kormány a német szemrehányásokat mégsem kerülhette el. Bülow külügyi államtitkár március 19-i táviratában „szavainak irányítására” az alábbi tájékoztatást adta budapesti követének Berlin véleményéről: a most megkötött megállapodást nyilvánvaló németellenes tendencia hajtja át, ami összeegyeztethetetlen a szoros és kölcsönös német–magyar barátsággal. Az osztrák kérdésben Magyarország Olaszország mellé sorakozott fel. A Rómában egyeztetett konzultációs paktum meghatározó módon, azaz negatív értelemben befolyásolhatja Berlin és Budapest viszonyát.⁹⁸ Még keményebben fogalmazott Bülow a Bécsbe küldött táviratában. Eszerint „Ausztria gyakorlatilag elfogadta, hogy minden szándékában és külpolitikai megnyilvánulásában Mussolinitól függjön”.⁹⁹

95 OL KÜM pol. 1934–23/7–959.

96 Nem érdektelen megemlíteni, hogy Gömbös külön feljegyzést írt a pápánál tett látogatásáról: „Öszentsége az autoritatív rendszerek mellett nyilatkozott, mert a népek csak akkor boldogok, ha erős kézzel vezetik őket...”, OL KÜM res. pol. 1934–23–103.

97 Ránki Gy.: A római hármas egyezmény i. m. 663.; Kerekes L.: i. m. 122–123.

98 A táviratot ismerteti: J. Petersen: i. m. 295.

99 Uo.

Amíg a két kisebb szövetségest Berlin éles szemrehányásokkal illette, sokkal visszafogottabb volt Rómával szemben. Hassell Mussolininak mindössze azt a nagyon enyhe szemrehányást tette, hogy „az előzetes nyilatkozatok után” a római megállapodások „bizonyos meglepetést keltettek”. A német sajtó olyan értelmű utasítást kapott, hogy nem szabad bírálni a Rómában történeteket.¹⁰⁰ Berlinben ugyanis bizonyosak voltak abban, hogy Róma előbb-utóbb „feladja” Ausztriát. Ezt a bizonyosságot fejezte ki szellemesen Hassellnak egy, a római hármass találkozóra vonatkozó kommentárja: „Olaszország tudja, hogy az Anschlussnak be kell következnie, mégis úgy viselkedik, mint egy kisgyerek, akinek a fogorvoshoz kell mennie, de egyre halogatja a kellemetlen pillanat bekövetkezését.”¹⁰¹

Kánya 1934. március 19-i körtáviratában az alábbi tájékoztatást adta a magyar külképviseletek vezetőinek a római találkozóról: 1. A római megállapodások nem jelentenek kötöttséget az aláírókra nézve és nem alkotnak tömör szervezetet, mint a kisantant, tehát Magyarország megtartotta teljes szabadságát, hogy más államokkal belátása és érdekei szerint alakítsa kapcsolatait. 2. A római egyezmény sem politikai, sem pedig gazdasági tekintetben nem képez más államokat kizáró csoportot. Magyarországnak szüksége van más államok piacaira is, tehát fenntartja magának a jogot más államokkal való szerződés kötésére is. 3. Minden olyan híresztelés, hogy Magyarország Rómában garanciát vállalt volna Ausztria függetlenségéért, „rosszindulatú koholmánynak tekintendő és minősítendő”. A berlini követség számára küldött távirat még az alábbiakkal egészült ki: „A magyar kormány tudatosan járt el, amikor a római megállapodásokat nem szerződés, hanem jegyzőkönyv formájában kívánta leszögezni, mert ezzel is el akarta kerülni egy blokk kialakításának látszatát. Ezenkívül a jegyzőkönyv 1. pontjában említett lehetőség a más államokkal való kooperációról a magyar delegáció kívánságára került a szövegbe, és pedig Németország jövőbeli csatlakozásának biztosítása érdekében.”¹⁰²

Egy nappal később Hory András, aki Rómából hazatérve a külügyminiszter állandó helyettese lett, utasította a berlini magyar követet, hogy az alábbiakat mondja el a berlini külügyminisztériumban: „Elgondolásunk szerint a célravezető politika továbbra is a Berlin, Bécs, Róma, Budapest közti kollaboráció kell, hogy legyen. Ezt az elgondolást az olaszok előtt is kifejtettük, és azt ők teljes mértékben elfogadták.”¹⁰³

Valójában Mussolini ekkor még — a fentebb ismertetett nézeteltérések miatt — nem volt hajlandó „teljes mértékben elfogadni” a hitleri Németországgal való együttműködést. Ezért a római jegyzőkönyvek aláírása után, a magyar diplomácia biztatása ellenére sem volt hajlandó a Németországot csatlakozásra felszólító nyilatkozatot kiadni. Kánya külügyminiszter, ezt látva, arra próbálta rávenni a budapesti olasz követet, hogy — „mivel kölcsönös érdeket képez, hogy Németországot el ne kedvetlenítsük” — az olasz kormány legalább egy olyan nyilatkozatot tegyen Berlinben, miszerint „a római paktum semmi tekintetben sem irányul Németország ellen”.¹⁰⁴ Március 28-án az olasz követ — a Rómával történt táviratvál-

100 Uo. 296.

101 *J. W. Borejsza: Il fascismo e l'Europa Orientale.* Laterza, 1981. 189.

102 OL KÜM res. pol. 1934–23/9–888. és 900.

103 OL KÜM pol. 1934–23/7–820.

104 OL KÜM pol. 1934–23/7–978.

tás után — Hory tudomására hozta, hogy „kormányra ezt a kijelentést sem szándékozik megtenni”, majd hozzáfűzte: „Maga a miniszterelnök úr is elismerte, hogy félreértésen alapult az a feltevés, mintha olasz részről elfogadták volna, hogy Berlinben a magyarral analóg közlést tesznek.”¹⁰⁵

Amikor a berlini magyar követ a budapesti utasítás értelmében tájékoztatta a német külügyminisztert a római megbeszélésekről, Neurath aggodalmát fejezte ki, hogy „a jegyzőkönyvek tartalma Mussolininak lehetőséget nyújt oly befolyás gyakorlására, amely Magyarország szabad elhatározásának és függetlenségének gyakorlásában esetleg valamikor kényelmetlenül érezhetővé válhat”. Erre válaszul Masirevich felajánlotta Németország csatlakozását a római jegyzőkönyvhöz, amit Neurath azzal az átlátszó érveléssel utasított el, hogy „Németország nem érzi magát elég erősnek ahhoz, hogy valamilyen blokk- vagy alliance politikára áttérjen”.¹⁰⁶ Valójában a német kormány azért nem kívánt csatlakozni a római jegyzőkönyvhöz, mert agresszív törekvései éppen az egyik aláíró, Ausztria függetlensége ellen irányultak, valamint mert Hitler Olaszországot és Magyarországot már akkor sem tekintette egyenlő partnernek, és ezeket az országokat a későbbiekben saját akarata alá kívánta rendelni.

Németországgal ellentétben a római jegyzőkönyvek alapvetően pozitív visszhangot váltottak ki Franciaországban, Angliában és a kisantant államaiban is. Ennek okát és lényegét Henri Beranger, a francia szenátus külügyi bizottságának elnöke abban látta, hogy a szerződés megerősítette a pángermanizmussal szembenálló erőket, ezért a két dunai csoportot — azaz a kisantantot és a római „hármakat” — egyesíteni kell, nem pedig egymással szembeállítani.¹⁰⁷ A félhivatalos francia *Temps* reményét fejezte ki, hogy „a fasiszta kormány erőfeszítéseit megkoronázó eredmények új korszakot nyitnak a dunai államok történetében és politikájában”. Hasonló szellemben írt a londoni *Daily Mail* is, odáig menve, hogy „Mussolini az összes európai államférfiak között a legnagyobb realista”. Pozitívan nyilatkozott a megállapodásokról Benes és Titulescu, a kisantant külpolitikájának két meghatározó egyénisége. Üdvözölték a Habsburg-restauráció és az Anschluss elvetését, valamint a kisantant országai csatlakozásának elvi lehetőségét. A jugoszláv kormány viszont a körülményekére irányuló terv részeként fogta fel a római paktumot.¹⁰⁸

A kisantantnak a római jegyzőkönyvekkel kapcsolatos pozitív állásfoglalásai hatására Virginio Gayda, Mussolini félhivatalos szóvivője — bizonyára nem a Duce tudta nélkül — a *Giornale d'Italia* március 31-i számában feltűnést keltő cikket közölt. Írásában azon reményét fejezi ki, hogy a kezdődő megértésből hamarosan jelentős közeledés következik be a kisantant, valamint Olaszország és Magyarország között.

A magyar diplomácia megnyugtatóására, amely az adott körülmények között nem kívánta ezt a közeledést, Suvich államtitkár-helyettes — Villani intervenciójára válaszolva — közölte: a kisantant országainak csatlakozásáról Róma nem folytat tárgyalásokat és Magyarország „meglepetésnek a jövőben sem lehet kité-

105 Uo.

106 OL KÜM pol. 1934–23/7–932.

107 Kerekes L.: i. m. 122–125.; Ormos M.: Franciaország i. m. 289–291. *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 62.

108 Ormos M.: i. m.

ve” a három aláíró ország közötti konzultációs kötelezettség értelmében.¹⁰⁹ Suvich ezt az alkalmat sem szalasztotta el, hogy a magyar követet tájékoztassa a „német–olasz viszony sajnálatos és egyre fokozódó feszültségéről” és Róma elszántságáról, amellyel „az Anschlusst minden eszközzel megakadályozni kívánja”. Suvich — feltehetőleg annak tudatában, hogy szavai budapesti közvetítéssel Berlinbe is eljutnak — kijelentette Villaninak, hogy „ha a birodalom az osztrák kérdésben meg gondolatlan lépést tenne, Olaszországot Franciaország karjaiba kényszerítené”.

A római jegyzőkönyvek hatására Magyarországon — a központi akaratnak megfelelően — fokozódott Mussolini kultusza. Ez megnyilvánult utcák és terek elnevezésében, a Duce különböző megnyilvánulásainak hozsannázó ismertetésében, magyar küldöttségek olaszországi gyakori látogatásaiban, különböző magyar címek odaítélésében. Példának kedvéért említjük, hogy 1934 júliusában Olaszország Barátainak Egyetemi és Ifjúsági Szövetsége hattagú küldöttséget menesztett Rómába, amely — öt üveg tokaji bor, egy-egy debreceni csikóbőrös kulacs és karikás ostor kíséretében — átadta a szövetség díszelnöki oklevelét a Ducénak, aki — mint az ilyen alkalmakkor általában tette — biztosította magyar vendégeit arról, hogy „egyformán és soha nem változó akarral akarok küzdeni Magyarország igazságáért”, és kifejezte meggyőződését, hogy „Magyarország sérelmeinek reparációja nélkül nem lesz tartós béke Európában”.¹¹⁰ Ezeket a megnyilvánulásokat a magyar lapok vastagbetűs címekkel közzölték, kifejezve örömeiket, hogy Európa egyik nagyhatalmának teljhatalmú ura támogatja a magyar revízió ügyét.

*

A római hármass egyezmény érvénye csaknem pontosan négy évvel az aláírása után, 1938. március 12-én szűnt meg, Ausztria német megszállásával. E négy év alatt a három ország kormányfői kétszer, külügyminiszterei háromszor találkoztak egymással, hogy megvitassák politikai és gazdasági együttműködésük kérdéseit.¹¹¹

Láthattuk, hogy a „római hármak” kooperációjának fő célja Ausztria függetlenségének megőrzése volt. A meghatározó szerepet játszó Olaszország külpolitikájában azonban jelentős változást okozott az 1935–36. évi, Abesszinia elleni agresszió. Mussolini, felismerve, hogy hódító céljait csak a hitleri Németország segítségével valósíthatja meg, fokozatosan közeledni kezdett Hitlerhez, és 1936 októberében jóváhagyta a Berlin–Róma tengely létrehozását. A tengelypolitika azonban szöges ellentétben állt a római hármass egyezménnyel, és alig másfél évvel létrejötté után az utóbbi megszűnéséhez vezetett.

109 OL KÜM pol. 1935–23/7–43.

110 Magyarország, Nemzeti Újság stb. 1934. VII. 22.

111 Erről bővebben ld. a szerzőnek a Politikatudományi Társaság 1987. évi évkönyvében és a Politika–Tudomány 1987. 4. számában megjelent írásait.

KARSAI LÁSZLÓ

SZÁLASI ÉS HITLER 1944 NYARÁN

Szálasi 1944 nyarán írott, alább olvasható két memorandumának mondanivalója — alig leplezett felháborodása, Magyarország német megszállásának nyílt bírálata — sokak számára talán meglepetésként hathat. Pedig Szálasi ekkor is csak azt mondta és írta, amit már hosszú évek óta hajtogatott. A Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom vezére már 1940 őszétől kezdve egyre kritikusabb, ingerültebb hangon írt a német imperializmusról. Szálasi egyetlen reménye az volt, hogy az igazi német nemzetiszocializmus — melynek képviselője szerinte Hitler — és a katonai sikerektől megrészegült imperialista nemzetiszocialisták küzdelméből Hitler fog győzedelmesen kikerülni.

De Szálasi az olasz fasizmus, a német nemzetiszocializmus és a magyar hungarizmus között is világos különbséget tett, sőt határozott értéksorrendet is megállapított. Első helyre a hungarizmust helyezte, melynek történeti hivatása Szálasi szerint az, hogy Dél-Kelet-Európa vezető népének, a magyarnak ideológiája legyen.¹

Realitásérzékére nem csak az alábbiakban olvasható két munkája jellemző. 1943 márciusában, a *Hungarista Napló* tanúbizonysága szerint Szálasi még azon tűnődött, hogy ha a németek, az olaszok vagy a japánok erőszakosan beavatkoznak Magyarországon annak érdekében, hogy őt hatalomra juttassák, akkor ő félrevonul és „...nem kér többé részt a politikából, sem a Pártot, sem a Mozgalmat nem vezeti tovább”.² Nem egészen világos, miből gondolta Szálasi, hogy a japán vagy az olasz vezetésnek kedve vagy lehetősége lett volna őt erőszakos, „imperialista” eszközökkel hatalomra juttatni. Szálasi egészen 1944. október 15-ig többször hangsúlyozta: az „Államfő” és a „Nemzet” közös akaratából bármikor kész átvenni a hatalmat, ehhez nemcsak fölöslegesnek, de egyenesen károsnak is tartotta volna bármely idegen hatalom beavatkozását. (A nagybetűk használata nem véletlen, Szálasi az általa fontosnak ítélt szavakat, mint nemzet, haza, párt, mozgalom stb. mindig nagy kezdőbetűvel írta.)

1944 nyarán is csak ez a cél lebegett a szeme előtt, ezért instanciázott Horthy-nál, Edmund Veessenmayernél, Hitler magyarországi teljhatalmú követénél és Sztójay Döme miniszterelnöknél. Ezért írt két memorandumot is Hitlernek. Ezekből az írásművekből sok minden hiányzik. Nem beszél a katonai helyzetről, a

1 „Míg a fasizmus kimondottan római és imperialista gondolat, a Völkische Bewegung [népi mozgalom – K.L.] kimondottan német gondolat, addig a Hungarizmus nemcsak magyar, hanem egyúttal gyakorlati európai gondolat és eszmerendszer is” — jelentette ki Szálasi. Beszédét lásd: Nagytér, élettér, vezetőnép. Előadás Budapesten, a Hűség Háza Nagytanáctermeiben 1943. június 15–16-án. A Hungarista Mozgalom K. Sydney, 1978. 34.

2 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K 750, Államfői Hivatalok Levéltára, Hungarista Napló, (továbbiakban: HN), 2. k. 1943. március.

zsidókérdésről stb. Csak egy dolog érdekli: meg kell győznie Hitlert, hogy Horthy kormányzó beleegyezésével és — természetesen — a magyar nép akaratából neki, a „Pártvezetőnek” kell átvennie a hatalmat és hármasban, Mussolinivel együtt irányítaniuk kell Európát, sőt az egész világot.

1944. március 19. előtt Szálasi csak egy dologban volt bizonytalan: nem tudta, hogy a németek Magyarország megszállása előtt, vagy csak az után akarják vele és „Pártjával”, „Mozgalmával” felvenni a kapcsolatot. Föl sem merült benne a harmadik lehetőség, nevezetesen az, hogy sem előtte, sem utána. 1944. március 19-ét követően jópár hónapig a németek nem vették komolyan Szálasi és a nyilasokat. Szálasi sziklaszilárdan meg volt győződve arról, hogy ha sikerülne személyesen találkoznia Hitlerrel — természetesen Horthy előzetes jóváhagyásával — minden „félreértést” tisztázhatna. Szomorú csalódására német tárgyalópartnerei, így többek között Kurt Haller, Veessenmayer közvetlen munkatársa és maga a teljhatalmú követ is többször tudtára adta, hogy a Führernek egyszerűen nincs ideje őt fogadni. Valamikor 1944. május végén, június elején döntött úgy Szálasi, hogy memorandumban fordul Hitlerhez. A *Hungarista Napló* szerint 1944. június 25-én, de június 21-i dátummal ellátva vitték szét a memorandum példányait a címzetteknek. Egy magyar nyelvű példányt Veessenmayer is kapott (ő csak június 26-án ért rá átvenni az írományt), neki Szöllösi Jenő (1941-től a Nyilaskeresztes Párt parlamenti képviselőcsoportjának vezetője) és Kemény Gábor, Szálasi jövődó külügyminisztere adta át. Vajna Gábor, Szálasi jövődó belügyminisztere Ambrózy Gyulának, Horthy kabinetirodája főnökének és Sztójajnak személyesen adott át egy-egy másolati példányt. Az eredeti fogalmazvány Csia Sándornak, a nyilas pártbelügyek irányítójának az őrzetében maradt.³

Szöllösi és Kemény írásos jelentése szerint Veessenmayer rögtön kifogással is élt. Kérte a hiteles német fordítást is. Hiába készített Haller előzetesen már nyersfordítást, Veessenmayer önkritikusan, vagy talán inkább ironikusan megjegyezte, hogy „...tapasztalata szerint az ő fordításuk, bármilyen precíz, nem tudja visszaadni azt a szellemet, amelyet az ilyen nagyfontosságú irat magában foglal”.⁴ Végül július 1-jén délután Haller, Kemény Gábor és maga Szálasi látott hozzá a nyersfordítás átdolgozásához. Szálasi jellegzetes, többszörösen összetett mondatai és szóösszetételei mindhármuknak sok gondot okozhattak. Másnap, július 2-án reggel fél 10-től délután fél háromig dolgoztak Csobánkán, Szálasi lakásán, míg be nem fejezték a fordítást.

Szálasi ugyanezen a napon magabiztosan jegyezte föl a *Hungarista Naplóba*, hogy Sztójaj minden bizonnal ismertette emlékiratát a minisztertanácson, hiszen „...ez joga és kötelessége is volt; ezúton méginkább tiszta képet kaphattak kormányzatának egyes személyei mindarról, amit a PV [Pártvezető–K. L.] kezdeményezni akar”.⁵ Természetesen Sztójaj egyetlen egy minisztertanácson sem említette meg Szálasi memorandumát. Igaz, amikor július 20-án Sztójaj ismét fogadta, Szálasi nem merészelte megemlíteni neki, hogy tőle sem kapott választ emlékiratára. Mint ahogy hiába várta igen türelmetlenül Hitler érdemi válaszát is. Nem nyugtatta őt meg Veessenmayer azon július 21-i közlése sem, hogy az átvételi elismervény már az ő kezében van, bizonyos, hogy az emlékirat Hitler elé került már.⁶

3 OL, K 750, HN, 4. k. 1944. június 25.

4 Uo. 1944. június 28.

5 Uo. 5. k. 1944. július 2.

6 Uo. 1944. július 21.

Szálasi ezek után újabb lépésre szánta el magát. Július 25-én kifejtette Veese-mayernek, hogy „... minden kibontakozás meddő marad, ha az Európaközös-ség szempontjából nem tesszük meg a sürgős gyakorlati lépéseket; az összhadvi-selés érdekében a nemzetiszocialista Európaközösség legfelsőbb vezetésének és törzsének kialakítását tartja szükségesnek”. A Hungarista Napló szerint Veese-mayer arra kérte Szálasit, hogy tervét írásban adja át neki.⁷ Július 29-én Haller már ennek az *Európaközösség*-tervezetnek a német fordítását adja vissza Szálasi-nak azzal, hogy a „PV”, akiről köztudomású, hogy kitűnően tud németül, nézze át, javítsa ki és a kijavított példányt július 31-én Kemény Gábor adja át Veese-mayernek.⁸ Szálásinak láthatóan nagyon sürgős volt, Kemény már egy nappal a megadott határidő előtt, július 30-án átadta Kurt Hallernek a kijavított, német nyelvű változatot.⁹

Szálasi mérhetetlen csalódására Hitler az Európaközösség-tervezetre sem vá-laszolt. Mint azt Kemény Gábor 1944. augusztus 30-án Szálasi utasítására a Hun-garista Naplóba föl is jegyezte: „1944. március 19–[2]2 után végre sikerült hivata-los utat találnunk a német birodalmi meghatalmazott úrhoz. Ezzel a lehetőséggel PV a Nemzet érdekében komolyan két ízben élt; először, amikor átnyújtotta neki a Führerhez a magyar belpolitikai helyzet csődjéről szóló őszinte beszámolóját és figyelmeztetőjét; másodsor, amikor a háborús Európavezetés megszervezésére javaslatát megtette. Az első memorandum sorsáról értesített a követ úr: az a Füh-rrer kezébe került, a második sorsa eddigelé bizonytalan...Válasz rájuk annak elle-nére sem érkezett, hogy Veese-mayer elragadtatással nyilatkozott róluk.”¹⁰

Végül Hitler mégis csak „válaszolt”; 1944. október 15–16-án hatalomra segí-tette Szálasit. November 8-án Veese-mayer már elégedetten jelenthette is, hogy Szálasi mindenben engedelmeskedik neki: nem akarja már az oroszok által még meg nem szállt területekről az egész magyar lakosságot kitelepíteni; belement a zsidók gyalogszerrel történő deportálásába és havi 300 millió pengőre emelte Magyarországnak a német hadviselés költségeihez való hozzájárulását. Már csak egy vágya maradt Szálásinak: Hitler fogadja őt. Ez lesz „életének legnagyobb nap-ja” — mondta Szálasi Veese-mayernek.¹¹

Szálasi leghőbb kívánsága 1944. december 4-én teljesült. De a Führer jelenlé-tében szinte meg sem szólalt. A találkozó jegyzőkönyvéből az tűnik ki, hogy né-mán hallgatta Hitler lázas fejtegetéseit. Sem memorandumát, sem az *Európa-törzs-tervezetét* nem hozta szóba.¹² Lehet, hogy várta a még kedvezőbb pillanatot, amikor a csodafegyverek mégis csak elpusztítják a náciak, a fasiszták és a nyilasok ellenségeit?

7 Uo. 1944. július 25.

8 Uo. 1944. július 29.

9 Uo. 1944. július 30.

10 Uo. 6. k. 1944. augusztus 30.

11 Veese-mayer jelentése Ribbentrop német külügyminiszternek, 1944. november 8. Idézi: A Wil-helmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk.: Ránki György, Tilkovszky Loránt, Pamlényi Ervin, Juhász Gyula. Bp. 1968. 910. (A továbbiakban: Wilhelmstrasse)

12 A Szálasi–Hitler tárgyalás jegyzőkönyvét közli: Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. (Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal). Bev., vál., jegyz.: Ránki György. Bp. 1983. II. 388–412.

Szálasi Hitlerhez intézett memorandumának egyik példánya jelenleg Budapest Főváros Levéltárában található, a Szálasi-per iratai között.¹³ A perében felhasznált példányt Horthy kormányzó kabinetirodájának iratai közül emelték ki. Az Európatörzs-tervezetet a Hungarista Napló 1944. július havi részéből emelték ki és iktatták a per bizonyító iratai közé.¹⁴ Jankó Péter dr. tanácsvezető bíró már a Szálasi-per második napján, 1946. február 6-án megemlítette, hogy Szálasi összesen két memorandumot intézett Hitlerhez. Szálasi ismételte, hogy Szálasi ősszenen két helytelenítette a németek március 19-i akcióját. De hiába javasolta Jankónak, ő nem volt hajlandó felolvasni e két munkáját.¹⁵

A kérdéskörrel foglalkozó szakirodalomban Szálasi eme két írásműve jószerivel ismeretlen volt, teljes terjedelmében most kerül először a szélesebb nyilvánosság elé.¹⁶ Szövegét a mai helyesírási szabályoknak megfelelően tesszük közzé. A szövegben *dőlt betűvel szedett* részek az eredetiben kézzel, tintával aláhúzva szerepelnek. Azt, sajnos, nem lehet megállapítani, hogy az aláhúzások Jankó Pétertől vagy az eredeti címzettől, Horthy Miklóstól származnak-e.

Szálasi memoranduma Hitlerhez (1944. június 21.)

HITLER ADOLF

Önagyméltóságához, a Német Nép Vezéréhez és a Nagynémet
Birodalom Kancellárához intézett

EMLÉKIRAT

az 1944. március 19. óta Magyarországon beállott helyzet tárgyában

SZÁLASI FERENC,

a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom Vezetője részéről.¹⁷

A Nyilaskeresztes Pártnak és az általa vezetett Hungarista Mozgalomnak, a benne utat és célt találó Nemzetünk minden társadalmi rétegének, valamint a benne természetes élet-, társ- és sorsközösségbe tudatosult, magyar Nemzetté nemesedett népszemélyiségeknek Pártunkban és Mozgalmunkban gerincet és lelket kapott részeinek nevében; de annak a tudatában is; hogy az új földgömbrendet, földgömbünk erkölcsi, szellemi és anyagi jószágkészletének igazságos felosztását és elosztását nacionalista és szocialista alapon kell megépíteni és elvégezni a *Berlin–Róma–Tokió földgömbirányítása* alatt álló népek és nemzetek jóléte és

13 Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BpFL), A Szálasi-per iratai, 19.618/49. 11. k. 0117-0133. A Szálasi-per iratait 1989-ig a Belügyminisztérium Irattárában (jelenlegi nevén Belügyminisztérium Történeti Irattára) őrizték (eredeti BM iktatószáma: V-19.430), innen 1990 márciusában került a BpFL birtokába.

14 BpFL, uo. 0135-0141.

15 *Karsai Elek–Karsai László: A Szálasi-per.* Bp. 1988. 77. Frank László néppüéész ugyanezen a tárgyalási napon föltette Szálásinak a kérdést, valóban volt-e olyan elgondolása 1944 júliusában, hogy egy Európatörzset kellene fölláítani, élére Hitlert, helyettesül pedig Mussolinét jelölve. Szálasi igenlően válaszolt. Uo. 107.

16 A memorandumok létezésére és tartalmára röviden utaltam. *László Karsai: Ferenc Szálasi.* In: *Reformists and Radicals in Hungary. Etudes Historiques Hongroises 1990.* Ed. *Ferenc Glatz.* 201.

17 A kormányzó kabinetiroda fejleces bélyegzőjének tanúbizonytsága szerint a memorandumot június 30-án tették Horthy elé. A kabinetiroda iktatószámát /47/eln 3./ [1]944/ szintén kézzel írták az irat első lapjának bal felső sarkába. Az irat jobb felső sarkában zöld ceruzás L.[áttam] -jelzés található, valószínűleg maga Horthy látta el kézjeggyével a memorandumot. Szálasi saját kezű aláírásával ellátva a következő szövegű levelet intézte a kormányzóhoz:

életbiztonsága érdekében és szolgálatában; hogy az új földgömbrendben a Berlin–Róma irányítása alatt álló európai nagytér valóságának és tényének kell megszületnie; hogy a német nép minőségi és mennyiségi kiválósága folytán kétségtelenül elvitathatatlanul, elidegeníthetetlenül és természetes módon jelenti az európai nagytérbe szervezen beépített nacionalista és szocialista Európaközösség irányító akaratát;¹⁸ hogy az új koreszme, mint a nacionalizmus és a szocializmus gyakorlati életösszhangján épülő új kultúrkorszaka földgömbünknek, az Európa-közösség minden népének és nemzetének a szó nemes és igaz értelmében vett szabadságot, önállóságot és függetlenséget jelenti:

a K O R M Á N Y Z Ó Ú R
 Öfőméltóságánál és a m. kir. kormány M i n i s z t e r e l n ö k é n é l
 tett előzetes bejelentés mellett
 H I T L E R A D O L F
 Önagyméltóságához, a Német Nép Vezéréhez és a
 Nagynémet Birodalom Kancellárához
 E M L É K I R A T

benyújtását határoztam el abból a célból, hogy rögzítem a vezetésem alatt álló Pártnak és Mozgalomnak őszinte, nyílt véleményét és nézetét a helyzetről, hogy ezzel és ilyen úton is hozzájárulhasson Pártunk és Mozgalmunk mindazoknak a kérdéseknek a tisztázásához, melyek a háború gyors és győzelmes befejezéséhez, valamint az elkövetkezendő nacionalista és szocialista béke biztonságos alapjait hozza létre.

Német Nép Vezére!
 Nagyméltóságú Nagynémet Birodalmi
 Kancellár Úr!

Magyar Nemzetünk az 1914-1918-as világháború óta három ízben került sorsdöntő elhatározás és jövőjét meghatározó lépés elé: 1920-ban, 1938-ban és 1944-ben.

1920-ban egész Európa a plutokrata-szabadkőműves-judaista álgőzelem okozta mámorában vagy a háborúvesztés okozta elesettségében egyformán a földön fetrengett; megkezdte egész földrésztünk hangos vagy csendes, de teljes elaljasodásának azt a végzetes útját, amelyről a nemzetiszocializmus rántotta félre és állította újra önmegbecsülésének tiszta, egészséges útjára. Ebben az időben megcsönkítottak bennünket; végighömpölygött rajtunk az internacionalista és a sovinszta imperializmus minden szennyes áradata; az úgynevezett keresztény kurzus minden jószándéka mellett is, miután méhében hordotta ellentétét, de azért is, mert harcában egyedül állott egész Európában, nem egészen dicstelen kezdet után mégis teljesen és dicstelenül elbukott, hogy helyt adjon annak a reakciós konszolidációnak, mely az 1920-as utáni időkben Itália és a Szovjet kivételével rányomta bélyegét egész Európára.

Megcsönkított Hazánk, Országunk és Nemzetünk akkori felelős vezetői nem dönthettek másként, mint ahogyan Itália és a Szovjet kivételével Európa többi népei és nemzetei dön-

„Főméltóságú Kormányzó Úr!

A német nép vezéréhez és Kancellárához intézett emlékiratnak egyik eredeti példányát hódolatteljesen előterjesztem. A német nagykövet úrhoz és a m.kir. miniszterelnök úrhoz ezzel kapcsolatosan intézett kísérő iratokat is másolati példányban idecsatolom.

Főméltóságod hűséges alattvalója,

Szálasi Ferenc,
 a Nyilaskeresztes Párt –
 Hungarista Mozgalom Vezetője.

Budapest, 1944. június 23-án.” BpFL, A Szálasi-per iratai. 19.618/49. 11. k. 0116.

18 Az emlékirat első lapjának alján, a korabeli szokásoknak megfelelően szereplő, géppel írott címzés olvasható: „Nagyméltóságú Hitler Adolf úrnak, a Német Nép Vezére és a Nagynémet Birodalom Kancellára, Főhadiszállás.”

töttek. Reakciósan konszolidálódott nálunk a plutokrata-szabadjóműves-judaista rendszer éppen úgy, mint ahogyan Németországot konszolidálta weimari rendszerében.

Magyarország befutott sorsdöntő esztendejébe, 1938-ba éppen úgy, mint Németország. De: míg Németország Nagyméltóságod lánglelkű példaadásával és vezetésével az egész Európa számára sorsfordulót jelentő 1938-as esztendőt minden erkölcsi, szellemi és anyagi erőtevézőjének teljes összehangoltságával, szervezetségével és felkészültségével érte el, addig a még mindég csonkban élő Hazánk, Országunk és Nemzetünk a reakciós erők részéről rákényszerített béklyói miatt játéklabdája maradt annak a plutokrata-szabadjóműves-judaista rendszernek, melyet a német nép minden időkre kivett teljes életéből a Nagyméltóságodnak a történelemben egyedülálló vezetése alatt végigharcolt tizennégy esztendő s hősies szabadjóművesével.

Világos, hogy 1938-ban másként kellett volna dönteniök a magyar kormányférfiaknak, mint ahogyan tényleg döntöttek és ahogyan elkésve, 1944-ben részben ugyanazok a férfiak szeretnék jóvátenni az 1938-ban elkövetett végzetes hibáikat. Másképpen döntöttek volna ők, ha az új koreszme hite és meggyőződése vezette volna lépéseiket és abban az emberiség parancsolóan szükséges fejlődésének új fokozatát ismerték volna fel.

1944 esztendejének sorsfordulója nem más, mint az 1938-as esztendő végzetes hibájának egyenes folytatása és eredménye, nem oka a március 19-én bekövetkezett eseményeknek, hanem okozata. Aki 1938-ért felelős, felelős 1944-ért is és mindazért, ami közöttük és utána történt. Felelős tehát nem az Államfő és nem a Nemzet, hanem az a felelős kormány, amely az Államfő és Nemzetünk irányában felelőtlenül viselkedett és leghibásabb személyeiben még ma is minden felelősséget az Államfőre hárít annak dacára, hogy tudja, hogy a fennálló magyar törvények értelmében az Államfő személye sérthetetlen, felelősségre nem vonható. Felelősek azok, akik mindenkor gyökértelenek voltak, teljesen elszakadtak Nemzetüktől és mindkettőben: mind az Államfőben, mind a Nemzetben nem láttak és nem látnak még ma sem mást, mint önös érdekeiknek két legolcsóbb eszközeit.

1944. március 19-én a Nyilaskeresztes Párt és az általa vezetett Hungarista Mozgalom egyik hatalmi elve és alaptörvénye, valamint a nemzetiszocialista világnézet egyik fratlan, de általános érvényű életelve csorbult ki; az, amelyik kimondja, hogy minden népnek és nemzetnek saját erejéből és önmagából megindított kezdeményezéséből kell az új koreszmét megvalósítania és kialakítania. Ezt az fratlan nemzetiszocialista életelvet a vezetésem alatt álló Pártban és Mozgalomban 1937. október 24-én a Budai Vigadó-i nagygyűlésen, melyen a német nemzetiszocialista Harmadik Birodalom tagjai is részt vettek, a következő szavakkal rögzítettem:

Célunk a hatalom átvétele a Kormányzó Úr és a Nemzet közös akaratából.

1944. március 19. okai még ma is homályban vannak. Egy dolog bizonyos: a mindenkor megfontoltan és meggondoltan cselekvő német vezetésnek igen súlyos okai lehettek, hogy szövétségesen ellen erre a lépésre kényszerült és ezt végre is hajtotta. Nem lehet vitás, hogy ebben elsősorban a háború győzelmes befejezését szem előtt tartó katonai követelések és követelmények játszották a főszerepet. Jelenleg nem képezheti vita tárgyát az sem, hogy mennyiben befolyásolhatta a német vezetés döntését az a tény, hogy 1944 lételője felé felelős magyar államférfiak és közéleti személyek részéről belpolitikai helyzetünkről az a vélemény hangzott el felelős német birodalmi tényező előtt, hogy Magyarországon a nemzetiszocialista kibontakozást és átállítást nem lehet megvalósítani a németek segítségével nélkül.¹⁹ Ki kell jelentenem ezzel kapcsolatban azonban mégis: ha a kérdéses magyar urak tényleg a szó igaz és nemes értelmében nemzetiszocialisták és faji, népi és nemzeti hovatartozóságuk szerint tényleg magyar nemzetiszocialisták is lettek volna, úgy tisztában kellett volna lenniök azzal a nemzeti szocialista alaptörvénnyel is, hogyez^a az új koreszme minden ténykedést és

19 Lehetséges, hogy Szálasi Veessenmayer 1943 végi magyarországi látogatására és tárgyalásaira céloz. Baký László és Hubay Kálmán is a német bevonulás híve volt, Szálasi 1941-es szakításuk óta nehezelt rájuk. Veessenmayer jelentését budapesti tárgyalásairól lásd: Wilhelmstrasse i. m. 742–754.

a Az eredetiben Szálasi tintával, kézzel javította az egybegépelte két szót.

magatartást a tényleges teljesítmény alapján értékel, ennél fogva Nemzetünk erejétől elvitatni a legnagyobb teljesítményt, valamint az erre való képességét és készségét, azt ugyanis, hogy önmaga erejéből nem tud az új élet új igazságának megfelelően cselekedni és csak idegen segítséggel tudja új életét elindítani: olyan tévedés, Nemzetünknek olyan leminősítése és olyan bünsős hátrányaállítás, mely össze nem egyeztethető a nemzetiszocialista világnézet erkölcsi alapjaival, de a magyar államférfiaktól is megkövetelt és megkövetelhető ítélőképességgel és előrelátással sem. A Nyilaskeresztes Párt és az általa vezetett Hungarista Mozgalm mindenestre más felvilágosítással szolgált volna. Hiba történt itt is, melynek árát újra Nemzetünknek kellett megadnia.

Nemzetünknek mindez ideig tehát nem adatott meg a lehetőség, hogy kezdeményező erejét és cselekvőképességét kimutathassa, mert vagy szándékosan, vagy szándék nélkül béklyóban tartották, jóbarát és ellenség részéről egyaránt. És amit ennek dacára mégis teljesített: csodálatos az egyedülálló. A hitnek, a hűségnek, a kitartásnak, a szívósságnak, a bajtársiságnak olyan példái adják, melyek előtt meg kell hajolnia minden becsületes szándéknak és építő akaratsnak.

Nemzetünk tudomásul vette a hűséges szövetséges kényszerlépését, a belőle adódó kényszeralapokat. Öröm és szégyen tölti el: öröm, hogy megszabadult és megtisztították attól a kormányzattól, mely nem volt méltó, hogy történelmi útján és hivatásában vezesse; de szégyen is, hogy a történelmi átállításának és alapozásának ezt a nagy munkáját nem ő végezte, hanem hűleibajtársra kényszerült rá. Tudomásul veszi tehát az alapokat, melyeket a háború tartamára kapott, de azt kívánja — és e helyen nyugodtan merek halálosan szeretett Nemzetem nevében beszélni —, hogy *a megadott alapokon a további lépéseket már ő akarja megtenni saját akaratából, saját kezdeményezéséből, önerejéből olyan férfiak vezetése alatt, akik ugyanúgy megszülettek, újjászülettek és keménnyé edződtek az elmúlt évtizedek tűzviharában, mint a német nép új életének férfiai.*

A teljesítmény az alapja minden értékelésnek: ez az egyik törvénye a nemzetiszocialista életgyakorlatnak. *A nép és a nemzet azonban csak abban az esetben adhatják legjobb teljesítményüket, ha olyan vezetők vannak, akikben feltétlenül hisz és teljesen bízunk; ha a nemzet és vezetői között fennáll az elválaszthatatlan élet-, társ- és sorsszövetség, mely történelmi és iskolapéldaként jellemzi a német nép és Vezére közötti viszonyt. Totális nemzet képes csupán totális teljesítményre.* Ez a világnézeti háború pedig totális teljesítményeket követel, megköveteli tehát a nemzet totalitását is hozzá. Csak ilyen nemzet tud az összhadviselés érdekében is embert állítani, munkát adni és anyagot áldozni úgy, hogy a parancsolóan megkövetelt túlterheléseket elbírra és ne roppanjon össze alattuk. *Ezt a totális nemzetet kell minálunk is megépíteni, és hogy ez csak olyan férfiak vezetésével lehetséges, akik eszmékben, felfogásukban, példaadásukban, magatartásukban töretlenül munkálták az új korszakot Nemzetünk adottságainak megfelelően: ez mindenki előtt világos lehet, külön bizonyítása sértő lenne.*

A jelenlegi helyzet kényszerhelyzet és nem a totális erőkifejtésre beállított nemzet ténye. Hogy kényszerhelyzetbe fajult, ennek csak azt a magyarázatát adhatom, hogy a magyar és a német döntő tényezőket céltalosan, hamisan és rosszul tájékoztatták Magyarország tényleges helyzetéről, így döntésük is csak hamis és rossz lehetett. A március 19. óta lefolyt idő eseményei teljesen igazolták és igazolják mindenben ezt az állítást, hiszen tény.

A teljesítmény elvének gyakorlati végrehajtásában és alkalmazásában áll a nagy kérdés — felvetése kötelességem és jogos —, hogy mennyiben rontja le a vele történő értékelést az, ha a nép vagy a nemzet politikai, gazdasági, társadalmi teljesítményei a katonai és diplomáciai vezetésnek kényszerhelyzetei folytán gyakran nem tudhatják azt az eredményt kimutatni, amelyre képesek lennének abban az esetben, ha ez a kényszer nem állana fenn. Nézetem ezenkívül erről a kérdésről még az is, hogy anyagi teljesítményekkel nem lehet erkölcsi és szellemi teljesítményeket szembeállítani, Pengővel és Márkával nem lehet a hősi életszemléletet lemérni, sem egyenlővé tenni, mert ez a viszonybaállítás ugyanolyan anyagelvű gyakorlatot hozna létre, amilyenbe a plutokrata-marxista-judaista rendszer elretentő és véres példaként már belebukott. A véráldozat és a hősi halál nem visszszámításra bementethető váltó. A sokmillió nemzetiszocialista harcos vére nem azért ömlik olyan bőszesen, hogy poli-

tikai, gazdasági vagy társadalmi imperialisztikus célkitűzéseket takarjon vagy képezze ilyeneknek vérrrel aláírt, de kitöltetlen váltóját. Véleményem, hogy a kihullott vér kötelez. Kötelez a meglátott, de végrehajtásában gátolt igazság megvalósítására.

Az erkölcsi, szellemi és anyagi teljesítmények egymástól elválaszthatatlanok és meggyőződéseim szerint az erkölcsi teljesítmény erkölcsi teljesítménnyel, a szellemi a szellemivel és az anyagi az anyagival kell szembenálljon. Más mérlegbeállítást nem ismert az eddigi történelem sem, de nem fog a jövő történelme sem ismerni. Az anyag mindég eszköz volt és marad az erkölcs és a szellem szolgálatában; így sohasem lehetett és soha nem is lehet értékmérőjük. Ezt az igazságot nem bölcselettel, hanem mindég vérrrel írták és írják mindenkor, a jelenben is és különösen a jelen hősi időszakában. A sokmillió hős: katona, paraszt, nő, gyermek, munkás és értelmiségi szent vérét és hősi életét és halálát csak egyetlen teljesítménnyel lehet méltóan szembeállítani: a nacionalista és szocialista Európaközösség megteremtésével, mert ennek a célnak megvalósítása fogja csak tudni bizonyítani mindörökké az abszolút világ-erkölcs előtt, hogy vérük nem hiába folyt, életüket nem hiába áldozták, de különösen azt, hogy vezetőik méltók tudtak maradni népük és nemzetük hősiességéhez.

A nemzetiszocializmus és az imperializmus kizárják és megsemmisítik egymást: ez a nemzetiszocialista világnézet aranytörvénye. Európa népeinek és nemzetekéinek tiszta tudatába véssődött, bennük tudatossá vált, hogy minden erőtényezőikkel a nacionalista és szocialista Európaközösségért harcoltak és nem a német imperializmusért, ahogyan ezt a világnézeti ellenségek elkeseredett gyűlölettel hangoztatják és hangsúlyozzák. Politikai, gazdasági vagy társadalmi imperializmus mindég megbukott; legkésőbbben akkor, amikor eltávozott az élők sorából az a személy, akinek életéhez és személyéhez kötött tekintélye képezte az imperializmus tényét. Európa minden népe és nemzete előtt világos, hogy integrálódási folyamat megy végbe földrészünkön is, melynek feltétlenül és *okvetlenül az Európaközösségbe kell* vezetnie. Megteremtése minden nép és nemzet óhaja és érdeke. Ezzel a természetes fejlődési folyamattal tisztában vannak Moszkvában, Washingtonban és Londonban éppen úgy, mint Berlinben, Rómában, és Tokióban. Berlinnek, Rómának és Tokiónak azonban lebríhatatlan előnye, amit hasznosítaniok is kell minden eszközzel és alkalommal, az a letagadhatatlan tény, hogy nacionalista és szocialista rendszereik kialakításával olyan szerencsés életösszhangba tudták hozni a földgömbünkön eddig megismert és kitapasztalt összes élettényezőket, melynek jóhasznát, a belőle folyó jólétet és életbiztonságot minden nép és nemzet egyenesen követeli. Ezt a hatalmas előnyt ki kell használnia Berlinnek és Rómának ugyanúgy, ahogyan Tokió példaadásával már elől menetel földgömbünk parancsolóan megkövetelt újrendezésében. [sic!]

A Hungarizmus, mely a nemzetiszocialista világnézet magyar gyakorlatát jelenti, a felsorolt alapigazságoknak megfelelően építette fel gyakorlati célkitűzéseit még 1938 előtt a következő három elv lefektetésével:

1./ a Hungarizmus a nacionalista és szocialista Európaközösség életparancsolta követelményének alapján áll;

2./ a Hungarizmus a magyar–német élet-, társ- és sorsközösség életparancsolta követelményének alapján áll;

3./ a Hungarizmus erkölcsi, szellemi és anyagi egységébe, valamint politikai, gazdasági és társadalmi közösségébe szervezi a magyar Nemzet totalitását.

Ez a három elv egy célnak képezi egymástól elválaszthatatlan és egymástól nem függetleníthető alapját.

Sokezer párttagunk, mindmegannyian névtelen hősök, a nemzetiszocializmusnak és a Hungarizmusnak eme igazságaiért hozta áldozatait, csak ezért vállaltak hősi halált, fegyházat, börtönt, fogházat, internálótáborot, rendőri felügyeletet, száműzetést, meggyalázást, *meghurcoltatást*, állástalanságot; csak ezért maradtak megingathatatlanul hűek az új koreszméhez, csak ezért harcoltak bátran hűtlenség, hiúság, önzés, hataloméhség, aljasság, megalkuvás, gyávaság ellen és „sokezer nyi bajjal”; és csak ezért volt minden egyes párttagunk nemcsak Nemzetünknek, de a legnehezebb és legválságosabb időkben az új Európaköz-

zösségnek is névtelen és hős harcosa. *Elviselték és eltűrték mindazt a komizságot, melyet Berlinnek, Rómának és Tokiónak szántak a gyáva rendszer táglétkismeretű vezetői, akik gyáva dühükben rajtunk gyakorolták minden szadizmusukat, mert nyíltan nem mertek fellépni Berlin, Róma és Tokió ellen.* Bátran mondhatom: ez igazi teljesítmény volt, Pártunktól és Mozgalunktól és Nemzetünkötől is hatalmas és letagadhatatlan teljesítmény, anyagiakkal se nem értékelhető, se le nem mérhető, se ki nem elégíthető.

A vezetésem alatt álló Párt és Mozgalom tovább harcol a hatalom átvételéért és osztatlan birtokáért abban a szilárd meggyőződésben, hogy ebben a harcban nem áll egyedül, hanem maga mögött és mellett tudja egész Nemzetünk akaratát és követelését, de az új nacionalista és szocialista Európáközösség és világnézet minden igazságát is. *Meggyőződésem, hogy a német vezetés részéről Magyarországon eddig tett politikai, gazdasági és társadalmi közbelépési kényszerlépések voltak, csak a háború tartamára szólnak és a háború kényszeréből fakadtak, legkésőbbben azonban a háború végével vagy az európai hadszíntér megszűntével megfognak szűnni és Nemzetünk megkezdheti szabad akaratából a Hungarizmusban lefelejtett célkitűzések végrehajtását, s kötelességét úgy fogja teljesíteni, ahogyan eddigi életében mindig is teljesítette: becsülettel és az emberi fejlődés jóhasznára.*

1944 a békének lesz sarkköve, mint ahogyan 1938 sarkköve volt a háborúnak. Két hatalmas feladatot kell párhuzamosan elvégezni:

az egyik: meg kell nyerni a háborút,

a másik: meg kell nyerni a békét.

A háborúban végzett teljesítmények csak úgy hozhatják meg igaz gyümölcsüket, ha megnyeri a nemzetiszocializmus a békét is úgy, hogy már csírájában megghiúsuljon és tönkremenjen minden olyan plutokrata-marxista-judaista reakciós kísérlet, mely a nemzetiszocialista békének hibás megalapozásából kaphatna tápot, lehetőséget és alkalmat, hogy felüthesse újra fejét. Úgy ítélem, hogy a *háború és a béke megnyerésének első feltétele, hogy kíméletlenül és könyörtelenül megsemmisítsük a nemzetiszocializmust belülről támadó és bomlasztó mételeyt: az ál-nemzetiszocializmust.* Az álnacionalizmus bölcsőjében születő sovinizmus és az álszocializmus bölcsőjében születő materializmus járják körtáncukat benne és neveznek nemzetiszocialista gyakorlatnak olyan ténykedéseket, melyek a legtiszteletreméltóbb megbecsülést váltanák ki a legsötétebb plutokrata-marxista-judaista körökben. A tiszta és félreérthetetlen győzelem szent tüzeiben el kell égjén ez az ál-nemzetiszocializmus is plutokrata-marxista-judaista nevelőszülőjével egyetemben. Ha ez nem következne be, a lényegét képező sovinizmus és materializmus féktévesztett imperialista rendszerbe döntené az Európáközösséget, melynek népei és nemzetei éppen ezért az állítólagos békét építő nemzetiszocializmusban nem édesanyjukat, hanem mostohaanyjukat látnák és megindítanák egészen biztosan azt a szabadságharcukat, mely végre tényleg az igazi nemzetiszocializmus győzelmére és megvalósítására vezetne.

A vezetésem alatt álló Párt és Mozgalom minden egyes tagja, valamint a velünk ronkosenvezők tábora tudja, hogy ebben a nagy harcban vagy megsemmisítünk, vagy megsemmisülünk. Tudjuk, hogy harmadik út nincs, ilyet soha nem kerestünk, nem keresünk és nem is fogunk keresni. Tapasztaljuk, hogy a nagy sorskérdések mindég tisztán, őszintén, nyíltan, kíméletlen egyszerűségben vetődnek fel. Ezekre a kérdésekre ugyancsak tiszta, őszinte, nyílt, kíméletlen egyszerűségben tartott válaszokat követel mindenki, de különösen azok, akik életüket és vérüket kell áldozzák az új igazságban újjászülető új élet oltárán, követel tehát első sorban Nemzetünk, mielőtt áldozatait örömmel, önkéntesen, minden erejének latbavetésével meghozná. Nemzetünk meg fogja, meg tudja és meg meri érteni, hogy ezek a nagy és dicső idők nagy és dicső elhatározásokat, döntéseket és tetteket követelnek tőle, hogy ezekkel a nagy feladatokkal csak úgy tud megbirkózni, ha fiaiban naggyá is tud lenni. Nemzetünk tudja, hogy Európa történelmének legdicsőbb, legnagyobb és legboldogabb korszakának megnyitásánál részt kell vennie cselekvően, elszántan, vérrel, verejtékkel, izzadsággal, mert eddig is megtette mindenkor történelmi kötelességét önmagával és Európával szemben. De célját akarja tudni áldozatainak, követeli a tisztánlátást az alapvető európai kérdésekben is.

A Hungarizmus alapvetéséből csak azt tudja, hogy hogyan szeretné életét élni, hogy miért szeretné nagy szabadságharcát végigharcolni a paraszttal, a munkással, az értelmiségivel, a nővel, az ifjúval és a katonával; de még távolról sem tudja, még csak nem is sejti, hogy a földgömböt, de különösen az Európát rendező hatalmi tényezők elfogadják-e ezt az ő hungariztikus célkitűzését, életcélját és életfelfogását, ezek beilleszthetők-e szervesen és elmellőzhetetlenül az Európaközösség nagy művébe.

Nemzetünk tökéletesen tisztában van azzal is, hogy a megszülető Európaközösség az összes európai népek és nemzetek szolidaritásán és élet-, társ- és sorsazonosságán fog nyugodni, hogy ennek a földrészközösségnek erköcsi, szellemi és anyagi élete, célkitűzései egységesek és közősek lesznek, hogy a nagy közös feladatot közösen fog kelleni megoldani *Nemzetünknek is a ráeső részfeladat becsületes vállalásával és végrehajtásával*, mert tudja, hogy csak ilyen életformán épülhet meg ennek az új életrendnek jóléte és életbiztonsága. De azt akarja és megköveteli, hogy *ezt a ráeső feladatrészt saját erejéből, saját erőtényezőivel, saját vezetése alatt, saját politikai, gazdasági és társadalmi gyakorlati hatalmi rendszerével hajtsa végre, mentesen minden jóakarató és jóindulatú gyámkodástól, teljes felelősséggel önmaga és az Európaközösség irányában*. Csak így tudja, csak így akarja és csak így meri vállalni annak a ráeső feladatrésznél végrehajtását, melyen minden bizonytalanság, háború és a béke sorsdöntő megnyerése is függ.

Kötelességemnek és jogomnak tartottam, és tartom a jövőre nézve is, hogy őszintén és nyíltan vázoljam a helyzetet és a helyzetről vallott felfogásomat. A kemény iskola, amelyen a vezetésem alatt álló Párt és Mozgalom minden egyes tagja és én is átestünk, keménnyé tett bennünket az emberi történelem talán legkeményebb feladatának végrehajtására. Az utat, melyet nem egészen dicstelenül nyitottunk meg és tapostunk szélesre hittel, hűséggel és kitartással, egészen biztosan dicsőségesen fogjuk végigjárni, mert olyan célba vezet, melyben a nacionalista és szocialista Európaközösség és benne elbonthatatlanul és elmellőzhetetlenül a Hungarista Magyar Birodalom együttes és egymástól elválaszthatatlan dicsősége, nagysága és boldogsága áll.

Kitartás!
Heil-Sieg!

Szálasi Ferenc,^b
a Nyilaskeresztes Párt –
Hungarista Mozgalom Vezetője.

Budapest, 1944 június 21-én.

Az Európatörzs-tervezete [kb. 1944. július 26.]

A háború gyors és győzelmes befejezése megköveteli az összhadviselés Európaközösségi összehangoltságát és vezetését. A Nyilaskeresztes Párt és az általa vezetett Hungarista Mozgalom ebből a célból az alábbiakban lefektetett konkrét tervét bocsátja javaslat alakjában az Európavezetés két döntő tényezője: Hitler és Mussolini elé.

A. Vezetés.

I.

Nemzeti Szocialista Európaközösségi Legfelsőbb Vezetést és törzsét létre kell hozni.

^b Szálasi saját kezű aláírása.

II.

A Legfelsőbb Vezetés Hitler Adolf kezében van; helyettese Mussolini Benito.

III.

A Legfelsőbb Vezetés törzsét, az Európatörzset alkotják:

1./ Az Európai Nagytérben Berlin–Rómával szövetséges államok vagy a területeiken tartózkodó emigrált kormányok részéről kiküldött teljhatalommal ellátott megbízottak.

2./ Teljhatalmú megbízottat küldhet az európai nagytérbe tartozó az az állam is, mely ugyan nincsen szövetségi szerződéses viszonyban Berlin–Rómával, de belső életében a nacionalista és szocialista új korszaknak megfelelően átérzi és átéli az Európa-szolidaritáson épülő Európaközösség megvalósításának és megvédésének parancsoló szükségességét.

IV.

Az Európatörzsbe teljhatalmú megbízottat küldjenek:

1./ Hitler Adolf döntése alapján:

Németország — népi német megbízott; Belgium — javaslat: Degrelle;²⁰ Hollandia — javaslat: Mussert;²¹ Norvégia — javaslat: Quisling [*sic*];²² Dánia és Izland a dán államfővel egyetértésben — népi dán megbízott; Anglia — népi angol megbízott; Írország — népi ír megbízott; Oroszország — javaslat: Vlaszov tábornok;²³ Lengyelország — népi lengyel meg-

-
- 20 Léon Degrelle, (1906–1993) belga–vallón náci vezér. A szélsőjobboldali, önkényuralmi és antiszemita elveket hirdető, zászlajára Krisztus Királyt (Christus Rex) tűző ún. rexista mozgalom vezetője. 1940-ben, Belgium német megszállása után náci kollaboráns. 1941 őszétől az ún. Vallón Légítő élén harcolt a Szovjetunióban. 1942 nyarán a kaukázusi harcok során megsebesült, kitüntették a legmagasabb náci háborús érdemrenddel, a Vaskereszt tölgyfalombokkal ékesített fokozatával. Degrelle 1944 végén azt tervezte, hogy Hitler segítségével a franciául beszélők nagy nemzetiszocialista mozgalmának vezére lesz, uralkodni kívánt a — szerinte — helyreállítható nyugati germán birodalom fölött, amelynek Franciaország, Hollandia, Belgium is tagja lett volna. 1945 után Spanyolországba menekült.
- 21 Anton Adriaan Mussert, (1894–1946) mérnök, a holland Nemzeti Szocialista Mozgalom elnevezésű nácibarát mozgalom vezetője. Hollandia náci megszállása után, bár felajánlotta szolgálatait a németeknek, semmiféle jelentős szerepet sem kapott hazája politikai életében. 1942-ben pártjának szélsőségei szeretnék volna elérni, hogy Hollandiát csatolják Németországhoz, Mussert ezzel szemben még azt is elenezte, hogy a Waffen SS-be 22 ezer holland férfit besorozzanak. Nem támogatta a holland zsidók deportálását sem és megpróbálta néhány zsidó barátja, ismerőse életét megmenteni. A háború után bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.
- 22 Vidkun Abraham Quisling, (1887–1945), diplomata, Norvégia bábkormányának elnöke 1940-ben, ill. 1942–1945 között. 1940 áprilisában nyilvánosan köszöntötte a hazáját megszálló német csapatokat. A londoni *Times* ettől kezdve a náccikkal kollaborálók és árulók szimbólumaként használta nevét. A háború után bíróság elé állították, halálra ítélték és 1945. október 24-én kivégezték.
- 23 Andrej Andrejevics Vlaszov (1900–1946) szovjet-orosz tábornok. 1941 őszén–telén kitüntette magát a Moszkva-környéki harcokban mint a Kalinyini Fronthoz tartozó 20. hadsereg parancsnoka. 1942 júliusában német fogságba esett. 1942 szeptemberében tette közzé első felhívását, amelyben az ellenségeskedések beszüntetésére hívott fel és bejelentette, hogy anti-szálalinista kormányt alakít. Hivatalosan 1942 decemberében alakította meg néhány más, szintén német fogságba került szovjet tiszttel az Orosz Nemzeti Bizottságot. 1943 februárjától főként a német fogságba került szovjet katonák körében toborzott önkénteseket, őket Orosz Felszabadító Hadsereg néven szervezte. Mivel sem Hitler, sem Himmler nem támogatta, Vlaszov tényleges hatalomhoz nem jutott. Kollaboráns katonáit elsősorban a nyugati fronton vetették be. 1944. november 14-én Prágában tartották meg az Oroszország Népeinek Felszabadítási Bizottsága első ülését, ezen Vlaszov elnökölt. A háború végén amerikai fogságba esett. 1945 nyarán szovjet katonai egységek, mit sem törődve az amerikaiak tiltakozásával, fogságából elrabolták és a Szovjetunióba vitték. A *Pravda* híradása szerint az 1946. augusztus 2-a előtti napokban megtartották Vlaszov és 11 tisztársá perét. A vádlottakat a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma halálra ítélte és az ítéletet végrehajtották.

bízott; Ukrajna — népi ukrán megbízott; Észtország — népi észt megbízott; Lettország — népi lett megbízott; Litvánia — népi litván megbízott;

2./ Finnország a finn államfő és kormányának közös egyetértésével népi finn megbízott, de nem marxista és nem svédbarát.

3./ Szlovákia a szlovák hatalmi tényezők egyetértésével — népi szlovák megbízott.

4./ Románia a román hatalmi tényezők egyetértésével — javaslat: Horia Sima,²⁴ akinek Antonescuval²⁵ és az államfővel²⁶ való kibékülését sürgősen meg kell valósítani.

5./ Horvátország a horvát hatalmi tényezők egyetértésével,^c — népi horvát megbízott.

6./ Szerbia Nedics²⁷ egyetértésével^d — népi szerb megbízott.

7./ Bulgária a régenstanács²⁸ egyetértésével — javaslat: Erusolim Vassilev.²⁹

- 24 Horia Sima, (1906–?) tanár, román fasiszta vezető. 1927-ben csatlakozott a Vasgárdához. 1938-ban Corneliu (Zelea) Codreanu meggyilkolása után a Vasgárda vezetője lett. 1939-ben, miután II. Károly román király törvényen kívül helyezte a Vasgárdát, Németországba menekült. 1940-ben a németek segítségével visszatért és II. Károly trónfosztása után szeptember 6-án Ion Antonescuval megalapította a Nemzeti Legionárius Mozgalmat. Antonescu lett a miniszterelnök, helyettese pedig Sima. Horia Sima intenzív zsidóellenes politikát folytatott és megpróbált bosszút állni mindazokon, akik tőle menekültek az országból. Sima személyesen is irányított a zsidóellenes akciókat. Antonescu ekkoriban még csak fokozatosan, „békésebb” eszközökkel kívánta megoldani a romániai zsidókérdést és egyre nehezebben tűrte a féllegális Legionárius Rendőrség garázdálkodásait is. Sima 1941. január 20-án puccsot kísérelt meg Antonescu ellen, de a miniszterelnök a hadsereg segítségével 3 nap alatt leverte a lázadást. A puccs idején egyedül Bukarestben 123 zsidót öltek meg a vasgárdisták. Sima — Antonescu titkos egyetértésével — Németországba szökött. Távollétében 1941-ben Romániában halálra ítélték. 1944. augusztus 23-át követően, miután Románia átállt az antifasiszta koalíció oldalára, Sima az emigráns román kormány miniszterelnöke lett. Bécsben üttette föl főhadiszállását és főként zsidóellenes propagandát folytatott. 1945 után Spanyolországba menekült. 1946-ban Romániában távollétében halálra ítélték.
- 25 Ion Antonescu, (1882–1946), román tábornok, 1937–1938-ban hadügyminiszter, majd 1940-től miniszterelnök. II. Károly román király lemondatását követően Conducatornak (Vezérnek) nevezte magát. Döntő szerepet játszott abban, hogy Románia Németország szövetségeseként megtámadta a Szovjetuniót. Felelősség terheli többszáz ezer romániai, besszarábiai, bukovinai és ukrainai zsidó elpusztításáért is. 1944. augusztus 23-án fosztották meg hatalmától. A háború után bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.
- 26 Mihály román király (1921–), II. Károly fia. 1940–1947-ig Románia királya. Döntő szerepet játszott az 1944. augusztus 23-i romániai eseményekben. Ő szervezte meg Románia kiválását a fasiszta szövetségből. Mint a hadsereg főparancsnoka személyesen rendelte el Ion Antonescu és hívei letartóztatását.
- c Szálasi itt szabályos korrektúrajelzést tett, majd e sorok mellé a margóra az alábbiakat írta: „Macek horvát parasztpárti vezetővel való kibékülés és összhang sürgősen megvalósítandó volna.”
- Vladimir Vlatko Macek, dr. (1879–1964), ügyvéd, politikus, a Horvát Parasztpárt elnöke. 1939-ben miniszterelnökhelyettes. 1945 májusában emigrált, 1946-ig Párizsban, majd az USA-ban élt.
- 27 Milan Nedic, (1887–1946) hivatásos katonatiszt, hadseregtábornok, hadügyminiszter. 1941. augusztus 29-től a szerb kollaboráns kormány elnöke. 1945-ben fogságba esett, belgrádi börtönében 1946. február 4-én öngyilkos lett.
- d Szálasi itt szabályos korrektúrajelzést tett, majd e sorok mellé a következőket írta: „Ljotics népi hatását okvetlenül hasznosítani kell.”
- Dimitrije Ljotic, (1891–1945) 1935-től alapítója és vezetője a ZBOR Jugoszláv Népi Mozgalom nevű fasiszta szervezetnek. 1941 után a náci megszállókkal kollaboráló Szerb Önkéntes Hadtest parancsnoka.
- 28 Bulgáriában 1943. augusztus 28., III. Borisz cár halála után a hatalmat régenstanács gyakorolta. Tagjai: Bogdan Filov miniszterelnök, Kiril herceg és Nikola Mihov tábornok. A trónörökös III. Borisz kiskorú fia, Simeon volt.
- 29 Pontos kiléte bizonytalan. Tudomásunk van egy Vaszilevről (Georgiev Vaszil), aki a bolgár állambiztonság bitolai felügyelője volt és aki a bitolai zsidódeportálásokat irányította. 1944-ben a bolgár kormányban volt egy Szlavko Vaszilev nevű náci barát miniszter (a légvédelmi tárca volt az övé), lehetséges, hogy Szálasi rá gondolt.

8./ Magyarország a magyar hatalmi tényezők egyetértésével a PV-nek követeli ezt a megbízást.

9./ Mussolini Benito döntése alapján: Itália — népi olasz megbízott.

Montenegro — népi montenegrói megbízott; Albánia — népi albán megbízott; Görögország — népi görög megbízott; Szíria, Transzjordánia, Palesztina és Arábia, az emigrált kormányok egyetértésével — népi arab megbízott; Irán, Irak — Hitler és az emigrált kormány egyetértésével — népi arab és népi perzsa megbízott; Tunisz — népi tunéziai megbízott; Tripolisz — népi tripolitániai megbízott; Egyiptom és Szudán — népi egyiptomi megbízott; Abesszinia — népi abesszin megbízott.

10./ Franciaország a francia hatalmi tényezők egyetértésével — javaslat: Doriot³⁰

Marokkó — népi marokkói megbízott; Algéria — népi algériai megbízott; Madagaszkár — népi francia megbízott;

Francia Közép- és Nyugat-Afrika — népi francia megbízott.

11./ Hitler és Mussolini együttes döntésével teljhatalmú megbízottat állít: Dél-Afrika — népi búr megbízott.

V.

Az Európatörzsbe megfigyelőket küldhetnek Hitler és Mussolini hozzájárulásával: Törökország, Svájc, Spanyolország, Portugália, Svédország.

VI.

Hitler és Mussolini döntése alapján az Európatörzs összekötő teljhatalmú megbízottat küld ki az Ázsiai Nagytér számára — népi német megbízott.

VII.

Az Ázsiai Nagytér a japáni hatalmi tényezők egyetértésével teljhatalmú összekötő megbízottat küld az Európatörzsbe — népi japáni megbízott.

VIII.

Az Amerikai Nagytérrel való összeköttetés:

1./ Hitler döntése alapján Észak–Amerika számára népi angolszász megbízottal;

2./ Mussolini döntése alapján Dél–Amerika számára népi argentin megbízottal;

3./ Hitler és Mussolini döntése alapján Közép–Amerika számára népi mexikói-spanyol megbízottal.

B. Végrehajtás.

IX.

Legfelsőbb döntés Hitler és Mussolini kezeiben.

X.

A legfelsőbb döntést az Európatörzs elvi alapjaiban összefoglalja, a belőle adódó irányelveket és feladatokat rögzíti és legkésőbbben a döntést követő két héten belül előre meghatározott időpontig szóló végrehajtásra megküldi az Európatörzsben képviselt államok hatalmi tényezőinek.

30 Jacques Doriot, (1898–1945) francia politikus, 1924-től Saint-Denis polgármestere és parlamenti képviselője. 1934-ben trockista nézetei miatt kizárták a kommunista pártból. 1936-ban megalakította a fasiszta jellegű Francia Néppártot. A nációkkal kollaboráló ún. Bolsevizmus Ellenes Francia Önkéntesek Légiójának vezetője. 1945. február 23-án Németországban egy bombatámadáskor halt meg.

XI.

Az Európatörzs részéről megküldött irányelvek és a benne foglalt feladatok végrehajtását ellenőrizni kell.

XII.

Az ellenőrzést együttesen végzik:

1./ A Hitler és Mussolini részéről az Európaközösségi munkában résztvevő államok területére kiküldött teljhatalmú megbízottai és

2./ az Európaközösségi munkában résztvevő állam részéről az Európatörzsbe kiküldött teljhatalmú megbízott.

XIII.

Az Európaközösségi munkában résztvevő államok területén az ellenőrzést az állam területén kialakult, nemzetiszocialista világnézetet valló párt bekapcsolásával kell végezni.

Az Európaközösségi ellenőrzés szempontjából a párt az állam saját teljhatalmú megbízottjának van alárendelve abban az esetben, ha a teljhatalmú megbízott személye és a párt vezetője ugyanaz a személy. Ha nem, úgy az ellenőrzés végrehajtását teljes felelősséggel a párt vezetője hajtja végre és ezért egyedüli felelősséggel csak a XII. fejezetben megjelölt személyeknek tartozik.

C

Európa Legfelsőbb Vezetésének és törzsének megtervezése, megszervezése, kialakítása és munkábaállítása sürgős, független attól, hogy a megtorló fegyverek alkalmazása a háborúnak a közeljövőben való lezárását valószínűsítik-e vagy nem.

A tervet a durva vázát adja a gondolatnak. Szervezésszaki kialakítására nézve csak akkor fogok javaslatot tenni, ha Hitler és Mussolini döntöttek ennek a tervnek a sorsáról.^e

Budapest, 1944. július 25.^f

e Szálasi kézzel, tintával még az alábbiakat fűzte hozzá: „a HU[ngarizmus] naplójának 1944. július havi részéhez”.

f A Hungarista Naplóban Szálasi megörökíttette Edmund Veesenmayerhez intézett kísérőlevelének szövegét is: „Nagyméltóságú Követ [Szálasi kézzel kijavította az eredeti gépelt fogalmazványban szereplő „Nagykövet” szót „Követ”-re – K.L.] és Teljhatalmú Megbízott Úr!

Nagyméltósággal [Szálasi itt szabályos korrektúrajelet tett, majd e sor mellé kézzel beírta: „1944. július 25-én 18 h-19h 30'ig” – K.L.] folytatott beszélgetés alkalmából tett ígéretemhez híven, megkül-döm Nagyméltóságodnak a Nemzeti Szocialista Európaközösség Legfelsőbb Vezetésének alapgondolatát és tervét, melyet kimondottan az összhadviselés szempontjainak elsősorban való figyelembevételével fektettem le.

Bejelentem, hogy ezt a tervet teljesen durva és személyi felépítésében csak az én személyemet érintő részében szóban és személyesen a m. kir. miniszterelnök tudomására hoztam, viszont a [Szálasi itt szabályos korrektúrajelet tett, majd e sor mellé kézzel beírta: „a mellékelten csatolt írásbeli” – K.L.] tervet egy szöszerinti másolati példányát eljuttattam az itáliai fasiszta köztársasági követ úrhoz [Raffaello Casertano – K.L.] azzal a kéréssel, hogy továbbítsa Mussolininek.

Felhasználom ezt az alkalmat is, hogy [Szálasi ide kézzel beírta: „újra” – K.L.] biztosítsam Nagyméltóságodat változatlan és őszinte nagyrabecsülésemről.
Kitartás! Sieg! — Heil!

Szálasi Ferenc s.k.,
a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom Vezetője.

Budapest, 1944. július 27-én.”

KUBINYI ANDRÁS

TUDOMÁNYOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA*

1953

Egy miskolci polgárosszony hagyatéki leltára. *Magyar Nyelv* (=MNy) 49 (1953) 215. l.

1954

Magánlevéltárak felderítése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Levéltári Híradó* (=LH) 4 (1954) 132–136. l.

1955

A mezővárosi levéltárak rendezéséhez. *LH* 5 (1955) 173–175. l.

Tállya mezőváros levéltára. *Levéltári Közlemények* (=LK) 26 (1955) 80–89. l.

1956

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. *Tanulmányok Budapest múltjából* (=TBM) 11 (1956) 277–306. l.

1957

A kincstári személyzet a XV. század második felében. *TBM* 12 (1957) 25–49. l.

Szolgabíró. *MNy* 53 (1957) 207. l.

A vármegyék támadása MórícZ Zsigmond ellen 1931-ben. *Irodalomtörténet* 45 (1957) 337–347. l.

A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közlöny* 56–57 (1957–58) 20–24. l.

1958

A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *LK* 28 (1958) 36–60. l.

Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1958) 373–384. l.

Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. *Budapest Régiségei* (=BudRég) 18 (1958) 519–525. l.

1959

Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *BudRég* 19 (1959) 99–119. l.

Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. *TBM* 13 (1959) 229–259. l.

* A szerkesztőség áttekinthetetlenül sok helyütt megjelent műveinek bibliográfiájával köszönti az MTA Történettudományi Intézetének egyik „legbensőbb” külső munkatársát, Tudományos Tanácsának tagját 65. születésnapja alkalmából.

1961

- Népmozgalmak Budapesten a feudalizmus korában. *TBM* 14 (1961) 7–15. l.
 Buda város pecséthasználatának kialakulása. *TBM* 14 (1961) 109–146. l.
 Csepel áttelepítése az 1838-as árvíz után. *TBM* 14 (1961) 471–475. l.
 Nyomozás a múltban. *Élet és Tudomány* (=É és T) 16 (1961) 1603–1607. l.
 L'histoire moderne hongroise des villes. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (=AH) 8 (1961) 175–189. l.

1962

- A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. *Archaeológiai Értesítő* (=AÉ) 89 (1962) 160–171. l.
 A keresztes lovagok birtokától a malomtól bisztóig. *É és T* 17 (1962) 931–934. l.

1963

- Beriszló Péter és budai szereplése. *BudRég* 20 (1963) 125–136. l.
 A fejezőkői jobbágyság megmozdulásai 1520 körül. *Agrártörténeti Szemle* (=ASz) 5 (1963) 379–383. l.
 Miskolci jobbágykérvények 1563-ból. *Hermann Ottó Múzeum évkönyve* 3 (1963) 69–74. l.
 A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. *TBM* 15 (1963) 169–226. l.
 Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52 (1963–64) 80–128. l.
 Budai Nagy Antal és felkelése. *Az Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma az 1963. évre*. Bp. 1963. 267–270. l.

1964

- A Középkori Osztály – Vármúzeum története. (Lócsy Erzsébettel közösen.) *TBM* 16 (1964) 22–30. l.
 Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése. *TBM* 16 (1964) 85–180. l.
 A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve). *ASz* 6 (1964) 371–404. l.
 L'agriculture à Buda et à Pest à la rencontre du XVe et du XVIe siècle. *ASz* 6 (1964) Suppl. 1–21. l.
 A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541) (Kísérlet az országos és a királyi jövedelmek szétválasztására). *LK* 35 (1964) 67–98. l.

1965

- A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéséhez. *Századok* (=Sz) 99 (1965) 513–521. l.
 Csepel története a Vasgyár alapításáig. (Berend T. Istvánnal közösen.) In: *Csepel története*. Bp. 1965. 5–31. l.
 Topographic Growth of Buda up to 1541. Nouvelles études Historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par de Commission Nationale des Historiens Hongrois I. Bp. 1965. 133–158. l.
 Historische Hilfswissenschaften und Verwaltungsgeschichte in Ungarn 1945–1964. (Kumoroitz Bernáttal, Gerics Józseffel és Mezey Lászlóval közösen.) *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 73 (1965) 382–398. l.
 Város történeti kutatások a Középkori Osztályon. In: *A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig*. Szerk. Tarjányi Sándor. Bp. 1965. 80–83. l.

1966

Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *LK* 37 (1966) 227–291. l.
Magyar–zsidó oklevéltár. IX. (Schreiber Sándorral, Házi Jenővel és Pataki Jánossal közös szerkesztésben.) Bp. 1966.

1967

Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (=StM) 9 (1967) 77–97. l.
Zur Erforschung der Geschichte von Budapest. (Nagy Lajossal és Vörös Károllyal közösen.) *AH* 13 (1967) 171–198. l.

1968

Pesti Gábor családi összeköttetései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2 (1968) 81–86. l.

1969

Husztai Márton. II. Ulászló király udvari muzsikusa. In: *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok* (Szabolcsi Bence 70. születésnapjára). Szerk. Bónis Ferenc Bp. 1969. 65–74. l.
Spanyol zsidók a középkori Budán. In: *Magyar–zsidó oklevéltár*. XII. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1969. 19–26. l.
Polgári értelmiség és hivatalnok rétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban. *LK* 39 (1969) 205–231. l.
Buda története 1541-ig. Bp. 1969. 72 l.
Budapest története 1440–1529. Középkori fővárosunk, testvérvárosai és környékük a Hunyadi- és a Jagelló-korban. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Bp. 1969. 17 l.

1970

Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV–XVI. század fordulóján. *Orvostörténeti Közlemények* (=OK) 54 (1970) 63–98. l.
Soziale Stellung und Familienverbindungen des deutschen Patriziat von Ofen in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. *Archiv für Sippenforschung* 36 (1970) 446–454. l.
A budai káptalan jegyzőkönyve. (Fügedi Erikkel közösen.) *Történeti-statisztikai évkönyv* 1967–1968. Bp. 1970. (Történeti-statisztikai kötetek) 9–38. l.
A magyar genealógiai kutatás. *LK* 41 (1970) 213–221. l.

1971

Budai Kakas János és történeti feljegyzései. *TBM* 18 (1971) 59–79. l.
Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. In: *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. Hrsg. von Othmar Pickl, Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1.) 201–219. l.
Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650*. Hrsg. von Ingomar Bog. Köln–Wien, 1971. 342–433. l.
A középkori főváros In: *Budapest helytörténeti kézikönyve*. Szerk. Gerelyes Ede. Bp. 1971. 27–38. l.
Les Cotta de Tolède et la colonie espagnole à Bude aux 15e et 16e siècles. In: *Mélanges Offerts à Szabolcs de Vajay*. Szerk. Adhémard de Panat, Xavier de Ghellinck Vaernewyck, Pierre Brière. Braga, 1971. 381–390. l.
Der Besitzer eines Turmes in Neusiedl am See: Wolfgang Hiller von Ofen (1548). *Burgenländische Heimatblätter* 33 (1971) 116–123. l.

A XIV–XVI. század várostörténeti problémái és a régészet. In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak*. Bp. 1971. (Régészeti füzetek Ser. II. 14.) 45–52. l.
 Deutsche Bürger und Bauern in der Mitte des Königreichs Ungarn 1241–1541. Protokoll Nr. 169. des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte Konstanz. 1971. 71–82. l.
 A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23 (1971. márc.) 58–78. l.
 A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *LK* 42 (1971) 203–264. l.
 Mendel, praefectus Judaeorum; Szerencsés Imre. (Lexikoncímszavak:) *Encyclopedia Judaica*. Jerusalem, 1971. XI. 1316. l., XIII. 963. l.

1972

Deutsche Ratsbürgerfamilien von Ofen am Ende des Mittelalters und ihre Verwandten in Wien und im Oberdeutschen Raum. In: *Genealogica et Heraldica*. Wien, 1972. 195–196. l.
 Gubacs, Soroksár és környékük a honfoglalástól a török hódoltságig. In: *Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. ker. múltja és jelene*. Szerk. Lakatos Ernő, Lukács Máttyás, Nagy Ernő, Lütő Anna. Bp. 1972. 29–43. l.
 Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecségei. In: *Székesfehérvár évszázadai II*. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972.
Die Anfänge Ofens. Giessen, 1972. (Osteuropastudien des Landes Hessen. Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens: Bd. 60.) 109 l.
 A magyarországi városok XIV–XVI. századi fejlődésének néhány kérdése. *TBM* 19 (1972) 39–56. l.
 Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv (= *Smm*) 3 (1972) 13–45. l.

1973

Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története II*. Főszerk. Gerevich László. Bp. 1973. 7–334. l.
 A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). *Smm* 4 (1973) 3–44. l.
 Az Árpád-kori településhálózat kérdéséhez. In: *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. 1971. május 6–8*. Szerk. Éri István. Veszprém, 1973. 85–90. l.
 Kniektorym problémom vyvoja miest. *Historicky Časopis* (=HČ) 21 (1973) 427–430. l.
 Pitanje bosanskog kraljestva Nikole Iločkog. *Zupanski Zbornik* 4 (1973) 48–57. l.
 Bicellus (Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához). *BudRég* 23 (1973) 189–193. l.
 Musikleben am Budaer Königshof Anfang des 16. Jahrhunderts. (Geschulte Musiker und Spielleute). *SM* 15 (1973) 89–100. l.
 A középkori testvérvárosok. In: *Budapest. Fővárosunk története*. Szerk. Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 11–23. l.

1974

Hozzászólás Ránki György előadásához. *TBM* 20 (1974) 58–59. l.

1975

Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*. Hrsg. Walter Schlesinger. *Vorträge und Forschungen* (Sigmaringen) 18 (1975) 527–566. l.

Településeink a honfoglalástól a török hódoltságig. (Írásné Melis Katalinnal közösen.) In: *Tanulmányok Rákospalota, Pestújhely történetéből*. Szerk. Czoma László. Bp. 1975. 39–60. l.
 Nepoznati Zagrebacki biskup: Sigismund Vémeri (1500). (Altmann Júliával közösen.) *Bogoslavska Smotra* (Zagreb) 44 (1975) 127–138. l.
 Budapest im Mittelalter. *Cahiers Bruxellois* 20 (1975) 39–54. l.
 Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *LK* 46 (1975) 59–121. l.
 A budai királyi udvar zenei életéhez a XVI. század elején (tanult zenészek – népi mulattatók). *Magyar Zene* (=MZ) 16 (1975) 389–397. l.

1977

Die Anfänge des städtischen Handwerks in Ungarn. In: *La formation et le développement des métiers au Moyen Age (V^e-XIVe siècles)*. Szerk. Gerevich László és Salamon Ágnes. Bp. 1977. 139–153. l.
 Städtische Bürger und Universitätsstudium in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: *Stadt und Universität im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Stadt in der Geschichte*. III. Hrsg. Erich Maschke, Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1977. 161–165. l.
 Die Wahlkapitulationen Wladislaw II. in Ungarn (1490). In: *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*. Hrsg. von R. Vierhaus. Göttingen, 1977. 140–162. l.
 Königliche Kanzlei und Hofkapelle in Ungarn um die Mitte des 12. Jahrhunderts. *Festschrift Friedrich Hausmann*. Hrsg. Herwig Ebner. Graz, 1977. 299–324. l.
 Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes in Ungarn im 14–15. Jahrhundert. In: *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa*. Städteforschung. Reihe A. Bd. 4. Hsg. Heinz Stoob. Köln–Wien, 1977. 163–183. l.
 Újpest községgé alakulása, 1831–1849. In: *Újpest története*. Szerk. Gerelyes Ede. Bp. 1977. 23–42. l.

1978

Das Wirtschaftsgebiet der Stadt Vác im Mittelalter In: Graz, 1978. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 3.) 33–43. l.
 Die Pemfflinger in Wien und Buda. *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 34 (1978) 67–88. l.
 A Szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* (=HK) 25 (1978) 194–222. l.
 Ungarn und Buda. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400*. II. Köln, 1978. 450–451. l.
 A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. *LK* 48–49 (1978) 61–80. l.

1979

Hozzászólás a sárvári konferencián. *Vasi Szemle* 33 (1979) 577–580. l.
 A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. *TBM* 21 (1979) 7–48. l.

1980

Handel und Entwicklung der Städte in der ungarischen Tiefebene im Mittelalter. In: *Europa Slavica – Europa Orientalis (Festschrift Herbert Ludat)*. Hrsg. Klaus–Detlev Grothausen, Klaus Zernack. Berlin, 1980. 423–444. l.
 Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstag bis 1526. In: *Städte und Ständestaat*. Hsgb. von Bernhard Töpfer. Berlin, 1980. 215–246. l.
 Zu den historischen Grundlagen der Kunstentwicklung Ungarns im 14. Jahrhundert. In: *Die Parler und der schöne Stil 1350–1400*. IV. Köln, 1980. 130–131. l.
 Az 1525. évi „Kalandos szövetség”. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1980. 141–153. l.

A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége. In: *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára*. Szerk. Gedai István. Bp. 1980. 9–39. l.

1981

A mohácsi csata és előzményei. *Sz* 115 (1981) 66–107. l.

Städtische Wasserversorgungsprobleme im mittelalterlichen Ungarn. In: *Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Stadt in der Geschichte*. VIII. Hrsg. Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1981. 180–190. l.

Opponensi vélemény Gerőné Sándor Mária kandidátusi értekezéséről. *Művészettörténeti Értesítő* 30 (1981) 67–71. l.

Burgstadt, Vorburgstadt und Stadtburg (Zur Morphologie des mittelalterlichen Buda). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 161–178. l.

1982

The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: *War and Society in East Central Europe*. Ed. by J. M. Bak and B. K. Király. New York, 1982. (Eastern European Monographs CIV.) 159–178. l.

Fragen der städtischen Gesundheitspflege in den mittelalterlichen Städten Ungarns. In: *Stadt und Gesundheitspflege. Stadt in der Geschichte* IX. Hrsg. Bernhard Kirchgässner, Jürgen Sydow. Sigmaringen, 1982. 95–107. l.

I. Lajos és kora; Pecsétek; Udvari pecséthasználat az Anjou-korban. In: *Művészet I. Lajos korában, 1342–1382*. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia. Bp. 1982. 15–36., 137–139. és 330–332. l.

A pásztói Szentlélek-ispotály a középkorban. *MZ* 23 (1982) 81–84. l.

A megyéispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (= VMMK)* 16 (1982) 169–180. l.

Mittelalterliche epigraphische Forschungen in Ungarn. *Münchener Historische Studien. Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften* 19 (1982) 132–134. l.

Národnostné pomery miest centrálneho Uhorska v stredoveka. *HČ* 30 (1982) 847–858. l.

Der Stammbaum der Familie Hunyadi; Lebenslauf des Johannes Hunyadi; Lebenslauf des Königs Matthias Corvinus. (Klausenburg, 23. Februar 1443, bis Wien 6. April 1490, König von Ungarn: 1458–1490); Wappen des Königs Matthias zum Zeitpunkt seines Regierungsantritts 1458 und bei seinem Tode 1490; Handelsbeziehungen Ungarns im 15. Jahrhundert; Privileg des Königs Matthias Corvinus für die Stadt Preßburg mit dem Goldsiegel des Königs; Österreichische Siegel des Königs Matthias Corvinus; Urkunde des Königs Matthias für Martin Cotta von Toledo; Ungarischer Brief des Herzogs Johannes Corvinus an den Herren Imre; Die Jagellonen; Von der Schlacht von Mohács (19. August 1526) bis zur Einnahme von Ofen (19. August 1541); Die Feldzüge Solimans 1521 bis 1541; Das von den Türken besetzte Gebiet 1543; Die Schlacht von Mohács, 29. August 1526. (Fehér Gézával közösen); Ansicht der Stadt Ofen 1541. (Rózsa Györggyel közösen) In: *Schallaburg '82. Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Red. Gottfried Stangler, Moritz Csáky, Richárd Perger, Andrea Jünger. Wien, 1982. (Katalog des Niederösterreichisches Landesmuseums. Neue Folge Nr. 118.) 163–165, 165–166, 178–179, 183–186, 188, 214–215, 215, 225, 231, 500–502, 696–697, 698, 704–707, 719–721. l.

1983

Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosok alaprajzi és építészeti fejlődéséről. *Építés-Építészettudomány* 15 (1983) 283–291. l.

A középkori Vác 1526-ig. In: *Vác története I*. Szerk. Sági Vilmos. (Studia Comitatus) 13 (1983) 49–76. l.

1984

Die Rolle interdisziplinärer Forschung für die mittelalterliche Realienkunde. In: *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters*. Wien, 1984. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte Bd. 433. – Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6.) 45–52. l.

Bäuerlicher Alltag im Spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Wien, 1984. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte Bd. 439. – Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 7.) 235–264. l.

Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban. *Magyar Herold I* (1984) 186–208. l.

A királyi várospolitikai tükröződése a magyar királyi oklevelek arengáiban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Bp. 1984. (Memoria saeculorum Hungariae 4.) 275–291. l.

A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mátyusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 257–268. l.

Szeged a magyar városhierarchiában. *Somogyi-könyvtári műhely 23* (1984) 96–106. l.

Isten bányáját ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billig). *Folia Archaeologica 35* (1984) 139–159. l.

Középkori városi vízvezetékek Magyarországon. *Történelmi Szemle (= TSz) 27* (1984) 636–643. l.

A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: *Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején (Szécsény, 1983. április 6–8.)* Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradenses I.) 5–24. l.

A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. *VMMK 17* (1984) 221–231. l.

1985

Társadalmi változások, gazdasági élet és államkormányzat Magyarországon 1458–1526 (Doktori értekezés tézisei). Bp. 1985. 30 l.

A középkori Magyarország középkorbeli része városfejlődésének kérdéséhez. *Borsodi Levéltári Évkönyv (= BLÉ) 5* (1985) 7–82. l.

A Jagelló-kor. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből*. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1985. 103–131. l.

Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. In: *Études historiques hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. Szerk. Glatz Ferenc, Pamlényi Ervin. Bp. 1985. I. 615–644. l.

Középkori városkutatásunk újabb eredményei. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk. Fodor István, Selmeczi László. Bp. 1985. 211–230. l.

A magyarországi orvos- és gyógyszerésztársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. *OK 109–112* (1985) 69–76. l.

1986

Gondolatok a Dunántúl középkori településtörténetéről. In: *A Dunántúl középkori településtörténete VI*. (PAB–VEAB Értesítő 1986.) 479–485. l.

Epigráfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Kállay István. Bp. 1986. 43–60. l.

A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: *Mohács (Tanulmányok)*. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 59–99. l.

Mittelalterliche Siedlungsformen in Westungarn. In: *Siedlungsformen und Siedlungsformen als Quellen zur Besiedlungsgeschichte Niederösterreichs*. Hrsg. Helmuth Feigl. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 8.) Wien, 1986. 151–170. l.

Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: *Städtische Randgruppen und Minderheiten*. Hrsg. von Bernhard Kirchgässner und Fritz Reuter. Sigmaringen, 1986. 183–199. l.

Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László, Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Acta Musei de János Arany nominati IV.) 279–299. l.

A nagybirtok és jobbágyai az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. *VMMK* 18 (1986) 197–226. l.

1987

Zsigmond király és a városok. In: *Művészet Zsigmond király korában (1387–1437)*. I. Tanulmányok. Szerk. Boka László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 236–245. l.

Wüstungen, Zersplitterung der Bauernhufen und Wirtschaft in den Besitzungen der Magnatenfamilie Garai in Ungarn. In: *Festschrift Othmar Pickl*. Graz–Wien, 1987. 367–377. l.

1988

Regensburg — Passau — Ungarn im Mittelalter. In: *Bayern und Ungarn (Tausend Jahre enge Beziehungen)*. Hrsg. von Ekkehard Völkl. Regensburg, 1988. (Schriftenreihe des Osteuropa Instituts) Regensburg–Passau. 29–39. l.

Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz*. Im Auftrag des österreichischen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung und des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Stadtgeschichtsforschung. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz/Donau, 1988. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) 213–232. l.

A Jagelló-kori értelmiség. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 7–21. l.

Die ungarische Kommission für Städtegeschichte. In: *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 7 (1988) 7–12. l.

Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. *Sz* 122 (1988) 147–215. l.

1989

Főúri rezidenciák a középkor végén. In: *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93. l.

Die Komitate Vas und Zala als historische Landschaft im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*. Red. Ernő Marosi. Bp. 1989. 10–23. l.

A középkori kisvárosok típusai. *Társadalomtörténeti Hírlevél* 1989. 2. sz. 34–40. l.

Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei (= TVMK)* 1 (1989) 319–335. l.

1990

Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *HK* 103 (1990) 88–99. l.

Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus. *Wiener Geschichtsblätter* 45 (1990) 88–99. l.

A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás (Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára)*. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 53–147. l.

Mátyás király és a magyar püspöki kar. *Vigilia* 55 (1990) 418–423. l.

Statemanship and governance. *The New Hungarian Quarterly* Vol. XXXI. No. 118. (1990) 83–89. l.

Árpád-kori váraink kérdése. In: *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 290–301. l.

- Urbanisation in the East-Central Part of Medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed. by L. Gerevich. Bp. 1990. 103–149. l.
- Les problèmes d’approvisionnement en eau dans les villes en Hongrie au Moyen-Age. In: *Environment and Society in Hungary*. Etudes Historiques Hongroises 1990 publiées à l’occasion du XVIIe Congrès Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. 65–73. l.
- A kincstári személyzet a XV. század második felében és A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. (II. Ulászló választási feltételeinek létrejötté). In: *Mátyás király, 1458–1490*. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1990. 62–79.
- Mátyás különleges pénzreformja. *É és T* 45 (1990) 1571–1573. l.
- Stände und Staat in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. *Bohemia* 31 (1990) 312–325. l.
- Mátyás király és a vidéki Magyarország. In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. Tata, 1990. (Komárom–Esztergom megyei Múzeumi Szervezet. Tudományos füzetek 6.) 5–19. l.
- A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas* 1990. 3. sz. 51–68. l.

1991

- Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. (Eine deutsch-ungarische Stadt in Ostmitteleuropa). In: *Budapest im Mittelalter*. Hrsg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. (Schriften des Braunschweigischen Landesmuseums 2.) 15–41. l.
- Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts, In: *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*. Hrsg. von Hans Patze und Werner Paravicini. *Vorträge und Forschungen* 36 (1991) 421–462. l.
- Németek és magyarok a középkori Budán. *História* 13 (1991) 2–3. sz. 10–12. l.
- Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Alltag und materiele Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg. von András Kubinyi und József Laszlovszky. Krems, 1991. (Medium Aevum Quotidianum 22.) 9–31. l.
- Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: *Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte*. Hrsg. von Jean-Claude Hocquet und Rudolf Palme. Schwaz, 1991. 261–270. l.
- Magyarország története 1458–1490*. Bp. 1991. 72 l.
- Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas* 1991. 2. sz. 26–46. l.
- Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1991. 19–27. l.
- A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: *Régészeti és várostörténeti tudományos konferencia*. Pécs, 1991. (Dunántúli Dolgozatok C/Történettudományi sorozat 3.) 15–31. l.
- Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *TSz* 33 (1991) 1–54. l.
- Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *TVMK* 2 (1991) 211–228. l.
- Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon (A horizontális mobilitás kérdései). *TVMK* 2 (1991) 229–242. l.
- Mátyás kormánya. In: *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Történelmi Tanulmányok* 2 (1991) 5–15. l.
- Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Südost-deutsches Archiv* 34–35 (1991–1992) 23–42.

1992

- Sprechende Wappen im bürgerlich-handwerklichen Bereich. Das Beispiel des mittelalterlichen Ungarn. In: *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Gertrud Blaschitz, Helmut Hundsbichler, Gerhard Jaritz und Elisabeth Vavra. Graz, 1992. 277–294. l.

- Középkori váraink néhány kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 117–121. 1.
- Palota – terem. (Terminológiai kérdések) és Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: *Castrum Bene* 2 (1990). *Várak a későközépkorban*. Szerk. Juan Cabello. Bp. 1992. 55–64., 65–76. 1.
- Európa és Magyarország 500 évvel ezelőtt. *História* 14 (1992) 5–6. sz. 14–16. 1.
- Kocsmázás, becsületsértés és fogadás a késő-középkori Magyarországon. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön* 1. Szerk. Novák László. Nagykőrös, 1992. (Acta Musei de János Arany nominati VII.) 231–238. 1.
- Egyetem alapítások a középkori Magyarországon. *Napjaink*. (Az Országos Ómagyar Kultúra Baráti Társaság Értesítője) 6 (1992) 2. sz. 19–24. 1.
- A száműzött tudósok kenyerét ette... Igazi kárvallott a magyar tudomány. *Magyar Nemzet* 1992. július 9.
- Erik Fügedi (1916–1992). *Pro Civitate Austriae* 16 (1992) 50–51. 1.
- Der Eisenhandel in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: *Stadt und Eisen*. Hrsg. von Ferdinand Oppl. Linz/Donau, 1992. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XI.) 197–206. 1.
- Wirtschaftsgeschichtliche Probleme in den Beziehungen Ungarns zum Westen am Ende des Mittelalters. In: *Westmitteleuropa–Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von Winfried Eberhard, Hans Lemberg, Heinz-Dieter Heimann und Robert Luft. München, 1992. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum Bd. 70.) 165–174. 1.
- A Turul újraindulása elé. *Turul* 65 (1951–1992) 1–3. 1.
- Mátyás király ausztriai kormányzata. *LK* 63 (1992) 111–121. 1.

1993

- Szécsi Dénes bíboros prímás. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára (Tanulmányok)*. Bp. 1993. Szerk. Valter Ilona. (Művészettörténet–Műemlékvédelem II.) 99–108. 1.
- Változások a középkor végi Magyarországon. Bp. 1993. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 2.) 26 1.
- Medieval Archaeology at the Eötvös Loránd University Budapest. (Laszlovszky Józseffel közösen.) In: *The Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990*. Ed. Hans Andersson and Jes Wienberg. Stockholm, 1993. 360–364. 1.
- Szulejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 45–48. 1.
- A szobafűtés kezdetei. Középkor. *História* 15 (1993) 5–6. sz. 9–12. 1.
- Új király, régi „szakértők”. *História* 15 (1993) 7. sz. 6–8. 1.
- Városi szervezetek a középkori Magyarországon. *Honismeret* 21 (1993) 6. sz. 15–19. 1.
- A középkori Magyarország városfejlődése. *Rubicon* 4 (1993) 8–9. sz. 16–20. 1.
- A Gergelylaki Buzlaiak a középkor végén. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Lővei Pál. Bp. 1993. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.) 269–285. 1.
- Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*. Szerk. Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Sopron, 1993. 155–167. 1.
- Csoma József kora és tudományos munkássága. *Szülőföldünk* 20 (1993) 6 72–75. sz.

1994

- Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc, 1994. (Studia Miskolcinsensia 1.) 7–17. 1.
- A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Sz* 128 (1994). 288–319. 1.

Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Pámer Nóra. Bp. 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) 263–291. 1.

Egységes nemesség? (Nemesek és mágnások a középkor végén). *Rubicon* 5 (1994) 4–5. sz. 13–19. 1.

Das ungarische Städtewesen in der Sigismund-Zeit. In: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400*. Hrsg. von Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. 171–178. 1.

26 címszó a következő lexikonban: *Korai magyar történelmi lexikon. (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 76, 82, 130–131, 136, 231, 273, 277–278, 356–357, 370–371, 486, 501–502, 543, 545, 551, 567, 603–604, 628–629, 641–642, 705–706, 716–718, 720–721. 1.

E számunk szerzői

DÁVID GÉZA	a tört. tud. kandidátusa, egy. tanár (ELTE BTK)
KARSAI LÁSZLÓ	a tört. tud. kandidátusa, egy. adjunktus (JATE SZEGED)
KUBINYI ANDRÁS	a tört. tud. doktora, egy. tanár (ELTE BTK)
PÓTÓ JÁNOS	tudományos munkatárs (MTA TTI)
PRAŽAK, RICHARD	a Cseh Köztársaság budapesti nagykövete
RÉTI GYÖRGY	a politikatudomány kandidátusa, a római magyar nagykövetség első titkára
SZÁNTAY ANTAL	tudományos ösztöndíjas (MTA TTI)

egy. = egyetemi

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

JATE = József Attila Tudományegyetem (Szeged)

MTA TTI = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

tört. tud. = történelemtudomány

IIU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Fotókész anyagról a nyomdai kivitelezést végezte:

9321285 AKAPRINT Kft. F. v.: Dr. Héczey Lászlóné

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

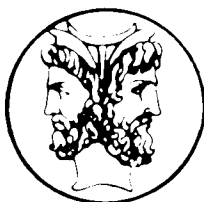
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)

1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdió
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA* Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

94|3.4

JATE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

FODOR PÁL—DÁVID GÉZA
MAGYAR—TÖRÖK
BÉKETÁRGYALÁSOK

TŐKÉCZKI LÁSZLÓ
A MAGYAR FIGYELŐ

BALOGH MARGIT
A KALOT TÖRTÉNETE

ÚJ BETHLEN ISTVÁN
DOKUMENTUMOK MOSZKVÁBÓL

MÁLYUSZ ELEMÉR
A SZERB NEMZETISÉGI KÉRDÉS
TÖRTÉNETÉHEZ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVI. ÉVFOLYAM, 1994. 3–4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), PÓTÓ JÁNOS (olvasószerkesztő),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZAKÁLY FERENC,
SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Fodor Pál–Dávid Géza: Magyar-török béketárgyalások 1512–1514-ben	193
Mályusz Elemér: A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez	227
Tőkéczi László: A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi	239
Balogh Margit: A KALOT története, 1935–1946	283

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Kardos József: ifj. Andrassy Gyula gróf utolsó évei	299
---	-----

Műhely:

Bánki Judit: Brandenburgi Katalin az Erdélyi Fejedelemségben	311
--	-----

DOKUMENTUM

Bessenyei József: Középkori magyar leveleink kiadásához (1541-ig)	327
Györkei Jenő: Új Bethlen István dokumentumok Moszkvából	335

INTÉZETI ÉLET

Ránki György: Javaslat az MTA Történettudományi Intézet tudományos programjára (1986–1990)	351
Glatz Ferenc: Javaslat az MTA Történettudományi Intézet programjához (az 1986–1990-es időszak hátralévő éveire)	356
Glatz Ferenc: Konceptió-javaslat az MTA Történettudományi Intézet 1990/1995. évi munkaprogramjához	361
Glatz Ferenc: Konceptió-javaslat az MTA Történettudományi Intézet 1994/1996. évi munkaprogramjához	369

MAGYAR–TÖRÖK BÉKETÁRGYALÁSOK 1512–1514-BEN

A Mohács előtti magyar–török diplomáciai kapcsolatok történetének egyik bonyolult, máig nem kellően ismert fejezete az 1512–1518 közötti időszakra esik. Ezen belül különösen az 1512–14. évi tárgyalásokról és az állítólagos 1513. évi fegyverszünetről jelentek meg homlokegyenest ellenkező nézetek. Többen úgy vélték, hogy 1513-ban három évre szóló fegyverszünet jött létre a két ország között. Amennyire megítélhető, ez a nézet J. Chr. Engeltől származik, és a nemzetközi szakirodalomban az őt követő J. von Hammer terjesztette el.¹ Hammer álláspontját fogadta el K. M. Setton is, aki a korszak diplomáciatörténetének egyik legnagyobb szabású — és a török vonatkozásokra erősen figyelő — összefoglalását írta.² A mérvadó török feldolgozások — jóllehet több áttételen keresztül — szintén Hammer nyomdokain haladnak, amikor arról írnak, hogy Szelim szultán 1513-ban, keleti politikájával összhangban, három éves fegyverszünetet írt alá a magyarokkal.³

Nem kevesen vannak, akik viszont kételkednek abban, hogy a két hatalom valóban megállapodásra jutott volna 1513-ban. E szerzők aggályait nemcsak az 1512–13. évi tárgyalásokról szóló tudósítások ellentmondásai ébresztették fel (vagy az, hogy a megegyezésről semmiféle okmány nem maradt fenn), hanem mindenekelőtt Bélay Barnabás 1513-ban kezdődő törökországi követségének sorsa. Régóta ismert, hogy Szelim szultán hosszú éveken át visszatartotta a magyar követet, s ebből többen is joggal következtettek arra, hogy ekkoriban valamiféle zavar támadt a török–magyar kapcsolatokban.⁴ Az újabb magyarországi kutatások nem foglaltak hatá-

- 1 *Johann Christian von Engel*: Geschichte des Ungrischen Reichs. Dritter Theil. Zweyte Abteilung. Wien, 1813. 161. *Joseph von Hammer*: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Bd. 1453–1520. Pest, 1828. 390–391.) *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. III. Pesten, 1871², 309. (Horváth eléggé homályosan fogalmaz; lehet, hogy a békekötést 1514-re tette?) Hasonlóképpen kétértelmű: *Márki Sándor*: Magyar parasztháború 1514-ben. Hadtörténelmi Közlemények [a továbbiakban: HK] 15 (1914) 399–400.
- 2 *Kenneth M. Setton*: The Papacy and the Levant (1204–1571). III. The Sixteenth Century to the Reign of Julius III. Philadelphia, 1984. 163.
- 3 *Selâhattin Tansel*: Yavuz Sultan Selim. Ankara, 1969. 222. *Tansel* közvetlen forrása *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Zweiter Theil, 1453–1574. Gotha, 1854. 577.
- 4 *Szalay László*: Magyarország története. III. Lipcse, 1853. 476.: egy „1513. július 10-én lefolyt [lejárt?] fegyverszünet”-ről beszél. *Meszics Mátyás*: A horvátok a XV-ik század végével és a XVI-ik század elején. In: *Margalits Ede*: Horvát történelmi

rozottan állást a kérdésben: sem teljességgel elvetni, sem kétségkívül meg erősíteni nem tudták a fegyverszünet létrejöttét.⁵

A fegyverszünet körüli bizonytalanság egyik fő oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy nem kaptak elegendő figyelmet azok a régóta rendelkezésre álló források, amelyek lehetővé teszik Bélay követségének és a török-magyar tárgyalások menetének nyomon követését. Részben ez indított bennünket arra, hogy ebben a tanulmányban megpróbáljuk összefoglalni az 1512-14. évi török-magyar diplomáciai érintkezések történetét. A döntő lökést azonban az adta, hogy kezünkbe került három eddig ismeretlen levél, amelyek a tárgyalások sűrűjébe vezetnek be bennünket. Mindhárom levél uralkodótól származik: az elsőt II. Ulászló király nevében küldték a Portán tárgyaló magyar követnek, Raguzai Félixnek, a másodikat I. Miksa német-római császár írta I. Szelim szultánnak, a harmadikat pedig Szelim küldte Ulászlónak. A dolog ironiája, hogy mindhárom iromány az ellenfél nyelvén maradt ránk: Ulászló és Miksa levele török, Szelimé pedig latin fordításban. Mielőtt azonban ezekre, illetve tárgyunkra rátérnénk, röviden át kell tekintenünk a megelőző időszak török-magyar kapcsolatait és a korabeli nemzetközi helyzetet, hiszen ezek nagymértékben meghatározták a tárgyaló felek politikai magatartását és mozgásterét.

I.

Azóta, hogy Mátyás király és II. Bajezid szultán 1483-ban békét kötött egymással, a két állam — rövid, néhány éves időszakokat leszámítva — hivatalosan békeviszonyban élt. A béke- vagy fegyverszüneti szerződéseket (valójában inkább az utóbbiakról volt szó, amint azt a korabeli *treuga* vagy *treuga pacis* kifejezések mutatják) rendszerint még idejekorán, a lejárát előtt megújították, de ha ez nem sikerült, akkor sem sokáig váratott magára az újabb egyezmény aláírása. A szerződések eleinte általában három évre szóltak, de 1503-ban a szultán és a király már hét évre terjesztette ki a két ország közötti békét. Amikor utóbb ez az egyezmény is lejárt, egy átmeneti, egy évre szóló fegyverszünet után, 1511-ben újabb öt évre meghosszabbították a fegyverszünet hatályát.⁶

repertórium. II. Bp. 1902. 499.: csak egy 1513. nyarán létrejött 4 hónapos fegyverszünetről ír. *Nicolae Jorga*: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. (bis 1538). Gotha, 1909. 320-321.: fontos, a magyar történettudományban többnyire figyelmen kívül hagyott adatokat hoz, de előadása hézagos és sokszor összefüggéstelen. *Franz Babinger*: Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. In: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. II. München, 1966. 210.: a magyar követek útja eredménytelen maradt. *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. 74. skk: Bélay követségének részleges leírása, anélkül, hogy a valódi problémákat érintené.

5 *Barta Gábor—Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 30-31., 305. *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1978. (Gyorsuló idő) 102-105.

6 A Mátyás-korabeli török-magyar kapcsolatok újabb összefoglalása: *Fenyvesi László*: Magyar-török diplomáciai kapcsolatok Mátyás király haláláig. HK 103 (1990) 74-98. A Bajezid és Ulászló uralkodása alatti kapcsolatokra ld. *Sydney Nettleton Fisher*: The

A béke- vagy fegyverszüneti állapot dacára a harcok sohasem szüneteltek. A török-magyar küzdelmeknek ezt a szakaszát Szakály Ferenc találoan az „állóháború” korának nevezte, amelyben a mérközés nem a két ország főerői, hanem határvédelmi egységei és szervezetei között folyt.⁷ Ebben a furcsa háborúban egyre inkább Magyarország húzta a rövidebbet, mert mind kevésbé bírta el a folyamatos hadakozás gazdasági terheit. A századforduló körüli évtizedekben a Mátyás idején kialakított ütköző övezetek jelentős része török kézre került, s a határvidéki bégek lépésről lépésre hatoltak előre Horvátországban, Dalmáciában és Boszniában. Magyarország — sokkal inkább, mint eddigi történetében bármikor — külső segítségre szorult, mégpedig olyan időszakban, amikor a külső segítség kilátásai rohamosan romlottak.

Az európai politikát a felszínen a törökellenes jelszavak és tervezgetések jellemezték, a mélyben azonban már azok az erők munkáltak, amelyeket a következő századokban nemzeti vagy államérdeknek fognak nevezni.⁸ A századforduló körüli évtizedekben az európai nagyhatalmak zöme az itáliai terjeszkedéssel és az ottani területi osztozkodással volt elfoglalva, s ennek érdekében sorra kötötték színlag törökellenes, valójában egymás kiszorítására irányuló szövetségeiket. Az egyik legjelentősebbet 1508. december 10-én kovácsolta össze I. Miksa német-római császár, XII. Lajos francia és Ferdinánd spanyol király, akikhez a következő év márciusában II. Gyula pápa is csatlakozott. A szövetségesek természetesen a török veszélyre hivatkoztak, de ennek elhárításához mindenképp Velence „uralomvágyának” (*dominandi libido*) megtörését tartották szükségesnek. A szövetség azonban hamarosan bomlásnak indult, s az egyházfő 1511. október 4-én már korábbi fegyvertársai: Lajos és Miksa ellen hirdetett Szent Szövetséget Velencével, Angliával és Spanyolországgal. 1512 novemberében a pápát újfent Miksa oldalán találjuk, így hát természetes, hogy Velence a következő év tavaszán korábbi legfőbb ellenségével, Franciaországgal lépett szövetségre, noha előzőleg egy évig fegyverszünetben állott Miksával.⁹ Ebben a kiszámíthatatlan körforgásban a török elleni fellépés komolyan soha nem jött szóba, még akkor sem, ha Gyula pápa 1511. december 3-i bullájában új keresztes háborút helyezett kilátásba.¹⁰

Sőt, rosszabb történt: a harcoló felek időnként már magához a szultánhoz fordultak segítségért. A sokfelől szorongatott Velence éveken keresztül kacérkodott török segédcsapatok szerződésének gondolatával, sőt, mint látni

Foreign Relations of Turkey 1481-1512. Urbana, 1948. *Kosáry D.*: i. m. *Selâhattin Tansel*: Sultan II. Bâyezid'in siyasi hayatı. Istanbul, 1966.

7 *Szakály Ferenc*: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 43. skk. Ld. még *Uő.*: The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Ed. by János M. Bak—Béla K. Király. Brooklyn, 1982. 141-158. és *András Kubinyi*: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagellonian Period. In: i. m. 159-178.

8 *Vö. Carol Göllner*: Zur Problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 13 (1975) 97-115.

9 *K. M. Setton*: i. m. III. 51-160.

10 I. m. 110.

fogjuk, 1513-14-ben Szelim szultántól kért fegyveres támogatást. Hasonlóképpen járt el 1510-ben Miksa császár: ő arra bízta az oszmán uralkodót, hogy Velence nyugati lekötöttségét kihasználva foglalja el annak „tengerentúli” birtokait, hiszen úgymond a Köztársaság folyton törökellenes hadjáratra buzdítja a keresztény fejedelmeket.¹¹ Hiába teregette ki az ügyes velencei diplomácia Miksa kísérletét, s lett az ügyből európai botrány, a politikai tendencián ez mit sem változtatott; az Oszmán Birodalom lassanként az európai politikai rendszer állandó szereplőjévé vált, amellyel már nem kizárólag gyűlölt, legyőzendő ellenségként, hanem potenciális szövetségesként is számoltak. Ez volt az első súlyos fejlemény Magyarországra nézve.

A másik, Magyarország szempontjából talán még kedvezőtlenebb változást a velencei és a lengyel politika fordulata idézte elő. A 15. század végéig a törökkel szemben mindkét hatalom határozott magatartást tanúsított, s ha érdekei úgy kívánták, kész volt azokat fegyveres erővel megvédeni. A legutóbbi összecsapásokban azonban mind Lengyelország (1496-98), mind Velence (1499-1503) vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól, s ez arra készítette a két országot, hogy a továbbiakban jóval óvatosabb politikát folytassanak.¹² Miután Velence és Lengyelország vezetői azt is megtanulták, hogy a török elleni harcukhoz keresztény oldalról számottevő segítséget nem remélhetnek, minden erejükkel arra törekedtek, hogy békés viszonyt tartsanak fenn az Oszmán Birodalommal. Ezek a megfontolások vezették őket akkor is, amikor rendre elutasítóan vagy kitérően válaszoltak a török elleni harcra buzdító pápai felhívásokra. Lengyelország erejét ezenkívül egyre nagyobb mértékben kötötte le az orosz terjeszkedés, valamint az országot gyűrűbe fogó Habsburg-német lovagrend-orosz koalíció mind agresszívebb fellépése.¹³ A lengyel királyi udvar ugyan éppen az 1500-as évek elején kezdte erőteljesen propagálni a királyság „antemurale” szerepét, de valójában lassanként Magyarország maradt az egyetlen valamirevaló hatalom, amelyik némi joggal tekinthette magát a „kereszténység védőbástyájának”.¹⁴ Bár Magyarország a török ügyekben időnként jelentős diplomáciai támogatást kapott Velencétől és Lengyelországtól (sőt, az előbbitől némi pénzt is a közös dalmáciai védelemre), nagy török támadás esetén aligha számíthatott volna tényleges segítségükre.

-
- 11 *Franz Babinger*: Kaiser Maximilians I. „geheime Praktiken” mit den Osmanen (1510-11). In: Aufsätze und Abhandlungen i. m. I. München, 1962. 270-296. *K. M. Setton*: i. m. III. 61., 71., 88-90.
 - 12 *Dabrowski János*: Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukunich Imre. Bp. 1926. 132. skk., főleg 136-138. *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Bp. 1975. 96-98. *Kosáry D.*: i. m. 18. skk., 29. skk. *K. M. Setton*: i. m. III. 2. skk., 45., 156-157. *Palmyra Brunmet*: The Transformation of Venetian Diplomatic Policy Prior to the Conquest of Cairo (1503-1517). In: Studies on Ottoman Diplomatic History. Ed. by *Sinan Kunalalp*. Istanbul, 1987. 11-26.
 - 13 *Marian Biskup*: Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 26 (1978) főleg 171., 173-178.
 - 14 *Vö. Hopp Lajos*: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és reformáció 20.) 44-62.

A harmadik baljóslatú fejlemény az volt, hogy az Oszmán Birodalom láthatólag kezdte kiismerni és a maga javára kiaknázni a keresztény hatalmak közötti adáz vetélkedést. Nagyjából a 15. század utolsó harmadáig a törökök az európai politikai rendszerhez csak áttételesen: a velük közvetlen háborús vagy kereskedelmi kapcsolatban álló itáliai városállamok, Magyarország és Lengyelország révén illeszkedtek. Ezek a közvetítők, így Magyarország is, rendszerint az egész kereszténység nevében háborúztak vagy léptek egyezsége az Oszmán Birodalommal, s ez magyarázza, hogy a magyar-török fegyverszüneti egyezményekben szinte minden számottevő európai országot belefoglaltak. Az 1480-as évektől kezdve azonban az iztambuli udvar egyre több állammal létesített kétoldalú kapcsolatokat. Ekkor tájt jelentek meg az első török követek Franciaországban;¹⁵ 1495-ben a moszkvai nagyfejedelemmel,¹⁶ 1496-97-ben Miksával (akkor még német-római király) történt meg az első közvetlen kapcsolatfelvétel.¹⁷ Ekkoriban már a Porta egy sor itáliai hatalommal (köztük a pápasággal) állt beszélő vagy szerződéses viszonyban.¹⁸ Az európai államok és az Oszmán Birodalom kölcsönös érdekeltsége oda vezetett, hogy a korábbi közvetítők szerepe csökkent, s ezzel egyenes arányban nőtt a Porta mozgásteret velük szemben. Ez a folyamat jól nyomon követhető a török-magyar viszonyban is. A szultán már az 1480-as évek második felének tárgyalásain megkísérelte keresztülvinni, hogy a moldvai és a havaselvei fejedelemségek, melyeket mindkét fél saját hűbérnek tekintett, ne kerüljenek bele a szerződésekkbe.¹⁹ Az 1503. évi fegyverszünetet II. Bajezid csak úgy volt hajlandó ratifikálni, hogy a két oláh fejedelmet kihagyták belőle.²⁰ Az 1510-es évek tárgyalásai még határozottabban mutatták meg a szultáni udvarnak azt a törekvését, hogy Magyarországot leválassza a keresztény államok közösségéről, s így, bilaterális kapcsolatok keretében, könnyebben rákényszerítse saját elképzeléseit. A magyar kormány láthatólag tisztában volt az elszigetelődés és a növekvő kiszolgáltatottság veszélyeivel, de tenni ellene keveset tudott; főként azért, mert Velence, amelyen ebben az ügyben sok múlott, saját jól felfogott érdekében kész volt ejteni a közös képviselőt és belemenni török

15 *Nicolas Vatin*: A propos du voyage en France du Huseyn, ambassadeur de Bajazet II auprès de Louis XI (1483). *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984) 35-44. *Uő.*: Une tentative manquée d'ouverture diplomatique: la lettre de créance d'un envoyé de Bajazet II auprès de Louis XI (1483). In: *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France*. Publiées par H. Batu et J.-L. Bacqué-Grammont. Istanbul—Paris, 1986. 1-13. *Uő.*: La traduction ottomane d'une lettre de Charles VIII de France (1486). *Turcica* 15 (1983) 219-230. *Uő.*: Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483-1495). *Turcica* 19 (1987) 29-49.

16 *J. von Hammer*: GOR II. 312-313.

17 *Johann Gröblacher*: König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bajezid II. In: *Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag*. Hrg. von A. Novotny—O. Pickl. Graz, 1973. 73-80.

18 *J. von Hammer*: GOR II. 314. *K. M. Setton*: i. m. II. *The Fifteenth Century*. Philadelphia, 1978. 418. skk.

19 *György Hazai*: Urkunde des Friedensvertrages zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488. In: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung* (Steinitz-Festschrift). Berlin, 1965. 141-145., Taf. 4-5. *Fenyvesi L.*: i. m. 93.

20 *Ld.* a 22. jegyzetet.

kapcsolatainak kétoldalú szabályozásába. A szultán kívánságára már 1502-ben gyorsan lemondott arról, hogy az előkészületben lévő békeszerződés hatályát automatikusan kiterjesszék Magyarországra, s ezért kellett utóbb Ulászlónak külön egyezményt kötnie.²¹

A magyar királyi udvar mindazonáltal töretlenül próbálkozott azzal, hogy a maga részéről minél több keresztény uralkodót vonjon be a törökkel kötött szerződésekbe. 1503-ban sikerült elfogadtatnia a szultánnal, hogy ha a pápa, a római, a francia, a spanyol, az angol, a lengyel és a portugál király, továbbá Velence, egész Itália, Nápoly, Szicília, a rodoszi nagymester és a chioszi genovaiak közül bárki egy éven belül „pecsétes levelet” és követet küld hozzá, az csatlakozhat a szerződő felekhez.²² A felhívást a jelek szerint nem követte nagy tömeg a szultán fővárosában. Ha eltekintünk Velencétől és Lengyelországtól, amelyek létrehozták a maguk önálló fegyverszünetét, úgy tűnik, egyedül Miksa király élt a lehetőséggel, aki Isztambulba érkező követe útján 1504 őszen jelentette be csatlakozását a magyarok békéjéhez.²³

II.

Hét évvel később, az egyezmény lejártakor, a magyar vezetők ismét a korábbi dilemma elé kerültek. Helyzetüket nehezítette, hogy ezúttal a kereszténység cambrai-i ligába tömörült vezetői: a pápa, XII. Lajos és I. Miksa nemhogy kapcsolódni kívántak volna a magyarok béketárgyalásaihoz, hanem kifejezetten lebeszéltek a magyar királyt arról, hogy megegyezzen a törökkel.²⁴ Ulászló és tanácsosai ezért egyelőre elhalasztották a végleges

- 21 S. N. Fisher: i. m. 87-88. Kosáry D.: i. m. 93. Az olyan támogatókból pedig, mint VIII. Henrik angol király, aki 1502-ben kínált szövetséget Ulászlónak és Sándor lengyel királynak, Magyarországnak semmi haszna nem származott. Ld. E. Kovács Péter: Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből. Levéltári Szemle 41 (1991) 49-61. A velencei-török szerződés legújabb kiadása: Mahmut H. Şakiroğlu: 1503 tarihli Türk-Venedik anlaşması. In: VIII. Türk Tarih Kongresi. III. Ankara, 1983. 1559-1569., 479-484. Faks.
- 22 A szerződés okmánya többféle változatban maradt fenn. Egy 1503. február 22-i, hiányos, latin nyelvű szöveget adott ki Thallóczy Lajos—Horváth Sándor: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 4. Jajcza (bánság, vár és város) története 1450-1527. Bp. 1915. (Monumenta Hungariae Historica - a továbbiakban: MHH -, Diplomataria 40.) 167-170. Az 1503. augusztus 20-án, Budán kelt teljes, latin nyelvű szöveg: Joseph von Hammer—Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. Graz, 1963. (Neudruck) 616-620. A Bajezid által jóváhagyott, és az oláh vajdákat nem említő török változat, melyet 1503. november 4-én vagy 5-én írtak le: Tayyib Gökbilgin: Korvin Matthias (Mátyás) in Bayezid II.e mektupları tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı-Macar muahedesinin Türkçe metni. Belleten 12 (1958) 85-88. sz. III-XI. tábla.
- 23 Hermann Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. III. München, 1977. 162., 309., 424. és IV. München, 1981. 221. Johann Gröblacher: König Maximilians zweite Gesandtschaft zu Sultan Bayezid II. (1504/1505). In: Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. Hrg. von W. Höflechner—H. J. Melzer—O. Pickl. Graz, 1983. 159-169.
- 24 Margalits E.: i. m. 495. S. N. Fisher: i. m. 100. H. Wiesflecker: i. m. IV. 225. Stanislaus Gorski: Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi ... Acta Tomiciana. I-II. Posnaniae, 1852. 181. N° CCXXXII. Kosáry D.: i. m. 101. A ligához ld. még K. M. Setton: i. m. III. 51. skk. és Fraknói

döntést, s 1510 augusztusában a lengyel királlyal közösen csupán egy évre hosszabbították meg a fegyverszünetet Isztambullal (ez illetéknéppen 1511. augusztus 1-ig maradt érvényben).²⁵ Egy év elteltével az európai helyzet alaposan megváltozott, így már semmi sem akadályozta a Jagelló testvéreket abban, hogy 1511 nyarán hosszabb fegyverszünet ajánlatával útnak indítsák követeiket az Oszmán Birodalomba. A magyar és a lengyel küldött együtt tette meg a Drinápolyba (Edimébe) vezető utat, és a tárgyalásokon összehangoltan, teljes egyetértésben járt el. A békét valószínűleg azonos feltételekkel, mégis különböző időtartamra kötötték meg: Zsigmond tíz, Ulászló öt évben egyezett meg a szultánnal.²⁶ Ebben a két ország eltérő érdekei és elképzelései nyilvánultak meg. Zsigmond király már korábban többször megírta Ulászlónak, hogy országát a német lovagok, az oroszok és a tatárok állandóan fenyegetik, ezért arra kell törekednie, hogy legalább a török felől biztosítsa magát. Ezt úgy érheti el, ha jó viszonyt tart fenn a szultánnal, és minél hosszabb békét szerez tőle. Tekintettel a keresztény fejedelmek közti viszályokra, azt ajánlotta Ulászlónak, hogy ő is legalább tíz vagy tizenkét évre szóló békére törekedjék.²⁷ A magyarok viszont, akik naponta szenvedték el a török támadásokat és váltig reménykedtek a keresztény összefogás közeli létrejöttében, nem akarták túl hosszú időre megkötni a kezüket, s ezért az öt évet célszerűbbnek tartották a Zsigmond által javasolt tíz esztendőnél. Bár Zsigmond, mint mindig, ekkor is hangoztatta, hogy a török kérdésben Ulászló álláspontját tartja irányadónak, ezúttal nem adta be a derekát, és saját érdekei szerint döntött.

Mindkét király követe 1512 márciusában érkezett haza a fegyverszüneti okmányokkal.²⁸ Ulászló és Zsigmond gondjai azonban mégsem enyhültek. Amennyire hézagoss forrásainkból megítélhető, a magyar király az eddigiéknél is jobban magára maradt, hiszen a szultán Lengyelországon kívül valószínűleg csak Velencét (esetleg még a pápát) engedte belevenni a szerződésbe. Erre utal, hogy amikor Miksa 1511 végén kísérletet tett a csat-

Vilmos: Magyarország és a cambrai liga, 1509-1511. Századok 16 (1882) 177-201., 366-387., 705-727., 793-811.

25 *Kosáry D.* dilemmája, hogy a fegyverszünet 6 óra vagy 1 évre szól-e (i. m. 101., 191: 171. jegyzet) az Acta Tomiciana I. 195-196. N° CCXLV. alapján eldönthető, vagyis biztosan 1 évre kötötték meg. A megegyezés dátuma: 1510. augusztus 6. (*Margalits E.*: i. m. 495.).

26 *Kosáry D.*: i. m. 102. *N. Jorga*: GOR II. 318. Az egyezményről elsőként P. Pasqualigo, a Velencei Köztársaság budai követe adott hírt 1511. szeptember 16-án, vagyis valószínű, hogy a magyar király már augusztusban letette rá az esküt (vö. *Simeon Ljubić*: Commissiones et relationes Venetae. Tomus I. Annorum 1433-1517. Zagrabiae, 1876. [Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Volumen sextum, 2.] 127.). A szakirodalom mégis az októberi dátumot fogadja el, mert csak Pasqualigo október 22-i jelentését veszi figyelembe. Ez utóbbit ld. *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. II. 1501-1515. Történelmi Tár 24 (1877) 220. *S. N. Fisher* ugyanakkor 1511-12 telére teszi a egyezmény megszületését, annyiban jogosan, hogy a szultán valószínűleg csak ekkor adta rá áldását (i. m. 100.) A követek visszaérkezésének időpontja támogatja Fisher álláspontját.

27 Acta Tomiciana I. 160. N° CCV.; 181. N° CCXXXII.; 195-196. N° CCXLV.; vö. 200. N° CCLVII-ei.

28 *S. Ljubić*: i. m. 129. Acta Tomiciana II. 52-53. N° XLIV. *Margalits E.*: i. m. 509.

lakozásra, udvarias formában bár, de határozott elutasításban részesült.²⁹ Míg azonban ez a fejlemény inkább csak a jövőbeni veszélyeket vetítette előre, az Oszmán Birodalomban 1511-től elmélyülő belső válság egyre komolyabb fejfájást okozott Ulászlónak és Zsigmondnak. A két király már évek óta tudott Bajezid gyengélkedéséről és a szultánfiak hatalmi marakodásáról, de 1511 tavaszától különösen aggasztó hírek érkeztek hozzájuk. Miután nemcsak a trónra áhító hercegek, hanem a lakosság siita befolyás alatt álló része is fegyvert fogott, nem tudhatták, hogy a szultán, akivel meg egyezésre jutottak, mennyire lesz ura a helyzetnek, s hogy mit ér valójában az általa aláírt fegyverszünet. A két király főleg „Szelimbeg”-től, vagyis a későbbi Szelim szultántól tartott, mert úgy vélték, hogy amennyiben nem tudja megragadni a hatalmat, krími és ruméliai támaszpontjairól az ő országaikat fogja megtámadni.³⁰ A lengyel királyt nagyon aggasztotta a moldvai vajda helyzete is, ezért arra kérte Ulászlót, hogy küldjön hozzá követeket, és próbálja meg eltéríteni attól, hogy szövetséget kössön a tatárokkal és Szelimmal.³¹

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy 1512 elején a két király megkapta II. Gyula pápa levelét, amelyben az egyházfő — fentebb már említett — 1511 decemberi bullájának szellemében „az álnok törökök elleni gyors és leghatalmasabb” háborúra biztatta a fejedelmeket, és ennek előkészítésére meghívta őket az 1512. április 19-re kitűzött lateráni zsinatra.³² Ulászlótól nem volt idegen a gondolat, hogy a törökországi zavarokat valamiképpen kihasználja. Már évekkorábban, amikor először kapott hírt Bajezid betegeskedéséről és a fiai közti viszálykodásról, azzal fordult Zsigmondhoz, hogy támadják meg a törököt, amitől ő elvesztett területeinek visszaszerzését remélte. A lengyel király válasza a szokásos óvatosság jegyében fogant, és igencsak bölcs tanácsokat tartalmazott. Először is nyíltan megmondta, hogy háborúban állván szinte minden szomszédjával, a maga részéről nem segíthet. Rámutatott, hogy az Oszmán Birodalom a belső megrázkódtatást hamar ki fogja heverni, mert az irányító apparátusnak ez az érdeke, ezért a legnagyobb megfontolatlanúság volna erővel fellépni ellene. Őva intette fivérét, nehogy bármit is készpénznek vegyen a pápa vagy a császár ígéreteiből, mert a keresztes hadjárat „soha nem fog megvalósulni”, s ha mégis hitelt ad nekik, a legnagyobb veszélybe sodorhatja országát. Jobban teszi, ha hozzáfog a véghelyek megerősítéséhez, fegyverszünetet köt a törökkel, s vár addig, míg valami igazán jó alkalom kínálkozik.³³

Végigtekintve Ulászló és Zsigmond 1512-ben és 1513 első felében folytatott levelezésén, megállapítható, hogy a két király továbbra is az itt vázolt elképzelések mentén politizált. A török kérdésben azonban ekkoriban vitat-

29 H. Wiesflecker: i. m. IV. 225.

30 Acta Tomiciana II. 52. N° XLIII. Zsigmond Ulászlónak, 1512. március 22. 59-60. N° XLVI. Ulászló Zsigmondnak, 1512. április 19. Vö. Szalay L.: i. m. III. 472.

31 Acta Tomiciana II. 52-53. N° XLIV. Zsigmond utasítása Tomicki Péternek, 1512. március.

32 Acta Tomiciana II. 1. N° I.; 40. N° XXIX. A pápa Zsigmondnak, 1512. február 24. Vö. K. M. Setton: i. m. III. 95., 100.

33 Acta Tomiciana II. 139. N° CXLIII. és 145. N° CXLIV. Mindkét szöveg kelet nélküli. Az Ulászló fia, Lajos koronázására vonatkozó híradások miatt 1508/09-nél későbbiek nem lehetnek.

hatatlanul Ulászló szava döntött, ő pedig egy ideig a fegyverszüneti tapogatózások közepette nem vetette el a támadó háború gondolatát sem. A magyar király elképzelései kezdetben nem tűntek irreálisnak, hiszen 1511 májusában a rodoszi johannita lovagok nagymestere is úgy értékelte az Oszmán Birodalomban kialakult helyzetet, hogy az egyenesen kívánatosná teszi egy keresztény támadás megindítását.³⁴

III.

A cselekvéshez persze mindenekelőtt megbízható információkra volt szükség, ezért Ulászló 1512 tavaszán elhatározta, hogy a törökországi helyzet tisztázására újabb követséget meneszt Isztambulba. Ehhez jó ürügyet szolgáltatott, hogy a király módfelett elégedetlen volt a korábbi követe (Horvát János vagy György) által hazahozott fegyverszüneti egyezmény szövegével. Ebben ugyanis nem említették meg név szerint Horvátországot, s ezt kihasználva a törökök már 1512 elejétől zaklatni kezdték az ottani végeket. Sőt, a friss egyezményt megszegve Jajcát és Szlavóniát támadták, emberek és állatok sokaságát hurcolták el.³⁵ Ulászló ezenkívül sérelmezte, hogy a tavalyi megállapodás ellenére a törökök hibájából jottányit sem jutottak előre a határviták rendezésében.³⁶ A követküldést tehát hivatalosan azzal indokolta, hogy a szerződésben figyelmenlenségből elkövetett hibákat ki kell javítani, a szultántól új eskülevelet kell kérni, és a „paktumot a korábbi [értsd: eredeti] formába kell önteni”.³⁷ A király a közkeletű vélekedéssel szemben nem Tomori Pált, hanem Raguzai Félixet választotta ki követnek, aki valamikor május közepén indulhatott el.³⁸ Ulászlónak Zsigmond királyhoz írott 1512. augusztus 29-i és szeptember 14-i leveleiből tudjuk, hogy Raguzai feladatai valójában a következők voltak: Amennyiben a hatalmat Bajezid birtokolja, tárgyalja újra a fegyverszünetet. Ha a trónon Szelimet találja, vegye fel vele a kapcsolatot, de csak a saját nevében. Mondja azt, hogy ő még a régi uralkodóhoz jött, ezért nincs felhatalmazása, de érzékeltesse, hogy ha Szelim követet küld Magyarországra, akkor bizonyára könnyen elérhető lesz a fegyverszünet és a béke. Ulászló, mint írja, ezzel az utasítással időt akart nyerni, hogy megvárhassa, mire jut az új szultán a testvéreivel, s közben a lengyel királlyal egyeztetve eldönthesse, mi a jobb: „a béke vagy a háború vállalása”.³⁹ Ulászló tehát továbbra sem zárta ki a konfrontáció lehetőségét, de még a békekötést is presztízsszempontokhoz

34 *K. M. Setton*: i. m. III. 99-100.

35 *S. Ljubić*: i. m. 129., 131. *Margalits E.*: i. m. 509.

36 *Szalay L.*: i. m. III. 472.

37 *S. Ljubić*: i. m. 129. *Acta Tomiciana* II. 111. N° CVIII. Szelim levele Ulászlóhoz, 1512. július 21.

38 Tomori küldetéséről (téves velencei híradások alapján) *Fraknoi Vilmos* írt először: Tomori Pál élete. Századok 15 (1881) 300-301., majd 744-746. Ezt azután a későbbi szakirodalom általában kritika nélkül átvette. Pedig *Ljubić* (i. m. 129.) és *Acta Tomiciana* II. 111. N° CVIII. alapján vitán felül áll, hogy a megbízatást Raguzai kaptá és hajtotta végre. *Meszicsnél* (*Margalits E.*: i. m. 509.) helyesen Raguzai szerepel.

39 *Acta Tomiciana* II. 126-129. N° CXXV-CXXVI. A második levelet részletesen ismerteti *Fraknoi V.*: i. m. 744-745.

kötötte: azt akarta elérni, hogy formailag ne ő, hanem az oszmán uralkodó kérje a békét.

Mire a magyar követ az oszmán fővárosba ért, az első változat lekerült a napirendről. Április 24-én Szelim lemondatta apját, aki június 10-én, útban a „nyugdíjas” évekre kiszemelt Dimotikába, mérgezés következtében meghalt.⁴⁰ A magyar követ ekkor — saját beszámolója szerint — két-három nap távolságra járt Isztambultól. Az új oszmán vezetés örömmel fogadta Raguzait, ám lelkesedése csakhamar lelohadt, mert a követ, tartva magát utasításához, elhárította tárgyalópartnerei sürgetését, hogy királya nevében Szelimmel is erősítse meg a Bajeziddel aláírt fegyverszünetet. Erre akkor sem volt hajlandó, amikor a szultán kihallgatáson fogadta. Szelim Raguzai értésére adta, hogy egyelőre kész betartani a békét, de ragaszkodik ahhoz, hogy annak újratárgyalására (és feltehetőleg aláírására) Isztambulban kerüljön sor. A szultán végül mind szóban, mind 1512. július 21-én kelt levelében azt üzenté Ulászlónak, hogy a békeszerződéssel kapcsolatos észrevételeit megértette, méltányolja a magyar király békés magatartását, és a maga részéről kész a jó viszony fenntartására. Elvárja azonban, hogy Ulászló küldjön újabb követet, immár megfelelő felhatalmazással. Kijelentette, hogy a követ megérkezéséig szigorú fegyvernyugvást rendelt el a végeken. Ulászló kérését, hogy küldje el követét Budára, nem teljesítheti, mert már korábban útnak indított egyet.⁴¹

Szelim teljes joggal hivatkozott arra, hogy az első lépést ő tette meg a keresztény hatalmak felé. 1512. június 20-án Velencében, június első hetében pedig Budán és Krakkóban jelent meg egy-egy küldötte (a három „nunciust” Szemiznek, Iszkendernek és Mehmednek hívták).⁴² A Budára igyekvő Iszkender és az Isztambulba tartó Raguzai tehát nagyjából egy időben kelt útra, de nyilvánvalóan elkerülték egymást. Szelim mindhárom embere ugyanazt az üzenetet vitte magával. Uruk nevében bejelentették Szelim trónralépését, nagy nyomatékkal említve, hogy erre még apja, Bajezid életében és az ő jóváhagyásával került sor. Szelim ezzel akarta elejét venni, hogy az európai fejedelmek trónbitorlónak tekintsék, s aszerint bánjanak vele. A követek mindhárom ország vezetőit biztosították, hogy az új padisah fenn akarja tartani velük az atya által kialakított békés viszonyt és „barátságot”.⁴³

Ezzel a követküldéssel Szelim kétségtelenül némi előnyre tett szert abban a diplomáciai játszmában, amelynek tétje nem egyszerűen az volt, hogy kinek a „kegyéből” hosszabítyják meg a békét, hanem az, hogy egyáltalán fennmarad-e a béke. A követküldés sora — az elemi udvariasság szabályai szerint — most Ulászlón és Zsigmondon (s persze Velencén) volt, de a

40 Ez Bajezid halálának legvalószínűbb dátuma. Ld. *Ismail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı tarihi. II. Ankara, 1975². 245-246. A többire ld. *K. M. Setton*: i. m. III. 127.

41 *Acta Tomiciana* II. 127-129. N° CXXVI. Ulászló Zsigmondnak, 1512. szeptember 14. 111. N° CVIII. Szelim Ulászlónak, 1512. július 21.

42 *J. von Hammer*: GOR II. 389. *K. M. Setton*: i. m. III. 127-128. *Wenzel G.*: i. m. II. 227. Pasqualigo július 6-i jelentése Budáról. Ugyanez: *S. Ljubici*: i. m. 131. *Acta Tomiciana* II. 105. N° XCIX. Zsigmond Ulászlónak, 1512. július 9. 111. N° CVIII. Szelim Ulászlónak, 1512. július 21. 107. N° CII. Zsigmond Szelimnek, 1512. július. 18.

43 Ld. az előző két jegyzetben hivatkozott helyeket, továbbá *Acta Tomiciana* II. 107-108. N° CIII. Zsigmond Ulászlónak, 1512. július vége.

keresztény szomszédok nem siették el a választ. Zsigmond és Ulászló levelezéséből úgy tűnik, hogy a két király eleinte kissé túlbecsülte Szelim nehézségeit. Kémjelentések — majd később Raguzai beszámolója — alapján úgy vélték, Szelim könnyen alulmaradhat Ahmeddel szemben, békeajánlatait pedig részben nehéz helyzetével magyarázták, részben nem érezték őszintének. Attól tartottak, hogy ha mégis „megizmosodik a hatalomban”, azon mód ellenük fog támadni. Ezért némi tétovázás után a török követeket azzal a semmitmondó válasszal küldték haza, hogy Szelim barátságára „barátsággal és jószomszédsággal” fognak felelni, de aztán nem küldtek követeket sem a béke megerősítésére, sem azért, hogy gratuláljanak a szultánnak trónralépéséhez (bár ez utóbbit egy ideig fontolgatták).⁴⁴ A nem éppen barátságos és Szelimet mélyen sértő viselkedés háttérében az állhatott, hogy augusztus-szeptember folyamán Ulászló ismét a katonai megoldás gondolatával foglalkozott. Zsigmond leveleiből tudjuk, hogy ekkoriban gyakran bízatta őt törökellenes hadjáratra, amelyről mind Magyarországon, mind Lengyelországban hosszas tanácskozások folytak.⁴⁵ Zsigmond persze, szokásos óvatosságával, már a nyáron megpendítette, hogy a bizalmatlanság ellenére talán helyesebb lenne kiegyezni a szultánnal.⁴⁶ Ez azonban éppen úgy elmaradt, mint a tervezett támadás, közben pedig Szelim türelme elfogyott.

Az oszmán uralkodó 1512. július 29-én, néhány nappal azután, hogy elbocsátotta Raguzait, átkelt Anatóliába, hogy végleg leszámoljon trónra áhítózo fivéreivel. Ahmed, a fő vetélytárs, azonban egyelőre jól tartotta magát, ezért a szultánnak sürgőssé vált a nyugati határok biztosítása. Mivel a régóta várt keresztény követek csak nem akartak megérkezni, elhatározta, hogy fegyverrel kényszeríti béke kérésére a vonakodó magyarokat, akik a legfőbb veszélyt jelenthették számára. Október elején a határvidéki oszmán csapatok — nyilvánvalóan az uralkodó utasítására — heves támadásokba kezdtek. Bár a szendrői bég hadát október 12-én az illadiai csatában szétverték Báthory István temesi ispán csapatai, a boszniai bég óriási sikert ért el: október közepe táján elfoglalta az egész szrebernikai bányságot. 1463 óta ez volt a legjelentősebb török területi nyereség Magyarországgal szemben.⁴⁷ A határháború fellángolása azt jelentette, hogy a néhány hónapos szélcsendet a magyar kormányzat kihasználatlanul hagyta, s hiába bocsátkozott később tárgyalásokba, többé nem tudta elérni, hogy a török támadások abbamaradjanak. Szelim erejét és magabiztosságát jelzi, hogy bár keleti lekötöttsége miatt elsősorban neki lett volna érdeke a török-magyar fegyverszünet, mégis megengedhette magának, hogy szakadatlanul provokálja legerősebbnek tartott szomszédját, s területfoglalásaival maga gördítsen egyre nagyobb akadályokat a béke útjába.

44 Acta Tomiciana II. 105. N° XCIX. Zsigmond Ulászlónak, 1512. július 9. 107. N° CII. Zsigmond Szelimnek, 1512. július 18. 107-108. N° CIII. Zsigmond Ulászlónak, 1512. július vége.

45 Acta Tomiciana II. 124-125. N° CXXIV. Zsigmond Ulászlónak, 1512. augusztus 29. Ulászló katonai készülődéseihez ld. még *Márki Sándor*: Dósa György. Bp. 1913. 47.

46 Acta Tomiciana II. 115-116. N° CXIII. Kelet nélkül, talán augusztusi.

47 *Szakály Ferenc*: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. HK 25 (1978) 484-499., a harci események forrásaival és irodalmával.

IV.

Októberi támadásaival mindenesetre azonnal célt ért, mivel az eddig halogató Ulászló mindjárt fogékonyabbá vált a fegyverszünet eszméjére, s valamikor október végén–november elején Törökországba küldendő követet is kiválasztotta — ismét csak — Raguzai Félix személyében.⁴⁸ A tapasztalt diplomata 1512. november 20-án még Budán időzött,⁴⁹ feltehetőleg azért, mert nem szüntek a határvillongások, s közben némi eredményt hoztak a magyar visszacsapások is. Nem tudjuk, végül mikor kelt útra, de annyi bizonyos, hogy legkésőbb április első felében már a távoli Burszában tartózkodott. Itt érte el az Ahmed elleni döntő összecsapásra készülődő Szelimet.⁵⁰ Raguzai tárgyalásairól csak szétszórt adatok maradtak fenn, de ezekből és két újonnan előkerült levélből nagyjából rekonstruálni tudjuk a tárgyaló felek szándékait és a megbeszélések menetét. Úgy tűnik, hogy Raguzai Ulászló nevében fegyverszünetet ajánlott, de bizonyos feltételekkel. Mindjárt az első kihallgatáson követelte, hogy a szultán „adja vissza Moncastrot és más magyar területeket”, amin nyilván a múlt év végén és ez év elején elfoglalt várakat és tartozékaikat értette. Szelim, méltón hímevéhez, a követelésen vad dühbe gurult, és elrendelte, hogy vágják le a követ orrát és füleit, és zavarják haza. Raguzait a nagyvezír mentette ki szorult helyzetéből; nagy nehezen megértette a szultánnal, hogy a nemzetközi jogot ilyen durván megsérteni nem szokás. Szelim ekkor úgy módosította parancsát, hogy Raguzai lovának farkát vágják le, s a követet ekképpen megszegyenítve indítsák útnak hazafelé. Az uralkodó állítólag a következőket mondta a távozásra felszólított követnek: „Mondd meg a te uradnak, hogy személyesen viszem el neki azoknak a földeknek a kulcsát!”⁵¹ Hogy e hadüzenettel felérő nyilatkozat elhangzása után mi történt, azt nem tudjuk, de abból a tényből, hogy Raguzai a június 20. előtti napokban vagy héten tért vissza Budára, csak arra következtethetünk, hogy a követet mégsem zavarták el, s a tárgyalások folytatódtak.⁵²

Ugyanerre mutat, hogy valamikor tavasszal Raguzai három levelet kapott Budáról, melyek közül az egyik további utasításokat tartalmazott. Ez a levél különös módon török fordításban maradt ránk, noha kifejezetten Raguzainak szólt. Nem alaptalan a gyanú, hogy Szelim parancsára szedték el a futártól vagy a követtől, bár semmi oka nem volt rá, hogy titkokat keressen benne.⁵³ Ulászló ugyanis olyan utasításokat közölt az eredetileg nyilván latin nyelvű levélben, amiket a követnek mindenképpen a szultán elé kellett terjesztenie.

48 *Wenzel G.*: i. m. II. 231. A magyar és a lengyel király fontolgatja a megegyezést: *Acta Tomiciana* II. 130–131. N^o CXXIX. Zsigmond Ulászlónak, 1512. október.

49 *Wenzel G.*: i. m. II. 232.

50 *I Diarii di Marino Sanuto*. XVII. Venezia, 1886. 12. hasáb, az 1513. szeptemberi bejegyzések között. A vonatkozó rész Ciprusról érkezett beszámolókat tartalmaz Szelim és testvérei küzdelméről. Ezekből kitűnik, hogy Raguzai még az április 24-i jenísehiri csata előtt megérkezett a szultánhoz.

51 Uo.

52 A Budán állomásozó velencei követ 1513. június 20-i jelentésében adja hírül megérkezését, *Wenzel G.*: i. m. II. 237–238.

53 *İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*. A jelzet a fotón lemaradt. Ld. az 1. sz. mellékletben.

A király a következőket írta: I. Miksa német-római császár követet és levelet küldött hozzá Budára, s arra kérte, hogy a törökökkel létesítendő barátsági szerződésbe — Magyarországéval azonos feltételekkel — őt és országait is foglaltassa bele. Miksa kérésének eleget téve továbbítja Raguzainak a császár két, Szelimhez írott levelét, s utasítja: a szerződést úgy kösse meg, hogy abban Miksa ugyanúgy szerepeljen, mint a magyar király. Miksa említett levelei közül a Szelimnek szóló „barátságlevél” (*muhabbet-name*) szintén fennmaradt, ugyancsak török fordításban.⁵⁴ A császár ebben mindekelőtt gratulál a szultánnak, s örömmel nyugtázza — Szelim bizonyára elégedetten olvasta e sorokat —, hogy apja jóváhagyásával foglalta el a trónt. Kifejezi óhaját, hogy a Bajeziddel fennállott barátság köztük is fennmaradjon, s megbizsa képviselével az ott tartózkodó magyar követet, aki szóban további részletekkel fog szolgálni. Reméli, hogy jó híreket kap majd a szultántól.

Ez a várakozás azonban hiábavalónak bizonyult. Pedig Miksa kérése és Ulászló együttműködési készsége nem jelenthetet újdonaságot a szultáni udvarban, hiszen Miksa török kapcsolatait már mintegy két évtizede jobbra Ulászló „intézte”. Egy 1498. évi magyar követutasításból tudjuk, hogy Ulászló korábbi török békéi Miksára is kiterjedtek, noha a Habsburg uralkodó formailag nem csatlakozott azokhoz.⁵⁵ Miksa először 1496-ban lépett kapcsolatba a szultán egyik megbízottjával, 1497-98-ban pedig a két uralkodó kölcsönösen követet küldött egymáshoz. E barátkozás eredményeként 1498. augusztus 1-jével egyéves fegyverszünet jött létre közöttük.⁵⁶ Miksát ennek ellenére belevették a három évre szóló oszmán-magyar fegyverszüneti egyezménybe, s ezt 1511-ig minden hasonló megállapodásban megismételték.⁵⁷ Bár Miksa — Ulászló nagy bosszúságára — időnként saját embereit is elküldte a szultán udvarába (így például 1504-ben, 1506-ban, 1511-ben), nyilvánosan inkább a magyarok közvetítését vette igénybe, ha békét akart szerezni a szultántól. Ennek fő oka az volt, hogy a keresztes háború ideológiájával és retorikájával szívesen élő Miksa így könnyebben elháríthatta a törökkel való paktálás gyakran felmerülő vádját, azonkívül „keleti” ügyekben szívesen hagyatkozott az e téren sokkal tapasztaltabb magyar diplomáciára.⁵⁸ Miksa követei utoljára 1511-ben fordultak meg a Portán, de küldetésük — a barátságos fogadtatás ellenére — eredménytelenül zárult. A szultán nem járult hozzá Miksa csatlakozásához a magyarok fegyverszünetéhez, s a követek azt sem tudták elérni, hogy Bajezid leállítsa a

54 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, 6143. Kelte: 1513. február 2. és 8. között. A levelet és a datálással kapcsolatos megjegyzéseket ld. a 2. sz. mellékletben. Miksa második levelét, amely állítólag egy általános barátsági nyilatkozatot tartalmazott, nem találtuk meg.

55 *J. Gröblacher*: Erste Gesandtschaft, 74: 4. jegyzet.

56 I. m. 73-80.

57 *H. Wiesflecker*: III. 162., 309., 424.; IV. 221-22. *J. Gröblacher*: Zweite Gesandtschaft, 159. skk. *Kosáry D.*: i. m. 186-187: 131. jegyzet.

58 Ebben az időben a Német-Római Birodalomban az a felfogás uralkodott, hogy a „hitetlenekkel” kapcsolatokat fenntartani erkölcstelen, s ez magyarázza, hogy Miksa kancelláriája minden török vonatkozású dokumentumot megsemmisített. Ld. *H. Wiesflecker*: i. m. IV. 223-224. Miksa diplomatáinak nehézségeire és ügyetlenkedéseire: *J. Gröblacher*: Zweite Gesandtschaft, 160. skk.

Horvátország és a Krajna elleni támadásokat.⁵⁹ Miksa kudarca abból eredt, hogy a Porta egyre inkább a Velencével való együttműködésre helyezte európai politikáját, és esze ágában sem volt tehermentesíteni a Köztársasággal háborúban álló Miksát. Szelim, ha lehet, még atyjánál is határozottabban vitte ezt az irányvonalat. Miksa ezért — meg az 1510. évi kísérlet kudarcából okulva — arra kényszerült, hogy a magyarok „oldalvizén” próbáljon bevezetni a török fegyverszünet kikötőjébe. Csatlakozási szándéka kapóra jött az elszigetelődés veszélyével szembekerült Ulászlónak, aki ezért a fegyverszünet megkötéséhez feltételként szabta, hogy abba Miksát is belefoglalják.⁶⁰

Ezt és a magyar területek visszaadását Szelim nyilvánvalóan visszautasította, mert a velencei követ, Surian doktor, 1513. június 20-án azt írta Budáról, hogy a szultán fegyverszünetet akar ugyan a magyarokkal, de azt bizonyos feltételekhez köti.⁶¹ Surian szerint ezek teljesítése esetén — vagyis, ha Ulászló ejti a fenti két követelést — Szelim Velencét is hajlandó belevenni az egyezménybe. Az utóbbi messzemenően találkozott a budai udvar óhajával, csak hogy közben, júniusban, a Signoria is útnak indította már a múlt év őszén kijelölt követét Isztambulba, s fennállt a veszély, hogy a Köztársaság újfent a magyarok nélkül egyezik ki a szultánnal.⁶² Zsigmond lengyel király szintén elérkezettnek látta az időt török kapcsolatainak felújítására. Nem győzvéen kívárni, mit végez a magyar követ, s tovább nem akarván visszaélni Szelim türelmével, már márciusban elküldte hozzá titkárárt, A. Zakrzewskit, hogy gratuláljon a „császári méltóság” elnyeréséhez, és barátságot, „nyugodt és testvéri szomszédságot kínáljon neki”.⁶³ Késlekedését érdekes módon ugyanazzal magyarázta, mint amivel a Signoria április végén a magáét: a szultán úgymond folyton távol van székhelyétől, és nehezen lehet megtalálni.⁶⁴ Zsigmond a követküldéssel egyidejűleg elnézést kért Ulászlótól az önálló akcióért, de azzal mentegette magát, hogy követe alacsony rangú, és a szultán szándékainak kifejezésén túl semmi egyébre nem kapott felhatalmazást.⁶⁵ Biztosította a magyar királyt, hogy Zakrzewski nem fogja zavarni a magyar követ küldetését, annál kevésbé, mivel maga Raguzai is „inkább kémként, mint követként működik ott”.⁶⁶

Ha Zsigmond túlzott is, kétségtelen, hogy Raguzai feladatai között előkelő helyen szerepelt az Oszmán Birodalom belső viszonyainak feltérképezése. Mivel heteken át Szelim mellett tartózkodott, és minden biznnyal saját szemével láthatta, miként győzött Ahmeden és irtotta ki rokonságát, hazatérve első kézből számolhatott be Szelim uralmának megszilárdulásáról.⁶⁷

59 H. Wiesflecker: i. m. IV. 225.

60 Ld. a fentebb ismertetett és az 1. sz. mellékletben közölt utasítást.

61 Wenzel G.: i. m. II. 237-238.

62 A követ A. Giustinian lett. Ld. K. M. Setton: i. m. III. 128: 117. jegyzet.

63 Acta Tomiciana II. 179. N° CCVI. Zsigmond Szelimnek, 1513. március 14. Vö. 179-180. N° CCVII-CCIX.

64 Ld. az előző két jegyzetet.

65 Acta Tomiciana II. 182-183. N° CCXVII. Zsigmond Ulászlónak, 1513. március 26.

66 Acta Tomiciana II. 200-201. N° CCXLV. Zsigmond Ulászlónak, 1513. május 7.

67 Vö. Wenzel G.: i. m. II. 237-238. Szelim útját a trónig oszmán források alapján megrajzolta Çağatay Uluçay: Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu? Tarih Dergisi 6. 9 (1954) 53-90., 7. 10 (1954) 117-142., 8. 11-12 (1955 [1956]) 185-200.

Raguzai pontos hírei, a nem lanyhuló török támadások és a nemzetközi helyzet meggyőzték Ulászlót, hogy fel kell gyorsítania a tárgyalásokat és mielőbb egyezségekre kell jutnia a megerősödött Szelimmal.⁶⁸ Néhány nappal — legfeljebb egy héttel — Raguzai visszaérkezése után, úgy 1513. június 20. táján, a király máris újabb megbízottat menesztett a szultánhoz az „éleseszű ifjú”, Zolthay János személyében.⁶⁹ Zolthay valóban fiatalos lendülettel tette meg a fáradságos utat, mert augusztus 15-én már vissza is ért Budára.⁷⁰ A szultán, aki az isztambuli pestisjárvány miatt valahol vidéken vadászott, lassan megszokottá váló, modortalan színjátékkal fogadta. Először jól lefordta, majd elzavarta. Azután — mint aki megdondolta magát — utána küldte egyik emberét és megint magához hívatta. A velencei követ értesülése szerint ekkor négy óra szóló fegyverszünetet kötött vele, bár Zolthay hosszabbat szeretett volna elérni. Nem tudjuk biztosan, csak sejtjük, hogy a fegyverszünetnek szeptember 1-én kellett életbe lépnie. A szultán állítólag megparancsolta katonáinak, hogy tartsák be az egyezséget, s megállapodott Zolthayval, hogy a végleges fegyverszünet megerősítésére Ulászló „egy tiszteletre méltó magyar orátort” fog küldeni hozzá.⁷¹ Ezek szerint a nézeteltéréseket Zolthaynak sem sikerült elsimítania, de az álláspontok talán közeledtek valamit, ha a végleges megegyezés belátható közelségbe került.

V.

Ulászló ezzel a fegyverszünettel mégis rendkívül kényes, ellentmondásos helyzetbe került. Hiszen nemrégiben azzal küldte a pápához Márton kalocsai érkanonokot, hogy az egyházfő nyújtson anyagi segítséget Magyarországnak a török elleni harcához, és bírja rá a keresztény fejedelmeket az össze-

68 A török támadásokra: Margalits E.: i. m. 498-499. és Acta Tomiciana II. 224. N° CCXCII. Zsigmond Ulászlónak, 1513. július 28. (A lengyel követ jelentette Zsigmondnak: Szelim az ő jelenlétében hirdette ki, hogy mindenkinek szabad Magyarországra beutazásokat végrehajtani.) Ulászlót az európai helyzet fegyverszünetre ösztönzi: Acta Tomiciana II. 248-249. N° CCCXXXIII.; 249-250. N° CCCXXXIV. Zsigmond többeknek, 1513. szeptember 20.

69 *Stephanus Katona*: *Historica critica regum Hungariae*. Tomulus XI. Ordine XVIII. Budaë, 1792. 702. Ulászló 1513. augusztus 23-i levelének részlete. A Raguzai-féle utáni követjárások kronológiáját az itt megadott dátumok és Sanuto adatai alapján jól lehet rekonstruálni. Meglepő, hogy ez eddig gondot okozott.

70 *St. Katona*: i. m. 702.

71 *Wenzel G.*: i. m. II. 241-242. N. Giustinian július 25-i és augusztus 6-i jelentései. *S. Ljubić*: *Diarii di Marchantonio Michiel*. In: *Commissiones* i. m. 138. (szeptember 2-i bejegyzés). A négy hónapot megerősítik az Acta Tomicianából a 68. jegyzetben idézett helyek. A fegyverszünetről említést tett *Meszics (Margalits E.*: i. m. 499.) és *N. Jorga* (GOR II. 320.), míg *Kosáry D.* (i. m. 103-105.) nem vett róla tudomást. A fegyverszünet kezdetének időpontját abból következtetjük, hogy az 1513. augusztus 16-i dubicai csata még a kihirdetése előtt történt (Acta Tomiciana II. 248-249. N° CCCXXXIII.; 249-250. N° CCCXXXIV. 1513. szeptember 20.), s hogy Bélay később éppen a szeptember 1-től számított négy hónap letelte előtt érkezett Edirnébe (erről lásd alább). Surian augusztus 22-i budai jelentése szerint a fegyverszünet addig tart, amíg a magyar követ megérkezik az új egyezmény letárgyalására (*Wenzel G.*: i. m. II. 242.). Szelim tartózkodási helyére ld. még: *Ahmet Uğur*: *The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selim-nâme Literature*. Berlin, 1985. 225.

fogásra.⁷² Csakhogy ekkor még nem tudta, hogy a szultán véglegesen legyűrte ellenfeleit, s hogy a törökországi zavarokra többé nem lehet politikát építeni. Közben a lateráni zsinaton egyre hatásosabb törökellenes, összefogásra buzdító beszédek hangzottak el, s többen — köztük Laski érsek, Zsigmond képviselője — követelték Magyarország és Lengyelország megsegítését.⁷³ Az új pápa, X. Leó, hogy a választáson alulmaradt Bakócz Tamást eltávolítsa Rómából, jól kihasználta ezt a légkört, és július 15-én keresztes hadjáratot hirdetett, melynek megszervezésére pápai legátussá nevezte ki az esztergomi érseket.⁷⁴ Ulászló szempontjából ez a döntés reménytelenül elkésve született meg, hiszen Zolthay éppen ezekben a napokban írta alá a fegyverszüneti szerződést Szelimmel. Azonkívül, aki akarta, tudhatta, hogy bár Bakócz jogkörét 16 európai országra terjesztették ki, az adott viszonyok között a keresztes vállalkozás megindítása elsősorban Magyarország háborúját fogja hozni a megerősödött Oszmán Birodalommal. A hadjárat kihirdetése közvetlenül nem veszélyeztette ugyan Ulászló tárgyalásait (Bakócz majd csak november 6-án indul el Rómából), de tartani lehetett attól, hogy a pápai proklamáció híre előbb-utóbb eljut Szelimhez, s ez nem fogja növelni a szultán jóindulatát.

A két ország megegyezését nemcsak diplomáciai, hanem katonai események is hátráltatták. 1513 augusztusában a boszniai törökök, megszegve Szelim ígérését, jelentős erővel betörték a magyar végekre, de Beriszló Péter horvát bán szétverte őket. A szultánt aligha hangolta jókedvre a hír, hogy 2400 katonája maradt holtan a Dubica melletti csatatéren.⁷⁵ Ugyanabban az időben Szapolyai János erdélyi vajda nagyarányú beütést hajtott végre Szerbiába (Szendrőt is ostrom alá vette), és gazdag zsákmánnyal tért vissza. A király hiába tiltotta le menet közben a vállalkozást — hivatkozva a fegyverszünetre —, a vajda nem vett tudomást uralkodója parancsáról.⁷⁶

A harci cselekmények kellős közepén, 1513. augusztus 21-én indult útnak Czobor Márton — ő lett a „tiszteletre méltó magyar követ” —, hogy tető alá hozza a végleges fegyverszünetet.⁷⁷ Czobor követségéről nincsen adatunk, de a későbbi fejleményekből ítélve kétségtelen, hogy nem érte el célját. Ugyanerre utal, hogy Zsigmond király szeptember végén-október elején a magyarok katonai akciói miatt nagyon borúlátón ítélte meg a megegyezés esélyeit. A „megbékélés” késlekedése neki is mind nagyobb gondot okozott, hiszen Szelim még a nyáron azt üzentte a hazatérő Zakrzewskivel, hogy hét hónapon belül követet vár tőle (nyilván megfelelő felhatalmazással), különben ellenségnek fogja tekinteni.⁷⁸ A lengyel király azonban a magya-

72 *J. Chr. von Engel*: i. m. III/2. 160-161. *J. W. Zinkeisen*: i. m. II. 578. *Márki S.*: Dósa György, 52-54.

73 *K. M. Setton*: i. m. III. 147., 149. Vö. *Acta Tomiciana* II. 182-183. N° CCXVII.

74 *Barta G.* — *Fekete Nagy A.*: i. m. 25. skk.

75 *Margalits E.*: i. m. 500. Az elesettek számára: *Acta Tomiciana* II. 248. N° CCCXXXIII. Zsigmond 1513. szeptember 20-i levele, amely nyilvánvalóan Ulászló hiteles tájékoztatásán alapszik.

76 *St. Katona*: i. m. XI/XVIII. 702. *Wenzel G.*: i. m. II. 240-241., 243. Vö. *Kosáry D.*: i. m. 103-104.

77 *St. Katona*: i. h.

78 *Acta Tomiciana* II. 248-249. N° CCCXXXIII. és 249-250. N° CCCXXXIV. (szeptember 20.); 253-254. N° CCCXLIII. (október 3.).

rok nélkül semmiképpen sem óhajtott békét kötni a szultánnal.⁷⁹ Ezek után mégis nagyot tévednénk, ha Zsigmond királlyal egyetértésben abban keressük Czobor kudarcának okát, hogy a szultán túlságosan zokon vette a magyarok vitézkedését. A nézeteltérések valójában onnan származtak, hogy a budai udvar nem engedett a formálódó oszmán-velencei „tengely” követelésének, és elemi érdekeit követve nem volt hajlandó Miksa kizárásával fegyverszünetre lépni.

Mint fentebb már említettük, Velence az 1499–1503. évi háború tanulságait leszűrve régóta együttműködésre törekedett Isztambullal. Amint bizonyossá vált Szelim sikere, a Köztársaság azonnal követet küldött hozzá, s a nyáron elkezdődött tárgyalások öszre eredményre vezettek: 1513. október 17-én a szultán, Velencének kedvező feltételekkel, hozzájárult a fegyverszünet megújításához.⁸⁰ A Köztársaság ezzel másodszer hagyta cserben Magyarországot, amely mindvégig együttes fellépést és közös megegyezést szorgalmazott. A magyar vezetők már a velencei követ törökországi tárgyalásainak hírére ingerülten reagáltak, úgyhogy a tízek tanácsa augusztusban Surian követen keresztül elnézést kért a budai udvartól; mint írták, a béketárgyalások nem a magyar király ellen irányulnak, hanem éppenséggel a barátság elmélyítését szolgálják.⁸¹ Ez persze cseppet sem vigasztalta Ulászlót és a bárókat, akik rendkívül rossznéven vették a fegyverszünet egyoldalú létrehozását, s nyíltan hangoztatták, hogy amint rendezik a viszonyukat Szelimmel, újra elő fogják venni Dalmácia ügyét (vagyis, nem túl bölcsen, konfrontációval fenyegetőztek).⁸² A Köztársaságot nem különösebben zavarta a magyarok elégedetlensége, mert hamarosan még nagyobbat lépett előre a törökkel való együttműködés útján. Miután az 1513 elején létrehozott velencei-francia szövetség egymás után szenvedte el a vereségeket az itáliai hadszíntereken, a Signoria elhatározta, hogy török segítséget kér Miksa és a spanyolok ellen.⁸³ Az elképzelés reális alapokon nyugodott, hiszen Szelim, aki ellenszenvvel figyelte Miksa hatalmi törekvéseit, szintén a velencei együttműködésre kívánta alapozni nyugati határainak biztonságát. A szultán ekkoriban már az Irán elleni háború tervezésével foglalkozott, ezért abban volt érdekelt, hogy a közvetlen szomszédokkal fegyverszünetet hozzon létre, de mégse járuljon hozzá a keresztény hatalmak közötti háborúskodás megszűnéséhez.⁸⁴ Velence támogatása vagy segítséggel való hitegetése mindkét

79 Acta Tomiciana II. 256–257. N° CCCXLIX. Zsigmond a krakkói vármagynak, 1513. október 24.

80 *M. T. Gökbilgin*: Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler. Belgeler 5–8 (1968–1971) 9–12. sz. 47–50. *K. M. Setton*: i. m. III. 156.

81 *Wenzel G.*: i. m. II. 240., 242. Surian doktor — szeptember 13-i jelentése szerint — mégis azt válaszolta a pécsi püspöknek, amikor az Velencének a békébe való belefoglalásáról beszélt neki, hogy a Köztársaság majd elintézi a maga békéjét.

82 *Wenzel G.*: i. m. II. 244. (november 26-i jelentés). A velencei-magyar ellentétről Dalmácia kérdésében: *Márki S.*: Dósa György, 36. skk. és *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 205. skk.

83 Az itáliai helyzetre: *K. M. Setton*: i. m. III. 135., 148., 150. A velencei-török alkudozásokra: *Nicolae Iorga*: Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle. Sixième série (1501–1547). Bucarest, 1916. 66. skk. N° CIII.

84 A siita problémára ld. *Hanna Sohrweide*: Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert. *Der Islam* 41 (1965)

célt jól szolgálhatta, viszont kizárta azt, hogy Miksával bármilyen formában megegyezzenek. A magyarokkal kötendő fegyverszünet ekképpen alárendelődött az oszmán–velencei–Habsburg viszonyoknak, s csak akkor születhetett volna meg, ha a budai udvar lemond Miksa belcsofolalásáról. Ha volt pont, amelyben Ulászló nem engedhetett, akkor ez éppen ilyen volt, hiszen ha megteszi, tovább növeli az ország — Velence kiválásával amúgy is csaknem teljes — elszigeteltségét.

Czobor Márton tárgyalásai — ha egyáltalán sor került rájuk — nyilvánvalóan ezen az akadályon hiúsultak meg. Az sem segített, hogy 1513 augusztusában Miksa elküldte egyik emberét Edimébe, hogy diplomáciai támogatást nyújtson a magyaroknak. A küldött magával hozta a császár augusztus 24-én kelt levelét, amelyben Miksa felhívja a szultán figyelmét arra, hogy Velence az utóbbi időben elszenvedett vereségei miatt valószínűleg tőle fog segítséget kérni; ezt nem ajánlja megadni neki, mert akkor véget ér a Szelim és közte fennálló „jó barátság”. Tanácsolja a szultánnak, hogy kösse meg a békét Magyarországgal, mert ő és a magyarok mindenkor („háborúban és békében”) együtt cselekszenek. Ha így tesz, nem kell tartania a perzsa sahtól, ellenkező esetben komoly nehézségekre számíthat.⁸⁵ Ezek a fenyegetések nem hatottak a szultánra és pasáira, akik különben is meg voltak győződve arról, hogy a küldött nem a császártól érkezett, hanem az egész csak a magyar király trükkje volt.

VI.

Közben a négyhavi fegyverszünet lassanként lejárt (december végén volt esedékes), ezért Ulászlónak gondoskodnia kellett az újabb követség megszervezéséről. Jól jellemzi a viszonyok megváltozását 1512-höz képest, hogy oszmán követküldés szövege sem jött már. 1513. november 5-én N. Giustinian velencei bailo azt írta Ediméből a Signoriának, hogy „várnak ide egy magyar orátort, hogy esküt tegyen a békére”.⁸⁶ Ha ez a híradás pontos, úgy az Ulászló által kiválasztott Bélay Barnabástól a szultán azt várta, hogy minden vonatkozást félretéve végre aláírja az oszmán igényeknek megfelelő békét. Ebébi reményeit a velencei követ is osztotta, bár ő hosszas alkudozásokra számított. A velenceiek azért lesték izgatottan a tárgyalások kimenetelét, mert elsősorban — ők legalábbis így gondolták — ettől függött az a török segítség, amire Szelim röviddel ezelőtt ígéretet tett.⁸⁷

95-223. *Irène Beldiceanu-Steinherr*: La règne de Selim Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman. *Turcica* 6 (1975) 34-48. *Jean-Louis Bacqué-Grammont*: Les Ottomans, les Safavides et leur voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524. Istanbul, 1987.

85 *N. Jorga*: Notes et extraits i. m. 67. N° CIII. N. Giustinian 1513. december 27-i jelentése. *N. Jorga*: GOR II. 320-321.

86 *I Diarii di Marino Sanuto*. XVII. Venezia, 1886. 471. hasáb.

87 *N. Jorga*: Notes et extraits i. m. 65-66. N° CII.; 68-70. N° CIII. Szelim — szabott évi összeg ellenében — teljes erejével támogatja a Köztársaságot, ha az vállalja, hogy nem lép egyezsége a keresztény fejedelmekkel.

Bélay nagy pompával, több mint 100 fős kísérettel, 1513. december 17-én vonult be Edimébe.⁸⁸ A jóképűnek mondott magyar követ december 25-én gazdag ajándékokkal megrakodva kézcsókra járult a szultánhoz, ahol nagy tisztelettel fogadták. 27-én a pasák a szultáni tanácsba hívták, és megbízatása felől érdeklődtek. Bélay öntudatosan azt válaszolta nekik, hogy királya rendelése szerint csak a szultánnak adhatja elő mondanivalóját. A pasák egy ideig gyözködtek, de miután látták, hogy nem tágít, tájékoztatták az uralkodót. Szelim némi várakoztatás után beszólította Bélayt, de mindjárt érezte nehezét azzal, hogy a követet a szokással ellentétben nem engedte leülni. Beszédében Bélay először is visszakövetelte azokat a „kastélyokat” illetve földeket (állítólag három ilyen területről lett volna szó), amelyeket a törökök a legutóbbi időkben Boszniában elfoglaltak. Ezután javasolta, hogy három évre kössenek fegyverszünetet, úgy, hogy abban a lengyel és a cseh (?) király, a római császár, Velence, a két oláh vajda és Raguza is szerepeljen. Ezek hallatán a szultán — szokása szerint — rettenetes dühbe gurult, s anélkül, hogy válasza méltatta volna, elrendelte a követ eltávolítását. Erre az ott álló udvari emberek megragadták Bélayt, és kivitték a kihallgatási teremből. Kalapját, melyet közben a földre ejtett, úgy hajították utána. Ekképpen megalázva Bélay hazatért szállására, ahonnan negyven napig nem engedték ki.⁸⁹

Ugyanaznap este a velencei követ meglátogatta Dukagin-oğlu Ahmed harmadik vezírt, aki részlegesen beavatta őt az oszmán álláspontba. Elmondta, hogy a szultán rendkívüli módon haragszik amiatt, hogy a magyar követ másokat is bele akar venni az egyezménybe. Miksa császárról hallani sem akar, hiszen ő, Szelim, elkötelezte magát Velence mellett. Ha a császár egyezséget akar, akkor küldje el megbizottait úgy, ahogy azt Bajezid idejében tette. A magyarok javaslatait egyebekben jónak találta, és szívesen aláírná velük a kétoldalú megállapodást, de az a benyomása, hogy erre Bélaynak nincs meg a felhatalmazása. A bailo aggodalmas kérdésre, hogy mi lesz a török fegyveres segítséggel, ha elmarad a béke a magyarokkal, a pasa homályosan annyit felelt, hogy akkor szárazföldi becsapásokra nem, legfeljebb tengeri mozdulatokra lehet számítani.⁹⁰

A következő napokban az oszmán vezetők valószínűleg megpróbálták megoldozni a magyar követet, de ő hajlíthatatlan maradt. Ezért 1514. január 8-án Szelim levelet intézett Ulászlóhoz (ez a levél latin fordításban maradt fenn), amelyben tudtára adja a királynak, hogy a három éves „békére

88 *N. Iorga*: i. m. 66. N° CIII. Ugyanennek a december 27-i jelentésnek az ide vágó része közölve még *Eudoxin de Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria Romanilor. Vol. VIII. 1376-1650. Bucuresti, 1894. 42-43. N°. LIII. A két szöveg sokban eltér egymástól. Vö. *Tardy L.*: i. m. 74. (úgy tűnik, nem olvasta az általa Hurmuzakiból idézett dokumentumot).

89 *N. Iorga*: Notes et extraits i. m. 66. N° CIII. *E. Hurmuzaki*: i. m. VIII. 42. N° LIII. *N. Iorga*: GOR II. 321. A három évre vonatkozó javaslatot Zsigmond király egyik követi utasításából (Acta Tomiciana III. 23-24. N° XVIII.; 25-26. N° XIX.) és Szelim szultán alább tárgyalandó leveléből ismerjük. A követ 40 napig tartó elzáratására: I Diarii di Marino Sanuto. XIX. Venezia, 1887. 87. hasáb. A török krónikák szintén arról tudósítanak, hogy Bélayt őrizet alá helyezték, ld. *Hoca Sa'deddin*: Tacü't-tevarih. II. Istanbul, 1280/1863. 238-239. és *A. Uğur*: i. m. 225.

90 *N. Iorga*: Notes et extraits i. m. 66-67. N° CIII.

és barátságára” vonatkozó javaslatával egyetért, de elzárkózik attól, hogy a megállapodásba a korábbiakhoz hasonlóan belevegyék a keresztény fejedelmeket. Világossá tette, hogy a békét mindenkinek külön kell kérnie, s ő dönti el, hogy kinek adja meg.⁹¹ Mivel egyesek szerint a magyar követ ez év elején visszaindult Magyarországra, hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a levelet nem Bélay hozta el Ulászlónak. Bélayt a szultán mintegy túszként tartotta Edirnében, feltételezésünk szerint azért, hogy Ulászló ne kerülhesse meg a — lehetőleg gyors — válaszadást. A szultán követe a levéllel valamikor február közepe táján futott be Budára, és éppen ott találta Miksa három emberét, akik egyebek között azért jöttek, hogy köszönetet mondjanak a királynak, amiért az olyan állhatatosan igyekszik urukra is kiterjeszteni a török békét.⁹²

Könnyű elképzelnünk azt a megdöbbenést, amivel Ulászló Szelim követének megjelenését és a szultán elutasító sorait fogadhatta. A király ugyanis január végén még abban a hiszemben élt, hogy Bélay, fegyverszünettel a zsebében, útban van hazafelé.⁹³ A töröktől most nemcsak Szelim hajlíthatatlanságáról, követének megalázásáról és az edirnei tárgyalások kudarcáról értesülhetett, hanem arról is, hogy februárban Velencében megerősítették a Szelimmel kötött békét. A magyar vezetők megütközéssel fogadták ezt a hírt, ami állítólag arra sarkallta őket, hogy meggyorsítsák a törökkel folyó egyezkedést.⁹⁴

Csakhogy ezekben a hetekben Ulászló nem volt abban a helyzetben, hogy könnyedén döntést hozhatott volna. Egyes politikai erők és folyamatok valóban afelé sodorták, hogy mielőbb és bármilyen áron lezárja végre a török kérdést. Ehhez, mint mindig, most is Zsigmond királytól kapta a legtöbb ösztönzést. A lengyel király még 1513. november végén Budára küldte Peter Tomickit, és azt üzenté vele, hogy az európai helyzet egyenesen kötelezővé teszi számukra, hogy a törökkel „örökös szövetség és hosszan tartó fegyverszünet jöjjön létre”.⁹⁵ Ulászló a jelek szerint elfelejtette értesíteni Zsigmondot Bélay küldetéséről,⁹⁶ de ezt a lengyel király nem vette zokon, hanem amint híret vette, G. Krupski személyében maga is kijelölte és 1514 februárjában elindította követét a szultánhoz.⁹⁷ Ulászló erről — az akkor csak tervezett — lépésről még januárban értesült a nála időző Tomickitól, s rajta keresztül arra

91 Ld. a 3. sz. mellékletben.

92 *Wenzel G.*: i. m. II. 246–247. Surian március 15-i jelentése. Nyilván e követek vitték el Miksának Szelim levelének másolatát.

93 *Acta Tomicianiana* III. 57. N° L.; 57–58. N° LI. és 58. N° LII. (ezekről ld. alább).

94 *Wenzel G.*: i. m. II. 247. Surian jelentései Budáról március elején és március 8-án. A király és a bárók tudomást szereztek a török-velencei katonai együttműködés tervéről is. Amikor ezért a pécsi püspök kérdőre vonta Suriant, az mindent kereken letagadott. Ld. *Wenzel G.*: i. m. II. 248. (március 17.). A magyar követtel való rossz bánásmódról ld. még *Acta Tomicianiana* III. 62. N° LX. Zsigmond Ulászlónak, 1514. március 31.

95 *Acta Tomicianiana* II. 267–269. N° CCCLXV. Követi utasítás Tomickinak. A lengyel követ 1513. november 28-án jött Budára és 1514. január 26-án távozott onnan.

96 *Acta Tomicianiana* II. 270. N° CCCLXVII. Zsigmond Ulászlónak, 1513. november 28.

97 *Acta Tomicianiana* II. 270–271. N° CCCLXVIII.; III. 23–25. N° XVIII.; 25–26. N° XIX.; 42–43. N° XLV. Krupski utasítása úgy szólt, hogy mivel a magyarok 3 évre akarnak megegyezést kötni, ő se menjen bele ennél hosszabb fegyverszünetbe. Ha a magyarok kudarcot vallának, akkor 1–2 éves békét próbáljon létrehozni. Három évnél többet akkor se fogadjon el, ha azt a törökök erőltetnék. Zsigmond tehát ezúttal a legmeszebbmenőkig tekintetbe vette a magyar érdekeket.

kérte Zsigmondot, hogy követe Magyarországon át vegye az útját; azt szerette volna, ha Krupski találkozik a hazatérőben lévőnek hitt Bélayval, s minden részletet, beleértve a tárgyalási taktikát, a béke szövegét és időtartamát, megbeszél és egyeztet vele. Zsigmond készséggel utasította Krupskit a kapcsolatfelvételre, de ez Bélay edirmei „lekötöttsége” miatt természetesen elmaradt.⁹⁸ Ilyenformán a budai udvar halogatása könnyen oda vezethetett, hogy Velence után Lengyelország is előbb és nélküle lép egyezsége az Oszmán Birodalommal, ahonnan ráadásul egyre fenyegetőbb hírek érkeztek. Februárban szokatlanul erős török had szállta meg Tinnin (Knin) környékét, és hevesen ostromolni kezdte ezt a létfontosságú dalmáciai várat.⁹⁹ Nyilvánvaló volt, hogy Szelim így kíván nyomást gyakorolni a magyar kormányzatra. Lehet, hogy ezek a fejlemények megérlelték Ulászlóban az elhatározást, mert március 22-én a Velencében tartózkodó magyar követ azt közölte a Köztársaság kollégiumával, hogy „rövidesen meglesz az egyezés és a fegyverszünet a törökkel”.¹⁰⁰

A béke kilátásai tehát biztatónak tűntek, amikor is a török követtel folytatott tárgyalások kellős közepén bevonult Budára Bakócz Tamás érsek, hogy legatúsi megbízatásával élve rávegye a magyar kormányt a kereszties hadjárat kihirdetésére.¹⁰¹ A királyi tanács március 23-i ülésén Bakócz érvényre juttatta akaratát, bár sokan elleneztek a tervet.¹⁰² Az ellenzők egyik fő érve — ezt Brutus és Istvánffy krónikáiból ismerjük — az lett volna, hogy a törökkel három évre békét kötöttek. E híradás hitelességét az újabb történetírás kétségbe vonta, hivatkozva egy 1514. április 13-i levélre, amelyben Ulászló cseh kancellárja, Sternberg, kategorikusan cáfolta a béke létrejöttét.¹⁰³ A fentiekben előadottak azonban egyenesen előírják azt a feltevést, hogy a török követtel való megegyezés már küszöbön állt, amikor Bakócz megjelent a magyar fővárosban. Az a gyanúnk, hogy ha az érsek néhány napot késik, Budán kihirdették volna az oszmán–magyar békét.¹⁰⁴ A királyi

98 Acta Tomiciana III. 57. N° L.; 57-58. N° LI.; 58. N° LII.; 62. N° LX.

99 Wenzel G.: i. m. II. 246. S. Ljubic: Diarii di M. Michiel i. m. 139.

100 Wenzel G.: i. m. II. 248.

101 Még az előző év decemberében, a lateráni zsinat 8. ülésén, bullát tettek közzé a keresztények közötti egyetemes békéről és a török elleni összefogásról, ld. *Miskolczy István: Keresztes-hadjárat terve Mohács előtt.* In: Mohácsi emlékkönyv i. m. 42. K. M. Setton: i. m. III. 151.

102 Barta G.—Fekete Nagy A.: i. m. 29. skk.

103 I. m. 31. Sternberg levele a parasztháború utóbb kiadott okmánytárából hiányzik: ld. Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Coll. A. Fekete Nagy. Ed. V. Kenéz—L. Solymosi—G. Érszegi. Bp. 1979.

104 Ezt a gyanút erősíti meg, hogy a király, úgy látszik, kapcsolatba léphetett Bélayval, mert március közepe táján levelet várt tőle (Wenzel G.: i. m. II. 248. Surian jelentései 1514. március 17. és 21-én). A megegyezés közelségére utalnak azok a végül tévesnek bizonyult hírek, melyek szerint a szultán egyezsége jutott Bélayval (i. m. 248., a meledai apát március 24-i jelentése). Figyelemre méltó egybeesés, hogy ezek a hírek mind március elején és közepén keltek szárnyra. Márki Sándor egy helyütt (Magyar parasztháború 1514-ben. HK 15 [1914] 399.) azt írta A. Giustinian február 7-i relációja alapján, hogy Szelim megkötötte a békét a magyarokkal (éspedig Velence érdekében). De itt a velencei követ nyilvánvalóan a tavalyi (1513-as) fegyverszünetre és tárgyalásokra utalt vissza, anélkül, hogy tisztában lett volna a hazatérése utáni fejleményekkel. Vö. Eugenio Albèri: Le relazioni degli ambasciatori veneti al senato ... Serie III. Volume III. Firenze, 1855. 48.

tanács határozata természetesen érvénytelenítette a török követnek tett ígéreteket. A magyar kormányzat mindezek tetejében elkövette azt a hibát, hogy Szelim emberét visszatartotta, a szultánt válasz nélkül, Bélayt pedig sorsára hagyta.

VII.

Miközben a magyar vezetés hozzálátott a keresztes hadjárat megszerzéséhez, Szelim hatalmas előkészületeket tett az iráni hadjáratra. 1514. március 20-án Edirméből Isztambulba indult, és 10 nap múlva a város melletti Ejjübben ütött tábornak.¹⁰⁵ Ide Bélayt is magával hozta, mivel Magyarországól csak annyi hírt kapott — ezt a velencei bailo 1514. április 8-i jelentéséből tudjuk —, hogy emberét a magyarok visszatartják és „göggösen” nem közlik vele szándékukat. A szultán állítólag nem nagyon törődött ezzel, s azt mondta, hogy felőle a magyarok akár át is kelhetnek a Dunán és lángba boríthatják Ruméliát, mert ha legyőzi a „szofit” (vagyis a sahot), úgyszólván fog állni rajtuk.¹⁰⁶ Később azonban kiderült, hogy nem egészen így állt a dolog, s Szelimet valójában idegesítette a magyar ügy megoldatlansága. Olyannyira, hogy emiatt végül elodázta a Velencének megígért segítségnyújtást is.

A tervek szerint az oszmánok két irányból nyomultak volna előre Velence támogatására: 10 ezer lovas Boszniából Friuliba, egy hadiflotta pedig Valonából (Avlonjából) Apuliába. A lovasokért a Köztársaság eredetileg évi 10 ezer dukátot fizetett volna, de a pasák minden tárgyaláson feljebb srófolták az árat. Hiába kapta meg április 9-én a bailo a kollégium felhatalmazását az egyezmény aláírására, a hónap közepére kitűnt, hogy nincs remény a terv végrehajtására.¹⁰⁷ A velencei követ, elemezve a kudarc okait, önkritikusan ismerte be, hogy többet kellett volna tenni a török-magyar megegyezésért.¹⁰⁸ Ezt húzták alá Dukagin-oğlu szavai is, melyeket a pasa április 19-i közös ívázatukon ejtett el: Szelim azért állt el a beígért katonai akcióktól, mert „nehéznek tűnt neki, hogy sereget tartson Ruméliában a magyarok elleni védelemre”.¹⁰⁹ Noha a két fél megegyezett abban, hogy mindent a magyar követ rontott el, eléggé nyilvánvaló, hogy Bélay macacssága e tekintetben csapókapóra jött Szelimnek; nehéz elképzelni ugyanis, hogy az összes erőforrást igénybe vevő iráni hadjárat idején őszintén akart és tudott volna komoly erőket adni egy ilyen kockázatos vállalkozáshoz. Vagyis megint oda lyukadunk ki, hogy a szultán külön szívesen kiegyezett volna a magyarokkal, de ennek elmaradásától sem esett kétségbe, hanem ügyesen kihasználta azt a velenceiek, a Habsburgok és a magyarok megosztására.

Végtére is — írja a velencei követ április 19-én a Signoriának —, Szelim nem tudván mást tenni, hallgatást parancsolt a magyar követnek, és ezen a

105 S. Tansel: Yavuz Sultan Selim i. m. 38. Szelim készülődését persze minden számba jöhető európai fejedelem úgy értékelte, hogy az ellene irányul.

106 N. Jorga: Notes et extraits i. m. 71. N° CIV

107 I. m. 72-73. N° CV. N. Giustinian április 17-i jelentése. N. Jorga: GOR II. 323-324.

108 N. Jorga: Notes et extraits i. m. 73. N° CVI. N. Giustinian április 19-i jelentése.

109 I. m. 74. N° CVI.

napon átszállította az ázsiai oldalra, hogy elvigye magával a keleti hadjáratra.¹¹⁰ Ezek után meglepő, hogy a pasák ezekben a napokban folyton arról beszéltek a bailonak: a magyarokkal és a császárral talán meglesz a béke, és abba Velencét is bele fogják foglalni.¹¹¹ Ekkoriból egyetlen adatunk van arra, hogy esetleg valamilyen elmozdulás történhetett a török-magyar-Habsburg viszonyban. A budai velencei követ valamikor április végén továbbította a Signoriának Miksa levelének másolatát, amelyben a császár Szelimtől *salvus conductust* kér követének, akit azért szándékozik hozzá indítani, hogy helyreállítsák a Bajezid idejében fennállt „jó barátságot”.¹¹² Mindez arra mutat, hogy Miksa engedett Szelim követelésének és — már csak a magyarországi keresztes háború miatt is — hajlandó lett volna a magyarok mellőzésével kétoldalú kapcsolatokat létesíteni a szultánnal. Lehet, hogy ez a kezdeményezés áll a pasák kijelentéseinek hátterében? A választ, egyelőre, sajnos, nem ismerjük, de nagyon valószínű, hogy Miksa kísérlete hamvába holt. Az oszmán sereg ugyanis április 20-án megkezdte az átkelést Üszküdarba, s ettől kezdve annak, aki a szultánnal kapcsolatba kívánt lépni, egyre nagyobb távolságokat és nehézségeket kellett leküzdenie.

Igy járt G. Krupski lengyel követ is, aki május elején ért Konstantinápolyba és ott a szultánnak hült helyét találta. Szelim parancsára utána indult Anatóliába, ami nem lehetett könnyű, hiszen nehéz ajándékokkal volt megrakodva.¹¹³ A szultáni tábornok a karamániai Aksehimél érte utol, ahol az 8 napos pihenőjét töltötte. Krupski négy napon belül megkötötte a három éves fegyverszünetet — azért csak ennyi időre, mert tekintetbe vette a magyarok sikertelenségét, úgy, ahogy azt Zsigmond király előírta neki. A tárgyalásokon megkérdezte, miért tartják vissza Bélayt oly hosszú ideje. Azt a választ kapta, hogy „néhány kellemetlen és elkerülhetetlen dolog jött közbe, melyek miatt a szultán nunciust küldött felségedhez [ti. Ulászlóhoz] Magyarországra; mihelyt ő visszatér, abban a pillanatban elengedik a követet, aki azonban kénytelen követni a szultánt”. Innen tudjuk, hogy május közepe táján Szelim követe még épp úgy tisztes fogságban volt, mint magyar kollégája, Bélay Barnabás.¹¹⁴

VIII.

Kettőjük közül a török „nunciust” helyzetében következett be hamarabb változás, ami a magyarországi parasztlázadás kirobbanásának volt köszönhető. A pápai bulla április 9-i kihirdetése nyomán megindult a paraszthadak toborzása, amit a nemesség kezdetől gyűlölettel nézett. Az anyagi fedezet hiánya, a sereg ellátatlansága rövidesen kilengésekhez, a parasztok tömeges bevonulása pedig nemesi retorziókhöz vezetett. Május közepére robbanásveszélyes helyzet alakult ki, s a megrettent bárók, összefogva a köznemes-

110 I. m. 73. N° CVI.

111 I. m. 72. N° CV.; 74. N° CVI.

112 *Wenzel G.*: i. m. II. 249-250.

113 *N. Jorga*: Notes et extraits i. m. 77. N° CXI. Az ajándéktárgyakról: *Acta Tomiciana* III. 42-43. N° XLV. 1514 eleje.

114 G. Krupski útjáról, eredményeiről és tapasztalatairól Zsigmond király 1514. július 30-án írott levelében tájékoztatta Ulászlót: *Acta Tomiciana* III. 153-154. N° C CXVI.

séggel, előbb arra kényszerítették Bakóczot, hogy állítsa le a toborzást (május 15.), majd arra, hogy tiltsa le az egész vállalkozást (május 24.). Az érsek és a király által kiadott parancsok a keresztések visszaéléseivel, rablásaival és más gonosztetteivel indokolták a határozatot.¹¹⁵ A kormányzat azonban nemcsak a riasztó belső eseményekkel próbálta igazolni a hadjárat lefújását, hanem külpolitikai érvet — ürügyet — is bedobott. Nevezetesen azt, hogy három évre békét kötött a törökkel, tehát a kereszties hadjárat értelmét vesztette. Ennek a momentumnak a jelentőségét már Márki Sándor felismerte, s joggal hangsúlyozta, hogy ez a parasztok szemében árulással felérő lépés volt az a szikra, ami a lázadás tüzét fellobbantotta.¹¹⁶ A források — főleg Sanuto — alapján ezzel a megállapítással egyetérthetünk, csak, ismerve az előzményeket, az a kérdés, hogy tényleg létrehozhatta-e Ulászló ezt a fegyverszünetet?

Válaszunk — adathiány miatt — merőben hipotetikus, de összhangban áll a kevés ide vonható forrással. Feltételezésünk szerint az események elfajulását látva a király és tanácsadói előhozatták a Budán veszteglő török követet, és valószínűleg feladva korábbi kikötéseiket, megegyeztek vele a három évre szóló fegyverszünetben. Ezután pedig, s ez a kevés forrás alapján is kétségtelen, nyilvánosan kihirdették a megállapodást. M. Michiel naplója szerint erre „kevéssel” a kereszties háború meghirdetése után került sor, amikor már rengetegen összegyűltek.¹¹⁷ Nyilvánvaló azonban, hogy mindez csak a kereszties főserég Budáról való elindulása és a tiltó parancsok közzététele után, vagyis legkorábban május 25-én történhetett.¹¹⁸ De ez is elég volt ahhoz, hogy a Pesten maradt mintegy 5000 főnyi kereszties had a budai várba zárkózott király ellen forduljon, „mert nem akarták eltűni, hogy a király békét vagy fegyverszünetet kötött a törökkel”.¹¹⁹

Van persze egy másik lehetőség is: a király és a bárók blöfföltek, s a török követtel való kiegyezés nélkül, egyoldalúan hirdették ki a békét, hogy ürügyet találjanak a keresztiesek hazaküldésére. Egy dolgot azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni: azt, hogy az ország a balul kiütött kereszties háború miatt teljesen védtelenné vált, ezért a királynak nem maradt más választása, mint hogy sürgősen és bármi áron keresse a megegyezést a szultánnal. Ennek előmozdítására — feltételezésünk szerint — a török követet is hazabocsátotta. Ekképpen Ulászló megtette azt, amit az adott helyzetben tennie lehetett és kellett; a továbbiakban minden azon múltott, miképpen reagál a szultán a magyarok megváltozott hajlandóságára.

115 Az egészről ld. Barta G. — Fekete Nagy A.: i. m. 60-94.

116 Márki S.: Magyar parasztháború i. m. II. közl. 400-401., III. közl. HK 15 (1914) 556-557.

117 S. Ljubić: Diarii di M. Michiel i. m. 139., július 11-i bejegyzés: „... di là poco era sta publicada la treuga ...”. Fontos tény, hogy a *Wunderzeichen* című röplap, amely egy budai polgár május 25-i levelén alapszik, szintén tud a 3 éves békéről, bár fogalmazása azt sugallja, mintha azt a kereszties háború kihirdetése előtt kötötték volna: „Nach dem das sie mit den Turcken drey iar fried gemacht haben, das volck nit hynabzuziehen lassen”. Ld. Monumenta rusticorum i. m. 318.

118 A főserég elindulását gondos mérlegelés után május 9-10-re tette Barta G. — Fekete Nagy A.: i. m. 70-76.

119 Wenzel G.: i. m. II. 256-257. Július 5-i bejegyzés. Ld. még Márki S.: idézett helyek.

IX.

Az oszmán kémszervezet már április közepe táján jelezte, hogy Magyarországon valami készül; a hírek szerint a magyar király követet küldött a pápához, a bárók pedig tanácskozássra gyűltek össze. Az oszmán vezetők a velencei követhoz fordultak magyarázatért, aki felvilágosította őket, hogy a keresztény fejedelmek valóban erőik egyesítésén fáradoznak, de megnyugtatta a Portát, hogy a Köztársaság soha nem vesz részt egy szultán ellen irányuló szövetségben.¹²⁰ Miután a szultán szintén biztosította Velencét, hogy visszatérése után megadja a kért segítséget, abban a tudatban indulhatott el a keleti hadjáratra, hogy Velence és a Földközi-tenger felől nem fenyegeti veszély. Rumélia őrzésére Edimébe rendelte fiát, Szülejmánt, aki május utolsó napjaiban vonult be az egykori fővárosba.¹²¹ Ekkorra már az oszmán határvédelem túlélt az első próbán; május elején Szapolyai János erdélyi vajda, a keresztes haditerv részeként, betört „Bolgárországba”, nagy riadalmat keltve a törökök soraiban. A Gallipolin át hazatérő lengyel követ május végén-június elején azt hallotta, hogy a törökök a köznép általános mozgósítását rendelték el. Szapolyai azonban a keresztesek lázadása miatt június elején kénytelen volt visszafordulni, így a ruméliaiak feje fölül elhárult a veszély.¹²² Közben a magyar parasztfelkelés hírei is eljutottak az oszmán vezetőkhez, akik fellélegezhetnek: a szultán immár zavartalanul foglalkozhat a „szofival”, s ehhez a magyarok fegyverszünetére sincs különösebben szüksége.

Hogy a szultán valóban így gondolkodott, az a magyar követség további sorsából eléggé nyilvánvaló. Az uralkodó egészen Konjaig magával cipelte Bélajt és társait, de az itt eltöltött egy hét alatt úgy döntött, hogy a városban hagyja őket.¹²³ Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy Szelim ekkor értesült a magyarországi eseményekről, s ekképpen jelezte, hogy a maga részéről egyelőre befejezte az egyezkedést. A követtel lévő magyarok nem is sejtették, hogy milyen szerencsések, hiszen így megúszták azokat a nem mindennapi szenvedéseket, amelyekből oly bőven jutott a Perzsia felé menetelő oszmán katonáknak.

A szultáni seregtől való elválás után a magyar küldöttség eltűnik a szemünk elől. Az utolsó híradást 1514-ből egy Zacho Schiavina nevű velencei hírszerzőnek köszönhetjük, aki június elején jött Konjába, és a ciprusi kormányzón keresztül Velencébe eljuttatott beszámolójában megemlékezik a magyar küldöttségről is.¹²⁴ Schiavina szerint Bélajt 104 ember kísérte el Törökországba, köztük két káplán, két kapitány és zenészek. A népes társaság hat szekeret és százhusz lovat hozott magával, ezért ellátásuk nem

120 Minderről a bailo április 21-i jelentése tájékoztat: *N. Iorga: Notes et extraits i. m. 76. N° CIX.*

121 I. m. 79. N° CXIII. Május 31-i jelentés.

122 *Barta G.—Fekete Nagy A.:* i. m. 68., 133., 184. *Monumenta rusticorum i. m. 103. Acta Tomicianiana III. 154. N° CCXVI.* Zsigmond Ulászlónak, 1514. július 30.

123 I *Diarii di Marino Sanuto. XIX. Venezia, 1887. 85-88. hasáb.* Szelim konjai időzésére ld. még *A. Uğur:* i. m. 238., 242., 244.

124 I *Diarii di Marino Sanuto i. h.*

ceskély költséget rótt a szultáni kincstárra.¹²⁵ A törökök Béláyt házi őrizetben tartották Konjában; lakásából nem léphetett ki, és senkivel sem érintkezhetett. De kíséretének tagjai szabadon járhattak a városban, s ezt használta ki a melléje beosztott királyi titkár, hogy egy milánói úr, bizonyos Antonio házában titokban találkozzék a velencei hírszerzővel. A titkár eredetileg egy levelet akart átadni Schiavinának, de aztán meggondolva a veszélyeket, a következő szóbeli üzenetet bízta rá: a ciprusi urak írják meg Velencébe, hogy miképpen tartják fogva a küldöttséget, a velencések pedig tudassák a magyar királlyal, hogy most jött el az óra, amikor meg kell támadnia a törököt. Mindebből nyilvánvaló, hogy a Konjába rekedt magyarok semmit sem tudtak az otthoni eseményekről. Mint ahogy azt sem tudták elképzelni, hogy a magyar kormányzat sem ekkor, sem a jövőben nem lesz képes többé kihasználni az efféle „jó konjunktúrákat”.

X.

Itt tulajdonképpen véget is ér az 1512-1514. évi török-magyar diplomáciai érintkezések története. E történet egyik főszereplőjének, Béláynak, valamint társainak további törökországi „élete” nagy vonalakban ismert. Zay Ferenc és Istvánffy Miklós krónikáiból tudjuk, hogy Szelim még hosszú évekig nem engedte haza a magyar küldöttség tagjait, sőt elvitte őket az 1516-17. évi közel-keleti hadjárataira, ahol Béláyt magyar királyként, embereit (és más, beöltöztetett oszmán katonákat) pedig magyar segédhadakként mutogatta „az oda való népek előtt”.¹²⁶ Béláyt végül 1519 júniusában térhetett haza, annak köszönhetően, hogy ez év tavaszán végre sikerült tető alá hoznia egy három éves fegyverszünetet Magyarország és az Oszmán Birodalom között. E fegyverszünet egyik kikötése volt, hogy a szultánnak el kell engednie a magyar diplomatát.¹²⁷

A közben eltelt hat év során Béláyt helyzete, úgy tűnik, fokozatosan javult. Eleinte, 1514-15-ben, szinte fogolyként bántak vele. Valamikor 1514 második felében a magyarokat Konjából visszavitték Isztambulba, és ott minden valószínűség szerint a követek szállásán, az Elcsi-hánban zárták el őket. Erre utal az az 1515. augusztus 20-i raguzai hír, hogy „a magyarok követét Konstantinápolyban nagy őrizet alatt tartják”, valamint Keteji Székely Tamás híres rovásírásos felirata az Elcsi-hán falán, mely szerint „László király öt követét várták itt. Bilaji Barnebás kettő esztendeig itt vált ...”.¹²⁸ Amikor 1515-16-ban Szelim újra megkereste a budai udvart, hogy

125 Napi élelmzésükre a következőket utalták ki: 10 herélt bárányt, 14 gödölyét, 25 tyúkot, 2 öszvértehernyi bort, 150 akcse árú kenyeret, 2 db. cukrot és 40 mérő árpát.

126 *F. Babinger*: Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift i. m. 210. skk. *Tardy L.*: i. m. 74. skk. Tardy gyakorlatilag semmi újat nem hoz Babingerhez képest, viszont elfelejti megemlíteni, hogy mindent tőle vett át.

127 *Kosáry D.*: i. m. 122., 195: 223. jegyzet.

128 *Gelcich József*: Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae/Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Thallóczy Lajos*. Bp. 1887. 678. N° 433. *F. Babinger*: i. m. 206-210., Abb. 68. és *Németh Gyula*: A magyar rovásírás. In: A magyar nyelvtudomány kézikönyve. II/2. Bp. 1934. 26. Székely Tamás szavait mind *Márki Sándor* (Magyar parasztháború i. m. 15 [1914] 556.), mind *Babinger* félreértette:

nagyszabású keleti haditervei miatt három éves fegyverszünetet ajánljon, a magyar követ helyzetében javulás állt be. Az egyezkedések során a magyar kormányzat ismét érintkezésbe léphetett Bélayval, s az összeköttetés többé már nem szakadt meg közöttük. Időről-időre futárok tették meg az Isztambul (vagy a keleti tartományok) és a Buda közötti utat, s hozták-vitték a híreket és az utasításokat a királynak és követének. 1517 márciusában például a Mislenovics Márk nevű udvaroncot küldték Bélayhoz.¹²⁹ A magyar diplomata kényszerű törökországi tartózkodása azért nyúlt olyan hosszúra, mert Szelim lényegében túszként használta őt a magyar királlyal folytatott alkudozásiban.

Kitekintés

Bár a magyar külpolitika 1512-14-ben teljes kudarcot vallott a török kérdésben, az ország egyelőre súlyosabb következmények nélkül átvészelte ezt a kritikus időszakot (persze, csak ha eltekintünk a szrebermiki bánág elvesztésétől, ami előrelátóbb politikával talán elkerülhető lett volna). Sőt, a következő években úgy tűnhetett, hogy a fegyverszünet hiányát az Oszmán Birodalom érezte meg jobban, hiszen a szultán volt az, aki 1515-16-ban megint kezdeményezte a megállapodást.¹³⁰ Amikor pedig 1519 tavaszán, rengeteg huzavona után, végre aláírták a békét, az egyezmény mintha visszamenőleg is igazolta volna az 1512-14. évi magyar álláspontot. A szultán ugyanis elfogadta, hogy a béke a szerződő feleken kívül kiterjedjen a pápára, a lengyel királyra, a két Habsburg fivérre: Károlyra és Ferdinándra, Itáliára, sőt a havaselvei és a moldvai fejedelemeire (igaz, azzal a megszorítással, hogy az utóbbi kettő adót fizet a Portának).¹³¹ Látszólag tehát nagy magyar siker született, hiszen az egyezmény éppen azokat a magyar követeléseket ismerte el, amelyekért Ulászló diplomatai hiába küzdöttek 1512-14-ben.¹³² A későbbi események ismeretében ma már tudjuk, hogy ez a siker valóban csak látszólagos volt. De ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha az 1510-es évek politikai mozgásait, tendenciáit vesszük szemügyre. Megelőlegezve a konklúziót: nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy az 1512-14. évek eseményeiben szinte főpróbászerűen lejátszódott mindaz, ami Magyarországgal az 1526 előtti években történt.

mindkettlen úgy gondolták, hogy Raguzai, Zolthay és Czobor Bélay követségének tagjaként tartózkodott Isztambulban, ami tévedés. Székely Tamás feliratát nyilván úgy kell értenünk, hogy Bélayval együtt négy magas rangú magyar diplomata érkezett a tárgyalásokra.

129 *E. Kovács Péter*: Jajca és az 1519-es magyar-török béke. *Levéltári Közlemények* 63 (1992) 92.

130 *Kosáry D.*: i. m. 108. skk.

131 *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 3. Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). 1244-1710. Bp. 1912. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 36.) 282-283. A felsorolt fejedelmeknek, a pápát kivéve, egy éven belül pecsétes levéllel kellett jelezniük csatlakozási szándékukat.

132 Kivéve a területi ígényeket: a budai udvar kénytelen volt belenyugodni a szrebermiki bánág elvesztésébe. *E. Kovács P.*: i. m. 94.

Ismeretes, hogy 1519 után az európai politikai helyzet katasztrófálisan alakult Magyarország számára. A keresztény világban mindent háttérbe szorított a Habsburg-francia vetélkedés, s ebben a küzdelemben a török veszély és Magyarország védelme végleg másodlagos kérdéssé fokozódott le. Magyarország gyakorlatilag egyedül, magára hagyva kényszerült szembenézni az ellene fordult oszmán hódító gépezettel.¹³³ Ennek a helyzetnek nem egy eleme már az általunk tárgyalt időszakban kifejlett formában megtalálható. Mint utaltunk rá, Velence és Lengyelország már a századforduló körül hátat fordított a közös törökellenes harcnak, amin az sem változtatott, hogy a két ország (különösen Lengyelország) formálisan és a gesztusok szintjén szolidáris maradt Magyarországgal. Ezért Magyarországnak, amely lassaként beleroppant a török elleni védelem terheibe, nem maradt más választása, mint hogy egyre nagyobb mértékben vegye igénybe Habsburg Miksa segítségét. Ulászló belpolitikai okokból is egyre inkább Miksa támogatására szorult, mivel itteni uralma lényegében semmiféle bázissal nem rendelkezett. Ez azzal járt, hogy a század elején rövid ideig működő Jagelló-francia szövetség hatása csökkent, a Jagelló-ház közép-európai uralma megingott, s Magyarország fokozatosan a Habsburg érdekszférába került.¹³⁴ Az ország ezzel megmenekült a teljes elszigetelődéstől, viszont cserébe mégsem kapta meg azt a védelmet, amelyre szüksége lett volna. Már ekkor látható volt (például az itáliai eseményekből), hogy Miksa a török kérdésnél sokkal fontosabbnak tartja az éleződő Habsburg-francia vetélkedést. Az sem volt titok, hogy Magyarországra elsősorban örökös tartományainak védelme érdekében számított, s tulajdonképpen ezért szorgalmazta mindig, hogy a török-magyar fegyverszünetek hatályát az ő országaira is kiterjesszék.¹³⁵ Vagyis lényegében már ekkor kialakul a helyzet, hogy Magyarország ténylegesen csak a Habsburgok támogatására számíthat, de hogy ebből mi realizálódik, azt nem a magyar állam, hanem az ausztriai-ház érdekei döntik el. Jellemző, hogy Miksa elvi szinten már 1497-ben lezögezte: úgy illik, hogy a török politikát ő, mint a kereszténység legnagyobb uralkodója határozza meg.¹³⁶ Bár a Habsburgok ennek az igénynek az érvényesítésétől gyakorlati okokból egy ideig még eltekintettek, Miksa kijelentése jól előrevetítette a Magyarország számára vészterhes jövőt.¹³⁷

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a magyar állam, az egykori középhatalom, az 1510-es évekre külpolitikai mozgásterének jelentős részét elvesztette, s csak ugyanabban a nagyhatalmi érdekeknek alárendelt pozícióban léphetett fel a szultáni udvarral szemben, mint az 1520-as években. Ez fejeződött ki abban a kétségbeesett makacsságban, amellyel Ulászló megbízottai harcoltak a Portán a Habsburgokkal közös megegyezésért. A magyar diplomaták azt is látták, hogy a török fél szintén a lehető legszűkebben

133 *Kosáry D.*: i. m. 68. skk.

134 *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Bp. 1981. 79. skk.

135 *Kubinyi András*: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlat. Századok 128 (1994) 306.

136 *J. Gröblacher*: Erste Gesandtschaft i. m. 76: 10. jegyzet.

137 Hogy lassaként valóban csak a Habsburgok maradtak Magyarország mögött, az abból a tényből is jól látszik, 1516-tól Velence beszüntette Magyarország pénzbeni segélyezését. Ld. *Jászay M.*: Velence és Magyarország i. m. 212.

akarja kijelölni azt az ösvényt, amelyen a magyar diplomácia járhatott. A szultáni udvarban már régóta az a felfogás uralkodott, hogy „egyedül a nagyúrnak van hatalma ahhoz, hogy békét adjon, ezért minden nála alacsonyabb fejedelemnek hódolattal kellene kérni ezt az ajándékot, olyan feltételekkel, amilyenekkel a szultán jóváhagyja”.¹³⁸ Az elszigetelődéstől való félelem azonban, úgy tűnik, megakadályozta a magyar vezetést annak felismerésében, hogy Magyarország olyan helyzetbe jutott, amikor már nem támaszthat többé feltételeket. Az Oszmán Birodalom erőfölénye ugyanis olyan mérvű lett, hogy a szultán valóban tetszése szerint „adományozhatott” békét Magyarországnak, vagy vonhatta meg tőle azt (gondoljunk csak arra, hogy a sorsdöntő keleti hadjáratok idején az oszmán határvédelmi egységek a legnagyobb magyar erőfeszítéseket is félkézzel hárították el).¹³⁹ Ezért a magyar diplomácia 1512-13-ban elszalasztotta azt a lehetőséget, hogy még akkor megegyezésre jusson a szultánnal, amikor az fegyveres zsarolás és területfoglalás nélkül hajlandónak mutatkozott arra. A magyar politikusokat a következő évek eseményei is alaposan félrevezették. Nem mérték fel igazán, hogy a török kérdés kezelésében elkövetett hibák csak azért nem ütöttek vissza rögtön, mert Szelim mindvégig a maga „keleti kérdésének” megoldásával foglalkozott. Azt sem értették, hogy a szultán 1519-es nagyvonalúsága is csak annak volt köszönhető, hogy újabb hadjáratra készült Irán ellen, amelyet végleg uralma alá kívánt hajtani.¹⁴⁰ Pedig az 1514 tavaszán kialakult kritikus helyzetet soha nem lett volna szabad elfelejteniük: azt a szituációt, amikor Magyarország először tapasztalhatta meg a maga teljességében, hogy mit jelent úgy állni két nagyhatalom torkában, hogy az egyik bármit megtehet vele szemben, a másik pedig semmit sem tesz ennek elhárítására. Szakasztott úgy, mint Mohács előestéjén.

MELLÉKLET

1.

*Ulászló magyar király utasítása portai követének, Raguzai Félixnek
Buda(?), 1513. március táján*¹⁴¹

Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E ...¹⁴²

Üngürüs kiralından Feliksa nam elçisine gelen mektup suretidür
Şimdiki-halde mektubum sana vasıl olıcak şöyle ma'lum ola-ki şimdiki-ha[]de
Alaman çasarı Maksimandan elçisi ile mektupları gelüp bizden dilek ider-ki

138 *E. Albèri*: Le relazioni i. m. 37. Idézi *N. Jorga*: GOR II. 321.

139 Minden úgy történt, ahogy azt Szelim a perzsa hadjáratról döntő haditanácsban előre jelezte: nyugodtan vállakozhatnak a nagy erőpróbára, mert a keresztények nincsenek abban a helyzetben, hogy megtámadják a birodalmat. Ld. *S. Tansel*: Yavuz Sultan Selim i. m. 33.

140 Nem beszélve arról, hogy a megállapodást, épp úgy, mint az 1516. évi egy éves fegyverszünetet, voltaképpen Szelim kényszerítette ki a Jajca elleni támadásokkal. Ld. *Kosáry D.*: i. m. 108-110., 122. *E. Kovács P.*: Jajca i. m. 92-95.

141 A dátumra a következő (2. sz.) levél keltéből és Raguzai követjárásának időpontjaiból következtettünk.

142 A birtokunkban lévő fényképmásolaton a jelzet száma nem látszik.

müslümanlar padişahı Sultan Selim ile dostluk ve muhabbet nenün üzere idersenüz ol dostluğa kendü nefsumüzi ve ilümüzi-vilayetümüzi bile dahil olmasına sa'y idesiz-ki dostluk içinde bile olavuz. Bu hususa vekaletin sana virüp ve a'li padişaha dahi iki mektup gönderüp biri muhabbet-name ve biri dostluğu cemi'-i nasa ilam itmek için bildirmişdür. Vekaletin dahi size virmişdür. İmdi göresiz şol-ki mümkündür eğer padişah ile dostluk olunursa sa'y idüp bizüm nefsumüzi ve ilümüzi-vilayetümüzi nice kayd idersen anlarun nefsinin ve ilini-vilayetini bile kayd olunmağa cehd idesiz. Bir dürlü itmeyesiz.

A magyar király levelének másolata, amelyet Félix nevű követének küldött

Amikor levelem eljut hozzád, szolgáljon tudomásodra, hogy most a német császár, Miksa, követe révén leveleket küldött [hozzánk], s ezt kéri tőlünk: amilyen módon Szelim szultánnal, a muzulmánok uralkodójával, a békét és a barátságot létrehozátok, abba a barátságba igyekezzetek személyünket s országainkat-tartományainkat is bevenni, hogy együtt legyünk vele barátságban. Ebben az ügyben meghatalmazott téged, a magas padisahnak pedig két levelet küldött; az egyik egy barátságlevél, míg a másik baráti szándékait adja hírül a világ népeinek. Téged hatalmazott meg.

Most tehát ügyeljete, s hogyha a padisahhal lehetséges a barátság, akkor azon igyekezzetek, hogy amilyen módon személyünket és országainkat-tartományainkat beveszitek abba, ugyanúgy vetessétek be az ő személyét, valamint országait és tartományait is. Másképp ne cselekedjete!

2.

*Miksa német-római császár levele Szelim szultánnak
Weißenburg, 1513. február 2–8. között*¹⁴³
Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E 6143.

Alaman beği Maksiyán çasardan gelen mektup suretidür

Yüce ve ruşen Sultan Selim şah'a-ki Allah'un 'inayetiyle Urum ilinün ve Anatol'nun padisahıdur selam iderüz. Ve bundan evvel geçen eyyamlarda yücelüğünüz

143 A levél, saját keltezése szerint, 1513. február elején íródott. Miksa jól ismert itineráriuma alapján ezért 1513. február 2. és 8. közé kell datálnunk, mert a császár ekkor időzött Weißenburgban (ma Wissembourg, Franciaország). Ez a város jelenik meg a levél török változatában az Argentumból torzított Arzantin formában. Ld. *Christoph F. Stählin*: Aufenthaltsorte K. Maximilians I. seit seiner Alleinherrschaft 1493 bis zu seinem Tode 1519. In: *Forschungen zur Deutschen Geschichte*. I. Göttingen, 1862. 375. (Ezért az adatért Ernst D. Petritschnek, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv munkatársának tartozunk köszönettel.) Miksa levele egyébként kurió-zumszámba megy; ismereteink szerint ez a korszak Habsburg-oszmán diplomáciai érintkezéseinek egyetlen olyan emléke, amely a császári kancelláriától fennmaradt (még ha török fordításban is). Már utaltunk rá, hogy Miksa bürokratái — politikai megfontolásokból — rendszeresen megsemmisítették a törökkel folytatott levelezést.

ičün [sic!]¹⁴⁴ şöyle ma'lum oldu-ki şol taht-ki ata ve dedenüz a'li tahtı idi babanız sizün ululuğunuza münasip görüp hüsn-i rıza ile teslim etmişdür-ki Allahu ta'ala anı ul[ul]uğunuza nasip etmiş idi. Bu hayır haberleri ve yücelüğünüzün ulu hassalarunuzı ve kemalünüzü ve her vecdle hassa hünerlerünüzü işidüp ve bilüp gayet şad ü hürrem olduk. Hakk ta'ala dergâhından dilerüz-ki padişahluğunuzı dahi ziyade idivire. Ve ruşenlüğünüze mahfi olmaya-ki merhum babanız ile evvelden aramızda dostluk ve muhabbet var idi. Yücelüğünüz ile ol üslup üzere dostluk ve muhabbet itmesine muradumuzdur [sic!].¹⁴⁵ Eyle olsa hısmumuz ve karındaşumuz Üngürüs kiralı yücelüğünüze mübarekbad ve dostluk itmek için elçiler irsal idince biz dahi anlara vekillüğümüz virüp bizüm canibümüzden hatır-i şerifünüzü sordukdan sonra baz-i nesnelere dahi ısmarladuk-ki bizüm canibümüzden yücelüğünüze takrir ide. Dilek iderüz-ki bizüm canibümüzden takrir olunan kelimata i'timad idesiz. Ve sıhhat u selametünüzü anların ile i'lam buyurasız. Zira hayır haberlerünüzü gayet müştakız. Baki Allahu ta'ala ömrünü ve devletünü serir-i saltanatda paydar idivire. Amin ya rabbi'l-alemin. Ve bu mektup Arzantin şehrinde mevlud-i İsa-i nebi aleyhi's-selam tarihinün bin beşyüz on üçüncü yılınun felvar ayınun evvelinde kaleme geldi.

A Németsország bégjétoł, Miksa császártól érkezett levél másolata

Üdvözlet a nagy és fényes Szelim sah szultánnak, aki Isten kegyelméből Rumélia és Anatólia uralkodója!

Az elmúlt időben nagyságodról a következők jutottak tudomásunkra: Apja alkalmasságnak találta felségedet arra a trónra, mely atyja és nagyatyja magasságos trónja volt, s ezért azt teljes egyetértéssel [nagyságodnak] átadta. A magasságos Isten is felségednek szánta azt. E jó híreket hallva, s nagyságod kiváló tulajdonságait, tökéletességét és mindenféle kitűnő jellemvonásait ismerve, igen örvendeztünk s megvidámodtunk. Kívánjuk, hogy a magasságos Úr tegye hosszúvá uralkodását.

Fényességed előtt ne maradjon rejtve, hogy elhunyt apja s köztünk korábban béke és barátság állott fenn. Nagyságoddal is egyazon módon békében és barátságban óhajtunk élni. Ezért Magyarország királyát, aki rokonunk és testvérünk, felhatalmaztuk arra, hogy midőn jókívánságai jelentésére és a barátság ügyében követeket küld [felségedhez], a mi nevünkben is érdeklődjék nagyságod hogyléte felől; egyben megbíztuk azzal, hogy néhány dolgot nevünkben tudasson nagyságoddal. Azt kívánjuk, hogy a nevünkben előadott szavaknak adjon hitelt. Kegyeskedjék általuk tudatni hogylétét és hozzánk való jószándékát. Mert nagyon vágyunk jó híreire.

Egyébként a magasságos Isten adjon hosszú életet és szerencsét a szultáni trónuson! Ámen, oh világok Ura!

E levél kelt Arzantin városában, Krisztus Urunk — legyen áldott — születésének 1513. évében, február hó elején.

144 Az *ičün* helyett *hakkında* kellett volna, mert így a mondat éppen az ellenkezőjét jelenti annak, mint amit kifejezni akartak vele.

145 A mondat nyelvtanilag erősen sántít, de azért érthető.

3.

*Szelim szultán levele Ulászló magyar királynak
Drinápoly (Edirne), 1514. január 8.*

Nürnberg, Scheurl-Bibliothek, Codex J² 327a-327b¹⁴⁶

.ir Dei gratia. Ego magnus dominus et potens imperato[r] magnusque Amie¹⁴⁷ sulthan Solin han omnium terrarum maritimarum[,] Prunie, Karamanie, Natholie atque Romane aliarumque multarum terrarum¹⁴⁸ dominus scribit nostra cesarea maiestas optimo pot[enti?] Hungarie, Bohemie aliarumque multarum terrarum reg[i] Vladislao optimo dicio¹⁴⁹ salutem. Per presentes litteras notum facimus dominationi regie celsitudini, quatenus hoc presenti tempore honoratos¹⁵⁰ quidam dominationis regie celsitudinis orator nomine Pelay Barnabas ad curiam nostre cesaree maiestatis veniens et quemadmodum tempore quiete recordationis genito[ris] nostri cesaris Bayazith hany pax fedusque extitit, eodem etiam modo per tres annos ...¹⁵¹ voluit ipsam pacem cum conditione facere, quod sicuti in prioribus iuramentalibus litteris ristiani¹⁵² principes fuerant inclusi et inscripti, nunc quoque quod similiter includerentur et inscriberentur. Hoc vestre regie celsitudinis¹⁵³ desiderium cesaree maiestati nostre fuit, bene notum. Nos autem, si inter utrumque nostrum pacem et amicitiam bonamque vicinitatem¹⁵⁴ regia vestra celsitudo optat, ob respectum voluntatis vestre regie celsitudinis terre et castra, que sunt in vestre regie celsitudinis Hungari[e] regno cum ipsis volumus pacem ipsam acceptare. Deinde quemadmodum christiani¹⁵⁵ principes fuerant inclusi tempore genitoris nostri, qui etiam nunc includerentur, prout medio oratoris sui vestra regia celsitudo intimavit, ita nunc volumus esse notum vestre regie celsitudini predicta tempore¹⁵⁶ que fuerunt, iam preterier[unt] presentia vero cum preteritis non conveniunt, ideo d...¹⁵⁷ dictos cristianos¹⁵⁸ principes nullo modo in ipsam pacem volumus acceptare. Curia enim¹⁵⁹ sive porta nostre cesaree maiestatis illustrata est, cristianis¹⁶⁰ autem principibus minime¹⁶¹ clausa, si itaque volunt cum nostra

146 Ezt a levelet Borsa Gedeon találta meg, írta át és fordította magyarra. Ebben a formában engedte át közlésre. Lékötelező szívességéért ezúton fejezzük ki hálás köszönetünket.

147 Elírás *Amir*, törökül *Emir* 'úr, fejedelem' helyett.

148 A 4. sor végén és az 5. sor elején áthúzva: *regi Vladislao*.

149 Az áthúzott *dicimus* szó fölé írva. Helyesen: *dico*.

150 Helyesen: *honoratus*.

151 Olvashatatlaná áthúzott szó.

152 Helyesen: *cristiani*.

153 A rövidítések helyett a lapszálon: *vestre regie celsitudinis*.

154 A szó végén áthúzott betű.

155 Olvashatatlaná áthúzott szó felett.

156 Olvashatatlaná áthúzott szó helyett a margóra kiírva.

157 Olvashatatlaná áthúzott szó.

158 A 29. sor végén és a 30. sor elején olvashatatlaná áthúzott két szó helyére a 30. sor elejére írva.

159 Olvashatatlaná áthúzott szó fölött.

160 Olvashatatlaná áthúzott szó fölött.

161 Olvashatatlaná áthúzott szó fölött.

cesarea maiestate pacem et fedus facere mittant¹⁶² oratores suos ad portam nostram, quando autem veniunt.¹⁶³ Eo tunc quod erit in nostra voluntate, faciemus. Deus letificet celsitudinem ...¹⁶⁴ vestram cum incolumitate per multos annos. Nunc vero propter hanc causam cesarea maiestas nostra suum nomuen[!]¹⁶⁵ veniis ad vestram regiam celsitudinem misit. Scripta mensis Ianuari die octavo anni nativitatis Cristi 1514. In Andrenepoli.¹⁶⁶

Isten kegyelméből én, a nagy úr és hatalmas császár, a nagy és fejedelmi szultán, Szelim kán, minden tengeri földek, Rum, Karamán, Anatolia és Rumélia, valamint sok más terület ura: császári felségünk ír és üdvözlét küldi a kiváló Ulászlónak, Magyarország és Csehország és sok más föld igen kiváló, hatalmas királyának.

Jelen levéllel tudomására hozzuk királyi felséges uraságtoknak, hogy mostanában királyi felséges uraságtoknak bizonyos Bélay Barnabás nevű tiszteletre méltó követe a mi császári felségünk udvarába jött, és azt kívánta, hogy azt a békét és szövetséget, amely boldog emlékezetű atyánk, Bajezid kán idejében állott fenn, három évre ugyanúgy hosszabbítsuk meg azzal a feltétellel, hogy a keresztény fejedelmek most is akképpen legyenek belefoglalva és beleírva, ahogy az előző eskülevélbe belefoglalták és beleírták őket. Királyi felségteknek ezt az óhaját császári felségünk jól megértette. Mi pedig, ha királyi felségtek kettőnk között békét, barátságot és jószomszédságot kíván, királyi felségtek akaratát figyelembe véve elfogadjuk, hogy királyi felségtek országában, Magyarországon, a földeken és a várakban béke legyen. Ezek után arra a kérésre, melyet királyi felségtek követe útján terjesztett elő, hogy miként a keresztény fejedelmek atyánk idejében bele voltak foglalva a békébe, úgy legyenek most is belefoglalva, azt kívánjuk királyi felségtek tudomására hozni, hogy ez így volt, de azok az idők már elmúltak, a jelen pedig nem egyezik a múlttal, ezért az említett keresztény fejedelmeket semmiképpen sem óhajtjuk belevenni ebbe a békébe. A mi császári felségünk udvara vagy Portája ugyanis fényességes, a keresztény fejedelmek előtt pedig semmiképpen sincs elzárva. Ha ők császári felségünkkel békét és szövetséget akarnak, akkor küldjék el követeiket Portánkra, s amikor megjönnek, azt fogjuk tenni, amit jónak látunk. Az Úr tartsa meg felségteket egészségben hosszú évekig, császári felségünk pedig most a jelen ügy végett küldi tigrás iratát¹⁶⁷ a benne foglalt feltételekkel királyi felségteknek.

Írták január 8-án, Krisztus születésének 1514. évében, Drinápolyban.

162 Az áthúzott *haberent* szó alatt.

163 Az áthúzott *volunt* szó fölé írva.

164 Olvashatatlaná áthúzott szó.

165 Két olvashatatlaná áthúzott szó helyett a margón. Helyesen: *nomen*, ami itt nyilvánvalóan a szultáni tigrásra utal.

166 Az áthúzott *Andenepolini* szó után írva. A sorvégeket több helyen levágták a kézirat bekötésekor. A felélelezhető olvasatokat szöveletes zárójelbe tettük.

167 Amint a 165. jegyzetben jeleztük, itt a *nomen* szó szerepel, s ezt értelmeztük tigrás szultáni levélnek.

MÁLYUSZ ELEMÉR

A SZERB NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ

Az alábbiakban, a magyarországi nemzetiségek politikai története iránti érdeklődéstől vezettetve, két adalékkal szeretnék szolgálni.* Ezek publikálását elsősorban az a körülmény motiválja, hogy ezidáig mindkét dokumentumot meglehetősen homály fedte, s csupán véletlenül kerültek elő. Az egyik adalék, amelyen a szerb nemzetiségi kérdés előzményeit feltárni kívánó rendszeres levéltári kutatás egyébként átsiklott – igaz, az egykori levéltári segédkönyvekben nincs említés róla – egy bonyolult s szerzeágázó hivatali reform aktái között található; a másik ellenben szinte a csodával határos módon az egyik régi pesti polgárcsalád iratai között, egy jelentésben maradt fenn, melynek témája egy királyi audiencia. Mindkét dokumentumban azonban a 18. század utolsó negyedében mind a magyar hivatalnokok, mind pedig a bécsi kormánykörök a magyarországi szerbség meghatározó, más népektől megkülönböztető jellemvonásaként nem a nyelvet, még kevésbé a származást vagy a történelmi hagyományt tekintik, hanem a görögkeleti vallást. Ugyanis a szerbség körében is hiányzott az a felismerés, hogy bármilyen nemzetiségi törekvésnek egy egységes népi öntudatból kell fakadnia, mivel minden nép csakis saját individualitásának felismerésével képes maga elé olyan célokat kitűzni, melyek saját erejével arányban állnak, s melyeknek teljesítése ennél fogva a lehetőségek határán belül marad. Az akkori szerbség, amelyet még nem érintett meg a romantika szelleme s amely a maga számára semmiféle korlátokat nem szabott, örömmel fogadta II. Lipót királynak azt a rendelkezését, mely szerint „egy nemzeti kongresszusra” gyűlhet össze Temesvárott, egy olyan városban, ahol kisebbségben volt. S a közös vallás alapján nemcsak a románokat sorolja be majd az „illír nemzet” fogalmába, hanem azt a Bukovinát is magához tartozó területként értelmezi, amelyet a Habsburgok csak nemrég vettek birtokba (1775).

* Az alábbi tanulmány 1943-ban készült a müncheni *Südost-Forschungen* c. német folyóirat számára, mely az 1944. évi első számban kívánta azt publikálni. Mályusz Elemér hagyatékában az eredeti, magyar nyelvű kézirat nem lelhető fel, csak annak német nyelvű változata. Mályusz 1944. március végén kapta kézhez cikkének első, hasábkorrektúráját, melyet azonban az időközben bekövetkezett politikai események miatt már nem juttatott vissza a folyóirat szerkesztőségének. Ezt a korrektúra-szöveget fordítottuk le magyar nyelvre, melynek levéltári és szakirodalmi jegyzetait []-ben néhány, azóta megjelent újabb szakirodalmi hivatkozással kiegészítettük. (Soós István)

1.

II. Józsefet állandóan foglalkoztatta a bürokrácia radikális átalakításának gondolata. Figyelme egyformán kiterjedt a legfelső központi kormányhatóságok illetékességi körének szabályozására, a jogérvényesség megszabására, tovább arra a kérdésre, milyen is legyen az irattár (*registratura*), miképp történjék a kiadmányozás (*expeditio*) egy alárendelt hivatalban. A bürokrácia őt nem egyszerűen mint munkaeszköz érdekelte, amely arra hivatott, hogy akaratának érvényt szerezzen és reformterveit megvalósítsa, hanem mint egy olyan bonyolult, tökéletesen megkonstruált gépezet, amely csakis akkor tudja betölteni funkcióját, ha annak minden egyes alkotórésze hajszálpontosan működik és egymással kapcsolatban áll.¹

Ezek a hivatali reformok olyannyira lekötötték a figyelmét, hogy e tekintetben még munkatársainak, a *Staatsrat* (Államtanács) tagjainak a véleményét sem kérte ki rendszeresen és intézkedéseit közvetett úton hozta. Így pl. 1785-ben egyesítette a helytartótanácsot a budai kamarával és ezt számos olyan ügy elintézésére hatalmazta föl, melyek korábban a magyar udvari kancellária hatáskörébe tartoztak. II. József 1785. július 25-én kapta kézhez azt a jelentést, mely az udvari kancellária a gróf Esterházy Ferenc kancellár elnökletével és az alkancellárok, gróf Pálffy Károly és gróf Bánffy György, gróf Niczky Kristóf tárnokmester és Izdenczy József udvari tanácsos részvételével megtartott tanácskozás eredményeiről számolt be. Az uralkodó ennek egyes pontjaihoz hozzáfűzte saját megjegyzéseit, melyeket kabinettitkárának diktált le. A jelentés az alábbi címet viselte: „Gegenstände, die bei diesem Hofmittel als Hungar[ischen] Kanzlei, und zugleich Finanz Stelle jetzt vorkommen und auch in Hinkunft bei derselben verbleiben müssen.” A 25-ös ponttal kapcsolatban, amely a következőképpen hangzik: „Die Geschäften der nicht unirten Griechen, insoweit selbe auf ihre Religion und Privilegia einen Bezug haben, wie auch die Besorgung des fundi inalienabilis und scholarum clericallium, dann das Vermögen der Kalugierklöster und die Supervision der bei den

1 A történettudomány sokáig adós maradt olyan feldolgozásokkal, amelyek bemutatnák, miképp próbálta meg II. József a bürokráciát átalakítani. *P. Mirofanov* könyve ugyanis nem terjed ki a részletekre és éppen a császár személyes részvételének kérdését hagyja megválaszolatlanul (Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Aus dem Russischen übersetzt von V. von Demetric. Mit einem Geleitwort von Dr. Hanus Schlüter. Teil 1-2. Wien und Leipzig, 1910. — II. József közigazgatási reformjairól ld. Teil II. 269-290.); *C. von Hock* csak az első reformokról szolgál felvilágosítással, melyek vonatkozásában a császár még kikérte az államtanács (Staatsrat) véleményét (Der österreichische Staatsrath (1760-1848). Eine geschichtliche Studie. Vorbereitet und begonnen von Carl von Hock, aus dessen literarische Nachlasse fortgesetzt und vollendet von Hennann Ignaz Bidermann. Wien, 1879. 109. skk.); *Hock* is hangsúlyozza, hogy bizonyos „Anordnungen ohne Wissen und Einraten des Staatsrates erlassen wurden.” (I. m. 132.). *Marczali Henrik* szintén nem foglalkozik az első intézkedésekkel. (Magyarország története II. József korában. Bp., 1885. II. 30. skk.). [Az utóbbi évtizedekben azonban mind külföldi, mind a magyar történeti irodalomban számos történész választotta témájául II. József bürokratikus reformjait. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: *Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung. II.: Von der Vereinigung der Österreichischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). 1/2. Teil: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780-1792) (Abt. 4.) Wien, 1950. und Aktenstücke. Wien, 1950. (Veröffentlichungen für neuere Geschichte Österreichs. Bd. 35.); *Lajos Hajdú*: Qualifikationssystem staatlicher Beamter in Ungarn. (1780-1790). In: Annales Universitatis Scientiarum. Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio juridica 19 (1977) 35-55.; *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien-Köln-Graz, 1991. (Studien zu Politik und Verwaltung. Bd. 36.), különösen: 21-34.]

nicht unirten Consistorien abgeführten und via gradualis Apellatae ad Thronum appellirten Prozessen” az alábbi észrevételt tette:

„Dieses gehört zum Consilio und soll bey selbem ein nichtunirter griechischer Referent für alle diese Religions Gegenstände angestellet werden, da die Protokolle ohnehin nachher an die Kanzley gelangen. Die Prozesse aber müssen zu den gewöhnlichen Justiz Stellen gebracht werden, bey welchen auch nichtunirte Rätthe nach dem Toleranzsystem anzustellen sind.”²

II. József e rendelkezése azt jelenti, hogy a szerbek egyház- és iskolaügyét továbbá azokat az ügyeket, amelyeket államjogi helyzetükre vonatkoztak – a privilégiumkérdések ugyanis a legtágabb értelemben magyarázhatók – végülis már nem az udvari kancellária, hanem a budai helytartótanács intézte volna. Ennek a változtatásnak a jelentőségét nem szabad alábecsülni. Ugyanis ezzel meglazult a szerbségnek az uralkodóhoz való közvetlen kapcsolata és maguk a szerbek egy olyan *dicasterium* (kormányiszék) hatáskörébe kerültek, amely nem pusztán a rendi szellemet testesítette meg, hanem – mivel Béctől messze van – szabadabban is véggezhetette munkáját a magyar nemzeti érdekek érvényesítése terén, mint a magyar udvari kancellária. A korabeli felfogás szerint ugyanis a magyar udvari kancellária „oculus et os regis” volt, a helytartótanács ezzel szemben – ezt bizonyítják a 18. század 90-es éveinek eseményei – valójában a magyar rendiséggel azonos nézeteket képviselt. Feltételezhetően II. József maga sem mérte föl egyértelműen rendelkezésének következményeit. Minden valószínűség szerint nem gondolta át, hogy a görögkeletiek privilégiumai alatt az előző, 17. században I. Lipót által kibocsátott privilégiumok értendők, s a kifejezést csupán a szerbség vallási helyzetére vonatkoztatva használta. Erre lehet következtetni legalábbis abból a körülményből, hogy a jelentés zárórészében a „Religionsgegenstände” kifejezés szerepel.

A *dicasteriumok*, melyekben a magyar érzület erősebb volt a dinasztia érdekeitől való félelemnél, valószínűleg örömmel fogadták a császár rendelkezését³ és megragadták a lehetőséget, hogy érvényesítsék a szerbséggel szemben a magyar helytartótanács közvetlen befolyását. A szerb kérdésben azonban a magyar udvari kancellária egyszerűen nem ismerte fel azokat a lehetőségeket, melyek a jövőt magában rejtették. Amint a kancellária az uralkodó határozatát kézhez kapta, s egy részletes beadványban aggályainak adott hangot:

„Die Nichtunirten außer den Consistorialprocessen haben in den übrigen Proceßangelegenheiten die nämlichen Richter, welche für die anderen Landespar-

2 Magyar Országos Levéltár (=MOL.) A 39. Magyar Kancelláriai Levéltár (=MKL.) Acta generalia, No. 12.807/1785. Alleruntertänigster Vortrag des Vereinigungs Geschäft der Hungarischen Hof-Kammer mit der Statthalterey, dann die Adaptation der für die Verienigte Böhmische-Österreichische Hofkanzley vorgeschriebenen Instruction betreffend, folgendermassen erlediget: *Ich habe auf die 4 erstenen Litteras bis F. theils Punctatim, theils in ganzen meine Gesinnung zu erkennen gegeben. Joseph m.p.*

3 A különböző hivatalok összevonásának jelentősége a 18. században sokkal nagyobb volt, mint később, s nemcsak alkalmat kínált, hanem olykor éppenséggel kiindulópontul szolgált a területi egyesítésekre vagy szétdarabolásokra. Hogy csak egyetlen példát említsünk: II. Józsefnek az erdélyi és magyar udvari kancelláriát egyesítő rendelete lökést adott Erdély és Magyarország uniójához. A kérdés, mint az ismeretes, rendkívül felkorbácsolta a szenvedélyeket mind az magyarországi mind pedig az erdélyi 1790-91. évi országgyűlésen. Az erre irányuló törekvés azonban meghiúsult, mivel II. Lipót ismét szétválasztotta a két hatóságot.

theyen gesetzmäßig bestimmt sind; besagte Consistorialprocesse hingegen, wenn die Parthey sich mit dem foro metropolitano nicht begnüget und ad thronum appelliret, sind von jeher, vormals zwar bey der illyrischen Hofdeputation⁴, seit Abolirung aner derselben bey der Hofkanzley mit Intervenirung des Hofkriegsraths, welche zwey Hofstellen der fürgewesten illyrischen Deputation surrogiret worden, verhandelt werden. Wenn also E. M. darauf zu beharren geruhen, daß diese Geschäfte an das Consilium Locumtenentiale und an das hung[arische] Generalcommando⁵ übertragen werden sollen, so wären die übrigen Generalcommandi⁶, allwo die Anzahl der Nichtunirten sehr häufig ist, dahin anzuweisen, daß selbe alle die Nichtunirten betreffende Geschäften, so einer Entscheidung bedarfen, an das hungar[ische] Generalcommando abzuschicken und in Betreff der übrigen die Nichtunirten angehenden Gegenständen ihre Protocolla von Zeit zu Zeit an erstgedachtes Generalcommando einzusenden hätten. Ob aber diese Abänderung bey der illyrischen Nation etwa ein unangenehmes Aufsehen erwecken würde, für dieses kann man um so mehr minder ein Bürgschaft leisten, als E. M. nicht unbekannt seyn kann, wie empfindlich derselben die Aufhebung der illyrischen Hofdeputation gewesen seye. Anbey ist vorzusehen, daß der Hofkriegsrath trüftige Beweggründe aufführen werde, die übrigen Generalcommandi, wo, wie obgesagt, häufige Nichtunirte sich befinden, von Angebung der Berichte und Einsendung der Protokollen an das hung[arische] Generalcommando, so gleichsam als eine respective Subordination anzusehen ist, zu entledigen.”

A magyar udvari kancellária érveléséből kiolvasható, hogy álláspontját bürokratikus érdekek határozták meg. Nem volt már teendője abban a szolgálati hatáskörben, amelyet át kellett engednie a helytartótanácsnak — ennek csupán következményeiben lett jelentősége —, s attól tartott, hogy a hivatalok alárendeltségében zavar áll be. Egyébként a referens személye, egyedi felfogása is döntő kihatással volt a kancellária állásfoglalására és nem véletlen, hogy az ellenkező véleményű Izdenczy József testesítette meg. Izdenczynek, aki nem sokkal később tagja lett az Államtanácsnak, nem volt semmiféle köteletségérzete a magyar rendek, sőt a magyar nemzeti érdekekkel szemben sem. Ő az uralkodó hűségese szolgálja, a fejedelmi abszolútizmus képviselője volt.⁷ Minden valószínűség szerint egy másik referens, pl. Pászthory Sándor másképp cselekedett és nem arra törekedett volna, hogy az udvari haditanács érveinek tulbuzgó módon elébevigyon. Nem tagadható azonban, hogy Izdenczy érvelését a kancellár, gróf Esterházy Ferenc is magáénak vallotta, és ez döntő bizonyíték arra nézve, hogy egyetlen ember sem élt a II. József rendelkezéseiből adódó előnyökkel és kínálkozó lehetőséget nem tudta megragadni. Egy utólagos mérlegelésre már nem nyílt többé alkalom, mivel a császár — Izdenczy érvelésétől meggyőzötve — a következő határozatot

4 Az „Illyrische Hofdeputation” 1747-1777. között állt fenn.

5 A magyar főhadparancsnokság székhelye Budán volt.

6 1848 előtt volt erdélyi (Nagyszében székhellyel), bánáti (Temevár székhellyel), szlavón (Pétervárad székhellyel) és egy horvát főhadparancsnokság (Károlyváros/Karlovac székhellyel).

7 Személyiségének jelleméről és működéséről l.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790-1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokat írta Mályusz Elemér. Bp. 1926. (Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok. - Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai - Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris), valamint Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. (A Magyar Protestantizmus Történetének Forrásai) 288. skk.

hozta: „Ad 25. Da die Fälle der Appellation in Illyricis verhoffentlich selten seyn dörfen [sic!], so können sie noch ferner nach der bisher üblichen Art behandelt werden.”⁸

2.

Az 1790. évi temesvári szerb nemzeti kongresszus összehívásának előzményei J.H. Schwicker művéből⁹ már régóta ismertek. A magyar udvari kancellária levéltári anyagainak alapján Schwicker részletekbemenően és pontosan mutatja be, miképp nyújtott be egy kérvényt II. József halála után a karlócai metropolita, Moses Putnik, amelyben azért folyamodott, hogy biztosítsanak neki és a görögkeleti püspökök számára helyet a Budára, június 6-ra összehívandó országgyűlésen. A metropolita egy nagyobb küldöttség élén, melynek tagjai között a verseci, a temesvári és a bácsi görögkeleti püspök is ott volt, ezt követően egy II. Lipótnál történt audienca alkalmával június 27-én azt a kérést terjesztette elő, hogy nemzeti kongresszust tarthassanak, amelyet a király még ugyanazon a napon az udvari kancelláriához intézett kéziratban engedélyezett is számára. Schwicker is helyesen mutatott rá, hogy a magyar vármegyéknek és az országgyűlésen megjelent rendeknek az uralkodóházzal szembeni magatartása Lipótot arra készítette, hogy a szerbekben „a magyarok ellen fontos szövetségeseket” keressen. II. Lipót azonban, mivel a kabinet iratanyaga még nem állt rendelkezésére, úgy vélte, hogy a görögkeleti klérus megjelenése a magyar országgyűlésen és a temesvári kongresszus megtartása egymást kiegészítő események és az utóbbi mintegy az előbbi előkészítése. Ma már azonban úgy látjuk, hogy Lipót király a kongresszusnak nem annyira az ellensúly szerepét szánta, hanem igazán bőkezű ígéretével éppenséggel arra bátorította, hogy az a szerbség nevében politikai szervezet létrehozására kérjen engedélyt. Ez derül ki minden kétséget kizáróan abból az emlékiratból, mely szerint 1791. január 15-én arról kellett döntenie a kabinetkancelláriának, vajon leválasszák-e a Bánátot mint a szerbek területét, s mely a kérdés előtörténetét Lipót számára összefoglalta. A bizalmas jelentésben ugyanis arról esik szó, midőn az illír nemzet küldöttei és püspökei a királyhoz fordultak és arról panaszkodtak, hogy a magyar országgyűlés nem hajlandó privilégiumaikat elismerni s „ihnen S. M. zu verstehen gegeben, daß sie um ihre gänzliche Trennung von der hungarischen Nazion und um die Errichtung einer eignen und besonderen Landesstelle ansuchen sollten.”¹⁰

A szerb-magyar ellentét kiéleződése és ennek politikai eszközként történő felhasználása tehát II. Lipót kabinetpolitikájának a műve volt. Az ügyeket az ural-

8 MOL A 39. MKL Acta generalia, No. 12.808/1785. Gegenstände, die bey diesem Hofmittel als Hungar. Hofkanzley, und zugleich Finanzstelle jetzt vorkommen, und auch ein Hinkunft bey derselben mittheilen müssen. A kancellária ellenvetése 1785. aug. 5-én kelt.

9 Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Nach archivalischen Quellen dargestellt. Bp. 1880. 358-380. [A temesvári kongresszus iratanyagát ld.: Temesvarski sabor 1790. Izbor i objasnjenja: Slavko Gavrilovic, Nikola Petrovic. Novi Sad-Sremski Karlovidci, 1972. (Gradja za istoriju Vojvodine. Knjiga 9.)]

10 MOL, I 50. Bécsi levéltárból kiszolgáltatót iratok (=BI) Hungarica aus der Bibliothek Sr. M. 24. sz. téka (Régi jelzet: Fasc. 24.) Illyrica. (Az iratcsomó ma már nem található meg e jelzet alatt. Valószínűleg kiadták Jugoszláviának.)

kodó még az Államtanács elé sem terjesztette, melynek véleményét különben mindig kikérte és rendelkezéseit közvetett módon, leiratok útján hozta meg. Az Államtanács a részletekről csak hetekkel később értesült és kénytelen volt megelégedni azzal, hogy a rendelkezések szövegét levéltára számára utólag lemásoltatta. Tette ezt azzal a céllal, hogy legalább később képet alkothasson magának az eseményekről.¹¹ II. Lipót azonban nem zárta ki a döntéshozatalból teljesen az Államtanácsot, mivel az nem méltányolta volna politikáját. Ettől egyébként a Staatsratnak semmiképpen sem kellett tartania, annál is kevésbé, mert az Államtanács legtekintélyesebb tagja, Kaunitz herceg 1791. február 14-én éppen a szerb kérdéssel kapcsolatban a Habsburg-ház legfontosabb kormányzati elvét szem előtt tartva a következőket hangsúlyozta: „Je sichtbarer und bedenkllicher die Absicht ist, die man heget, aus Hungarn, Siebenbürgen und der illyrischen Nation einen vim unitam zu machen, desto rätlicher und nothwendiger wird das principium, divide et impera.”¹² II. Lipót a döntés közvetlen és gyors szabadságát minden valószínűség szerint csak azért tartotta fenn magának, mert fő tanácsadója és rendelkezéseinek legfőbb végrehajtója, Horvátország egykori bánja, gróf Balassa Ferenc, aki – honfitársainak teljes ellenszenvétől kisérvé – az udvar érdekeinek maradtalanul kiszolgálójaként arra törekedett, hogy álmát, a kancellári méltóságot elnyerje, még nem volt a bürokratikus apparátus tagja s jelentései és javaslatai nem az udvari hivatalokon keresztül jutottak el hozzá. Lipót másrészt érdekelt volt a dolgok alakulásában és figyelmét az kötötte le, miképpen lehetne néhány ügyes húzással olyan mozgásokat előidézni, amelyek a magyar országgyűlésen nyugalanságot váltanak ki.

Erről a nem hivatalos akcióról is képet alkothatunk magunknak, ha tanulmányozzuk azt a jelentést, amely a pesti kereskedők két küldöttjének, Liedemann Sámuelnek és Ignac Stankovicznak az audienciájáról készült.¹³ Útjukat az állami titkosrendőrség egykor pesti vezetője, Franz Gotthardi egyengette, aki II. József halála után ugyan elveszítette hivatalát, de II. Lipót utasítására megtartotta kapcsolatait az egykori „konfidensekkel” és levelezőkkel, hogy eképpen továbbra is pontos jelentéssel szolgáljon az uralkodónak a magyarországi eseményekről. Gotthardi július 22-én terjesztette elő II. Lipótnak a pesti kereskedők elaborátumát, melyet a két küldött Bécsbe magával hozott¹⁴ és egyidejűleg utalt kérvényük tárgyára is: „Ihre Vorstellungen, die Sie Sr. M. zu machen gedenken, beruhen 1. auf Herstellung der Ordnung unter den Handelsleuten, 2. auf Sicherheit ihres Eigentums durch prompte Justiz, 3. auf Beseitigung der vielen ihnen durch die höheren und niederen Magistrate zugefügten Wunden.”¹⁵ Gotthardi meleg ajánlásá-

11 Így került lemásolásra a 2252. sz., jún. 15-i keltezésű irat, amely mint 2411. sz. kópia júl. 7-én kelt. A jún. 16-i rezolúcióról az Államtanács csak augusztus végén értesült. (Haus-, Hof- und Staatsarchiv [= HHStA], Staatsratsakten, No. 2571/1790.)

12 HHStA, Staatsratsakten, No. 537/1791.

13 A beszélgetést Liedemann írta le és kéziratának a 19. század közepén készült másolatát utódaik mind a mai napig megőrizték. Dr. Karl Kardeván gimnáziumigazgató volt oly szives a családnál kiesszökölni, hogy engedélyt kapjak az érdekes irat felhasználására. Liedemannról ld. *Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. In: *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1 (1931) 269., 275. skk.*

14 *Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre.*

15 MOL, I 50. BI Hungarica aus der Bibliothek Sr. M. 13. sz. téka (régii jelzet: Fasc. 13.) Gotthardi's Notizen über ungarische Angelegenheiten 1790.

ra Lipót már a következő napon fogadta Liedemannt és Stankovicsot. Az audien-
cia során, amely egy óra tizenöt percig tartott, először a magyar kereskedelem és
a magyar polgárság helyzetét tárgyalták meg, de szó esett a zsidók üzelméről, az
országgyűlés tanácskozásáról és az illír kérdéstről is. Az utóbbi annál is inkább ké-
zenfekvő volt, mivel a király négy nappal azelőtt kapta meg a Bécsben tartózkodó
temesvári, verseci, és bácsi görögkeleti püspök újabb kérvényét, amelyben azért
csedezték, hogy az erdélyi, bukovinai és a belgrádi görögkeleti püspökök „egyház-
megyénk néhány küldöttjével együtt”, továbbá három tábornok, úgymint Papilla
báró, Szecsujacz és Davidovics és a törzskar tisztjei, valamint Arad, Temes, To-
rontál, Bács és Tolna vármegyék görögkeleti vallású földesurai szintén megjelen-
hetnének a kongresszuson.¹⁶ A beszélgetés ennek megfelelően könnyen az illír
kérdésre terelődött, midőn Stankovics azzal vádolta meg a magyar rendeket,
hogy: „Auch wollen sie durch die ungarische Sprache unsere Nation drücken.”¹⁷

„König: Sie sind von der illyrischen Nation?”

Stankovics: Ja, E. Maj.; aber was kann ich davor, daß ich von dieser Nation und
kein Ungar bin. 80 Jahre lang haben wir bereits in Dunkelheit leben müssen; man
hat geglaubt, daß es am besten sei, wenn man uns in dieser Dunkelheit erhält;
man hat uns mit der alteinischen Sprache gemartert, wir mußten uns vorlesen las-
sen, was wir nicht verstanden; wir mußten unterschreiben, was wir nicht verstan-
den. Die Jesuiten ließen es nicht zu.

König: Und die Ungarn wollen ja auch die Jesuiten wieder zurück haben?

Stankovics: Ich selbst habe in Schulen nur bis zu die Principia studieren dür-
fen, weil es die Jesuiten nicht zuließen; und eben die Jesuiten und Ungarn sind
schuld, daß über 50 000 von unserer Nation aus Ungarn ausgewandert sind. Erst
seit 10 Jahren fangen wir an Deutsch zu lernen; und nun will man uns wieder die
ungarische Sprache aufdringen, um uns in der Dunkelheit zu lassen.

König: Die ungarische Sprache ist Ihrer Nation das, was die deutsche den Un-
garn ist.

Stankovics: Wohl ärger noch, E. Maj.!

Liedemann: Ueberhaupt muß ich E. Maj. versichern, daß der größte Theil der
ungarischen Kaufleute zwar soviel Kenntniss der Sprach hat, als er im täglichen
Umgang braucht, aber nur sehr wenige von ihnen können schriftliche Aufsätze
lesen und verfassen.

Stankovics: Wie weit können wir denn auch die ungarische Sprache brauchen,
von Pest bis Szegedin und von Szegedin an der Straße etwas seitwärts. Die
deutsche Sprache aber ist uns notwendig wegen der Correspondenz mit Wien
und den übrigen Provinzen, woher wir unsere Waren beziehen. Auch sind bis
jetzt von unserer Nation nur 3 Männer bei der Statthalterei, und wenn die unga-

16 *J. H. Schwicker:* i. m. 367. skk.

17 Az országgyűlésnek a nyelvtörvényre vonatkozó tárgyalásairól l. *Szekfü Gyula:* Iratok a magyar ál-
lamnyelv kérdéséhez. Bp. 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai - Fontes Histo-
riae Hungaricae Aevi Recentioris) A Tiszai kerületben kidolgozott inauguralis diplomában erről
a következő olvasható: „comitatibus Slavonicis et Croaticis, necnon quibusdam civitatibus libe-
rum maneat non tantum domi suae nativam, sed etiam in cunctis correspondentiis nunc vigentem
lat.[inam] linguam, donec iisdem placuerit, retinere.” Ezt a szöveget további változtatásokkal az
országgyűlésen elfogadott diplomában átvették: „Slavonicis etiam et Croaticis, necnon quibus-
dam partium superiorum comitatibus et civitatibus liberum maneat non tantum domi nunc vigen-
tem Latinam retinere.”

rische Sprache eingeführt wird, so finden wir gar keine Application und bleiben in der Dunkelheit, ungeachtet wir doch, kaum etwas über 2000 an der Zahl in Pest, fast den 1/4 Theil der Contribution zahlen.

König: Auch sind die Croaten wegen der ungarischen Sprache unzufrieden¹⁸ und jetzt noch mehr, da die Ungarn verlangen, daß selbst bei den croatischen Regimentern lauter ungarische Offiziere angestellt werden sollten.

Stankovics: E. Maj.! ich bin weder Jurist noch Politiker, ich bin bloß ein Kaufmann, aber wie kann der Soldat ein Zutrauen fassen zu seinen Offizieren, wenn er seine Sprache nicht kann, wenn er sich auf seine Gewohnheiten nicht versteht. Und wenn man überdies noch so junge Leute, die beinahe erst Kinder sind, zu Offiziers gibt. Und wir brauchen ja keine fremde Offiziers, wir haben selbst Leute; wie viele Feldherrn und Stabsoffiziere gibt's in Rußland von denen, die aus Ungarn herübergewandert sind. Und wie brav waren in vorigen Zeiten die Croaten; sie haben im siebenjährigen Krieg mehr gethan als jetzt; aber ihre Montur macht die Leute verdrießlich; sie arbeiten in der Woche und an Sonntagen ziehn sie gern den Rock an, den ihnen ihre Weiber machen und wo sie nicht viel zu putzen brauchen.

König: Es ist wahr, die weiße Montur taugt nicht für die Croaten, sie sind keine Freunde vom Putzen.

Stankovics: Ihr brauner Rock und ein schwarzes Pantallier [!], E. Maj., wird denen Soldaten wieder ihren Muth beleben und sie werden sich wieder so auszeichnen, wie vordem; ob sie gleich auch jetzt sich zuweilen hervorgethan haben, wenn gleich die Zeitungen davon geschwiegen haben. Ich bitte also E. Maj., erbarmen Sie sich der Nation und helfen, als ein braver Vater, Sie sie aufklären, dies wird machen, daß die Nation ihr Gut und Blut für E. Maj. bereit aufopfern wird.

König: Ja, das will ich thun, die Nation soll aufgeklärt werden; das Banat muß exarticuliert werden, Syrmien und Serbien muß sich dazu schließen, Temesvár kann dann ihre Hauptstadt werden, da kann die Nation ihre eigenen Seminarier haben, in denen sie erzogen wird und ihre eigenen Stellen, bei denen sich ihre jungen Leute bilden können. Jetzt ist der Zeitpunkt, wo sie sich von Ungarn losreißen müssen; wenn nur die Nation sich nicht blenden läßt. Die Ungarn werden ihnen wohl große Versprechungen machen, sie werden ihnen aber nichts halten; und wenn es ihnen jetzt gelingt sie unter sich zu bringen, so ist es für immer geschehen.

Stankovics: E. Maj. können sich auf die Nation verlassen.

König: Und doch war der Metropolit Putnik zwei Tage vor dem Tode ganz für die Union gestimmt, ich kann es mir gar nicht vorstellen, wie er dazu gebracht worden ist.

Stankovics: E. Maj. haben ihm ja Regales gegeben; damit war aber die Nation nicht zufrieden.

18 A horvát-magyar viszony részletes bemutatását ld. *Miskolczy Gyula:* A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I-II. Bp. 1927. Az országgyűlés követelte a július 16-án megfogalmazott inauguralis diplomában, hogy a magyar hadsereg a királynak és a magyar nemzetnek tegyen hűségesküt, de biztosította a horvát határőrkatonaságot, hogy az a horvát nemzetnek esküdjön fel és csak ennek útján a magyar koronára. ld. erről *Marczali Henrik:* Az 1790/91-diki országgyűlés. II. Bp. 1907. 29.

König: Wissen Sie wohl, warum ich ihm die Regales gab? ich wußte schon, daß man sie nicht annehmen würde; 14 Tage hatte ich mit der Canzlei zu streiten, bis sie ihm solche ausgefertigt haben¹⁹; und wenn sie nun solche erhalten hatten und um Sitz und Stimme beim Landtag verlangten, verweigerte man ihnen solchen; der Primas erklärte ihnen, wenn der König die Oberhand behalten würde: so sollen sie Sitz und Stimme beim Landtag erhalten, wenn aber der König die Oberhand nicht behält, so werden sie es nicht erhalten. Der Primas war noch so dumm und gab es ihnen schriftlich. Nun kamen sie mit dieser Schrift zu mir und ich bewilligte der Nation einen Congreß und nun war ich und die Nation wegen diesem Schritt gedeckt; weil sie vorläufig um die Vereinigung angesucht haben, diese ihnen aber abgeschlagen worden ist.

Stankovics: E. Maj. werden aber früher, ehe unser Congreß seinen Anfang nimmt, das Diplom unterzeichnen und sich krönen lassen.

Liedemann: Man sagt, daß den 15. oder 20. August die Krönung sein dürfte.

König: Glauben Sie das nicht, die Ungarn haben mir ja selbst äußern lassen, daß vor dem October die Krönung nicht sein dürfte und ich versichere Sie, daß ich vor dem 26. August²⁰ kein Diplom unterschreibe. Was werden sie denn aber für einen Metropolit wählen? Der Ofner Bischof ist ein braver Mann, auch der Temesvarer ist brav, aber doch gefällt mir der Ofner besser, die Geistlichkeit will aber den Werschetzer, das scheint mir ein lustiger Mann zu sein.²¹

Stankovics: Wir halten ja keine Metropolitwahl, sondern einen Nationalcongreß und überdies ist ja es nicht nothwendig, daß gerade ein Bischof Metropolit sein muß; es kann ja auch ein anderer es werden.

König: Ginge denn da an?

Stankovics: Warum denn nicht; unter den griechischen Kaisern war ja Focius Minister und Patriarch zugleich.

König: Warum wollen Sie den aber den Gossinger zu ihrem Congreß haben, der Mann wird sie betrügen. (Die Canzlei hat den Grossinger zum Congreß vorgeschlagen.)²²

19 II. Lipót 1790. jún. 15-én felszólította a kancelláriát a regales kiadására. (HHStA, Staatsratsakten No. 2252/1790.) A kancellár, Pálffy gróf ezt már a következő napon aláírásra előterjesztette. A kancellár ugyanakkor a következőkre figyelmeztette a királyt: az országgyűlésen résztvevők számának növelése vagy csökkentése a fennálló törvények értelmében az országgyűlésen működő törvényhozó testület hatáskörébe tartozik; ennél fogva szükséges, hogy a beidézettek ettől kapjanak egy-egy helyet és szavazatot. Ez a görögkeleti püspökök esetében annál inkább is halaszthatatlanabb, mivel „die Existenz der sogenannten Nation selbst samt ihren Privilegien der gesetzgebenden Gewalt, als solcher betrachtet, noch unbekannt ist”. Miután azonban Pálffy gróf kifejezést adott aggályainak, késznek mutatkozott az uralkodó parancsának teljesítésére és engedélyt kért arra, hogy a király határozatáról egy magániratban egyidejűleg értesítthesse az országbírókat mint a felsőtábla elnökét. Lipótnak a következő napon, jún. 17-én kelt rezolúciója értelmében a regalest expedíálták és az országbírókat értesítették. (HHStA, Staatsratsakten, No. 2571/1790.) A kancellária ennek megfelelően gyorsan és kifogástalanul járt el. Nevezetesen akkor is ugyanazt a javaslatot tette, mint amikor a magyarság érdekeiről volt szó. Amikor a három bánáti megye (Torontál, Krassó és Temes) becikkelyezését kérte, szintén azt az álláspontot képviselte, hogy az ügy az országgyűlésre tartozik és javasolta: a megyéket azzal az ígérettel utasítsák az országgyűlésre, hogy kérésük jóváhagyása esetén az uralkodó majd megerősíti a becikkelyezést (HHStA, Staatsratsakten, No. 1388/1790.).

20 A temesvári kongresszus napja.

21 Peter Petrovics volt a temesvári, Josip Joannovics Sakabent pedig a verseci püspök.

22 A hírhedt pamfletíró és exjezsuita Franz Grossingerről van szó, aki „Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht. Wien, 1786.” c., a magyar rendi alkotmányt támadó és az abszo-

Stankovics: Wir haben ja selbst Männer, wir brauchen diesen nicht.

König: Es ist wahr, der Szekeres ist ein geschickter und braver Mann²³, auch der Secretair des Metropolitens Novakovits ist brav²⁴, aber doch gefällt mir der Szekeres besser.

Stankovics: E. Maj.! unter Leopold I. haben wir unsere Privilegien und Freiheiten erhalten, aber zu den Zeiten des Rákóczy mußten wir viel ausstehen.

König: Da hat die Nation das Praedicat bekommen: pozgan.

Stankovics: Pogány rácz.

König: Ja, ja! pogány rácz.

Stankovics: Jetzt erhalten wir wieder unter E. Maj. unsere Freiheiten und wer weiß, ob es uns nicht in der Folge eben so oder noch ärger gehen wird.

König: Das soll nicht geschehen.

Stankovics: Ja, unser Congreß fängt sehr spät an.

König: Das hängt nur von Euch ab, meinewegen kann er sich morgen anfangen; je eher je lieber.

Stankovics: E. Maj., es kommen aber zu unserm Congreß nur gesetzmäßig 75 Personen, 25 vom Militär, 25 von den Geistlichen und 25 von den Städten; so daß also nur von jeder Dioecese, wo doch manchmal mehrere Städte sind, 2 Deputirte dazu kommen und diese selbst werden durch Cable erwählt.

König: Ihr habt ja unterm Militär brave Leute, der Papilla ist ein braver, überlegter, gesetzter und kaltblütiger Mann, nur schade, daß er schon so alt ist.

Stankovics: Er ist noch nicht so alt, E. Maj.

König: Man sagt mir, er sei schon 74 Jahre alt.

Stankovics: Er kam, weil er noch in Pest war, täglich in mein Gewölbe und er ist erst 64 Jahre alt und noch sehr munter.

Liedemann: Wie alt er sein mag, weiß ich wohl nicht, aber daß er noch sehr munter ist, kann ich E. Maj. versichern.

König: Und der Setsovats und Davidovits sind auch brav, auch der Michailovits, aber der ist noch ein wenig zu hitzig. Auch der Bischof von Belgrad wird dazu kommen; und eure Grundherrschaften wollen auch dabei sein.

lutizmus érdekeit szolgáló mű szerzője volt. A magyar kancellária 1790. évi iratai között semmiféle utalás nem található arra, hogy őt a temesvári kongresszussal kapcsolatban szóba hozták volna. Nevét sehol, még a mutatók sem említik.

23 Szekeres Athanáz győri származású, előbb görögkeleti, majd római katolikus pap, a bécsi Udvari Tanulmányi- és Könyvvizsgáló Bizottság hivatalnokja. ld. róla részletesebben: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. Bp. 1909. 611. Eger államtanácsos javaslatára aug. 4-én Lipót király megbízta őt a Bécsben megjelenő magyar újság cenzurálásával (HHStA, Staatsratsakten, No. 2286/1790.). Szekeres a temesvári kongresszus befolyásolása érdekében egy munkát írt, éspedig a szerbek által az uralkodóhoz intézett kérvény formájában, amelyben az előkészületek során megtárgyalandó kérdéseket fejtette ki. Hasonlóképp előzetesen azt is megfogalmazta, milyen követeléseket terjesszen majd a kongresszus az uralkodó elé. (A kéziratot és Izdency szept. 18-i votumát ld. MOL, I 50. BI Hungarica aus der Bibliothek Sr. M. Fasc. 24.)

24 Stefan Novakovic, udvari ágens a magyar udvari kancelláriánál, királyi privilégiumok alapján 1771-1796. között szerb könyvek kiadója és nyomdásza (Ld. róla *Szinnyei J.*: i.m. IX. Bp. 1903. 1124.) 1790-ben latinul és németül névtelenül kiadott röpiratában amellet foglalt állást, hogy adják meg a szerbeknek is a polgárjogokat és ennek megfelelően nem támogatta az elszakadást. (Kurzgefaßte Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nation in dem Königreiche Hungarn. Von einem hungarischen Patriot. Mit einem Anhang der derselben verliehenen Privilegien. Neusatz und Belgrad, 1791.) Ld. erről *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 541. skk.

Stankovics: Aber aus jeder Stadt sollten doch weingstens 2 dabei sein; und diese wollen auf ihre eigenen Unkosten dazu reisen.

König: Ja, da würden aber über 500 zusammenkommen. Und die Bukovina soll sich die auch anschließen?

Stankovics: Warum nicht, E. Maj.?

König: Ich weiß nicht doch nicht, ob's gut wäre.²⁵

25 Az ősi szokásoknak megfelelően a nemzeti kongresszuson résztvevők száma eredetileg 75 lett volna. (25-25 tag az egyházból, a katonaságból és a polgári rendből). A temesvári, verseci és bácsi püspökök júl. 17-i kérvényének ügyében az udvari kancellária és az udvari haditanács júl. 20-án tanácskozást tartott és egyhangúan az ellen foglalt állást, hogy a bukovinai, az erdélyi és a szerbiai küldöttek megjelenjenek a kongresszuson, továbbá ellenezte a belgrádi püspök meghívását és a képviselők számának növelését. Az udvari haditanács ezenkívül hangsúlyozta: Szecsujac nem alkalmas arra, hogy részt vegyen a tanácskozásokon (*J. H. Schwicker:* i.m. 364. skk.). Júl. 23-án ez az elképzelés még nem volt Lipót kezében, mivel a tanácskozás jegyzőkönyvének fogalmazványát az udvari haditanács tagjai, Krauß, Türkheim és Tige tábornokok csak júl. 22-én írták alá és a kancellária csupán július 29-én kapta meg a rezolúciót. Lipót király ennélfogva azonnal a kihallgatás mellett döntött, éspedig részben a kancellária és az udvari haditanács szándékai ellenében. Elfogadta a javaslatot, melynek értelmében az erdélyi és a bukovinai küldöttek, sőt maga a szerbiai püspök sem jelenhetnek meg a kongresszuson, de elrendelte Szecsujac és 25 földesúr meghívását. (MOL, A 39. MKL Acta generalia, No. 9864/1790. és No. 10.233/1790.)

TÓKÉCZKI LÁSZLÓ

A MAGYAR FIGYELŐ (1911–1918) ESZMÉI

A Magyar Figyelő című folyóirat 1911-ben indult. Alapítása egyértelműen kapcsolódott Tisza István *Munkapártjának* a koalíciós ellenzékiesség felett aratott győzelméhez. De még inkább összefüggött a koalícióból kiábrándult baloldali politikai erők és a nemzetiségi mozgalmak megerősödésével. Az igazi ellenfelek immár ők lettek, főleg a középrétegekből támadó, azokat megbontó polgári radikális törekvések.

A Magyar Figyelő nem volt, de nem is akart a konzervatív tudományosság főruma lenni. Ezt a szerepet 1908 óta a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* látta el megbízható színvonalassággal, de — s itt ez a fontos — szinte tudatos apolitikussággal. (Nem akartak „politikát csinálni”, legfeljebb — mai szóval és értelemben — „döntésselőkészítő” munkát vállaltak, széleskörű történeti, illetve nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva a megoldandó konkrét feladatokat.)

A Magyar Figyelő tudatosan az egységes magyar polgári politikai kultúra műhelye akart lenni, ahol — a hatalom birtokában — a művelt liberális-konzervatív polgár öntudatát építik ki széleskörű tájékoztatással, határozott állásfoglalásokkal s — nem utolsósorban — az *ellenséges szellemi-ideológiai áramlatok alapos kritikájával*. Ha a *Husadik Századot* a radikalizmus támadófegyverének nevezhetjük, úgy a Magyar Figyelőt egyértelműen a liberális konzervativizmus *kritikai védőpajzsának*. „Kétszeresen fontos az, hogy a műveltebb osztályok, amelyek az elmék vezetésére vannak hivatva, igenis komolyan belépjenek az egész világon folyó eszmeharcba s egész tudásuk kifejtésével törekedjenek felderíteni a túlságázott eszmék képtelenségét... Európában bizonyára nincs egyetlen ország és egyetlen nép sem, amelynek akkora érdeke volna a helyes megkülönböztetések megtétele és a haladási eszmék forradalmi propagandától való elválasztása...”¹

Hangsúlyozni kell azt, hogy a Magyar Figyelő a maga értelmiségi-polgári álláspontját *középutnak* tekintette, s állásfoglalásait is aszerint fogalmazta meg, külföldi — elsősorban angol és német — példák alapján: „A német társadalomban ma is egész sor igen erős közép fajú szervezet van, ami a szabadság és az evolúció alapján állva nagy sikerrel küzd egyrészt a konzervatív és klerikális nyomasztás, másrészt pedig a szociáldemokrata terror ellen.”²

E tanulmány eredetileg a *Magyar sajtótörténet* végül is kéziratban maradt III. kötete számára készült, ezért hiányoznak belőle a felvetett kérdésekre vonatkozó szakirodalmi utalások. (A jegyzetek mind a Magyar Figyelő cikkeire utalnak, ezért a folyóirat címét sehol nem tüntetjük fel, csak az évet és a kötetszámot.)

1 Kenedi Géza: Bonnot iskolája. (Kritikai jegyzetek.) 1912. II. köt.

2 Uo. 283.

A fenti alapállásból következik, hogy a Magyar Figyelőből hiányoznak rendkívül fontos korabeli magyar problémák. A Magyar Figyelő a magyar középosztály körének szemhatárán belül marad, annak körein belül vitázik, érvel és *érzékeli*. Magától értetődőnek tartja a fennálló polgári rend alappilléreit, s ezek megerősítése érdekében, *a magyar nemzeti polgárosodás és az egységes magyar nemzeti állam zászlói* alatt harcol a *nyugat-európai konzervatív példák* és a hazai viszonyok „*realpolitikai*” *értékelésének* kettős fegyverével. Nem jelenti mindez azt, hogy a Magyar Figyelő gárdája ne ismerné a nyugati progresszív irányzatokat. A megjelent tanulmányok szakirodalmi és jegyzetanyaga jórészt azonos radikális ellenfelek olvasmányáival.

A reagálás különbsége persze óriási: a magyar radikalizmus képviselői a megismert elvek, példák és gyakorlatok azonnali átültetését sürgetik, a magyar viszonyok gyökeres reformját hirdetik, azonnal politikai-hatalmi erővé kívánván tenni minden újítást. A Magyar Figyelő a nemzetközi kitekintés hasznát másban látja: „az osztályok önző harca közt az egyetemes műveltség szakadatlanul mint fölvilágosító, kritikai és kiegyenlítő hatalom működik és az erőszakot észrevétlenül rátereli a békés fejlődés útjára”.³

Honnan származik a Magyar Figyelő „kanalizáló” óvatossága? Egyértelműen a felismert gyengeségek és sérülékenység tudatosulásából: „Nem kétséges, hogy egy annyi összeforratlan részből álló és integrálódása legforróbb állapotában lévő társadalom, mint a magyar, csak kevés analízist bír el baj nélkül...”⁴

Nem kétséges, hogy a Magyar Figyelő a legveszélyesebb összeforratlanságnak a nemzetiségi kérdésből eredő feszültséget érezte (ezt majd később látjuk bővebben), ám a döntő „frontnak” mégis a heterogén magyar polgárságot tartotta. A magyar nagyhatalmi politika öntudatos képviselőjeként ugyanis meg volt arról győződve, hogy a hatalom birtokában — az európai hatalmi viszonyok változatlanságát tételezve — egyetlen valódi ellenfél létezik, s ez a magyar polgárság maga, a saját soraiból kikerülő „legitimált”, a hatalomgyakorlás minden fortélyát ismerő „másik csapat”. A koalíció uralmának, önvészélyes felfordulásainak tanulságai elég közeliak voltak ennek belátásához. Nem véletlen tehát, hogy a Magyar Figyelő elsősorban „értelmiségi osztályharcot” folytat, a magyar politizáló közvélemény „lelkének” irányításáért harcol: „A Magyar Figyelő a magyar értelmiséghez intézi szavát. Ahhoz az értelmiséghez, amely hivatva van a nemzet vezetésére és amely ma maga is szétagoltan, részben irányt vesztve tesped.”⁵

Harc a radikalizmus ellen

A Magyar Figyelő beköszöntőjében, amikor meghirdeti a harcot, ugyanúgy Nyugat-Európára hivatkozik, mint ellenfelei. Természetesen az ő Európa-képük más, s a magyar helyzetet ismét a régi sémában (Nyugat harcol a Kelettel) és korporatívási felhangokkal értékeli: „Magyarországon megint egyszer szembe került Európa a Balkánnal, a szó kulturális értelmében vett nyugat a kelettel ... közös jellemvonásokat találunk rajtuk [a nyugati társadalmakon — T. L.]: vallásosság, a

3 Kenedi Géza: Magyar feminizmus. 1911. I. 51.

4 Uo. 54.

5 Tájékoztató. 1911. I. 1.

történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmezettség ... [ezek mind — T. L.] föltételei világtörténelmi sikereiknek ... a nyugat a nemzetté tömörült egyéniségek, a kelet az egyéniségekre bomlott nemzetek világa ... a rothadás tipikus szimptomája, midőn a sejt önálló életet kezd az egész organizmus rovására... A nyugati társadalmak dekadenciája tulajdonképpen az egyén dezertálása a polgárosodás fegyelme elől, visszatérése az ős-keleti anarchiába.”⁶

A fenti jelzőkben zseniálisan és tragikusan tükröződik a magyar társadalmi, politikai helyzet periférikus, részt venni nem, de szemléleti követésre képes mivolta. A magyar értelmiség, illetve uralkodó csoportok szellemileg reagálnak a kor összes nyugati tendenciájára, miközben az itthoni „réalpolitika” feltételrendszere attól néha gyökeresen különbözik. Nemcsak a hatalmpolitikai, de a világ-gazdasági beágyazottságot illetően is. A Magyar Figyelő okos konzervatívjainak ilyen szempontból könnyű dolga van, „birtokon belüliként” módjuk van — illetve azt hiszik, hogy módjuk van — a kivárára, arra, hogy a szerves fejlődésre bízhatják magukat.

„A keleti és féлкеleti népek, amelyek kultúrimportjukat Nyugat-Európából rendelik meg, hiányos önkritikájukkal és fegyelmezetlenségre való mostani hajlandóságukkal mohón vetik magukat az európai dekadencia termékeire... A Balkán, ha egyszer megismerte Európát, cserben hagyja önmagát és a nyugati műveltség kellemetlen parazitájává lesz... A keleti bojár legfőbb büszkesége, ha véletlenül párizsi járdataposónak nézik ... *a maga hazáját állandóan külföldi szemmel nézi* és abból csak annyit fogad el a valóságban exisztálóknak, amennyiről tudomással bír az a kávéház, melyet ő Európának nevez. Pedig hát a nemzetek, a kicsinyek éppen úgy, mint a nagyok, nem valamely nemzetközi páholyközönség kedvéért élnek és ágálnak, hanem *a* maguk történelmi küldetését teljesítik, akár írnak róluk a külföldi sajtóirodák, akár nem.”⁷ Herczeg Ferenc szavaiban az a kétarcú „nemzeti öncélúság”, határozott nacionalizmus munkál, amely ma sokakban az ókonzervatív parlagi magyar úri osztály külföld- és haladásellenességének bizonyítékát kelti. De nem erről van szó. A Magyar Figyelő csupán rostálni akar egy, a magyar etnikum egészére nézve kedvező hatalmi konstelláció prioritását tartva szem elött. Vagyis Tisza Istvánék nem voltak érzéketlenek a „Nyugat” iránt, de a Monarchia érzékeny és sérülékeny közegében a legóvatosabban akarták a kereteket módosítani. Tragikus mindebben az, hogy ebben a helyzetben a szociális — sőt néha még gazdasági fejlesztési érdekek is! — alárendelődtek hatalmpolitikai szempontoknak. Bár ennek helyesbítése egyre erősödő tendencia, főleg közvetlenül a háború előtt. „A nyugat felől áramló eszmék és törekvések ismeretére feltétlen szüksége van a magyar társadalomnak a nőkérdés területén is. De éppen olyan szükség van ... [arra, hogy] a behozott európai eszmeáramlatokat megrostáljuk, és ami nálunk is megvalósulhat, előkészítsük.”⁸

Nagyon hosszú elemzés volna szükséges ahhoz, hogy ki lehessen bogozni a Magyar Figyelő és a Huszadik Század közötti éles ellentétet. Én most csak a Magyar Figyelő szemszögének bemutatását vállalhatom. A radikálisok szükségét érezték annak, hogy mindent *tudományos megokolással* ítéljenek meg. A Magyar Figyelő írói joggal teszik fel többször is a kérdést: „Melyik tudomány nevében és megbízásából néznek le engem így? A válasz: a modern szociológia nevében. Ezt

6 Herczeg Ferenc: Jelszavak. 1911. I. 4–5.

7 Uo. 5–6.

8 Kenedi Géza: Magyar feminizmus. 1911. I. 61.

a tudományt némiképpen ismerem; de ez az önök tudós módszerével ellentétben éppen *szerénységre, önmegtartóztatásra, minden dolgok relativitására tanít bennünket.*⁹

Talán ezért is válaszol olyan sértő arisztokrata góggel másfelől a Magyar Figyelő: „Elhiszi-e a cikkíró úr [a Huszadik Század szerkesztője — T. L.], hogy a Magyar Figyelő vezetőembereinek egy része [!] máig sem sejtí, de nem is kíváncsi rá, hogy ki a Huszadik Század szerkesztője. Nem, a szerkesztő úr ezt nem fogja elhinni, pedig a dolog természetes.”¹⁰ Ilyen szubjektív feltételek mellett lehetetlen gyümölcsöző, akár minimális konszenzus, s az ellenfelek gyakran olyan frontvonalakon is szemben állnak, ahol álláspontjaikban nagyon sok közösség van (s klerikális ellenfeleik ennek tudatában is vannak).

Kenedi Géza így foglalja össze a radikálisok fő támadási irányait: „Három ismertető jele van a destruktív szellemi iránynak. Az első a nemzeti eszme és a hazaszeretet tagadása vagy az iránta való közömbösség. A második a vallás nagy társadalomrendező erejének abszolút megtagadása. A harmadik a nemi és családi élet rendjének semmibe vétele.”¹¹ Jellemző, hogy a nagy tömegekre vonatkozó eltérő vélemények sora nem került be ebbe a listába. Jól mutatja ez is, hogy itt a magyar polgárság különböző csoportjai harcolnak ideologikusan a hatalomért, s ehhez másodlagosan kapcsolódnak hozzá a magyar társadalom alapkérdései.

Réz Mihály szokásosan illúziótlan elemzésének valószínűleg igaza van, amikor így ír: „a gazdasági ok [a radikalizmusra — T. L.] nem az ipari, hanem az értelmi munkásság és proletariátus megnövekedése. Magyarország igen szegény arra, hogy ennyi diplomás embert el tudjon tartani... A hivatalban lévők is megérik díjazásukban az ország szegénységét s a fokozódó drágaságot. *Természetes és érthető elégtelenség támad ebből; minden fennálló elleni érthető ellenszenv... Pár éve »hazafias« formában nyilatkoztak; ma »hazafiatlan« formában — gyakran ugyanazon egyének ajkairól.*”¹²

Ugyancsak ő mutat rá arra, hogy a magyar radikalizmus milyen keskeny pallón lépdél és egyben milyen ellentmondásos szövetségesegek veszik körül. Leszámítva elemzéseinek aktuálpolitikai propagandát is szolgáló mellézköngéit, a fennálló összefüggésekről reális képet ad: „Ez [a radikalizmus — T. L.] nem a megnövekedett ipari proletariátus ideológiája. Oly antimilitarizmus ez, amelyet a létszám-emelés megtagadásával felingerelt bécsi körök támogattak, oly proletármozgalom, amelyet gyönyörűséggel néznek a nagytőke emberei ... a magyar ipar megteremtése a legfőbb érdekük, mégis azzal a Béccsel szövetkeznek, amely ennek legnagyobb ellensége...”¹³ A közjogi helyzet bonyolult kérdéseiben a magyar baloldal gyakran az össz-monarchiai törekvések akaratlan segédcsapatának szerezébe szorult.

A Magyar Figyelő öntudatosan vállalta konzervativizmusát, s rendkívül kifinomult elemzéssel figyelmezteti radikális ellenfeleit arra, hogy a Kárpát-medence térségein az ő liberális konzervativizmusa az *európaiság garanciája*. Hiszen a sokféle nacionalizmust, klerikalizmust, kulturális és szociális egyenlőtlenségek garmadáját tartalmazó magyar valóság gyors és gyökeres hatalmi megbontása kiszámíthatatlan, s főleg a radikális törekvésekre nézve tragikus folyamatokat is

9 *Sebestyén Károly*: Kiss József. 1911. I. 315.

10 *A Magyar Figyelő és a sajtó*. 1911. II. 182.

11 *Kenedi Géza*: Gondolatok a destruktíóról. 1911. II. 360.

12 *Réz Mihály*: A magyar szabadelvűség. 1911. I. 121.

13 Uo. 116–117.

elindíthat: „A radikálisok naiv számítási hibája, hogy egy földműves ország egész népét kétszer vagy háromszor százezer ipari munkás után ítélik meg. Mint vérbeli papír-demagógok hisznek a néplélek ösztöneinek kormányozható voltában. Úgy képzelik, hogy tetszésük szerint lángra tudják lobbantani a nép alantas ösztönei közül azokat, amelyek a céljaikat szolgálják és jégre tudják rakni azokat, amelyek rájuk nézve veszedelmesekek. Ez bizony tévedés, mert a parasztság, főleg a nemzetiségi parasztság vére telítve van oly ösztönökkel, amelyek különösen veszedelmesekek lehetnek azokra nézve, akikből a radikálisok híveiket toborozzák. Valószínű, hogy ez a paraszterdő igen furcsa középkori visszhangot adna a gazdasági kizsárolásokról szóló jelszavakra... Sohasem fogják megérteni, hogy mindennek, amit szabadságnak és haladásnak érdemes nevezni, csak egy instrumentuma és garanciája van ebben az országban: a magyar értelmiség liberalizmusa. Ezt lehet kevesellni.”¹⁴

Ez az érv az egyre dagadó klerikális néppárti és nemzetiségi agitáció antiszemizmust is mesterien alkalmazó légkörében állandóan visszatér, s rövidtávú realpolitikai szempontból teljesen jogosultan: „Mert a nép nem demokrata. Minél alacsonyabb fokán áll a műveltségnek, annál kevésbé értheti meg a maga érdekét s a felekezeti, faji előítéletekre annál fogékonyabb.”¹⁵

A Magyar Figyelő szomorúan nézi a klerikális radikalizmus előretörését is. Azonban annak növekedését csupán a baloldali radikalizmus „kihívásának” tekintti.¹⁶ A nagy tömegeket mozgósító, új típusú, modern tömegdemokrácia idegen a folyóirat képviselőitől. A hatalom biztonságában élve elfogadhatatlan számukra a történelmi és műveltségi legitimitációhoz nem kötött rétegek mindent eldönteni képes beleszólási joga. Nem véletlen, hogy szinte ironikus elégedettséggel írnak a „fejlett”, példaképpen követett Anglia tumultuózus eseményeiről: „a tömegek ösztöneit nem kormányozzák sem a pártprogram, sem a hivatásos vezetők, sem a dogmák, sem a párttitkárok. A tömeget a véto-bill érdekében izgatták fel és a következmény a liverpooli városháza lerombolása volt. Mivel pedig a fejlődéstörténet minden hasonló folyamatához a zsidóüldözés múlhatatlanul hozzátartozott, Monmouthshire-ben pogromot is rendeztek.”¹⁷

A tömegek beleszólási jogának kérdése, a választójog, a korszak központi politikai gyújtóanyaga volt.

A választójog

A Magyar Figyelő a parlamentarizmus klasszikus kétpárti, angol formáját tartja ideálisnak.¹⁸ Viszont az teljesen nyilvánvaló, hogy ennek lehetőségei nálunk még a „nyugodtabb időkben” sem voltak meg, s a kiéleződő belső ellentétek és a nehe-

14 *Herczeg Ferenc*: Radikális nemzetiségi politika. 1911. I. 344.

15 *Réz Mihály*: A választói jogról. 1912. II. 458.

16 „a klerikális ballon sohasem dagadt volna olyan nagyra... ha nem látja el a szükséges gázzal a radikalizmus...” *Herczeg Ferenc*: Klerikalizmus és radikalizmus. 1911. III. 7.

17 - s: A monmouthshire-i pogrom. 1911. III. 401–402.

18 „Lehetetlenné válik a parlamentarizmus, amint nem magas politikai műveltségű, a nemzeti politika kérdéseiben ítéletet mondani képes férfiakból kerül ki a parlament nagy zöme, akik a nemzet leghivatottabb államférfiainak vezetése alatt, feladatának megoldására képes kormánypártot és ellenzéket alkotva biztosítják a parlamentáris kormány nélkülözhetetlen előfeltételeit.” *Tisza István*: Az osztrák képviselőház. 1911. IV. 503.

zedő külpolitikai feltételek közepette még inkább hiányzanak: „nálunk a politikai és társadalmi vezetés fölötté kényes feladat, nagyobb veszedelmekkel jár és így nagyobb érettséget követel meg”.¹⁹ A magyar társadalom felgyorsult, ám történetileg kialakult amorf szerkezetű, szervezetlen, hiányos öntudatú és érdekképviseletű kavargásait a Magyar Figyelő „klasszikus módon” akarja kanalizálni, terelni: „A fölfelé törtető elemeket vissza kell tartanunk mindaddig, amíg a megfelelő társadalmi nevelés, tudás és erkölcsi épség ama fokára szert nem tettek, ami előbbrejutásuknak nélkülözhetetlen föltétele.”²⁰

Az integrálás, a közös nemzeti érdekek primátusának középosztályi dominanciájához persze idő és anyagilag-művelődésileg kiegyensúlyozott társadalom kell — mint például Angliában volt. Az általános választójog külföldi következményeinek felmérése jól mutatta, hogy annak nemcsak baloldali, de rendkívül erős jobboldali, klerikális veszélye is fennáll. Főleg a magyar szempontból létfontosságú osztrák helyzet aktuális mondanivalója volt megszívlelendő, Luegerék diadalával „az alpesi parasztság becsületes, jámbor vallásossága annak a kalandor csapatnak a szolgálatába szegődik, amely az izgatás és ámitás, a gyűlölködés és hízelgés, a féktelen demagógia és hiperlojalitás és keresztyén szeretet sajátos keverékével mind szélesebb körök támogatását szerzi meg.”²¹

Az általános választójogból következő parlamenti szétforgácsolódás és egyben jobb- és baloldali polarizálódás itthoni lehetősége lidércnyomásként nehezedett a Magyar Figyelőre, a dualizmusban *elnyert paritás* elvesztésének lehetőségét villantva fel: „osztrák testvéreinkkel annyira kívánatos jobb viszony kulcsát abban keressük, hogy erőseknek lássanak és respektáljanak bennünket”.²²

Nem ítéli vigasztalóbbnak a Magyar Figyelő a belpolitikai következményeket sem. A létrejövő „népparlamentet” ugyanolyan cselekvőképtelennek látja, mint a turbulens koalíciós idők országgyűlését: „A demokratikus népparlament Magyarország azonban jó ideig nem igen jutna hozzá, hogy „megölje az analfabétizmus népgyilkos sárkányát”, „mert alkalmasint szüksége volna mind a két kezére, hogy a Molnár apátokat és a Jásziakat kimentse egymás karmai közül.”²³

A világban létező általános választójog gyakorlatáról, annak kialakulásáról garmadával olvashatunk a Magyar Figyelőben. Ezeknek állandóan visszatérő ref-rénje az, hogy példákön keresztül láttatják: az emberi társadalmaknak nincs szabadalmazott politikai megváltó eszköze. A legdemokratikusabb Amerika sokszor ismertetett önkritikai önmagukért beszélnek²⁴ — a Magyar Figyelő szerint. Az általános választójog elleni küzdelemben persze nem a képviselők iskolai végzettsége a tét,²⁵ s ezt alkalmanként a Magyar Figyelő szégyenkezés nélkül ki is mondja, illetve ennek nyílt bevállását kéri ellenfeleitől.²⁶ Meghökkenő az a

19 Kenedi Géza: A művelt osztályok. 1911. IV. 458.

20 Uo. 457.

21 Tisza István: Az osztrák képviselőválasztás. 1911. III. 97.

22 Uo. 98.

23 Szekularizáció. 1911. III. 324.

24 „Lehetetlen higgadt hangon beszélni arról, ami országunkban a törvényhozás leple alatt történik. Évek óta ez a leghitványabb testülete a világnak. Törvényhozók helyett banditák gyülekezete. Minden, mi hatáskörébe tartozott, évek óta eladó.” (San Francisco Bulletin.) Bernáth István: Az általános választójog az Egyesült Államokban. 1911. III. 188.

25 „Megdöbbenéssel konstatáljuk... hogy az osztrák képviselőháznak csak mintegy fele bír felsőoktatási végzettséggel.” Tisza István: Az osztrák képviselőház. 1911. IV. 519.

26 „Mi [radikálisok — T.L.] akarjuk az általános, egyenlő, titkos, közvetlen és községenkénti választójogot, mert azt reméljük, hogy ilyenformán az állam és társadalom eddigi vezetői helyébe mi [radikálisok — T.L.] jönnénk.” -I: Az osztrák népparlament megnyílt. 1911. IV. 194.

tisztánlátás, amellyel Réz Mihály értékeli a konzervatív esélyeket a magyar viszonyok között; tudja jól, hogy ők nem, vagy alig ígérhetnek valamit: „meggyőződés alapján a nép körében ellenmozgalmat nem szervezhetünk... az izgatástól menten maradt rész mai viszonyok között legfeljebb passzívan viselkedik... Mai kulturális fokán a néptől [e tekintetben — T. L.] többnyire csak passzivitást s az izgatás elleni közönyt várhatunk”.²⁷ A magyar liberális konzervativizmusnak nincs öntudatos népi bázisa, csak hatalompolitikai erődei vannak, s ezért a politikai struktúra radikális reformja szóba se kerülhet. A történeti magyar államot kényszerpályái valóban szinte egyértelműen a demokrácia elleni késleltető harcba küldik: számszerű, modern szociológiai legitimációt utólag kell teremteni egy külső és belső hatalompolitikai egyensúly alapján keletkezett struktúrához!

A történelmi „létharcban” mindenki felhasználható a Magyar Figyelő szemében. Így Kautsky elemzése is,²⁸ és az érvek harcában a radikalizmust — fegyverei megfordításával — félrevezetéssel vádolja: „A mi demokrata vezéreink azonban nem proletárok, hanem jól szituált lateinerek... A nép nem tudja, hogy mi az érdeke, a demokrata ellenben nagyon is tudja. Nem osztályharc következik tehát, hanem — félrevezetés.”²⁹

Az ellenzéki vezéreket folyamatosan önzéssel, tömegtelenséggel vádolva a Magyar Figyelő kimondja minden okos konzervatív reform megszületésének okát: „csak arról a reformról bizonyos, hogy szükséges, melyet azok, akiknek szükségük van rá, ki tudnak kényszeríteni”.³⁰ A történelmileg hiányos szervezethez magyar társadalom csak felülről, a hatalom oldaláról strukturált s így az autonóm érdekartikulációk gyengesége miatt igazából a nagy tömegre való apellálás és az ahhoz közeledés erősen propagandaízü bármely oldalról.

A nagy választójogi harc végül is belegabalyodott a dualizmus külpolitikailag igen erőteljesen meghatározott bonyolult érdekösszefüggéseibe. A Magyar Figyelő jól látja ezt, és a radikalizmus átmenetinek tartott bukását nem tulajdonítja magának.³¹ Sokkal inkább annak a heterogenitásnak, amely a fennálló rend ellenfeleit jellemzi. „Ereje a szocialista munkások jól szervezett és többnyire rosszul vezetett derékhada. A magyar radikalizmus annyit ér, amennyit a szervezett munkásság nyom. A polgári demokrata csapatok, amelyek a munkáslégiókat nyomon kísérik, nem veendő nagyon komolyan. Részben idealista könyvmolyok ... részben szoba-Napóleonok ... részben pedig egyszerű sznobok... A szocialistákkal masírozó parlamenti pártok nincsenek hasznára a radikalizmus ügyének. A grófi Coriolánok szereplése a demokrata volszok táborában a zendülő oligarchia puskásaivá degradálta a radikálisokat.”³²

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a Magyar Figyelő a radikalizmussal és a választójoggal kapcsolatban megelégszik az alkalmankénti kíméletlen kritikával, hiszen számára a felvetett kérdések megoldásának legfontosabb eszközei az idő, illetve az „előbbrejáró” nyugati társadalmak pragmatikus példái. De azért ebben az álláspontban több van a birtokos és birtoktalan uralkodó csoportok egyszerű

27 Réz Mihály: A választói jogról. 1912. II. 470.

28 „Ahol a proletariátus még nem csinál önálló politikát, ott az ipari tőke szívesen használja fel, mint faltörő kost és mint szavazógépet...” (Kautsky) Idézet Kautskyból. 1913. I. 328.

29 Uo. 327.

30 Szegedi Miklós: Magyar Magyarország. 1913. I. 348.

31 „Hihetőnek tartjuk, hogy a radikalizmus bukása csak átmeneti jelenség és elismerjük azt is, hogy nem a mi harcaink eredménye.” (Szerk.) 1914. I. 1.

32 Tekintélyek alkonya. 1913. IV. 1.

hatalomföltésénél. A lendületes fejlődés dualizmuskori hangulatát — az alkalmanként feltörő problémák ellenére — a „haladás” hite is uralja: nem véletlen, hogy a klerikális és újkonzervatív tábor ezért a liberális konzervativizmust sem szűnik meg támadni. Igazán a különbség radikalizmus és liberális-konzervativizmus között a szükségszerűen következő haladás mikéntjében van: „amit a francia forradalom a demokratikus haladás terén tényleg eredményként felmutathat, azt, később fáradság nélkül, a haladás egyszerű útján [sic!] az emberi civilizáció egyébként is elérte volna”.³³

Talán sokak számára meglepetésként — de a fentiekből következően teljesen logikusan — a Magyar Figyelő ezért „békülékenyebb” a szocializmussal s a munkássággal szemben, mint radikális ellenfeleivel.

Szocializmus — munkásság

A munkásmozgalomban — angol és német tanulságok nyomán — a Magyar Figyelő a természetes fejlődés következményét látja. Tulajdonképpeni álláspontját így lehet összefoglalni: „Ne akarjunk szocializmust, midőn még iparos állam sem vagyunk.”³⁴ A Marxot kitűnően ismerő Réz Mihály szavai nem elszigetelt jelenségek. Az ipartámogató, merkantil irányultságú magyar liberális konzervativizmus jelentős részében megvan a hajlandóság egy „angol típusú” „ipari együttműködési modell” kialakítására, hiszen — írja Kornfeld Móric — „a nyílt, de önmérséklettel bíró kapitalista érdek ... a kultúra alapja és maga az igazságosság”.³⁵

Nem véletlen persze a Magyar Figyelő kiegyensúlyozó, „békítő” álláspontja, hiszen saját magát az alapvető kapitalista pólusokon kívül látja, s az egyetemes nemzeti érdek kompromisszumos megvalósulását óhajtja képviselni. Itt természetesen ismét a fejlődés lassú, távlatosan mindenkinek, konkrétan persze — számukra teljesen érthetően — egyenlőtlenségen keresztül megvalósuló útja járható csak. Tisza István szavaiban kristálytisztán feszül a liberális technikai fejlődés mély ellentmondása: „Gazdaságról, haladásról, jólétről beszélni hiábavaló dolog, ha abban a nemzet egész egyeteme nem részesül, ha nem javulnak az alsóbb néposztályok összes életviszonyai..., [de] a technika haladása jelenlegi társadalmi rendünk alapján nyújt biztos módot reá. A gépek fokozták a munka produktivitásának lehetőségeit, maga a produktivitás kevésbé a testi erő, mint szellemi és erkölcsi fajsúly kérdése. A munkás szakképzettségétől, értelmességétől és megbízhatóságától függ [mindez] ... E többlet eddig nem sejtett jólétet biztosíthat a munkásoknak a társadalom többi osztályainak károsítása nélkül.”³⁶

Tisza szavaiban benne van a hatékonyság emberi tényezője is, amelyet nem kíván „államilag előállítani”, szemében a gazdasági célú, angol típusú érdekképviselet magától értetődő: „a fősúlyt arra kell helyeznünk, hogy a munkás jogos érdekeit sikeresen szolgáló, életképes önkormányzat nevelje őt az ipari tevékenység, a társadalmi béke és a politikai demokrácia számára... A fénylő péld-

33 *Hornyánszky Gyula*: A francia forradalom pszichológiája (Le Bon könyve). 1913. II. 309.

34 *Réz Mihály*: A magyar szabadelvűség. 1911. I. 125.

35 *Kornfeld Móric*: A munkaadó természetrajzához. 1911. I. 227.

36 *Tisza István*: Kényszerbiztosítás és önkormányzat. 1911. III. 336.

da ott van előttünk ... a képzett ipari munkások trade unionai ... Kövessük e példát, amíg nem késő.”³⁷

A Magyar Figyelő tehát, nem véletlenül, csak a politizáló, „német típusú” vezetők ellen lép fel. Állandóan visszatérő kritikával illetik az „osztályidegen” szocialista vezéreket, akik „első osztályú hálókülönböztetésben és luxusvonatokon keresik fel a nyomorúság tanyáit”,³⁸ és a jogokért utcára menő tömeg háta mögött lapulnak.³⁹ Persze e tekintetben a Magyar Figyelőnek nincs mit szemrehányania másoknak, hiszen saját maga mindenképpen igényt tart — „értelmisége révén” — a „kisgazdaosztály” (későbbi összefoglaló elnevezés ugyan, de pontos itt is) vezetésére, ám róluk mégis egészen „rossz” véleménye van.⁴⁰ Mindez csak azt mutatja, hogy a Magyar Figyelő a modern polgári érdekképviseleti politika hagyományos tekintélyektől mentes jellemzőit és játékszabályait még nem emésztette meg.

Jól mutatta ezt az Áchim-ügy kapcsán írt értékelés Békéscsabáról, a „törzsökös”, „úri” vezetőréteget nélkülöző parasztvárosról: „Szinte azt lehetne mondani, hogy Békés-Csabának nem ártott volna mégsem egy kis rendezni és parancsolni tudó régi köznemesi vér. Mert az végre is bizonyos, hogy a népközösségek vezetése, határozottság, bátorság és okos parancsolni-tudás nélkül nem megyen ... a jóakarató, intelligens férfiak erős vezető keze áldás a népre is, mely magamagát végre sem képes előbbre juttatni.”⁴¹ A sok évszázados uralmi-vezetési monopóliummal bíró magyar nemesség öntudatos utódaiban látszólag fel sem merült, hogy a modern társadalmi körülmények között a történelmi legitimitású vezetés akár már teljesen elavult lehet. (A helyzet persze bonyolultabb, hiszen az önkritika előtt nem volt ismeretlen az „úri” inkompetencia sem!)

Más a helyzet a munkásság esetében, ahol az önképviselet erősítése az apolitikus, trade unionista pártszervezeti stílus követelménye a Magyar Figyelő oldaláról. Tisza István nagy tanulmányban elemzi az osztrák szociáldemokrácia vezető garnitúráját s politikájukat jelentős részben „deklasszált” polgári mivoltuk számájára írja.⁴²

A pragmatikus megoldásokat kereső, kritikus szellem alkalmanként igen finom észrevételekre is módot ad a Magyar Figyelőnek. Mint a liberalizmus elszánt védelmezője, hamar észre veszi a szociáldemokrácia egyik korai gyengeségét is: „a szociáldemokrata uralom még sokkal rohamosabban fejleszti a bürokráciát”.⁴³ S miközben nálunk úton-útfélen szidalmazzák és elítélik a szociáldemokrácia nemzetköziségét, a Magyar Figyelő váratlan fordulattal éppen annak hiányait veti a szocialisták szemére: „nem annyira a »nemzetközisége« a főbűne, hanem ellenke-

37 Uo. 335. és 336–337.

38 F. P.: Új könyv a demokrácia hazájáról. 1913. I. 161.

39 „Te kimentél az utcára, barrikádát építettél, harcoltál és meghaltál. De hol voltak uraid? Meglapultak a kávéházak homályában és susogva dugták össze fejüket a képviselőház folyosóján. Mert ők óvatosságot tartanak.” El nem mondott búcsúztató. 1912. II. 403. (1912. május 23-ára — T. L.)

40 „A mi társadalmi viszonyaink között az általános szavazatjognak még ez a mértéke [a Kristóffy-féle — T. L.] is a falusi napszámos és törpebirtokos osztály erre meg nem érett, nemzetiségi egység és haladás szempontjából egyaránt veszedelmes tömegeinek kezébe juttatná a hatalmat.” Tisza István: Hieronymi a választójogról. 1912. IV. 180.

41 Levelek Magyarországból — Békés — Gyula. (Kenedi Géza.) 1911. III. 157.

42 „Helyes és kívánatos, hogy ne a magasabb osztályok selejtes elemei, félbenmaradt existenciái és demagóg kalandorai ragadják a munkásosztály vezetését magukhoz.” Tisza István: Az osztrák szociáldemokrata munkásvezérek. 1912. I. 114.

43 Méhely Kálmán: A választójogi reform kérdése és az iparosok. 1912. I. 244.

zóleg az, hogy nem kíséri elég figyelemmel a külföldi elvtársak társadalmi és gazdasági harcait s még kevésbé e harcok végső tanulságait”.⁴⁴ (A nyugati munkásmozgalom gyorsabb integrálódási folyamatát persze nem igazságos számonkérni a sokkal nagyobb egyenlőtlenségeket hordozó magyar valóságban működő párttól.)

Itt látszik, hogy a Magyar Figyelő sok szempontból másként — és a hatalom szolgálatában —, de ugyanúgy „túl modern”, mint radikális ellenfelei, amikor a Nyugat-Európával való „szinkronitás” különböző, ám egyaránt megvalósíthatatlan módozatait kíséri figyelemmel. Hiszen nemcsak a magyar társadalom torlódott össze európai szempontból végzetesen — egymás mellett produkálva a „világszínvonalat” a „legfeudálisabb” jelenségekkel —, hanem a századforduló utáni Európában is összegubancolódtott a modern európai fejlődés minden útkeresése. Így csak részben igaz Farkas Pál megállapítása a lineáris nyugat-európai „egymás utániságról”.⁴⁵ Mindenesetre a mi „polgárilag kijegecesedett társadalmiságunk” gyengeségei mellett a szellemi „zavar”, forrongás hasonlíthatatlanul nagyobb.

Mert nagyobb volt a mulasztás is, mint Tisza István beismeri: „elmulasztottuk azokat a kötelességeket, amelyek a nép szélesebb rétegeinek anyagi és kulturális haladása, főleg pedig politikai nevelése [!] terén hárultak volna ránk”.⁴⁶ Éppen ezért — azt hiszem — nem lehet nagyobb elismerés, mint az, amit Tisza István ugyanebben a tanulmányában a munkásságról ítéleve leír: „társadalmunk több mint felszázados fejlődése csak egy olyan tényezőt tudott életre kelteni, amelyik a politikai jogoknak gazdasági és szellemi előfeltételeivel rendelkezik, az ipari munkásosztály ez ..., amelyik a szabadság és a politikai élet, nevelő hatása alatt fejlődni fog és idővel [!] be fogja váltani a hozzá fűzött reményeket. Ez az egy olyan tényező, amelyik, ha újabb harcot, súrlódást, nehézségeket hoz is közéletünkben, de pozitív erőgyarapodást jelent.”⁴⁷

A fenti szavakban egyszerre nyilvánul meg a „merkantil” Tisza és a magyar miniszterelnök, aki felismeri a szociáldemokrácia integrálós szerepét, amely felhasználható a támadó klerikalizmus ellen, és egyben — szándékai ellenére akár — a magyarosodás hatékonyan működő tényezője is. Szemben a „klerikális”, a „nemzetiségi” faluval, amelyben — a Magyar Figyelő gárdája ne tudná — az öntudat és az érdekképviselő modern elve „lehető” néhány ember kezébe.⁴⁸

Tulajdonképpen a városi, „európai” közegben is a széttagolástól tart a Magyar Figyelő, amikor az ipari tőke és a munkásság politikai együttműködése ellen lép fel: „igazán megindító..., hogy azt a szocializmust, amelynek programja éppen a tőke ellen irányul, nálunk a plutokrácia egy része támogassa olyan lelkesen”.⁴⁹ Az egységes polgári uralkodó osztály és hatalomgyakorlási pragmatizmus jegyében — a törékeny dualista szerkezet mellett — ilyen szövetségek nem engedhetők meg.

44 Vandervelede és a sztrájkjog. 1912. II. 85.

45 A kerülő út. 1913. I. 411. „Nyugaton a különböző szélsőségek legalább időbeli egymásutánba fejlődtek ki, nálunk egymás mellett ugyanazon időpontban jelentkeztek.” *Farkas Pál: A múlt fogalmai és a jelen fogalomzavara.* 1911. I. 365.

46 *Tisza István: A választójogi reform küszöbén.* 1912. III. 343.

47 Uo. 345–346.

48 „Saját elveivel, szellemi és érzelmvilágával és gazdasági érdekeivel jön ellentétbe [a munkásság — T. L.], amidőn a falusi proletariátus erre meg nem érett, reá nézve idegen [sic!] s oly sok szemponttól ellentétes és ellenséges tömegei részére szavazati jogot követel.” *Tisza István: A választójogi reformja és az ipari munkások.* 1912. IV. 252.

49 *Réz Mihály: A magyar demokrácia.* 1913. I. 182.

Nem véletlen, hogy Lassalle olyan pozitív értékelést kap Palágyi Menyhértől. Az ő hazafias szocializmusa még a „dezertáló” polgároknak is példa. A lassalleánus államszocializmus a kötelelességteljesítés apoteózisa: „Az a frázis nélküli, őszinte hazafiság, amely a polgárság önző részéből hiányzik, tibennetek megvan, minélfogva az igazi polgári erények államát ti vagytok hivatva megalkotni. A munkás állam lesz majd az igazi polgári állam... Lassalle szocializmusa a nemzeti élet részesévé teszi a munkásokat, beavatja Őket a közélet feladataiba, a hazafiság tudományába [sic!], hogy fokozatosan képessé váljanak a jövő államának megalkotására.”⁵⁰

Marxot azonban nemcsak Lassalle-lal állítják szembe, hanem saját magával is — a fejlődés nevében: „a tudomány és az emberiség is csak a fejlődés törvényeit követik, ha valamikor maguk mögött hagyják Marxot”.⁵¹ Mindez persze azt is jelenti, hogy ezzel ismét elismerik a szocializmusnak, mint „korszükségletnek” a létjogosultságát.

A munkásság konkrét követeléseivel kapcsolatban a Magyar Figyelő sohasem kötelezi el magát. Jól látható az ingadozás például a munkanélküliség elleni eszközöket illetően: egyrészt napirenden van — az angol példa nyomán⁵² — a munkanélküliség elleni biztosítás ügye, másrészt — nem véletlenül agrárius érdekből — ennek elutasítása is hangot kap.⁵³ Abban viszont egyetért mindenki, hogy a munkaközvetítés rendszerét ki kell építeni, azaz a munkapiacot szervezni kell. S abban is, hogy munkanélküli segély helyett „az ideiglenes segélynek egyetlen ajánlatos formája a közmunka”.⁵⁴ Nincs vita továbbá arról sem, hogy a további iparfejlesztésre — agráripari és háziipari téren is — elengedhetetlenül szükség van.

Összességében Tisza István szavai foglalják össze legtömörebben a Magyar Figyelőnek a munkáskérdésben vallott felfogását, (bár az itt használt „nép” kategória mindezt általánosabbá is kívánja tenni): „a természettudományok és a technika haladása átalakítja a termelés feltételeit, megveti a közjólét gazdasági alapját ... az egész emberi társadalom tisztultabb, helyesebb felfogásra jut s a vezető osztályok jobb belátása [!] megadja az egész nép helyzetét javító, szellemi és erkölcsi színvonalát emelő gazdasági és kulturális fejlődés kereteit”.⁵⁵ Tehát a fennálló rend fejlődőképés és reformálható, a szocializmusra legfeljebb mint az autonóm keretekben történő nevelés és nemzeti konszenzust munkáló mozgalomra van szükség.

Dualizmus — magyar politika

„[A magyarság] a nemzeti létért való küzdelemben a kultúrától elmaradt [!] s lelke egész világát a nemzeti függetlenségért vívott évszázados harcok emléke töl-

50 *Palágyi Menyhért*: Lassalle és a szocialisták. 1913. I. 265–266.

51 *Wallesz Jenő*: Osztályimperializmus. 1913. III. 475.

52 *Bing Ede János*: A munkanélküliség gyógyszerei. 1914. II. 1–9.

53 „Még nincs szükség a munkanélküliség elleni biztosítás megteremtésére.” *Zima Tibor*: A munkanélküliség problémája. 1914. II. 437.

54 *Bing Ede János*: A munkanélküliség gyógyszerei. 1914. II. 9., *U.ő.*: Korszerű-e Magyarországon a munkanélküliség elleni biztosítás. 1914. II.

55 *Tisza István*: A választójogi reform küszöbén. 1912. III. 331–332.

tötte be.”⁵⁶ Réz Mihály szavaiban ott lappang a Magyar Figyelő egyik legnagyobb gondja és egyben legnagyobb teljesítménye: elvállalva a magyar nacionalizmus teljes örökségét, akart és tudott dualista, birodalmi politikát csinálni. Hol van ennek a feltétlen birodalombarát s ugyanakkor feltétlen magyar nacionalizmusnak a gyökere?

„A monarchia ereje a mi erőnk: a nagyhatalmi állás nekünk létérdekünk.”⁵⁷ A tízes évekre egyre nyilvánvalóbb, hogy a nemzetközi élet horizontján olyan feszültségek jelentek meg, amelyek a történelmi magyar állam épségét megkérdőjelezték. A világosan látó magyar politika ezért — bármilyen ellentétek merültek is föl, s ez elég gyakran megtörtént — a dualizmus alapján állt rendíthetetlenül. Még akkor is, ha — s ez nemcsak régi „kuruc” jelszó, hanem a Magyar Figyelő legmindennapibb gyakorlata — egyébként „közjogi téren Ausztriával szemben állandóan résen kell lennünk”.⁵⁸ S résen is vannak. Nincs olyan mozzanat, amely a legvitriolosabb kritikát ne kapná, ha felfedeznek benne egy szemernyi öszbirodalmi tendenciát.⁵⁹

Am éppen a fent említett veszélyeztetettség miatt mégis kiállnak a közös hadsereg mellett — amely pedig objektív módon az öszbirodalmiság mindenkori bázisa volt. „Ha nálunk egyszer megrozdásodnék és meglazulna a katonai vasabroncs, amely összefűzi a Habsburgok államait, akkor a barbárság és zsarnokság démonjai lennének úrrá nemzetünk fölött.”⁶⁰ Viszont a kiállás nem akadályozza meg abban a Magyar Figyelőt, hogy a közös hadsereg megrendeléseit ne elemezze a magyar gazdaság szempontjából s aprólékosan kimutassa a veszteségeket.⁶¹ A feltétlen hűség tehát nem zárja ki az öntudatos érdekképviseletet.

Ugyanílyan kettősen tudatos a Magyar Figyelő akkor, amikor a nemzetiségi törekvéseket felhasználó bécsi politikások ellen fellép⁶² s ugyanakkor az egységes vámterület sokat vitatott kérdésében kiáll a közösség mellett: „túlszárnyalja az összeütköző különérdekeket, mindannyiunknak az a nagy közös érdeke, hogy összes termelésünk számára biztosítjuk a két állam egész fogyasztási területét.”⁶³

A monarchia magyar központú szemlélete uralkodik tehát a Magyar Figyelő szerzőinél. Véleményük szerint a közép-európai birodalomnak nincsenek is önálló világpolitikai céljai.⁶⁴ A magyar érdekek egyre öntudatosabb védelme és a balkáni veszélyek növekedése lassan konkretizálja a magyar külpolitikai célokat, az eddigi, „bécsinek” nevezett és többnyire passzívan elfogadott „birodalmi politika” helyett. Ezekben az elképzelésekben — sajnos — több volt az utópia, a jóakarát, mint a reális helyzetelemzés. Érdekes benne az, hogy milyen közel kerül a radiká-

56 *Réz Mihály*: A magyar szabadelvűség. 1911. I. 114.

57 *Tisza István*: Osztrák mű a 67-iki kiegyezésről. 1911. II. 454.

58 *Polner Ödön*: Osztrák közjog. 1913. II. 139.

59 „Tanújelét adja [Czernin — T. L.] annak a politikai értelmetlenségnek, amellyel egyes főrangú osztrákok ámulatba szokták ejteni a világ mindkét hemiszféráját.” A választójogi reform és a magyar szupremácia. 1911. III. 483., vagy pl. *Eöttevényi*: Megint egy magyarfaló osztrák munka. 1913. IV.; stb.

60 Antimilitaristák. 1913. II. 380.

61 „A közös hadseregre fordított nagy és mind terhesebbé váló kiadásaink egy aránylag kis hányad kivételével [17,88 millió korona — T. L.], visszatérnek az ország gazdasági életébe.” *Szerényi József*: A haderő gazdasági jelentősége. 1911. IV. 132.

62 „Közjogi harc foly s a dinasztia igénybe veszi a nemzetiségi izgatást.” *Réz Mihály*: A nemzetiségi kérdéscről. 1912. IV. 189.

63 *Tisza István*: Az osztrák–németek közeledése. 1912. IV. 334.

64 „A monarchia céljai közelfekvők, sőt nem is érnek túl a Közép-tengeren ... nem ismernek transzceáni problémákat.” *Tisza István*: A drágaság körül. 1911. I. 153.

lis körökben Jászi által hirdetett dunai együttműködéshez. A különbség csupán annyi, hogy ebben a magyar vezetőserepet egyértelműen feltételezi: „egy-egyedül az intenzív gazdasági együttműködés a balkáni nemzetekkel, melyeknél iparunknak és kereskedelmünknek nem a hasznot hozó, zsaroló kereskedelempolitikát kell követniük, hanem a gazdasági életet megalapozó és kezdeményező hivatást magára vállalnia”.⁶⁵

Steier Lajos a csehektől tanulta meg a Felvidéken a modern politika gazdasági primátusát. Már azt is észrevette, hogy a nemzetté válás nacionalista forrongásában élő Balkánon — nem utolsósorban a nagyhatalmi rivalizálás kiéleződésével — immár nincsen békés magyar vagy monarchiai esély: „a feltételeket ma visszazerezni már hatalmi kérdés”.⁶⁶

A Magyar Figyelő veszélyeztetettségéből fakadó érzékenysége egyre finomabban elemezve veszi észre a romló külpolitikai helyzetet: „a külpolitikai viszonyok sokkal erősebben éreztetik hatásukat gazdasági életünkben, semmint azt valaha is hittük volna”.⁶⁷ S ha túlzás is van abban, hogy még házat sem lehet építeni a külföldi tőke nélkül,⁶⁸ abban mindenesetre igaza van, hogy a magyar érdekek más jellegű külpolitikát követelnek, mert „a presztízspolitikája lejárt”.⁶⁹

A változtatáshoz persze ismét csak egységes magyar polgári közvélemény kell,⁷⁰ amely a sokféle megosztottság ellenére is képes az egyre világosabban megmutatkozó európai összefonódottságba új módon bekapcsolódni.⁷¹ S ez az új mód egyre inkább gazdasági lesz: „Ma az igazi nemzeti politika az ország meggazdagítása, mint a fejlődés egykori fokain a hadi dicsőség és a területszerzés volt.”⁷² S ugyanitt felmerül az „új dualizmus” képe is, amely — a háború előtt közvetlenül — megmutatja, hogy a Magyar Figyelő merkantil-urbánus alapszövetű, kompromisszumos kapitalizmus-eszménye megérkezett végleg Európába: „Kiűrtés alatt álló csataterünk a közjogi törekvések és az alkotmányjogi kérdések mezeje, a holnapi a gazdasági követelmények és a társadalmi átalakulás [!] problémáinak területe.”⁷³

A Magyar Figyelő a háború kitöréséig igazán nem németbarát. A fennálló ket-tősszövetséget, mint geopolitikai realitáskényszert és történelmi adottságot elfogadja, de csak az antant egyre agresszívabb, nemzetiségeket támogató és a tőkeáramlást korlátozó politikája⁷⁴ szorítja a magyar vezető rétegeket a németek felé. Hiszen még 1912-ben is így írnak: „bizonyos, hogy Anglia világbirodalmának bukása megteremtené a német és a szláv szupremáciát, ezt pedig mi magyarok nem óhajthatjuk saját biztonságunk szempontjából”.⁷⁵

65 Steier Lajos: A szláv expanzió. 1913. I. 430.

66 Uo. 432.

67 Kádár Gusztáv: Az 1912. év gazdasági tanulságai. 1913. II. 61.

68 „Házakat nem akkor építhetünk, amikor erre szükségünk van, hanem amikor a külföld pénzfőlöslégét ide irányítja.” Uo. 66.

69 Tonelli Sándor: A balkáni háború mérlege. 1913. IV.

70 „Magyarországon külpolitikai közvélemény nincs — talán azért, mert itt nem pártok állnak szemben, hanem a faji szimpátiákon és antipátiákon túl — szimbólikus egységek.” Lengyel Ernő: Az újságfejlődés és az újságíró. 1913. III. 439.

71 „Az európai nemzeteket érzékeny idegrendszer fűzi egymáshoz.” Szemléző: Pénzhiány nálunk és másutt. 1913. III. 397.

72 Vadnay Tibor: A holnap politikája. 1914. I. 27.

73 Uo. 20.

74 „Rossz gazdasági viszonyainknak tényleg egyik legfőbb oka a francia pénzüpiaci elzárkózottságnak kereshető.” Kádár Gusztáv: Triplíce vagy entente? 1914. II. 218.

75 Reményi Antal: Anglia Egyiptomban és Kitchener lord. 1912. I. 365.

Az öntudatos magyar nacionalizmus határozott „öncélúsága” ekkor nagyhatalmi bázisra támaszkodott és belenőve a modern viszonyokba, a német expanzionizmus lendületes kibontakozását nem nézte egyébként sem szimpátiával (ennek kulturális vetületét később még látjuk). Az angoloktól tanult érdekpolitika — a provincializmusból is táplálkozó érzelmi dominanciával szemben — persze nem bontakozhatott ki,⁷⁶ hiszen a Monarchia vezetése végső soron olyan emberek kezében volt, akiknek nemzetkefelettsége⁷⁷ ellenállt a dínasztikus hatalmi politika nemzetivé tételének. Persze itt az alapkérdés az volt: melyik nemzet legyen az új talpkő?

Mindenesetre a Magyar Figyelőben nem egyedül Steier Lajos értékelte úgy — a veszélyeztetettség ellenére — a helyzetet, hogy a belső harcokban elmerült Ausztria helyett „a dualizmusban a magyarság ideje még csak most fog eljönni”.⁷⁸ A fentiekben sok minden mutatott — *önmagában* — arra, hogy ennek gondolkodási–politikai feltételei érlelődtek.

Az önkritikus Magyar Figyelő

Nem véletlenül írta a Magyar Figyelő: „A diagnózis dolgában alig lehet eltérés köztünk és a radikálisok között. Eltérés csak a gyógyzódban van.” Mint ahogyan az sem véletlen, hogy a programadó írásban a vezetésre hivatottak *tespedéséről* írnak, s e szó még gyakran visszatér.⁷⁹ A mindenben keményen támadott radikálisokról aligha írtak nagyobb dicséretet, mint a Magyar Figyelő: „A radikális törekvések szolgálatába értelmiségünk igen sok tagja azért állott ..., mert azt látják, hogy ott a komolyan foglalkozni akaró embert megbecsülik. Az orvosság tehát csak egy lehet: eltanulni az ellenféltől azt, amivel Ő a sikereit aratja.”⁸⁰

De nemcsak az aktivitásban vannak mulasztások, hanem a korábban természetesnek vett „vezetés” megvalósításában is: „A 67–es politika sohase gondolt arra, hogy foglalkozzék a nép gondolkodásának kialakulásával. Az erre való eszközöket átadta a néppártnak és a szocialista pártnak. Tenni kellene valamit.”⁸¹ Viszont mindez rendkívül nehéz olyan közegben, ahol Szász-Schwarz Gusztáv szerint már „elrontva” kerülnek az ifjak egyetemre: „az úrhatnám góg és a munka lenézése, az élvezetvágy és a protekcióban bízás, amit a magyar család tizennyolc éven át az ifjú csemetébe oltott”.⁸²

76 „Úgy a délszlávok, mint a törökök irányában legyünk elfogulatlanok és becsületesen egoisták... Eddig hosszú évszázadokon át belső és külső ügyeinkben mindig érzelmi politikát követtünk, próbálkozzunk meg végre értelmi politikával.” *Barabás Albert*: Törökországi levél. 1911. I. 305.

77 „Egyike volt ő is [Benedek Lajos (Ludwig) — T.L.] a régi osztrák hadsereg azon tisztjeinek, akiket a katonai nevelés minden nemzeti sajátosságából kivetkőztetett.” *Tisza István*: Még egy pár szó Benedek tragikumáról. 1912. IV. 309.

78 *Steier Lajos*: A trializmus könyve. 1913. III. 309.

79 *Pogány József*: „Harcok embere.” 1911. IV. 100.; „A radikális eszmeáramlatok hívei mindenütt intenzív munkásságot fejtenek ki, addig az értelmiségnek azok a rétegei, amelyek az ugrásszerű átalakulás helyett a *logikus* fejlődés alapján állnak, tehát akik egyáltalán nem zárkoznak el a haladástól ..., tespedésben vannak.” *Levelek Magyarországból* (Kassa — dr. Eöttevényi Nagy Olivér). 1911. II. 414.

80 Uo. 417–418.

81 *Levelek Magyarországból* (Szeged-Ujlaki). 1911. II. 255.

82 *Szász-Schwarz Gusztáv*: Egyetemi kérdések. 1912. III. 5.

Így nem véletlen, hogy az intelligenciának nincsenek továbbképzési igényei,⁸³ s hogy a tudománynak és a művészetnek nincs becsülete a „politikához képest”.⁸⁴ A magyar úri társadalom tehát hagyományyszerűen él, működik, miközben társadalma szükségyszerűen és tőle függetlenül korszerűsödik. Persze a magyar társadalomban minden óriási egyenlőtlenséggel, néha meghökkentő változatosságban történik. (Erre figyelmeztet egy marosvásárhelyi levél, amelyben „vegyes” polgári és munkás kultúrotthonról van szó,⁸⁵ miközben Pesten már elkeseredetten dúl a háború!)

A modern városi életben is kísértenek a régi tradíció üzleti–gazdasági értetlenségei: „A közönség alaptalan bizalmának legfőbb oka a közönség közgazdasági műveletlensége, amely nem nyújt elég tájékoztatást az egyes intézetek bonításának megítélésére.”⁸⁶ S ez a mentalitás nemcsak hogy tartja magát, de még terjed is olyan rétegek körében, amelyek korábban a polgári erényeknek hódoltak: „mi fájdalommal konstatálhatjuk, hogy a produktív munka teréről már a zsidóság köréből is mind többen vonulnak el”.⁸⁷ (Ugyanitt jegyzi meg a szerző, hogy 10 év alatt az állami alkalmazottak száma 105 519 fővel nőtt meg!)

Mindez természetesen nem véletlen, hiszen a „politikai osztályt” követi a „közönség”, s annak hagyományosan „úri” jogászai jellege nemcsak a szakapparátusokban túlnyomó,⁸⁸ de még a létfontosságú — mert döntéshozó — országgyűlésben is: „Lehetőleg minden pártban túlsúlyban foglaljanak helyet olyan egyének, kik a gazdasági élet különféle ágaiban tényleg részt vesznek ... Ma sajnos egy leginkább jogász és földbirtokos osztály képviseli az egész társadalmat a parlamenten belül.”⁸⁹

Nem szabad elfeledkeznünk persze arról sem, hogy itt nemcsak szubjektív, mentalitásbeli tényezőkről van szó. A pontosan elemző Kádár Gusztáv nemcsak közgazdászként, de a szabadelvű politika tudatos képviselőjeként is látja a mély, történelmileg–világgazdaságilag kialakult hátteret is: „Hitelszervezetünk betegségeinek legfőbb oka az a nagy ellentét, amely az ország gazdaságának agrárius jellege és a hitelnek természetszerűleg kommerciális természete, mozgékonyabb idegzete között fennáll.”⁹⁰

A magyar polgárság zöme nem birtokos polgári természetű, hanem a felülről végrehajtott európai liberális reformok során gyarapodó igazgatási–értelmiségi tömeg, amelynek urbanizáltsága is meglehetősen felszínes, viszont már határozottan „döntött” a falusi létforma ellen. Igaz, a magyar falu — amely a Magyar Figyelő hasábjain szinte fel sem tűnik — „alkalmatlan” európai igényű életre. Réz Mihály kemény ítéleteiben — amelyek ekkor elég közkeletűek — egyben a liberális

83 „Az intelligencia legtöbb tagja iskoláinak befejeztével háttal fordít annak, amit tudományos továbbképzésnek nevezünk.” *Levelek Magyarországból* (Kassa–Eöttevényi). 1911. II. 415.

84 „A politika embereit mindenki ismeri és a tudomány és művészet emberei is csak a politika révén válhatnak ismeretesekké” *Szászy-Schwarz Gusztáv: Egyetemi kérdések* 1912. III. 2.

85 „A mozgalmak középponti elv-leletéményeseinek szigorú elhatároltsága a vidék távolságán nem egyszer szenved eltoldódásokat, hiszen a vidéki központok szereplő embereinek kijár a megtiszteltetés, hogy minden mozgalomban, minden egyesületi életben részt kell venniök.” *Szász Béla: Polgári szocializmus* (Marosvásárhely). 1912. III. 393.

86 *Kádár Gusztáv: Bankbukások*. 1914. III. 61.

87 *Kádár Gusztáv: Produktivitás és improduktivitás*. 1914. II. 159.

88 „Még oly derék jogász hivatalnok az egészségügy élén, bizony csak nincs a helyén.” *Schaechter Miksa: Magyarország közegészségügyének vezetése*. 1912. I. 93.

89 *Rudnyánszky György: Kereskedelmi ismeretek a mezőgazdaságban*. 1914. II. 306.

90 *Kádár Gusztáv: Az 1912. év gazdasági tanulságai*. 1913. II. 63.

tehetetlenség is bujkál. Az egyéniség jogait valló korszakban nincs kényszerítő eszköz a közösségi fegyelmű váltásra: „az ifjúság a diplomát keresi, nem pedig a tudást”; „a népnek kevesebb ügyvéd és több orvos kellene”; „nem a hivatás vonz a jogra, hanem a tétlenség lehetősége”.⁹¹ Így jórészt álom maradt az a keményen hirdetett jelszó: „Nekünk sietnünk kell, mert sokat mulasztottunk és sok a pótolni valónk.”⁹²

Az öntudatos Magyar Figyelő

A Magyar Figyelő sohasem rejti véka alá, hogy saját magát a régi magyar nemesség és értelmiség örökösének tartja, s hogy elvállalja az együttélést az új, kapitalista világgal, de annak egyben éles kritikusa, gyengeségeinek kipellengérezője. Csúfolódva írja a radikális polgárságról: „A vezető osztályok társadalmi exclusivitása elleni panasz legjobban bizonyítja, hogy a panaszok gondolkozása mennyire antidemokratikus. Az igazi demokrata az egyént saját belső értéke szerint becsüli; annak helyzete, rangja osztálya előtte közönyös.”⁹³

Ennek jegyében fogant a Budapest-kritika is, amelynek kiegészítője a vidéki magyarság kiemelése: „Budapesten a színműíró és a színművész a közönségnek csak az érzékiségére számíthat teljes biztonsággal ... Kolozsvár közönsége nem léha, nem érzéki ... Budapest parvenü város ... A tipikus budapestinek, aki bemutatókon a legnagyobb hangon kritizál, az apja még nem tudott olvasni.”⁹⁴ Természetesen mindez nem jelenti a szokásos agrárius Budapest-ellenességet, az elhatárolódásnak, az önmeghatározásnak azonban mindenesetre fontos mozzanata. (Mint ahogyan ez volt Tisza István sokféle hadakozásának az alapja is, amellyel el akarta véglegesen határolni saját táborát a polgári világ korlátozhatatlanul burjánzó mindenféle izmusától.)

Nemcsak a hazai vidéki példa az eszmény, hanem az európai kisvárosi egyetemek szolid, stabil világrendjének, gyökeres polgáriságának légköre is: „A felsőbb tanulmányokat végző ifjúság egy részére mindig hasznos marad, ha egyetemi éveinek egy részét a nyugati kultúrnemzetek egyetemlein tölti, különösen azokban a kisebb egyetemi városokban, ahol a tudomány komoly művelése mellett testét edző életet élhet, ahol körülveszik lelket gyönyörködtető környezet, jellemet nemesítő közállapotok és felfogások, akaratot acélozó polgári és nemzeti erények ... a francia művelődés minden értékes tartalma és művésziessége itt [Gensben] egyesül puritán, keresztény étellel, amelyet destruktív befolyások nem tudtak eddig lerombolni.”⁹⁵

A „parancsolni tudó régi köznemesi vérről” már fentebb idézett békéscsabai ítélet mindezzel organikus kapcsolatban áll. Hiszen a Magyar Figyelő értelmezésében az egykor karddal szerzett, ősi legitimitású csoport immár a szolid polgári mentalitásnak is birtokában van, illetve oda kell eljutnia. Ennek minden egyéni vagy kollektív bizonyítékát büszkén idézik: „A magyar gentry alkotó tehetségének

91 *Réz Mihály*: A jogi oktatás reformja. 1913. III. 179., 182. és 183.

92 *Réz Mihály*: Magyar kultúra. 1913. III. 335.

93 *Réz Mihály*: A magyar szabadelvűség. 1911. I. 122.

94 *Ambrus Zoltán*: Színház (A színházak és a közönség). 1911. I. 93–94.

95 *Cs.K.*: Les voix magyares au jubilé de Calvin. 1911. I. 503.

ereje érvényesült Tisza Lajos városalapító munkájában s Mikszáth elbeszélő művészetében.”⁹⁶

Ugyancsak külföldi példán keresztül tartják elháríthatónak a régi dzsentriellenes vádat, miszerint annak életmódja az ország fejlődésének akadálya: „Azok a sport-, gavallér-, és kártyaklubok, melyeknek palotái Londonban egész utcasorokat foglalnak, és melyek a kultivált semmittevés otthonai, nem akadályozták meg Nagy-Britanniát sem a munkában, sem az egészséges fejlődésben.”⁹⁷

A fenti sorok természetesen ellentétben állnak a polgári erőnyeket és feyelmet követelő korábbi követelményekkel, kritikákkal. De csak látszólag. Az ön-maga vállalásán kívül itt a Magyar Figyelőnek az a sarkalatos meggyőződése munkál, mely szerint „az arisztokrácia kiválása természetes folyamat, még primitív kultúra mellett is”.⁹⁸ Vagyis a társadalom egyes rétegeinek szükségképpen magától értetődő saját funkciói, sőt „diszfunkciói” vannak. A hagyományápolást és az egyéniséget egyaránt fontosnak tartó liberális konzervativizmus egyébként is idegenkedik mindenféle kényszerrendszabálytól, mely gátat vethetne az erkölcsileg akár romboló folyamatoknak. Miközben napirenden vannak a támadások a szerencsejátékok ellen, a Magyar Figyelő így ír: „A kérdés megoldása tisztán nevelési alapon lehetséges ... [hiszen] a játék kockázatának megengedhető mértéke oly relatív.”⁹⁹

A magyar középosztály nyílt s állandóan megjelenő kettősségében nem kétséges a Magyar Figyelő álláspontja: „nincs nevetségesebb, mint ha a nagy részében tönkrement s polgári pályán dolgozó gentry, csak azért, mert megtartott bizonyos nemzeti ideálokat, azt hallja, hogy ő »kizsákmányoló«, s hallja mindezt alaposan meggondagodott radikális ügyvédektől, orvosoktól, bankároktól és más üzletemberektől”.¹⁰⁰ Akik a történelmi magyar középosztály áldozatának haszonélvezői, hiszen azok önként „hozták be” a kapitalizmust, amikor „a szabadelvű reformok szükségessége nálunk nem forgott fenn 1848-ban”,¹⁰¹ „s így értetlenül, átmenet nélkül, kikerülhetetlenül ment tönkre”.¹⁰² (Fontos megjegyezni: a szerző nyomatékosan hangsúlyozza azt, hogy szavait nem lehet a rendiséghez való primitív visszavágakozásként érteni!)

A radikális támadások erősödése miatt Réz Mihály radikális választ sürget: „Hiába nem akar »osztály« lenni a gentry és az arisztokrácia; ellenfelei nem engedik ... És mert »osztályként« támadnak, osztályként is kell szembenállnunk velük.”¹⁰³ Szavaiban benne bujkál a liberalizmussal való szakítás lehetősége is.¹⁰⁴

96 Balassa József: Mikszáth és Tisza Lajos. 1914. I. 73.

97 A croquisiró és a halál. 1911. III. 400.

98 Adorján Andor: Új arisztokrácia. 1912. I. 534.

99 Bálint Imre: A szerencsejáték. 1912. II. 108.

100 Réz Mihály: A magyar demokrácia. 1913. I. 181.

101 Szegegy Miklós: Magyar Magyarország. 1913. I. 350.

102 „Nem a cigány, nem a kártya, nem a pezgő az okok, ezek csak tünetek. Az ok abban a kiindulópontban rejlik, mely a magyar nemességet, ezt a versengő, korlátlan gazdasági versenyre sohasem nevelt osztályt, átmenet, fejlődés nélkül, erre a fejlődési fokra még éretlenül a szabad gazdasági verseny viharába dobta.” Uo. 351.

103 Réz Mihály: Osztályöntudat. 1913. II. 86–87.

104 „Olyan liberális és demokratikus tradíciókhoz ragaszkodik [a dzsentri — T.L.], amelyek leginkább neki ártnak ... oly konzervatívok [vagyunk], hogy ama liberalizmussal sem tudunk szakítani.” Uo. 82–83.

Egészében azt lehet elmondani, hogy a Magyar Figyelő, miközben a polgárosodás fegyelméről, szükségességéről beszél, gyakorlatilag állandóan „kilép” ebből a „tisztá” jövőképből. A polgári mintaállamról, Dániáról így ír: „a társadalom vagyoni isz nivellálódott, a műveltség is kiegyenlítődtött egyetemes ... [de] nem az igazi. Okosság, rend, tisztaság, olcsóság, kultúra mind meg van itt. De nem nekünk való ..., itt élni nem tudnánk ... [az ember] szeretné szorongó mellére szorítani az egész nagy tisztátalan, rendetlen, tündéri Veneziát”.¹⁰⁵ A magyar „úriember” élni tudása, nem racionális „polgárisága” lerázhatatlan. Életforma, nemzeti jellegzetességek, értékrend egyaránt divergál, hol itt, hol ott. Nem véletlenül akar a Magyar Figyelő egyesítő lenni. Az általa hirdett megengedett kettős normarendszerbe (puritán, racionális, gyakorlati és családias „élni tudó”, nem „szakosodott”, úri ember) aztán már beleférhet a magyar középosztály minden, illetve mindkét alkotóeleme: „a készülődő és különböző elemekből lassan–lassan összekovacsolódtó új középosztály, a polgári társadalom vegye át a régi, leromlott, nemzeti középosztály feladatát a nemzeti egység politikájában ... folytassa ez a társadalom a magyar nemzeti egység épülése érdekében a konzervatív demokrácia politikáját”.¹⁰⁶

Nemzeti egység — nemzetiségi kérdés

A Magyar Figyelő világtképének gyökerénél járunk, ha a nemzetiségi kérdéstről van szó. Akár a radikalizmussal folytatott harc keretén belül, akár kívül, itt fogalmazódik meg szinte minden, az önarcképhez elengedhetetlen gondolat. „Van valami, amit a normális magyar ember fölėje helyez még a szabadelvűségnek is: ez az ország történelmi magyar jellegének fönttartása.”¹⁰⁷

S mindez tulajdonképpen érthető: nemcsak a hagyományok megszentelte jog, öntudat öröksége forgott itt kockán, hanem a nagyon is konkrét egzisztencia, tulajdon, állás is, s a támadó nemzetiségi aspirációk tartalmainak liberális szemzőgből való „reakcióssága” sem elhanyagolható kérdés. A Magyar Figyelő írónak jórésze — szülőföldjét is védve — teljes érzelmi azonosulással, mindenre képes e kérdésben: „Édes-keveset bánjuk az emberiség boldogulását, ha az a magyar nemzet haladásával, virágzásával, nagyságával nincs egybekötve. Márpedig a magyar nemzet sorsát az biztosította egy viszontagságos évezreden át, hogy szerves kapcsolatban tudott maradni a nyugattal, hogy elsajátította a nyugati kultúra összes vívmányait ... és reá tudta arra nyomni nemzeti egyéniségének, speciális viszonyainak, érdekeinek és felfogásának bélyegét.”¹⁰⁸

Az idézet második részében határozott történelmi és kulturális „jogosultság” is megfogalmazódik, a magyarság európai legitimitását hangsúlyozva. Sokaknak máig nem teljesen elfogadható a korszak magyar nacionalizmusának érvrendszere — meglehetősen elvont sémák alapján. A később „ébredő” hazai nemzetiségek „friss” vezetőrétegének expanzívan romantikus érvanyagát, jelszavait és az egyre erősödő, nagyhatalmi politikai célokat szolgáló nyugati propaganda téziseit nem ismerve, könnyű erre az álláspontra helyezkedni.

105 Lakatos László: Dániai útinapló. 1913. IV. 54. és 61–62.

106 Szegegy Miklós: Magyar Magyarország. 1913. I. 354.

107 Herczeg Ferenc: Klerikalizmus és radikalizmus. 1911. III. 6.

108 Tisza István: Szabadgondolkodás. 1911. II. 6.

Jó példa erre Seton Watson szerepének megítélése. Szubjektív jószándékában bizonyos kár lenne kételkednünk, ám az ebből fogant munkásságának problematikussága egyértelmű: „már több ízben azt ajánlottuk a nemesen érző skótnak, hogy működési terét Anglia tengerentúli érdekkörébe is tegye át”.¹⁰⁹ Az angol gyarmati kegyetlenségeket¹¹⁰ megemlítve, a Magyar Figyelő nem hallgatja el a németek poseni lengyelelles gyakorlatát sem s az orosz birodalom nemzetiségi „politikáját” is gyakran tárgyalja. S ezek alapján végül jogosan teszi fel a kérdést, hogy miért csak a gyengébbel szemben léptetik fel az igazságot? „A britek és németek azt tartják, hogy nemzeti hegemóniájuk fenntartása nem az igazság, hanem az élet kérdése.”¹¹¹

Mindez természetesen nem menti, nem mentheti fel a magyar nemzetiségi politikát ott és abban, amiben nem volt demokrata. De a Magyar Figyelő joggal utal arra is, hogy a friss balkáni nacionalizmusok még kíméletlenebbek e tekintetben: nemcsak a magyar csángóknak nincs iskolájuk, de a töröktől felszabadult területeken kölcsönös népiirtás folyik az etnikai fölény érdekében (szerb–albán, szerb–bolgár viszony, szerb–kucovalach kérdés stb.).

Állandóan visszatér Amerika példája is, ahol az etnikai sajátosságok ápolása szintén egyéni jog és lehetőség: „Elvégre Amerikában még mindig van egy uralkodó népfaj és egy kötelező államnyelv, amelyet a más ajkú állampolgárok tiszteletben tartanak.”¹¹²

Természetesen a Magyar Figyelő pontosan tudja, hogy a magyar nemzetiségi kérdés egyben európai hatalmi kérdés is. Hiszen ezért hallgatnak ők szinte teljesen a „szövetséges” Románia csángóinak sorsáról egészen addig, amíg az álarc lelesik. De a szerbekkel kapcsolatban már nincs ilyen hangfogó: „Nem lehet kétséges, hogy a délszlávok, különösen a szerbek, ha megfelelő külső támogatás van számukra biztosítva, agresszív fognak föllépni a monarchia ellen.”¹¹³

Nincs illúzió a tekintetben sem, hogy bármilyen magyar engedményt túllícitálhat egy külső hatalmi tényező: „adhatunk mi a magunkéból annyit, hogy többet ne ígérhessen az idegen?”¹¹⁴ S nincs illúzió, főleg visszatekintő értelemben, a saját külső és belső politika értékelését illetően sem. Előbb születik meg a monarchia kritikája: „a magyar–osztrák [sic!] monarchia az utolsó négy évtizedben a szláv erősödéssel szemben határozottan gyenge politikát folytatott azért, mert a hatalmi állásainak kedvező nemzetközi konstellációi mellett, melyekben a szláv expanzió tetemes akadályok legyűrésével volt elfoglalva, többnyire elhatározó tettek nélkül haladt el”.¹¹⁵

A dinasztikus korlátokat levetkőzni nem tudó monarchikus politika mulasztásainál sokkal súlyosabbak a belső, magyar mulasztások: „A mi nemzetiségi politi-

109 Anglia, az elnyomottak védője. 1912. I. 97.

110 Egyiptomi „lázádozó” fellahokról szólva — akik a galambjaikat lelövöldöző angol tisztek ellen támadtak — írta a Magyar Figyelő: „denschawai hősök honfitársa, Scotus Viator a felháborodástól lángoló pamfletteket ír a magyar erőszakosságokról nemzetiségi végeken, akkor mi legfőljebb csak arra lehetünk kíváncsiak, hogy miféle rendelkezési alpból táplálkozik a skót igazságérzete.” Radikális nemzetiségi politika. 1911. I. 500.

111 Uo. 112.

112 Levelek Magyarországból (Vilczek János — Eperjes). 1912. I. 446.

113 *Barabás Albert*: Törökországi levél. 1911. I. 303.

114 *Réz Mihály*: A nemzetiségi kérdéstről. 1912. IV. 193.

115 *Steier Lajos*: A szláv expanzió. 1913. I. 424.

kánkról elmondhatjuk, hogy egészében véve a szavalás, a hengegés és a tüntetés politikája volt.”¹¹⁶ A Magyar Figyelőben mindez keveredik már egy céltudatos, elemző és világos célokat kitűző új beállítottsággal.

Az új magatartás legfontosabb mozzanata az, hogy a nemzetiségek alapos, mindenre kiterjedő megismerésére törekszik, arra szólít fel: „Mindent figyelemre kell méltatnunk, ami az egyes nemzetiségek külön közéletében történik s ami gazdasági, társadalmi vagy kulturális jelentőséggel bír.”¹¹⁷ Ezeknek a törekvéseknek jegyében születnek rendkívül fontos, pontosan regisztráló tanulmányok (pl. Bonkáló Sándor rutén, Steier Lajos szlovák vonatkozású írásai), amelyek önmaguknak reformokat előkészítő szerepet is szánnak.¹¹⁸

Ugyanakkor élnek még a régi, patriarchális illúziók is, amelyek egy régi társadalmi struktúra és kultúra mechanizmusainak örökíthetőségében hisznek: „A magyar értelmiségnek a nemzetiségi értelmiséghez való viszonyára pedig kitűnő minta kínálkozik ama régi magyar nemesség hagyományában, melynek szerepét a demokratikus fejlődés folyamata az értelmiségre szállította át ... a nemesi osztályon belül nem volt ekszkluzivitás.”¹¹⁹ A korszakban a nemzetiségi „intelligenciák” már tudatosan különülnek el a magyar társadalomtól, amelyre jó példa a magyar nyelv tanítását (tehát nem a magyarul tanítást!) szorgalmazó 1908. évi törvény eleni óriási — tudatosan félrevezető — kampány.

A Magyar Figyelő jól látja azt is, hogy — sokak reményeivel ellentétben — a nemzetiségi parasztság körében csak a klerikalizmus tud igazán hatékony lenni: „A felekezeti izgatás a keresztényszocializmus mezébe fog öltözni ... a tót és román paraszt inkább elhiszi, hogy minden szociális nyomornak az okai a zsidók, mint elfogadja azt, hogy az egyházi javakat szekularizálni kell.”¹²⁰ Az egyházak nemzeti jelentősége természetes alap ehhez az állásfoglaláshoz.

A nemzetiségi kérdésben Réz Mihály fogalmaz legpontosabban a célokat illetően: „Nem a született magyarok, hanem a magyar állameszme uralma az, amit akarunk.”¹²¹ Az ő elemzésében nincs egységes nemzetiségi kérdés, mert a nagy regionális, néprajzi stb. egyenlőtlenségben megfelelően elemezve az állambontó elemek köre leszűkíthető: „A statisztikában a szász, a sváb, a rutén és keleti tót is »nemzetiség«. Pedig ezek a szupremácia exponenseivé tehetők. De nem magától alakul ki ez a helyzet: intézményesen kell azt szervezni mindenütt.”¹²²

Joggal emeli ki ugyancsak ő, hogy a demokrácia és a színvonal kérdése sem egyeztethető össze az etnikai arányok és parcellák követelményével. Persze a méltányossággal és a politikailag számító okossággal minden bizonnyal: „Fajharc a politikában, faji szempontok az állások betöltésénél, egy fajok szerint tagozódó kultúra; lehetséges-e ennél biztosabb út az európai színvonal lehetetlenné tételére?”¹²³ Ezekben a szavakban már erősen keverednek a valós és az antidemokratikus, előítéletes gondolkodásból eredő hamis elemek.

116 A kis angyalkák. 1914. I. 488.

117 *Kozma Andor*: A nemzeti egység tényezői. 1911. II. 11.

118 „A komoly forrásmunkák hiányának tulajdonítom leginkább azt, hogy a hazai nemzetiségi kérdéstről nem fejlődött ki olyan igazságos és egészséges közvélemény ..., amelyre a reformok megalkotását bátran rá lehetne bízni.” *Steier Lajos*: A tót kérdés (I. rész). 1911. IV. 362.

119 *Kozma Andor*: A nemzeti egység tényezői. 1911. II. 15.

120 *Réz Mihály*: A választói jogról. 1912. II. 460.

121 *Réz Mihály*: A nemzetiségi kérdéstről. 1912. IV. 15.

122 Uo. 15.

123 Uo. 19.

Mindennek gyökere az a félelem, amely a létszámviszonyokból fakad: „A magyar faj nem dominálhat a tömeg erejénél fogva ..., [de] lehetetlen nagyban is [a brit világbirodalomban — T. L.] nem látunk a kvalitás fölényét a kvantitás felett... Nekünk értelmi fölényel kell bírunk ..., itt a magyar faj gazdasági és kulturális kiválóságának kell győznie.”¹²⁴

A stabilnak nem érzett helyzet, sőt a kívülről is egyre nyilvánvalóbban szított ellentétek miatt (s ezt az 1910. évi népszámlálás eredményei is mutatták lelassult asszimilációs trendjükkal) a Magyar Figyelő alkalmanként itt is ingadozik. Egyrészt szilárdan ki akar tartani a liberalizmus elvei mellett: „Sem a gazdagodásukat, sem a művelődésüket meg nem büntethetjük.”¹²⁵ Másrészt siettetni akarja az asszimilációt, antiliberális kényszereszközökkel is: „Városokban, nagyobb helységekben, a városok közvetlen szomszédságában s a nyelvhatárok mentén fekvő falvakban csakis magyarul tanítson a tanító.”¹²⁶

Végül ebben a kérdésben is a „konzervativizmus”, vagyis a status quo érzése kerekedik felül, a nemzetiségi iskolák száma helyenként csökken (szlovákok és svábok), máshol (románok és szerbek) egyértelműen nő. A magyar liberalizmus nem fogadta el a radikális nacionalistáknak az iskolák államosítását követelő politikáját: „A gyermek nevelésének természetes joga és kötelessége a szülő ... a kizárólagos állami népiskolák rendszerét nem helyeslem ... a művelődés és a demokratikus haladás érdeke inkább a decentralizálás és az önkormányzat ... nem az a legnagyobb bajunk, hogy vannak nem állami iskoláink is.”¹²⁷ Azért idéztem Bárczy Istvánt ilyen részletesen, mert írása szinte programadó jelleggel bírt — a második megjelent tanulmány volt a Magyar Figyelőben —, nem véletlen, hogy az államosítás kérdése *szakkérdésként* komolyan nem merült fel.

A nemzetiségi kérdés kardinális jelentőségét — túl belső és külső hatalmi vonatkozásain — az adja, hogy minden reformintézkedés messzemenően összefügg vele, már csak a létszámviszonyok miatt is. A Magyar Figyelőben — ellentétben más „testvérlapokkal” (*Az Újság, Magyar Társadalomtudományi Szemle*) — nincs vita, nincsenek eltérő nézetek, egyértelmű az állásfoglalás: „A jogok kiterjesztésének politikáját csak a már egységes nemzeti állam engedheti meg magának ..., amíg a nemzeti egység összetartó abroncsa nem áll rendelkezésünkre, addig az állami összműködésre hivatott tényezők szaporítása csak destruktív és sohasem konstruktív politika.”¹²⁸

Hatalmi politikai gondolkodás ez egyértelműen, távol a demokráciától, ám nem érthetetlen a „beteg ember”, Törökország végső harca idején, amikor sokan máris következőként mutogattak a Monarchiára. A fennálló rend egyik legvilágosabb fejű gondolkodója, Réz Mihály mindezt még szélesebb értelemben fogalmazza meg, előlegezve már a szociális mozgásokra adandó reformpolitika fékezésének indoklását is: „elemi igazság az az elv, hogy ha valakinek végcéljai a mi fennmaradásunk lehetőségeit fenyegetik, akkor ezen végcéljai kivívására ne adjunk neki erőt”.¹²⁹

124 Réz Mihály: Magyar kultúra. 1913. III. 333. és 335.

125 Réz Mihály: A nemzetiségi kérdéstről. 1912. IV. 202.

126 Bonkáló Sándor: A tót kérdés (Steier Lajos könyve). 1913. II. 23.

127 Bárczy István: Népiskoláink államosítása. 1911. I. 21–22., 24–26.

128 Szegedy Miklós: Magyar Magyarország. 1913. I. 354–355.

129 Réz Mihály: A nemzetiségi kérdéstről. 1912. IV. 194.

Mindez az antidemokratikus szűkkebléség — a Magyar Figyelő szerint — nem áll ellentétben az európaisággal, amelyet a teljes társadalmú magyarság vezető osztályai képviselnek. Hiszen európaiságának sok bizonyítéka van — külön megemlítve a zsidók egyedüli befogadását¹³⁰ —, míg a hiányos társadalmú nemzetiségi társadalmaknál több kulturális lépcsőfokot kellene átugrani, ami nem lehetséges.¹³¹ Nem véletlen hát a „*kultúrfőlényes*” büszke célkitűzés: „A magyarságra ezen a földön európai rendeltetés nagy hivatása vár. Rendezett, modern európai államot, európai kultúrát kell itt Balkán fajokkal szemben konzerválnia [*sic!*]. Egy szervezett, művelt állam kell itten: egy darab Európa a Balkánon.”¹³²

Művelődés, kultúra, értékek

A Magyar Figyelőnek ízlésformáló „kulturális fogyasztást” befolyásolni akaró határozott céljai is vannak, s ezeknek majdnem a politikai szándékokkal egyenlő a súlyuk. Mégpedig azért, mert a nemzeti és polgári egység célját csak ezzel együtt lehet képviselni a művelt emberek körében. A Magyar Figyelő lemondhat a modern irodalomról, óvatos lehet a legújabb tudományos törekvésekkel szemben, de mindezt indokolnia kell. A mintaként vett nyugati polgárság távolságtartó eleganciájának vezérfonalán, de „magyar szemmel” és hazai füleknek kell *válogatni*. Egészében a Magyar Figyelő olyan művelődési eszmény konkrét művekben, ítéletekben, gesztusokban megnyilvánuló képét akarta megrajzolni, amelynek alig voltak meg nálunk a társadalmi, iskolázottsági, hagyomány- és ízlésbeli feltételei. Hiszen törzsökös, városi birtokos polgárságunk alig van, törzsökös értelmiségünk nemesi–paraszt–polgári jellegű.

A fenti helyzetből következően sok az esetleges a véleményekben. Alkalmanként egyéni véleményekről lehetne beszélni csupán, de a Magyar Figyelő tudatosabban szerkesztett, semhogy bizonyos tendenciák benne véletlenül juthatnának szóhoz. Mégis az derül ki, ha végignézzük a folyóirat köteteit, hogy a színvonalas, művelt szerzői gárda alapvetően értékekre orientált és ritka az a tehetség — még ha „ellenség” is —, amely így vagy úgy, de elismerésre ne találna. Nem véletlen ez, hiszen a liberalizmus racionalitás-kultusza működik itt, amelynek jegyében így írnak a nagyon tisztelt Prohászka Ottokárról is: „Akik az észet kisebbitik, azok számára bezárulnak a filozófia kapui. A szerző filozófiája sokkal többet ér, mint kritikája.”¹³³

Nem idegen a Magyar Figyelőtől, hogy legnagyobb ellenségeit is elismerje. A Huszadik Századot például így minősíti: „mint kulturái mozzanatot minden egyoldalúsága mellett is bizonyos respektussal lehetett fogadni”.¹³⁴ De ugyanígy elismerik a szlovák Stúrról írt francia munka érényeit is, ahogyan magát Stúrt is: „kalapot kell emelnünk, mert *ellenségeink közt is azt becsüljük, aki tud*: Troutzer

130 „Az országban lakó összes fajok közül a magyar az egyetlen, amely érzelmileg is testvérévé fogadta a zsidóságot.” Scotus Viator eltévelyedése. 1912. III. 398.

131 „Kulturális fokokat nem lehet átugrani és az érzelmekkel szemben az érdekpolitika józan érvei lehetetlenek.” Réz Mihály: A választói jogról. 1912. II. 464.

132 Réz Mihály: A nemzetiségi kérdéstről. 1912. IV. 23.

133 A.B.: Prohászka Ottokár filozófiája. 1911. I. 410.

134 Mezei Ernő: Korrektúra. 1911. II. 257.

Heléna pedig ezzel a könnyvvel jelét adta annak, hogy sokat tud — bár makacs szláv elfogultsággal”.¹³⁵

Ennek a tárgyilagosságra törekvésnek az az alapja, hogy a Magyar Figyelő csak fejlődést, haladást ismer, de annak konkrét meghatározhatóságától elzárkózva az értékek gyűjtését, integrálását vallja: „Csak az ész válthatja meg a világot [!], de csak a fejlődés végtelenségében. Mégpedig lépésről lépésre ... A kultúra története az ész fejlődési története.”¹³⁶

A másik szempont, amely állandóan irányítja véleményeiket, az a „nemzeti asszimiláció”, a magyar nemzeti kultúra máshonnan, mindenhonnan, de önálló, „öncélúan” magyar szintetizálás jegyében történő gazdagítása. Művelődési kérdésekben itt folyik legélesebb harc a radikálisok ellen: „Az európai irányt a nemzethez kell beolvasztani. Sem az egyik, sem a másik irányról nem szabad és nem lehet lemondani.”¹³⁷

A magyar művelődéstörténet évszázadok óta kulturálisan „követő”, adott helyzetében szinte mindig késésben levő meghatározottságait szem előtt tartva a Magyar Figyelő büszke öntudattal hivatkozik, hivatkozhat arra, hogy a magyarság „nem szajkó módjára tanult, nem majomként utánzott”.¹³⁸ Ebből az évszázados tapasztalatból is fakadó véleményt formál meg Réz Mihály, amikor a hatalmon belüli műveltek véleményét artikulálja: „Mindegyiktől [„újítástól” — T. L.] rögtönös megváltást vártak, mindenkinek egyedüli jelentőséget tulajdonítottak hívei; együttesen az emberiség fokozatos előrehaladásának előmozdításához mind hozzájárultak. Túlzásaik elnémulnak, ígéreteik hitelüket veszítik s a hozzájuk fűzött nagy reményések lassanként szertefoszlanak.”¹³⁹

A művelődési kérdésekben a Magyar Figyelő tisztában van azzal, hogy nem politikai–hatalmi, hanem azoknál sokkal tartósabb kristályosodási pontok játszószék a főszerepet. Időn s téren keresztül ható emberi szükségletek artikulálódnak különböző struktúrákban: „Abból, hogy a tudomány mai állása mellett az egyház világnézetéből igen sok elavult, éppoly kevésbé következik a vallásos érzés csődje, mint a marxizmus nagy részének elavulásából a társadalmi igazság csődje nem következik.”¹⁴⁰

Tehát mértéktartás, kiválás, a történelem által teremtett s meglevő megbecsülése, értékelése jellemzi a Magyar Figyelőt. Ez az alapállás számtalan esetben adja a legélesebb, lényegre tapintó kritika lehetőségét: „Örökké újítani nem lehet. Csak kivételes egyéniségek hivatottak arra, hogy újítók legyenek... apái megválasztásában [a „modern apostolok” — T. L.] jó ízlést és értelmet tanúsít[anak], ...[de] nagy szavakkal hajigálóznak, a művészet bölcséletét magyarázzák úton-útfélen, de kimerülvén a szavakban, alkotásokra már nincs erejük.”¹⁴¹ Ez az érv a nagy művészeti programok világában ismételtelten visszatér: „a művészet birodalmában csak a műalkotás csinálhat forradalmat”.¹⁴²

Végül még egy jellemző vonás vonul végig a Magyar Figyelő minden írásában: a legrészletezőbb történetiség. Azt lehetne mondani, hogy semmi sem kerülhet

135 „[Stúr] a tót nemzetiségi mozgalom legkiválóbb alakja.” *St. L.*: Stúr. 1913. III. 317. és 321.

136 *Alexander Bernát*: Kultúra és művészet. 1911. I. 173.

137 *Réz Mihály*: Avult ideák. 1911. II. 123.

138 *Tisza István*: Európai körutazás a XVII. században. 1911. III. 197.

139 *Réz Mihály*: Avult ideák. 1911. II. 109.

140 Uo. 121.

141 *Bosznay István*: Hipermodern művészeti túlzások. 1911. I. 561–563.

142 *Zilahy László*: A magyar kritikáról. 1911. III. 78.

úgy az olvasók elé, hogy a felvetett kérdés történeti — és nem csak magyar vonatkozású — összefüggéseiről szó ne esnék. Ez a módszeresség is rendkívül termékeny szempontnak bizonyul sokszor (bár — szinte természetesen — alkalmanként nem minden apológiától mentes).

Az általános szempontok után nézzük a súlyponti kérdéseket.

Család — nőkérdés

Rendkívül fontosnak tartott kérdés a Magyar Figyelőben. Alakulásában a hagyományos értékrend felbomlását látva, a szerzők határozottan „antimodern” példákat népszerűsítettek — bár nem minden korszerű elem (pl. sport) nélkül: „Neveljük fiainkat és leányainkat kötelességtudásra és igénytelenségre; ápoljuk lelküket, testüket, adjunk alkalmat a korai házasságra... Anyáink főztek, mostak, vasaltak, ha földbirtokos kisasszonyoknak születtek is... Minden fészek tele volt egészséges, szép gyermekkel.”¹⁴³

A családcentrikusság egyik fő motivációja az utolsó mondatban rejlik. A Magyar Figyelő, de általában is a korszak konzervatív publicisztikája az erőteljes népességnövekedés pártján áll: „elsősorban is a néperő fizikai nagyságától függ valamely nemzet műveltsége és boldogulása. Igaz, nemcsak ettől... A politikai vezetés nagy művészetét a nép- és államalakulások történetéből kiküszöbölni semmiféle nép-raffinirozási elmélettel nem lehet.”¹⁴⁴

A nagyváros a maga individualista, konvenciókra kevesebbet adó, „önző” s így kevesebb gyermeket vállaló¹⁴⁵ világát állandóan támadják: „Budapestnek nem szabad kávéházi városnak maradnia ... nem bánom így meg ott akinek kedve tartja a maga pikkolóját és játssza el egy-két parti alsósát, de azután el onnan, el a családi és baráti kör intim melegébe és az élet edző hullámaira.”¹⁴⁶

Nem véletlen azonban, hogy a puritán Tisza István is megenged egy-két „alsóst” s egy „pikkolót”. A hagyományos szórakozáspárti dzsentri és az új polgári rétegek nyugati mintájú „modern házonkívülisége” egyaránt erre szorítja. Mert miközben a korai és sokgyermekes házasság dicsérete hangzik, ezt is olvashatjuk: „egy 21 éves fiú és egy éjjeli kaszírosnő viszonya igazán nem nevezhető nőcsábításnak”.¹⁴⁷ Vagyis: el kell ismerni a gyakorlatban létező „erkölcstelenséget”.

Az ilyen kettősségek jegyében állandóan visszatérő pornográfiaellenes írások így sokkal inkább csak az iskoláskorúak „védelméhez” kapcsolhatók, valamint az évszázados hagyományú, új divatokat ellenző reflexhez.¹⁴⁸ A női emancipálódás házasságon és a hagyományos szereposztáson belül megvalósítható módzataiért mindenesetre síkraszólt a Magyar Figyelő, ahogyan — híven önmagához — elítéli a szélsőségesen nőgyűlölő „Weiningerizmust” is.¹⁴⁹ A válást bírálva¹⁵⁰ igazán a

143 *özv. Báthory Nándorné: A leánykereskedés ellen.* 1911. I. 449.

144 *Kenedi Géza: A művelt osztályok.* 1911. IV. 447–448.

145 „Amennyivel önzőbb és ambíciózusabb a városi ember a falusinál, aránylag annyival kevesebb gyermeke is van.” Uo. 452.

146 *Rusticus: Levél a szerkesztőhöz.* 1911. I. 214.

147 -I: *Lovagias esküdtek.* 1911. IV. 96.

148 „Azonmód vették és veszik át a külföldi öltözködési módot, amelyet különösen az alsóbb osztályok nem tudnak alkalmazni.” *Szederkényi Anna: A fölhasított szoknya.* 1912. III. 485.

149 *Wallesz Jenő: A nőgyűlölő (Weininger Ottó).* 1913. III.; *A cézárook hitvesei.* 1913. I.

150 *Bud János: A család veszedelme (a válás).* 1912. IV.

gyermekáldás elmaradásától félnek (a magyarságnak ebben az időben általában haladottabb életviszonyai miatt szaporodási többlete van a nemzetiségekkel szemben): „az oly sok oldalról megtámadott anyaság helyét az érzékiség, az anyákét a törvényes szeretők foglalják el”.¹⁵¹ A magyar feminizmusra — írják — egyébként sincs szükség, hiszen a lovagias magyar jogásznemzetben régóta gondoskodás történt a méltányos nővédelemre (pl. leánynegyed vagyoni kérdéseknél, hozományok ügyében) s így „a magyar nők helyzete, ha nem is előnyösebb, de nem is rosszabb, mint a többi államok asszonyaié”.¹⁵²

Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy nemcsak a női szerephez való ragaszkodás jellemző a Magyar Figyelőre, de a hagyományos családmódel más résztvevőire is kötelezőnek tartják az „illendő modort”: „Ki kell mondani, hogy a családapa, aki cigánykereket vet, nem fiatal, hanem éretlen; az öregúr pedig, aki minduntalan a maga tüzes temperamentumáról beszél, ugyancsak nem fiatal, hanem szenilis.”¹⁵³ (Ez azonban nem akadályozza meg a Magyar Figyelőt abban, hogy az így megbírált Felix Saltent más esetben, más művéért, meg ne dicsérje.)

Iskola — nevelés

A Magyar Figyelő sokat és alaposan foglalkozik a család mellett az iskolával is. Igaz, itt — a maga céljainak megfelelően — elsősorban a középiskola és a felsőoktatás kérdései érdeklik. A szerves reformgondolat konkrét kérdéseket felvető és elemző rendszerében az iskola ügyei rendkívül korszerűen kerülnek terítékre. (Természetesen nem arról van szó — itt sem —, hogy a Magyar Figyelő „eredeti” volna, mindössze arról, hogy jó szeme van a lényegi és elfogadható, észszerű újításokra.)

Nem véletlen, hogy a Magyar Figyelőben a túlzott intellektualizmus elleni fellépések némi visszhangot váltanak ki. De — mint látjuk — ez nem jelenti a racionalizmus, az ész lebecsülését. A radikálizmus billenti meg a kiegyensúlyozottságot: „A régi iskola adatokat tanított s az adatoknak pedig megvan az a kellemetlen tulajdonságuk, hogy bizonyos szabatoságot követelnek. A radikális tudomány viszont elméleteket nyújt, világos, tömör és halálisan biztos elméleteket, amelyek a fejlődés minden kérdését egyformán csálhatatlanul oldják meg... A másodéves joghallgató vagy bölcsész ilyenformán hamarosan abba az irigylésre méltó helyzetbe jut, hogy biztos tudománya magaslatáról tekinthessen le a katedrán ülő tanáira.”¹⁵⁴

Az iskola döntő kérdése a tanári személyiség minősége. A Magyar Figyelő visszatérően foglalkozik ezzel, s azzal, hogy a tanári pályát „versenyképessé” kell tenni.¹⁵⁵ (Persze, nem véletlenül ismétlődnek az ezzel kapcsolatos írások, a megoldás lassan alakul.) Máig modern a testneveléssel kapcsolatos — angol gyökerű — vélemény: „A sport, a testnevelés feltétlen kelléke az egészséges szervezetnek: egészséges szervezet nélkül pedig a tudomány csak hasznavehetetlen teher.”¹⁵⁶

151 *Szederkényi Anna*: A fölhasított szoknya. 1912. III. 486.

152 *Uő.*: A nők jogi helyzete az államok törvényeiben. 1912. III. 232. (d'Abbadie D'Arras asszony kérdőíves kutatásának eredménye)

153 *Salten Félix és az ifjúság*. 1911. I. 580.

154 *Magister*: Az egyetemi ifjúságról. 1911. I. 557.

155 „A tanári pályát versenyképessé kell tenni... Olyanná kell tenni, hogy társadalmi különbség nélkül keressék ezt a pályát.” *Négyessy László*: A tanárkérdés. 1911. II. 286.

156 *Yolland Artúr*: A testnevelésről. 1911. II. 398.

Kiemelten foglalkoznak a földrajz tanítása körüli hiányokkal, hangsúlyozva, hogy e tárgyat a középiskolában 32,5%-ban képesítés nélkül tanítják.¹⁵⁷ A tárgy tanítását — rendkívül korszerűen — honismereti alapra akarják helyezni, mint a nyugati államokban.¹⁵⁸ Ugyancsak felvetődik a történelemtanítás modern reformja; „a témát válasszuk ki a gyermek megértésének megfelelőleg”.¹⁵⁹

Természetesen mindez belül maradt a lényeginek s nem változtatandónak tekintett nevelési célrendszeren, amelynek tömör összefoglalását Pósa Lajos nekrológjának kapcsán olvashatjuk: „A morálja éppoly egyszerű, könnyen érthető és pozitív volt, mint egész költészete; azzal oktatta a gyermekeket, hogy legyen jó, nemes, istenfélő, szeresse az embereket és hazáját.”¹⁶⁰

Az iskola környezet- és jövőalakító szerepének felismerése tükröződik a következő sorokban is, amelyek egyben szépen mutatják be a mi térségeinkben a kultúrának felülről indukált, tudatosan modernizálni akaró funkcióját. Az iskola bizonyos értelemben sziget, egy sok szempontból még spontán, önartikulációra képtelen szellemi környezetben: „Vidéken bárhol is állítsunk fel új iskolát, azzal a körülménnyel számolnunk kell, hogy ott a kulturális milieu nem lesz minden tekintetben kifogástalan. Nekünk tehát nagyok ... kell ... azon iskolát megteremtünk, hogy ő formáljon és ne környezetének [hiányos — T. L.] formáját vegye át.”¹⁶¹

Művészet, irodalom, tudomány

Alig van olyan világnézetileg-politikailag fontos szellemi irányzat vagy könyv, amelyre a Magyar Figyelőben ne reagálnának. E tekintetben nem különböznek radikális ellenfeleiktől, különbség — ismét — az értelmezésben, az értékelésben van. A sokoldalú tájékoztatásnak a Magyar Figyelő esetében azért természetes súlypontja — mai szóval — a hungarológiai szempont. Minden érdekes, minden fontos — akármilyen tendenciájú —, ami ránk, magyarokra vonatkozik, rólunk szól.

A művészeti és irodalmi kritikában a „klasszicitás” szempontjai vezérlik a legtöbb szerzőt, s a régi „normativitás” lehetőségének keresése; „az irodalomban mindig kell egy Kölcseynek, egy Toldinak, egy Gyulainak, egy Péterffynek lenni, aki otthon ül könyvei között s olvas, ítél és örködik.”¹⁶² Mintha szem elől tévesztenék így alkalmanként a modern élet más ritmusát, kikerülhetetlen pluralizmusát. Pedig a Magyar Figyelő más esetekben nem siránkozik a kapitalista változásokon: „az üzlet exorbitáns térfoglalása a sajtóban *egymaga* nem destruktív jelenség. Nem leromlási, hanem ellenkezőleg fejlődési tünetény.”¹⁶³

A klasszicitás s a tekintélyek által szembesített bírálati szempontok azonban csak ideiglenesen fékezik le a valódi tehetségek és értékek el- és felismerését. Jó

157 *Lóczy Lajos*: A földrajz középiskoláinkban. 1914. I.

158 „Az európai kultúrállamokban és Amerikában már rég a honismeret szolgál a földrajztanítás alapjául.” *Milleker Rezső*: A földrajz középiskoláinkban. 1914. I. 302.

159 *Dékány István*: A történelmi oktatás reformja. 1914. II. 197.

160 c.: Pósa Lajos halálára. 1914. III. 148.

161 *Levelek Magyarországból* (dr. Eöttevényi Nagy Olivér — Kassa). 1911. II. 420.

162 *Kemény Simon*: A magyar kritikáról. 1912. II. 89.

163 *Kenedi Géza*: A sajtó problémái. 1911. I. 232.

példa erre Ady Endre esete. Tisza István még felháborodik azon, hogy hogyan lehet Adyt Vörösmartyhoz mérni,¹⁶⁴ de közben Somlyó Zoltánt már imigyen parentálják el; „részint a föltétlen nagy tehetségű Ady Endrétől bolondult meg, részint R. M. Rilkéitől, H. V. Hofmannsthaltól kábult el”.¹⁶⁵ (Egyébként csak azért, hogy egy sztereotípiával kevesebb legyen a magyar szellemi életben: Adyt Tisza István tényleg támadta, de a Magyar Figyelő mindig árnyaltabban írt róla: „Meggyőződésünk, hogy Ady lírájának élvezéséhez különleges idegdiszpozíció kell, amelyet a természet sokaktól megtagadott..., [de] lapozzák át a kis könyvet. Ady ma érdekes emberszámba megy és nem végez hiábavaló munkát, aki magában kiegészíti és korigálja a róla forgalomban lévő nézeteket.”¹⁶⁶)

Ugyanakkor a Magyar Figyelő büszke magyarságát, óvatos haladásigényét rendkívüli erővel tudja megmozdítani a nemzetközi siker. Az itthoni legitimitátlanságot könnyen pótolja a „mértékadó” külföldi közönség körében elért siker: „ez az irodalom, az új magyar irodalom, fölveheti a versenyt a földkerekség bármely nemzetének mai irodalmával... Az új magyar irodalom kikristályosodott szép stílusával, a pihent fantázia friss meseszövé erejével és artisztikus ízlésével az egész magyarság ügyét szolgálja, mihelyt átlépett a Lajtán.”¹⁶⁷

Egészében azt lehet mondani, hogy a Magyar Figyelő türelmetlen a direkten politikáló vagy közvetlenül politikába fordítható művekkel, irányzatokkal szemben, s itt nem tesz különbséget „pártáryalatok” szerint. A futurizmust éppolyan keményen elítéli,¹⁶⁸ mint amilyen kegyetlen a „Nyolcakkal” szemben.¹⁶⁹ Ugyanakkor a művészileg „belterjes” irodalom vagy festészet „szakszerű” elismerésre számíthat: Fényes Adolf „őszinte, nagy tudású és disztigvált művésznek”¹⁷⁰ minősül, Babits Mihályról pedig messzemenő beleérzéssel így írnak: „napjaink érzésvilágára semmi sem jellemzőbb, mint ennek a tehetséges, fiatal poétának a költészete, amely egészen modern hangon, egészen a korhoz simulva szólal meg ... csak az tudja követni, aki végigcsinálta a tapasztalásnak, a művelődésnek ugyancsak az útját.”¹⁷¹

A nem politikai-ideologikus jelentőségű műalkotásoknál — azt hiszem — a Magyar Figyelő szerzői elég nagy személyes szabadságot élveztek. Nem véletlen, hogy a művészetek iránt meglehetősen kevés érzékkel bíró Tisza István „vonala”, annak doktrinér, kicsit iskolás művészeti konzervativizmusa legfeljebb abban nyilvánul meg, hogy viszonylag rendszeresen megjelenik a modern irodalom differenciálatlanul pornográfikus minősítése,¹⁷² és egyáltalán, nagy teret kap a pornográfia elleni harc. Am ugyanaz az Ambrus Zoltán, aki a Tiziano képek iskolás fiúk-

164 „Hát lehet egy kalap alá venni a »Merengőhöz« szerzőjének líráját az Ady állítólagos költészetével?” *Rusticus*: Levél a szerkesztőhöz. 1912. III. 405.

165 K.S.: Sötét baldachin. 1913. III. 68.

166 Ady Endre, mint prózaíró. 1911. I. 316.

167 B.: Magyar invázió. 1912. III. 400.

168 „Rettenetes lelki ürességről beszél ez a manifesztum... A futurizmusban ... nem látunk mást, mint az eltévedt nietscheizmust.” *Adorján Andor*: Futurista manifesztum. 1912. III. 76–77.

169 „Ebben a talmi örületben nincs annyi erő, hogy megbotránkoztasson ... szegény utánczók, hit és meggyőződés nélkül.” K.S.: Nyolcak. 1912. IV. 399.

170 *Ybl Ervin*: Fényes Adolf kiállítása. 1912. IV. 236.

171 *Sztrakoniczky Károly*: Két költő. 1911. II. 249.

172 „A magyar irodalom egyes ágai a pornográfiáig elfajultak. Szintúgy a színházak is, ahol a magyar történelmi dráma csaknem kiveszett.” *Kenedi Géza*: Adatok az obstrukció mérlegéhez. 1911. IV. 138.

ra való veszélyességéről ír,¹⁷³ megállapítja: „Ha tehát a gondolkodónak, az írónak, a művésznek a közkerkölsiséggel való összeütközése nem világos, vele szemben csak a legteljesebb szabadelvűségnek lehet helye.”¹⁷⁴

Ugyanilyen kettősség figyelhető meg a sajtóval szemben is. Egyrészt: „Az ember olykor elcsodálkozik azon, hogy mennyi tehetség és temperamentum találkozik össze a magyar sajtóban.”¹⁷⁵ Másrészt: „A zavaros betűóceánon két vagy három szál virág úszik, egy-két jó cikk, egy csinos költemény — a többi víz, tajték, iszap. És kinek használ az óriási erő kifejtés?”¹⁷⁶

Van még egy fontos hadszíntere a Magyar Figyelő harcának, s ez a túlzott német kulturális import elleni küzdelem. Ez a harc minden évben felújul „a német színházi truppok” inváziója kapcsán, amelyek csak a pénzt viszik, tanulni viszont nincs mit tőlük.¹⁷⁷ Nem a megbecsült Reinhardtokat s az új tanulságokat tartja veszedelmesnek a Magyar Figyelő, hanem: „Budapest magyarsága talán mégsem áll oly erős lábon, mint hittük volna ... Budapesten mekkora veszedelem még a német szó, mert saját színházaink nem fejezték még be magyarosító missziójukat.”¹⁷⁸

A példának tekintett és gyakran — főleg radikális oldalról meg is csodált — nyugati társadalmakkal szemben a Magyar Figyelő igyekszik mindig is öntudatosan önbecsülő lenni, azt hangsúlyozni, hogy a mi embereink sem „alábbvalók”: „Távolról sem emberinek kiválóságában vagy magasabbrendűségében van Amerika fejlődésének biztosítéka, hanem természeti fekvésének, a természeti kincsek gazdagságának még ki nem aknázott mérhetetlenségében.”¹⁷⁹

Ugyanez a magatartás a jellemző tudományos kérdésekben is, kiegészítve azal, hogy a híres elméletek, iskolák átvételéhez megvárják a külföldi ellenlábások, ellenteóriák megjelenését! A Magyar Figyelő idegenkedik a hagyományos világot túlságosan „megkavaró” tudományos verzióktól. A darwinizmussal kapcsolatban így ír: „a fődolog, hogy ne legyünk rabjai a német hiperdarwinista írók célzatos elmélkedéseinek ... legyünk szabadgondolkodók, de ennek első föltétele, hogy valóban gondolkozzunk, a magunk elméjével vizsgálódjunk, nehogy a mások dogmáinak üres ekhójává alacsonyodjunk”.¹⁸⁰ (A fajelméleti kezdeményektől tehát már eleve elhatárolódik a konzervativizmus!)

Freudról az a véleménye a tudományos kérdésekben kezdetben nagyon aktív Palágyi Menyhértnek, hogy „teljesen elhibázta a módszert”, ám mindezt nem a maga nevében, hanem Langley munkásságára támaszkodva állítja.¹⁸¹ A jogtudo-

173 „[Tiziano kép a kirakatban] rendkívül alkalmas az iskolás fiúk még szunnyadó érzékiségének időelőtti, mesterséges és veszedelmekkel kapcsolatos fölkeltesére, tehát: kihágás a közkerkölc ellen.” *Ambros Zoltán: A pornográfia és a színházak.* 1911. I. 293.

174 Uo. 295.

175 *A croquisíró és a halál.* 1911. III. 398.

176 Ünnepi melléklet. 1913. II. 73.

177 „Ez az öt hónapi vendégjárás mennyi magyar pénzt veszített el a művészet hajszálcatornáján át külföldre... Tanulni az idegen vendégektől nem tanultunk semmit, nem mintha belőlünk hiányzott volna az erre való képesség, hanem mert egyszerűen nem volt tőlük mit tanulni.” Budapest és Bécs. 1912. II. 493.

178 *Adorján Andor: A német invázió.* 1913. II. 155.

179 *Kádár Gusztáv: Közgazdasági benyomások Amerikában.* 1912. III. 452.

180 *Palágyi Menyhért: Darwinisták és antidarwinisták.* 1911. III. 388.

181 „Ő [Freud — T.L.] kissé gyöngé idegzetű, túlérzelmes (szentimentális) ember.” „Örülök, hogy egy nagy idegbúvár [Langley — T.L.] munkáira mutathattam rá.” *Palágyi Menyhért: Modern álomfejtés.* 1912. II. 295. és 304.

mányi fejlődés átvételével kapcsolatban a hazai feltételekhez való alkalmazás elvének következetes hangoztatása állandóan visszatér: „a recipiálásra kiemelt külföldi rendszerek és jogokat a nemzeti élet sajátosságai és szükségai szerint kell kritika alá vetniök és megrostálniok vagy átalakítaniok”.¹⁸²

A polgári fejlődés során anakronisztikusnak, írói időtöltésnek minősített, vadászó-lovagló, természetközeli „gazdamentális” néha „szupermodern” gondolatok szülőjévé válik. A várostól idegenkedő „agrárius” szellem érdekes szinkronba jut az ebben az időben „zöldbe” költözni kezdő modern polgársággal.¹⁸³ sokféle nemzeti parkra lesz szükség ... Tudományos megfigyelő állomások egybekapcsolása e nemzeti parkokkal fölötté kívánatos volna. Ki kell jelölni azokat az állatokat, melyekre többé vadászni nem szabad.”¹⁸⁴ Ugyancsak a konzervatív gondolatkörből indul a történelmi emlékek védelmének gondolata — Divald Kornél írásai sorozatosan, de mások (pl. Lyka Károly) is hangsúlyozzák ezt. A radikális tábor szemében a történelem ekkor — legalábbis hivatalos formájában — a leküzdendő feudális múlt támasza, emlékeivel együtt.

A tudományosságban is fontos szempont a direkt politizálás elutasítása, a tárgyyszerűség és a szakszerűség megbecsülése. Réz Mihály — miközben a legélesebben polemizál Jászi Oszkárral — elismeri annak rendkívül szorgalmát,¹⁸⁵ s Ágoston Pétert is azért ítélik el mert „a szerző politizálni akar és nem történelmet írni, nem adatokból von le konzekvenciákat, hanem a konzekvenciákhoz fűz adatokat, s még ezt is a legnagyobb felületességgel”.¹⁸⁶ Így lesz a visszaesés szükségyszerű — a Magyar Figyelő szerint — a nagy elődökhöz, Acsády Ignáchoz, Grünwald Bélához képest.

Ugyanígy — más oldalról — megvédi Szekfű Gyulát a „politika” ellen, a szakmaiság jegyében: „Ha vannak a munkának egyes pontjai, amelyekben Szekfűvel nem értünk egyet — tulajdonképpen csak az ironikus hang és a végső konklúzió —, el kell ismernünk, hogy az író ... kiválót alkotott.”¹⁸⁷ A Magyar Figyelő szemében tehát a tudomány elsősorban információ, leírás, felderítés, tájékoztatás — ma úgy mondanánk „döntéselőkészítés”, választási, alternatívítási lehetőségeket felvázoló szellemi munka. Olyan tevékenység, amelyet el kell választani a napi és pártpolitikától. (A kettőt tudatosan keverő baloldali ellenfelein így csúfolódik: „Az egyesület [a szabadgondolkodók — T. L.] lapot is ad ki, amely igen rossz véleménnyel van Istenről és igen jó véleménnyel van Lefkovich Samuról. Ezenkívül az index szerepét is ellátja.”¹⁸⁸)

A Magyar Figyelő persze gyakran az ellenfeleinek felrótt hibába esik maga is: „Ebből áll kérem az egész szimmetria: a nimbuszos szavak összehordásából, melyek hihetetlen mélységi látszatot keltenek.”¹⁸⁹ Viszont egyáltalán nem véletlenszerű az, hogy hol jellemzi a beleézés, a megértés. A szociológia világából állandóan leselkedhet a politikai veszély, a fennálló ellen fordítható konkrét vagy

182 Országos jogászyűlés. 1911. I. 193.

183 „Minden nép, amely a szabad természettől elfordul és mesterkélte körülmények közé ágyazza be magát, evvel a romlás biztos csíráját plántálja be szervezetébe.” *Sajó Károly*: A természeti emlékek megmentése érdekében. 1911. II. 230.

184 Uo. 241.

185 *Réz Mihály*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. 1912. II. 330.

186 *F.L.*: A magyar világi nagybirtok története. 1914. I. 245–246.

187 *Domanovszky Sándor*: A számlázott Rákóczi. 1914. I. 384.

188 -d.: A szabadgondolkodók és Vázsonyi. 1911. III. 326.

189 *p.m.*: „A presztizs” (íj. Leopold Lajos könyve). 1912. II. 502.

absztrakt tudás, nem így a történelmi területén: itt minden különösség, másság megértendő, hiszen a saját legitimitás is csak így érvényes. „Európának hozzá kell törődnie a gondolathoz, a keresztény vagy atheista civilizáción kívül létezhet egy iszlám civilizáció is... Nincs joga sem Európának, sem a kereszténységnek azt követelnie a törököktől, hogy az európai társadalom morálját és szokásait vegyék át.”¹⁹⁰

A Magyar Figyelő olyan magától értetődően biztos a saját történelmi legitimitásának érvényességében, hogy feleslegesnek, sőt veszedelmesnek tart újfajta, más, modernnek mondott tudományos igényű legitimációs kísérleteket. A korszakban elég széles körben ható nietzschei tanításról például ez a véleménye: „A nyugat ezen különös áramlatát, a nietzscheizmust ... a veszedelmes irányok közé sorolom. Nem a tudomány szempontjából... A tudomány Nietzsche munkásságának értékelésénél máris eljutott a többé-kevésbé lezárt ítélethez: a nyelvnek nagy művésze előtt már régen lerakta az elismerés pálmáját ... a filozófus tételeit meg végleg elvetette... ez egy általános emberi hajlandóságnak izgatószerere. A mindig háborgó, mert csak magával eltelt személyiség vágyakozása a hatalomhoz, a mindenáron való érvényesüléshez.”¹⁹¹

Összegzés az 1911 és 1914 közti évekről

A fenti gondolatokban a magyar konzervativizmus újabb kettőssége rejlik: az egyén és közösség viszonyának sajátos megoldása. Alig olvashatunk korporativista mondatokat a Magyar Figyelőben, amely egyébként is a klerikális ellenfelek társadalomképének tengelye. Mégis a nemzeti kérdés közüggé, minden mást magánérdekké degradáló közérdekké emelése alkalmanként megszüli az eleven nemzeti organizmus kategóriáját.¹⁹²

De ez nem válhat fő társadalomelméleti vonulattá, mert a magyar liberális konzervativizmus azokat ugyan elítélve, de a reálisan létező, társadalmi harcok kikerülhetetlenségét elismerő irányzat: „A legderekabb, a legkomolyabb munkásban is ott él az az elkeseredés, az a gyűlölség, az a szenvedély, amely a hirtelen gyűlt, nagy vagyonok lábánál izzadó, küzdő, fáradó, a szeme láttára pöffeszkedő fényűzés tőszomszédságában annyi jogos szükségletében nélkülözést szenvedő proletariátus lelkének olyan természetes szülőlttje. Csak a szociális haladás s a társadalmi béke hosszú munkája fogja e szenvedélyek hevét enyhíteni.”¹⁹³

A tisztán kapitalista városi társadalomra tehát az egész nemzetre vonatkozó organikuság — nem teljesen érvényes. Kimondatlanul azonban érvényes ez ismét a falu, az agrárvilág népességére, amelynek jogos vagy jogtalan elgűletlensége sohasem merül fel a Magyar Figyelőben. Az ott fennálló viszonyokra nézve nem merülnek fel alapvető reformgondolatok, csupán a tudomány hatékonysági, többtermelési szempontból való hasznosítására (pl. állattenyésztésnél) vagy a közegészségügyi körülmények egyetemesen üdvös javítására tesznek gyakrabban javaslatokat (pl. kórházépítés, tbc-ellenes lépések).

190 *Barabás Albert*: Törökországi levél. 1911. III. 53.

191 Nietzsche (Hornyánszky Gyula). 1911. I. 208–209.

192 „Hatalmas morális egység a nemzet, *élelény*, amely magához ragadja a hozzátartozó egyéneket.”
Tisza István: Nemzet és társadalom. 1911. IV. 281.

193 *Tisza István*: Az osztrák szociáldemokrata munkásvezérek. 1912. I. 118.

A Magyar Figyelő adottságnak veszi a kétféle Magyarországot: az Európa után haladó városi-ipari térségeket és az e körül élő, tradicionális agrártöbbséget. Igazi talaja, tömegei csak az előbbiben vannak. Nem véletlen, hogy az agrárvilágra támaszkodhat a nyomasztó kormánytúlerő ellenére mind a klerikális, mind az agrárius ellenzék, nem is szólva a nemzetiségi agitációról. Ám az is igaz, hogy az ellenfelek bizonytalan alapon állnak, mert a magyar liberális konzervativizmus hagyja, engedi a tradicionális világ bomlását, annak ritmusát nem akarja lassítani — igaz, gyorsítani sem.

Az agrárvilágban a Magyar Figyelő az időre akarja bízni az urbánus világ követését, nemcsak az ottani középosztály alakulását illetően¹⁹⁴, de az új, immár teljesen polgári jellegű közigazgatás létrehozását illetően is.¹⁹⁵ Itt a szakszerűség „depolitizált” követelményeinek keresztülvitele sem rövidtávú program. A dualizmus változásainak kanalizálása minimális hatalmi-politikai eltolódást engedélyezhetett csupán, hiszen a Monarchia polgári jellegű egységesülésének lázrohamai, a kapitalista fejlődés újrendező, nivelláló hatásai egy évszázadok óta kialakult, nemcsak bel-, hanem külpolitikai erőviszonyokra épült hatalmi-politikai struktúrához rendelődték.

A modern gazdasági-társadalmi szektorokat — már a felvilágosult abszolutizmus óta — eredendően a tradicionális struktúrák *szolgálatára* rendelték, azok hatékonyabb, elsősorban külpolitikai szempontú, eredményesebb működtetése céljával. Egy, a társadalmi vezetést töretlenül kézben tartó társadalmi réteg esetén a korszerűsítés minden mozzanata hatalmilag jórészt asszimilálható, hiszen az új érdekek kész helyzetet, kész játékkeret kapva, a régi rendszerhez alkalmazkodva érvényesülhetnek.

A Magyar Figyelő liberális konzervativizmusa elfogadja a társadalom *mérsékeltlen konfliktusos mozgásának szükségszerűségét*, de a leghatározottabban elvet minden szélsőséget. Nemcsak a már említett antiradikális vonulatot kell itt említeni, hanem a baloldali elleni harcban objektíve fegyvertárs, de gyakorlatilag ugyancsak ellenfélnek tekintett jobboldali radikális, klerikális, agrárius irányzatokat sem kímélik, illetve létezésüket ugyancsak *problémának tartják*: „a holnapi Magyarország leghatalmasabb problémája, alighanem a kereszténység öntudatra ébredése és valláserkölcsei alapokon való szervezkedése lesz”.¹⁹⁶

Ismét egy kétarcú mondat: ha a Magyar Figyelő teljesen azonosulna a keresztény öntudatú politizálással, miért tekintené azt mégis „leghatalmasabb problémának”? Nos azért, mert a *Magyar Figyelő minden antikapitalista tendenciát elutasítva kívánja az „amerikai típusú”, korlátlan, „gyökértelen” kapitalizmust meg- és lefékezni*. Ehhez szükségesek azok a jogi és hatalmi korlátozások, amelyek a kompromisszumra kész, konszolidált polgári és félpolgári és paraszti elemek számszerű kisebbségének politikai többséget biztosítanak.¹⁹⁷ Így történt mindez

194 „A vidéki középosztály most van kialakulóban. Zöme ma valóban még a régi birtokosság: de hozzá csatlakozik az új birtokosság, általában a vármegye műveltebb elemei s mindenki, akit képzettsége és modora a vármegye társadalmi életébe való szereplésre jogosít ... ez az osztály fejlődik, művelődik, különböző elemei mind összeforrnak.” *Rakovszky Iván*: A kinevezési rendszer kérdéseihöz. 1914. III. 218–219.

195 „A magyar törvényhatóságok politikára és ügyeik vitelére vannak teremtve, a külföld városai ellenben csak az adminisztrációra.” *Hunyár Algernon*: Községi politika. 1913. III. 377.

196 *Vigyázó*: Budapesti levél. 1914. II. 393.

197 „A virilizmus azonban mindemellett nem mellőzhető, habár átalakítandó.” *Feleky László*: Concha Győző közigazgatásunk átalakításáról. 1914. II. 231.

korábban a nyugati országokban is, ahol a feudális eredetű uralkodó rétegek „át tudták menteni” magukat — a hatalom keretein belül maradván!

Ebből fakad a Magyar Figyelő olyan sok kétarcúsága, ebből fakadnak látszólag érthetetlen makacsságai s ugyanakkor szinte zseniális kritikái és reformáló javaslatai is. A magyar társadalom vertikális problémáinál nem fogadhatta el a szociáldemokrácia diktálta tempót, horizontális zavaroknál erősen korlátozták mozgásterét a nemzetiségi és klerikális radikalizmusok. Minden politikai ellenfele, sőt, manapság az utókor is gyakran olyan dolgokat kért és kér számon tőle, amelyek az átalakulás minden zavarát produkáló magyar társadalom akkori viszonyai között a gyakorlati politika síkján ritkán voltak „*tisztán*” megvalósíthatók.¹⁹⁸

A Magyar Figyelőnek a háború előtti időkben megvívott harcai közben kialakultak a jövőre vonatkozó elképzelései. Természetesen mindez a történelmi Magyarország s annak szerves fejlődéséhez kötődött, de tartalmában túllépett annak születéséből fakadt korábbi kényszerpályáin, egyértelműen elindulva ezzel a modern Magyarország felé: „az ország fejlődése keresztüllépett az eddigi politika céljain, keretein, tartalmán... A gazdaság, a holnapi politika összes kérdései pedig egyetlen tételben foglalhatók össze: ez a többtermelés föltételeinek megteremtése ... [A holnap államférfiának] nagy koncepciójú, világkonjunktúrákat átlátó közgazdásznak kell lennie”.¹⁹⁹

Mindez persze szép álmok, ha arra gondolunk, hogy Magyarországnak nem voltak nagy hasznot hozó gyarmatai, előnyös üzleteket biztosító világgazdasági pozíciói, amelyek mind finanszírozhatóvá tették a nyugati országok otthoni, elmélyülő szociális reformjait, a nép, a munkásság életformabeli, kulturális integrálásának megkezdését. De ha arra gondolunk, hogy a magyar liberális konzervativizmus alkalmi politikai merevségeivel ellentétben gazdaságilag mindig mintaszerűen liberális volt, a jól felismert úton való kibontakozásra mégis voltak esélyek. Nyilván nem véletlenül fogalmazódtak meg akkor így a célok, amikor mind a polgári radikalizmus, mind a nemzetiségi mozgalom lecsendesedett, s úgy nézett ki egy pillanatra, hogy a pragmatikus politika előtt is lehetőségek nyíltak. A modern kapitalizmus és az agrárvilágban gyökerező régi társadalmi rétegek egy részének kompromisszuma lassú, de európai és demokratikus távlatú társadalmi — jogállami — fejlődést ígért.

A Magyar Figyelő globális tartalmi összképét döntően a történelmi, jogi, politikai írások határozzák meg, de kizárólagosságról nem beszélhetünk. Hiszen széles fórumot kaptak az egészségügyi, oktatási, gazdasági kérdések is, amelyeknek tárgyalásában a konkrét kritika, problémafeltárás ritkán maradt el. E nyíltan „kormánypárti” szemléletmód nagyon gyakran vezet életképesen kompromisszumos, ösztársadalmi hasznú megoldási javaslatokhoz. (Jó példa erre az akkor nagy vihart kavart új sajtótörvény ügye. A Magyar Figyelő jó érzékkel az alapkérdés, a tőke és a szellemi munka közötti jogviszony szabályozását tartja fontosnak, míg a politikai-jogi szabadság kérdését — mely szemében kérdésesen felül áll — nem feszegeti.²⁰⁰)

198 „A mi ideálunk a demokrata állam, amelynek minden polgárának egyenlők a jogai és kötelességei ... a szerves fejlődés útjain kell kinőnie a mai Magyarországból, de azt nem lehet a történelmi Magyarország romjai fölött sebbel-lobbal összetakolni.” (*Szerk.*) 1914. I. 2.

199 *Vadnay Tibor*: A holnap politikája. 1914. I. 25–26.

200 „A szellemi munka az üzleti vállalat alá került a sajtóban. Ma már általában véve a vállalat, a lapkiadó tőke az, amely a sajtó ábrázatát formálja ... a sajtószabadság előnyeit ma már túlnyomólag a hírlapkiadó üzlet élvezi és nem a szellemi munka ... a sajtóreform foglalkozzon: a vállalat megfélékezésével s a szellemi munkás (hírlapíró) és a vállalkozó (lapkiadó) közötti jogviszonyok rendezésével.” *Kenedi Géza*: A sajtó problémái. 1911. I. 232. és 234.

A Magyar Figyelő kulturális-művészeti írásai szemléletileg koherensek, értékben heterogének. Szépirodalmi írásait nem az újra való nyitottság jellemzi, de itt sem hiányzanak az értékszemponitú válogatás mozzanatai. A kritika rovatai zömmel igényesek, széleskörűek. Nagyon erős oldala ezeknek az írásoknak az irónia, a gúnyos, humoros csúfolódás (amely persze alkalmanként átcsúszik az ellenfelek által is gyakorolt dorongolásba).

A Magyar Figyelő alapállását illetően leginkább *nagypolgári* orgánium volna, ám a megfelelő stabil háttér hiányában ennek az igénynek hibátlan érvényesítése lehetetlen volt. Így még leginkább a „befutott” értelmiségiek s az átalakulóban lévő, nem paraszti birtokos osztályok ilyen szellemben történő nevelésének igénye hatja át a szerzőket és írásokat. Azaz, itt is előbb van készen, megfogalmazva valami nálunk, mint ahogyan és amikor a társadalom saját artikulációja arra „alulról” megérett volna. A magyar szellemi élet saját körében és saját tempója szerinti kifejeződése a felgyorsult tökéletes fejlődés miatt nem történhetett meg, mert az immár szinte korlátlanul áradó modern nyugati irányzatok gyors kihívásait egy nem stabil, hanem gyorsuló ütemben átalakuló magyar társadalom fogadja. A sokféle forrongásban a Magyar Figyelő tisztos színvonalú kristályosodási pont volt.

A háború mámorában

A Magyar Figyelő a háború elejétől átalakul olyan „harcis orgániummá”, amelynek színvonala alá volt rendelve a háborús propaganda érdekeinek. Az első pillanattól kezdve hirdeti, hogy itt a történelmi Magyarország élet-halálharca folyik²⁰¹, s ezért alapfeladat: „fenn kell tartani a nép hitét, férfias bizalmát és halálos elszántságát”.²⁰² A nemzeti egységbe most mindenkinek helye van.²⁰³ S az új iskolának el kell erőltetni a közelmúlt ellenséges irányzatait, visszatérve a „régis, nagy idők” egységesen nemzeti szelleméhez.²⁰⁴

A Magyar Figyelőnek óriási csalódást jelentett az angolok határozott belépése a háborúba Oroszország oldalán. Meglehetősen durva kirobbanásokra ad ez alkalmat, amelyek aztán szünet nélkül folytatódnak.²⁰⁵ A „nyugat árulása” folytán immár „mi” lettünk a Nyugat civilizációjának védői, harcosai, terjesztői: „Íme, még egyszer karddal kell szántanunk, mielőtt elvethetjük a nyugat-európai civilizáció magvait”.²⁰⁶

A nyugatellenes kampányt kiegészítik a németbarátság mindent elsöprő hullámai, átértékelődik a háború előtti rokonszenv- és értékkála: „Elismert tekintélyek hirdették, hogy eredetét, a haladást közvetlenül szolgálót csak a francia és an-

201 „Ha Magyarország elbuknék ebben a küzdelemben, akkor elveszett minden, amiért élned érdekes: a szabadságod, a kultúrád, a becsületed, a vagonod.” Itt élnek s halnod kell. 1914. III. 307.

202 Uo. 307.

203 „A béke hosszú évei a biztonság érzetével együtt meghozták a nemzeti közömbösséget is ..., [de most] testvéri öleléssel fogadunk minden hazatérőt. A hazánk az övék is.” Uo. 305–306.

204 „A mi korunkban szocialista, cionista, kongreganista diákok nem voltak.” *Alexander Bernát: A nagy iskolai kérdés.* 1914. III. 319.

205 „Sohasem szerettem az angolt. Mint ahogyan honfitársaim közül sem szeretem, azt, aki többnek akar látszani, mint amennyire belső értéke szerint lehet becsülni. Az angol pedig ilyen; az angol suszter és miniszter ebben teljesen egyforma.” *Barabás Ábel: A gentleman-nemzet.* 1914. IV. 48.

206 *Lovik Károly: O, Rus ...* 1914. III. 297.

gol irodalom meg tudomány termel. A német inkább csak regisztrál, rendszerez... Sokan ... fejlődni kezdő, nemzeti kultúránkat féltették a közel levő német óriás gyámkodásától.”²⁰⁷ Tisza István e szavaival részben saját önkritikáját is elmondja, bár az ő keményen poroszos puritanizmusa azért nem volt teljesen idegen a némettől.

Nagy elégtétel a Magyar Figyelőnek, hogy a végső harc hangulatának kemény szellemi követelményeit Andrassy Gyula írja le benne: „még magánkörben is [!] óvakodjunk a könnyelmű kritikától és bírálattól, mert a pesszimizmus úgy terjed, mint a penész”.²⁰⁸ Ezek a szavak minősítik a Magyar Figyelőt is nagyon hosszú ideig. (Pontosan addig, amíg Tisza István áll az ország élén.)

Érdekes vízvázalasztó a háború elején a tudósok közötti nemzetközi kapcsolatok megromlásának kérdéséről készített írások sora. A klasszikusan humanista, liberális-konzervatív vélemények mellett (Berzeviczy Albert, Alexander Bernát, Lóczy Lajos stb.), amelyek károsnak és befejezendőnek tartják a tudósok háborús polémiáit²⁰⁹ („veszedelmesnek és károsnak tartjuk az egész emberiség jövő fejlődésére nézve”²¹⁰), máris megjelenik a feltétlen és kizárólagos „német vonal”: „A német kultúra és a német tudomány egymagában nélkülözhetővé teszi az entente hatalmainak tudományát.”²¹¹

Ugyanígy hamar felvetődik az iskolai militarizálás követelménye.²¹² Még a szelíd Alexander Bernát is így írt: „Ez a háború megtisztítja nemzeti és állami érzésünket.”²¹³ De ugyanekkor elutasítja német világalom vízióját: „Németországban nem lehet az a hivatása, hogy a világ fölött uralkodjék, hanem hogy szabadon fejlődhessék.”²¹⁴

A rövidnek gondolt háború kezdeti reményei idején azért vannak elgondolkodtatón mély, érdekes hangok is. A mindig józan közgazdász, Kádár Gusztáv így írt a háborúról: „Ez a háború végső fokon a kapitalizmus háborúja a gazdasági hegemoniáért és a világereskedelmi utakért... Reánk nézve ez a háború egzisztenciális és nemzeti fontosságú, de gazdasági terjeszkedés akarata ebben nem nyilvánulhat meg. Gazdasági szempontból csak rendezett állapotok és nyugodt fejlődés lehetősége lehet a célunk [!]... Nagyon megokolt lesz [tehát], ha Magyarország a háború után benyújtja majd küzdőtársainak a számláját azokért a szolgálatokért, amelyeket koloniális és export törekvésekben alig kaphat meg.”²¹⁵

A fenti elemzésben látható igazán a magyar államiság tragédiája, kényszerhelyzete: a puszta fennmaradásáért kénytelen „idegen összefüggésekben” harcolni. Talán ezért is, ennek az elszomorító valóságnak jegyében írja Herczeg Ferenc — aki egyébként a nemzetvédő háború megharcolása mellett van — elszomorító sorait az „anyák háborújáról”²¹⁶ s nála — igaz, romantikus, hősi pá-

207 *Balcanicus*: A világsajtó és a világháború. 1914. III. 386.

208 *gr. Andrassy Gyula*: A háború és társadalom. 1914. IV. 82.

209 „Mert a nemzetközi érintkezést a tudományos téren oly szükségesnek és fontosnak ismerem, nem hihetek a mai állapot tartosságában.” A háború és a tudósok szolidaritása (Berzeviczy Albert válasza). 1914. IV. 250.

210 Uo. 249.

211 *Grósz Emil*: A háború és a tudósok szolidaritása (orvosok). 1914. IV. 389.

212 „Suhanjon végig és táborozzon ott a lelkeken *mindig* a kuruc kornak halált megvető játékos vitézsége.” *Laurentzi Vilmos*: Új nevelési ideál. 1915. I. 50.

213 *Alexander Bernát*: A háború filozófiájáról. 1915. I. 98.

214 Uo. 101.

215 *Kádár Gusztáv*: A kapitalizmus háborúja. 1915. I. 111–112.

216 „Minden háború az anyák harca. A kardokat és szuronyokat *az anyák ellen* köszörülük.” *Herczeg Ferenc*: Anyák háborúja. 1914. IV. 229.

tosz burkában — megjelenik a dolgokat elrontó urak és politikusok korrigálója, a Magyar Figyelőben addig alig „feltűnő” magyar paraszt.²¹⁷

Minél tovább tart a háború, annál inkább erősödik a propaganda, amelyet csak alkalmanként szakít meg egy-egy józanul félelmes hír (pl. az amerikai közvélemény németellenességéről),²¹⁸ de ezek belevesznek a reménykedésekbe s az egyre erősebb német-dicsőítésekbe. Ez utóbbi odáig is eljut, hogy a német erkölcsi fölényt még a szerelem, a „nem léha”, hanem helyesen organizált összetalálkozások kedélyesen polgári szintjén is bebizonyítják.²¹⁹

A kiterelőyesedő háborús bűnbakkeresés és a konkrét háborús hírek, magyarázatok, mérlegelések mellett csak néha bukkan fel a Magyar Figyelő liberalizmusának félelme az egyre erősödő állami beavatkozások miatt: „Ami ma a katonai szükség nyomása alatt történik, nem fog és nem tud majd újból eltűnni.”²²⁰ Mindenesetre a Magyar Figyelő szerzői az ideiglenes kényszer hatásainak egykor teljes megszüntetéséért lépnek fel mindig. Bár pl. Schiller Ottó gondolatgazdag tanulmányban mondja ki: „A tudomány már régen tudja, hogy a nemzeti kapitalizmusnak két formája lehetséges: az individualisztikus és a szervezett kapitalizmus. A háború bizonyára siettetni fogja az utóbbinak, a mainál is hatalmasabb, szervezett kapitalizmus korszakának eljövetelét.”²²¹

Laurentzi Vilmos hatalmas tanulmányban mondja ki, hogy „a politikai vagy jogi imperializmus helyébe a gazdasági expanzióknak világhatalmi törekvései”²²² léptek s ez „nem veszi tekintetbe az évszázadok által létrehozott politikai, faji, kultusz és kultúr rokon- vagy ellenszenveknek érzelmi és érdekmotívumait”.²²³ Mint a gyengékhez, a gazdaságilag elnyomandókhöz, az agrártársadalmakhoz²²⁴ tartozó szerző békés gazdasági érdekszféra elhatárolást javasol, hiszen „ez esetben sikerülhet csupán egy második vagy harmadik világháborúnak az elkerülése”.²²⁵

A nagy ívű tanulmányra erősen hat a német „nagyterség elmélet”, s ebben utópikusan megtalálni véli a magyarság, s főleg Budapest helyét is: mi lennénk az európai kultúrák közvetítői Ázsia felé.²²⁶ A Magyar Figyelő íróinak zöme azonban nem osztozik e német ihletésű látomás elfogadásában. Óvatosan, de határozottan megmarad a monarchiai és magyar „öncélúság” mellett. Sőt, a Monarchia újjáalkotásának igénye mellett „a monarchia vezetésének joga minket [magyarokat — T. L.] illet”.²²⁷ Egyébként is „Közép-Európában csak némely teoretikusok, főleg tudós közgazdászok hisznek...”²²⁸

A hadi helyzet hullámmása szerint optimistább vagy halkabb a Magyar Figyelő háborús elkötelezettsége, viszont a veszélyeztetettség érzete sohasem hunyt ki

217 *Herczeg Ferenc*: A közkatona. 1914. IV.

218 „Az amerikai közvélemény látható és hallható orgánjai mind németellenesek.” *Németh József*: Angolok és németek Amerikában. 1915. I. 463.

219 *Schiller Ottó*: A német módszer. 1915. I. 475.

220 *Pereszlényi Pál*: Németország gazdasági organizációjának újjászervezése. 1915. II. 36.

221 *Schiller Ottó*: A ma kultúrája és a háború. 1915. II. 264.

222 *Laurentzi Vilmos*: A világháború nagy problémája. 1915. II. 418.

223 Uo. 418.

224 „A gazdasági, szociológiai szervezetek közül hódítókká az ipariak lettek, míg a földműves társadalmak a gazdaságilag elnyomottak és kizsákmányoltak.” Uo. 419.

225 Uo. 421.

226 Uo. 426.

227 *Réz Mihály*: A monarchia jövője. 1915. III. 21.

228 Jegyzetek „Közép-Európa” kérdéséhez. 1916. I. 242.

teljesen. Réz Mihály szokásos szókimondó modorában ezt meg is fogalmazza, amikor a bismarcki defenzív politikát szembeállítja a vilmosi presztízses terjeszkedő vonulattal: „Vajon egyáltalán helyes volt-e az egész annexiós politika, amely megindította a balkáni kérdések forrongását s az egész status quot reális előny nélkül megbolygatta?”²²⁹ De mindez csak halkán hallatszik, hiszen az egyre nyilvánvalóbb román aspirációk ellenére is leírják a „nagy, közös érdekek” jegyében: „Mi Romániában mindig a mi természetes szövetségünket láttuk.”²³⁰

A háború utáni világról

Feljegyezni való háborús lélektani mozzanat az, hogy a Magyar Figyelő győzelmi reménykedéseiben sorra felbukkannak azok az elképzelések, amelyeket majd a győztes antant is propaganda-szólamai közé iktat (pl. a „bűnös” uralkodóházakat megbüntető „nép”²³¹ képe). Megjegyzendő ellenben az is, hogy a Magyar Figyelő a nemzeti egységes nacionalizmus harsogása idején is vállalja a turanista fantazmagóriák elleni fellépést: „A magyar turanizmus teóriája azonban olyan gyenge alapokon áll, hogy korunk realizmusának egy leheletére — a tények leplezetlen felderítésével — kártyavár gyanánt összeomlik.”²³²

Ismételten felbukkan a kényszerből vívott háború mielőbbi befejezésének képe: „nekünk expanzív törekvéseink nincsenek, így bátran vállalhatjuk majd a mérséklő, a közvetítő, a békítő és a kiegyenlítő [nagyhatalom — T. L.] szerepét”.²³³ Viszont a „Kárpát-medencén belüli magyar expanzió „természetes” joga továbbra is érvényes. Az orosz betörés után újjáépített rutén falvakra ez így hangzik: „szebbé, egészségesebb, magyarrá [kell] tenni, mielőtt még az elemi iskolába kerülnek”.²³⁴ (Igaz elég gyakran olvashatunk arról is, hogy ruténjeink szívesen magyarosodnak, nemzetiségi aspirációik nincsenek.)²³⁵

1916-tól kezdve egyre inkább erősödik a Magyar Figyelő pragmatikus, már a háború utánra tekintő, „realista” vonulata. Korábban alig felvetett kérdés, például a földbirtokpolitika problémái is megjelennek; természetesen a legnagyobb óvatossággal, a „kellő mértékek” hangoztatása közben: „az egész ügy kiemeltténék az egyéni érdekszféra szűk köréből és átutaltatnék az állam érdekkiegyenlítő hatalmának körébe, eme hatalomkör olyatén elhatárolásával, hogy ne legyen kizárva e téren a társadalmi öntevékenység, de gátat lehessen vetni a földbirtok egészségtelen mobilizálására és kapitalizálására irányuló önérdékű törekvéseknek”.²³⁶

A felvetett szempontok régi agrárkövetelések, de a Magyar Figyelőben nem kerültek tárgyalásra. Az állami beavatkozás „biztosító”, „szervező” előtérbe kerülése aztán Réz Mihálynál válik teljessé. Bismarckkal foglalkozó tanulmány sorozatában már nemcsak a liberalizmust, de a konzervatívizmust is maga mögött hagyva az állami mindenhatóság, a totalitarizmus célszerűségét fogalmaz-

229 Réz Mihály: Bismarck és II. Vilmos külpolitikai ellentéte. 1915. III. 422–423.

230 Demagógia a nagypolitikában. 1915. IV. 3.

231 Királyi fejek. 1915. IV. 308.

232 Germanus Gyula: Turán (II. rész). 1916. II. 37.

233 Iklódy-Szabó János: A jövő Magyarországa. 1916. II. 12.

234 Pásztor Árpád: Az új kárpáti falvak. 1915. IV. 398. és 402.

235 „Ruténeink a nyugati civilizáció emlőin nevelkedve már rég elszakadtak a külföldi ruténektől.”
Bonkáló Sándor: Ruténeink írásreformja. 1916. II. 405.

236 Lányi Bertalan: Magyar földbirtokpolitika a háború után. 1916. III. 97.

za meg: „Összeütközés esetén a mindenkori guvernamentális szempont a konzervatív óhajások fölé kerül... A pártok államosítása az ő fő törekvése... És a nemzet különböző rétegeinek oly nevelése, hogy érdekeiket alá tudják rendelni a guvernamentális érdek mindenkori követelményeinek... Mert csak az ilyen állam vezeteti a maga politikáját úgy, hogy kifelé mint nemzet mindig teljes erővel s szolidaritással legyen képes fellépni. Az erősebb osztályok automatikusan érvényesülése dekadencia. Az államnak mindig szoros kontaktusba kell mindenikükkel állnia és mindig az aktuális céljait szolgálót előnybe részesítenie. A nemzet összes rétegeinek az államosítása ez.”²³⁷

Ismét prioritásként jelenik meg tehát a külső veszélytől való félelem, amely kötelezően alárendeli magának a belső, szociális szempontokat. A magyar történelem következő negyedszázadának szomorú, tragikus előérzete Réz Mihály „bismarcki megoldása”. 1916-tól kezdve ugyanis egyre nyilvánvalóbbak az antant területi tervei, ígéretei — s a történelmi ország védelme a Magyar Figyelő álláspontjának alapköve. Az antant-„igazságokra” válaszul ismét felvetik a másik oldal tagadott, nem létező elnyomottjainak kérdését.²³⁸

Ebben az időben kezdődik el újra a radikálisok elleni polémia is. Először Károlyi Mihályt támadják szokásos naivitásáért. „Vannak boldog és irigylésre méltó férfiak, akik hajlandók azt hinni, hogy minden földi nyomorúságnak emberi rosszakarat vagy mulasztás az oka.”²³⁹ Nem véletlen ez a támadás, hiszen ez idő tájt jelenik meg ez a sokat sejtető megállapítás a Magyar Figyelőben: „egy év múlva a belső forradalmak valószínűsége növekedik”.²⁴⁰ Nem szabad tehát semmiben válasz nélkül hagyni a potenciális ellenfelet.

Egyre többet foglalkozik a Magyar Figyelő az agrártermelés kérdéseivel. A magyar katonák hősiességének fényében egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a „kisbirtokos fordulat” elkerülhetetlen lesz,²⁴¹ azt azonban teljes joggal fűzi hozzá a másik tanulmány: „nem végzünk teljes munkát, ha a földművest jobb gazdálkodásra nem tanítjuk”.²⁴² De az egész falusi világ megváltozása, megváltoztatása is cél, természetesen felülről: „a végrehajtó hatalom szervei is mindinkább kénytelenek a régi bürokratikus elzárkózottságukat levetkezve, szociális, gyakorlati politikát folytatni”.²⁴³ A háború teremtette növekvő etatizmusnak ez a pozitív elméleti „hozádéka”. Mindenesetre patriarchális keretekben, hiszen követelmény, hogy az új gazdasági szakember „a népnek mindenütt igazi atyja legyen” — ugyanazon szerző szerint.

De még inkább fontos annak felismerése, hogy a háborús húsdarálóba belekevert tömegeket nem lehet majd egyszerűen „visszaküldeni” a régi helyükre; „A Balogh Mihályok és a Kis Jánosok már most lássák [az ezredtörténetekben — T. L.], hogy azon sárosan, vértől és szennyből patinásan, hősi küzdelmükkel, a történelemben léptek át”.²⁴⁴ Ezt a nép felé forduló, újító-változtató magatartást próbál-

237 Réz Mihály: Bismarck világnézete (II. rész). 1916. III. 117–118.

238 „A világhatalmak — és itt nincs különbség az orosz zsarnokság és brit szabadságszeretet között — a maguk határain belül nem ismernek nemzetiségi kérdést.” A francia flotta sikerei. 1916. III. 148.

239 gr. Károlyi Mihály és a világháború. 1916. III. 148.

240 Barabás Albert: A béke problémája. 1916. III. 224.

241 „Demokratikus földbirtokpolitika! Ettől függ a magyarság jövője a háború után.” Fekete Miklós: A magyarság jövője a háború után. 1916. III. 315.

242 Varga Kálmán: Búza és háború. 1916. III. 190.

243 Mikecz Károly: Községi gazdasági előljárók. 1916. III. 260.

244 Nagy Andor: Clio a kaszárnyába. 1916. I. 280.

ja Réz Mihály megokolni s egyben szinte a „megelőzésre” felhívni: „A Stein-Hardenberg féle reformok [1806 után Poroszországban — T. L.] a vezetők kötelességérzetéből erednek: nem a jogot követelők erejéből. Nem diadalmas osztályharc eredménye ez, hanem diadalmas nemzeti politika.”²⁴⁵ Nála ismételtén tudatosodik a külpolitikának szokásosnál nagyobb szerepe a széttagolt, nem nyugat-európai ritmusú és léptékű közép-európai térségben: „Németország története ritka világossággal mutatta külpolitika államképző és intézményképző erejét.”²⁴⁶

A Magyar Figyelő minden német elkötelezettsége ellenére sem adja fel a nemzeti önállóság igényét. Egy pillanatig sem szabad tűrni, írják, hogy német újságírók az itthoni németek ügyében valamiféle feljebbviteli fórumot jelentsenek.²⁴⁷ Mindenesetre az erdélyi román betörés előtt szokatlan írás jelent meg, amely a nemzetiségi nyelvek kötelező középiskolai tanítását javasolta. Így ugyanis „ez irodalmak bizonyos lendületet vennének, fejlődésre képesebbek és önállóbbak lennének. Nem függnének többé annyira külső hatásokról, tényezőktől... Megelégedett, szükségleteit anyagi és szellemi tekintetben itthon megkapó nemzetiség kifelé sohasem gravitál.”²⁴⁸ A román orvtámadás azonban eltemeti ezt a méltányosan okos, de már véglegesen megkésett javaslatot. Az erdélyi román értelmiség jó részének hazaáruló magatartása miatt új, szintén méltányos rendezési javaslatok már csak az összeomlás előtt bukkannak fel. (A román támadás reakciója „végső leszámolásos” hangulatú írásokat eredményez.²⁴⁹)

Meg kell említeni, hogy a Magyar Figyelő gyakran és nagyon humánus felfogásban ír a hadifoglyokról. Különösen az oroszokkal rokonszenvezik, elismerve emberségüket,²⁵⁰ szánakozva sorsukon s elgondolkodva hazatérésük utáni reakcióikon.²⁵¹ De — leszámítva a románokat — realistán és gyűlölködés nélkül írnak az elfoglalt területek népeiről is.

A nagy, „stratégiai” jellegű hadijelentések között először 1917 elején jelenik meg beismerés: „Verdun, a Somme, Luck félreérhetetlen hangsúllyal jelzik veszteségeink tragikus jelentékenységét.”²⁵² Ezzel párhuzamosan ismételtén megerősödnek a demográfiai és határbiztonsági szempontokat mérlegelő, új agrárpolitikát vázoló javaslatok: „A megtérő katonát földhöz kell juttatni. Ezzel a nemzet nemcsak védőjének tartozik, de a politikai okosság is diktálja. Kisbirtokosságot kell létesítenünk. Megbízható lakosságot a veszélyeztetett végekre — a hazaáruló elkobzott birtokára.”²⁵³

245 Réz Mihály: Bismarck politikai világnézete (I. rész). 1916. III. 24–25.

246 Uo. 19.

247 Német újságírók Torontálban. 1916. III. 473.

248 Gajda Béla: Nemzetiségeink nyelve a középiskolában. 1916. III. 177–178.

249 „Szent István birodalma és az oláh királyság nem férhetnek meg többé egymás mellett Európa térképén.” Erdély. 1916. III. 465.

250 „Az oroszban, ha kiesik börtönőr szerepéből, nagyon sok a másoknak sorsát megértő, emberi vonás.” Tonelli Sándor: Messze földről, idegenből — messze földre, idegenbe. 1916. IV. 41.

251 „Az orosz hadifogoly a táborban — igazi született proletár, szegény ördög ... milyen lesz az orosz, ha a fogságból hazatér. Vajon az újjászületéséhez szükséges kovászt vagy a rombolás káoszáat viszi-e magával hazájába.” Habina János: A német fogolytáborok angol, francia és orosz hadifoglyainak jellemzéséhez. 1916. IV. 291.

252 Stratégosz: Egy év mérlege. 1917. I. 115.

253 Zerkovitz Zsignond: Honvédotthonok. 1917. I. 262.

Az élesen polemikus Magyar Figyelő

Tisza István lemondása után élesen polemikus hangot vesz fel a Magyar Figyelő. Vegyes ellenfeleinek egyetlen vélt vagy valós hibáját sem mulasztja el tollhegyre tűzni. Különösen a minden árnyalatban ott tülekedő grófokat gúnyolja ásatag antiszemitizmusuk,²⁵⁴ avagy a demokráciát meglovagolni akaró ambíciók miatt.²⁵⁵ De éles logikával bizonyítja be azt is, hogy demokrácia és háború egymást nem kizáró fogalmak: „be kell látnunk, hogy demokrácia és háború hiába zárták ki egymást eszméikben, a valóságban épp úgy megférnek egymással, amint megfér a háború más politikai szerkezettel. Nem a demokráciától, hanem az emberi természetnek mai megítélésünk szerint még nagyon messze bekövetkező, átalakulásától várhatjuk a nagy béke napjának elérkezését — ha valaha felvirrad.”²⁵⁶ Az utolsó mondatok egyszerre tartalmaznak mély kereszténységet és evilági szkepticizmust. A Magyar Figyelő „harcos illúziótlansága” tehát nem véletlenül tart a pragmatizmus felé. De nagy tervek is születnek ekkor. Távlatosak és komolytalannok egyaránt.

A pragmatizmust ugyan állandóan keresztezi az egyre jobban tudatosuló vesztély: „Egyszerre nyilvánvalóvá vált előttünk [az „oláh hadüzenet” nyomán is — T. L.] ... Magyarországnak és fajunk léte forog kockán.”²⁵⁷ Mégis — a háborúban egyre szervezettebbé váló állami tevékenység bázisára támaszkodva — a Magyar Figyelő szakírója, br. Szentkereszty Zsigmond felvázolja az állami tudomány- és kísérletügyi politikát is: „a termelés fokozása terén a legkevesebb beavatkozással, a legolcsóbban és leggyorsabban úgy érhetünk el aránylag jobb eredményt, ha a termelés szellemi részét, a szaktudást és kísérletügyet kollektivizáljuk ... a magán érdekelttség által megvalósítandó többtermelési intézetnek nem vagyunk hívei.”²⁵⁸ Mindebben nemcsak a klasszikus liberális elvektől való újabb eltávolodás rejlik, de a legmodernebb gondolat is: a tudás a termelés katalizátora, mégpedig a mi viszonyaink között a legfontosabb, hiszen „az adott tőke és munkaerő mellett a többtermelést majdnem kizárólag a szaktudás emelésétől várhatjuk... A kísérletügyi intézmények megvannak, de bővítésre szorulnak és egységes, a kísérletek fontosságát és sürgősségét szem előtt tartó programra van szükségünk.”²⁵⁹

Az állam korszerűsítő feladatának és hatalmának növelésére vonatkozó elképzelések néhány esetben tragikomikus víziókhöz vezetnek. Buday Dezső még a házasságkötést is államosítani akarja, a házassági ígéretek megszegőit büntetni, a párválasztást államilag szabályozni, a prostitúciót — „átmeneti formákon” ugyan — megszüntetni óhajtáná.²⁶⁰

Az államhoz kapcsolódó gondolatoknak az orosz forradalom hívei is tápot adnak, bár a lap azt jólinformált nyugalommal fogadta („angolcsinálta muszka for-

254 „[Báró Orosdy] még kikeresztelkedett formában sem kell [Zichy Aladárnak és Rakovszky Istvánnak — T. L.] ... e sorok írójának nézete szerint [Orosdy Ferenc] sokkal előkelőbb egyéniség, mint gróf Zichy Aladár, nem is szólva Rakovszky Istvánról.” Báró Orosdy. 1917. I. 449.

255 „Azt hiszik [a grófok — T. L.], hogy megnyergethik és kedvük szerint kormányozhatják a demokrácia paripáját ... „ez régi girondista hiba” — T. L.” Demokrácia. 1917. II. 204.

256 *Balogh Artúr*: Demokrácia és háború. 1917. II. 372.

257 *Rábaközi*: A bolgárok és a magyar nemzet háborúja. 1916. III. 431.

258 br. *Szentkereszty Zsigmond*: Több termelés a szaktudás és a kísérletügyi szervezése által. 1917. I. 415. és 423.

259 Uo. 423.

260 *Buday Dezső*: Állami közvetítés. 1917. II.

radalom”). Az elemzésekben sziporkáznak a mély gondolatok.²⁶¹ A Magyar Figyelőnek egyébként végig fontos jellemzője volt, hogy a külföldi, rá nézve semlegebb folyamatok elemzésénél nagyvonalú tárgyilagossággal igen pontos számvetést csinál. Más a helyzet, ha itthoni kérdésről van szó. A hatalomvéde polgári létnek minden fenyegetésére határozott hang felül: „ha most nem lehet szembe szállni a tömegekkel — kérdezzük — mikor lehet? Akkor, amikor kezükben lesz minden fegyver, hogy akarataikat kikényszerítsék?... Mi úgy hisszük, hogy ma a tömeg csendes, szenvedélytelen és nem veszélyes, mert hatalom nélkül való”.²⁶²

A Magyar Figyelő számára a magyar zsidóság a magyar polgárság és a magyar nemzet része (annak ellenére, hogy felfogása szerint annak egyes részei már a háború előtt csak a klerikalizmus és külső ellenségeink malmára hajtották a vizet²⁶³), így a „zsidókérdés” mindenféle felvetése ellen tiltakozik: „a magyar zsidók ügye Magyarországon nem kérdés és nem probléma [az volt 1895–ig — T. L.]... Mert ha akadt olyan kereskedő, aki csalt, bizonyos hogy nem mint zsidó csalt, hanem mint kereskedő csalt, éppen úgy, mint ahogyan más vallású kereskedők is csaltak... [Az ún. zsidókérdésnek — T. L.] az az eredménye, hogy megbontja a nemzet egységét, nyugalomát, békéjét anélkül, hogy valamit is használna.”²⁶⁴ (Csúfolódva jegyzi meg a szerző, hogy ilyen kérdésekben nem lehetséges „többségi szavazás”, annak mintájára, ahogyan a *Galilei-körben* 10 szótöbbséggel döntötték el: nincs Isten.)

1917 végétől kezdve a Magyar Figyelő egyre inkább „elfordul” a háborútól és egyre inkább a Monarchia sorsa és az előretörő szocialista törekvések foglalkoztatják. Balogh Artúrnak a liberalizmus és a szocializmus alapkérdéseivel foglalkozó tanulmányai máig érvényes gondolatokat vetnek fel. Elismerve a liberalizmus hanyatlását és gyengeségeit — s humoros csattanóban foglalva össze azokat —, józan logikával veti fel az addig sem megválaszolt eshetőségeket: „mert például az állami szocializmus gondolható oly módon is, hogy a termelés közszervezése folytán előálló nagyobb jövedelem hatalmi és nem munkásjóléti célokra fordították ... egyáltalán, kérdéses, a szocialisztikus gazdasági rend a maga centralizált, bürokratikus szervezetével hogyan férne meg a demokráciának a változó többségi akarat mindenhatóságára vonatkozó alaptételével”.²⁶⁶

Végző következtetéseiben rendkívül távlatos gondolatok sűrűsödnek, a magyar liberális konzervativizmus európai színvonaláról tanúskodva — eszmeileg mindenképpen: „[a liberalizmusnak] valódi értelmének feladása nélkül alkalmazkodnia kell... Az államnak és községeknek a termelésben és forgalomban az eddiginél nagyobb mérvű részvétele nem támadja meg, hacsak ez a magángazdasági formák közt történik. Erős szociálpolitika is megfér vele... Nem is a beavatkozás terjedelme, mint inkább annak módja és tárgyai támadhatják meg az egyén önál-

261 „Ha van mindenre elszánt, az anarchiáig is elmenő munkássereg, az orosz az. Azzá nevelte a gyegyetlenség, a despotizmus. A vörös rémuralomnak csak árnyéka is elég ott a fehér rémuralomhoz.” *Marczali Henrik: Az orosz forradalom.* 1917. II. 237.

262 *Réz Mihály: A demokrácia és magyarság.* 1917. III. 147. és 154.

263 „Klerikálisaink mindig azt hirdették, hogy a zsidóság materialista, nemzetközi és keresztényellenes ..., mintha némelyeknek minden törekvésük az volna, hogy utólag igazolják a klerikálisok aggodalmait.” *Réz Mihály: A nemzetiségi kérdéstről.* 1912. IV. 202.

264 *f-gy: A zsidókérdés Magyarországon.* 1917. III. 147. és 154.

265 „A liberalizmus nagy gyöngéje a gyakorlatban ..., hogy ez tulajdonképpen csak tisztességes embereknek való rendszer.” (Wiese nyomán) *Balogh Artúr: Liberalizmus.* 1917. IV. 28.

266 Uo. 19. és 30.

lóságát ... a fejlődést [a liberalizmus — T. L.] az egyesnek mint embernek és polgárnak szabadsága nélkül nem látja lehetségesnek.²⁶⁷

De nemcsak elméletileg foglalkozik a Magyar Figyelő a szocializmussal, hanem most már ő maga is felvet egyes reformkérdéseket (pl. a cselédek munkaidéjét, amely nem csupán gazdasági ügy, hanem a humanizmus követelménye is)²⁶⁸, amelyeket immár elkésettnek is nyilvánít nem egy munkatárs: „A termelőmunka fokozása és a dolgozók számára munkájuk eredményének méltányosabb elosztása: ez a Magyar Jövő, amelynek alapja egy modern közgazdaság és szociálpolitika ... minden forradalom mögött egy idejében elmulasztott reform található meg. E könyvből [Vadnay Tiboréból — T. L.] megtanulhatjuk, hogy *mi sok forradalommal vagyunk hátralekban.*”²⁶⁹

Az elsőtétülő háborús kilátások hamarosan a szocializmus kérdését is háttérbe szorítják. (Itt kell megjegyeznem, hogy magyar nyelven feltehetően először a Magyar Figyelőben jelennek meg szövegrészletek Trockijtól.²⁷⁰) Még a bolsevik forradalommal sem foglalkoznak szinte — eltekintve néhány kisebb hírtől, illetve hadifogoly-beszámólótól. Az oroszországi eseményekben is a nemzetiségi kérdés alakulása érdekli leginkább a Magyar Figyelőt. A mindent elsöprő egyoldalúság oka: „A monarchia nélkül a németiség jövője bizonytalan, a magyar jövő azonban: földindulás, égszakadás.”²⁷¹

Ahogy a részleteiben ismertté válnak a Monarchia ellenségeinek területi szándékai,²⁷² lélektanilag teljesen érthető a Magyar Figyelő kétségbeesett útkeresése, alkalmankénti nacionalista gorombaságai.²⁷³ Mindezt erősítette az osztrák oldalról tapasztalható habozás, kivárási miatti düh. A magyar parlament viszálykodásai, kisszerű széthúzása még alkalmi radikális kirohanásokra is késztetik a Magyar Figyelőt: „föltesszük, hogy a gróf urak főleg azért akartak személyesen jelen lenni a nemzeti védőtöltések átszakításánál, hogy maguknak biztosítsák a zsilipőrök tisztét és csak annyit eresszenek be a demokratikus áradatból, amennyi éppen elegendő arra, hogy forgassa az uradalmi malmokat... Mi a választójog kérdésében Magyarország integritását féltjük, a latifundiumok integritása miatt bizony nem fáj a fejünk.”²⁷⁴

Hiábavaló volt azonban a Magyar Figyelő erőfeszítése, hogy érveket gyűjtsön, bizonyítsa nemzetiségeink zömének passzivitását,²⁷⁵ az antant hazugságait,²⁷⁶ a történelmi ország sorsa immár idegen kezekben volt. Ezen már a lap által oly csúnyán minősített Károlyi Mihály sem tudhatott változtatni új eszméivel.²⁷⁷ Itt már

267 Uo. 30.; *Balogh Arnúr*: Új állam. 1918. III.

268 Cselédtörvény és munkaidő. 1917. III. 348.

269 *Berend Miklós*: A magyar jövő. 1918. II. 551–552.

270 *N. Trockij*: Az orosz földkérdés. 1918. I.; *Üő.*: Az orosz kapitalizmus. 1918. III.

271 *Bleyer Jakab*: A magyar-német szövetség. 1917. IV. 204.

272 „Némi meglepetéssel értesültünk arról, hogy cseh álláspont szerint Kassának a jövőendő cseh királysághoz kell tartoznia.” *Magyar Lajos*: Az osztrák támadások. 1917. IV. 289.

273 „Történelem nélküli népek akarnak alsó határainkon, történelmet és térképet csinálni.” (K-11): Jugoszlávia. 1917. IV. 282.

274 A grófi urak. 1918. I. 202–203.

275 „Békésen szánt a tót és oláh paraszt, politika nem bántják [*sic!*]. Nem barátunk az oláhság nagy része, de nem is aktív és öntudatos. Barátunk a tót s politikai külön törekvései nagy részének nincsenek.” *Réz Mihály*: Magyarország függetlensége és a választójog. 1918. I. 89.

276 *Herczeg Ferenc* beszéde a választójogi bizottságban. 1918. II.

277 „Ha valaki olvasta a Károlyi polgártárs külpolitikai fejtegetéseit ... annak el kell ismerni, hogy ha ez politika, akkor a politikához mindenki érthet.” *Réz Mihály*: A koalíció statisztikája. 1917. IV. 217.

a vég kavargása zajlott. Ezt mutatta, hogy voltak még olyan ősrütek is, akik — a német győzelmi jelentések mámorától szédülten — a monarchia népeit gyarmati politika követelésére hívják fel.²⁷⁸

A Magyar Figyelőnek nem volt a háború végén egy teljesen „visszaállt” békebeli „alapszöveve”. Az elvi állásfoglalások mellett újra nagyon sok könyvrecenzió, történelmi és irodalomtörténeti írások sora biztosította a „mérsékelt ízlés” kiszolgálását. Sokak számára ez szinte már a „normalitás” látszatát adhatta. Alapjában, a Magyar Figyelő gárdája sem hitte el, hogy a régóta észlelt fenyegetés beváltása olyan közel van.

Zárszó

A Magyar Figyelő az első két háborús évet leszámítva azonos maradt békebeli önmagával. Azzal a hatalomtámogató magatartással, amely elég nyitott szemmel nézte a világ dolgait ahhoz, *hogy színvonalasan érzékeljen és lépést tartson minden, a magyar vezető rétegek érdekeit érintő társadalmi-politikai mozgással, irányzattal.* Természetesnek kell mondanunk azt, hogy az eközben tapasztaltakat a fennállóhoz való integrálás, az azt alátámasztani képes módszerek felől találta és elemezte.

Szemponjtait — ma — sokan minősíthetik haszontalannak, a saját vagy egykori ellenfelei szemüvegén át ítélve. Véleményem szerint azonban a fennállónak mindig van jogosultsága és vannak tömegei, ezek nélkül egyetlen társadalmi struktúra sem létezhetne akárcsak hetekig is. A Magyar Figyelő így azt a polgári jogállami, liberális magyar társadalmat fejezte ki jól, amely óriási egyenlőtlenségeket túrve — sőt alkalmanként erőszakkal fenntartva — „úton járt” Európa felé, eléggé rugalmasan ahhoz, hogy szerencsésebb körülmények között saját modern egyensúlyait megtalálva, akár meg is érkezzék oda.

Az itt nyújtott kép szándékosan leíró, bemutató jellegű, hiszen egy ekkora anyag minden sokféleséget figyelembe vevő elrendezése és szintetizálása többlépcsős feladat. Egy valami azonban — remélem — nyilvánvalóan kitűnik ebből a képből is: a korabeli magyar liberális konzervativizmus nem volt a „magyar ugar”, nem volt az oly sokak által hangoztatott „buta osztályuralom” kifejeződése.

Természetesen, a Magyar Figyelő is társadalmi rétegérdekeket fejezett ki, ezek azonban ekkor képesek voltak az integrálásra, a kihívások érzékelésére és a válaszadásra is. Egyetlen területet leszámítva: a parasztság ügyét, a földkérdést. A háború alatti lassú fordulat nem tudta „kifutni” magát. A szerves fejlődés mindent megoldó hitében a Magyar Figyelő ezt a kérdést tette utoljára. Talán azért, mert ismerte az agrárvilág tradicionalizmusának modern veszélytelenségét, szerveztlenségét — egészen a fogalmi artikuláció hiányáig —, s a régi hatalomgyakorlók okos ösztönével csak a vetélytárrá kinőtt erőket érezte kihívásnak. Erkölcsileg nem túl rokonszenves ez az álláspont, ám a gyakorlati politikát sohasem az erkölcs mozgatja elsősorban.

A Magyar Figyelő változó folyóirat volt a maga konzerváló szándékaival együtt is. Változó, mert a klasszikus liberalizmustól távolodva adaptálni tudta az új idők eszméinek „lefordítható” követelményeit. *Álláspontjának leggyengébb ele-*

278 i.: A monarchia gyarmati politikája a háború után. 1918. II. 640.

me az időigényesség volt: a természetesnek elfogadott fennállónak átalakítását a magyar társadalom „geopolitikai” helyzete, nemzetközi hatalmi összefüggései egyértelműen eldöntötték. Az összeomlás és az utána következő idők mutatták meg azonban, hogy radikális ellenfelek is „kész helyzet” előtt álltak.

Röviden azt lehetne mondani befejezésül: a Magyar Figyelő a korszak minden szellemi irányzatát figyelte, elemezte, s ha az adott szűk mozgástérben lehetséges volt, még követte is azok „tanácsait”. Olyan fórum volt, amely a maga átalakulásait sohasem elméleti szinten, hanem politikai pragmatizmussal fogalmazta meg, miközben szolid, egységes magyar polgári közéleti-politikai-irodalmi kultúrát akart teremteni. Ennek tartalmi és értékbeli mondanivalója — meggyőződésem szerint — nem alacsonyabb színvonalú, mint a kor más polgári társadalmiáié. Hiányjaiban, túlzásaiban és hangsúlyaiban pedig félreismerhetetlenül magyar.

BALOGH MARGIT

A KALOT TÖRTÉNETE, 1935–1946

Az 1929–1933. évi világgazdasági válság kiélezte az egyébként is meglévő szociális problémákat. A tömegek radikalizálódása defenzívába kényszerítette és megtépázta a keresztény szakszervezeteket. A megváltozott körülmények a katolikus egyházat is arra kényszerítették, hogy módosítson addigi politikáján.

Ideológiai és történeti előzmények

A pápai szociális enciklikák sorában méltán híres *Rerum novarum* megjelenésének 40. évfordulóján, 1931-ben adta ki XI. Pius pápa a *Quadragesimo anno* kezdetű körlevelet. A dokumentum körvonalazta a Szentszék által elképzelt új társadalmi rendet. Eszerint a társadalom élete akkor lesz fejlődőképes és egészséges, ha olyan jól szervezett sejteket alakít ki, amelyekbe az azonos foglalkozásúak hivatásuk szerint rendi egyesületekbe, korporációkba tömörülnek. Ez a korporatív állameszme tartalmazott szociális elemeket is, amennyiben a felvázolt hivatásrendi államnak a javak igazságos elosztását kellene szolgálni.

Az a magyar katolikus egyház, amely a bethleni konszolidáció alatt a szociális–társadalmi reformoktól még szóhasználatban is visszariadt, most — a válsággal birkózó gazdaság és társadalom, valamint a pápai inspirációk hatására — arra kényszerült, hogy fokozott figyelemmel forduljon a tömegek égető gondjai felé. A problémákat ismerő, a néppel együtt élő alsópapság volt az, amely a leghatározottabban sürgette, hogy az egyház is szóljon bele a szociális „vajúdába”. Ezzel az irányváltással azt kívánták elérni, hogy a munkásokat és parasztokat visszatartsák a terjedő fasiszta ideológia demagógiájától és a mind népszerűbb marxista tanoktól, s hogy megtérítsék a vallástalan rétegeket. Ha tehát az egyház nem akart csatát veszíteni a „lelkekért folytatott harcban”, akkor olyan versenyképes szervezeteket kellett létrehoznia, amelyek a siker reményében léphettek fel a rivális ideológiákkal szemben. Ez a feladat várt az 1930-as évek közepén induló vagy újjáéledő felnőtt és ifjúsági hivatásrendi mozgalmaira, amelyek közül mind tömegbefolyását, mind szervezeti erejét tekintve messze kiemelkedett a *Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete*, a KALOT.

Az új típusú mozgalmak szervezői előtt több külföldi példa is igazolta, hogy a bátrabb hangvételű, offenzív stratégiájú alakulatok eredményesek lehetnek a „keresztlevél-katolikusok” meghódítására. Mindmáig Nyugat-Európa egyik legnépszerűbb katolikus munkásifjú-szervezete, a *Jeunesse Ouvrière Chrétienne* (JOC — Keresztény Munkásifjúság). A JOC belga földről indult 1925-ben Car-

dejn malinesi kanonok, későbbi bíboros kezdeményezésére. A kanonok jelszava — „köztük, általuk, értük!” — tömören összefoglalta a célkitűzést: az egyháznak nem felülről, mesterségesen — netán mesterkélten — létrehozott hitbuzgalmi szervezetekkel, hanem a társadalom legelesettebb rétegeiből kiinduló kezdeményezésekkel kell kapcsolatot találnia, s mintegy „benszülötté” válva felkarolni a valós problémákat. A JOC helyi alakulatai gombamódra szaporodtak. Sikere eredetiségében rejlett. Egyházi mozgalom volt, de a lelkészek nem annyira vezették, mint inkább kísérték a fiatalok önkormányzati terepéül szolgáló csoportokat. Ifjúsági mozgalom is volt, de tevékenysége nem merült ki a játékban és a pedagógiai célnál kirándulásokban — tagjait egyéniséggé, munkás mivoltára büszke individuummá kívánta formálni. Viszont soha nem vált szakszervezetté, tehát érdekképviselői szervvé, de ennek ellenére vizsgálta a munka gazdasági és szociális vonatkozásait. A katolikus közvélemény elragadtatását jól érzékeltetik François Mauriac írónak, a Francia Akadémia Nobel-díjas tagjának szavai: „A JOC — mondotta — valóságos csodát művelt, amikor a vallás és a munkásosztály között lévő szakadékot, mondhatni válást megszüntette. A JOC eleven választ adott arra a szerencsétlen mondásra, hogy a vallás ópium. Bebizonyította, hogy van hívő nép, hívő munkásosztály, hívő proletariátus...”¹

A magyar szervezkedésre közvetlenebb hatással bírt a szomszédos Csehszlovákia magyarságának egyik kezdeményezése, a *Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület*, a SZKIE. A JOC-hoz hasonló elveket követő SZKIE 1934-ben alakult, s négy év múlva hozzávetőlegesen 20 000 tagot — köztük 5 000 leányt — számlált.² Programja felölelte a világnézet, az önművelődés, a testnevelés, a hasznos szórakozás és a fiatalságot érintő társadalmi kérdések területét. A kisebbségi létből adódó speciális feladatokra is vállalkozott: a magyar nemzeti öntudat ébrentartására és erősítésére. A magyar népdal, zene, tánc és más művelődési hagyományok ápolása ebből a szándékból is fakadt. A SZKIE francia mintára honosította meg az ún. munkáspihentető tábort, amelyek szervezésében együttműködött a baloldali és kommunista eszmékhez is közeledő *Sarlóval*, valamint a katolikus egyház befolyása alatt álló *Prohászka Körökkel*.³ A Felvidék 1938-ban történt visszacsatolása után a SZKIE egyesületei részben a KALOT-ba, részben más katolikus szervezetekbe olvadtak be. Számos módszerét, szervezeti felépítését és sajtóját átvette a KALOT.

A KALOT létrehozására 1935 őszén, Szegeden tette meg az első lépéseket az akkor 31 éves P. Kerkai (Czinder) Jenő jezsuita szerzetes. A Szegeden működő *Jézustársasági Bölcséleti és Hit tudományi Főiskola*, ahol P. Kerkai tanulmányait folytatta, kellő inspirációt adott a mozgalom elindításához, hiszen számos oktatója a szociológiában is jártas, szociális reformokat sürgető, művelt szakember volt. Szeged egyébként is élenjárt az értelmiséget foglalkoztató útkereső törekvésekben, gondoljunk csak a *Bethlen Gábor Körre*, vagy az ún. *Agrársettlement* mozgalomra, amelynek tagjai között találjuk Erdei Ferencet, Ortutay Gyulát, Tolnai Gábort, Radnóti Miklóst, vagy a később neves grafikusművésszé vált Buday Györgyöt.

A jezsuiták is hamar fölismerték, hogy a parasztság életében és szemléletében a két világháború között szembetűnő változások mentek végbe. A sajátos paraszti

1 Szavait idézi *Uhl Antal*: A J.O.C. csodája. Korunk szava, 1938. márc. 16. VIII/6.

2 *Salacz Gábor*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München, 1975. 48.

3 Magyar Ferenc, az Új Ember nyugalmazott főszerkesztője, egykori KALOT-vezető 1987. márc. 8-i adatközlése.

kultúra — mind külső jegyeit, mind tartalmát tekintve — bomlásnak indult. A jezsuiták az egyház számára akarták megtartani a parasztságot, mégpedig az egyetlen járható úton: nagy horderejű szociális reformok gondolatával, amelynek gerincét a földreform alkotta. E gondolatok hordozójává vált a KALOT mozgalom.

Az indulás

Glattfelder Gyula, a Szegeden székelő csanádi püspök 1935. október 6-án fogadta először P. Kerkai Jenőt a munkás- és gazdaiifjúsági szervezkedésre vonatkozó tervek és eredmények ügyében. Kerkai beszámolója szerint addigra kb. 150 fiatallal sikerült kapcsolatot teremtenie. A munkában két civil fiatal segítette: dr. Farkas György jogász, akivel egy lelkigyakorlat alkalmával ismerkedett meg, és Ugrin József, akit jezsuita bátyja ajánlott P. Kerkai figyelmébe. A szociális gondolkodású csanádi püspök — úgy is, mint a katolikus világiakat tömörítő *Actio Catholica* (AC) ügyvezető igazgatója — pártolólág fogadta a kezdeményezést, és ennek jeléül 6 hónapi időtartamra 50–50 pengő anyagi támogatást biztosított.⁴

A püspöki jóváhagyás meggyorsította a szervezést. Farkas és Ugrin heteken át járták a csanádi egyházmegyét a Szegeden megjelenő katolikus lapok terjesztése ürügyén. Negyvenkét faluból közel 600 fiatal címevel tértek vissza Szegedre, olyanokéval, akiket alkalmasnak tartottak a helyi egyletek megalakítására. 1936 januárjában már saját lapjukat, a *Dolgozó Fiatalsgot* is menedzselték. E lap szerkesztősége lett a mozgalom első központja. A sajtóterjesztés eredményeként összetoborzott fiataloknak Kerkaiék 1936 elejétől folyamatosan három és fél napos ingyenes vezetőképző tanfolyamokat rendeztek. Az elhangzott előadások három területet öleltek fel. Általában Farkas György volt az, aki a gazda hivatásról, a család és a haza szeretetéről, továbbá az egyesületi élet előnyeiről beszélt, mint olyan eszközökről, amelyek megvédhetnek a szélsőséges ideológiáktól. Ugrin József a művelt viselkedésre és — hasznosítva színiiskolai tanulmányait — a színpadi szereplésre tanított. A jövő agitátorai elsajátíthatták a helyes beszédtechnikát és az ünnepélyek, seregszemlék szervezésének gyakorlati ismeretét is. Az előadások harmadik csoportja mezőgazdasági szaktanácsadással foglalkozott. A parasztfiatalok ezeken a tanfolyamokon találkozhattak először a KALOT elképzeléseivel. Az előadásokat követő kötetlen beszélgetéseken maguk is formálhatták annak kifejeződő programját, miközben elmondták véleményüket, gondolataikat, sérelmeiket.

Az első eredmények igazolták a várakozásokat. 1936 áprilisában, amikor Glattfelder püspök anyagi segítsége lejárt, már 1000 előfizető állt a „Döfi”-nek becézett lap mögött. A püspök megújította a havi járandóság folyósítását, Kerkait pedig kinevezte a csanádi egyházmegye legényegyleteinek egyház megyei elnökévé.⁵ A püspöki kar az 1936. október 7-i konferenciáján kapott részletesebb tájékoztatást Kerkaiék tevékenységéről, majd ezután úgy döntött, hogy a Magyarországi Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségének keretein belül külön titkárságot állíttat fel az agrárfiifjúság szervezésére Szeged székhellyel, Kerkai vezetésével. A püspöki kar engedélyének azért volt jelentősége, mert a szervezkedés

4 Csanádi Püspökség Levéltára (a továbbiakban: CSPL) 2844/1935. P. Kerkai Jenő 1935. okt. 10-i levele Glattfelder Gyula csanádi püspöknek.

5 A Csanádi Egyházmegye Körlevelei. Az 1936. aug. 10-i körlevél 1615. sz. rendelkezése.

ezáltal túlléphetett a csanádi egyházmegye határain, s megkezdhette országos terjeszkedését. Ez viszont megkövetelte, hogy az agrárijfúsági mozgalom rendszerezze célkitűzéseit.

A program — dióhéjban

1937 szeptemberében Farkas György szerkesztésében napvilágot látott a *Vezérkönyv*, amely négy rövid jelszóban foglalta össze a célokat: 1. Krisztusibb embert! 2. Műveltebb falut! 3. Életerős népet! 4. Önérzetes magyart!

Az első jelszó az örök emberi és keresztény értékeket képviseli. Krisztus a testvéri szeretetre, őszinteségre és békés lelkiültre hajló ember példája. A KALOT programja Krisztus követését erkölcsi közügynek tekinti, mert a kereszténységben fedezi föl a hatni képes népmentő és társadalomformáló erőt. Krisztocentrikus világképnek és valláserkölcsi normáknak kell áthatniuk a magán- és közéletet, sőt az ebből fakadó szociális és gazdasági célokat is. Mindez természetes és magától érthetődő volt abban a magyar faluban, amelyben népi, plebejus vallásosság képezte a falusi élet társadalmi kereteit a születéstől a halálig, a kereszteléstől a temetésig. Kevésbé hatott viszont természetesnek — bár a kereszténység kétezer éves történelmében nem egyedülálló —, hogy egy katolikus szervezet az Evangélium alapjáról társadalombírálatot mondjon ki, érzékeltetve, hogy a keresztény-nemzeti Magyarország a hatalom távol áll a krisztusi szeretet és szociális gondolat megvalósításától. A program — némi pátosszal — így fogalmaz: „...halálos ellensége lelkünknek is minden olyan ember, vagy rendszer, amely testünket éhbérrel, munkauzsorával koldusmankóra készíti... nagyon jól tudjuk, hogy a nyomor a legnagyobb kerítő, s egyik legnagyobb útonállója az örök boldogság felé vezető útnak.”⁶

A keresztény értékek hangsúlyozásában a felekezetieskedéstől és az antiszemitizmus szélsőségeitől való elhatárolódás szándékát éppúgy felfedezhetjük, mint a zsidóellenességnek azt a válfaját, amely a két világháború között a magyar parasztság gondolkodásában kétségtől kimutatható. A KALOT kezdetől szembeállította magát a szociális és társadalmi feszültségek „zsidókérdéssé” torzításával. A falu antiszemitizmusának hátterében a paraszti-plebejus rétegek helyi kereskedő- és uzoratóke-ellenessége, illetve a tőkés bérlőkkel való ellentéte állt, ami még feltöltődhetett a más szokások szerint élő „idegenekkel” szembeni távolságtartással.

A KALOT, noha támaszkodott a feudális eredetű antiszemitizmusra, céljai már a torzult polgári fejlődés antiszemitizmusából következtek, azaz a kereskedelmi, ügynöki, szabadforgalmi és egyéb, hagyományos zsidó kézben lévő pozíciók átvételére és ezek, illetve ezek elosztása fölött a „keresztény”, „nemzeti” típusú ellenőrzés megszervezésére irányultak. A KALOT pragmatikus módon egyeztetette össze a katolikus elveket az antiszemita rendelkezések nyomán támadt „nagy lehetőséggel”. S bár ezzel hozzájárul a közvélemény előkészítéséhez, hogy az befogadja a mind barbárabb zsidótörvényeket, azt is látnunk kell, hogy a katolikus elvekhez ragaszkodó KALOT-os álláspont sokakat távontartott az antiszemitizmus fajellenességbe átszálló embertelenségétől.

6 Vezérkönyv agrárijfúsági vezetők számára. Összeállította: dr. Farkas György orsz. ügyv. titkár. Szeged, 1937. 10.

A *Műveltebb falu!* jelszó mögött a paraszti kultúra értékeinek nagyobb megbecsülése, a műveltség alapkincseinek a falu számára hozzáférhetővé tétele, a tanulás igényének felkeltése áll. A KALOT a magyar és az egyetemes kultúra mellett a gazdasági szakműveltség elsajátíttatására is törekedett, mint olyan feltétel teljesülésére, ami elengedhetetlenül szükséges a paraszti társadalom felemeléséhez. A jelszó azt is jelentette, hogy a falusi ember önmegvalósítása részévé emelje a kultúrának nemcsak értését, hanem művelését is a tánc, zene, ének és színjátás formájában. Mindezek jegyében indult útjára 1940-ben a KALOT népfőiskolai tevékenysége.

Az *Önérzetes magyart!* jelmondatba a KALOT azt a szándékot sűrítette, hogy felébressze a parasztság társadalmi és nemzeti öntudatát, amely egyszerre keresztény és nemzeti. Alaphangját ezért vallásos magyarságtudat, romantikától sem mentes magyarságszemlélet hatotta át. A nemzeti öntudatot ugyanakkor élesen elhatárolta a túlfűtött nacionalizmustól, mint „a vér és a faj eszelen hódolatának” forrásától. Ez a kinyilatkozás előrevetítette a nemzeti szocializmussal szembeni későbbi nyílt ellenállást.

A keresztény nemzeti öntudatból — a benne immanensen jelen volt antiszemitizmuson túl — levezethető az „istentelen vörös kommunizmus”, a nemzetietlen marxizmus elutasítása is. A KALOT-ot indulásától kezdve jellemezte az antikommunizmus, amit a világnézeti ellentéteken túl tápláltak a sztálini Szovjetunióból érkező hírek és a magyar történelem közelmúltbeli történései. Gondoljunk csak arra, hogy az 1920. évi földreform során az egyes emberek politikai magatartásától tették függővé a földhöz juttatást. Érvényben volt a katolikusok számára erkölcsileg kötelező erővel bíró *Divini redemptoris* kezdetű pápai enciklika is, amelyben XI. Pius pápa kategorikusan elítélte a kommunizmust. Egy katolikus alapon álló agrármozgalom tehát nem is lehetett nem antikommunista, ha mind az egyház, mind az állam támogatását élvezni akarta. Utoljára maradt a harmadik — *Életerős népet!* — jelmondat értelmezése, mert ez foglalta össze a mozgalom szociális követeléseit, s mint ilyen a legfontosabb reformgondolatokat hordozta. A KALOT vezetői tisztában voltak azzal, hogy az egészségtelen birtokviszonyokat csak átfogó földreformmal lehet és kell orvosolni. De nem a kérdés pusztán mechanikus megoldását óhajtották, hanem egy olyan rendezést, amelyben az új kisegyszisztenciák boldogulása és érdekeik védelme is biztosított lenne. A birtokviszonyok igazságtalanságát a protestáns ifjúsági szervezetek — egyházuk plebejusai tradícióiból eredően — szabadabban támadhatták, mint a katolikusok, akik ezt nem teheték anélkül, hogy egyben a legnagyobb földbirtokost, a katolikus egyházat ne ostorozzák. A KALOT tehát, miközben egyháza számára kívánta megnyerni a parasztságot, szembe került egyházának hierarchiájával. Ez indokolja azt, hogy a KALOT végeredményben a földkérdésben kényszerű, a szövetkezeti földbérlés szintjén megrekedt álláspontot képviselhetett, noha eredeti célja a földosztás volt. A mozgalom vezetőinek dédelgetett terve maradt, hogy majd a katolikus egyház lesz az, amely elébe megy a földkérdésnek. Magyar Ferenc és Ugrin József visszaemlékezése szerint 1940-ben azzal a szándékkal mentek el a primási birtokok ügyintézőjéhez, hogy kedvezményes földbérlés-ajánlatot járjanak ki. A válasz önmagáért beszél: „Majd ha bombuskák esnek az égből...”⁷

Több sikerrel járt viszont egy másik kezdeményezés. A Gömör vármegyei Jánosiban a KALOT 1941 őszén megnyitotta az ország első — és egyetlen — Tele-

7 Magyar Ferenc adatközlése.

pesképző Népfőiskoláját, amely a mozgalom gazdaságpolitikai programjának gyakorlati megvalósítását szándékozott előkészíteni. A résztvevők itt sajátíthatták el a földbérlet-szövetkezetek és telepek ismereteit azzal a céllal, hogy a várt földreform után a nagybirtokok területén létesülő új telepese falvak illetve földbérlet-szövetkezetek megszervezői és irányítói legyenek. 1942. szeptember 15-én az első tanfolyam 20 hallgatója Egeg-Szentlászló község határában (Bars vármegye) telepedett le. Haszonbérbe kaptak 418 kat. hold földet, amelynek tulajdonjoga a beszercebányai püspökségé volt, de mint Magyarországhoz visszakerült területet, a *Katolikus Vallásalap* kezelte. Bérleti díjként az első két év bérmentessége után kataszteri holdanként 12 mázsa gabona fizetéssel tartoztak. Tőkehiány miatt közös műveléssel indultak, így némi túlzással azt lehetne mondani, hogy a KALOT valósította meg elsőként Magyarországon a kollektív gazdálkodást.

A KALOT ezzel a népfőiskolával és az egegi telepítéssel akarta bizonyítani, hogy a földreform szövetkezeti útja járható. A történelem nem adott időt elképzelései beigazolásához; már a második tanfolyam hallgatóinak letelepítését is megakadályozta a háború.

Súrlódások és ütközések

A KALOT szokatlan és radikális hangja igen hamar felingerelt egyes nagybirtokosokat. Gróf Somssich László szerint a KALOT „kommunizmussal mételyezi a falut”, lapjának, a Dolgozó Fiatalságnak a cikkei „akármelyik kommunista lapnak is dicséretére válhatnak”.⁸ Széchényi Ilona grófnő Serédi Jusztinián hercegprímásnál jelentette föl a KALOT-ot, amely — szerinte — demagóg jelszavakkal lép föl és megzavarja az osztálybékét. Konkrétan azt kifogásolta, hogy a KALOT szövetkezeti gondolatot propagál és 10 000 agrárproletár számára 5-600 négyeszőgöles házhelyeket követel.

A mozgalom pártfőgője, Glattfelder Gyula püspök megintette ugyan a KALOT vezetőit, de bizalmas leveleiben védelmébe vette őket: „...engem is figyelmeztettek többfelől a fiúk munkájának radikalizmusára, s magam is úgy érzem, hogy nem ártana néha szordínót alkalmazni” — írja Mihalovics Zsigmondnak, az Actio Catholica országos igazgatójának. „Ámde az is világos előttem, ha tömegmozgalmat akarunk — főleg szociális vonatkozásban —, szalonhanggal nem megyünk semmire. Kétségtelen tény, hogy ezek a keresztény szervezetek sokszor a szociáldemokraták hangját kópiázzák, bizonyára abból a téves elgondolásból kiindulva, hogy csak ezzel lehet hatást elérni. Az tehát a kérdés, komoly és esetleg fájdalmas reformokra és intézkedésekre el vagyunk-e szánva, s akkor biztatni kell a mozgalmat, vagy sem, s akkor csendben kell maradni és ártatlan hitbuzgalmi, meg kulturális próbálgatásokkal megelégedni.”¹⁰

Bár az egyház nem volt felkészülve a püspök által említett fájdalmas reformokra, a KALOT pályafutása mégsem tört derékba. Ennek háttérében a magyar belpolitikai élet egy jelentős változása állt: 1938 meghozta a szélsőjobboldal első

8 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.) 216. fond, 13. őrzési egység, 4. napló, 1938. júl. 9-i bejegyzés.

9 Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Cat. 44. 3121/1938.

10 CSPL I/B. fond. „AC 1933-1938”. Glattfelder Gyula csanádi püspök 1938. nov. 3-i levele Mihalovics Zsigmondhoz, az Actio Catholica (a továbbiakban: AC) országos igazgatójához.

igazi sikerét, s úgy tűnt, nincs útjában számottevő akadály. Az egyházi vezetés felismerte: ha sorvadásra ítéli a KALOT-ot, akkor a szélsőjobboldali, nyilas eszméknek szabad utat ad a falusi ifjúság körében. Ezt akkor sem kívánta, ha az első elemzések megállapításai szerint „...a német nemzetiszocialisták nyomdokaiba lépő ún. »nyilaskeresztes« mozgalom általában nem bír vallásellenes, papellenes színezettel”.¹¹

Kezdetben a KALOT és a többi katolikus szervezet nem bírálta élesen a náciizmus hazai alteregóit, az elhatárolódás mellett a közeledés lehetőségeit sem utasították el. A szélsőjobboldalt ugyanis erősítették Hitler nemzetközi diplomáciai sikerei, továbbá a kommunizmus-ellenességet is kezdetben sok keresztény támogatta. A magyar kormány Németországtól (is) remélte revíziós törekvéseinek hathatós támogatását. S a katolikus tábor előtt ott állt példaként Olaszország esete: Mussolini a kommunisták és szociáldemokraták elleni erélyes harccal, a liberalizmus és a szabadkőművesség elutasításával, a katolikus egyháznak tett engedelményekkel meg tudta nyerni XI. Pius pápa bizalmát.

A jóindulatú érdeklődést azonban a félelem és az ellenszer keresése váltotta föl, amint kitűnt a hitlerizmus kereszténytelensége. A püspöki kar 1938. október 4-i konferenciája megállapította: „nincs kétség benne, hogy az ún. nyilas mozgalom különböző árnyalatainak eddig ismeretes programja sem egyházi, sem pedig nemzeti szempontból el nem fogadható”.¹² A KALOT vezetői pedig átlátták, hogy a nyilas kérdés nem egyszerűen belpolitikai kérdés, hanem a náci Németország agresszív céljainak nyilvánvaló eszköze is. Ezért a nyilasokkal való kacérkodás igen gyorsan lekerült a napirendről, és felváltotta az ellenük dolgozó, cselekvő fellépés.

1938 őszére a KALOT már figyelemreméltó tényezővé vált. Egy korabeli jelentés 97 690 rendes és 150 000 ún. pártoló tagról számolt be.¹³ Az alig három év alatt elért százszoros létszámnövekedés részben Imrédy Béla miniszterelnök pártfogásával is magyarázható. Imrédy, aki 1938. május 14-én foglalta el hivatalát, buzgó katolikus hírében állt. Programja XIII. Leó és XI. Pius pápák szociális enciklikáiban kifejtett politikai elképzelésekkel állt eszmei rokonságban. A politikai olyan reformpolitikát ígért, amelyből sikeres ellentámadás indulhatott a nyilasok visszaszorítására. Ebben a feladatban szerepet szánt a pápai enciklikák talaján álló katolikus hivatásrendi szervezeteknek, tehát a KALOT-nak is. Nem véletlen, hogy a KALOT központja Budapestre került, s hogy az államkasszából rendszeres támogatásban részesült.

Imrédy októberben kezdett egyértelmű lépéseket tenni a nyilasokkal konkuráló mozgalom megteremtésére. A *Magyar Élet Mozgalom*nak nevezett tömörülésben eredetileg helyet kapott volna a KALOT is. E hírek hallatán a nyilasok hevesen támadni kezdték a KALOT-ot és annak testvérmozgalmaival. A *Magyar Nemzetiszocialista Párt — Hungarista Mozgalom* napilapja, a *Magyarság* november 8-i száma például a tengelyhatalmak ellen kifejtett izgatással vádolta őket. A viszálykodás ekkor még nem terjedt túl a lapok perlekedésének szintjén. Közben

11 Szombathelyi Püspöki Levéltár 36/1938. Az AC Országos Elnökségének beszámolója az 1936–1937. munkáévről.

12 EPL Cat. D/c. 3555/1938. „Elnöki jelentések” az 1938. okt. 4-i püspökkari konferenciára. (Kézírásos feljegyzés feltehetően Serédi Jusztinián hercegprímástól.)

13 Veszprémi Püspöki Levéltár 5131/1938. P. Nagy Töhötöm levele Rott Nándor veszprémi püspöknek. Szeged, 1938. szept. 20.

az egyházi vezetés mérsékletre intette a KALOT-ot, az *Egyházközségi Munkászakosztályokat* (EMSZO) és a többi, nyilasok által bírált katolikus szervezetet. A hercegprímás utasítása szerint „ha azonban a mozgalom odafejlődne, hogy lehetetlen követelne, vagy olyan módszerrel dolgoznék, mely az igazságnak nem felelne meg, avagy pártpolitikához sodródának, úgy meg kell szakítani minden összeköttetést”.¹⁴ Ez a figyelmeztetés egyben a KALOT Imrédyvel szimpatizáló magatartásának is szólt, a miniszterelnök ugyanis reformjait már nem a konzervatív ellenforradalmi politika talaján, hanem az adott rendszer egész struktúrájának átforgatásával, végeredményben egy náci típusú diktatúra megteremtésével akarta megvalósítani. Módszereiről az Actio Catholica alelnökei megállapították, hogy „... a kormányzat készülhet a szélső jobboldaliakkal a szélső jobboldaliak ellen”.¹⁵ Mivel a KALOT egyházi irányítás alatt állt, ezen intencióknak megfelelően kellett eljárnia: 1939 folyamán fokozatosan eltávolodott a „csodaszarvas” büvöletében élő, mind szélsőségesebb nézeteket hirdető politikustól.

A hivatásrendi mozgalmakban rejlő politikai lehetőséget az Imrédyt felváltó gróf Teleki Pál miniszterelnök is felismerte. A katolikus mozgalmak és az állami, illetve egyházi vezetés érdekei találkoztak abban a pontban, hogy kiküszöböljék a szociáldemokrácia befolyását és megakadályozzák a totális fasiszta diktatúrára törők hatalomra kerülését, mégpedig a tömegbázis elhódításával. A KALOT egyleti gyűléseinek visszatérő megvitatandó témája lett a náciizmus és a bolsevizmus, illetve ezek hazai megjelenése.

A II. bécsi döntéssel visszacsatolt Észak-Erdélybe a KALOT Központ 12 munkatársát küldte, hogy az agrárfjúsági mozgalom elindítása mellett és annak leple alatt nyilasellenes propagandát fejtsenek ki. „Az eredmény az lett — írja az akció lefolytatásával megbízott P. Nagy Töhötöm, a KALOT második jezsuita vezetője —, hogy egyetlen nyilas pap sincsen a székelyek között, nyilas tanítóról is csak egyről tudok, s ezeken keresztül már a legelső időben erős ellenhatás indult meg a katonák propagandája után.”¹⁶ Abban, hogy Erdélyben a nyilas mozgalom kevésbé tudott gyökeret verni, tagadhatatlanul érdemeket szerzett a KALOT is.

1941–1942 folyamán ismét szembekerültek a katolikus hivatásrendi és a nyilas mozgalmak. Más történelmi szituációban, más eszközökkel, mint 1938-ban. A Belügyminisztériumba érkezett jelentések szerint a nyilaskeresztesek változtattak taktikájukon, s Szálasi elgondolásának megfelelően igyekeztek belépni a különböző társadalmi szervezetekbe, hogy belülről fejthessék ki „felvilágosító” munkájukat.¹⁷ A Nyilaskeresztes Párt országos szervezési osztálya 1942. június 22-én tartott bizalmas megbeszélésének tárgyát a KALOT és az EMSZO akciói képezték. Megállapították, hogy ha a két szervezet olyan eszközökhöz nyúl, „amelyek sértik a párt eszmei vonatkozását, vagy a pártvezető személyét, akkor kíméletlenül eljárnak az akció irányítói ellen”.¹⁸ A próbálkozások dacára nem sikerült megbontani a KALOT egységét. A mozgalom háború alatti tevékenységének ép-

14 CSPL I/B. fond. „AC 1933-1938”. Pro memoria az AC alelnökeinek 1938. nov. 9-i tanácskozásáról.

15 Uo. Pro memoria az AC alelnökeinek 1938. okt. 26-i tanácskozásáról.

16 OSZK Kt. 216. fond 66. őrzési egység, „Székelyföldön működő K.A.L.O.T. beszámolója a nemzetpolitikai szolgálattal kapcsolatos munkáiról”. 1941. ápr. 23.

17 Politikatörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.) 651. fond 7/1941. ápr. 11. 28. folio. Jobboldali összefüggések.

18 Országos Levéltár, Belügyminisztérium, rezervált iratok. K 149. 1941-4-szám nélkül (4.) 18. folio. 1941. jún. 21. és 28. közötti összesítések a belügyminiszter részére.

pen ezért az a legnagyobb érdeme, hogy a katolikus parasztfiatalok döntő többségét sikerült visszatartania a zavaros ideológiát hirdető szélsőjobboldali pártoktól, szervezetektől. Ugyanakkor, mivel a KALOT a háború végéig kommunista-, sőt népfrontellenes platformon állt, akadályozta azt is, hogy az 1938–1939-ben a nyilasokhoz csapódott, de később tömegesen visszahúzódo rétegek a nemzeti függetlenségért és a demokratikus megújulásért küzdők aktív táborába menjenek át.

Nemzetiségi politika

A nemzeti szocializmus problémakörétől nem független a hazai német kisebbség 1930-as évek elejétől tapasztalható politikai aktivizálódása. A több mint 82%-ban katolikus vallású németiség körében a KALOT eleinte különösebb nehézség nélkül szerveződhetett. E téren akkor állt be változás, amikor a magyar kormány — a német birodalom további támogatásáért kínált gesztussal — engedélyezte a *Volksbund der Deutschen in Ungarn* (Magyarországi Németek Szövetsége) 1938. november 26-i megalakulását, amely önmagát kezdettől a német népcsoport kizárólagos reprezentánsának tekintette. Így egyre több helyről jelezték, hogy a KALOT-tagságot csak a helyi németiség ellenére lehetett összeverbuválni. A Volksbund helyi csoportjai pedig utasítást kaptak: tegyenek jelentést arról, van-e a községben KALOT szervezet, s ha igen, mennyi a taglétszáma.¹⁹ A két mozgalom közti versengés a második bécsi döntésig, tehát 1940. augusztus 30-ig inkább a KALOT javára dőlt el. Az Erdélyért fizetett tételek között azonban szerepelt egy olyan egyezmény is, amelyben a magyar kormány hozzájárult, hogy a magyarországi német kisebbséget ezután kizárólag a Volksbund képviselje.

A bécsi kisebbségi szerződés új helyzet elé állította a KALOT-ot is. Jogi szempontból nézve megszegte az egyezményt, amikor felállította a német titkárságát, hivatalos néven a KALOT *Burschenvereint*. A nemzetiségi iroda ma is tiszteletreméltó alapelvet vallott magáénak: „Mutassuk meg saját egyesületeinkben, hogy nyelvüket, kulturális igényeiket, népi sajátosságait megbecsüljük és azoknak becsületes felélesztésén mi magunk is közreműködünk.”²⁰ De a háború örületében e nemes szándék gyenge fegyvernek bizonyult a német „népi” ideológiát, nemzetiszocializmust, demagógiát és leplezetlen terrort egyaránt alkalmazó Volksbunddal szemben. Egy megkésett nemzetiségi politika megcsillanásaként is értékelhető megnyerő hozzáállás csak erőtlen társadalmi ellenakció lehetett, miután sem a kormány, sem az egyházi szervezetek nem mertek az ország haladó erőire támaszkodni.

Nagyobb sikert ért el a KALOT szervezkedése a szlovák, a ruszin és a bunyevác lakosság körében. A Központ biztosította a KALOT néhány lapjának a nemzetiségek nyelvén történő terjesztését. A KALOT saját gyakorlatát „Szent István-i”-nak nevezte, s ezzel a tradicionális nemzetiségi politikát látszott továbbvinni. A nemzetiségeknek lehetőséget adott, hogy saját nyelvükön elégtételt ki kulturális és egyesületi igényeiket. Nem törekedett asszimilációra, direkt magyarosításra. A

19 PI Arch. 651. f. 2/1942-7.6006. 1211. folio A m. kir. rendőrség soproni kapitányságának 1942. szeptemberi helyzetjelentése, 1942. okt. 1.

20 Székesfehérvári Püspöki Levéltár 7438. sz. iratcsomó. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv az Egyházmegyei Ifjúsági Egyesületek Központjának a Buda környéki németajkú községek lelkipásztorai részére tartott gyűlésről, 1941. jún. 18.

KALOT józan, méltányos gyakorlatának mégis volt egy szépséghibája: annyiban biztosította a nemzetiségek jogait, amennyiben azt az állam érdeke megengedte. S minél mélyebbre zuhant az ország a háborúba, annál inkább szükségeltetett, hogy a hátország belpolitikai stabilizációja ne repedezzen. A nemzetiségi érdekeket a politika síkján érvényesítő pártokkal szemben az állam érdekeinek inkább megfelelelték a közművelődési és egyházi jellegű egyesületek, amelyek csak kulturális jogérvényesülést biztosítottak.

Népművelés

A mozgalom tevékenységében indulásától kezdve meghatározó szerepet játszott a népművelői munka. 1937 elején például *Műsorközpont*ot hoztak létre azzal a céllal, hogy a falusi műkedvelő színpadokat katolikus szempontból kifogástalan, propagatív jellegű, gyakran művészi vagy azt megközelítő értékű anyagokkal lássák el. A hasznos olvasás, a nemes szórakozás és a kulturált játszás iránti igényt próbálta felkelteni azzal, hogy az agrárrétegek sorsával összefüggő szakkönyveket, regényeket, játékgyűjteményt, billiárdasztalt és egyebeket olcsón az egyesületek rendelkezésére bocsátott.

Különösen felerősödött a KALOT kultúrmunkája 1941-et követően. Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága után a mozgalom nehéz helyzetbe került, politikai ambícióit az új kormányzat nem méltányolta. Az addigi lendületes mennyiségi fejlődés — hozzávetőlegesen félmillió tagja volt már! — megakadt, a feladat a mozgalom ügyének megnyert fiatalok megtartása és minőségi képzése lett. A Központ a *Munkafüzet* című folyóirattal segítette az egyesületek vezetését. A lap egy csöppet sem hanyagolta el az „istentelen marxizmus” és a „zsidó szabadkőművesség” elleni agitációt, de minden egyesületgyűlésre tartalmaz kulturális programot is javasolt. Hol az irodalom egy-egy jeles alakjának bemutatását, hol a tudomány közérdekűdeklódásra számító eredményeinek ismertetését, hol a világ másik felén élők gondjait tárta olvasói elé. Így Móricz Zsigmond, Tömörkény István, Sinka István, Arany János vagy éppen Gandhi munkássága mellett szó esett a fára mászó halakról, a világ legnagyobb harangjáról, a fák vízfogyasztásáról, a gépfegyver feltalálójáról, az ókor csodáiról és egyéb izgalmas témákról. Más cikkek az erdélyi magyarok történetét, a népviseletek kialakulását, különböző népszokások eredetét közölték, vagy éppen kertészeti szaktanácsokat adtak.

A legeredetibb ötlet a KALOT Könyvosztályának 1942-ben indított, *Alapítsunk parasztkönyvtárat!* elnevezésű akciója volt. Az egymásra épülő könyvlisták az parasztember érdeklődésének megfelelően kínáltak összeállítást a szép- és szakirodalomból, illetve egyházi könyvekből. Nem érthetjük meg igazán ennek jelentőségét, ha nem gondolunk a falvak alacsony kulturális színvonalára és minimális művelődési lehetőségeire. A parasztember, aki addig jóformán nem lapozgatott mást, mint a *Kincses Kalendáriumot* vagy a *Tarka regénytár* filléres füzetét, most a népi írók műveivel, a magyar és világirodalom gyöngyszemeivel ismerkedhetett! Az egyesületek munkája mindinkább olyan vezetőik irányítása alatt folyt, akik elvégezték a KALOT valamelyik népfőiskoláját vagy népfőiskolai tanfolyamát.

Népfőiskolák

1940 novemberében az egyházmegyék főpásztorai azonos szövegű levelet kaptak a KALOT Központtól. A levél bejelentette, hogy 1940. október 1-jén megnyílt a KALOT első állandó jellegű, bentlakásos népfőiskolája Érden. A jezsuita rendtől kedvezményes áron megvásárolt hajdani Szapáry–kastély ezentúl az iskolán kívüli katolikus felnőttoktatásnak adott otthont.

Kerkaiék előtt már többen kitaposták az utat. Követendő példaként Dániára tekintettek, ahol Grundtvig evangélikus püspök pedagógiai elképzeléseihez igazodva az 1930-as években már mintegy 60 népfőiskola működött. Magyarországon a protestáns egyházak kezdeményezték népfőiskolai oktatást. Hozzájuk képest néhány év késéssel, a KALOT szervezésében nyitotta meg kapuit az első katolikus alapítású népfőiskola.

Az érdi népfőiskolán háromféle tanfolyamot tartottak: kulturális, hivatásrendi vezetőképző és bizományos-ügynökképző tanfolyamokat. A népkultúra megőrzése szempontjából leghasznosabbak a *Magyar műveltség* néven propagált kulturális stúdiumok voltak. Kéi és fél hónap alatt a hallgatók elsajátították a népi színjátszás és színdarabrendezés fortélyait, nótákat, táncokat tanultak, s mindemellett irodalmi, földrajzi, egészségügyi, történelmi, gazdasági számviteli és illemtani ismereteket is kaptak. A néphagyomány felújításának és megtartásának programja több fiatal értelmiségit csalt a népfőiskolára. A ma már külföldön is ismert néptánckutató, Molnár István az érdi népfőiskola első hivatásos munkatársai közé tartozott. *Élő népballadák* című gyűjteménye a népi színjátszáshoz adott anyagot, csakúgy, mint Muharay Elemér *Magyar játékszín és Hagyományunk, műveltségünk, életünk* című munkái. 1942–1943 között Muharay állt az *Ifjúságunk* című KALOT-lap szerkesztőbizottságának élén. A lap *A falukultúra és a hagyományművelés szolgálatában* alcímet viselte, ami nem bizonyult üres szólamnak. Saját gyűjtésű népmesékkal, mondákkal, ötletes játékokkal, vallásos ünnepek hagyományainak és szokásainak leírásával, ismeretlen táncoreográfiai elemekkel, elbeszéléscskekkel és versikékkel jelentkeztek az egyletek lelkes parasztfiataljai. Nevük azóta homályba veszett, buzgóságuk nélkül azonban szegényebb lenne népművészetünk. Az 1943 januári számban József Attila *Tél* című költeményét olvashatjuk. Áprilisban Simon István *Húsvét*-ja, néhány hónappal később pedig *Alkony* című költeménye jelent meg. (Simon István költő *Egyre magasabban* című verseskötetét szülőfalujának, Bazsi községnek a KALOT egylete adta ki.) A népfőiskola oktatói között feltétlenül meg kell említeni még Jankovich Ferenc költő, Illésy Péter festőművész és Kádár Zoltán művészettörténész nevét.

Az érdi népfőiskola osztatlan sikert aratott. Példáját követve 1941-ben Szegeden, Zircen, Palicsfürdön, Jánosiban és Csíksomlyón nyílt meg KALOT népfőiskola. 1942 folyamán újabb kilenc népfőiskola indíthatta be tanfolyamait, mégpedig Balatonberényben, Püspöknádasdon, Egyházásfalun, Hajdúdorogon, Egerben, Kisunyomban, Ungváron, Szatmárnémetiben és Vágsellyén. A következő évben pedig még további öt helyen: Szilágysomlyón, Vértesacsán, Kecskeméten, Endrődön és Kassán.

A népfőiskolák a lakosság igényeihez igazodva alakították ki profiljukat. A legtöbb gazdasági képzést kínált oly módon, hogy az elméleti ismereteket az intézményhez kapcsolódó néhány holdas kertben azonnal ki is lehetett — sőt, ki kellett — próbálni. A népfőiskolák egy részén 3–4 hetes levante-tanfolyamokat is tartottak.

A *Levente* olyan kötelező állami intézmény volt, ahol a fiatalság militarista szellemű nevelést kapott. Magyarország háborúba való bekapcsolódása után, 1941 őszén felerősödtek azok a törekvések, amelyek uniformizálni kívánták az ifjúságot és csak a Leventét szándékoztak megtartani szervezeti keretül. Az egyházi vezetős ügyes manővereinek köszönhetően ugyan elhárult a KALOT feje fölül a feloszlás vagy beolvasztás veszélye, a mozgalom vezetői mégis úgy látták biztosítva helyzetüket, ha megegyezést kötnek a Leventével. 1941. október 18-án P. Kerkai és P. Nagy aláírták azt a szerződést, amelynek egyik pontja értelmében a KALOT népfőiskoláin Levente-vezetőképzés indul be. Ez a megállapodás volt az, amely 1945 után a leghesebb bírálatot váltotta ki, s miatta még a „fasiszta” minősítést is „kiérdemelték” a KALOT irányítói. Bár ez leegyszerűsített és túlzó ítélet, annyi bizonyos, hogy ez a megállapodás inkább kompromittálta a KALOT-ot, semmint hasznára vált volna.

Ezen árnyoldal azonban nem kérdőjelezheti meg a KALOT népfőiskoláin végzett népművelői munka érdemeit. A népfőiskolák egyszerre voltak a paraszti társadalom válságának tünetei és a válságból való kilábalás kísérleti eszközei. A bennük folyó képzés társadalomkritikai éle nem kímélte sem a nagybirtokot, sem a nagytőkét, sem az egyházi kiváltságokat. A népfőiskolákon olyan kérdésekre keresték a választ, amelyeket — Veres Péter szavaival élve — ha kidobnak az ajtón, az ablakon másznak vissza. A népfőiskola „ablakán” a hivatalos politika „ajtaján” kirekesztett kérdések tértek vissza, s ha nem is az államrendszer megváltoztatásának, de megfelelő átformálásának igényével. A népfőiskolai mozgalom önmagában nem gyógyíthatta meg a társadalom betegségeit, de olyan hallgatókat bocsátott útra, akiknek többsége a háború pusztítása után szerepet vállalt az ország átalakításában, küzdött a földreform végrehajtásáért, segédkezett a szövetségi mozgalom megszervezésében.

Készülődés a háború utáni időkre

1943. augusztus 28-án a hivatásrendi mozgalmak egy hónapja megalakult munkaközössége, az Actio Catholica vezetői és több plébános — köztük Mindszenty József Zalaegerszegről — titkos értekezletre jöttek össze a győri püspöki palotában. Az értekezlet azon események hatására ült össze, amelyek megkérdőjelezték Németország katonai győzelmét, és a katolikus egyház számára is feltették a „Hogyan tovább?” kérdését. Néhányan a megjelentek közül — feltehetőleg Kerkaiék — új tömegpárt megalakítását javasolták, mivel a megcsontosodott Zichy János-féle *Kereszténypártot* nem tartották alkalmasnak hatásos politikai akciókra. A többség azonban nem volt hajlandó elejteni a katolicizmus hagyományos pártját. Helyette a konferencia támogatásáról biztosította a hivatásrendi mozgalmak *Katolikus Szociális Népmozgalom* néven megalakult munkaközösségét.

Kerkaiék azonban nem tettek le arról a szándékukról, hogy a Népmozgalmat politikai párttá szervezzék. Fél évvel később levélben fordultak a hercegprímáshoz, amelyben felhívták a figyelmet a felnőtt agrár-réteget a szélsőbaloldali radikalizmus oldaláról fenyegető veszélyre, majd lényegében egy katolikus parasztpárt szervezésének koncepcióját terjesztették elő.²¹ Bár az 1944. tavaszi püspökkari konferencia hűvösen fogadta a javaslatot, végeredményben hozzájá-

21 EPL 1982/1944.

rult a KALOT törekvéseihez. De a nyílt támogatás hiánya, s a március 19-én bekövetkezett német megszállás akadályozta az elképzelések valóra váltását. A front közeledése, a Sztójay-kormány intézkedései, a háború utáni lehetőségek kérdése ismét tárgyalóasztalhoz kényszerítették a katolikus hivatásrendi szervezetek és az Actio Catholica vezetését. Az augusztus 16-án tartott értekezlet jegyzőkönyve szerint „a helyzetet a résztvevők a lehető legsötétebben látták, szinte egymással futottak versenyt, rajzolták meg a szomorú jelent, és a borzalmasnak ígérkező jövőt. Ezt a háborút senki sem akarta, most sem lelkesedik érte senki. A kormányt — a törvényesség látszatával — azok gyakorolják, akik külső nyomásra és külső dirigálásra hozzák rendeleteiket, amelyek az emberiség és a józan keresztény szellemiség megcsúfolását jelentik.”²² A jelenlévők végkövetkeztetése az volt, hogy a meglévő szervezeteket minden körülmények között fenn kell tartani. Ennek érdekében 1944 szeptemberében P. Nagy Töhötöm két héten át járta a falvakat és városokat. Mindenütt arról beszélt, „...nem igaz, hogy az orosz minden vezető embert felakaszt. Voltak kegyetlenkedések, de ezek vele járnak a háborúval.”²³

Csak visszaemlékezések alapján állítható, hogy a Katolikus Szociális Népmozgalomban egyesült hivatásrendi szervezetek Pálffy József gróf képviselőjében tagjai lettek volna a *Magyar Front*nak. Ezen információk szerint 1944 júliusában döntött úgy a Népmozgalom igazgatótanácsa, hogy képviselőt küld az ellenállási mozgalom illegálisban működő szervébe. Pálffy találkozott is Szakasits Árpád szociáldemokrata vezetővel, és megállapodtak abban, hogy a katolikus mozgalom minden tőlük telhetőt megtesznek az ellenállás sikere érdekében. Magát a közös ellenállási frontot bejelentő és csatlakozásra szólító, *Felhívás Magyarország népéhez* című röpiratot a KALOT kispesztj nyomdájában állították elő, katolikus papok és apácák vitték szerte az országba.²⁴

Szállasi hatalomátvétele a katolikus szervezetek tevékenységét is megbénította. Az EMSZO, a Hivatásszervezet és a KALOT tevékenységét beszüntették. Központjaikat feldúlták, több vezetőjüket a nyilas *Nemzeti Számonkérő Szék* elhurcolta. A jogszerűség látszatát keltő hivatalos feloszlátás csak 1945. február 6-án mondatott ki azzal, hogy Szálasiék felállították a *Hungarista Ifjúság Országos Szervezetét*, s egyidejűleg valamennyi ifjúsági szervezetet ebbe olvasztottak be. Ebben az időben a KALOT vezetői már a születő új Magyarország képviselőivel tárgyaltak, hogy a mozgalom működését a háborút követő érában is biztosítsák.

1945 után

P. Nagy Töhötöm 1944 szeptemberi országjárásának burkolt célja volt, hogy ismertesse a megszervezendő politikai párt elképzeléseit. Ugyancsak a pártszervezés részét képezte, hogy P. Kerkai — akit a párt szellemi vezérének tekintettek, de jezsuita mivoltából eredően nem vállalhatott politikai funkciót — október végén megbízta Ugrin Józsefet és P. Nagy Töhötömöt: kíséreljék meg a fronton va-

22 EPL. 8265/1944. Mihalovics Zsigmond levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Budapest, 1944. aug. 19.

23 *Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek.* Buenos Aires, 1965. 160.

24 *László T. László: Szellemi honvédelem.* Bp. 1980. 35-36. Hasonló tartalmú nyilatkozatot tett Magyar Ferenc és Keresztes Sándor.

ló átszökést, és igyekezzenek engedélyt szerezni a Vörös Hadsereg katonai parancsnokságától a KALOT további működésére. Ezzel az engedéllyel azután járnak végig a felszabadított területek falvait, városait, öntsenek erőt a valószínűleg teljesen szétesett szervezetekbe, hogy mire befejeződik a háború, talpra álljon a KALOT. Folytassanak tovább agitációt az akkorra már hivatalosan is megalakult *Keresztény Demokrata Néppárt* (KDNP) mellett. Kerkait a realitások józan felmérése készítette e döntésre: ekkor már nemcsak a németek győzelmében lett volna ostobaság hinni, hanem abban is, hogy a Kárpát-medencét angolszász csapatok fogják felszabadítani. Ugyanakkor látnunk kell annak jelentőségét is, hogy a KALOT annak az országnak a hadseregével kereste a kapcsolatot, amelyet addig a „sátán birodalmának” tekintett!

Az átszökési akció krimibe illő fordulatokkal végül is sikerrel járt. A két „fűtárt” egyik kihallgatásról a másikra kísérgették, s eközben Vorosilov marsallal is tárgyaltak. Debrecenben ekkor már javában gyülekeztek a különböző politikai csoportok képviselői. Az esztendő utolsó napjaiban Kerkai páter is megérkezett az Ideiglenes Nemzeti Kormány székhelyére, s a kormány több befolyásos tagjától — így Dálnoki Miklós Bélától, Erdei Ferenctől, Vörös Jánostól és gróf Teleki Gézától — szerzett írásbeli vagy szóbeli engedélyt a mozgalom további működésére és a KDNP szervezésére vonatkozóan.

1945. február 1-jén Debrecenben napvilágot látott a *Második évtizedbe indul a KALOT* című körirat, benne a mozgalom vezetőségének a politikai változásokat elemző első nyilvános állásfoglalásával. A helyi KALOT-vezetőkhez intézett tájékoztató a közvetlen gyakorlati teendőknél kívül olyan kérdésekre is választ adott, amelyekkel óhatatlanul szembetalálta magát a mozgalom. Így leszögezte, hogy a Nemzeti Bizottságokban a KALOT-nak is helyet kell biztosítani. Együttműködést hirdetett a *Kommunista Párttal* „... a romok eltakarításában és továbbá mindaddig, amíg bármelyik fél egyéni vagy pártérdekből becstelen eszközökhöz nem nyúl céljainak megvalósítására”.²⁵ Elsőként ismertette a KDNP programját. Bár leszögezte, hogy a KALOT mint ifjúsági nevelő mozgalom egyetlen pártba sem lép be, nyíltan elkötelezte magát a kereszténydemokrácia mellett. A mozgalom akkor deklarálta először a hivatásrendiség feladását és a kereszténydemokrácia elfogadását.

A KALOT újraindítása érdekében tett erőfeszítések sikere egy hajszálon múlt. Az 1945. február 9-i minisztertanácsi ülés megvitatta a fegyverszüneti egyezménynek a fasiszta jellegű pártok és egyesületek feloszlatajáról szóló 15. pontjának végrehajtását. Eredetileg a KALOT is szerepelt a feloszlátandók listáján, csak az utolsó pillanatban került le onnan. Nem törölték viszont az EMSZO-t, amelynek pedig több vezetője is a dachau koncentrációs táborban sínylődött. Valószínűleg a KALOT is pusztán annak köszönhette mentesítését, hogy Kerkaiék Debrecenben, s nem másutt tartózkodtak.

A Minisztertanács döntése legalizálta ugyan a KALOT-ot, de nem védte meg a kommunisták és a baloldali ifjúsági szervezetek részéről érkező támadások ellen. A KALOT további történetét a támadás és védekezés mozzanatai szövik át.

A KALOT létére a legnagyobb veszélyt az ifjúsági egységre törekvő, kommunista befolyás alatt álló *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség*, a MADISZ jelentette. A viszony mindkét fél részéről ellentmondásosan alakult. A MADISZ kí-

25 Második évtizedbe indul a KALOT. Debrecen, 1945. 4.

vánt ugyan tárgyalni a KALOT-tal, de ugyanakkor reakciós, fasiszta szervezetnek minősítette. A KALOT-nak kibontakozása érdekében szüksége volt a közeledésre, de ennek megítélésében sem a központ munkatársai, sem a hivatalos egyházi körök nem álltak egységes platformon. Kiváltképp azután nem, hogy a MADISZ egyes helyi szervezetei erőszakos eszközöket is alkalmaztak: lefoglalták és kirabolták a legényegyletek otthonait, internálással fenyegették meg azokat, akik nem akartak csatlakozni hozzájuk.²⁶

Az ifjúsági szervezetek ellentétei csak 1946 elején látszódtak megoldódni. Január 31-én kilenc szervezet, köztük a KALOT és a MADISZ is, közös *Intéző Bizottság* felállítását határozta el, majd március 4-én hivatalosan is bejelentették a *Magyar Ifjúság Országos Tanácsának*, a MIOT-nak a megalakulását. A KALOT MIOT-os szereplése nemcsak a többi katolikus ifjúsági mozgalom, hanem Mindszenty József hercegprímás rosszállását is kiváltotta. A rosszállás akkor fajult szakítássá, amikor a KALOT csatlakozott a MIOT azon felhívásához, amely követelte a közélet és az iskolák demokratizálását. Az esztergomi érsek értesítette a megyéspüspököket, hogy a „KALOT nem jár többé a katolikus vonalon, ezért kívánatos, hogy a kispapság és katolikus szervezetek ehhez képest legyenek velük szemben tartózkodóak”.²⁷ A prímás és a KALOT magatartásában a demokráciához való viszony két lehetséges útja nyilvánult meg: az együttműködést elfogadó KALOT-os álláspont és a baloldali intézkedéseivel szembehelyezkedő primási irányvonal. A KALOT tehát elveszítette a klérus támogatását, legalábbis a konzervatívabb egyházi körökét, de az egyházi fegyelem kötelező volta miatt gyakorlatilag a hierarchia egésze visszahúzódott a mozgalomtól.

Az 1946 tavaszi politikai válság után észrevehetően kiéleződött az állam és a katolikus egyház viszonya. A baloldali pártok június elején határozottabb lépésekre szánták el magukat, hogy meggyengítsék a klerikális erők és a *Kisgazdapárt* pozícióit. Első lépésként, ifjúsági bázisuk leválasztása érdekében a baloldali sajtó kampányt indított a vallási alapon szerveződő ifjúsági egyesületek ellen. A KALOT és a többi katolikus egyesület felszámolásának ürügyét egy 1946. június 17-én elkövetett, két szovjet katona és egy magyar leány életét kioltó merénylet szolgálta. A korabeli sajtó és a közvélemény a felelősséget teljesen az egyházi reakcióra és a „többi bacilusfészekre” hárította. 1946. július 2-án Szviridov altábornagy, a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* helyettes elnöke levélben követelte a kormánytól az általa fasisztabarátnak jellemzett ifjúsági egyesületek feloszlását és vezetőik internálását. A listán az első helyek egyikén a KALOT állt. Szviridov akciója mögött a Magyar Kommunista Párt húzódott meg, amely ily módon kívánta visszaszorítani az általa konzervatívnak, polgárinak és kispolgárinak minősített erőket.

26 A számtalan példa közül néhány: Csanádpalotán a KALOT-gyűlést azzal az indokkal akadályozták meg a MADISZ-tagok, hogy amíg nem kapnak saját központjukról felvilágosítást a KALOT-munka lehetőségeiről, addig nem engedélyezik azt (CSPL: 163/1945). A kaszaperi lelkész szerint a MADISZ-tagok szemében „fasiszták vagyunk, mert nem a kommunizmus, hanem a keresztény demokrácia alapján neveljük az ifjúságot”. Ezért felszólították, hogy oszlassa föl a KALOT-ot (CSPL: 493/1945.). Az Új Magyar Központi Levéltárban, a XIX-B-1-h-293.379/1946. iktatószám alatti vaskos iratköteg mintegy félszáz eset kivizsgálását tartalmazza, amelyeket azért fogantatosítottak, mert a MADISZ vagy az MKP részéről joggalán lefoglalásokra került sor.

27 CSPL I/B. fond. 1400/1946. Körlevél.

A kormánykoalícióban Balogh István miniszterelnökségi államtitkár és Varga Béla, a nemzetgyűlés elnöke megpróbálták megakadályozni a KALOT és a többi katolikus egyesület feloszlását. Joggal hangoztatták, hogy a baloldallal és a szovjetekkel megegyezést kereső KALOT felszámolása azokat igazolná, akik szerint lehetetlen a megegyezés a katolikus egyház és a baloldal között. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a kormány nem zárkozhat el a Szövetséges Ellenőrző Bizottság követeléseitől.

A Belügyminisztérium 1946. július 18–27. között a KALOT 611 helyi egyesületét oszlatta fel, de összesen több mint 1500 felekezeti jellegű egyesület szűnt meg. Nem sokkal később a kormány hozzájárult, hogy a KALOT új néven, új vezetőséggel és új alapszabállyal megalakuljon. A *Katolikus Parasztifjúsági Szövetség* működéséhez azonban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság soha nem adta meg a hozzájárulását, így az egy év alatt elsorvadt.

Nem kétséges, hogy a katolikus egyesületek feloszlása az adott hatalmi-politikai harc része volt. Nyilvánvaló az is, hogy a baloldali ifjúsági szervezetek hegemoniájának megteremtését adminisztratív eszközökkel gyorsították meg. A folyamat szervesen beilleszkedett abba a vonulatba, amelynek eredménye egy bűnökkel terhelt, az emberi méltósággal cinikusan visszaélő etatista állam lett.

KARDOS JÓZSEF

IFJABB ANDRÁSSY GYULA GRÓF
UTOLSÓ ÉVEI

A jeles magyar politikusok arcképcsarnokból a történetírás méltatlanul kihagyta ifjabb Andrássy Gyula portréját. A mellőzés oka a kutatást és az írást gátló politikai közhangulaton kívül abban keresendő, hogy Andrássy „érdemei” inkább a szándék nagyságában, mint az elért eredményekben mérhetők. Az idő sem kedvezett ahhoz, hogy Andrássy Gyula politikai pályája kiteljesedjék: gyakran csak vetélytársai, ellenfelei — Tisza István, Bethlen István stb. — tükörképeként jelenik meg. Életének utolsó éveit pedig, amit leginkább következetes legitimizmusa határozott meg, az uralkodó politikai kurzusok részéről a harmincas években és 1945 után is — természetesen más-más előjellel — elhallgatást vagy egyszerű elmarasztalást hozott számára.

1919 őszén, a forradalmak bukása idején gróf Andrássy Gyula már hosszú politikai múlttal rendelkezett. 1885-ben — 25 évesen — lett először képviselő, 1892-ben a belügyminisztériumi államtitkári, majd 1894-ben a királyi személye körüli miniszteri kinevezést nyerte el. Az egyházpolitikai kérdések megoldásában játszott sikeres szerepe után, a Wekerle-kormány lemondásával ő is visszavonult és csak a tudománynak szentelte idejét. (1901-ben jelent meg egyik legjelentősebb műve: *A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* című három kötetes munkája, amit a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjjal ismert el, és 1904-ben — ennek alapján is — rendes tagjává választotta.) A századforduló első éveiben újból aktív politikai szerepet vállalt. Sikerral indult az 1905 januári választásokon, s a „szövetkezett ellenzék” egyik vezető alakja lett. Az 1906 áprilisában alakult Wekerle-kormányban a belügyminiszteri tárcát kapta meg. Már akkor is méltán őt várták miniszterelnöknek, miként 1917 nyarán, Tisza István lemondása idején. (Később többen azt tartották, hogy ő buktatta meg Tiszát.) A megbízás azonban mindkét esetben elmaradt. Az eddig nem túl kegyes királyi bizalom csak a Monarchia létének utolsó perceiben fordult a felkészült, politikáját tekintve kiegyenlítésre törekvő, választójogi reformot akaró és liberális elveket valló, becsületos békét sürgető Andrássy Gyula felé: 1918. október 25-én közös külügyminiszterré nevezték ki. (Az igazság érdekében megemlítendő, hogy mellőzésében bizonyára szerepet játszottak politikai ellenfelei, így különösen Tisza István is.) Andrássy Gyula azonban a kinevezés mellé időt már nem kapott; a birodalmat a katasztrofális háborús vereség és a forradalmak gyors győzelme szinte órák alatt szertefoszlatta. Október 31-én lemondott tisztségéről és visszavonult a Sopron megyei Dénesfára, ahonnan 1919 januárjában — tiltakozá-

sul a forradalom miatt — Svájcba ment. Ellenfelei később e lépéséért erősen támadták. Volt, aki azért hibáztatta, mert nem tartotta vissza unokahugának és egyben nevelt lányának, Andrassy Katinkának férjét, Károlyi Mihályt a forradalomtól. Sőt, azt is számokérték: miért vállalta a közös külügyminiszterséget, miért nem lett inkább Károlyi helyett miniszterelnök? Így megállíthatna volna a bolsevizmust — mondták bírálói.¹ Sokan pedig szökésnek, a királlyal együtt történt menekülésnek minősítették távozását. Andrassy válasza az volt, hogy őt 1918 októberében senki sem kérte fel miniszterelnöknek, Károlyi Mihály külügyminisztere pedig nem akart lenni, mert látta a forradalmat. Azért ment a királlyal Bécsbe, azért fogadta el a közös külügyminiszterséget, mert az utolsón túli lehetőséget is vállalni akarta a tisztességes béke, az ország integritása érdekében.² A „szökés” vádjára pedig önérzetesen kijelentette: „Igen, én Svájcba mentem, de én a bőrrömet vittem a piacra, amikor mások a Nemzeti Tanácsba jutottak, akik ma hősiességükkel dicsekednek.”³

Tény, hogy Andrassy Gyula Svájcából is részt vett a forradalmak elleni szervezkedésekben: állandó kapcsolatot tartott a Bécsi Magyar Komitéval és annak vezetőjével, Bethlen Istvánnal, továbbá a szegeói ellenforradalmi kormányral; a királlyal, a királyi családdal is rendszeres összeköttetésben állt.⁴

Hazatérésére csak a Tanácsköztársaság bukása után kerülhetett sor: 1919. augusztus 15-én érkezett Budapestre. A politikai életnek szinte azonnal aktív szereplője lett. Erre mutat az is, hogy Sir George Clark, az antant megbízottja Budapestre érkezése után néhány nappal (október 27-én) szükségesnek tartotta, hogy vele is tárgyaljon az ország sorsáról. 1920. január 12-én Miskolcra egy 30 tagú küldöttség kereste fel azzal a kéréssel: legyen a város képviselőjelöltje. A felkérést elfogadta, Miskolc lakossága pedig képviselővé választotta. Az 1920. február 16-án összeült első nemzetgyűlésnek aktív és jelentős személyisége lett.

Andrassy Gyula az ebben az időben született politikai munkáiban a legfontosabb aktuális kérdésekre kívánt történeti, társadalmi és jogi érvekkel alátámasztott válaszokat adni. Részletesen foglalkozott az ország integritásával, a külpolitikával, a munkáskérdéssel, a zsidóság helyzetével, a gazdaság problémáival, és külön hangsúlyt fektetett a királykérdés vizsgálatára.

1920-ban jelent meg *A királykérdés jogi szempontból* című munkája, amelyben közjogi, jogtörténeti és történeti érvekkel igazolta, hogy van az országnak törvényes királya és van legitím öröklési rendje. Az 1867-es törvénykezésre is hivatkozva megállapította, hogy a megkoronázott király csak akkor szűnik meg király lenni, ha lemondott és a törvényhozás ezt tudomásul vette.⁵ Eckartsauban⁶ nem volt lemondás — írta —, hiszen a király magánemberként adta nyilatkozatát magánembereknek, akik önként vállalkoztak közvetítésre Károlyi és a király között. Nem volt jogalkotó cselekedet ez az esemény azért sem, mert a kiáltványról hi-

1 Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 10. k. 263.

2 Uo. 274.

3 Nemzetgyűlési Napló, 1920–22. 1. k. 70.

4 Andrassy Gyuláné naplója. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) P 4. Fasc. 330. 2.

5 Az 1867. III. tc. 3. paragrafusára kimondta: „Egyszermind pedig az ország jogai biztosítása tekintetéből jövőre nézve megállapítatik, hogy minden ezután bekövetkező trónlemondás Magyarországon külön értesítése mellett, s alkotmányos hozzájárulásával történjék.”

6 Utalás ez Wlassics Gyulának echartsai útjára, amelynek nyomán IV. Károly király 1918. nov. 13-án kiadott nyilatkozatában lemondott az államügyek vitelében való részvételéről.

ányzott a miniszteri ellenjegyzés, amely nélkül minden királyi elhatározás érvénytelen.

Andrássy véleménye szerint nem lehet érvnek tekinteni azt sem, hogy külföldre ment a király és jelenleg is ott tartózkodik. IV. Károly azért ment Ausztriába, hogy Magyarországot is érintő nagyfontosságú lépéseket tegyen a béke ügyében és a birodalom sorsát illetően. Tehát nem helyezte előtérbe Ausztriát, nem akart eltávozni, hiszen családját Gödöllőn hagyta. A forradalom miatt azonban már nem tudott visszajönni, később pedig az antant nem engedte.

Cinikus politikának minősítette Andrássy, hogy azok, akik a király visszatérését nemzeti katasztrófának tartják, ugyanakkor azt vetik a király szemére, hogy nincs itthon. A király addig nem tér haza — mondta —, „amíg nem győződött meg arról, hogy ezáltal nem teszi ki az országot veszedelmes hatásnak és új megpróbáltatásoknak”.⁷ Tehát Andrássy IV. Károly meggondolatlan vagy erőszakos visszajövetelét kizártnak tartotta, és ezt, mint a király saját felfogását, támogatólag közvetítette.

Tanulmánya következő részében Andrássy Gyula azokkal vitatkozott, akik a Pragmatica Sanctio alapján kívánták vitatni IV. Károly királyságát és a Habsburg-ház örökösödési rendjét. A szabad királyválasztó politikusok az ilyen nézeteket fejtegető közjogászokra hivatkoztak, például Kmety Károlyra, a budapesti egyetem nyilvános rendes tanárára, aki szerint IV. Károly Magyarországnak már nem lehet királya. Megállapításában a Pragmatica Sanctiora hivatkozik, amely kötelezően előírta az örökös tartományok és Magyarország együttes birtoklását. Ez az együttes birtoklás a Habsburg-monarchia széthullásával felbomlott, így a Habsburgok a magyar trónra is elvesztették örökösödési jogukat. A királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre, hiszen feltétlen hatalom Magyarországon csak egy volt és van, s ez a nemzet szuverén hatalma.⁸

Andrássy Gyula — vizsgált munkájában — szintén megállapította, hogy a tények, az új világhelyzet az együttbirtoklást eltemették, „az elválaszthatatlan kapcsolat megszűnt és vele együtt megszűnt a belőle következő 1867: XII. tc., és a közös intézmények egész rendszere”.⁹ Az együttbirtoklás megszűntével azonban nem szűnt meg az örökjog. A Pragmatica Sanctioból ez nem következik. „Maga az — írta Andrássy —, hogy valamely törvény egy tétele magát túlélte, nem fosztja meg a többi érvényétől.”¹⁰ A közös védelemnek a törvény meghozatala idejében aktuális célja nem kizáró ok az együttbirtoklás és az örökösödés szétválasztásánál.

Az együttbirtoklás kötelessége azért sem befolyásolhatja a magyar örökrendet — írta Andrássy —, mert ezzel a régi törvényhozók a magyar alkotmányt, a magyar jogot idegen népek akarától, hűségétől tették volna függővé, olyan helyzetet teremtettek volna, melyben a magyar királyt egy esetleges osztrák vagy cseh pártütés bármikor megfoszthatta volna trónjától. A magyar felfogás mindig az volt, hogy a magyar király közjogilag önálló, akit — a többi koronák jogi jellegétől eltérően — a szent korona elmélete összeforrasztott a nemzet egészével. A „magyar állami szuverenitás legfőbb képviselőjének összes jogi viszonyait kizáró-

7 *Andrássy Gyula: A királykérdés jogi szempontból.* Bp. 1920. 6.

8 *Kmety Károly: A királyválasztás joga.* Magyar Jogi Szemle, 1920. 1.

9 *Andrássy Gy.* i. m. 7.

10 I. m. 8.

lag magyar jog, magyar törvény szabályozhatja és módosíthatja”. „És most egyszerre azt halljuk — írja fehéborodottan Andrássy Gyula —, most egyszerre azt kellene elhinnünk, hogy ebben tévedtünk, tévedett a magyar nemzet, hogy igaza volt Lustkandelnek Deák Ferencsel, igaza volt Tetznernek velünk szemben, s hogy az osztrák császári korona és Szent István koronája annyira összenőttek, összekovácsolódtak, egymásba olvadtak, hogy aki az osztrák császári koronát összetöri, ugyanakkor összezúzza Szent István koronáját is anélkül, hogy ehhez bárminő magyar törvényes intézkedés szükséges lenne”. „Nem — folytatja Andrássy —, az ilyen feltételezés csak téves lehet, hiányzik belőle a történeti szellem, a magyar nemzet megértése, s hiányzik belőle még a magyar állam méltósága iránti érzék is.”¹¹

A két jogszabály közötti összefüggés csupán annyi — állította a továbbiakban —, hogy egyszerre emelték törvényre őket. Ha az együttbirtoklás kizárólagos feltétel lett volna, akkor bármilyen területvesztés esetében — pl. amikor Mária Terézia átadta Sziléziát — megszűnt volna a Habsburgok uralma és örökösödési rendje.

Mindebből az következik, hogy az örökös tartományok elvesztése az örökösödési rendet nem szüntette meg. „Van királyunk, van trónörökösünk, Ottó főherceg, és van örökösödési rendünk is. És aki ezzel szemben a szabad királyválasztás kikiáltását akarja — írta Andrássy —, az olyan forradalmi tényt követne el, ami Károlyi és Hock szellemének győzelme volna az ezeréves magyar alkotmány felett.”¹²

Andrássy Gyula gyakorlati politikáját is a legitimista elvek határozták meg. Ezek jogszerű érvényesítése érdekében vállalta el 1921. február 24-én a *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának* vezetését. A legitimista gondolathoz való következetes ragaszkodás állította IV. Károly oldalára a király második visszatérésének idején, annak ellenére, hogy a trón elfoglalását — ezt megelőzően — még ő is korainak tartotta. A kormányzat a király melletti hűségéért — lázadás vádjával — hetekig börtönben tartotta, és saját pártjának vezetői közül is sokan szembe fordultak vele.

Szabadulása után ezért kilépett a *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából* (1922. január 4.), és elfogadva a szélsőségekre is hajlamos Friedrich István hívását, a kormánnyal élesen szembenálló, ellenzéki legitimista *Keresztény Polgári és Földműves Párt* vezére lett.

A legitimista mozgalmat és személy szerint Andrássy Gyula politikai törekvéseit érzékenyen érintette a koronás király, IV. Károly 1922. április 1-jén bekövetkezett halála. A legitimizmus esélyeit tovább rontotta, sőt megrendítette, hogy az 1922. évi nemzetgyűlési választáson az ország jelentős részén eltörölték a titkos szavazást. Így a választás a legitimista politikusok vereségét hozta. Andrássy Gyulát ugyan képviselővé választották, de Bethlen István kormányzati többségét ő és néhány legitimista képviselőtársa érdemben nem befolyásolhatta.

Andrássy Gyula a politikáját ért vereséget kényszerűen tudomásul vette, és ennek megfelelően visszavonult az aktív közéleti szerepléstől. Az új nemzetgyűlésben egy, a megalakulás után közvetlenül elhangzott beszédét követően két esz-

11 I. m. 12.

12 I. m. 20.

tendeig nem emelkedett szólásra. Pethő Sándor 1924-ben Andrássy visszahúzódsáról a következőképpen nyilatkozott: „Csaknem két esztendeje szavát is alig hallani. Magára és politikájára nézve gavallérosan levonta egy választás következményét, sokkal lovagiasabban és nemesebben, mint ahogy egy korrupst és erőszakos közvélemény-hamisítás különben indokolhatná.”¹³

Az önként vállalt nemzetgyűlési hallgatást Andrássy Gyula 1924. április 8-án törte meg. Felszólalásának már az elején jelezte: ilyen szomorú, lehangolt, pesszímista megnyilvánulása, amilyen most következik, nem volt még képviselőségének negyven esztendeje alatt.¹⁴ Maga is felhívta a figyelmet arra, hogy két éve nem szólalt fel egyszer sem, mert úgy összekuszálódtek a politikai erővonalak, annyian megváltoztatták nézeteiket, hogy nem mert „beavatkozni a pártpolitikai küzdelmekbe, mert igazán nem tudtam — mondta —, használok-e vagy ártok beavatkozással az ország ügyének”.¹⁵ Mindez pedig azért alakulhatott így, mert a pártok saját érdekeiket előbbrevalónak tartották az ország érdekénél.

Andrássy szerint a kormány is csak saját hatalmi érdekeire ügyelt, ezért a kormány mellé sem állhatott. Nem fogadhatta el a kormány politikáját a királykérésben, nem tehette magáévá a rendeleti úton hozott, antidemokratikus választójogot, és végképp el kellett határolódnia a választások erőszakos végrehajtási módjától, hiszen „a választás gyakorlati kivitelezése hazugsággá devalválta a népképviselést”.¹⁶

Az így hatalomra került Bethlen István a középút politikáját hirdette meg. Ezt elvileg Andrássy is támogatta volna, de szerinte a miniszterelnök elfelejtette, hogy a középút is „világos célkitűzéseket igényel, sőt erélyes eljárást és tiszta elvi alapelveket”, nem pedig „taktikai lavírozást”, miként az végül is e jelszó alatt megvalósult.

Ilyen körülmények között — mondotta Andrássy — sem elvileg, sem a gyakorlatban nem támogathatta a kormányt, támadni pedig az eredmény teljes kilátástalansága miatt nem volt érdemes, hiszen „Magyarországon kormányt, minisztert buktatni nem megy, majdnem erkölcsi bűn egy egészen hamisan felállított etika szabályai alapján...”¹⁷ Bethlen esetében e hamis etikát tovább erősítette a rosszul leplezett pártabszolutizmus, amely az *Egységes Párton* belül szóban és érzelemben engedte az eltérést, a szavazatokban azonban nem. A legrosszabb pártreztim ez — jelentette ki Andrássy Gyula.

Az így kialakult helyzet őt passzivitásba zárta — mondotta —, hiszen ilyen körülmények között, „forradalmi izgalmak nélkül” nem lehet a kormányt megbuktatni. Ezt viszont nem kívánta, mert attól is tartott, hogy egy felfordulásban még rosszabb kormány is jöhet. (Andrássy itt bizonyára Bethlen fajvédő ellenzékére, az Egységes Pártból kiszorult Gömbösökre gondolhatott.) Visszavonulását nemzetgyűlési beszédében a következőképpen indokolta: „Azért nem vállaltam a keresztény párt vezetését, mert egy ember lehet passzív, egy párt viszont nem.”¹⁸ Passzivitásának okát azonban tovább nem részletezte.

13 *Pethő Sándor*: Andrássy és ellenfelei. Bp. 1942. 3.

14 *Nemzetgyűlési Napló*, 1922–26. 22. k. 327. (1924. ápr. 8.)

15 Uo. 328.

16 Uo.

17 Uo. 329.

18 Uo.

Ezt követően Andrassy Gyula a kisantant országaival szemben fejtette ki ellenérzéseit. Emlékeztetett arra, hogy ők kényszerítették Magyarországot koronás királyának kiszolgáltatására, és a magyar nemzetiségek elnyomásával is bűnket követnek el a magyarság ellen. Ezért erőteljes politikát kívánt velük szemben, amely azonban nem háborús politika, de nem is kéregető, hanem egyenragú félként békés eszközökkel revízióra törekvő. Andrassy Gyula éles különbséget tett a revízió és a revans között. A revízió alatt tárgyalásos eredményekre való törekvést értett, míg a revanson — ahogy mondta — „a legrosszabb új világháborút” kell érteni.

A politikától visszavonulóban lévő, idősödő Andrassy Gyula e beszédéből is a realitások iránti érzéket olvashatjuk ki. Ebben keresendő passzivitásának oka is. Egyik oldalon következetesen szemben állt a Bethlen-kormánnyal, a másik oldalon viszont felismerte azt a veszélyt is — amit Friedrich, Haller és mások nem érzékelték, és ezért közeledtek a Behlen Istvánnal szembenforduló Gömbös Gyulához —, hogy a Bethlen-kormány bukásával egy rosszabb megoldás bekövetkezésére lehet számítani.

Andrassy tehát a kialakult helyzetet mérlegelve úgy vélte, hogy az adott viszonyok között nincs értelme és lehetősége aktív politikát folytatnia. A Ház ülésén is csak egy újabb esztendő elteltével, 1925 májusában emelkedett szólásra, amikor a választójog reformja szerepelt napirenden. E konkrét kérdésben határozottan bírálta a kormány javaslatát. Főleg a nyílt szavazás tervével polemizált. Szólt arról — a várható szemrehányásokat kivédendő —, hogy egykori belügyministersége idején azért nem lépett fel a titkos szavazás érdekében, mert félt a nemzetiségi pártok előretörésétől, most viszont — állította — a „magyaroktól féltik Magyarországot”.¹⁹ Ugyanakkor a titkos szavazás, a demokratikus berendezkedés az elszakított nemzetiségek visszatérését is elősegítheti, mivel ezzel azt bizonyíthatjuk, hogy „a múlttal szakítottunk, s ha ide visszajönnek, akkor a teljes jogegyenlőség biztosítva van számukra, akkor a nemzeti öntudatuk szerint szabadon szavazhatnak”. Andrassy Gyula okfejtése tulajdonképpen előképe a harmincas évek legitimista jelszavának: „A diktatórikus Magyarország nem revízióképes.”

Andrassy szólt arról is, hogy a nyílt szavazás biztosítja ugyan a kormány hatalmon maradását, de ez olyan hatalom, amely mögött a feszültségek halmozódnak és végül robbanáshoz vezetnek. A kormányt a nyugodt parlamenti többség látszata elvakítja, nem ismeri fel, hogy amit csinál, az forradalomhoz vezethet.

A frankhamisítás ügye — 1926 tavaszán — eldöntötte Andrassy kétségeit. Korábban azt mérlegelte, hogy mi lenne jobb: ha maradna egy általa alkotmányseretőnek, antidemokratikusnak tartott kormány, amelyik a konszolidáció tekintetében mégis ért el eredményeket, vagy megbukna azzal a kiszámíthatatlan következménnyel, hogy nála rosszabb, szélsőségesebb erők kerülhetnek hatalomra, a különítményesek korának atrocitásait, esetleg egy ellenkező előjelű forradalmi veszélyt felidézve. A frankügy botránya azonban egyértelművé tette Andrassy állásfoglalását: a Bethlen-kormánynak távoznia kell a hatalomból.

A történeti irodalom általában úgy értékelte Andrassy és a legitimisták fellépését, hogy a frankhamisítás jó alkalmat adott a Bethlen-kormány megbuktatását célzó régi törekvéseik megvalósítására. A legitimista politikusok nézeteit vizsgálva inkább azt találjuk, hogy a konszolidációt támogatták, a kormány megbuktatá-

19 Nemzetgyűlési Napló, 1922–26. 32. k. 84. (1925. máj. 20.)

sára közvetlenül nem törekedtek — Andrassy Gyula sem —, ily módon a frankhamisítási ügy nem egy „jó alkalom” volt számukra, hanem egy olyan nem kívánt lehetőség, amely miatt a kormánynak mennie kellett volna, mivel saját eddigi bel- és külpolitikai eredményeit, erkölcsi hitelét eljátszotta. Így lehet értelmezni Andrassy Gyula fellépését Bethlen ellen a frankhamisítás esetében. Eddig hallgatott — mondta Andrassy 1926. március 22-én a nemzetgyűlésen —, sokan emiatt vádolták is azzal, hogy cserben hagyta az ellenzéket, most azonban követeli Bethlen István lemondását, és ezt tenné — állította — akkor is, ha „a miniszterelnök pártjának a tagja lenne”.²⁰ A jogrendet biztosítani kell, és ebben nem lehet tekintettel egyéb szempontokra, ezért „követelem, várom és remélem, hogy a t. miniszterelnök úr a helyét el fogja hagyni”.²¹

Bethlen István — mint ismeretes — a frankhamisítási ügy politikai hatására hivatkozva 1926. október közepén beadta lemondását, amit azonban Horthy Miklós kormányzó nem fogadott el. Így a kormányhatalom Bethlen kezében maradt. A két hónap múlva megtartott országgyűlési választások tekintetében ez különös jelentőséggel bírt.

A nyílt szavazás következményeit, a választások során megnyilvánuló hatósági erőszakot Andrassy a „saját bőrén” tapasztalhatta az 1926 decemberében tartott választások során. A kormánykörök számára megütközést keltett, hogy a meglehetősen visszavonult Andrassy Gyula a váci választókerületben képviselőnek jelöltette magát. Közszájon forgott, amit a *Magyarság* 1926. december 7-iki száma meg is fogalmazott, hogy Bethlen sehogysem tudná elviselni a parlamentben Andrassy grófot. A közigazgatás gépezete meg is indult ellene. A gróf ajánlási ívén szereplő nevek 65%-át visszautasították, az ajánlásokat gyűjtőket zaklatták, letartóztatták. Ennek ellenére — újabb aláírásokat szervezve — indulhatott a választáson. Ellenfele a kormány bizalmi embere, a jó pénzügyi szakembernek mondott Szabóky Alajos pénzügyi államtitkár volt, akinek felügyelete alá tartozott a pénzügyminisztériumban a költségvetés, a hitel, a valuta és a vámosztály.

Az Andrassy megválasztását akadályozó hatalmi erőszak Vácra tétőzött igen szomorú és véres körülmények között. A *Magyarság* című lap híradása szerint december 8-án, a litánia után mintegy 200 ember ment a község házához azzal a szándékkal, hogy Andrassyra adják a voksukat. A csendőrök nem akarták beengedni azokat, akik kijelentették, hogy Andrassyra kívánnak szavazni. Az egyik, emiatt tiltakozó embert egy budapesti detektív „kiemelte” a tömegből. Ezt látván elszabadultak az indulatok, amit a csendőrök sortűze „hűtött le”. A véres incidensnek két halott és több sebesült áldozata volt.²²

A kiadott közlemény a sortűz okát abban jelölte meg, hogy a feltűzelt emberek kövekkel támadtak a csendőrökre és el akarták venni fegyverüket. Ekkor védekezésből nyitottak tüzet a csendőrök.²³ A *Magyarság* tudósítójának az egyik kórházban ápolat sérült ugyanakkor a következőt nyilatkozta: „Csak azért lóttek belénk, mert Andrassy Gyula grófra akartunk szavazni.” Mindenesetre tény, hogy az áldozatok temetésén — a „kedélyek izgatottságára tekintettel” — nem enged-

20 Nemzetgyűlési Napló, 1922–26. 40. k. 445.

21 Uo. 446.

22 *Magyarság*, 1926. dec. 9.

23 Uo.

ték megjelenni Andrassy Gyulát.²⁴ És az is tény, hogy a váci kerületben Szabóky Alajost választották képviselőnek.

A választás „eredményeként” Andrassy Gyula 41 évi tagság után kimaradt a képviselőházból. Tetézte ezt az is, hogy a főrendi családok képviselői Andrassy felsőházi tagságát sem szavazták meg. 151 érvényes szavazatból 61-et kapott, így a jelöltek közül egyedül ő esett ki. A *Nemzeti Ujság* tudósítója szerint „a főrendi családok tagválasztása a magyar politikai élet egyik legjelentékenyebb tagja előtt zárta be az új felsőház kapuit”.²⁵ Andrassy Gyulát így az önkéntes visszavonulás után hivatalosan is kiszorították a politikai élet egyik legfontosabb küzdőteréről, az országgyűlésből.

A választások után keserű hangú cikket jelentetett meg Andrassy a *Magyarság* karácsonyi számában „Népszuverenitás vagy miniszterelnöki szuverenitás” címmel. A választási csalódás, a vácrátóti tragédia után személyesen Bethlent vádolta meg azzal, hogy a nyílt szavazással, a hatósági erőszakkal összehozott parlamenti többség nem a népszuverenitást, hanem a miniszterelnöki szuverenitást reprezentálja. Bethlen — írta Andrassy Gyula — a „demokráciát a főispánok és a szolgabírák ellenőrzése alá állítja”, nemzeti akaratról beszél, de „Lenin példája szerint görcsösen ragaszkodik a nyílt szavazati joghoz”. Andrassy szerint a miniszterelnök fennhangon hirdeti, hogy legyen a választott testületé a legfőbb akarat, szabadon dönthessen az alkotmányról vagy Szent István koronájáról, de a legfőbb testület megválasztásánál „engedelmeskedjék a választó neki, álljon az ő irányítása alatt, csinálja azt, amit a végrehajtó hatalom akar”. Ez nem más — állította keserűen Andrassy Gyula —, „mint a túlzó forradalmi köntösbe burkolt erőszakon nyugvó abszolútizmus”.²⁶

A közéletből keserűen kivonult Andrassy számára a gyakorlati politika feladása nem jelentette a közjoggal való foglalkozás, a legitimista gondolat feladását. Utolsó tanulmányaiban szinte görcsös öngazolással menekült a magyar közjog és jogtörténet érvrendszeréhez, amelyben politikájának alkotmányos bizonyítékait találta meg. 1928-ban jelent meg a *Törvényes király és a magyar függetlenség* című munkája, amelyben visszakanyarodott az osztrák közjogi iskolával a századelőn folytatott vitához, újból hangoztatva állítását, hogy a magyar állam a Habsburg királyok idején is megőrizte a birodalmon belül fennálló közjogi függetlenségét. „Magyarország ügyeit — írta — jog szerint a Habsburgok alatt is csak a törvényes magyar király és a nemzet együttes akaratára intézte.”²⁷ Ennek jogfolytonosságát jelentette a Pragmatica Sanctio, az 1848-as törvénykezés, és 1867 is ebbe a sorba illeszthető. „Az 1867-iki alkotás nem jogfeladás — jelentette ki Andrassy. — A közös intézmények nem birodalmiak, nem egységes állam szervei, hanem két szuverén állam egyenlő akaratának következményei.”²⁸ A közös akarat eredménye gazdasági és kulturális haladás volt. A kiegyezés ugyan nem adott teljes politikai függetlenséget, nem volt önálló külpolitikánk, hadseregünk, de az országterület együtt létezett. „Biztosan nagy érték a teljes függetlenség — írta Andrassy —, de még nagyobb a lét védelméhez szükséges hatalom és erő.”²⁹

24 *Magyarság*, 1927. jan. 9.

25 *Nemzeti Ujság*, 1927. jan. 9.

26 *Magyarság*, 1926. dec. 25.

27 *Andrassy Gyula: Törvényes király és a magyar függetlenség*. Bp. 1928. 3.

28 I. m. 19.

29 I. m. 20.

A háború után — tért át Andrássy a történelemből a jelenbe — a királyhoz való viszonyunk is megváltozott. Az átalakult helyzettel együtt megszűntek azok az okok, amelyek a nemzetet korábban szembeállították a királlyal. Teljesen új szituációt jelentene, ha „nem azért kerülne királyunk vissza Budapestre, mert Bécs ura”, hanem azért, „mert ő az örökös törvényes magyar király”, és „Bécsbe azért jutna, mert magyar trónon ül”. Így a beolvasztástól való félelem — amelynek a dualizmus idején ha közjogi alapja nem is volt, de politikai lehetősége fennállott — most minden reálpolitikai alapot elvesztene. Ugyanakkor — állította Andrássy később beigazolódnó jóslattal — ha a Habsburgok helyett „valamely alakban a nagy német birodalomhoz kapcsolódnánk, a német birodalomtól várnók a régi Magyarország helyreállítását, akkor valóban ismétlődnek a múlt fejlődése, veszélyesebb kiadásban”.³⁰ Ennek ellenszerét abban látta, hogy mentől hamarabb vissza kell hozni örökös királyunkat, és akkor biztosak lehetünk benne, hogy „ő vagy csak magyar király lesz, vagy hogy Budapest körül fog csoportosulni az új Dunai Monarchia”.³¹

Andrássy Gyula ragaszkodásának a történelmi alkotmányhoz szomorú dokumentuma és egyben jelképe, hogy a gróf 1929. június 11-én bekövetkezett halála után a *Nemzeti Újság* azzal búcsúzott a nagy magyar politikustól, hogy leköszölte posztumusz tanulmányát „Örökös királyság vagy szabad királyválasztás” címmel, amely a jogfolytonossághoz ragaszkodó politikus közjogi-politikai végrendeleteként is felfogható.

Andrássy e tanulmányában újból visszatért a legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájának sarokpontjához, a Pragmatica Sanctio magyarizációjához. Nézete szerint a Pragmatica Sanctio alapvető célja a királyválasztás veszélyeinek elkerülése volt, ugyanakkor nem hozta junktimba (összefüggésbe) az uniót és az örökösödést.³² A junktim — állította Andrássy — 1723-ban a király érdeke nem lehetett, hiszen így ha egy országát vagy területét elvesztené, mindent elvesztene. Az ő érdeke a feltétlen örökjog volt, és ennek a meghatározásában a Rákóczi-szabadságharc leverése után az ő szava lehetett a döntő.

Ugyanakkor a junktim felállítása a rendeknek sem állt érdekében. A királyhű labancok számára egy kedvezőtlen béke — területvesztés — a királyválasztás rémét jelentette volna, a kuruc érzelműek pedig nem tették volna függővé más államtól a magyar koronát. Így tehát 1723-ban a „király és a nemzet akarata és érdeke azonos volt: az unió kimondása és az örökjog kitágítása, de nem ezek jogi összekapcsolása”.³³

Andrássy Gyula kitért arra is, hogy az 1867. évi XII. tc. az unió és az örökrend között „egszersmind” kifejezést használt. Szerinte ez csupán azt jelenti, hogy a két dolgról a törvény egy időben, ugyanakkor rendelkezik. Az örökjog korlátja tehát a „magvaszakadás”. Csak a „három női ág kihalása után lehet szabad királyválasztás”.

Nézetrendszerének alapelemeit összefoglalva azt állította, hogy automatikus jogvesztés nem létezik, az örökjog és az unió között nincs junktim, „a magyar korona sohasem tétetett függővé Ausztria sorsától”.³⁴ Törvényt csak a király és a

30 I. m. 34.

31 I. m. 35.

32 *Nemzeti Újság*, 1929. jún. 16.

33 Uo.

34 *Nemzeti Újság*, 1929. jún. 22.

nemzet együttese módosíthat a jogfolytonosság követelménye szerint és a magyar szent korona soha nem vált és nem is válhat más koronák függelékévé. A közjogi-politikai végrendelet mondanivalójának lényege szerint „a magyar alkotmány és a Pragmatica Sanctio szerint Károly király soha sem veszítette el Szent István koronáját”, és halála után a trónon annak kell őt követnie, „aki az örökrend szerint következik: II. Ottót kell megkoronázni. Minden más megoldás átmeneti, szükségjog, kényszer vagy forradalmi cselekedet.”³⁵

Mindebből kiderül, hogy Andrassy Gyula a politikai vereségek, csalódások, személyes kudarcok és keserúségek ellenére hű maradt legitimista elveihez. Halálakor az újságok, ha különböző tónusban is, de méltatták emberi tartását, politikusi nagyságát és következetességét. A kormány ridegen vette tudomásul Andrassy elhunytát, amit azzal is kifejezett, hogy temetésére nem engedte haza lányává fogadott unokahugát, Andrassy Katinkát.

Politikai elvbarátai azonban nagyságának és tragikus politikai sorsának megfelelően méltatták Andrassy Gyula emlékét. „Nagy oszlop dőlt ki egy esztendővel ezelőtt” — mondta Pethő Sándor Andrassy halálának egyéves évfordulóján, a *Magyar Nők Szent Korona Szövetségében* elhangzott beszédében. „A legmagasabb és legszebb mívű oszlopok közül való, akiket az ezeréves magyar szellem valaha megalkotott és akik arra voltak rendeltetve, hogy egymaguk fenntartsanak egy leszakadó égboltot. És ezt az oszlopot fúrta és forgácsolta szakadatlanul egy becstelenség propaganda ádázata, hogy azután az utolsó órák politikai vandalizmusa végképp porba döntse.” „Az ember felordítana fájdalomában — folytatta Pethő Sándor —, hogy ez a nemzet mikor fogja abbahagyni ezt a politikai kanibalizmust, amely legjobb és leghűségesebb fiait falja fel egymás után a párharcokban megosztott szenvedélyeivel. Vajon meddig üzzük azt a tébolyodott fényűzést, hogy az hisszük: emberáldozatokat kell bemutatnunk a vértanúságban megdicsőült hőseink tiszteletére.”³⁶

Apponyi Albert, a sok tekintetben párhuzamosan haladó, de mérsékeltebb, megfontoltabb, politikai lépéseit jobban kiszámító idősebb barát, 1930-ban hosszabb tanulmányban tisztelgett Andrassy Gyula emléke előtt.³⁷ Jelentőségét abban látta, hogy a nemzeti politikát elvi, tudományos alapon, „történelem-bölcsészeti módszerrel” alakította ki, tragédiája viszont az volt, hogy azt „tettekbe átültetni nem adatott neki alkalom”.³⁸ Andrassy tudományos kutatásai, amelyekben nagyot alkotott, a nemzeti politikát szolgálták elfogulatlanul, de ennek megvalósítására nem nyílt lehetőség.

Apponyi Albert az általános jellemzés után végigkövette Andrassy életútját, külön is méltatva írásait, tudományos munkásságát. Annak kimutatására — mint írta — nem vállalkozott, hogy „miért szorult fokozatosan háttérbe az ő egyénisége a gyakorlati politika mezején a háborút követő tíz esztendő alatt”.³⁹ Azt azonban kijelentette, hogy erről nem Andrassy tehetett: „Gondolkozása alkalmazkodni tudott a teljesen változott viszonyokhoz, de a változásnak alá nem vetett alapokon nyugodott továbbra is...”⁴⁰ Apponyi Albert ugyan nem mondta ki, de ér-

35 Uo.

36 *Pethő Sándor*: Gróf Andrassy Gyula emlékezete. Bp. 1930. 15.

37 *Apponyi Albert*: Ifj. Gróf Andrassy Gyula emlékezete. Budapesti Szemle, 1930. 334–348.

38 I. m. 334.

39 I. m. 345.

40 I. m. 346.

zékeltette, hogy ezekhez az alapokhoz, elvekhez való ragaszkodás miatt szorult ki Andrássy Gyula a politikai közéletből. Szomorúan állapította meg Apponyi, hogy alig terjedt el még Andrássy Gyula halálának híre, „... a hatás a nemzetre teljesen spontán volt és a maga őszinteségében nyilvánult a fájdalom, a megdöbbenés, a megbecsülés: ismét későn!”⁴¹

Végezetül idézzük Andrássy Gyulánét, hogyan jellemezte — még életében — férjét, a politikust: „Andrássy Gyula az egyetlen, akinek van esélye, független gondolkodása, de ő nem tudja a helyzeteket megteremteni. Nem merész, nem kíméletlen. Nézetét csak akkor mondja, ha kérdezik, ha felkeresik. Ritkán támad. Interjúkban, újságcikkekben mindig két szempontból világít meg mindent, túlságosan méltatja az ellenkező nézeteket is. Teoretizál, az emberekről rosszhiszeműséget nem szeret elhinni, és ami a legnagyobb baj — könnyen felejtí az őt ért támadásokat. Ez rendes körülmények között erény volna, ma bűn. Mindig megelőzi, mindig elébe kerül valaki. Réges rég mondom, egy ilyen nobiles úri természetnek, mint Gyula, nem való a politika.”⁴²

41 I. m. 348.

42 Andrássy Gyuláné id. naplója

BÁNKI JUDIT

BRANDENBURGI KATALIN AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

Már a kortársak is rendkívül elítélően vélekedtek Brandenburgi Katalinról, akinek rövid, alig egyeztetendő (1629–1630) országlása Erdély történetének egyik legkritikusabb, válságokkal teli korszakához kapcsolódik. Ezt a negatív szemléletet vitte tovább a későbbi történetírói hagyomány is.

A fejedelemszonyról szóló irodalom áttekintését feltétlenül Kemény Jánossal kell kezdenünk, méghozzá két okból is: egyrészt az ő *Önéletírása* tárgyalja a legrészletesebben a kérdéses korszakot, másrészt Kemény véleménye, mely tulajdonképpen az erdélyi rendek látásmódját tükrözi, nemzedékek értékítéletére volt befolyással. Kemény látszólag mindenről tud, hiszen a vizsgált korszakban mindenütt ott van. Részt vesz a gyulafehérvári udvar életében és Bethlen Gábor második házasságának diplomáciai előkészítésében, a fejedelem halála után pedig, bár elsősorban „csak” közvetítőként, aktív szereplője a hatalmi és pártviszályoknak is. Kemény által a fejedelemszonyról rajzolt kép kifejezetten sötét. Szerinte ugyanis Katalin ropant megbízhatatlan, gonosz, pazarló és mérhetetlenül erkölcstelen: a Bethlen Gábor halálát követő bajok legfőbb forrása így nem is lehet más, mint maga a fejedelemszony. A Kemény önéletírásával azonban nagyon óvatosan kell bánnunk, és semmiképp sem szabad megfedekezni azokról a körülményekről, amelyek között a szerző visszaemlékezéseit papírra vetette. Önéletírását ugyanis a tatár fogságban, elkeseredett lelkiállapotban, jószírvél minden segédeszköz nélkül, emlékezetből írta, szabad folyást engedve így szubjektív látásmódjának.

Második számú kortárs kútfőnk Szalárdi János. Szalárdi 1633–38 között kancelláriai főnök, 1638-tól pedig fejedelmi levéltáros volt, a helyzetéből következően tehát a fontosabb forrásokhoz, a fejedelmi levéltár irataihoz is könnyedén hozzájuthatott. Bár *Siralmas krónikájának* középpontjába I. Rákóczi Györgyöt, az általa eszményített fejedelmet állítja, rövid áttekintést ad az előző korszakról is. Kortörténeti műve ugyan lényegében Keménytől függetlenül fródott, és bár sokkal mértéktartóbban és visszafogottabban fogalmaz — a Kemény által említett, Katalinra a lehető legrosszabb fényt vető pletykákról például nem szól —, a fejedelemszonyról rajzolt kép nála is egyértelműen negatív. Legfőbb vádpontja Katalin ellen túlzott pompaszeretete, a világi gyönyörűségek iránti fogékonysága. A kormányzását kísérő zavarokat Szalárdi is Katalin jellemével magyarázza.¹

1 „...mindazonáltal mint asszonyember s nem is szinte hanyatlott idejű, ingadozó elméjű s világi gyönyörűségekre is hajlandó s kelletlenül nagyobb pompát űző, mód nélkül való költségű lévén, az helyes istenes igazgatásnak igyenes vágásiból csakhamar kikezdte magaviselésiben hágdosni, sem gubernátortul, sem tanácsurak intésitül nem sokat akart függeni, a tárházakat az urak közül némelyekhez való indulatjából nagyon űrtetni, jószágokat condíciói ellen azokhoz, akikhez elméje hajlandó vala, gubernátor, tanács híre nélkül is osztogatni kezdte vala. Mellyből ottan az urak között alattomban és nyilván való nagy gyűlölség, egymás veszedelmére való törekvés következék, melyből lón, hogy csakhamar az fejedelemszony személye az ország előtt nagy unalomban jutván, más fejedelem választásáruul kezdének gondolkozni.” *Szalárdi János* *Siralmas magyar krónikája*. Bev. és jegyz.: *Szakály Ferenc*. Bp. 1980. 129.

Ezt a szemléletet viszi tovább a későbbi történetírás is. Kővári László szerint Brandenburgi Katalin, aki „szenvedélyei által Izabellához, szerencsétlensége által pedig Mária Krisztianához hasonlít” s aki „inkább regényhősnek született, mint uralkodónak”, túlzottan könnyelmű és tékozló volt.² Szalay László a fejedelemszony folytonos ármánykodásait emeli ki.³ Horváth Mihály értékelése szerint Bethlen Gábor „csapodár” és könnyűvérű neje uralkodásra abszolút alkalmatlan volt.⁴ A millenniumi *Magyar Nemzet Történetében* Katalin „gyöngélméjú” és „állhatatlan lelkű asszony”-ként jelenik meg előttünk.⁵ Szekfű Gyula is — akinek egyébként legfőbb forrása szintén Kemény önéletírása volt, új forráskutatásokat nem végzett — hasonlóképpen elítélően vélekedik a „fiatal és szép, de könnyelmű, sőt esztelen asszonyról”.⁶ És végül itt említendő a legújabb *Erdély története* is, amely ugyan a politikai motívumokra is rámutat, erkölcsileg ugyanígy közelít Katalinhoz, elmarasztalván őt.⁷

Dolgozatunk célkitűzése az, hogy felderítsük ennek a „negatív közvéleménynek” a hátterét, összetevőit és lehetséges okait, és végezetül megpróbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy vajon kiállja-e ez a források újbóli vizsgálatának próbáját, illetőleg fellelhető-e esetleg olyan, eddig figyelmen kívül hagyott korabeli vélemény, mely módosítaná vagy legalábbis árnyalná a Brandenburgi Katalinról kialakult (kialakított) képet.

Brandenburgi Katalin házassága

Bethlen Gábor külpolitikájának elsődleges célja Magyarország egyesítése volt, amit 1623 körül két, egymásnak gyökeresen ellentmondó politikai irányvonal követésével látott megvalósíthatónak. Közös csak annyi volt bennük, hogy mindkettő kiindulópontja egy házassági szerződés lett volna. Az első révén a fejedelem II. Ferdinánd császárral került volna közvetlen rokonsági kapcsolatba. Alig telt le a gyászév Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának halála után, rögtön megindultak a titkos puhatolódzások Cecilia Renátával, a Habsburg császár második leányával kötendő házasság ügyében. A fejedelem hozományul Magyarország kormányzóságát kérte, Erdélyt pedig megtartotta volna önálló fejedelemségként. Cserében teljes vallásszabadságot, főbb várainak átadását, a halála után Erdély átengedését, s ami a legfontosabb, a török elleni személyes hadbalépést ajánlotta fel. Bethlen tehát hajlandó lett volna szakítani azzal a törököbarát politikával, amely eddigi kormányzatának legfőbb biztosítéka volt. Mivel a fejedelem feltételeit Bécsben túlságosan merésznek és veszélyesnek találták, az 1623-ban megindult titkos tárgyalások igen vonatottan haladtak előre. Ferdinánd abban bízott, hogy az Erdéllyel szövetségben folytatott törökellenes háború akkor is megvalósítható lesz, ha valamilyen előkelő, de politikai súllyal nem rendelkező rokonának kezét ajánlja fel. A fejedelem azonban ragaszkodott Cecilia Renátához, és okkal, hiszen csak a vele kötött házasság nyújthatott volna abszolút biztosítékot tervei megvalósításához. Minél inkább elhúzódtak a tárgyalások, annál nagyobb figyelmet fordított Bethlen Gábor a második lehetőségre. 1625 áprilisában követei már Berlinben tárgyaltak. Miután 1625 július közepén Bécsújhelyen Cecilia Renáta ügyében az utolsó tárgyalás is zátonyra futott, Bethlen főkövetei, Kovácsóczy István és Mikó Ferenc elindultak Berlinbe, hogy megkérjék György Vilmos brandenburgi választófejedelem leánytestvérének, Katalinnak a kezét. 1625 szeptemberére már elkészült a házassági szerződés, decemberre pedig sikerült megsze-

2 Kővári László: Erdély története III. Pest, 1860. 250.

3 Szalay László: Magyarország története IV. Pest, 1865. 118.

4 Horváth Mihály: Magyarország története V. Pest, 1872. 345.

5 Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. In: Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története IV. Bp. 1898. 428.

6 Szekfű Gyula: Magyar történet IV. Bp. 1943. 74., lásd még Bethlen Gábor című tanulmányát: „Katalin gyerekszony volt és maradt egész életében: ruha, dísz, fény, pompa között élt, gondolatai ezen túl nem emelkedtek.” *Szekfű Gyula: Bethlen Gábor*. Bp. 1983. (reprint). 246.

7 Erdély története II. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1988. 667–670. (Írta: Péter Katalin.)

rezni a szultáni engedélyt. Itt azonban figyelniük kell a nemzetközi összefüggésekre is, ugyanis nem véletlen, hogy Bethlen Gábor épp ebben az évben tesz határozott lépéseket Berlin felé. Az 1625. év fordulatot hozott a harmincéves háború menetében: a dánok belé-
pése következtében a háború nemzetközivé szélesedett.

Miért esett Bethlen Gábor választása éppen Brandenburgi Katalinra? Borusszia, Clivia, Julia és Montes hercegnőjének, Brandenburgi Katalinnak Erdélybe érkezése előtti életéről nem sokat tudunk. 1602. május 28-án született Marchiában, a Hohenzollern hercegi család leszármazottjaként. Anyja Anna von Preussen lutheránus hercegnő, apja János Zsigmond pedig 1608-tól Brandenburg választófejedelme volt. Katalin kilencévesen elveszítette anyját, és valószínűleg Gusztáv Adolf svéd király udvarában nevelkedett. Bátyja, György Vilmos választófejedeleme Pfalzi Frigyes nővérét vette feleségül. IV. Keresztély dán király pedig György Vilmos egyik nővérével lépett házasságra. A választófejedeleme másik nővére, Mária Eleonóra révén pedig az erdélyi fejedelem egyenesen Gusztáv Adolffal került rokonságba. Bethlen Gábort tehát jól megfontolt politikai érdekek vezették Katalinhoz. E házasság révén be tudott kapcsolódni az európai nagyhatalmi politikába, „szalonképessége” az európai diplomáciában jelentősen megnövekedett.

A bizalomkeltésre pedig igencsak szüksége volt, hiszen a császárral folytatott tárgyalások eredménytelensége miatt egyre inkább szorgalmazta, hogy beléphessen a Protestáns Unióba. Bethlen Gábort korábban az európai uralkodók nem tekintették egyenrangú partnernek. Erdély csak egy távoli, kis barbár fejedelemség volt a szemükben; a törököt szolgáló erdélyi fejedelmet nem tartották önálló politikai tényezőnek, így vonakodtak vele nyílt szövetséget kötni. Kemény János a következőképpen indokolja Bethlen elhatározását a házasságra: „Ez házasságra az fejedelmet vivé kiváltképpen az ok: mivel igen méltóságos és nagy hírt-nevet szerető ember vala, hogy nagy királyokkal, fejedelmekkel, annál inkább császárral való sógor-ság által mind méltóságát, hírt-nevét, s mind birodalmát terjeszthetné s erősödhetnék állapotjában; és az mint hátrább is írá: ha római császárral való szövetsége végben mehet vala, igen szomjúhozza vala az pogányság ellen való hadakozást, noha külsőképpen igen színezett és kereste kedvet; de az nem succedálván, az brandenburgumi házban [kívánt], mind az electorokért, lévén atyafiságosok többek is, nemcsak az brandenburgumi, de leginkább az svéciai, akkori híres hadakozó királyért, Gustavus Adolphusért, kinek felesége is azon házból vala.”⁸ A házasság előkészítése szorosan egybefonódott a politikai szövetségi rendszer kiépítésével. A fejedelem udvari gyalogjainak kapitánya, Quad Mátyás a nászküldöttség tagjaként Berlinben tárgyalt a házasság feltételeiről, onnan azonban Bethlen utasítását követve egyenesen a svéd, dán és az angol udvarokba utazott, hogy pénzt és támogatást szerezzen egy Ferdinánd-ellenes háborúhoz.⁹

Bethlen Gábor célja e házassággal tehát nem lehet kérdéses, de vajon mit várt és kapott Katalin? Hogy hova fog kerülni, arról nem sok elképzelése lehetett, sőt jövődbelijével is csak közvetlenül az esküvői ceremónia előtt találkozott először. A huszonévesztendő, sokak által igen szépnek mondott ifjú hercegnő idegen országba érkezett a Rákóczi György vezette nászküldöttség kíséretében, hogy házasságot kössön a nála több mint húsz évvel idősebb, már öregedő, ifjan is inkább csúnya fejedellemmel, akivel közös nyelv híján még beszélgetni sem tudott, eleinte legalábbis bizonyosan nem, hiszen Katalin csak németül és franciául tudott, míg Bethlen Gábor e nyelveknek nem volt birtokában.¹⁰ Az 1626. március 1-én Kassán fényűzően megült esküvő részletei jól ismertek Kemény hosszadalmas leírása-

8 Kemény János Önéletrása. Kemény János és Bethlen Mikós művei. Bcv. és jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1980. 58.

9 Bethlen házassági diplomáciáját valamint Katalin származását lásd a következő három tanulmányban: *Ötvös Ágoston*: Brandenburgi Katalin. Akadémiai Értesítő 2 (1861) 154–159. *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 191–252. *Péter Katalin*: Magyar romlásnak századában. Bp. 1975. (Magyar história.) 5–14.

10 *Ötvös Á.*: i. m. 170.

ból.¹¹ Katalin hitbér gyanánt megkapta Fogaras, Munkács és Tokaj várak uradalmait, le kellett azonban mondania minden őt illető atyai és anyai ági jogairól, csak a címekeket és címereket tarthatta meg.¹²

A házasfelek közötti mindennapi kapcsolatról csak találgathatunk. Ami bizonyos: a már említett nyelvi nehézségek és az igen nagy korkülönbség jócskán megnehezítették a gyengéd érzelmek kialakulását, bár nem feltétlenül zárták ki ezeket. Erre persze sok idő nem is állhatott rendelkezésre. Az esküvő óta ugyanis az 1627–28-as tél volt az első, amit a fejedelem egyáltalán otthon töltött,¹³ hiszen idejét teljesen lekötötték a háborúk. A házastársak közti távollásgot magánlevelezéssel nem enyhíthette, ilyenről legalábbis nem tudunk. Mindenesetre feltűnő, hogy Bethlennek az első feleségével, Károlyi Zsuzsannával egészen más volt a kapcsolata: magánlevelek sokasága maradt fent, melyek mindkét részről igen gyengéd és meleg érzelmekről tanúskodnak. Bethlen Gábor egyik Zsuzsannához frott leveléből tudjuk, hogy hetente kétszer, gyakran négyszer váltottak levelet.¹⁴ Károlyi Zsuzsanna nemcsak szerető felesége, hanem egyúttal bizalmas segítőtársa is lehetett a fejedelemnek. Ezt látszik igazolni az is, hogy a fejedelem a feleségéhez írt magánleveleiben részletesen beszámolt az aktuális hadiállapotról és az ellenséggel folytatott tárgyalásokról is, valamint utasításokat küldött, miként intézze Zsuzsanna az ő távollétében a birtokok és a fejedelmi ház ügyeit, amit a fejedelemasszony feltehetőleg igen jól el is végzett. Bethlen Gábor leveleiből egyébként árad a meleg együttérzés és az őszinte aggodalom a gyakran betegeskedő Zsuzsanna egészségi állapota iránt. A fejedelemnek az állandó háborúk és tárgyalások közepette még arra is jutott ideje, hogy felesége legkisebb kérését is teljesítse.¹⁵ A levelek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna házassága szerelmi házasság volt.

Bethlen és Katalin viszonyának vizsgálatához ilyen közvetlen forrás sajnos nem áll a rendelkezésünkre, így kénytelenek vagyunk a későbbi történetírói hagyományra, illetve a korabeli megfigyelők észrevételeire hagyatkozni. Sokak szerint az új házasfelek nem szerették különösebben egymást, Szekfű Gyula megjegyzése szerint a fejedelem a feleségét nem vette komolyan: „... feleségét gyermeknek tartva, csak mulatságáról gondoskodott”¹⁶ Nagy László pedig azt hangsúlyozza, mennyire magányos volt Bethlen a második felesége mellett.¹⁷ Kemény azonban mindnyájukon túltesz, amikor Katalinnak közvetlenül Bethlen Gábor halála utáni viselkedését írja le: „De hogy derék dologra térítsem frásomat: láss egy csudás dolgot, még asszonyi állapotban, s még feleségben, s még olyan méltóságos férjnek teste felett. Maga hagyásából mely nap meghala, ottan testét felbonták, beleit s szívét és egyéb belső részeit kivévén, melyben az doctorok forgolódván, az fejedelemasszony, nemcsak nem irtózá nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni az felmetélt testnek szívét, felhasított hasát s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könyvet se ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állapot.”¹⁸ E horrortörténetbe illő beszámolót hitelesnek tekintve, Katalint érzéketlennek kellene tartanunk, aki férjét nemcsak hogy nem szerette, de egyenesen gyűlölte. Hogy a fenti állítások igazak-e, nehéz lenne megmondani. Egy azonban bizonyos: a fejedelemnő eme „tettére” való utalásnak még nyoma sincs a többi forrásban.

Sőt itt van mindjárt egy másik, ennek teljesen ellentmondó vélemény is, amely valószínűleg éppoly elfogult, mint Keményé, csak éppen az ellenkező irányban. Bethlen Gábor öltöztetője és táncmestere, Don Diego de Estrada által törekenynek, életvidámnak és nagyon ér-

11 *Kemény J.*: i. m. 61–65

12 1625. dec. 15-én kiállított oklevél. Kiadta: *Ötvös Á.*: i. m. 212

13 *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (továbbiakban: EOE) VIII. Bp. 1882.

14 1621. aug. 17-én kelt levél: Történelmi Tár (A továbbiakban: TT) 1879. 213

15 „Édes Zsuzskám, én te számodra oly fővarrót fogadtam, egy főmester férfiat, aki bársonyon atlatzokon szokott drága varrásokat varrni, kinél jobbat Németországban sem tartanak, ugyan azon tar bársonyokat, atlatzokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobb nem lehet.” Bethlen Gábor levele Károlyi Zsuzsannához. TT 1879. 218.

16 *Szekfű Gy.*: Bethelen Gábor i. m. 246.

17 *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969. 442.

18 *Kemény J.*: i. m. 102–103.

zékenynek bemutatott Katalinról ugyanis nehezen képzelhető el ekkora, nyíltan vállalt gonoszság. A spanyol lovag elbeszélése alapján a fejedelemszony éppen ellenkezőleg élte meg férje halálát: „A fejedelemszony társasággal vizsgáztatódott nagy fájdalomában, jól-lehet amikor láttam, hogy szeméből kiapadhatatlanul ömlenek a könnyek, nem egyszer bizony magam is könnyekre fakadtam.”¹⁹ Don Diego tehát — mégha fordulatossá és igen szellemes beszámolójában túl idillinek is mutatja be a gyulafehérvári udvart — úgy véli, hogy a házastársak szerették egymást, sőt Bethlen Gábor bizalommal fordult felesége felé.²⁰ Hogy Don Diego utóbbi észrevételében mégiscsak lehet valami igazság, bizonyítja az a tény is, hogy Bethlen Gábor a trónutódlás kérdésében hozott döntését az együttélés tapasztalatai után sem változtatta meg.

Katalin Erdélybe érkezése után a gyulafehérvári udvar arculata egészen átalakult. Mulatni kedvelő udvari népet hozott magával, a fejedelmi udvart pedig — mely Károlyi Zsuzsanna idején ritkán volt vigasságok színhelye — táncmulatságok, az általa meghonosított baettek, álarcosbálok központjává tette; kirándulásokat és vadászatokat szervezett, és németül jól beszélő udvaroncok seregével vette magát körül.²¹ Jól tudjuk, hogy a korabeli megfigyelők egyik legfőbb érve Katalinnal szemben éppen a fejedelemszony könnyűvérűsége, mulatozó és tékozló hajlama volt. Katalin viselkedését szokatlannak és feltétlenül elítélendőnek tartották, így gyorsan lábra is kaptak a pletykák, miszerint a fejedelemszonnynak csak a mulatozás és a férfiakon jár az esze. Az első szerető, Kemény önéletrása szerint, egy Zierotin nevű morva nemes lett volna, aki 1627-ben politikai menekültként került Erdélybe, s miután a fejedeleme pártfogásába vette, Katalin főlovászmestereként az udvarban maradt. A szerelmi ügyre a svéd követ hívta fel — Kemény Jánoson és Bornemissza Pálon keresztül — a fejedeleme figyelmét, aki rögtön el is távolította az udvartól a csábítót.²² Több szemtanúról lévén szó, a „kalandnak” lehet némi valóságalapja.

Katalin legnagyobb indulatot és legtöbb politikai zűrzavart kiváltó szerelmi ügye azonban Kolozs vármegye főispánjához, Csáky Istvánhoz kapcsolódott. Csáky István a kortársak véleménye szerint az ország egyik legszebb férfinja volt. Igen előkelő nevelésben részesült: jól beszélt latinul és nem utolsó sorban németül.²³ Még Kemény is, aki Csákyt igencsak nem szívelte, elismerően nyilatkozik róla, igaz „félelmes szívét” nem csekély szarkazmussal tárja az olvasó elé.²⁴ A korabeli megfigyelők szerint a szerelmi viszony már Bethlen Gábor életében kibontakozott. Ezt Deák Farkas cáfolta, magánlevelek sorával bizonyítva, hogy Csáky a fejedeleme haláláig tudatosan kerülte a fejedelemszonnnyal való találkozást; az udvari mulatságokra és vadászatokra szóló fejedelmi, illetve fejedeleme néi meghívásokat egyenesen visszautasította, nyilván azért, hogy még a gyanú árnyékát is elkerülje.²⁵ Csáky tehát csak a Bethlen Gábor halálát követő politikai helyzet kiéleződésével került Katalin mellé annak nyílt támogatójaként. Hogy a fejedelemszony érdekében mégis pártot szervezett, ennek nyilván nem érzelmi oka volt. A fiatal főúr Deák szerint nem volt szerelmes Katalinba, ezt Csáky későbbi viselkedése is kétségtelenül alátámaszja. Talán nem akart kimaradni Bethlen Gábor örökségéből, hiszen arra hivatkozva, hogy Katalinnal Bethlen István kormányzóval szembeni helyzetét kívánja megerősíteni, igyekezett a fejedelemszonnnyon keresztül minél több készpénzhez és birtokhoz jutni. Katalin egész életformája erős ellenszenvet váltott ki a

19 Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára. In: Bethlen Gábor emlékezete. Szerk.: *Makkai László*. Bp. 1980. 253.

20 „Évvel a fejedeleme, ki akkor már nagyon beteg volt, vissza is vonult, meghagyván, hogy ezentúl csak a fejedelemszony vagy én készíthetjük el az ételét, mivel gyanakodott, hogy vannak, akik siettetni akarják halálát”. *Makkai L.*: i. m. 245.

21 EOE VIII. 68.

22 *Kemény J.*: i. m. 107

23 *Deák Farkas*: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp. 1883. 7.

24 „Csáki István, ki egyébiránt igen elmés, practicus és tekintetes vala, de félelmes szívű ember vala.” *Kemény J.*: i. m. 114.

25 *Deák F.*: i. m. 32–33.

környezetéből. Különösen azért, mert olyan elődöt követett, mint Károlyi Zsuzsanna, aki kiváló gazdaasszonyként, mélyen vallásos és hűséges feleségként, szerényiségével tökéletesen megfelelt a magyar „nagyasszonyokkal” szemben támasztott korabeli magyar elvárásoknak. Ha tehát az akkori közvélemény az első feleség életformáját tekintette követendőnek, a másik viselkedését szükségképpen el kellett marasztalnia. Nem véletlen, hogy Katalinról lelkenedző sorok szinte csak Don Diego de Estrádától, tehát egy külfölditől maradtak fent. A spanyol lovag a fejedelemasszonyban egy nagyon vonzó, kedves és vidám teremtetést látott, akivel minden együtt-töltött perc öröm volt. Don Diego épp azt kedvelte Katalinban, ami másokban ellenszenvet ébresztett.²⁶

Erdély trónján

1629. november 15-én hosszas betegeskedés után meghalt Bethlen Gábor. A trónutódlás kérdése már eldőlt, hiszen Bethlen 1626. május 24-én a gyulafehérvári országgyűlésen utódjává választotta meg Katalint. Bethlen külpolitikai szempontból biztosan előrelátó volt: Katalin trónra juttatásával valószínűleg az ősszeurópai protestáns szövetséghez fűződő vérségi kapcsolaton keresztül Erdély kellő súlyú szereplését akarta biztosítani. Belpolitikailag pedig Brandenburgi Katalin személyében esetleg ellensúlyt remélhetett az uralkodása végére kialakult belső ellenzékével szemben.

Arra ugyanakkor semmi sem utal, hogy a fejedelem Katalint a kormányzásba bármilyen formában bevonta vagy arra felkészítette volna. Ez nyilván Bethlen hibája volt. Kemény egyik megjegyzése szerint Bethlen a trónutódlás kérdésében hozott döntését utóbb megbánta,²⁷ ez azonban bizonyíthatatlan, hiszen más korabeli forrás erről nem tesz említést. Ha a fejedelem tényleg meggondolta volna magát, vajon mi akadályozta volna meg döntése megváltoztatásában? Mindennek ellenére a későbbi történetírói hagyomány (Kövári László, a *Magyar nemzet története*, Horváth Mihály) a Kemény-féle verziót vette át.

Brandenburgi Katalint a rendek már 1626-ban is csak igen komoly feltételek mellett voltak hajlandók megválasztani. A fejedelemasszony csak a mellérendelt tanács és kormányzó (Bethlen István) útján kormányozhatott. Az ország jövedelmeinek kezelésére kinevezendő kincstartó utasításait ők szabták meg. A tanácsba idegeneket nem lehet kinevezni, a várakba idegen várnagytok nem állíthatók. A külügyeket Katalin csak a tanács hozzájárulásával intézheti, a fejedelmi címet pedig csak addig tarthatja meg, amíg Bethlen Gábor nevét viseli. A négy „recepta religio”-ról hozott törvényeket szigorúan be kell tartania, a töröktől pedig nem szakadhat el.²⁸

26 „Huszonháromesztendő volt a fejedelemné, bőre hófehér, a szeme és homloka gyönyörű, a szája enyhén lefityedő, mi is az Ausztriai Házzal való rokonságáról árulkodott. A lovat úgy ülte meg, s oly szilajon nyargalt, mint egy férfi; és valahányszor megiramodott, rám parancsolt, hogy kövessem, miért is gyakran megtörtént, hogy elszakadván a társaságtól, kettesben maradtunk. Parancsa szerint ilyenkor kiemeltem a nyeregből, s karomba véve letettem a földre, hogy elfogyasszunk uzsonnára valamely fogolyadarat, melyet az iszákomban vittem magammal, egypár fehér cipóval meg egy flaska borral vagy vízzel egyetemben, miket a nyereg bőrekeszéből halásztam elő. A földre telepedvén pedig fölszellette a foglyot, és meguzsonnázott, a tulajdon kezével adva a számba a falatokat, azzal a fesztelen természetességgel, mely arra vidékre jellemző, s én ugyanazzal a fesztelenséggel fogadtam, lévén, hogy nem volt egyéb tanuk, csupán az ég, mindazonáltal egyetlen pillanatra sem feledkeztem meg a kötelező tiszteletről. Nagy tréfamester volt ez az asszony, kinek egyik kedves mulatsága volt, hogy, ha csak tehetette, csattanósan képen törölte óvatlan cselékeit, majd nagy hirtelenséggel elbújt előlük.” *Makkai L.*: i. m. 245.

27 „mivel feleségét, Chatarinát már fejedelemségében successorának választotta és portával is confirmáltatta vala, kit maga is vétkesnek lenni megismért és mondott vala, de már késő vala.” *Kemény J.*: i. m. 95.

28 EOE VIII. 313–314.

Bethlen Gábor halála után tehát sajátos politikai helyzet állt elő. Meghalt az erőskezű fejedelem, akit még azok is tiszteltek és félték, akik nem szerették. Utódja egy idegen asszony lett, aki iránt a rendek már férje életében komoly ellenszenvvel viseltek, s akinek alakját már régóta rosszindulatú pletykák és előítéletek övezték. Ezt a Katalinnal szembeni nagyfokú bizalmatlanságot jól illusztrálja Csáky István egyik Kornis Zsigmondhoz írott levele, amelyben a levél írója aggodalmát fejezi ki a fejedelemasszony jövő sorsa miatt, hiszen mindenütt azt sűgák–bűgák az emberek, hogy „nincsen, úgymond, tiszta esze az fejedelemnek, asszony is, német is, lehetetlen dolog, mi nekünk való legyen”.²⁹ A rendek maguk is többször utaltak rá, hogy Katalint nem saját érdemeiért, hanem pusztán csak a Bethlen Gábor iránt érzett kegyeletből és tiszteletből fogadták el fejedelmüknek.³⁰ A kegyelet azonban nem akadályozta meg azt, hogy ne induljon meg rögtön a hatalmi harc, amelynek csírái ugyan már Bethlen Gábor idején is megvoltak, egészen nyílttá azonban csak Katalin trónra kerülésével váltak. A Bethlen István vezette csoport (a kormányzó hívei és Bethlen Gábor nevelt emberei) az erdélyi rendek többségének támogatásával azt tűzte ki célul, hogy a fejedelemasszonyt mind nagyobb engedményekre kényszerítse, uralmát gyakorlatilag árnyékhatalommal tegye. A vele szemben álló Csáky–csoport (Csáky István, a már említett Zierotin, Szunyog Gáspár kővári kapitány, Köpcsényi Liszti Ferenc szamosújvári kapitány, Keglevits Miklós báró; Rátkai Zsigmond és a fejedelmi tanács katolikus tagjai) Katalin hatalmának megerősítésével és a kondíciók eltörlésével kívánta megbuktatni a Bethlen–csoportot.³¹ Emellett Keménytől azt is tudjuk, hogy Csákyknak a fejedelmi trón megszerzése is szándékában állt.³² Hogy Csáky valóban fejedelem akart-e lenni vagy csak Katalin nevében akart kormányozni, az az eddig vizsgált forrásokból nem derült ki világosan. A Csáky–párt egyébként szoros összeköttetésben állt Esterházy Miklóssal is, akik annak lehetőségét fontolgatták, hogy Erdély kormánya a katolikusok kezére kerüljön, távolabbi céljuk azonban a fejedelemség Magyarországhoz való visszacsatolása volt.³³

A fejedelemasszonynak tehát e bonyolult politikai játéktéren tájékozódva kellett volna ügyesen lépnie, ennek a feladatnak azonban úgy tűnt, egyre kevésbé tud megfelelni. Brandenburgi Katalin ugyanis ahelyett, hogy szuverén személyiségként uralkodni próbált volna, Bethlenék szorításából Csákyhoz menekült, annak érzelmi áldozata és tulajdonképpen a Csáky–párt által mozgatott bábu lett, s ezzel még a lehetőségét is elveszítette annak, hogy teljesíthesse a Bethlen Gábor által megszabott kül- és belpolitikai feladatokat. Katalin tehát semmilyen nagyszabású, életképes politikai koncepcióval nem rendelkezett, erre egyetlen politikai lépése sem utal. Tettei csak arra az egyetlen törekvése engednek következtetni, hogy mindenáron szabadulni akart a Bethlen–csoport nyomásától.

A politikai küzdelem fő állomásait a következőképpen foglalhatjuk össze: A fejedelemasszony hívei Bethlen Gábor halála után azonnal aktivizálódtak. Kővár vidékén Kovács Péter és Szunyog Gáspár vezetésével, Katalin pénzén katonai előkészületeket tettek, hogy a közvetlenül Bethlen Gábor temetése után összehívandó országgyűlésen a kormányzó pártjára kellő nyomást gyakorolhassanak. Bethlenék azonban gyors katonai ellenintézkedésekkel válaszoltak, így a Csáky–párt akciója meghiúsult, a kormányzó pozíciója pedig még jobban megszilárdult.³⁴

29 Kiadta *Deák F.*: i. m. 228.

30 Az erdélyi rendek levele a nagyvezírhez, kiadta *Ötvös Á.*: i. m. 238. Hasonlóképpen vélekedik Kemény is az önéletrírásában: „Csak az szégyenért is olyan fejedelmet nem örömet szenvedtünk volna, ki megtetemtett bitangul; de mivel az kötelesség is, az megholt urunk gyalázatjának cégéreződése is tartóztatott...Fejérvárott communicálni is kelle, s így marada meg akkor a fejedelemségben.” *Kemény J.*: i. m. 115. (Kemény Katalinnak a Bethlen Gábor temetése alatti betegségét annak terheességével indokolja. Ennek az állításnak a hamis voltát Ötvös már cáfolta. *Ötvös Á.*: i. m. 181–182.)

31 *Ötvös Á.*: i. m. 172–173.

32 *Kemény J.*: i. m. 121.

33 *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor i. m. 247.

34 *Kemény J.*: i. m. 114.

A hatalomért folytatott kötelhúzást a katonai demonstrációk mellett jól illusztrálják az 1630 folyamán összehívott országgyűlések is. (Míg Bethlen Gábor 1622–1629 között általában csak évi egy országgyűlést tartott, addig Brandenburgi Katalin rövidke fejedelemsége alatt 6 országgyűlésre is sor került.) Ahhoz, hogy a rendeknek Brandenburgi Katalin hatalomra kerülésekor rendkívül megélenkült tevékenységét és az 1630. évi országgyűlési határozatokat jobban megérthessük, röviden utalnunk kell a nagy előd néhány intézkedésére, illetve a fejedelem és a rendek viszonyára.

Bethlen Gábor egyik, nagy ellenszenvet kiváltó intézkedése az 1615-ben bevezetett birtoktörvény volt, amelynek alapján 1588-ig visszamenőleg felül kellett vizsgálni a fiskális javakból történő adományozásokat. „A birtoktörvény annyira fájó pontja volt a nemességnek, hogy Bethlen halála után 1630-ban eltörölték a törvényt és kimondták, hogy fiskális birtokokat is lehet örökbirtokul adományozni.”³⁵ Bethlen Gábor háborúi óriási összegeket emésztettek fel, ehhez a legfőbb bevételt a fejedelem saját monopóliumain nyugvó exportügyleti biztosították. A fejedelem tulajdonképpen mindenre rátette a kezét (szarvasmarha, méz, higany, só, stb.), aminek exportja jelentősebb hasznot hozhatott. 1613-tól kezdődően a nemességnek csak a fejedelmi pénzverőházban lehetett beváltani. A többszöri pénzrontást és az áremelkedések magakadályozására bevezetett kényszer-árszabályozásokat (limitációk) a városok sorozatos tiltakozása és elégedetlensége kísérte. A központosítás legfőbb kerékkötői egyébként a szászok voltak, ők tiltakoztak ugyanis a leghevesebben a fejedelmi gazdaságpolitika ellen. Többször követelték, hogy a fejedelem tiltsa ki a szász városokból a magyar kereskedőket és folyton háborogtak a zsidó és görög kereskedőknek, valamint az anabaptista kézműveseknek adott kedvezmények miatt. A céhek jogait pedig leginkább az sértette, hogy a fejedelem a fegyvereket és a ruhákat a katonái számára kontárokkal készítette el. Az országgyűlések hatásköre mindinkább leszűkült, számuk is egyre csökkent; 1622-ben Bethlen Gábor eltörölte a Szent Mihály-napi országgyűléseket is. Jóllehet beavatkozásai a gazdasági életbe alapvetően sértették a rendek kiváltságait, mozgásterét pedig igencsak korlátozták és a fejedelem személyét nem kis mértékben népszerűtlenné tették, Bethlen Gábor az 1613–14-es évek kivételével a hatalmat végig szilárdan a kezében tartotta.³⁶

Halála után azonban a rendi mozgalom rég nem látott erővel bontakozott ki, a rendek ugyanis elérkezettnek látták az időt sérelmeik orvoslására és régi kiváltságaik visszaszerzésére. Az 1630. január–február folyamán hozott határozatok szembetűnően árulkodnak a rendek javára eltolódott hatalmi erőviszonyokról. Eltörölték Bethlen Gábor hadszervezetét, kül- és belkereskedelmi monopóliumait, azaz: bevezették a szabadkereskedelmet. Számos törvény született a nemesség, a székelyek és a szászok jogainak biztosítására és kiterjesztésére. Hoztak külügyi vonatkozású törvényeket is, holott a külügy mindig is a fejedelem jogkörébe tartozott. Katalin tisztségeket és birtokokat csak a tanács jóváhagyásával adományozhattak, és azt is kimondták — mint már fentebb utaltunk rá —, hogy a fiskális birtokok örökbirtokként is adományozhatóak. Erdélyi és magyarországi jövedelmeit Brandenburgi Katalin kénytelen volt a kincstartó kezelésébe adni, azaz: közcélokra fordítani, s ezzel a fejedelmi hatalom anyagi alapja megsemmisült.³⁷ Nem véletlen, hogy Szilágyi így összegzi az országgyűlés eredményeit: „Egymás után rohamos sietséggel rombolták le Bethlen Gábor összes eddigi alkotásait.”³⁸

1630-ban egy, Erdélyben ritka közjogi helyzet keletkezett: valójában a tanács és a gubernátor kormányzott. A Bethlen-párt tehát elérte célját, hiszen Katalin elvben egy lépést sem tehetett a tanács engedélye nélkül. Ezek után érthető, hogy ezen az állapoton mindenáron változtatni akart és ehhez minden segítséget elfogadott. A fejedelemasszonynak ebből, a Bethlen Istvánék által ráerőszakolt helyzetből való elkeseredett kitörési kísérletei okozták az-

35 *Mráz (Zimányi) Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 1953. 522.

36 Bethlen Gábor intézkedéseit és gazdaságpolitikáját lásd: *Mráz (Zimányi) V.*: i. m., valamint: *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976. 195.

37 Az országgyűlés határozatait lásd EOE IX. Bp. 1883. 80–107.

38 I. m. IX. 29.

tán a belpolitikai válságokat, amelyek végül Katalin kényszerű lemondásához vezettek. A két párt között az egyik legnagyobb összeütközésre közvetlenül Csáky és Katalin „munkácsi kalandja”³⁹ után, 1630. július 10-én, a medgyesi országgyűlésen került sor, ahol Kemény leírása alapján majdnem egymásnak rontottak a fejedelemszony és a kormányzó hívei.⁴⁰ Az országgyűlést azonban végül mégiscsak sikerült kompromisszummal zárni. A törvénycikkek megerősítették a fejedelemszonnal szemben támasztott feltételeket, ugyanakkor, legalábbis elvben, korlátozták a kormányzó hatalmát is, és garantálták mindkét fél személyes biztonságát és védelmét. A fejedelmi tanács azonban Bethlen István elnöklete alatt közvetlenül a medgyesi gyűlés felosztatása után újabb határozatokat hozott, amelyek ezúttal kifejezetten Csáky személye ellen irányultak. Csáky ezután csak a fejedelmi tanács engedélyével jöhetett Erdélybe, Katalinnal csak a kormányzó jelenlétében találkozhatott, a fejedelemszonyhoz írt magánleveleit pedig előzetesen elolvasásra Bethlen Istvánnak kellett átadni.⁴¹ Katalinnak július 17-én alá kellett írnia a medgyesi pontokat és vissza kellett vonnia Csáky ki nevezését is.⁴² Katalin helyzete ezzel még lehetetlenebbé vált: hatalmának maradékától is megfosztották, immár magánlevelezést sem folytathatott. Bethlen Istvánék Katalin kitörési kísérleteit kihasználva, a feltételek megszegésére tett állandó hivatkozással, a fejedelemszony uralmát mind keményebb feltételekhez kötötték, és ezzel Katalint gyakorlatilag bábujukká tették. Ezek után nem csodálkozhatunk Esterházy Miklós nádor azon megjegyzésén, mely szerint „Katalin országlása inkább nevezhető rabságnak, mintsem uralomnak”.⁴³

Katalinnak egyetlen vélt támasza volt, Csáky István, ezért a vele való kapcsolatról a fejedelemszony a medgyesi gyűlés határozatai után sem volt hajlandó lemondani, és így továbbra is Csáky befolyása alatt maradt. Ennek következménye az lett, hogy az ellenségeskedés Bethlen és a fejedelemszony között fokozódott, és végül tarthatatlanná vált. Katalin pártja a Bethlen elleni szervezkedést nem szüntette be, sőt a Csáky által Katalin pénzén gyűjtött csapatok, Bornemissza János vezetésével már Erdély határait fenyegették. A helyzet annyira válságosra fordult, hogy a kormányzó végül úgy döntött, megpróbálja lemondatni Katalint és helyette Rákóczi Györgyöt hívja meg Erdély trónjára.⁴⁴ Ez utóbbi elhatározás egyébként Bethlen István politikai gyengeségét és tehetetlenségét látszik bizonyítani, hiszen a helyzet megoldását egy harmadik személy közbelépésétől várta. A rendek, hogy Katalint a fejedelemségről való lemondásra bírják, küldöttséget neveztek ki, melynek vezetését Fekete Lőrincre bízták. A fejedelmi házban folytatott tárgyalásokról Kemény is említést tesz,⁴⁵ az azonban kevésbé ismert, hogy Katalin miként értékelte lemondatását és annak körülményeit. A fejedelemszony bátyjához írott egyik levelében részletesen beszámolt a rendek küldöttével folytatott párbeszédéről. Elbeszélése szerint Feketékéknél csúnyán megfenyegették: ha önként nem hajlandó lemondani, majd erőszakkal leteszik a trónról. A fejedelemszony tiltá-

39 Katalin a gyűlés előtt Csákyt észak-magyarországi birtokaiban a helyettesévé nevezte ki, mivel Tokajt és Munkácsot Csáky kezére akarta juttatni. Tokajt sikerült átjársania, Munkácsot azonban nem. Az ügy óriási felháborodást váltott ki Bethlenék körében. Csákyék munkácsi „praktikáját” részletesen leírja. *Kemény J.*: i. m. 121–124.

40 *Kemény J.*: i. m. 124.

41 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL.) A Magyar Kancelláriai Levéltár (továbbiakban: MKt) Transylvania (továbbiakban: Trans.) 9. cs. Fasc. 11. p. 124.

42 *Ötvös Á.*: i. m. 198.

43 „Ezekon kívül csak a fejedelem halála után való két gyűlésben is: úgymint a fehérvári és medgyesiben, a miket végzett és kinyomtatott Nagyságtok maga és fejedelme ellen merő nemzetünknek contemptusa, s csudálja az én kegyelmes uram, hogy in lucernis bocsáttá Nagyságtok s úgy annyira is angustialta már az fejedelemszonyt, hogy oda ki közönséges rabnak tartják”. Esterházy Miklós utasítása a Bethlen István gubernátorhoz küldött követ számára. Kiadta: *Deák F.*: i. m. 248.; „...már annyira hozta a fejedelemszonymnak állapotját (tudniillik Bethlen István), hogy azt kezdi kívánni tőle, hogy nem ura vagy asszonya, hanem szolgálója legyen.” Esterházy Miklós levele a főkapmekámhoz. TT 1895. 482.

44 *Kemény J.*: i. m. 125–126.

45 I. m. 126–127.

kozott, nem értette, mi rosszat tett, és tudni szeretne volna, mivel érdemelte ki az ország dühödt ellenszenvét. Mikó Ferenc válasza szerint, Katalin semmilyen hibát nem követett el, a baj csak az, hogy asszony, és ezért alkalmatlan a kormányzásra, márpedig az országnak férfira van szüksége, aki Erdélyt képes megóvni a külső veszedelmektől. A küldöttség biztosította Katalint, hogy Erdélyben maradhat, birtokait megtarthatja, sőt kárpótlásul felajánlották neki Alvinc uradalmát.⁴⁶ Katalin végül — a nyomásnak engedve, de hosszas huza-vona után — elment az 1630. szeptember 28-án összehívott országgyűlésre, amitől levele szerint annyira félt (azt hitte, hogy agyon fogják verni)⁴⁷, ahol „önként és szabad akaratából” lemondott Erdély trónjáról.

Érdemes megvizsgálni azokat a vádakokat, melyekre hivatkozva az erdélyi rendek Katalin a fejedelmi trónról eltávolították.⁴⁸ A rendek szerint Katalin minden szempontból megszegette a vele szemben támasztott feltételeket. Egyik legfőbb bűne, hogy Fogaras, Munkács és Tokaj jövedelmeit nem adta teljes egészében a kincstartó kezére, annak jó részét megtartotta, illetve a tanács megkerülésével eladományozta és eltékozolta. Katalin védekezőnyilatkozatában azonban Bethlen Istvánt vádolja, miszerint nem ő tékozolta el Bethlen Gábor hagyatékát, hanem éppen a kormányzó bírta rá Katalint, hogy Bethlen István katonáinak és híveinek saját kedve ellenére jószágokat adományozzon.⁴⁹ S hogy ebben sok igazság lehet, bizonyítja Esterházy Miklós egyik igen csípős észrevétele, melyben szemrehányást tesz a kormányzónak, mivel Bethlenék sokkal inkább megtollasodtak Katalin révén, mint az általuk annyit szapult Csáky. A nádor különben sem érti, miért ne osztogathatná egy fejedelem úgy a magánbirtokait, ahogy az éppen neki tetszik.⁵⁰ Hogy Katalin birtokadományozásai mennyire nem voltak egyoldalúak és hogy abból Bethlenék jócskán meggazdagodhattak, az 1630. év fejedelmi adománylevelei révén is jól kimutatható: a Bethlen-pártiak szinte többször fordulnak elő a kedvezményezettek között, mint Katalin hívei.⁵¹ A fejedelemasszonnyal szemben felhozott másik súlyos vád a töröktől való elszakadás szándéka, ami miatt a rendek több ízben is panaszkodtak.⁵² Ennek lehet következménye Cornelius Haga holland követnek a főkajmekám kérésére Katalinhoz igen szemrehányó levele, mely a fejedelemasszonyt a Porta jóindulatának megvonásával fenyegeti azon esetre, ha Katalin nem hagyja fel azokkal a praktikákkal, melyekkel Erdélyt Ausztria kezére szándékozik játszani.⁵³ A fejedelemasszony egyébként válaszelevelében felháborodottan utasítja vissza ezt a gyanúsítást, hiszen — mint férja — a török császár iránti hűségét mindig is megtartotta és ezután is meg fogja tartani.⁵⁴ Ezt

46 Brandenburgi Katalin levele György Vilmoshoz. TT 1889. 129.

47 I. h.

48 A rendek vádirata Brandenburgi Katalin ellen. TT 1899. 126.

49 MOL E 149. Magyar Kincstári Levéltárak. Acta Transilvanica Fasc. 5 No. 68.

50 „soha Csáky uram nem érdemelte [mármint Bethlenék gyűlöletét], mert annak most sincs igen sokkal több, mint annak előtte; de Nagyságtok mindenik annyéra dítáztatott, hogy mindnyájoknak sem volt az előtt annyi, mint most csak a legkisebbeknek is. Nem is látja az én kegyelmes uram Őnagysága mi gonosz volt abban, hogy Csáky István uramra bírta volt gondja viselését ő felsége azoknak, akivel szabad volt, s úgy annyéra, hogy ha csak egy lovászáznak adja is, megcselekedheti és senki kezét abból meg nem foghatja ő felségének.” Esterházy Miklós utasítása a kormányzóhoz küldött követ számára. Kiadta: *Deák F.*: i. m. 250–253.

51 Míg pl. Csáky csak kétszer fordul elő az adományozottak nevei között, addig a Bethlenek (a kormányzó és fiai: Péter és István) összesen hatszor. MOL. Gyulafehérvári káptalan hiteleshelyi levéltár. Erdélyi Kancelláriai Levéltár (a továbbiakban: EKLt) Liber Regius. XVI. könyv. Brandenburgi Katalin és Rákóczi György.

52 Az erdélyi rendek levele a nagyvezírhez. Kiadta: *Ötvös Á.*: i. m. 238.

53 MOL. P 123. Esterházy család hercegi ágának a levéltára (továbbiakban: Est.). No. II.i. 422.

54 „Nem is tudjuk: micsoda orczával sughattak Nagyságod fülébe olyan dolgokat, az mellyeknek eddig még soha hallói sem voltunk, nemhogy cselekedői lettünk volna, hogy t.i. mi Hatalmas császárukéntől elhajolván más útra léptünk. — Effélekét kik koholhattak és mondhattak holmi mocskos szókat Nagyságodnak felőlünk, ki nem gondolhatjuk, ... mert valamig élek hűségénél egyebet benem a Porta nem tapasztal.” Brandenburgi Katalinnak a főkajmekámhoz frott levele. Kiadta: *Ötvös Á.*: i. m. 236.

a vádat még Esterházy is visszautasítja, sőt egyenesen nevetségeseznek tartja, mivel szerinte Erdély és a fejedelmi hatalom biztosítéka egyelőre a Porta támogatása.⁵⁵ Katalin felháborodását különben őszintének kell tartanunk, ő ugyanis — ahogy korábban már utaltunk rá — sokkal őszintősebben cselekedett annál, semhogy ilyen politikai távlatokban gondolkodott volna.

Még egy fontos szempontra kell röviden kitérnünk, mégpedig Katalin vallási megingására, amely a rendekben óriási felháborodást váltott ki. Keménytől tudjuk, hogy Katalin már Bethlen Gábor életében elhagyta a protestáns vallást, majd a fejedelem temetésekor hivatalosan is megpróbált áttérni a katolikus hitre, Bethlen István és híveinek nyomására azonban kénytelen volt protestáns rítus szerint magához venni az úrvacsorát,⁵⁶ sőt 1629. július 31-én egy nyilatkozatot kellett tennie, melyben arra kötelezte magát, hogy Kálvin hitétől semmiképpen sem válik meg, s ha mégis megváltoztatná a vallását, fejedelmi méltóságáról mindenképpen le kell mondania. A fejedelemasszony áttérési szándéka nem vallási meggyőződésből fakadt, sokkal inkább azzal a ténnyel magyarázható, hogy udvartartása többnyire katolikus hitű volt, ő pedig egyre inkább a katolikus főurak befolyása alá került. Katalinból hiányzott minden mélyebb vallásos érzés és elmélyültség: a felekezeteket tulajdonképpen aszerint váltogatta, hogy éppen kinek a befolyása alatt állt. Katalin áttérési kísérlete tehát spontán érzelmi benyomás következménye volt, azt pedig bizonyosan nem gondolta végig, hogy egy ilyen lépésnek protestáns közegben szükségszerűen messzemenő következményei lesznek.⁵⁷ (1633 körül Sopronban egyébként nyíltan felvette a katolikus vallást, ekkor ugyanis még bízott a bécsi udvar támogatásában, majd második házassága után újra protestáns lett.)⁵⁸

A rendek nem kis meglepetéssel adtak hangot örömlüknek, hogy Katalintól végre megszabadultak és Bethlen Istvánt választhaták fejedelmükké. A mi szempontunkból igen érdekes lehet, miként indokolták a kormányzó fejedelemmé választását. Ehhez a kérdéshez a legkézenfekvőbb az 1630. szeptember 29-én összehívott országgyűlés határozataihoz frott bevezető szöveg vizsgálata.⁵⁹ A nyilatkozat hangsúlyozza, hogy Katalin nem felelt meg a fejedelemmel szemben támasztható elvárásoknak, legfőképpen „ő felsége gyenge és asszonyi erőtlen állapotja miatt” nem. A fejedelemasszony ezt belátva „saját szabad akaratából” lemondott. Majd egy Bethlen Istvánról szóló hosszas dícsérő szöveg következik, melynek alapján megállapíthatjuk, hogy a kormányzó legfőbb érdeme a rendek szemében, hogy férfi, és mivel Erdélyben a rendek között nevelkedett, nem is idegen, ezenkívül rendkívül becsületes, hazaszerető és erkölcsös. A rendek Bethlentől egyértelműen a haza megmentését várják,⁶⁰ szemben Katalinnal, aki mindent elrontott és Erdélyt csaknem katasztrófába sodorta.⁶¹

55 Esterházy M. levele a főkejmekámhoz. Kiadta: *Szilágyi Sándor* TT 1895. 481.

56 *Kemény J.*: i. m. 113.

57 Fennmaradt Gelei Istvánnak, Bethlen István udvari prédikátorának Alvinczi Péterhez frott egyik levele, amelyben mélyeséges felháborodással számol be Katalin hitehagyásáról és eretnokségéről. Elbeszélése alapján Katalint egyik éjjel megszállta az ördög. A levél hosszasan ecseteli az ördögűzés részleteit, idézi Katalin istenkáromló szavait, s leírja azt is, miként torzul félelmetessé a szerencsétlen asszony arca, miután az ördög a lelkébe költözött. Weighard Schulitz doktor és Gelei István csak hosszas testi-lelki ápolás után tudták Katalint a végső kárhozattól megmenteni. Gelei Istvánnak 1630 feb. 1-én Alvinczi Péterhez frott levele. TT 1896. 458.

58 *Övös A.*: i. m. 208.

59 EOE. IX. 149.

60 „mindazonáltal azon menybéli istenünk, mivel sok külömb-külobmb féle változások után is mostan nagyságodat minékünk fényes napunkká csillagunkká tötte és változtatta, ha sok ezer szánk, megannyi nyelvünk volna is, mégis az úristennek elég hálákat adni nem tudánk ...; ma nagyságod minékünk mint Salamon és Ezechias adatott fejedelmül.” I. h.

61 „Országunknak semmi egyéb állapotját nem tapasztaltuk, hanem csak romlását, fogyatkozását és jövőendőbeli veszedelmünknek reánk óránként való várását ...; mindazonáltal gyarló—asszonyi állapottal viseltetvén és némely dolgokban nem jó embereknek tanácsától is hordoztatván, immár közel annyira juttatta volt Országunknak állapotját, hogy semmit nem egyebet, hanem csak nagy veszedelmet várhattunk magunkra.” Erdélyi rendek levele a nagyvezírhez. Kiadta: *Övös A.*: i. m. 238.

A rendek hivatalos álláspontját most már ismerjük, arról azonban mindeddig igen kevés szó esett, hogy Katalin miként élte meg a maga helyzetét és sorsának alakulását Erdélyben. Ezt már csak azért sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mivel ez ügyben tett személyes megjegyzései egészen más megvilágításba helyezik alakját is.

A fejedelemasszony egyéni benyomásairól, közérzetéről szinte csak rokonaival levelezett. A brandenburgi választófejedelemhez és a svéd királyhoz frott leveleinek a zöme rendkívül elkeseredett hangvétellű, tartalmukat tekintve pedig általában két problémát érintenek. Egyrészt Katalin állandóan panaszkodik helyzetének tarthatatlanságáról, másrészt szinte mindig egyik levelében könyörög, hogy segítsenek rajta, küldjenek már hozzá végre egy megbízható, kormányzáshoz is értő tanácsost, aki tartósan a gyulafehérvári udvarban Katalin mellett maradna. Beszámol nyomorúságos és kilátástalan helyzetéről, leírja az őt ért sorozatos megaláztatásokat, hogy miként bontotta fel például Bethlen István a magánleveleit, milyen fenyegetésekkel érték el Bethlen Istvánék, hogy aláírja a megalázó medgyesi pontokat.⁶² Katalin nem győzi hangsúlyozni, hogy mennyire elhagyatottnak és magányosnak érzi magát, és hogy Bethlenék állandó vádaskodásai és gyanúsítgatásai helyzetét egyre elviselhetetlenebbé teszik — már legbelsőbb szolgálóiban sem mer megbízni.⁶³ A fejedelemasszony helyzetét különben nemcsak ő maga látta kilátástalannak, hanem orvosa, Weighard Schulitz is, aki Katalin támogatásával volt megbízva és állandó levelezésben állt a választófejedelemmel. Schulitz is több ízben sürgeti György Vilmost, hogy küldjön Erdélybe egy képzettséget és megbízhatóságot, Katalin szerinte ugyanis jó fejedelem lehetne, ha valaki okos tanácsokkal látná el, most azonban csak rosszindulatú tanácsosok veszik körül.⁶⁴ Katalin orvosa egyébként hasonlóképpen érezte magát Erdélyben, mint a fejedelemasszony, hiszen utolsó leveleiben ő is arra panaszkodik, hogy még a saját életét sem érzi biztonságban, gyűlölet és irigység veszi körül, attól fél, egyszer majd csak elteszik láb alól. Kéri a választófejedelemet, járuljon hozzá, hogy Erdélyt mihamarább elhagyhassa, ha helyzete nem javulna.⁶⁵

György Vilmos és Gusztáv Adolf tehát ismerték Katalin ingatag és egyre inkább lehetlenné váló helyzetét. Már a kezdet kezdetén számoltak egy olyan politikai fordulattal, melynek következtében Katalinnak esetleg el kell hagynia Erdélyt.⁶⁶ Kospoth, Göncz és Nays, a három brandenburgi követ is rendszeresen tájékoztatta Berlint Katalin nehézségeiről. Több ízben figyelemztették a választófejedelemet, hogy egy állandó tanácsos elküldése elengedhetetlenül szükséges lenne, mivel — mint írják — Bethlen Gábor halála óta Katalin körül a politikai hangulat gyökeresen megváltozott. A hivatalnokok és az alattvalók már nem félnek annyira, mint a fejedelem idején, ráadásul Katalinnak most egyetlen megbízható embere sincsen.⁶⁷ György Vilmos azonban — anyagi nehézségeire hivatkozva — minden jólinformáltsága ellenére sem küldte el az oly sokat kért követet. A választófejedelem és Gusztáv Adolf egyébként szinte mindig ugyanazokkal a tanácsokkal látták el Katalint. Katalin arra kérte őket, hogy nyújtsanak segítséget a medgyesi pontokkal szemben, rokonai viszont arra bíztatták, hogy béküljön ki a kormányzóval és tartsa be a feltételeket, még akkor is, ha azokat maguk is méltánytalannak tartják. Szerintük ugyanis éppen a kormányzóval való jó viszony és a

62 Katalin instrukciója a Berlinbe és Svédországba küldendő követek számára. TT 1899. 96.

63 Brandenburgi Katalin bátyjához és Gusztáv Adolf svéd királyhoz frott levele. Uo. 103.

64 Schulitznak Johann von Kospoth fejedelmi tanácsoshoz frott levele. Uo. 95.

65 Schulitz levele a brandenburgi választófejedelemhez. Uo. 94. Itt utalnánk röviden Schulitz tragikusán végződő sorsára. A morva orvos eredetileg a fejedelemasszony feltétlen híve volt, közvetlenül a medgyesi gyűlés előtt mégis elvállalta Bethlen István azon megbízását, hogy a Portán Katalin számára a kajmekámtól megfeddő levelet eszközöljön ki. 1630 októberében Katalin híveivel meggyilkoltatta a Portáról hazatérő gyanútlan orvost. Kemény, aki nem kevés rosszindulatot tételezett fel Katalinról, ezúttal Schulitz halálának legfőbb okát a csákykisták rábeszélésében látja. *Kemény J.*: i. m. 136.

66 György Vilmos egyik követei utasításában azt javasolja Katalinnak, hogy igyekezék minél több pénzt összegyűjteni és azt Németországba kimenteni, mert helyzete Erdélyben meglehetősen bizonytalan. TT 1880. 132.

67 Brandenburgi követek levele György Vilmoshoz. TT 1896. 464.

medgyesi pontok garantálják az erdélyi belpolitikai stabilitást.⁶⁸ Hathatós támogatást Katalinnak tehát a bátyja és a svéd király sem nyújtott, így joggal érezte azt a fejedelemszony, hogy még a rokonai is cserbenhagyták.⁶⁹ Brandenburgi Katalin rokonainak, a protestáns koalíció tagjainak kompromisszumra irányuló jótanácsai Habsburg- és katolikusellenes európai távlatból fakadtak: Bethlen István és az erdélyi református rendek végső soron szövetségeseik voltak.

Miként látta vajon egy külső szemlélő az erdélyi belpolitikai helyzetet és miként vélekedett magáról a fejedelemszonyról? Esterházy Miklós észrevételeire ugyan már több ízben utaltunk, mégsem haszontalan részletesebben megvizsgálni az ő álláspontját is.⁷⁰ Noha a nádor soha nem állította, hogy Katalin makulátlan volna, a rendeknek a fejedelemszonyjal szembeni viselkedését egyértelműen elítélendőnek és méltatlannak látja. Erdélybe küldendő követéhez írott utasításában Bethlen Istvánra szarkasztikus megjegyzések özönét zúdítja, miközben Katalint a védelmébe veszi.⁷¹ A nádor kifejti, hogy a fejedelemszonyjal szemben támasztott kondíciók, különösen pedig a medgyesi pontok kifejezetten elvtelenek és megalázóak, nem véletlen tehát, hogy Katalin azokat csak kényszerből és félelemből írta alá. Mint már fentebb utaltunk rá, szemrehányást tesz a kormányzónak azért is, hogy Bethlen Katalinnal inkább rabjaként, mintsem úrnőjeként bánik, majd egy csípős fordulattal megkérdezi, vajon ilyen feltételek mellett Bethlen vállalná-e a fejedelemséget.⁷² Esterházy a fejedelemszony elleni vádak zömét nevetségesnek és jogtalanoknak tartja. Egy igen frappáns megjegyzéssel visszautasítja azt a gyanúsítást is, mely szerint a nádor vagy éppen maga a Habsburg császár Erdély trónjára pályázott volna.⁷³ Ami azonban a legszembeütőbb, hogy a nádor a főkajmekámhoz írott egyik levelében — az általános közvéleménnyel szöges ellentétben — úgy véli, Erdélyben a belpolitikai zavarok legfőbb okozója, a legnagyobb bajkeverő nem más, mint maga Bethlen István. A kormányzó ugyanis mindvégig hatalomra tört, és már a medgyesi gyűlésen is legszívesebben magát választatta volna fejedelemmé, a Katalin elleni rágalomhadjáratba pedig azért fogott bele, hogy a fejedelemszonyt erkölcsileg lejáratassa és így igazolja a hatalom megszerzésére irányuló ambícióit.⁷⁴

68 György Vilmos levele Schulitzhoz. TT 1899. 110. György Vilmos levele Gusztáv Adolffhoz. Uo. 111.

69 „Ich bitt E. L. verzeigen mir, das ich ibel und geszlich schreibe, den gott weisz, das in Solcher angest und sorge bin, das ich schreiben und lesen vergessen mochte.” Brandenburgi Katalin levele bátyjához. TT 1899. 101. „Weil hab gesehen, das E. L. mich verlassen haben und ich in der Fremde verlassen allein gewesen.” Brandenburgi Katalin levele bátyjához. TT 1880. 360.

70 Itt röviden még egyszer szeretnénk utalni arra, hogy bár Esterházy földrajzilag valóban külső szemlélő volt, pártatlannak azonban ő sem nevezhető. A már tulajdonképpen katolizált, Bécs befolyása alatt álló fejedelem pozíciója és sorsának alakulása Erdélyben semmiképpen sem lehetett közömbös a számára.

71 Kiadta *Deák F.* i. m. 148–254.

72 „s jól considerálja azt is Nagyságod, hogy mivé tette már Nagyságod ezt az erdélyi fejedelemséget, s ha jövendőben vagy Nagyságod vagy más succedál abban, ha felveszi-e ezt az igát? avagy ezektől írtótván, ha ki fejes emberre találkozik Nagyságtok, hogy sem szabad választásból azokra menjen az conditiokra, de nem okoskodik-e inkább azon? hogy fegyvert véve kezébe ő tegyen inkább másnak conditiot kiből micsoda jutalma fog az országnak kijőni, könnyen megtélheti Nagyságtok.” I. m. 251.

73 „Noha tudja o nagysága [tudniillik a császár] hogy Nagyságod hirdette felőle, hogy vágyakozik erre a rabságra, de úgy éljen — azt mondja ő nagysága — hogy [nem az ország becsülcének a sérelmére mondja] de inkább lenne kocsisa ő Nagysága hogy sem mostani állapotjában való fejedelme Erdélynek.” I. m. 251.

74 Esterházy Miklós levele a főkajmekámhoz TT 1895. 482.

A lemondott fejedelemszony

1630. szeptember 28-án a fejedelemszony a már ismertetett körülmények között lemondott Erdély trónjáról, októberben pedig hivatalos nyilatkozatot tett arról, hogy önként vált meg a fejedelmi címtől, és kijelentette, többé nem kíván Erdélyben maradni. A rendeket arra kérte, hogy juttassák vissza neki jogos tulajdonát, hiszen a Bethlen Gábor által ráhagyott tizenötezer tallérra rúgó örökségéből eddig alig tízezer forintot kapott kézhez.⁷⁵

Katalin lemondása után állandó pereskedésekre kényszerült. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy miután Csáky annyi mindent megszerzett Katalintól, utána még Rákóczi György is kifosztotta az asszonyt. Katalin, még rövid uralkodása idején, Csákyknak két ízben is jelentékeny pénzüsszeget adott, hogy abból a csapatokat toborozzon. A tervezett akciók kudarca után azonban Csáky a kapott pénzből saját maga számára vásárolt birtokokat, nevezetesen a gönc és a szepesi uradalmakat.⁷⁶ Közben a fejedelemszony az ékszereit is átadta az ifjú főúrnak, igaz, csak megőrzésre, mivel azt hitte, értékei nála nagyobb biztonságban lesznek. 1630. május 9-én odaajándékozta neki Czókmány birtokát,⁷⁷ 1631. november 12-én pedig végrendeletet állított ki, amelyben összes vagyonát ráhagyta, és viszonzásul csak annyit kért Csákytól, hogy tisztességgel temesse el és gondoskodjék méltó sírfeliratáról.⁷⁸ Közöttük a kapcsolat tehát a fejedelemszony lemondása után sem szűnt meg, sőt Katalin talán arra számított, hogy fejedelmi státuszának megszűntével könnyebben rendezhetik viszonyukat. Ez azonban Csákyknak esze ágában sem volt, bármennyire meggyőzően hittegette is Katalint. Egy 1632. március 4-én kelt levelében azzal bízta az asszonyt, hogy ne búslakodjék Munkács elvesztésén, inkább siessen Magyarországra, hogy minél előbb új életet kezdhessenek. Azt is bizonygatta Katalinnak, hogy ő már eddig is rengeteget szenvedett a fejedelemszony miatt, ezután is mellette marad.⁷⁹ Későbbi levelei azonban bizonyítják, hogy mindezt mennyire nem gondolta komolyan. 1632-ben két levelében is azt írja Petényi Istvánnak, Katalin komornyikjának, hogy bármennyire is szeretné, nem áll módjában meglátogatni Katalint, közben pedig utasítja Petényit, hogy hol ezt, hol azt küldje el neki az asszony.⁸⁰ Lemondása után közvetlenül Katalin még elég vagyonos volt ahhoz, hogy Csákyknak érdekében álljon még egy darabig hitegetni. 1633-ban százezer forintért megkapta Tarcál mezővárost minden tartozékával együtt.⁸¹

1634-től fogva azonban elkezdődnek közöttük a pereskedések; ekkorra valószínűleg már Katalin is kénytelen volt belátni, hogy Csákyval szemben hamis illúzióba ringatta magát. Katalin 1634-ben hosszadalmas leltárt állított össze mindarról, amivel Csáky neki tartozik.⁸² Csáky István 1635. november 28-án a pozsonyi társaskáptalannál Esterházy Miklós tanúskodása mellett kénytelen volt egy kötelezvényt aláírni, amelyben ígéretet tett, hogy a Katalintól megőrzésre kapott javakat sürgősen visszaszolgáltatja.⁸³ A nádor és az uralkodó különben többször is beavatkoztak Katalin érdekében a kettejük között folyó vitába: több ízben felszólították Csákyt, hogy rendezze a Katalinnal szembeni tartozásait. 1641-ben Csáky végre átadta Esterházyknak a megőrzésre kapott ékszereket.⁸⁴ Az uralkodó azonban Ferenc Károlynak,⁸⁵ Katalin második férjének a kérésére még 1651-ben is 30 000 Ft-ot követelt tőle.⁸⁶

75 TT 1899. 125.

76 *Deák F.*: i. m. 57.

77 MOL EKLt Liber Regius XVI. p. 69.

78 Kiadta: *Örvös Á.*: i. m. 242.

79 MOL MKA E. 200. Kisebb családi levéltárak. Bethlen de Iktár család levéltára, missilisek A-2. No. 36.

80 A két levelet Deák Farkas adta ki: *Deák F.*: i. m. 278, 281.

81 MOL P 108. Esterházy cs. lt. Repositoriumok. 451. cs., p. 351.

82 MOL. P 71. Csáky család levéltára 14. cs., Fasc. 38. No. 7.

83 Uo. No. 16.

84 Uo. No. 11.

85 Brandenburgi Katalin Hainburgban ismerkedett meg Ferenc Károly szász herceggel, akinek egyébként semmi vagyona nem volt. 1639-ben kötötték házasságot, majd Pomerániában telepedtek le. Katalin 1649-ben halt meg, előtte minden vagyonát férjére hagyta. *Örvös Á.*: i. m. 208.

86 MOL P 71. Csáky cs. lt. 14. cs. Fasc. 38. No. 12.

Rákóczi hasonlóképpen járt el Katalinnal szemben: kihasználva a fejedelemszony befolyásolhatóságát és Bethlen István iránti gyűlöletét, szinte mindenre rá tudta venni, amire csak akarta. Közvetlenül Bethlen István fejedelemmé választása után Kemény János közvetítésével annyira elnyerte az asszony jóindulatát, hogy még pénzkölcsönöket is kapott tőle. Katalin szíves-örömmel támogatta; nem volt kérdéses, hogy a segesvári fejedelmválasztó országgyűlésen rá vagy Bethlenre fog-e majd szavazni. Mindenütt próbálta előmozdítani Rákóczi ügyét, még bátyjának és sógorának is többször azt írta, hogy neki Rákóczi igen jó barátja, kérte hát őket, hogy annak sikerét minden befolyásukkal segítsék.⁸⁷ A fejedelemszony nyilván azt remélte, hogy mindezért cserében számíthat majd az új fejedelem támogatására és barátságára. Ismételten csalódnia kellett. 1631 tavaszán Katalin két kötelezvényt is aláírt Rákóczi kérésére. Egyrészt biztosította, hogy munkácsi uradalmát csak neki fogja eladni, másrészt kötelezte magát, hogy Csákyt többé nem fogadja szolgálatába, a neki adott javait visszاسzerzi és abból Rákóczi kárára semmit sem fog eladományozni.⁸⁸ Júniusban egy másik okiratot írt alá, melyben ígéretet tett arra, hogy az új fejedelem kisebbik fiát örökbe fogadja, Munkács várát halála után ráhagyja, ha pedig újra férjhez menne, a birtok értékének a felét lefizeti. Arra is kötelezte magát, hogy minderről a leleszi konventben nyílt fassiót tesz.⁸⁹

Erre október 13-án került volna sor, amikor Katalin Erdélyt végleg el akarta hagyni. Rákóczi az asszony mellé díszkíséretet rendelt, amely Katalint csak Munkácsig kísérte, majd ugyanez a „díszórség” arra próbálta kényszeríteni, hogy a leleszi konventben tegye meg az ígért bevallást. Erre azonban már Katalin sem volt hajlandó — közben nyilván meggondolta magát. Értesítette Csákyt, aki ezúttal Katalin segítségére sietett. Rákóczi emberei azonban válaszul Katalint kizárták a saját várából, sőt arra sem voltak hajlandók, hogy ruháit és más személyes holmijait kiadják. Kemény egyik megjegyzése szerint saját ruháin kívül semmije, még egy váltás fehérneműje sem maradt.⁹⁰ Érdekes adalék e történethez, hogy e második „munkácsi praktika” idején Kemény János is a várnál forgolódott. Elhitette Katalinnal és Csákyval, hogy rajtuk akar segíteni, miközben azon munkálkodott, hogy Rákóczinak a várat minden áron megtartsa, így csalárd módon mind Katalint, mind Csákyt ügyesen kijátszotta. Ezután Katalin végérvényesen meggyőződhetett Rákóczi szavahihetőségéről. 1631. július 30-án a nádorhoz írt egyik igen elkeseredett levelében segítségért könyörgött, mert — mint írja — most már csak egyetlen reménye maradt, hogy a császár oltalma alá húzódhassék.⁹¹ Kérésére különben mind a nádor, mind pedig a császár latba vetették a befolyásukat: az 1631 és 1634 között általuk írt, Erdéllyel kapcsolatos diplomáciai levelek majd mindegyike foglalkozik Katalin birtokügyeivel,⁹² de mindössze csak annyit tudtak elérni, hogy Rákóczi 1633. szeptember 5-én kötelezvényt írt alá, ígéretet téve, hogy Katalinnak 12 hónapon belül kifizetési Munkács és Fogaras ellenértékét, a várakból mindent visszaad, ami Kataliné volt, illetve visszafizeti 10 ezer Ft-ra és 6 ezer aranyra rúgó adósságait.⁹³ Kötelezvény ide, kötelezvény oda, ennek teljes kifizetésére sohasem került sor, hiába sürgette Ferenc Károly még felesége halála után is.

87 Brandenburgi Katalin levele a választófejedelemhez. TT 1899. 129.

88 MOL A 98. MKLt Trans. 9. Fasc. 11. p. 115.

89 Uo. 118. Trócsányi Zsolt Katalinnak Rákóczival szembeni engedékenységet egyébként azzal magyarázza, hogy Rákóczi a fejedelemszonyt a Schulitz megöletése miatti formailag le sem folytatott notaperrel zsarolta meg. *Trócsányi Zs.: i. m.* 164.

90 *Kemény J.: i. m.* 149.

91 MOL P 108. Esterházy cs. lt. Repositoriumok, 451. cs. p. 349.

92 MOL A 98. MKLt Trans. 9. Fasc. 11. pp. 277–488.

93 MOL P 71. Csáky cs. lt. 14. cs. Fasc. 38. No. 1. A pozsonyi társaskáptalan által kiadott diploma a következők javak kifizetésére kötelezi Rákóczi Györgyöt: Fogarásért 70 ezer Ft.; a munkácsi és fogarasi jövedelmekért 20 ezer Ft.; a Katalinnal szembeni adósságokért 10 ezer Ft. és 6 ezer arany.; minden Munkács várából származó arany, ezüst, kárpit, szőnyeg, marha... stb. átadása.; a fogarasi és munkácsi lábasmarhákért 3 ezer Ft. Rákóczi mindezt 12 hónap leforgása alatt köteles lefizetni, a pénz letételének a helye a leleszi konvent. Ha a fejedelem a határidőre sem fizetné ki, Katalinnak joga van a fejedelem Bereg megyei jószágából annyit elvenni, amennyivel neki Rákóczi még tartozik.

Összegzés

A korabeli megfigyelők Brandenburgi Katalinról alkotott véleménye, amelyet átvett a későbbi hivatalos történetírás is, a következőkben összegezhető: jött egy erkölcstelen, megbízhatatlan, tékozló asszony, aki Erdélyt majdnem tönkretette, s hogy ez mégsem következett be, az a hazaszerető Bethlen-csoport erőfeszítéseinek köszönhető. Minden baj forrása tehát Katalinban keresendő. Ez a nézet jól illeszkedik a későbbi — akár magyar, akár erdélyi — történetírás szemléletébe, mely szerint mindaz, ami erkölcstelen és rossz, rendszerint idegen eredetű lehet. Míg Bethlen Gábor nimbusza átsugárzott a jó református felcségre, Károlyi Zsuzsannára is, addig Katalin új udvartartásával, könnyed és szabados életformájával, egy-két kivételtől eltekintve mindenkiből merev elutasítást váltott ki. A királyi magyarországi és az erdélyi fejedelemségi rendek körében egyaránt felerősödött a xenofóbia. Minden baj kútfejének egyszerűbb volt egyetlen ellenséget-ellenfelet megjelölni: az idegent, aki nem tud alkalmazkodni a régi szokásokhoz és saját maga, illetve hívei karrierjét egyengeti, vagyonát gyarapítja a hazaiak riválisaként. A magyar rendiség emellett különös mértékben a férfitársadalom hegemoniájának elvi és gyakorlati alapján állt, és asszonyszemély uralkodása szinte elképzelhetetlen volt ezekben a háborús időkben. Erdélyben egy harmadik szempontot is figyelembe kell vennünk: a protestantizmus széles értelemben vett társadalmi, erkölcsi és természetesen politikai befolyását.

Azt, hogy a fejedelemasszonyról kialakított kép mennyire sarkított és torz, jól mutatják az eddig figyelembe nem vett források. Katalint már az első pillanattól kezdve ellenségesen fogadták, majd uralmát olyan feltételekhez kötötték, hogy szinte törvényszerű volt, Katalin előbb-utóbb át fogja őket hágni. Brandenburgi Katalin tehát még az esélyt sem kapta meg, hogy megfelelő körülmények között foghasson a kormányzáshoz, hiszen az előítéleteket és a körülötte kialakult nagyfokú bizalmatlanságot meglovagoló Bethlen-csoport kezdettől a félreállításán munkálkodott. Katalin nyilván nem rendelkezett a jó uralkodó tulajdonságaival: rendkívül befolyásolható és gyenge akaratú volt, rosszul tájékozódott az erdélyi viszonyok között, helyzetét és érdekeit szinte mindig tévesen mérte fel. Ezt azonban kivétel nélkül mindenki ügyesen kihasználta. Először Bethlenék, akik szüntelenül vádaskodtak, miközben pozíciójukat erősítették és vagyonukat gyarapították; aztán Csáky István, aki Katalint mindaddig hitegette, amíg annak még valami adnivalója volt; majd a jó barátnak vélt Rákóczi, aki Katalint kizárta a saját várából és, amennyire tudta, kifosztotta. De akár említhetjük a bécsi udvart is, amely Tokaj megvásárlása után egyre kevesebb készséget mutatott a szerencsétlen asszony felkarolására.

Akinek a jóhízműségét ilyen gyorsan el lehetett nyerni, s akit fly könnyedén ki lehetett játszani, arról nehezen képzelhető el az a végtelen cinizmus, gonoszság és fondorlatosság, amivel Kemény vádolja Katalint. Ha mindez igaz lett volna, Katalin valószínűleg tovább megmarad Erdély trónján. Meglepő módon ezek a vádak egy tekintetben biztosan jobban illelenek Keményre, aki mindig elhitette a fejedelemasszonnyal, hogy annak érdekében cselekszik, ehelyett azonban mindig is a hatalom aktuális várományosának ügyét mozdította elő. Alakoskodásnak és „erkölcsi nagyvonalúságnak” Kemény tehát aligha volt híján: Katalint mindahányszor becsapta, valahányszor csak módja nyílt rá.

Kemény János minden kortárs történetíró gyakori hibáját követte el: emberi, jellembeli gyengeségek túlhangsúlyozásával egyoldalú — bár vallásilag és politikailag érthető — erkölcsi bűnlajstrom felállításával támasztott alá egy aligha kétséges tényt. Azt tudniillik, hogy Brandenburgi Katalin nem felelt meg a férje halálát követő periódus erdélyi fejedelemségi elvárásainak. Az érdekkellentétek olyan súlyos és bonyolult ütközési pontjába került, amelyeket kellő uralkodói képesség, tudatos felkészültség, ország- és emberismeret híján nem tudott áttekinteni, s így nem is tudhatott fölébük kerekedni. Nem vált Bethlen méltó utódjává, de Bethlen István és köre sem emelkedett erre a szintre. Kevesebb politikusi ravaszkodást és olykor talán kevesebb álnokságot kívánó időben talán nem kerekedhetek volna fölébe azok az ellenfelei, akik az ő személyében találták meg Erdély története emváltásos esztendejének bűnbakját.

BESSENYEI JÓZSEF

KÖZÉPKORI LEVELEINK 1541-IG

Fontos kötettel gyarapodott forráskiadványaink sora (Középkori leveleink 1541-ig. Szerkesztette: Hegedűs Attila és Papp Lajos. Régi magyar Levéltár 1. Budapest, 1991.). A Tankönyvkiadó gondozásában megjelent vaskos kötet szerkesztői arra vállalkoztak, hogy az összes, 1541. december 31-e előtt íródott, eredeti (tehát a szöveg megfogalmazásával azonos időben keletkezett), levéltári jellegű (vagyis keltezett), szövegértékű (tehát legalább egy mondatnyi magyar szöveget tartalmazó) szövegemléket kritikai szövegkiadás formájában közzéteszik. Vállalt célkitűzésükből következik, hogy a kötetbe nem kerültek be másolatok, regeszták, fordítások, a szépirodalmi, történetírói és a vallásos írásművek. Ez az elhatárolás — bár vitatható voltára a szerkesztők is utalnak, s következetes betartása igen nehéznek tűnik — érthető.

A kötet igényességét, kritikai kiadás-jellegét a mintaszerűen elkészített betűhív átirás, a megjelent források és feldolgozások teljességét felölelő jegyzetapparátus és három (név-, szó- és időrendi-) mutató demonstrálja. Külön örömmünkre szolgálhat, hogy a szerkesztők minden eredetiben fellelhető iratról fényképet is mellékeltek, így a hasonmás olvasásával a kötet használóit szinte az eredetivel való találkozás örömeiben részesítik.

A kötet törzsanyaga összesen 244 iratból áll. (Ehhez egy 60 tételből álló függelék járul, amelyet korábbi közlétevéjük hiteles, eredeti iratnak tartott, de a szerkesztők véleménye szerint keltezésük nem megfelelő.) A 244 irat közül 187-et már a korábbi kutatók közöltek vagy említettek, 51 tétel pedig ebben a kötetben jelenik meg első ízben. Ezzel a mondattal máris a kötet megítélésének kulcsproblémájához érkeztünk. Az 51 levél ugyanis meglehetősen kevésnek tűnik ahhoz képest, hogy a szerkesztők célja a „teljes körű levéltári gyűjtés” volt (VII. l.), s a kötetben többször is leszögeztek, hogy kötetük „a teljességre törekedve” tartalmazza az 1541 előtt keletkezett iratokat (VIII. és X. l.). Az itt először közölt iratokról tudnunk kell azt is, hogy az 51 tételből 26, tehát az összesnek több mint fele egyetlen főúri familia, a Batthyány család levéltárából került elő. Már ez a tény is kéteylesen ébreszthet a használóban a gyűjtés teljességét illetően. Ám ilyen megfontolásoktól függetlenül, az átkutatott levéltárak és kéziratárak névsorát tartalmazó jegyzékből is kiderül, hogy a teljességre törekvő anyaggyűjtés valóban kívánatos célkitűzésének a szerkesztők nem tettek eleget. Hiányzik ugyanis a Románia gyűjteménye csakúgy, mint a nyugat-európai levéltáraké (a valóban legfontosabb ausztriai levéltárak kivételével). Ezen országok anyagát a kötet összeállítói az OL Mik-

rofilmtárának felvételei alapján kutathatták ugyan, de mint köztudott, annak anyaggyűjtése még egyáltalán nem mondható teljeskörűnek.

A gyűjtők mérsékelten szolgálhat persze az a közismert tény, hogy a kárpátaljai és erdélyi levéltárak az elmúlt években nehezen nyíltak meg a magyarországi kutatók előtt, ám ennek ellenére meg lehetett volna próbálkozni a munkával (hiszen voltak kutatók, akik eljutottak oda), s az esetleg sikertelen kísérletről a bevezetésben számot kellett volna adni. De ennél sajnálatosabb, hogy a gyűjtésből Jugoszlávia is kimaradt, ott ugyanis a polgárháború előtt nem volt akadálya a levéltári kutatásnak. E sorok írója is több alkalommal dolgozhatott Zágrábban, s bár nem tartotta feladatának, hogy magyar nyelvű iratokat gyűjtsön, a Jugoszláv Akadémia Levéltárában D XXIX – 158. sz. jelzet alatt magyar nyelvű misszilit talált (Kasztellánffy János – Össy Borbálának. Bécs, 1537., Szent Pál nap után való szombaton). Elgondolható, hogy a módszeres kutatás Horvátországban milyen komoly eredményeket hozhatott volna.

Hiányérzetünk támad az átkutatott országok levéltárainak „teljes körű” feltárását illetően is. Előrebocsátva, hogy e sorok írója nem végzett ugyan ilyen irányú anyaggyűjtést, ám 16. századdal foglalkozó kutatásai során nem egy olyan magyar nyelvű levelet olvashatott, amelyet ebben a kötetben hiába keresett. Ezekből — a teljesség igénye nélkül — álljon itt néhány példa:

1537. július 30., Galgóc

THURZÓ ELEK – I. FERDINÁND KIRÁLYNAK

Sacratissima Maiestas

domine clementissime

Praemissa fidelium serviciorum meorum humillima commendacione. Intellexit fortassis Maiestas Vestra ex aliorum litteris dominum Leonardum Fels capitaneum non plus, quam duobus milia[ribus] fuisse a castris hostium, quod erat in obsid[ione] Regecz, atque idem capitaneus Maiestatis Vestre cum domino Lasky intendebant cum hostibus et confligere, maxime offerens se occasione, ut servitor meus dicit, ob absenciam fratris Georgii, Petri Pereny et Be[be]k ?] [Vestre]dominacionis deus dignetur re Maiestatis Vestre facere circa hunc conflictum, absunt et [-] alii a castris Iohannis, nam et [-] Podnamiczky maior natu, ute[-] Mathias Bazo, Pastay veniunt, ti[meo] Podnamiczky ad istos comitatus v[-] et occupandas et hic profecto non [-] esse vires nostras, quibus illis resist[ere], levare nobilitas et rusticitas in[-] nullo modo potest, maxime ob do[-] quam timeo, ne adversarii exige[-]. Illos in campo retundere non [-] et alioguin populus statim hostibus [-]

Ego faciam omnia possibilis, sed nulla est hic aput pociore obediencia, quia nulli unquam puniuntur Maiestas [!] Vestra, et hanc provinciam non paciatur sibi eripi, non enim sumus sufficientes contra tot hostes undique. Ad Petrum Pereny hactenus mittere non potuimus, quia est aput Iohannem, et intelligo ex amicis quibusdam Iohannem illi multum blandiri et multum polliceri, effecisse eciam aput Turcam, ut filius suus restitueretur, pro quo iam missus est quidam vicecomes Themesiensis ad Belgradum, ut illum reducat. Gliuntur eciam Iohannes, quod omnia negocia sua aput Turcam optime fecerit, et quod omnia, que fuerant sua citra et ultra [D]ravum illi erepta restituerentur, timeo, ne ille [-] pocius confunxerit [coniunxerit!], ut moris sui est, tamen [-] imponitur hominibus, ad trahendi eos, [prae]bui hanc cartham inclusam, ex quodam loco [-]o Maiestatem Vestram nosse manum, est hungarica [sc]ripta. Timeo profecto nisi hac vice sequatur [conco]rdia inter Maiestatem Vestram et Iohannem, quod non [-]erunt stulte et hunc regno periculose practice [-]e aliquo rege post Iohannem substituendum assensum Turce, ut ille eo commo-

dius hac via [-]um sibi subicere valeat, neque hic attenditur quo[r]rsum evadant, et quam perniciosa sunt. De arrestato oratore Maiestatis Vestre apud Turcam habui ego et ex aliis locis, id eciam nunc per Iohannatis affirmatur, nescio, an verum sit. Supplico Maiestati Vestre, cum hac provincia aduc tota a Maiestate Vestra et eius fidelitate pendere, ne eam paciatur hostibus prede esse exposita. Cum hiis me clemencia Maiestatis Vestre humillime commendo. Ex Galgocz, 30. Iuliii, 1537.

Scribit eciam quidam Iohannita ad me, quod cesar Turcarum omnes vires suas direx[erat] contra Italiam et personaliter eo condu[xerat]

een ýgen felek . hogy ha ez wttal . vala / mý wegh it nem lezen az bekýssegh / dolga-ba . ees ha egeb condiciokra nem / ýwthok . soha tebe mý wtanatok / nem fwgwnk ýarný . Egeb¹ wtath / lelewnk dolgonkba . Peter wram / ýgen megýgeneswth Kýralal . / fyath ees megagýak a therekek / ýol ertj K . mýth akarnekk mondanom / zakazthýa megh K . ezth

Interpretacio scede

Ego multum timeo, si hac vice nullus sumus sequetur de ista concordia, et non condescenditis ad alias condiciones, nunquam hinc deinceps pro hoc negotio apud vos agetur, sed aliam viam inveniemus rebus nostris, dominus petrus multum se coniunxit cum rege, et filium illi restitutum turce, bene intelligitis, quid velim dicere item ac se diceret, quod Johannes petro blandiretur cum regni successione, quod non credo petrum ullomodo optare laceretur cartha

HHStA Hung. Allg. A. 31. fasc. 89. cím. Fol. 144–148.

TARTALMA. Leonhard Vels megközelítette az ellenség táborát, és útközetre törekszik. — Perényi Péter János királynál van, fia kiszabadítására törekszik. — Mellékeltlen küld egy magyar nyelvű iratot, amelynek szerzője a tárgyalások megszakításával fenyegetőzik.

— Az irat egyik széle kiszakadt. Melléklete magyar nyelven.

1538. május 15., Rajk

RAJKY ISTVÁNNÉ — NÁDASDY TAMÁSNAK

Nagýssagos vramnak

Nadasdi tamasnak nekem

kegelmes vramnak

Nagýssagos vram Irom the nagýssagodnak / zolgalatomat touaba Jol tugýa the .k. hogý / ennek elette es the .k. kegergettem [!] az louak / elvezese felel es the .k. egý nehan leuelet irt / kemendbe erthe kýltem vala erthe az / louakert es adak megý az ketteit es mazor / megint kýldek az ketteiert es akkor es adýak / megý az egýket mihelt az varbol ký ereztýk / vgýan ottan kezel egý faluban egý porianal / megý el tartatýa azt mongýa az por hogý / hwue votl az lo és hw thele gonozol el / vezet et es mikoron az por azt mongýa / hogý az lo hw thele mikor el vezet annak / elette votl az lo megý fel eztendenel es / eleeb mi nalunk tovaba az negýegýk es / megý oth vagýon azert kerem the .k. mint / kegelmes vramat hogý the .k. irion megý es / oda kemendbe hogý adýak megý touaba az ký / louat megý tartottanak annak ezten zombaton / lezen teruený affeilel kerem tke .k. mint / vramat hogý the .k. ebel es tanosagot agýon hogý / mit tegýek ebel es the .k. legýen segetsseg / merth czýak the .k. vagýon mostan bizodalmmam / isten tartchýa megý the .k. minden Joul ezt / leuel kelt raykrol zent sophia azzon napian 1538

Anna rayký Istvanne

OL E 185. Magyar Kamara Archívuma. Nádasdy család levéltára. Missiles. 100. cím. Fol. 2–3.

TARTALMA. Nádasdy segítségét kéri, hogy elveszett lovait visszaszerezhesse. Gyúrús pecsétőredékével.

1539. január 11., Bécs

KASZTELLÁNFFY JÁNOS — ÖSSY BORBÁLÁNAK

thizthellende ewsy

Borbala: azzonniac

adassek ez: leuel

Thyzthellende nekem: zerelmes athanfya: kezenetemnec vtanna / legen hala vr istennec vagioc jo egessekben: kytt kyuanoc / the tyllled: es: az: my germekintil: hallanya: touabban Irhatom / azth: the neked, hog: may napon: Indultam: kyrral e felsege / acarachyabol: vezprembé, merth: Iw: felsege valasztot / az: spanyoloc hada: elet: vg: mynth: enen: kepeben. kyk / wadnac: kezél: nýg: ezenen. kykel. onan: megek: tot orzaka / ha: vr. isten engedý: touaban: Iw felsege. Bradach: emrehnel / nekem: haytota az: njgh zaz forintot kytt kocyan neký / haytot: volt: az: erth: az kyrral leueleuel: Ban: leueleuel / mynden: kesedelemmel kyl: kylch: hozza. gerg: papot my / plebanusunkath: hogy: az: pýnzth. neky meg aggya: mert / ha: meg. nem: aggya: karanakes: fogya meg: adnya / es: haa: meg: adangya tahat a myrre zykseked lezen / kelcheed: mig leen: en: meg: Ieuek: en kedýk semmit nem / kessem touaban: Iw felsege. egeb: keppen: kechelmes valazthal / Bochatot kytt micoron: zemben: lezenk: meg: mondom / ha: isten acarya: fýzethessem lezen. kyvanlac Io egessekben / leennem: kelth ez level Bechbeenn Remette zenth: pal nap. / vtan: valo: zombaton. 1539

Castellanffy Janos

Zágráb, Jugoszláv Akadémia Levéltára. D XXIX — 158. Egy folio

TARTALMA: Veszprémbe indul, mert a király a spanyolok parancsnokává nevezte ki. 400 forintot a király neki félt. Küldje el György papot, aki elviszi azt.

1540. május 7., Debrecen

SÁNTHA AMBRUS — A SÁGI PRÉPOSTNAK

Ez level adassek az sagy prepost vramnak, en nekem vramnak

Zolgalatomat Irom Mint Vramnak, towaban / kegelmedet mint Vramat Kerem hog En / Mostan az En zolgamat kwldtettem fel / Walamy kewes baromal, Azertt kerem / kegelmedet mint vramot, hog ha mj / gonoz hirtt hallacz Az En Zolgalatomert / aad hirre, az En Zolgamnak, hog e / Kar vallott Embör Töb karth / Ne vallanek, Annak vtanna kerem kegel- / medet mint vramot hog az sagi vamon Ees az Egegy vamon kegelmed Botchiatta / ssa el az en Barmomal, es revid / Napon En Kegelmanhoz zörivel zöre / menwen minderröl meg fizetek, isten / Tartchia meg Kegelmanet ez / lewel adatot debrechomben / zent filep zent Jacab nap / vtan valo pentekon A domini 1540

Ambrosius Santha

[A levél külzetén más kéztől:] 7. die mensis Julij servitor ambrosy Santha / duxit boves centum et X de quibus tenetur / in thlonio Saagh et Egegh fl y d 20,

ŠOKA v Trnave, Magistrat mesta Trnava. Missiles. Egy folio.

TARTALMA: Kéri, szolgájával küldjön híreket, és marháit engedje át a sági és az egegi vámon. Papírfelzetes gyűrűs pecsét töredékével.

1540.

FELJEGYZÉS

1540

Ez az Bernat sarkan wram keressesse¹ / Mykorth az thamas es Ambrus Myhecz kyk lettek / wolna en ýobagym el zekttenek wolna korongrw² az nemettwk / ffwldýre, es Mýn-

1 utána ýwancýak kihúzza

2 Korong, Vas vármegye, ma Krog, Szlovénia.

den morhajökath gabonat zabýath / hattak wolna zklýder andras³ hazanak ký wolt / ýwan-
čyak wram ýobagýa, azt nekem ýwanchý peter wram / megýgertte meg adnýa /

Towaba koz Andras wkwf ffelwl ký el wýtte ýwanchý / peter wram / Towaba az thop-
lak sýmon zweekop Balýnth ýel be karachon / nak elwtte mýkýnt be ýwttenek az en
wdwarwmba / es galambokat es týkokat onaýt gonozwl elwýttek /

Towaba mýkýnth homottor ffýa Mýhal es gwegý thoplak / Bortholom ffýa es ýanchý
zolgaýa / mýkýnth [- -]ttek es az g[- -] kerbe es az oth wolo / aýmwlwt ch[- -] [- -]rttak [-
-] el wýttek /

Towaba [- -] en wa[- -] / az ýak[- -]rtta[- -] /

Towaba egý zena ket reth ffelewl ký wolna mura es / thernath kwzwth ký en sarkan ber-
nath megýettesa mel zena rýttýrt en that ýarho palt ýwanchý wraýmna / megengettem /

Towaba homotar Matheý Býr egý zena rettemet az en / wdwarwmhoz waloth

Towaba en egý zena rettemet az kerth mehelt ký ýrtottam /

towaba mýkorth wolt ýwanchý peter wram týztartto Muraý / zombattba mýkýnt mýel-
tette az en ýobagýmal

Towaba thaýchar Matheý doga ffelwl

Towaba mýkorthwolt ýwanchý peter wram týztartto Muraý / zombattba el kwltte wolt
az w ýobagýt domotor / matheýt sýnkowých ýmrehwth es sýnkowých benedkw[th] /
zwrko Balýntoth korongrwl az kez andras hazara / ký en ýobagým wolt es oth az w ffeles-
seget ýgýn / werttek es egý wkret el wýttek ký wt forýntoth / ýrth wolna /

Towaba az zent mýklos napba az ýwanchý peter / wram az en ýobagýmal týpeltette az
karok / cýnalttatta az w hattalmawal /

Towaba az thoplak sýmon es zlvrko Balýnt mýkýnth / ýwttek wolt a mý hazwnkra es
oth Walamý / azoný ember [- -]wl el a[- -] [- -]ýak wolt werný / k[- -] pýnz [- -] /

Towaba a[- -] [- -] / el hor[- -] /

Towaba egý kapolnat rakotam wala [- -]got fakbul / Azt az w ýobagý el hantak es ha-
zakat / belwle cýnaltak /

Towaba sankowých ýstwanth twrwenel kerestem / ký wolt az en ýobagiom es zwkw
wolna / ýwanciak wram rezekre anný Bor pýnzwnkel / es anný gabonankal, zama adattlan
ký / wolt a mý týztarttonk

OL P 430. Kisfaludy család levéltára. 1. cs. 1540. N. 2. Egy folio.

TARTALMA: Sárkány Bernát feljegyzése az Ivánczy Péter által neki és jobbágyainak okozott ká-
rokról.

— Az irat közepe kiszakadt.

1541.

A GARAY CSALÁD ÉS A SZENTMIKLÓSI EGYHÁZ JAVAINAK ÖSSZEÍRÁSA

1541

item kwppa ý

item minor kwpa i

item sellie pohar vi

wert czeze vi

egh kýs talcha arañas

egh kýs poharochka

kalán XX

vella i

keth sarkantÿu egÿk nagio**b**
 massÿk kÿsse**b**
 hansar chont nÿelew i
 egÿ tholthok
 Tÿzenket bokor kopch
 keth fele
 egÿ nyagba wethe lora walo
 egÿ parta ew
 egÿ bonchok
 egÿ zablÿa merenn
 ezewsthes
 egh bÿchak merenn ezewsthes
 egh tewr harom helen ezewsthes
 az nÿele es,
 egh zablÿa kÿshorwath [– –]
 egh gÿengÿes fekwetew
 hÿthwán

egÿ haÿfono
 keth rez aranÿazott fek
 egÿ ezewst lewe gÿenerew
 apro darabok
 keth csaprag lora walo
 Egh darab aranÿ egÿ heÿan
 ket negÿwen forÿntot er
 hwz aran forÿnt
 keth nasffa egÿk ÿgen kechÿn
 háróm zenÿeg
 ket karpÿt
 egy paplan rancz hÿtwán
 egÿ tok taal uj tál benne
 tanÿer Xii
 Egÿház morhája¹
 egÿ on kanna, egÿ rez
 gÿertÿa tarto, mas on kanna

Zent mÿklosÿ egÿház
 morhája
 Negÿ kehelj ketteÿnek nÿnch
 patÿnaÿa
 Egh kÿs wrtarto
 egÿ montrancia
 keth rez both
 kaswla ÿowal hÿtwannab xii
 dalmatÿka x
 oltar cheze nÿomott i
 Garaÿ

1 A sort áthúzák.

egh turcisculum
 ket amphwla
 egh temýen tarto
 ket ezewst kerezť labatlan
 egh oltar cheze gyengýes
 a kareýa
 egý kapa a kenýeke ezewst
 egý kapwla aranýas kamwka
 feýer
 egý aranýas barson casula gyengýes
 kewes a kerezť
 Egh zederýes aranýas
 barson casula nýnchen
 kerezť
 weress aranýas barson
 casula nýnchen kerezť
 zewld camwka
 caswla
 egh zewld barson caswla
 egh fekete barson arantias
 casula
 egh zewld arantias kerezťew
 barsoný caswla

Egh kapa tarka
 baarson, kerewl ezewst
 boglarok raýta, kezep
 arant, egý kewes nasffa
 egý atlacz weress casula
 gyengýes kewess bodog
 azzon kepe raýta, nagý
 weress atlacz casula
 egý gyengýes kewes
 wmeral
 Zederýes aranýas barson
 casula
 weress arantias barson caswla
 ket feýer arantias
 kamwka dalmatýka
 ket arantias weress
 barson dalmatýka
 ket oltar ewteze
 calices vii
 a nagýobbýk gyengýes
 kewes
 patena viiii
 ket kerezť
 monstrancia

Strwcz moný ezewsthes
 erekýeth [– –]
 Ewth ezewthes tabla
 aranýazott

Szlovák Állami Központi Levéltár, Pozsony. Rodový archív Zayovcov z Uhrovca. G Fasc. VII. No 14.

[Más kéztől:] Conscriptio rerum mobilium Garaianorum, et Ecclesie Sancto–Miklosiensis

A példákat még hosszasan lehetne folytatni, különösen, ha a korszak többi kutatóját, akik közül nem kevesen e sorok frójánál nagyobb kutatói múlttal s talán nagyobb szerencsével büszkélkedhetnek, a kötet szerkesztői megkérdézték volna.

Talán szerencsésebb lett volna megtartani a kötet eredeti koncepcióját, amely a már publikált, 1533-ig keletkezett rövid szövegek kritikai kiadását tartalmazta. Ugyanis a munka létrehozói csak 1983-ban terjesztették ki a gyűjtést a nem kiadott levéltári forrásokra, amikor a gyűjtés időhatárát — helyesen — 1541-re módosították. Ekkor indult el a „teljes körű” levéltári anyaggyűjtés, amelyben a két szerkesztő öt segítő munkájára támaszkodhatott, akik feltételezhetően nem főállásban, hanem egyéb kutatómunkáik mellett vettek részt a vállalkozásban. Ilyen kevés ember pedig ilyen rövid idő alatt (1987-ig befejeződött a levéltári feltárás) nem végezhet valóban teljes körű anyaggyűjtést.

Azt kell mondanunk, nagy kár, hogy nem volt mód a levéltárak anyagainak át-búvárlására, hiszen bizonyosak lehetünk abban, hogy hasonló munka évtizedekig nem fog megjelenni.

A kiadványt létrehozók felelőssége már csak azért is óriási, mert a mű egyetemi segédkönyv, amely így generációk oktatásának eszköze lesz.

A kötet, mint már mondtuk, inkább csak a már megjelent iratok kritikai kiadásának nevezhető. Nem lebecsülendő teljesítmény ez sem, hiszen valóban nagy szükség volt a már publikált anyag kritikai megrostálására, s ezt a szerkesztők igen magas szinten el is végezték. A munka során 60 irat, az addig ismertek közel egynegyede bizonyult „kakukktójásnak”, s nem egy jónevű történész és nyelvész találatott könnyűnek a szigorú mérlegeléskor. A recenzens fájó szívvel vette tudomásul például Takáts Sándor forrásközléseinek alacsony színvonalát. Természetesen a publikált anyag kritikai megrostálásán túl igen örvendünk az eddig még nem ismert 51 iratnak is, hiszen a Mohács utáni zűrzavaros évtizedekről — s mindegyik új irat Mohács utáni — nagyon keveset tudunk, kevés ebből az időszakból a kiadott, s különösen az ilyen magas színvonalon kiadott forrás. De az ígért teljesség eléréséig még további erőfeszítésre lesz szükség.

GYÖRKEI JENŐ

BETHLEN-DOKUMENTUMOK MOSZKVÁBÓL

Ötven esztendeje, 1944. december 7-én, a Somogy megyei Marcali térségében Bethlen István gróf átállt a Vörös Hadsereg oldalára. Amikor elhagyta a bakonyi erdőséget és megadta magát az 57. hadsereg parancsnokának, kijelentette: „szeretnék szolgálatot tenni hazámnak”. Ugyanakkor kifejezte hajlandóságát arra nézve, hogy megfelelő segítséget nyújtson a Vörös Hadsereg parancsnokságának az államhatalmi és a helyi közigazgatási szervek működőképességének helyreállításában.

Bethlent az átállásban az a remény vezette, hogy a háborút igazságos békekötés követi majd. Abban reménykedett, hogy a győztesek részéről valóra válik a legnagyobb jótett, „a nagylelkűség a legyőzöttek iránt. Ha a Szovjetunió ezt a nagylelkűséget tanúsítja Magyarországgal szemben — mondotta —, a magyar nép azt sosem fogja elfelejteni.” A szovjet katonai vezetés Bethlent az első perctől kezdve mindvégig fogolynak tekintette. A „nagylelkűség”, amiben annyira reménykedett, sosem vált valóra.

*

Az alábbi dokumentumokat ez év márciusában az MTA kiküldetésében, moszkvai tartózkodásom során az Orosz Föderáció Fegyveres Erői Vezérkarának Központi Archívumából szereztem meg, Magyarország katonai és légügyi attaséja, Tömösváry Zsigmond ezredes hathatós segítségével.

I.

A VÖRÖS HADSEREG POLITIKAI FŐCSOPORTFŐNÖKE

A. Sz. Scserbakov¹
vezérezredes elvtárs részére

Csatoltan felterjesztem a 3. Ukrán Front táviratának másolatát, amely Magyarország volt miniszterelnöke, Bethlen István vallomását tartalmazza.

Melléklet: 2 lap.

(: B. Szapozsnyikov ezds.:)

A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége
7. csoportfőnökségének helyettese.²

1944. december 13.

- 1 Alekszandr Szergejevics Scserbakov vezérezredes (1901–1945) 1942-től a Munkás-Paraszti Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöke.
- 2 A 7. csoportfőnökséghez az úgynevezett „speciális” propaganda tartozott, melyet az ellenség frontvonala és hátországa irányában fejtettek ki.

Távirat

3. Ukrán Front 44. 12. 12. 5804 sz.

December 7-én a Vörös Hadsereg oldalára állt át Magyarország volt miniszterelnöke, BETHLEN István. Vele együtt érkezett TRENKVALD repülő-százados is.³

Az előzetes kihallgatás folyamán Bethlen István a következőket vallotta:

„1874-ben születtem, apám földbirtokos, 3 ezer hold földtulajdonnal rendelkezett. Elvégeztem az egyetem jogi karát, politikai tevékenységet fejtettem ki. 1901-től egészen 1915-ig az országgyűlés tagja voltam, az »1848-as Függetlenségi Párt« küldötteként, amely párt Kosuth hagyományaira épült. A párt egy független Magyarország megteremtésére törekedett és az ellenzékben foglalt helyet a gróf TISZA vezette kormánnyal, majd a következő kormányokkal szemben is. A háború befejezése után Magyarország valamennyi pártja széthullott, és én 1921-ben a kormány élére kerültem azzal a célkitűzéssel, hogy elérjük az ország pénzügyi és gazdasági megszilárdulását és rekonstrukcióját. 1931-ben, a gazdasági válságot előrelátva, önként nyugállományba vonultam. 1931-től a felsőház tagjaként minden igyekezetemmel azon voltam, hogy megakadályozzam Magyarországnak a német politika uszályába kerülését. A kormány egyáltalán nem tanácskozta meg a képviselőházzal azt a lépését, mellyel hadat üzent a Szovjetunióknak. A Bárdossy-kormány fejéhez több politikai vezető személyiséget rendelték be, közöttük jómagamat is. A beszélgetés során egyenesen kimondtam véleményemet: a háborúba belépni igen könnyű — de abból kilépni nagyon nehéz. Részünkről semmiféle érdek sem fűződik ehhez a háborúhoz. Én kategórikusan ellene vagyok. Engem nem tévesztett meg az a körülmény, hogy Hitler bizonyos területeket visszacsatolt Magyarországhoz: ezt ő kényszerűségből tette. A Szovjetunióval folytatott békés tárgyalások révén is megkaphattuk volna azokat. További aktív háborúellenes megnyilatkozásokra már nem volt módom, mivel a háborús helyzet ezt számomra nem tette lehetővé. Mégis felléptem a háború ellen a felsőház bizottságainak valamennyi ülésén. A felsőház tagjainak egy része egyetértett velem. Ennek azonban nem lett szélesebb körű visszhangja, mivel a felsőházi tagság és maga a felsőház is igen nyugodalmatlan intézmény. Az én hallgatásom széleskörű volt, ezen túlmenően a háború ellen lépett fel az én újságom, a *8 órai Újság* is, amelynek szerkesztője a fiam volt. Az újságot esetenként kettő-négy napra is betiltották, de megtorlást velem szemben nem alkalmaztak. Márciusban, amikor a németek megszállták az országot, azonnali hatállyal betiltották az újságomat. A németek számos politikai vezető személyiséget letartóztattak, az én elfogatásomat is kezdeményezték, én azonban nem hagytam magam letartóztatni és Horthy segített elrejtőznom. Maga Horthy már régen ki akart ugrani a háborúból, de a kormány ellenezte. 1944. szeptember közepén a Horthy rezidenciáján tartott megbeszélésen olyan döntés született, hogy beszüntetjük a hadviselést, bár jól tudjuk, hogy a tisztikar — különösen a vezérkar jó része —, valamint az ifjúság német- és fasiszta-barát. A végrehajtás azonban nem járt számunkra sikerrel. Már március folyamán elhatároztam, hogy átrepülök a Vörös Hadsereg oldalára, de a repülőtereket a németek szállták meg. December elején meggyőztem azt a családot, amelynél rejtőztem, hogy az erdőbe húzódnva várjuk ki a Vörös Hadsereg beérkezését. Ez sikerült is. Mindezt nem azért tettem, hogy életemet mentsem, hanem azért, hogy jobban szolgálhassam hazámat és segítséget nyújthassak az orosz hadvezetésnek. Önöknél van fogságban Vörös tábornok,⁴ de ő katona és nem tehet annyit,

3 Trenkvald (Trinkwald) név a hivatásos tisztnek „sematizmusában” nem szerepel. Amennyit sikerült róla megállapítani, hogy lengyel származású és az első világháború idején K.u.K. repülő-százados volt. Az átállás első perceiben Betlennek a tolmácsolásban segített.

4 Vörös János (1891–1968) vezérezredes. 1944. március 19-től 1944. október 16-ig a Honvéd Vezérkar Főnöke. A nyilas hatalomátvételtkor átmegy a Vörös Hadsereghez. 1944. december 22-től 1945. november 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere. Bethlen tévedett, mikor azt hitte, hogy Vörös János fogoly.

amennyit én. Úgy vélem, hogy ha az orosz hadvezetés rölapok útján tudatja a magyar katonákkal, hogy önkéntes fogságba kerülésük után haladéktalanul visszatérhetnek otthonaikba, valamennyien átállnak az Önök oldalára.”

Hiteles

(olvashatatlan aláírás)
ezredes

Az Orosz Föderáció Fegyveres Erők Vezérkarának Központi Archívuma (a továbbiakban: OF FEE VK Központi Archívum) Fond: 32. Opisz: 11 309. Ügyirat: 230. Lapoldal: 72–74. 1944. december 13.

II.

Kiadv.-0592
H e t e d i k [példány]

1944. december 15.

A MPVH [MUNKÁS-PARASZT VÖRÖS HADSEREG] POLITIKAI CSOPORTFŐNÖKSÉGE 7. CSOPORTFŐNÖKÉNEK BURCEV VEZÉRŐRNAGY ELVTÁRSNAK

Felterjesztem annak a politikai kihallgatásnak a jegyzőkönyvét, mely Bethlen István, Magyarország volt miniszterelnöke és Horthy Miklós kormányzó főszárnysegédje, Gerlőczy vezérőrnagy¹ vallomásáról készült.

Melléklet – nevezett jkv. „24” lapon.

7. sz. pld.

A 3. Ukrán Front Pol. Csf-ség 7. osztályának vezetője
/: PITYERSZKIJ ezredes:/

6 pld. a címzetteknek
1 pld. gyűjtőbe

Címzettek:

1. sz. pld. A 3. Ukrán Front parancsnokának
2. sz. pld. A Haditanács tagjainak
3. sz. pld. A Politikai Csoportfőnöknöknek
4. sz. pld. A 3. Ukrán Front törzsfőnököknek.
5. sz. pld. A MPVH Pol. Fcsf-ségének
6. sz. pld. A 4. gárda hadsereg pol. osztályának

1944. 12. 15.

1 Gerlőczy Gábor (1894–1962) honvéd vezérőrnagy. Az archívumból kapott jegyzőkönyv csak Bethlen István kihallgatását tartalmazza.

.... sz. Jegyzőkönyv.

Készült Bethlen István, Magyarország volt miniszterelnöke politikai kihallgatásáról. Nevezett 1944. december 7-én állt át a Vörös Hadsereg oldalára. A kihallgatás vezetője Sz. I. Goldenberg őrnagy, a 3. Ukrán Front Pol. Csf-ég szerk.-kiad. o. vezetője, 1944. december 13-án.

Életrajzi adatok:

Gróf Bethlen István 1874-ben született. Születési helye Gernyeszeg² falu (Erdély), magyar származású, földbirtokos család szülötte. Felsőfokú képesítéssel rendelkezik. A budapesti egyetem jogi karán szerzett diplomát és elvégezte a mezőgazdasági akadémiát. Saját bevallása szerint reformista. Pártonkívüli. A hadseregben karpaszományos önkéntesként szolgált. Részt vett az első világháborúban — segédtiszti beosztásban. Nős, három fia van: az első a *8 órai Újság* volt szerkesztője (1944 márciusában a németek betiltották), a második egy budapesti vegyi üzem igazgatója, a harmadik a madridi magyar követség titkára volt (lemondott tiszttségéről Magyarország német megszállása kapcsán). Bethlen gróf 1700 hold földterületet birtokolt Erdélyben, amelynek tulajdonától megfosztották, miután Erdélyt Romániához csatolták. A politikai színtérre 1901-ben lépett, amikor is parlamenti képviselővé választották. 1921-től 1931-ig – Magyarország miniszterelnöke. 1931 és 1935 között parlamenti képviselő. 1936 és 1944 márciusa között a felsőház tagja. Megélhetését a nyugdíj és az exminiszterelnöki juttatás biztosította. 1944 márciusától, vagyis Magyarország német megszállását követően, letartóztatástól tartva, különböző helyeken rejtőzködni kényszerült. December 7-én elhagyta azt az erdőt, amelyben az utolsó öt napban rejtőzött és várta az oroszok beérkezését, majd megadta magát az orosz parancsnokságnak. Családja Budapesten maradt.

*A kihallgatás során Bethlen gróf a következőket adja elő:**Bethlen állami és politikai tevékenysége*

Miniszterelnökségem időtartama alatt fő feladatként tűztem magam elé az ország gazdasági és pénzügyi rekonstrukcióját. Így már 1924-ben sikerült Genfben döntésre vinnem a jóvátétel, a nemzeti valuta stabilizálása kérdéseit, megoldanom a szociális biztosítás bevezetését és más problémákat. A külpolitika nagy kérdéseivel ezért foglalkozni nem tudtam. Alapvető célkitűzésünk volt Magyarország ismételt egyesítése, vagyis vissza akartuk kapni az anyaországtól elszakított területeket, mint például Észak-Erdélyt, a Bácskát és Pozsonyotól Munkácsig a Csehszlovákiának átadott területeit. A kitűzött cél elérése érdekében arra törekedtem, hogy külföldön barátokat szerezzek az ügühöz olyan kimagasló állami vezetők köréből, akik támogatást nyújthattak volna Magyarországnak az átalakulás területén. Így osztályrészemül jutott, hogy számos országban látogatást tegyek, mint Svájc, Anglia, Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Törökország, Amerika és mások. Személyes kapcsolatba kerültem olyan államférfikkal, mint Poincaré, Clemenceau, Briand, Chamberlain, lord Cecil, MacDonald, Lloyd-George, Churchill³. A szovjet politikai vezető személyiségek közül személyesen megismertem Csicserin és Litvinovot⁴. Hitlerrel csupán egyetlen alkalommal találkoztam, 1933-ban, már hatalomra kerülése után. Én akkor körutazást tettem Németország területén és számos előadást tartottam. Hitlerrel mintegy félórás beszélgetést folytattam. Az első kérdésemre, miszerint szándékában áll-e Németországhoz csatolni Ausztriát, így válaszolt:

2 Gernyeszeg, Erdély, Maros–Torda vármegye. Ma Románia, Gornesti.

3 Raymond Poincaré (1860–1934) francia államférfi, több ízben miniszter. Georges Benjamin Clemenceau (1841–1929) francia politikus, 1906–1909 majd 1917–1920 miniszterelnök. 1919-ben a párizsi békekonferencián a francia küldöttség vezetője. Aristide Briand (1863–1927) angol konzervatív párti államférfi. Winston Churchill (1874–1965) angol konzervatív párti államférfi, 1940–1945 között az angol koalíciós kormány miniszterelnöke.

4 Georgij Vasziljevics Csicserin (1872–1936) szovjet államférfi, 1918–1929 külügyi népbiztos, a rappallói egyezmény aláírója. Makszim Litvinov (1876–1951) szovjet államférfi, diplomata. 1930–1939 külügyi népbiztos. 1934–1938 a Népszövetségben a szovjetunió képviselője.

„Eszemben sincs, Németországban már enélkül is elegendő katolikus van.” Második kérdésemre — szándékában áll-e a Rapallói Egyezmény⁵ érvényének fenntartása a Szovjetunióval — Hitler így válaszolt: „Érvényben kívánom tartani olyan feltétel mellett, hogy a Szovjetunió is betartja és nem fog kommunista propagandát kifejteni Németországban”, majd aztán elnevette magát és hozzátette: „Különbön egyetértek azzal is, hogy a Szovjetunió kommunista propagandát fejtson ki Németországban, azzal a feltétellel, ha számunkra is lehetőséget biztosít nemzetiszocialista propaganda folytatására a Szovjetunióban.” Hitler az első alkalomtól kezdve fecsegő–dicsekvő ember benyomását keltette bennem, amiről aztán az egész világ meggyőződhetett.

Franciaországban nem is törekedtem arra, hogy segítőkét keressek, mivel Franciaország volt a Kisantant létrehozásának kezdeményezője — Magyarország rovására. Sokkal inkább Angliában és Olaszországban igyekeztem segítséget szerezni, mégpedig Chamberlain és Mussolini révén. Mussolini nyíltan támogatott engem, de Chamberlain, ahogyan az általában sajátja az angoloknak, látszatra támogató, de titokban éppen ellentétes politikát folytatott, feltehetően kerülni akarta az összetűzést a franciákkal.

Az 1921–1931 közötti időszakban számomra nem sikerült a diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunióval. Ennek az az oka, hogy az 1919. évi magyarországi forradalom az ország lakosságának zömét szembefordította a Szovjetunióval, és sok évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy felszámoljuk a magyar lakosság rosszállását mindazzal szemben, ami a szovjetek nevéhez kapcsolódott.

1931-ben nyugállományba vonultam, két okból is: először, a gazdasági világválság kapcsán, amely különös erővel sújtotta Magyarországot, az adófizető polgárokat, és a nullával tette egyenlővé az ország háború után rekonstrukciója terén elért minden eredményünket; másodsorban romló egészségi állapotom miatt. Nyugdíjazásomat követően beválasztottak a felsőházba és tovább folytattam politikai tevékenységem. Ebben az időszakban (1931–1944 között) minden eszközzel arra törekedtem, hogy visszatartsam Magyarországot attól, hogy a németek „uszályaiba” kerüljön. Tartottam attól, hogy Hitler egy újabb háborúba sodorja a világot, és Magyarország, ha részt vesz ebben a háborúban, mindent elveszíthet. Azokban az időkben minden megnyilvánulásommal arra intettem állami vezetőinket: ne fűzzék szorosabbra kapcsolatainkat a hitleri klikkel. Még azt követően is, hogy Hitler bizonyos területeket adott át Magyarországnak Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia rovására, ismételten azt bizonygattam, hogy Magyarország többet érhetne el a Szovjetunióval folytatandó békés tárgyalások révén. És amikor Magyarország belépett a szovjetek elleni háborúba, én a felsőház külügyi bizottságában lezajlott üléseken nem egy alkalommal léptem fel azzal az igényemmel, hogy rendeljék vissza a magyar csapatokat a keleti arcvonalról és ne adjunk további magyar katonai erőket Hitler rendelkezésére. Ezen követelések hangoztatása során támogatást kaptam Prónaytól,⁶ a Földművelésügyi Minisztérium államtitkárától, Jankovicstól, aki választott felsőházi tag volt, és másoktól is. Hasonló álláspontot képviselt a *8 órai Újság* is, amelynek szerkesztője a fiam volt.

1944 márciusában, Magyarország német megszállását követően ezt az újságot betiltották. A németek számos Hitler-ellenes beállítottságú magyar politikai személyiséget börtönbe zártak. Horthy segítségével 1944. március 1-től különböző helyeken rejtőzködtem — Szegeczen, Szombathelyen és másutt. Az utolsó hely, ahol rokonaimnál rejtőztem, Boronka⁷ falu volt. Horthyval a kapcsolatot adjutánisa, Tost [Gyula]⁸ alezredes útján tartottam (októberben a németek agyonlőtték).

5 Rapallói egyezmény, 1922. április 16. A Szovjetunió és Németország között Olaszországban megkötött egyezmény szerint a szerződő felek kölcsönösen lemondtak a háborúból eredő jóvátételi igényükről. Németország lemondott a szovjet–orosz területen államosított német javak utáni kárigényéről is. Az egyezmény kimondta a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.

6 Prónay György, báró (1887–1968) jogász, országgyűlési képviselő, felsőházi tag. 1928–1931 között földművelésügyi államtitkár.

7 Boronka, Somogy vármegye, Marcali járás.

8 Tost Gyula (1886–1944) Horthy adjutánisa, alezredes.

Horthy és Magyarország háborúból való kiugratására irányuló kísérletei

Horthyval ebben az időszakban 4–5 ízben tudtam találkozni, általában gépkocsit küldött érttem a futárjával, amely éjszaka vitt engem Horthyhoz a Palotába. Utolsó találkozásunkra 1944. szeptember végén került sor.

Horthy tipikus tengerész admirális. A szárazföldi csapatok irányításában gyengének bizonyult. A múltban Horthy az osztrák–magyar haditengerészeti flottát vezényelte. Bátor ember, senkitől és semmitől sem fél, nézeteit nyíltan hangoztatja, jólelkű, túlzottan is hiszékeny, könnyen aláveti magát más emberek befolyásának. Politikai vonatkozásban nem képzett, politikai kérdésekben intuitív módon hoz döntéseket. Horthy egyetlen párthoz sem tartozik, de szenvedélyes magyar hazafi és képes együttműködni minden olyan párttal, amely Magyarország érdekeit védelmezi. Igen nagy tekintélynek örvendett az egész országban. Magyarország német megszállásának pillanatától azonban tekintélye hanyatlott. Horthy nemegyszer közölte velem, hogy miként a hajó kapitánya nem hagyhatja el a helyét, úgy ő sem fogja elhagyni posztját.

A Horthyval történt találkozásaink alkalmával részletesen megvitattuk az országban kialakult helyzetet és a nemzetközi eseményeket. Horthy már régen arra törekedett, hogy kivesse az országot a háborúból, megértette, hogy Magyarország szövetsége Németországgal pusztulást hoz az országra. Már a Don mentén bekövetkezett katasztrófa után arról beszélgettünk vele, hogy katonáink semmiért, számukra idegen ügyért áldozták életüket. Horthy gyakran tárgyalt a vezérkar képviselőivel, 3 vagy 4 levelet menesztett Hitlernek, arra törekedve, hogy elérje a magyar csapatok visszavonását a keleti arcvonalról, de ezt megvalósítani nem sikerült. Ez év [1944] júliusában végleg a németekkel való szakítás mellett döntött. Erről nyilatkozott a hozzá közel álló személyiségek körében, erről beszélt velem és Fischer⁹ belügyminiszterrel is.

1944. szeptember közepén Horthynál tanácskoztak Magyarország vezető katonai és politikai személyiségei. Összesen kb. 15 személy vett részt a tanácskozáson, köztük maga Horthy, Lakatos [Géza] miniszterelnök, Károlyi [Gyula], Esterházy [Móric] volt miniszterelnökök, jómagam, Csatay [Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter], Vörös János vezérkari főnök, Röder volt vezérkari főnök, Kánya [Kálmán]¹⁰ és mások. A megbeszélés mintegy öt és fél órán át tartott. Horthy szorgalmazta Magyarország katonai és politikai helyzetének megvitatását. Csatay honvédelmi miniszter beszámolt az arcvonalakon kialakult helyzetről és olyan következtetést vont le, hogy a Németország és szövetségesei oldalán vívott háború már elvesztett. Vörös János vezérkari főnök jelentést tett Németország ember- és anyagi tartálékainak helyzetéről, a szövetségesek és az ellenség helyzetéről, majd hasonló következtetésre jutott. Én a felszólalásomban támogattam a hadsereg vezetőit és kifejtettem, hogy a háború folytatása nemzetellenes büntett. „Ha az oroszok mint szövetségesek hatolnak be Magyarország területére — mondtam —, úgy ők olyan magatartást fognak tanúsítani, mint a legcivilizáltabb nemzet a világon. Ha azonban ellenségként vonulnak be, akkor én ezt nem tudnám garantálni. Szükségesnek tartom egy küldöttség azonnali menesztését Moszkvába azzal a céllal, hogy fegyverszüneti tárgyalást folytasson.”

Lakatos miniszterelnök egyetértett velem, de kijelentette, hogy egy ilyen felelősségteljes döntéshez a parlament egyetértése is szükséges. Erre Esterházy volt miniszterelnök leszögezte: „Amikor a kormány hadat üzent, nem kérte ki a parlament véleményét és ezzel megszeg-

9 Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) politikus, miniszter. 1931. augusztus 24–1935. március 4.; majd 1938. május 14–1944. március 22. közt belügyminiszter. A második világháború idején Horthy személyes környezetének tagja, a Bethlen–Kállay-féle konzervatív csoport tagja, az angolszász orientáció képviselője.

10 Csatay Lajos (1886–1944) vezérezredes, honvédelmi miniszter a Kállay-, a Sztójay- és a Lakatos-kormányban. 1944. október 16-án feleségével együtt öngyilkos lett. Lakatos Géza (1890–1967) vezérezredes, 1944. augusztus 29-től 1944. október 16-ig miniszterelnök. Ausztráliában hunyt el. Kánya Kálmán (1868–1945) külügyminiszter, majd berlini követ. Esterházy Móric (1881–1960) gróf, nagybirtokos. 1917. június 15-től augusztus 20-ig miniszterelnök. A második világháború idején a képviselőház honvédelmi bizottságának tagja, Kállay Miklós hfve.

te az alkotmányos törvényeket. A békeidők leendő parlamentje majd megbocsájtja nekünk, ha annak szankcionálása nélkül kötünk az ország számára előnyös békét, és soha sem fogja számonkérni, ugyanakkor soha sem fogja megbocsájtani, hogy tudomása nélkül indítottunk a nemzet számára halálos kimenetelű háborút.” A tanácskozás résztvevői sorában egyetlen ember sem akadt, aki a háború folytatása mellett kardoskodott volna, mégis olyan vélemény alakult ki, hogy egy ilyen döntő kérdésben elengedhetetlen a minisztertanács döntése. Én ismételtelen ez ellen a vélemény ellen voltam, kijelentve, hogy ha ezt a kérdést döntésre a minisztertanács elé visszük, akkor erről azonnal tudomást szereznek a németek, mivel a kormányban áruelők, kifejezetten német kémeek is helyet foglalnak — Jurcsek¹¹ földművelésügyi miniszter és Reményi-Schneller¹² pénzügyminiszter személyében.

A miniszterelnök azonban ennek ellenére másnap 9 órára kormányülést hívott össze. Az ülés kezdete után alig fél órával a németek már tudtak a kormány tanácskozásáról. Az ülésen a miniszterelnök előterjesztésével szemben éles kritikát hangoztattak az áruelők miniszterek. A kormány döntése nélkül Lakatos miniszterelnöknek nem állt szándékában lépéseket tenni a békekötés érdekében, mivel attól tartott, hogy a németek letartóztatják. Én magam az ülést követően azonnal elhagytam Budapestet, én is félttem a letartóztatástól. Reggel gépkocsit küldött Horthy. Megérkezésem után elmondta, hogy a minisztertanács végül is nem hozott döntést, ő maga pedig nem tudja, mit is tegyen. Én azt tanácsoltam, cselekedjék a saját szakállára és kockázatára. Horthy egyetértett és négy megbízottat indított Moszkvába¹³ azzal a feladattal, hogy előzetes tárgyalásokat folytassanak a fegyverszünetről. Közöttük volt bizonyos Faust Imre — a kommunista párt budapesti munkatársa — és Atzél, a kommunista párttal szimpatizáló személy. A küldöttek Moszkvába érkezésüket követően jelentették: Moszkvában barátságos fogadtatásban részesültek és [a szovjetek] kijelentették, hogy készek Magyarország hivatalos küldöttségét fogadni, de két elengedhetetlen feltételt szabtak a béketárgyalások megkezdéséhez: 1) Magyarország azonnal hatállyal szakít Németországgal és hadat üzen a németeknek; 2) a szovjet csapatok bevonulnak Magyarország területére. Ismert tény számomra, hogy Horthy még egy négy fős békedelegációt küldött Moszkvába.¹⁴ Kettőt közülük ismerek, ezek Szent-Iványi Domokos¹⁵ és Teleki Géza (a néhai miniszterelnök fia, a németek kivégezték, professzor). Ők alá is írták a fegyverszüneti egyezményt a szovjet kormánnyal, de Magyarországra nem tértek vissza, hiszen ebben az időben ment végbe a Szálasi Ferenc-féle fordulat és Horthy őrizetbe vétele.

Így tehát valamennyi olyan kísérletünk, hogy Magyarországot kivezessük a háborúból, kudarcot vallott.

11 Jurcsek Béla (1893–1945) földbirtokos. 1944. március 22-től 1944. október 16-ig, majd a Szálasi-kormányban is földművelésügyi miniszter. 1945-ben öngyilkos lett.

12 Reményi-Schneller Lajos (1892–1946) politikus. 1938. március 9–1944. október 16. közt pénzügyminiszter. A Népbíróóság 1946-ban mint háborús bűnöst ítélte el, kivégezték.

13 A Moszkvába küldött nemhivatalos fegyverszüneti delegáció (az úgynevezett Faust-küldöttség) a Horthy-féle Kiugrási Iroda kezdeményezésére alakult. Feladata a fegyverszüneti feltételek kipuhatólása volt. Tagjai voltak Faust Imre (1897–1963) könyvkiadó; báró Atzél Ede földbirtokos és Dudás József (1913–1957) kommunista mérnök, az 1956. évi forradalom későbbi vezéralakja, akit 1957. január 19-én kivégezték. A küldöttség szeptember 24-én ment át a fronton, ahonnan 26-án repülőgépen Moszkvába vitték őket. Október 3-én érkeztek vissza. Bethlen a küldöttség létszámát illetően téved.

14 A Faragho Gábor vezérezredes vezette fegyverszüneti delegáció 1944. október 1-én érkezett Moszkvába. Tagjai voltak: Szent-Iványi Domokos (1898–1980) a Kiugrási Iroda helyettes vezetője és Teleki Géza egyetemi tanár, a néhai miniszterelnök fia. Az előzetes fegyverszüneti egyezményt október 11-én írták alá. Bethlen téved, a delegáció három fős volt.

15 Szent-Iványi Domokos (1898–1980) köztisztviselő, politikus. Az 1943 végén ifj. Horthy Miklós vezetésével létrehozott Kiugrási Iroda h. vezetője, főtanácsadója. 1944. október 1-jén Moszkvába érkező fegyverszüneti delegáció tagja, akit ez alkalomból minisztériumi tanácsosból rendkívüli követé és meghatalmazott miniszterré léptettek elő. A tárgyalások után Moszkvában maradt az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a szovjet kormány közötti összekötőként. 1947-ben külföldre távozott. Németországban, Heidelbergben hunyt el.

Miért folytatja Magyarország a háborút Németország oldalán

Olaszország, Románia, Bulgária és Finnország kilépett a háborúból, és szégyenteljes tény marad az, hogy a magyar hadsereg folytatja a hadviselést Németország oldalán. Ebben rejlik az én szerencsétlenségem is. A németek már jóval a háború előtt sikeresen megszervezték az „ötödik hadoszlop” működését Magyarországon. Az országban közel egymillió német-sváb élt, ők a magyar lakosság gazdag és privilegizált részét képezik. A volt osztrák–magyar hadsereg tisztikara szinte teljes egészében az maradt, ami volt, és túlnyomó többségében németekből áll (részükről csupán a családnevek változtak magyarrá). Természetes, hogy mindez komoly szerepet játszott — és még ma is szerepet játszik — abban, hogy Magyarország belépett a háborúba Németország oldalán. Mindezeket túl még számításba kell venni a fasiszta propaganda befolyását a katonaságra az elmúlt öt év folyamán. Mindezek ellenére szilárdan hiszem, hogy a magyar hadsereg zöme nem óhajt tovább harcolni a németek oldalán. A magyar katonák tömegesen dezertálnak napjainkban, nagy részük önként vállalja a hadifogságot. Saját szememmel láttam, hogy Marcali körzetében egy egész zászlóalj katonái, élükön a parancsnokkal, felosztatták az alakulatot és hazatértek otthonaikba. „Nincs értelme a további harcnak — jelentette ki a zászlóalj parancsnoka —, én hazamegyek, katonák, mindnyájan elmehetnek.” Meggyőződésem, hogy egyetlen magyar katonára sem fog soha többé Magyarország határain túl menni, ha pedig Budapest elesik, a magyar hadsereg aligha fogja az ellenállást tovább folytatni.

Egész magyar egységek álltak volna át a Szovjet Hadsereg oldalára, ha a katonák meggyőződhetek volna arról, hogy nem kerülnek fogságba és nem küldik őket valamelyik táborba (az orosz fogságtól félnek, mivel a náci propaganda ijesztő képet festett az orosz fogság vélt borzalmairól), hanem hazaengedik őket. Az ellenállás beszüntetését célzó propaganda legjobb módszere lenne, ha az orosz hadvezetés magyar hadifoglyokat küldene az arcvonal másik oldalára, a magyar alakulatokhoz azzal a céllal, hogy győzzék meg bajtársaikat, ha átmennek az oroszok oldalára, életben maradnak, egészségesek maradnak és azonnal hazatérhetnek családjaikhoz.

A háború kilátásai és a háború utáni világ

A legkisebb kétségem sincs afelől, hogy Hitler a háborút már elvesztette. Mégis, további óriási erőkifejtésre van szükség végleges szétzúzásához, hiszen a hitleristák most már a szó szoros értelmében a saját bőrüket mentik, ezért szívósan fognak küzdeni. Ezen kívül számításba kell venni, hogy a németek ma már a saját területükön harcolnak és sokkal nagyobb manőverezési lehetőségekkel rendelkeznek. Ez természetesen a vereségtől nem menti meg őket, de a háború befejezésének időpontja kitolódhat. Figyelembe kell venni továbbá a németek hagyományosan jó szervezőképességét; a németek rovására bármit el lehet mondani, csak azt nem, hogy nem tudnak jól szervezni. Igaz, egy dolgot mégsem tudtak megszervezni — a győzelmiüket, de az már nem rajtuk múlott. Senki sem értékelte kellőképpen a Vörös Hadsereg erejét és ütőképességét, és elsősorban Hitler maga nem számolt ezzel kellően. A Vörös Hadsereg sikerének titka éppen az emberi erőfölényben és a fegyverzet túlsúlyában rejlik. A németekhez hasonlóan a magyarok közül is számosan úgy vélték, hogy a háború folyamán Oroszország szét hullik, ellentéték robbannak ki egyes népei között. Én kétséggel fogadtam nézeteiket és bizonygattam előttük, hogy a Vörös Hadsereg soha nem látott és hallott meglepetéseket tartogat számunkra. A Szovjetunió népei hálával tartoznak Sztálinnak azért a tényért, hogy a Vörös Hadsereg győzelmet aratott. Sztálin, bár őt személyesen nem ismerem, vitathatatlanul nagy ember: ő a forradalom zűrzavarából (és én jól tudom, mi is az a forradalom) rendet, a romokból óriási ipart és gazdaságot, a volt cári hadsereg maradványaiból hatalmas Vörös Hadsereget teremtett.

Európa és az egész világ jövője attól függ, mennyire lesz a háború befejezését követő békekötés igazságos. Ez az első és legfontosabb tényező. A második: az egész világ jóléte attól tehető függővé, hogy mennyire lesz szilárd a három nagyhatalom — a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia — jelenleg meglévő szövetsége. Igazságos békét kötni annyit jelent, mint felszámolni Hitlert és bandáját, lefegyverezni Németországot, de nem megosztani azt,

nem megkárosítani a kis országokat, a legszigorúbban megbüntetni a háborús bűnösöket, de nem a népeket, meghúzni a helyes államhatárokat, de lehetetlenné tenni a revans lehetőségét a legyőzött államok részéről. Alakulhat tetszés szerinti számú intézmény a volt Népszövetséghez hasonlóan, de ha a béke nem lesz igazságos, az újabb háború kirobbanását nem tudjuk elkerülni. Annakidején, amikor Franciaország vereséget szenvedett, Bismarck óvta a német császárt attól, hogy anektálja Elzász-Lotharingiát, mivel előre látta, hogy ez a terület Erisz viszályt keltő almáját fogja jelenteni Franciaország és Németország között. Bismarck szavai igaznak bizonyultak. Ugyanez a helyzet Erdéllyel is. Én a legkategorikusabban elítélem Észak-Erdély átadását Romániának: Észak-Erdélyben 1 millió 399 ezer magyar és 1 millió román él. Ha nem csatolják vissza Magyarországhoz — nem lesz béke és rend. Ugyanez a helyzet a Bácskával is, ahol a németek alkotják a lakosság viszonylagos többségét: a szerbek csupán 1740-ben jöttek be Bácska területére, menedéket kérve a magyaroktól a törökök üldözése elől. Én nagyon is jól értem, hogy ezek a területek jelen pillanatban nem adhatók vissza a magyaroknak, de mindenképpen gondolni kell arra, hogy Erdély ugyanazt jelenti a magyarok számára, mint Elzász a franciák számára.

Nekem különösen fájdalmas Erdély helyzete, annál is inkább, mivel Hitler az elmúlt öt év folyamán előnyben részesítette a románokat ebben a kérdésben. Magyarországnak számos közös érdeke van Oroszországgal. A magyarok, az oroszokhoz hasonlóan, érdekelték abban, hogy sem Németország, sem Románia ne legyen erős állam. A legnagyobb jótett a győztesek részéről: a nagylelkűség a legyőzött nemzetek iránt. Ha a Szovjetunió ezt a nagylelkűséget tanúsítja Magyarországgal szemben, a magyar nép azt sohasem fogja elfelejteni.

*

Magyarországon, a háború idején a németek politikája egészében arra irányult, hogy saját kezükbe kaparintsák a magyar gazdaságot és azt Németország szolgálatába állítsák. Így, különböző machinációik révén, a legnagyobb magyar iparvállalatok gyakorlati gazdáivá lettek, miközben folytatták a gabona és az állatállomány kiszállítását az országból. Igaz, hogy a németek ennek ellentételezése fejében gyógyszer-, különböző hadieszköz- stb. szállítást helyeztek kilátásba a magyarok számára. Ezek az ígéretek azonban csak papíron maradtak, ezért Németország adóssága a magyarok felé ma megközelíti a 3 milliárd pengőt (ez Magyarország éves nemzeti jövedelmének közel felét jelenti). Miután a németek bevonultak Magyarország területére, olyan követelésekkel léptek fel, hogy napi 7 millió pengő összeget biztosítson a kormány számukra a német megszálló haderő fenntartási költségei címén. Mindez felzúduláshoz vezetett a magyar nép részéről a német megszállókkal szemben, de a Szálasi- és társai féle csatlósokkal szemben is. Szálasi feltétel nélkül teljesíti Hitler minden utasítását. Szálasi beszédei valójában idézetek Hitler *Mein Kampf* című művéből. Támogatói csupán a fasiszta beállítottságú magyar főtisztek soraiból kerültek ki, a magyar nemzet soraiban semmiféle tekintélyt sem élvez.

A jövő Magyarországnak élén valamennyi befolyásos párt képviselőiből alakult kormányzatnak kell állnia: én itt a keresztényszocialista pártra, a szociáldemokratára, a demokratára, a kommunista és a parasztpártra gondolok. A jelenlegi hárompárti koalíció — a keresztényszocialista és demokrata párt részvétele nélkül — nem életképes. A kommunisták — a Rákosi-féle emigránsok, de hasonlóan Károlyi gróf, aki az utóbbi 30 évben Londonban élt — a nemzet szemében nem rendelkeznek kellő tekintéllyel. Más dolog, hogy olyan emberek, mint Kállay volt miniszterelnök, aki minden eszközzel szabotálta a német követelések teljesítését, és akit később a magyar fasiszták letartóztattak, vagy Szentmiklóssy volt külügyminiszter-helyettes és mások, nagy befolyással rendelkeznek a széles néptömegek körében. Az ilyen személyiségek zömét a németek börtönbe vetették, Németországba szállították, de azért Magyarországon vannak még olyan személyiségek, akik alkalmasak arra, hogy a nemzet boldogulását szem előtt tartva irányítsák az országot, megőrizve annak függetlenségét és szabadságát, biztosítva azt, hogy elfoglalhassa megérdemelt helyét az európai nemzetek családjában.

Megjegyzés:

Bethlen gróf hajlandóságát fejezte ki arra nézve, hogy megfelelő segítséget nyújtson a Vörös Hadsereg parancsnokságának az államhatalmi és a helyi közigazgatási szervek működőképességének helyreállításában. Bethlen gróf kifejezésre juttatta készségét aziránt is, hogy felhívással forduljon a magyar nemzethez és a magyar hadsereghez.

A 3. Ukrán Front Pol. Csf-ség 7. o.
szerk.-kiad. alo. vezetője

/:Goldenberg őrnagy:/

OF FEE VK Központi Archívum Fond: 243. Opisz: 2914. Ügyirat: 242. Lapoldal: 273–283.

III. PETROVSZKIJ EZREDES ELVTÁRSNAK A 3. UKRÁN FRONT POL. CSF-SÉG 7. OSZTÁLYA VEZETŐJÉNEK

BETHLEN gróf
(Életrajzi adatok)

Gróf Bethlen István 1874-ben született Gernyeszegen. Arisztokrata erdélyi családból származik, amely fontos szerepet játszott Magyarország történetében. Egyik őse Bethlen Gábor, aki 1613–1629 között Erdély fejedelme volt. Abban az időben Erdély volt az egyetlen magyar terület, amely megőrizte függetlenségét az osztrákokkal és a törökökkel szemben. Ősei közül többen — Bethlen János, Miklós és Farkas — Erdély kancellárja posztját töltötték be. Ugyanakkor országuk jeles történészei is voltak. Így Bethlen István politikai karrierjét jelentős mértékben a családi hagyományok határozták meg. Bethlen családi kapcsolatban áll a legismertebb erdélyi főúri családokkal. Édesanyja Thököly grófnő. Rokonság köti össze Béli gróffal, Bornemissza báróval és több más erdélyi arisztokrata családdal. A család ősi vallása — protestáns.

Bethlen középfokú végzettséget a Tereziánumban (Bécs melletti líceum) szerzett, majd a budapesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait. Elvégezte a magyar mezőgazdasági akadémiát is. Jól beszélt angolul, franciául és németül.

1901-ben, 27 éves korában küldötté választják a parlamentbe a Szabadság Párt listáján. Később szakított ezzel a párttal és az ún. Kossuth-párt tagja lett, amely Magyarország Auszriától való teljes levállását tűzte ki céljául. 1916-ig maradt e párt soraiban, amely a magyar burzsoázia liberális csoportjának törekvéseit képviselve Anglia és Franciaország irányában orientálódott. Amikor gróf Károlyi Mihály állt a függetlenségi párt élére, Bethlen kilépett a pártból. Az első világháború éveiben sokat foglalkozott az erdélyi ügyekkel, parlamenti és sajtókampányt vezetett az erdélyi románok ellen.

Amikor 1918 októberében Magyarországon forradalom zajlott le és Károlyi Mihály polgári-demokratikus kormánya jutott hatalomra, Bethlen távozott a politikai élet színteréről és erdélyi birtokaira vonult vissza. Onnan 1919-ben tért vissza, amikor a románok megszállták Erdélyt és a végrehajtott agrár-reform következtében birtokai, amelyek több ezer hektárt tettek ki, felosztásra kerültek a román parasztok között. Ez időtől kezdve az erdélyi kérdés, az a törekvés, hogy az erdélyi területet Magyarország visszakapja, fontos helyet foglal el Bethlen világnézetében. Később, vagyonának maradványából, földbirtokot vásárolt Inke¹ környékén. A Tanácsköztársaság megalakulását követően Bethlen átmege a francia csapatok

1 Inke, község Somogy megyében, a nagyatádi járásban.

által megszállt Szedgedre, ahol fontos szerepet játszik a szovjetellenes kormány megalakításában. E kormány képviselőiben Bécsbe utazik, ahol maga köré tömöríti a magyar ellenforradalmi emigrációt. Ettől az időtől kezdve Bethlen a magyar polgári politikai személyiségek első sorában foglal helyet, neve Európa-szerte ismertté válik. A forradalom kibontakozásával párhuzamosan feladja eddigi liberális elveit és meggyőződéses ellenforradalmárrá, konzervatív szellemiségű politikussá válik. Ezen az alapon kerül közeli kapcsolatba Horthyval, és hamarosan közeli barátja és elválaszthatatlan tanácsadója lesz.

Horthy hatalomra jutása után Bethlen alakít kormányt (1921 áprilisában). Tíz éven át — egészen 1931-ig tölti be a kormányfői tiszteket, így feltehetően ő a háború utáni Európa leg-hosszabb ideig funkcionáló miniszterelnöke. 1921 októberében aratja első jelentős külpolitikai győzelmét: Olaszország közreműködésével eléri, hogy visszacsatolják Magyarországhoz Sopron városát és környékét, amelyet a háború után Ausztria kapott meg. Ezekben a hónapokban Bethlen kormányfőként küzd Habsburg Károly azon kísérletei ellen, hogy trónkövetelőként visszakерüljön Magyarország királyi székébe. Bethlen álláspontja ebben a kérdésben azon alapult, hogy először: fenntartsa a jó viszonyt a Habsburg-házzal ellenséges győztes nagyhatalmakkal, másodsor: segítse Horthyt, aki maga is igényt formált a magyar királyi trónra. Horthy és Bethlen győzedelmeskedett. Károly kísérletei kudarcba fulladtak.

Külpolitikájában Bethlen óvatos revizionizmust követett, arra törekedve, hogy békés úton szerezze vissza Magyarország számára a világháború befejezését követően elszakított területeket. Ezért törekedett az olasz szövetség megszilárdítására és a jó kapcsolatok kialakítására Angliával. Magyarország ekkor oppozíciós álláspontot foglalt el Franciaországgal és annak közép-európai szövetségeseivel — Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával — szemben, mivel ezek érdekében állt a Magyarországtól elszakított területek megtartása. Belpolitikájában Bethlen, aki aktív résztvevője volt a Magyar Tanácsköztársaság szétzúzásának, folytatja a megtorlás politikáját a kommunistákkal szemben. Megalapítója a Magyar Élet Pártjának, amely egészen az ország német megszállásáig kormánypártként működött. Bethlen belpolitikai irányvonala és lépései konzervatív és mérsékelt reakciós jellegűként értékelhetők.

Bethlen kormánya következetesen szovjetellenes álláspontot képviselt, nem létesített diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.

Bethlen sikereinek sorában célszerű megemlíteni, hogy a Népszövetség révén számos hitelhez sikerült az országot hozzájuttatnia, megkötötte 1927-ben az olasz–magyar egyezményt és fokozatosan megszilárdította Magyarország külpolitikai pozícióit. Bethlen átlagon felüli publicistának és szónoknak bizonyult. A politikai, gazdasági és történelmi témákban publikált írásai folyamatosan jelentek meg a *Times* című újságban és más vezető angol és amerikai lapokban.

1931-ben Bethlen kéri nyugdíjaztatását. Ennek okai nem ismeretesek, hiszen pártja ekkor is rendelkezett a parlamenti többséggel. Továbbra is Horthy közeli barátja marad, de a következő kormányokkal szemben oppozíciós álláspontot képvisel. Nagykanizsa városa újra országgyűlési képviselőjévé választja. A polgári történészek véleménye szerint Bethlen szakítása a kormánnyal azzal magyarázható, hogy tiltakozni akart az ország fasizálódása ellen és ellenezte a Hitler Németországa felé való orientációt, azt javasolva, hogy feltétlenül őrizzék meg az angolbarátságot. Feltételezik, hogy Bethlen mindenképp ellenezte, hogy Magyarország részt vegyen a Szovjetunió elleni háborúban.

Bethlen továbbra is széleskörű népszerűségnek örvend a lakosság körében. Tekintélyt élvez az arisztokrácia körében, kivéve azt a réteget, amely a Habsburg-dinasztia magyarországi visszatérésének híve. De pártolónak zöme maga a lakosság. Sokan vannak a szociáldemokraták soraiiban és a kiscgazda párt tagjai között, akik Bethlent nagy hazafinak tartják, tisztelik liberális és Hitler-ellenes beállítottságát.

Kaposvár lakossága úgy véli, hogy Bethlen most is az Inke közelében lévő birtokán tartózkodik.

Az 57. HDS. Pol. osztály 7. alo. vezetője

(KRJUKOV alezredes)

OF FEE VK Központi Archívum Fond: 243. Opis: 2914. Ügyirat: 242. Lapoldal: 299–302. Dátum nélkül (feltehetően 1944. december 7. előtt kelt).

IV.
A 3. UKRÁN FRONT POL. CSF-SÉG 7. OSZTÁLYA VEZETŐJÉNEK
PITYERSZKIJ EZDS. ET-NAK

Csatoltan felterjesztem azt a jegyzőkönyvet, amely BETHLEN István politikai kihallgatásáról készült.

Melléklet: Fenti 8 pld-ban

Az 57. hds. Pol. O. 7. alo. vez.

(KRJUKOV alez.)

108. számú jegyzőkönyv

Készült BETHLEN István politikai kihallgatásáról, aki 1944. december 7-én állt át a Vörös Hadsereg oldalára Marcali körzetében. 1944. december 8-án.

A kihallgatás vezetője:
Kryukov alezredes
Komarov százados.
Tolmács: Zajcev hadnagy.

Általános adatok:

Bethlen István, magyar, született 1874-ben, apja földbirtokos, aki 3 ezer hold földdel rendelkezett. Elvégezte az egyetem jogi fakultását. Politikai tevékenységet folytat. 1931-ben a hadsereg tisztelbeli ezredese címet adományozták számára. Nős, három fia van. Egyikük — a madridi magyar követség titkára — megtagadta a Szálasi kormány elismerését. Másik fia a Bethlen tulajdonában lévő *8 órai Újság* szerkesztője, a harmadik egy budapesti gyár igazgatója.

Bethlen Istvánt első ízben 1901-ben választották országgyűlési képviselővé Marosvásárhely választási körzetében (Kolozsvár mellett), az 1848-as Függetlenségi Párt jelöltjeként, amely Kossuth hagyományait igyekezett folytatni. Ez a párt ellenzéki álláspontot foglalt el az osztrák–magyar kormányzat valamennyi összetevőjével szemben, mivel legelső követelése a független Magyarország megalakítása volt. Az 1914. évi háborúban a párt a háború kérdésében nem tért el a kormány irányzatától, mivel arra törekedett, hogy Romániától és Szerbiától visszaszerezze az „elszakított” magyar területeket. A háború befejezése után valamennyi magyar párt széthullott. A volt „függetlenségek” kétféleképpen viszonyultak a háború kimeneteléhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása következtében Magyarország elnyerte függetlenségét, de a „függetlenségek” által remélt területeknek csupán egyharmadát kapta vissza.

1921-ben Bethlen István mint pártok kívüli a magyar kormány miniszterelnöke lett. A kormány célul tűzte maga elé az ország gazdasági, ipari és pénzügyi rekonstrukciójának megvalósítását. Számos olyan intézkedést tett, például a társadalom-biztosítás bevezetését, amely mind ez ideig nem érvényesült az országban. Bethlen István egészen 1931-ig töltötte be a kormányfői tiszteletet. 1931-ben, jól látva, hogy az országot, egész Európához hasonlóan, gazdasági válság fenyegeti, nyugállományba vonult. Mint ilyen elnyerte a felsőházi tagságot és számos felsőházi bizottság tagjaként a továbbiakban is részt vett az ország politikai életében. Látta, hogy az ország egy „meredek lejtőn” csúszik lefelé és igyekezett megakadályozni, hogy Magyarország a németek uszályába kerüljön. Az a tény, hogy német közreműködéssel bizonyos csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai területeket csatoltak vissza Magyarországhoz, nem tévesztette meg Bethlent. Ezekről a területekről ugyanis Hitler nem önként mondott le, ugyanis a Münchener Konferencián e területek visszacsatolására éppen Mussolini tett javaslatot és magának Magyarországnak a nyomására született a döntés, mivel olyan fenyegetéssel lépett fel, hogy ellenkező esetben a haderő mozgósítására kerül sor. Foglyunk úgy vélekedik, hogy Magyarország sokkal többet is kaphatott volna, ha békés tárgyalásokat folytat a Szovjetunióval.

A Szovjetunió elleni hadüzenet a parlament jóváhagyása nélkül született. Bárdossy miniszterelnök 1941 júniusában csupán a politikai pártok legmagasabb szintű képviselőit kérte magához. Arra a kérdésre, hogy ő maga miként vélekedik a szovjetek elleni hadüzenetről, Bethlen nyíltan kijelentette: „A háborúba belépni igen könnyű. Kilépni belőle nagyon nehéz. Bennünket semmiféle érdek sem fűz ehhez a háborúhoz. Én a magam részéről kategorikusan ellenzem.”

A háború éveiben Bethlen minden lehetőséget felhasznált arra, hogy álláspontját érvényre juttassa. Nagy, plenáris ülésekre a parlamentben nem került sor. A felsőházi bizottságok valamennyi ülésén Bethlen a háború folytatása ellen szólalt fel. Mégis, mivel a „szenátorok már idősök, és maga a felsőház rendkívül nyugodt intézmény”, az ott elhangzott felszólalások nem találhattak széles visszhangra az országban. A háború ellen lépett fel a Bethlen fiának szerkesztésében megjelenő *8 órai Újság* is. A magyar kormányzat nem fogantatosított aktív intézkedéseket Bethlen tevékenységével szemben. Esetenként 3–4 napos időtartamra betiltották az újságját. Felszólalásait gyakorta más szenátorok is támogatták. 1944 márciusában, Magyarország német megszállását követően, Bethlen újságját végleg betiltották. A németek letartóztatták a magyar politikai élet kimagasló személyiségeit, olyanokat, akik németellenes nézeteikről voltak ismertek. Szándékukban állt Bethlen letartóztatása is. Horthy azonban megszervezte Bethlen szökését. Március 19-től egészen december elejéig Bethlen Magyarországon különböző helyein rejtőzött, többek között Szegeden, Szombathelyen és másutt.

A Vörös Hadsereg oldalára való átállás körülményei

Az utóbbi hónapokban Bethlen Marcali körzetében egy Boronka nevű községben rejtőzködött, egy baráti családnál. Igyekezett folyamatosan meggyőzni közeli ismerőseit arról, hogy az oroszok nem emberevők, és hogy megmenthetik saját magukat azáltal, ha átállnak az oroszok oldalára. Megnyerő szavai hatására az öt befogadó család és közeli hozzátartozói, valamint Trinkwald repülő százados vele együtt egy közeli erdőbe menekült, ahol öt napon át várták az oroszok beérkezését. December 5-én a százados elhagyta az erdőt, felkereste az egyik szovjet lövészhadosztály törzsét és elmondotta, hogy Bethlen szándékában áll az oroszok oldalára való átállás. December 7-én Bethlen elhagyta az erdőt és megadta magát az orosz parancsnokságnak. Kijelentette: „Szeretnék szolgálatot tenni hazámnak. Oroszországban fogságban van a magyar honvédség vezérkari főnöke, Vörös János. Szeretnék beszélni vele. Ő azonban, katona létére, nem tud olyan mértékben segíteni az orosz hadvezetésnek, mint én. Segíteni szeretnék ezzel a magyar népnek is.

Már márciusban szándékomban volt az oroszok oldalára való átállás. Kerestem a lehetőséget, hogy repülőgépen átrepüljek önkökhöz. A németek azonban valamennyi repülőteret el-

foglalták és így nem tudtam a szándékomat megvalósítani. Most sikerült megszabadulnom a németektől és lehetőséget kapnom, hogy hasznot hajtsak nemzetemnek.”

Horthy viszonya a háborúhoz

„Én jól ismerem Horthyt. Igen gyakran beszélgettem vele és kicseréltük a helyzettel kapcsolatos nézeteinket. Horthy segített abban, hogy a németek elől elrejtőzhessenek. Miután ez év márciusában megszöktem, Horthyt még négy-öt ízben láttam. Horthy már régen kezdte megérteni, hogy a Németországgal való szövetség pusztulást hoz Magyarországra. Már a Don-menti katasztrófát követően arról beszéltünk Horthyval, hogy katonáink semmiért áldozták életüket, számukra idegen ügyért küzdöttek. Horthy többször szót váltott a vezérkar képviselőivel, 3 vagy 4 levelet küldött Hitlernek arra törekedve, hogy visszavonja a magyar csapatokat a keleti arcvonalról, de ezt elérnie nem sikerült. Én többször szemére vettem: »Miféle képviselője vagy egy független államnak, ha nem áll hatalmadban saját csapataink visszahívása?« Az a döntés Horthy részéről, hogy az ország lépjen ki a háborúból, fokozatosan érett be. Ez év júliusában véglegesen döntött a németekkel való szakításról. Erről nyilatkozott a hozzá közel álló személyiségek körében, így előttem és Fischer [Keresztes-Fischer Ferenc] belügyminiszter előtt is.”

A szeptemberi tanácskozás Horthynál

Szeptember közepén (10-én) Horthy rezidenciáján tanácskozáson vett részt a magyar katonai és politikai élet kimagasló személyiségei. Összesen kb. 15 fő volt jelen. Közöttük maga Horthy, Lakatos miniszterelnök, Bethlen, Károlyi és Esterházy volt kormányfők, Csatai honvédelmi miniszter, Vörös János vezérkari főnök, Róder és Kánya Kálmán, a volt külügyminiszter, Magyarország berlini nagykövete és mások.

A tanácskozás közel öt és fél órán át folytatódott. Horthy megvitatásra javasolta Magyarország katonai és politikai helyzetének kérdéseit. Csatai honvédelmi miniszter jelentést tett az arcvonalakon kialakult helyzetről és olyan következtetésre jutott, hogy Németország és szövetségeseinek háborúja veszített ügy. Vörös vezérkari főnök Németország ember- és anyagi tartalékainak helyzetéről, a szövetségesek helyzetéről és az ellenség állapotáról tett jelentést és arra a következtetésre jutott, hogy a honvédelmi miniszter álláspontjával ért egyet. A hadsereg képviselőit követően Bethlen szólalt fel, kijelentve, hogy ő mindenkor a háború ellen volt, és természetesen támogatja a katonák olyan véleményét, hogy azonnal be kell szüntetni a hadviselést. Tovább háborúzni — nemzetellenes büntett. Az elmúlt háborúban Hindenburg és Ludendorff, elismert katonai szaktekintélyek, nem várták meg, amíg az ellenség csapatai elérik Berlint, és elismerték, hogy Németország elvesztette a háborút. A magyar nép körében már öt éve folytatnak olyan propagandát, miszerint az oroszok vadállatok, felgyújtják az ország valamennyi városát, felakasztják vagy agynlóvik az egész magyar lakosságot, ha bevonulnak az országba. „Ha az oroszok szövetségesként jönnek be ide — szögezte le Bethlen —, úgy magatartásuk a legcivilizáltabb lesz a világ népei között. Ha azonban elenséggként, akkor nem állhatok jól semmiért sem. Bennünket Oroszországgal szoros közös érdekek fűznek össze. Hasonlóan vélekedünk Romániáról is. Mi, az oroszokhoz hasonlóan, abban vagyunk érdekeltek, hogy csökkentjük Németország befolyását Közép-Európában, kiegyensúlyozottá tegyük az erőviszonyokat Európában Oroszország hatalmával. Elengedhetetlennek tartom, hogy késedelem nélkül küldötttséget menesszünk Moszkvába a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésére.”

Lakatos miniszterelnök: „A katonai helyzet valóban olyan, ahogyan azt a hadsereg képviselői szemléltetik. Elkerülhetetlen a békekötés az oroszokkal. Egy ilyen felelősségteljes döntés meghozatalához azonban a parlament egyetértésre szükségeltetik.” Esterházy volt kormányfő: „Amikor a kormány hadat üzent Oroszországnak, nem kérte ki a parlament véleményét. Ezzel megszegték az alkotmányos törvényeket. Csupán néhány tekintélyes parlamenti képviselőt hívtak össze. A jövődő békeidők parlamentje megbocsájtja, ha szankció-

ja nélkül kötünk az ország számára előnyös békét, de sohasem bocsájtja meg, hogy tudomása nélkül indítottunk a nemzet számára pusztulást hozó háborút.”

Kánya, volt külügyminiszter és egykori berlini nagykövet: „A németek sem ma, sem bármikor a múltban nem mutattak szeretetteljes magatartást Magyarország iránt. Ez az ország számukra csupán eszköz céljaik eléréséhez. Ezért Magyarországnak saját egyéni érdekeit szem előtt tartva kell lépnie és befejeznie a háborút, amely pusztulást hoz számára.”

Károlyi eléggé szűkszavúan érvelt: „Nincs miért tovább folytatni a már régen elveszített háborút. Haladéktalanul be kell azt fejezni.”

A tanácskozáson egyetlen résztvevő sem akadt, aki a háború folytatását szorgalmazta volna.

Kifejezésre juttatták azt az igényt, hogy egy ilyen jelentős kérdésben elengedhetetlen a kormány döntése. Ezzel a nézettel szemben foglalt állást ismételtén Bethlen: „A kormánynak minden felelősséget magára kell vállalnia. Ha ezt a kérdést a minisztertanács elé visszük döntésre, akkor arról a németek haladéktalanul tudomást szereznek. A kormányban árulók foglalnak helyet, a németek közvetlen kémei, mint Jurcsék földművelésügyi és Reményi-Schneller pénzügyminiszter.

A miniszterelnök ennek ellenére a következő napon 9 órára összehívta a kormány ülését. Az ülés megnyitását követő fél órán belül a németek már tudtak a kormány üléséről. Itt a kormányfő által előterjesztett javaslattal szemben éles bírálatot élt a két áruló miniszter. A minisztertanács döntése nélkül pedig Lakatos nem vállalta el, hogy lépéseket tegyen a békekötés érdekében, mivel félt a németek részéről bekövetkező letartóztatásától.

Bethlen a kormányülést követően, úgyszintén a letartóztatástól tartva, haladéktalanul elhagyta Budapestet. A következő reggelen Horthy gépkocsit küldött érte. Elmondotta Bethlennek, hogy a minisztertanács ülése nem hozott döntést és ő személy szerint jól tudja, mit kell tennie. Bethlen azt javasolta a kormányzónak, cselekedjék a „saját szakállára és kockázatára”, figyelmen kívül hagyva a minisztertanács és a miniszterelnök állásfoglalását. Horthy egyetértett és négy fős küldöttséget menesztett Moszkvába a fegyverszüneti feltételekkel kapcsolatos előzetes tárgyalások lefolytatására.

A németek csapatösszevonást hajtottak végre Budapest körzetében, ezen belül két harcoksi-hadosztályt csoportosítottak át Ausztria területéről. Azonnali hatállyal letartóztatták a Horthy híveként ismert hadtestparancsnokot, a Budapesti Helyőrség parancsnokát.

Október elejétől Bethlen Boronka községben rejtőzködött, így nem volt lehetősége arra, hogy közvetlenül figyelemmel kísérje a politikai események kibontakozását. Boronkán kereste fel őt a Horthy által Moszkvába küldött négy fős küldöttség két tagja és beszámolt a moszkvai tárgyalások eredményeiről. Egyikük az ismert könyvkiadó, Faust Imre volt, aki kommunistaként lépett fel. A másik küldött nevét Bethlen nem említi. A küldöttek elmondották, hogy Moszkvában nagy szeretettel fogadták őket, egyetértésüket hangoztatták a téren, hogy készek egy hivatalos tárgyaló küldöttséget fogadni, de két elengedhetetlen feltételt szabtak a béketárgyalások elé.

1.) Magyarország szakít Németországgal és hadat üzen a németeknek.

2.) A szovjet csapatok bevonulnak Magyarország területére.

Foglunk számára ismeretes, hogy Horthy egy második, hivatalos küldöttséget irányított Moszkvába azzal a felhatalmazással, hogy írjanak alá fegyverszüneti feltételeket. Horthy ismert proklamációját nyilvánvalóan azért készítette el, mert az előzetes fegyverszüneti feltételeket már aláírták és szükségessé vált az első lépés megtétele az egyezmény életbe léptetése érdekében.

Néhány tájékoztató adat

A foglyunk hallott arról, hogy Szálasi emberei és egy csoport magyar egyenruhába öltözött német katona támadást intézett a Palota ellen, ahol Horthy tartózkodott. Ezeket az értesüléseket támasztják alá azok a fényképek, amelyeket a képes újságok közöltek a Palota ostroma során elesettek temetéséről. Bethlen úgy véli, hogy teljesen kizártak azok a híresztelések, mi-

szerint az utóbbi hónapokban találkozási került volna sor Hitler és Horthy között. A helyi önkormányzatok köztisztviselői sorában ma számosan Horthy hívei. Így a megyei vezetők és Marcali helyőrség-parancsnoka kijelentették, hogy Horthy hívei és szabotálni fogják a Szálasi-kormány rendeleteit. Rejtegették a nyilasok ellenségeit, ellátták őket okmányokkal, szállító eszközökkel stb.

Bethlen arról is hallott, hogy Magyarország valamennyi letartóztatott politikai vezető személyiségét Szálasi élve a Dunába dobatta. Ezt konkrétan éppen a külügyminisztérium politikai kancelláriájának vezetőjével kapcsolatban hallotta.

Szálasi és pártja nem élvez széleskörű támogatottságot a magyar nép körében. A parasztság szinte semmit sem tud Szálásiról. Bizonyos tekintélyt élvez Szálasi a tisztikar körében. Ez azzal magyarázható, hogy a tisztikar zömét Magyarország a volt osztrák–magyar hadseregtől örökölte. Ezek a tisztek zömében német származásúak (osztrákok) és ezért szimpatizálnak Németországgal és annak magyar ügynökével — Szálásival.

Az 57. HDS. Pol. o. 7. alo. vez.

(Kryukov alezredes)

A 3. Ukrán Front Pol. Csf-ség 7. osztályának instruktora

(Komarov százados)

OF FEE VK Központi Archívum Fond: 243. Opisz: 2914. Ügyirat: 242. Lapoldal: 238., 252–258. 1944. december 8.

JAVASLAT A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET TUDOMÁNYOS PROGRAMJÁRA (1986–1990)

A Történettudományi Intézet elkövetkező 5 esztendő munkája fő irányvonalának meghatározásánál néhány alapvető tény és körülmény figyelembevételéből kell kiindulni.

Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy az elkövetkező években az Intézet vezető gárdájának gyökeres személyi átalakulásával kell szembenézni. Nagynevű, világhírű tudósokból álló (70 évesek) gárda fogja néhány éven belül — előrehaladott kora miatt — teljesen elhagyni az Intézetet, egy további, az Intézet szellemi életében domináns szerepet betöltő, jórészt az Intézet osztályvezetői gárdájához tartozó csoport az utolsó alkalommal vállalhat hivatali feladatot. Ha még figyelembe vesszük, hogy az elmúlt évek során számos neves — 50-es évciben lévő — történész távozására került sor, úgy érthető, hogy az elkövetkező években a folytonosság, az intézeti hagyományok és a tudományos színvonal fenntartásának első számú követelménye az intézet személyi állományának olyan felrüssítése, illetve átalakítása, mely a vezetés súlypontját mind erősebben a már 40 évesek gárdájára helyezi át. Ez a személyi súlypontát helyező, mely önmagában is lényegesen módosíthatja az intézeti munka feltételeit és irányát, párosul avval a körülménnyel, hogy a 10 kötetes *Magyarország történetének* munkálatai befejeződnek, az Intézet által szerkesztett kötetek kézirat a záró historiográfiai kötet kivételével elkészült. A történettudomány fejlődésének immanens szükségletei, az újonnan jelentkező tartalmi és módszertani igények, a társadalmi gyakorlat támogatásából fakadó szükségletek, a történetírás iránt mutatkozó megnövekedett érdeklődés is megköveteli, hogy az Intézeti kutatásoknak az elkövetkező években új súlypontokat kíséreljünk meg kijelölni. Ezek a súlypontok természetesen szevesen kell hogy kinőjenek a munka eddigi tartalmi kereteiből. Figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az intézet fő feladata alap kutatások elvégzésében kell hogy álljon, melynek során a felhalmozott kutatási tapasztalat megfelelően párosulhat a viszonylag nagy létszámú kollektíva előnyeivel, a tapasztaltabb és fiatalabb kutatók együttműködésével és az Intézet egyéb, más történész intézményeknél nem vagy alig tapasztalható olyan előnyeivel, mint a jobb könyvtári és folyóirat-ellátás, belső tájékoztatás, a szervezetség. Az alap kutatások előtérbe helyezése azonban nem jelentheti azt, hogy az Intézet bármiféle formában elzárkózzon azoktól a nem hosszútávú feladatoktól, melyeket a történettudomány iránt érdeklődő közönség igényel formál, melyek az egyes munkatársak egyéni érdeklődését és tudományos ambícióit kielégítik, melyekkel az Intézet munkatársai közvetlenebbül és rövid távon is bekapcsolódhatnak egy reális történeti tudat formálódásába. A megfelelő arányok kialakítása, a hosszútávú alap kutatások magas szinten és megfelelő ütemben való elvégzésének biztosítása, és egyidejűleg az Intézet magasszintű történész gárdája jelenlétének biztosítása a mindennapok igényéhez közelebb álló feladatok elvégzésében, nem kétséges, az intézeti vezetés egyik legfontosabb feladata lesz az elkövetkező évek során.

Az alábbiakban az MTA Történettudományi Intézet tevékenységének alapelveit tartalmazó igazgatói pályázatokat közöljük az 1986 és 1993 közti időszakból.

Elképzeléseim szerint az intézeti munka fő irányait az elkövetkező években a következő hosszútávú, részben a következő 5 év során befejeződő, részben a további évekre is áthúzódó alap kutatás jellegű feladatokban jelölhetjük meg.

1. Társadalomtörténet

Lényegében a *Magyarország története* munkálatai és mindenekelőtt az eddig megjelent új- és legújabb kori kötetek megalapozását jelentették a kitágult társadalomtörténeti kutatásoknak. Mind a nagyközönség érdeklődése, mind az erősen érvényesülő nemzetközi impulzusok e munkálatra ösztönözték az Intézetet. Bár a kutatás alap kutatás jellegű, mégis bizton állíthatjuk: a téma a mindennapi történeti érdeklődés középpontjában is áll, ezért szerencsésen köti egybe azokat a feladatokat, melyeket az Intézetnek egyidőben és egyforma magas fokon kell ellátnia. A munkálatoknak egyidejűleg nagy elméleti és módszertani jelentősége is van. A marxista történelemszemlélet megújulásában a társadalomtörténet kiemelkedő szerepet játszik vagy játszhat, gazdagítja a gazdaság- és politikatörténet művelése során szerzett ismereteket, összekötheti ezt a jórészt párhuzamosan haladó kutatási ágakat. A benne rejlő módszertani kérdések, nem utolsósorban magának a társadalomtörténet tárgyának meghatározása, új forrása lehet az Intézet elméleti, módszertani tevékenységének is. A munkálatnak a 19–20. századra vonatkozó szakasza már megindult és eredményeit, valamint további — 1986-tól meginduló —, a munkásosztály történetére vonatkozó kutatásainak anyagát a tervidőszak alatt széleskörűen megalapozott monográfiaként kívánjuk közzétenni, felhasználva számos előtanulmányt, intézeti kutatást és a témára vonatkozó nemzetközi irodalom eredményeit.

A kutatások kiterjednek a társadalom osztály- és rétegstruktúrájára, a soknemzetiségű Magyarország etnikai vonatkozásaira: a magyar nép és a nem magyar népek nemzeti ébredésének és mozgalmainak vizsgálatára, az ország demográfiai viszonyainak alakulására éppúgy, mint az életmód és mentalitás bonyolult problémáinak bemutatására — s elvezetnek a magyar társadalom felszabadulás utáni legnagyobb változásainak elemzéséig.

Ugyanebben az 5 éves periódusban látszik lehetőségek és szükségesnek a középkori és korai újkor magyar történet átfogó társadalomtörténeti munkálatainak beindítása is. Ha azonban a 19–20. században a munkálat bizonyos fokú lezárásával, monografikus összefoglalással számolhatunk, úgy a középkor- és korai újkor vonatkozásában egy fázissal kevesebb kell megelégednünk, nevezetesen: olyan előmunkálatok — legyenek azok Intézetben kívül készült, de megfelelő tematikájú előtanulmányok vagy intézeti részmonográfiák — beindításával, melyek a következő tervidőszak monografikus összegzését megalapozhatják.

2. A magyar történelem alapvető forrásainak publikációja

Itt is egy, már a korábbi munkálatokban is erősödő tevékenységi irány előtérbe állításáról van szó. Aligha lehet kétséges, hogy ha egy-egy forráskiadvány elkészítését és publikálását más intézménytől is elvárhatjuk, a magyar történelem legfontosabb, a 11. századtól a 20. századig terjedő alapforrásainak tudományos igényű publikálása olyan feladat, melyre szakmai felkészültségénél fogva csakis az Intézet vállalkozhat. Természetesen figyelembe kell vennünk három lényeges nehézséget a forrásfeltáró és -publikáló gyakorlat terén. Egyrészt egyetemeink mind kisebb számban bocsátanak ki olyan fiatal szakembereket, akiknek szakmai, levéltári felkészültsége, különösen a középkori forrásokkal kapcsolatban, elegendő lenne. Másrészt az ilyen hallatlan alapos, nagy felkészültséget kívánó, időigényes munkáknak már nincs meg sem a szakmai, sem a piaci becsülete. (Nyilván szükséges lenne — egyebek között — a tudományos forrásfeltárást és publikálást legalábbis kandidátusi disszertációként elfo-

gadni, hiszen mögötte nemegyszer nagyobb szakmai tudás, felkészültség húzódik meg, mint egy-egy disszertáció esetében.)

Végül — enyhén szólva — távolról sem ösztönöz a forráskiadásra az a kiadói gyakorlat, mely az ilyen kiadványokat jórészt tehernek tekinti, tényleges megjelentetésüket időtlen időre elhúzza. Mindezen nehézségek ellenére a forráskiadás az intézeti munka egyik súlypontjának tekintendő, és az *Árpád-kori földrajz* újabb kötetével indulva, a *Magyar Országgyűlési Emlékek*, a *Monumenta Zrinyiana* és az *Archivum Rákoczinum* kötetein keresztül a *Kossuth Lajos Összes Műveiig*, a *Közös Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek*, továbbá *Károlyi Mihály levelezéséig* és *Bajcsy-Zsilinszky publicisztikai írásaiig*. Az elkövetkező évek során az Intézetnek döntő áttörést kell elérnie ezen munkálatokban.

3. Történeti Atlasz

A munkálat bizonyos előkészületei megindultak, de tényleges megkezdésére csak a tervidőszak végén kerül sor és elkészültének időtartamát 10 esztendőben kell megjelölnünk. Szervezetileg, anyagi igényét tekintve a munkálat meg fogja haladni a 10 kötetes Magyarország története méreteit. (Evvvel természetesen — jelentőségét tekintve — nem kívánunk egyenlőségjelet tenni a két vállalkozás közé.) A Történeti Atlasz elsődleges anyagi igényeit — úgy tűnik — a különböző szakminisztériumok és az Akadémia támogatásával sikerül biztosítani. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy egészen új típusú, eddig még nem végzett munkáról van szó, szakmailag és szervezetileg ez a korábbinál nagyobb feladatok elé állítja az Intézetet. A megindítás gondossága, a megfelelő koncepció kidolgozása, a szükségletek és lehetőségek összehangolása az Intézet illetve a témacsoport vezetését arra kell készítse, hogy szakmai konzultációk, viták, külső szakértők bevonása révén, az anyagi részletek kidolgozásáig egy további jó évet szánjon a munkálat megindítása megfelelő megalapozásának. Ezen idő alatt szükségesnek látszik a tényleges szűkebb irányítás megnyugtató megoldása, melyben a szakmai és szervezési kompetencia megfelelő egyensúlyban áll a végleges tematika előkészítésével, a munkaterv jóváhagyatásával és a szerkesztő bizottság életre hívásával. Mindezek a tevékenységek párosulnak néhány elvi-módszertani kérdés tisztázásával. Hadd utaljak mindenekelőtt pl. a történelmi földrajzi módszer alkalmazására. Bár, mint jeleztem, a munkálat jellege következtében annak befejezésével az elkövetkező 3 esztendő folyamán nem számolhatunk, nem látszik viszont megvalósíthatatlannak bizonyos részeredmények értékelése, egyes térképek, esetleg egy kisebb, népszerűbb változat publikálása illetve publikálásra való előkészítése.

4. Művelődéstörténet

Jóllehet a 10 kötetes Magyarország története megjelent, illetve sajtó alatt lévő kötetei a történettudomány valamint a társtudományok, különösen az irodalom- és művészettörténet területén is lényegesen gyarapítják ismereteinket, mind elvi meglátásaival, mind feltárt tényanyagával a művelődéstörténet terén nyújtanak leginkább segítséget a történettudománynak. A művelődéstörténetet mégis csupán akkor illeszthetjük be tervkoncepciónk 4. pontjának, ha számolunk azzal, hogy az elkövetkező évek inkább a rendszeres előkészületek, a felvonalás, semmint a publikálás, az előkészülés időszakai lesznek. Jelen kerteink között a művelődéstörténeti kutatások két fő vonulatát látjuk megindíthatónak:

a.) A historiográfiai kutatások összegzése, a magyar történetírás történetének összefoglaló elkészítése, mely egyidejűleg a 10 kötetes Magyarország története 10. kötetét alkotja. A magyar történetírás áttekintése ismét az elméleti és módszertani kérdések gazdag tárházát

fogja nyújtani, mely a tudományos viták megélénkülését, az elméleti munka elmélyítését is célozhatja.

b.) Ideológiai, eszmetörténeti kutatások a 20. századi Magyarországról, mely elsősorban az elitkultúra, a szellemi, tudományos áramlatok és viták feldolgozására irányul. A művelődéstörténet ezen vetülete a 20. század szellemi életének olyan nagyobb összefüggéseit kívánja történeti vonatkozásaiban feltárni, mint az urbánus-népies vita, a marxizmus alkalmazása és fogadtatása, a szellemtörténet, a magyar nacionalizmus legfontosabb eszmeáramlatai, a szélsőjobboldali mozgalmak eszmei gyökerei. A kutatások tudományos hordereje társadalmi, politikai gondolkodásunk fejlődésének kérdéseit érinti, és olyan alapvető kérdések eszmei tisztázásához nyújthat segítséget, mint a nemzeti tudat, osztály és nemzet, haza és nemzetköziség fogalmainak története.

5. Nemzetközi feladatok

A Történettudományi Intézet munkaprogramjában hagyományosan fontos, a közelmúltban növekvő helyet foglaltak el az Intézet nemzetközi feladatai. Nézetem szerint azonban az Intézet nemzetközi kötelezettségeit a jövőben az egyik legfontosabb súlyponti feladatnak kell tekinteni. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy napjainkban a magyar történettudomány 13 országgal — Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Nagy-Britannia, NDK, NSZK, Olaszország, Románia, Szovjetunió, USA — tart fenn rendszeres, bilaterális kapcsolatot. Ezek a két-három évenként sorra kerülő tanácskozások — évente legalább három-négy ilyen tanácskozással kell számolnia — erősen igénybe veszik az Intézet tudományos munkatársait, munkaidejük jelentős részét elvonják. Ezek a tanácskozások — és ezek még nem tartalmazzák a rendszeresen sorra kerülő nagy, nemzetközi kongresszusokat (történettudományi, gazdaságtörténeti), az esetenként sorra kerülő szakmai rendezvényeket — bár nemegyszer formailag az akadémiai, tehát az egész magyar történettudományt felölelő feladatok, mégis a munka túlnyomó része, gyakran egésze az Intézetre hárul, hiszen a magyarországi történész intézmények közül egyedül az Intézet rendelkezik az ehhez szükséges szervezeti, nyelvi és szakmai felkészültséggel. A nemzetközi kötelezettségeket ma már nem lehet egyszerűen valamiféle téma részeként vagy kisugárzásaként felfogni. A magyar történettudománynak az utóbbi években kialakult szakmai tekintélyét nagy mértékben az Intézet nemzetközi tevékenysége alapozta meg. Ebben az értelemben az Intézet tevékenysége fontos kultúrpolitikai — talán azt is állíthatjuk, külpolitikai — missziót töltött be. Aligha hiszem, hogy e kultúrpolitikai missziót nem kellene a jövőben is vállalnunk, jóllehet további kiterjesztése elé az Intézet egyéb munkái és szellemi kapacitása bizonyos gátakat szab. Éppen ezért, mivel a nemzetközi kötelezettségeket e kultúrpolitikai feladatként fogjuk fel, elvégzésére nemcsak súlyt kell helyezni, de mint a Történettudományi Intézet egyik — más főfeladatokkal legalább egyenrangú — témájának kívánjuk felfogni. A magyar történettudomány eme kultúrpolitikai missziójának manapság egyik szűk keresztmetszete az idegen nyelven való publikálás nem kielégítő szintje. Bár az elmúlt években részben a Corvina, részben az Akadémiai Kiadó tett újabb lépéseket az idegen nyelvű publikálás megerősítésére, eredményeivel azonban távolról sem lehetünk megelégedve. A szomszéd országok ilyen irányú tevékenységét is figyelembe véve úgy véljük, időszerű, hogy az elkövetkező években az *Acta Historica* mellett megteremtünk egy másik idegen nyelvű történész folyóirat működési lehetőségét. A Történettudományi Intézet, mely e folyóirat gondozója lehet, feladata kell legyen nemcsak az, hogy 1986-ban kidolgozza elképzeléseit a folyóirat jellegére, irányára, az *Acta Historica*tól megkülönböztető jegyeire, de hogy megvizsgálja, mik azok a pénzforrások, melyek az Akadémia várható támogatásán túlmenően a folyóirat megjelenését plauzibilissá tehetik.

*

Több mint három és fél évtized telt el az MTA Történettudományi Intézete megalakulása óta. Ez a három és fél évtized mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulásokat hozott Magyarországtörténetében. Ha célkitűzéseink a nagy távlatokat illetően nem is változtak, a történelmi tapasztalatok a cél elérésének új eszközeit és módszereit hozták felszínre. Társadalmunk struktúrája, irányítási módszerei ma már nem azonosak azokkal az elképzelésekkel, melyek az 50-es évek elején megfogalmazódtak. A Történettudományi Intézet természetesen egy marxista történelmi kép megalkotásának magyarországi műhelyeként kell szolgálgon. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elmúlt három és fél évtized ideológiai, történelmi vitáit, nem húnyhatunk szemet a módszertani kiterjedés új szempontjai felett, nem mellőzhetjük korunk nagy tanulságait: a nemzetközi összefüggés-rendszerek, az egyetemes történelmi fejlődés elmélyült tanulmányozása, mint a hazai történelmi fejlődés kellő megismerésének egyik legfontosabb előfeltételét. A Történettudományi Intézetnek abban az értelemben kell magyar történettudományt művelnie, hogy egyidejűleg egyetemes történelmet művel. Abban az értelemben kell történettudományt művelnie, hogy egyidejűleg a magyarországi társadalomtudományi kutatások szélesebb rendszerének része. Az Intézet vezetési módszere nem mehet el szóltanul a társadalmunk irányításában bekövetkezett egyéb változások mellett sem. A gazdasági reformok révén kialakult új gazdasági struktúra szükségszerűen részben módosítja a tudományos, kulturális élet területén működő intézmények tevékenységi terét és kereteit. Mindenekelőtt azt értem ez alatt, hogy az Intézetnek továbbra is nyitottnak kell lennie új gondolatok, módszertani és elméleti megoldások irányába — és e tekintetben jó hagyományokra támaszkodhatunk. De értem ez alatt azt is, hogy állandóan jeleznünk, kérnünk kell az Akadémia vezetését, hogy lépjen fel határozottan az intézeti fizetések rendezése érdekében, és vessen véget a több mint fél évtizede folytatott reálfizetés-csökkenésnek, hogy kísérelje meg visszaszorítani a mai tudományellenes hangulatot és annak súlyos pénzügyi következményeit. Arra kell törekednünk, hogy a költségvetésen túlmenő bevételi forrásokra tegyünk szert, hogy az intézeti autonómiát abban az értelemben is érvényesítsük, hogy megpróbáljunk élni a gazdaság pluralizálásának lehetőségeivel, hogy a munkatársaknak megfelelő anyagi keretek biztosításával tegyük lehetővé a zavartalanabb tudományos munkát, a legfontosabb intézeti feladatok elvégzését.

Az Intézet anyagi kereteinek bővítése a mai igen alacsony fizetések javítására, egy külső kutatói-bedolgozó hálózat kiépítésére, a könyv- és folyóirat-beszerzés szintentartására és a gépi felszerelés modernizálására szolgál. Nem gondolhatunk az Intézet személyi kereteinek bővítésére. Idősebb munkatársaink visszavonulása, az egyetemi csábítások így is nagy létszámcsökkenést idéznek elő, melyet még kiegészíthetünk néhány, a munkája minőségét illetően nem megfelelő fiatal eltanácsolásával. Helyüket megfelelő színvonalú kutatókkal betölteni rendkívül nehéz, ugyanakkor az Intézet további munkája szempontjából sorsdöntő feladat lesz. A kiválasztás gondjaival nekünk kell megküzdeni, de ha megközelítőleg sem tudunk versenyképes fizetéseket biztosítani, akkor ez a munka részben már kudarcrá van ítéelve.

Az Intézet szükséges anyagi kapacitásának biztosítása, összhangba hozása és megfelelő kihasználása lehet csupán záloga az elkövetkező esztendő munkájának.

JAVASLAT AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET PROGRAMJÁHOZ (az 1986–1990-es tervidőszak hátralévő éveire)

A MTA Történettudományi Intézet 1986–1990 közötti tudományos programjára Ránki György akadémikus 1985 szeptemberében Javaslatozt nyújtott be. Ez a javaslat elfogadást nyert és az Intézet 1986 utáni vezetésének és tervének alapkoncepciója volt. E sorok írója, akit Ránki György kért fel legközvetlenebb munkatársának, általános igazgatóhelyettesnek, részese volt e program megvalósítási kezdeteinek. Személyes elképzelései azonosak voltak a Ránki György programjába foglaltakkal, mint ahogy az első két év vezetési és esetleges módosítási gondjaiban is osztozott az igazgatóval. Amikor tehát az akadémiai vezetés megtisztelő megbízása ért, hogy az Intézet igazgatását „mb. igazgatóként” vigyem, igyekeztem minden erőmmel a Ránki által meghatározott program megvalósítási lehetőségeit keresni, az Intézetet, mint tudományos üzemet a program szerint működtetni. Mint ahogy most, amikor az MTA Főtitkárának felszólítására fogok hozzá egy javaslat papírra vetéséhez, szintén azt kell előrebocsátanom: a tevidőszak hátralévő részében a Ránki által benyújtott tervkoncepció megvalósítása és folytatása vezet. Már azokkal a módosításokkal, melyeket még Ránkival, a felezési időszakhoz közeledve, az 1987–88-ban változott körülményekhez igazodva, megtenni kívántunk. És már Ránki nélkül, ami nem kevés aggályt támasztott e sorok írójában: vajon a mostani megtisztelő felkérésnek eleget teygen, eleget tehet-e?

Elvárások, lehetőségek

1949, a MTA Történettudományi Intézet megalakulása óta a „mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulások” — mint azt Ránki 1985. évi Javaslata már tartalmazta — változásokat idéztek elő a magyar társadalomban, „társadalmunk struktúrája, irányítási módszerei ma már nem azonosak azokkal az elképzelésekkel, melyek az 50-es évek elején megfogalmazódtak”. Ránki már jelezte 1985-ben, hogy ezek a változások a tudomány irányításában, szűkebben az Intézet tudományon belüli helyzetében is változásokat hoznak majd. Az 1986–87., de határozottabban az 1988. év azután igazolták az Akadémia vezetése által is többször figyelmünkbe ajánlott változások és változtatások szükségét, az Intézet vezetésében új utak keresését. Egyrésztől számolnunk kell a Ránki Javaslataiban is megfogalmazott tudományos *elvárásokkal*: a.) a MTA Történettudományi Intézet fő feladata továbbra is az alap kutatások folytatása, kézikönyvek létrehozása; b.) modern kutatóműhelyként a szakma új „módszertani és elméleti megoldásai”-t keresni, kibontakoztatni; c.) a szakmára háruló mind szélesebb körű nemzetközi kapcsolatrendszer működtetésében aktívan részt venni s ezzel elősegíteni, hogy a magyar történettudomány továbbra is nyitott legyen a világban jelentkező új elméleti-szaktudományi áramlatok irányába, képes legyen azok kritikai feldolgozására s képes legyen megőrizni tekintélyét a nemzetközi történettudományos életben; d.) s mindezek mellett nagy figyelmet kell fordítanunk azokra a társadalmi-ideológiai elvárásokra, amelyek Magyarországon a történettudománnyal szemben jelentkeznek mind a politika, mind a társadalmi közvélemény részéről, s amelyek az elmúlt évek „szellemi zajlásá”-ban csak növekedtek, s to-

vább növekedni fognak. Közben — ahogy Ránki is jelezte — „új súlypontokat” kíséreltünk meg az Intézet egyébként „szerves” fejlődésében kialakítani, számot kellett vetni a megváltozott, s a korábbi négy évtizedben nem ismert *hátráltató körülményekkel*. A „másrészt”-tel. Ezek: a.) az Intézet „vezető gárdája gyökeres személyi átalakulásával kell szembenézni”; b.) az Intézet dolgozóinak fizetése átlagát tekintve a legalacsonyabbra süllyedt 1985-re, s most sem mozdult el onnan az akadémiai kutatóhelyek fizetési listáján; c.) 1988-tól életbelépett a „restrikción”, amely az Intézet költségvetésének 15%-os csökkentését jelentette. S mivel a költségvetésnek 75%-a bér, így természetes, hogy a bérkeret csökken.

Társadalmi-politikai elvárások növekedése, szakmai színvonalunk és nemzetközi szerepünk megtartása, az alap kutatásokhoz szükséges modern infrastruktúra kiépítése. Ugyanakkor a személyi állomány rohamos előregedése, az amúgy is gyenge szinten álló nominálbérek reálértékének gyors csökkenése és mindehhez költségvetés-csökkentés. Ezek azok a „feltételek”, amelyek között az Intézetet vezetni kell, s mely feltétel-változásokat 1985-ben már jelezni lehetett, de amely az 1988. évi restrikciónal (és a restrikciónal keltette rendkívül ideges hangulattal) drasztikusan éreztetik hatásukat a következő 1989–90. évben.

Tematikai terv

Az Intézet 1986–1990 közötti terve rögzítette a fő kutatási irányokat: a.) *társadalmi történet*; 2.) a magyar történelem *alapvető forrásainak* publikációja; 3.) *történeti atlasz*; 4.) *művelődéstörténet*; 5.) *nemzetközi kötelezettségek*.

A tervidőszak hátralévő éveiben e főirányok képezik munkánk kereteit. Ránki György távozása és egyúttal a restrikción intézkedések természetesen módosításokat is kívánnak. Nem szólva a mostani hónapok — a felező időszak — tanulságairól, amelyek újragondolásra ösztönöznek 10–15 éve húzódó munkálatok esetében. (Magyar Országgyűlési Emlékek, Monumenta Zrinyiana, Árpád-kori történeti földrajz, Kossuth iratok etc.)

1.) A *magyar társadalomtörténet* szintézise — mint terveztük — 1990-re nem fog elkészülni. A munkálatokat vezető Ránki halála és a felezési időszak realitásra készítő tényei ösztönzik a határidő módosítását. Ugyanakkor az 1986 folyamán elnyert OTKA pályázat lehetővé teszi a tervezettnél sokkal alaposabb és szélesebb körű részletkutatások, adatfeltárások végzését. (Az OTKA téma vezetését Lackó Miklós vette át.) Vagyis a 90-es évekre elkészülő magyar társadalomtörténeti szintézis nem elsősorban a Magyarország története fejezeteinek anyagán, hanem egy kiterjedt empirikus kutatási bázison fog nyugodni. A 16–20. század társadalomtörténete köréből 7 téma monografikus illetve tanulmánykötet-szintű kidolgozására vállalkozunk. (S ezek megjelentetésére az Intézet saját kiadásában indított *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* monográfiasorozatban vállalkozunk.) Ezekhez kapcsolódik az 1987-től pályázattal támogatott cigányságkutatás (téma az 1990. évi világkongresszuson) és a magyarországi zsidóság történetének kutatása. (Ez Ránki intézeti kereteken kívül, kis munkacsoporttal kezdte, mi 1989-től szeretnénk intézeti kutatási irányba emelni komoly munkacsoport kialakításával.) Ezen témák szinte mindegyike az Intézet és más kutatóhelyek (ELTE, KLTE, Janus Pannonius TE, OSzK, Hadtörténelmi Intézet) munkatársainak közös munkáján alapulnak. Külön kiemelendő az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékével közösen vezetett munkaszórtály-történeti kutatás kapcsolódása a társadalomtörténeti „főirány”-hoz.

2.) A *forráskiadványok* kiadása hagyományosan az Intézet fő feladatai közé tartozik. Az elnyert pályázatok „szaporították” vállalkozásainkat. A cél: pontosan felmérni erőinket; reális határidők kitűzése; a hosszú ideje húzódó vállalkozások felülvizsgálata, ha kell, megbízások megvonásával, új adásával; fiatal kutatók (huszonévesek!) fokozottabb bekapcsolása a szakmai felkészültséget biztosító kritikai-filológiai munkákba. Az igazgatóság a meghatározottan kíván eljárni e tervfeladatok teljesítésének számonkérésében. A forráskiadványok (és

bibliográfiák, segédkönyvek) készítése nemcsak szakmai, hanem szakmai-tudományszervezési kérdés is: a fiatal kutatók szakmai nevelésének, megméretésének területe is. (A külső hátráltató tényezőket — kiadási nehézségek, kiadói, anyagi, szakmai megbecsülés csekély volta, etc. — ellensúlyozni kívánjuk az OTKA és TS-4 pályázatok nyújtotta lehetőségekkel.)

3.) *A Történeti Atlasz* munkálatainak vezetését 1987-ben Glatz Ferenc vette át. Párhuzamosan folyik a nagy történeti atlasz 10–15 évre tervezett munkálata és egy középatlasz létrehozása. Világossá vált: többről van szó, mint egy „könyv” létrehozásáról. Részben egy „földrajzi” térségben, területi-gazdasági feltételrendszerben, települési, társadalmi keretekben gondolkodó történelemlátás erősítése, ugyanakkor egy, a történeti kartográfiához „értő” munkacsoport kialakítása. Ez utóbbi megkezdődött, a tervidszak végére a középatlasz elkészül. (Saját, intézeti vezetéssel készülő megrajzolatással, az agyonterhelt Kartográfiai Vállalat kikapcsolásával.) Együtt kívánunk dolgozni az ELTE TTK Térképészeti Tanszékével intézményesen is. Kiadására, szerkesztésére is mi vállalkozunk.

4.) *A művelődéstörténet* keretében az intézeti terv — és Ránki javaslata — szerint elkészül a magyar történetírás történetének összefoglalása, valamint a 19–20. századi művelődéstörténeti tanulmánykötet Lackó Miklós szerkesztésében.

5.) *A nemzetközi kötelezettségeket* Ránki szerint „a jövőben az egyik legfontosabb súlyponti feladatnak kell tekinteni”. Az ő halála e téren — szinte felesleges hangsúlyozni — valóban pótolhatatlan veszteség. Elképzelésem szerint — és ezt az Intézet igazgatósága az elmúlt fél esztendőben egyetértően támogatta — nemzetközi kapcsolatrendszerünket a személyi kapcsolatrendszer helyett az eddigieknél jobban az intézményesítésre kell helyezni. Jelenti ez, hogy minél több, valóban működő, kétoldalú nemzetközi megállapodást kell kötni, az eddig nem működőket élénkíteni (USA, Anglia, Ausztria, NSZK, Csehszlovákia irányába tettünk ilyen lépéseket az elmúlt fél évben). Ugyanakkor vezető kutatóink között az eddigieknél jobban meg kell osztani, decentralizálni kell — országok szerint is — nemzetközi kapcsolatrendszerünket. Jelenti az „intézményesítés”, hogy a magyar történettudomány „külföldre menedzselését”, jelenlétünket a nemzetközi porondon a tervszerű idegen nyelvű publikációs rendszerrel az eddigieknél hatékonyabban kell segíteni. (Lépéseket tettünk az elmúlt hónapokban a Corvina Kiadónál, közös osztrák–magyar, amerikai–magyar, NSZK–magyar közös kiadványok létrehozására.) Ránki és az Intézet korábbi vezetésének alapelve: a világ tudományosságával történő állandó lépéstartásunk — amely egy nemzetközi iskolázottságú kutatógárda külföldre-menedzselését jelentette sok esetben — ezen „intézményesítés” révén talán megőrizhető. Kollégáink mind szélesebb körét (főként a fiatalabbakat) kívánjuk aktivizálni a „világgal” való lépéstartásra.

*

Az 1985. évi Javaslát nem számolhatott még az *OTKA pályázat* nyújtotta lehetőségekkel, s az 1986–90. évi terv is csak részben foglalhatta magába az OTKA keretében kidolgozandó témákat.

1.) Az OTKA pályázatok egy része a *forráskiadványok* körét bővíti (Einrichtungswerk, Széchenyi levelei, az 1918–19. évi nemzetiségügyi minisztérium, Seton Watson iratai, Quai d’Orsay és Magyarország, az 1945. évi fegyverszüneti tárgyalások iratai). Elkészítésük illetve elkészíttetésük elsősorú feladatunk.

2.) *Bibliográfiák*. A szakma egyetlen komoly infrastruktúrával rendelkező intézménye a Történettudományi Intézet. Joggal várhatja el a szakma a mind a kutatáshoz, mind a főiskolai oktatáshoz, mind a tanári munkához nélkülözhetetlen bibliográfiák készítését. Már az elmúlt évben elkészítettük a Magyarországon először önálló kötetben megjelenő évi bibliográfia kiadását. (Eddig a *Századok* volt kénytelen ezt magára vállalni, jóval szűkebb terjedelemben.) Az OTKA pályázat elnyerésével tervezzük szakbibliográfiák készítését is (ebben az ELTE Történeti Tanszékcsoportjával kívánunk együttműködni). Ezek a szakbibliográfiák az egyetlen oktatásban, a szemináriumi munkákban használhatók.

3.) Az OTKA pályázat elnyerésével válik lehetővé a *saját kiadványok* szerkesztése, kiadása és forgalmazása. A Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, az évi bibliográfia így jelent meg, és saját kiadású az *Előadások a Történettudományi Intézetben* c. sorozat is. Az Intézet vezetése nem egyszerűen kiadástechnikai kérdést lát a saját kiadványok menedzselésében (gyorsabb, 3–4 hónapos átfutással megjelenés; az Akadémiai Kiadónál tisztességesebb honorárium fizetése, etc.). Tudományszervezési kérdés ez számunkra: a fiatal munkatársak a kiadványok gondozásával bibliográfiai-könyvtári, dokumentációs munkára kényszerülnek, ami növeli az aprómunka megbecsülését, szakmai általános műveltségüket; a szakmának „szervezzük” a tanári közönséget, saját kiadványpolitikával orientáljuk őket és irányítjuk érdeklődésüket. Ha ezt a közönséget elveszítjük, monográfiáink olvasóit veszítjük el.

4.) Folytatni kívánjuk az összefoglalók készítésének hagyományát. A tízkötetes Magyarország történetének II., IV. és X. köteté e tervidőszakban fejeződik be. De e tervidőszakban készül el a Pach Zsigmond Pál–Ránki György szerkesztésében megindult kétkötetes *Magyarország története* is. Ezt a sorozatot folytatja a Magyarország története OTKA pályázat segítségével. (Glatz Ferenc, Szűcs Jenő, Engel Pál, Szakály Ferenc, Szász Zoltán, Gergely András szerkesztésében.) Ez utóbbi első három kötete készül el a tervidőszakban.

Szervezeti kérdések

Az elvárásokat, a körülmények változását (romlását), valamint az Intézet előtt álló feladatok számbavéve, bizonyos szerkezeti változtatásokat is kell eszközölnünk.

1.) Fokozott figyelmet kell fordítanunk arra, hogy Intézetünk *tudományos műhely* jellege erősödjék. Megkezdődött ez már az elmúlt évben az *Előadások a Történettudományi Intézetben* c. vitasorozat létrehozásával, a szűkebb szakmai kérdéseket napirendre tűző Műhelyviták és a Történeti Atlasz munkaközösségének megszervezésével. Hasonló rendszerességgel kívánjuk működtetni a Magyarországi zsidóság története kutatására alakult (évente 4–5 alkalommal ülészdő) team üléseit.

Folytatni kívánjuk e műhely jelleg korábban is erős hagyományait, a korábbihoz hasonló módon, külföldi, neves történészek meghívásával, konzultációik megszervezésével. Erősíteni kívánjuk azon hagyományok folytatását, amelyek egy-egy nagyobb, egész szakmánkat érintő kérdéskört tűztek napirendre (pl. az újkori magyar történelem – 1967-ben, a jelenkortörténet koncepcionális kérdései – 1985-ben).

Mindezek a műhely jellegű programok a társintézmények kutatóinak bevonásával valósulnak meg. Részben a fővárosi és vidéki egyetemek, közgyűjtemények munkatársaival, részben a rokontudományok képviselőivel (szociológusok, néprajzosok, geográfusok, stb.) együttműködésben.

2.) A kutatóállomány szerencsés alakulása — illetve a káderpolitika — az Intézet tudományos teljesítményeinek egyik legfontosabb alapja volt az elmúlt két évtizedben. A korábbi időszakban kiszorult, kiválóan iskolázott történészek (Kosáry Domokos, Makkai László, Benda Kálmán, Györffy György, korábban Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár etc.) és az 1949 után felnőtt kiváló kutatók szerves együttese különös teljesítőképességet kölcsönzött az Intézetnek. A mostani tervidőszak végére a helyzet alapvetően fog változni. A nemzetközi hírv kutatógárda legnevesebbjei túl lesznek a hetvenen, sőt a nyolcvan felé közelednek, s noha igyekszünk őket szerződésekkal az Intézetben tartani, tudomásul kell vennünk fokozatos távozásukat. A mögöttük járók közül sokan — főosztályvezetők, vezető munkatársak — 90-re szintén elérik a nyugdíjkorhatárt. A korábban az Intézetben felnőtt, most már 60-hoz közeledők közül többen váratlanul elhunytak (Ránki György, Kerekes Lajos, Vörös Antal, Beniczédi László), mások (Ormos Mária, Várkonyi Ágnes, Juhász Gyula) távoztak az Intézetből. Ránkival határozott elképzelést alakítottunk ki az Intézet kutatóállományának felfrissítésére, egy „új intézet” szervezésére. Más kérdés, hogy a „fiatalítás” az elmúlt két évtizedben

mennyire volt szerencsés, s a fiatalabbak „bevezetése” a nemzetközi szakmai életbe mennyire bizonyul majd kritikálhatónak.)

A restriktió és Ránki halála ezt az átalakítást rendkívül megnehezíti, egyesek szerint lehetlenné teszi. Világosan látni kell — és ebben a véleményemben az igazgatóság minden tagja egyetért —: ha nem történik radikális, bátor fiatalítás és csak a legszigorúbb tudományos követelményeket szem előtt tartó utánpótlás-teremtés, akkor az Intézet tudományos teljesítménye a 90-es évekre zuhanásszerűen eshet. Utolsó esélyünk: a jelenlévő nagytekintélyű és tapasztalt kutatógárdához felsorakoztassunk olyan fiatalokat, akik — éppen a műhely jellegű munkák (forráskiadványok, szerkesztések) eszmecsere során is — folytathatják az Intézet legjobb tudományos hagyományait. Az Igazgatóság a probléma megoldására az akadémiai vezetés támogatása nélkül nem képes, s magam is vállalásom feltételének tartom e támogatás kinyilatkoztatását. (Amely támogatást különben az elmúlt 6 hónap során, megbízatásom idején — leszámítva a hazai értelmiség körében már gyakorlatként „bevett” intrikálásokat — minden esetben élvezhettem.)

3.) A tervszerű káderpolitika és az azt akadályozó anyagi, valamint politikai nehézségek közepette nem gondolhatunk tevékenységünk bővítésére. Inkább koncentrálni kell erőnket és modernizálni kutatási feltételeinket.

A koncentrációhoz tartozik nemcsak bizonyos sok évtizede húzódó témák említett felülvizsgálata, hanem teljesítmény képességünk hatékonyságának növelése. Ennek egyik feltétele az Intézet dokumentációs-bibliográfiai részlegének átszervezése. Az 1949-ben kialakult dokumentációs szervezet idejétmúlt, s különösen ha megvalósul az OSZK keretében egy nagyszabású társadalomtudományos dokumentáció, feleslegessé válik az Intézet ilyen irányú tevékenysége. Annál nagyobb hangsúlyt kell kapnia a bibliográfiának és az ehhez kapcsolódó szerkesztői munkának. Niederhauser Emillel (aki az igazgatásban első számú támaszom volt az elmúlt hónapokban is, s aki e részleget vezeti) és az Igazgatósággal fokozatos átalakítást kívánunk végrehajtani e téren.

A modernizálást az Intézet már korábbi átlagos színvonalú infrastruktúrájának (xerox, gépelés, fotó) továbbfejlesztésével (számítógépek) megkezdjük. Szerencsére a restriktió mellett az Akadémia vezetése jelentős összegekkel támogatja a számítógép park kiépítését, amely — pályázaton elnyert támogatással segítve — rövid időn belül a szakma egyik komoly számítógépes bázisa lehet. Felkínáljuk majd használatát a más kutatóhelyeken dolgozó történészeknek, és ugyanakkor bibliográfiai-szerkesztői, valamint forráskiadói tevékenységünkhöz folyamatosan hozzá fogjuk kapcsolni e gépparkot. Mint ahogy folytatni kívánjuk kutatóink (és bibliográfusaink, adminisztrátoraink egy részének) kiképzését a modern informatika e területén.

*

Összegezve mindezt: a körülményeket figyelembe véve az Intézet legnehezebb éveinek néz elébe, sok optimizmusra okunk nincs, de épp ez adhat szép feladatot azoknak, akik mindennek ellenére vállalják akár e rövid időszakra is a vezetés terheit.

KONCEPCIÓ-JAVASLAT AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE 1990–1995. ÉVI MUNKAPROGRAMJÁHOZ

A MTA Történettudományi Intézet jelen szerkezeti formájában 1949-ben jött létre. Része volt az 1949 után kialakult tudománypolitikai és kultúrpolitikai építménynek. A korabeli tudománypolitika értékelésétől most eltekintve, nem zárkozhatunk el attól az igénytől, hogy az akadémiai intézethálózatot és így az egyes intézetek szakmán belüli elhelyezkedését a következő években mérlegre kell tenni. Ez a mérlegrehelyezés, az új társadalmi-politikai jelenségek hozta szakmai igények ütköztetése fogja — megítélésem szerint — meghatározni az Intézet történetét is az 1990-es években. Véleményem szerint az Intézet és általában a szakma hazai-nemzetközi helyzetének újrafogalmazásakor kiindulópontunk nem alaptalanul az: a történettudomány a *politikai rendszerváltás előkészítésében* élenjáró politikai szerepet töltött be, s a szakmán belül a *Történettudományi Intézet a reformszemlélet legerősebb műhelye volt*. Gondolatmenetünk másik kiindulópontja: a magyar történettudomány az elmúlt két évtizedben minden korábbinál nagyobb *nemzetközi szakmai megbecsülést* vívott ki, s ezeknek a sikereknek a Történettudományi Intézet elsőszámú kikovácsolója volt.

A történelem azonban csak igen kevésbé jogképző a jövőre tekintve. A történettudomány és ezen belül az Intézet „érdemei” és „eredményei” szép historiográfiai és politikai teljesítmények, de ahhoz, hogy az Intézet továbbra is megőrizhesse tekintélyét, újra kell gondolni elhelyezkedésünket az új tudomány és kultúrpolitikai rendszerben. (A szervezeti-kiadói, minősítési, utánpótlás stb. szakmai kérdésekkel is foglalkozik kéziratos, Rendszerváltás és történettudomány c. tanulmányom.)

I.

Röviden — a pályázati igényeknek megfelelően — a következőkben szeretném összefoglalni az 1990–95. évi intézeti munkaperiódus főbb, követendő irányelveit:

1.) Az Intézet szakmán belüli új funkcióinak pontos meghatározása.

Kiindulópont: az Intézet eddig is a szakma legfontosabb kézikönyveinek műhelye volt (Magyarország története, Kronológia, etc.). A következő munkaperiódusban még határozottabban kell ennek kifejeződnie. A csak kutatásra adott, állami költségvetésből fizetett állások arra szolgálnak, hogy a tudományos élet *más alapfunkciójú műhelyeiben* (egyetem, közgyűjtemény) el nem készíthető *kézikönyveket* a szakma egészének és a társadalomnak előállítsa. Az állami társadalmi és szakmai igényű kézikönyvek a modern korban jól szervezett infrastruktúrát, frói, szerkesztői funkciók tervszerű egymásraépülését kívánják. A társadalomtudományos kutatóintézetek — függetlenül a rendszerváltástól is — a szakmák modern tudományos nagyüzemei lehetnek az 1990-es években.

2.) A társadalomtudományi intézetek egy része a szovjet rendszer türelmes periódusában — a 3 „T” jegyében is — bizonyos kultúrpolitikai „menedékhely” jelleggel bírt. Azok a történészek például, akik — az agit.prop. oktatási koncepció szerint — az egyetemi katedrán ideológiai-politikai okok miatt nemkívánatosak voltak, először a közgyűjteményekbe, majd a

liberálisabb periódusban már a kutatóintézetekbe „szorultak”. A Történettudományi Intézet így több nemzedéknek, politikailag egyetemen nem kívánatos „elemeknek” adott otthont. (Mályusz Elemértől a Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Györfly György, Makkai László generáción át egészen a Katus László, Hanák Péter, Heckenast Gusztáv, etc. korosztályig.) Az Intézet szakmai sikerének paradox módon ők voltak az elsőszámú megalapítói.

Az Intézet eme funkciója — remélhetően — megszűnik. A többpártrendszerben azonban politikailag az Intézetnek a korábnál is erősebben kell hangsúlyoznia a pártpolitikától való függetlenségét és a *tudományos szabadgondolkodás műhelyének kell lennie*. (Bármerre sodorják is az országot a manipulált demokrácia hullámai a következő években!)

3.) Az 1989-ben felgyorsult politikai rendszerváltás egyik következménye az Európára (a világra) nyitottság meghatározóvá válása. A magyar társadalom meglehetősen gyengén vizsgálja a nyitásra készségeit. A társadalomtudományokban is az eddigi az elzárkózásból s a vele járó provincializmusból jól megélt elemek gyors szakmai süllyedése várható. (Ami kérdéses, hogy együtt jár-e pozíciókból való süllyedésükkel.)

A Történettudományi Intézet az 1960-as évektől erőltetetten fordult — néha már a kutatói energiák sérülése árán is — a nemzetközi tudományosság felé. Az idő ezt az erőltetett internacioanlizálódás szándékát — szerintem — teljes mértékben igazolta. Ránki György vezetésével az Intézet a *magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatrendszerének szervezője* lett. Ez szükségszerűen járt azzal, hogy az itt dolgozó kollégák szakmai-kutatói teljesítményét is a nemzetközi irányzatok követése határozta meg.

Az 1990-es években a nemzetközi kapcsolatrendszer megőrzése, fenntartása mellett az egyéni kutatói munkák elbírálásában csakis a nemzetközi mérce lehet a döntő. Az Intézet működésében együtt kell élnie a *nemzeti történelem központi* kutatóhely és az *egyetemes történettudományos szakmaiság*, valamint az *egyetemes szabadgondolkodás* követelményének.

4.) A magyar történettudományban — hasonlóan más nemzetek történetírtásához — a kutatott témák preferálása, előtérbe engedése szorosan kapcsolódott a korigényekhez. A Történettudományi Intézet részben igazodott ezekhez, részben a marxista ideológiai rendszeren belül a korszerű tematikai ágazatokat segítette. Így kapott az Intézetben otthont a gazdaság- és a korszerű társadalomtörténet-írás, majd a művelődéstörténet, tudománytörténet.

Az 1990-es években az intézet központi kutatóhely-funkciója felfogásom szerint azt is jelezte, hogy — a már említett korszerű szempontok hagyományainak továbbfolytatása mellett — az eddig még *elhanyagolt kutatási ágazatokban is a korrekciót végrehajtsa*. Az Intézetnek ezért magára kell vállalnia a medievisztika, az egyháztörténet fokozott gondozását, megfelelő utánpótlás posztgraduális kinevelését és — a körülményeket gondosan mérlegelve — a kortörténet forrászerű feltárásának részfeladatait. Egyidőben követnie az új világszemléleti igények alakulását s ezek történeti aspektusaira fokozottabb figyelmet fordítani. Ezek közül itt csak kettőre utalnék: az ember és környezet viszonyának — mint szempontnak — érvényesítése a társadalom-, a művelődéstörténet terén; ugyanígy nemzeti történelmünk és a szomszédos népek nemzeti történelmének társadalomtörténeti szempontú, összehasonlító megközelítése.

5.) Mindezek sürgetően követelik meg 1991-től az intézetek és így a Történettudományi Intézet *személyi állományának csakis szakmai* szempontú felülvizsgálatát. (Az előreláthatóan felgyorsuló igény: egyetem és kutatóhelyek viszonyának tisztázása, mellyel egy pályázatban általános fontosságának megfelelően nem foglalkozhatunk.) A bürokratikus túlfeljesztést a társadalomtudományos értelmiség a rendszer egészében (ipar, igazgatás, mezőgazdaság, kultúra stb.) bírálja. De amikor a saját területe bürokratikus túlfeljesztettséghez nyúlna, elfelejti „reformer” voltát. A következő évek intézeti vezetőinek legfájdalmasabb feladata lesz a szakmai igényeknek megfelelő — ugyanakkor humánus — átszervezések végrehajtása.

Ennek az átszervezésnek egyik központi vezérgondolata a *tudományos utánpótlás-nevelés* javítása. Nem az „öregek” eltávolítása és a fiatalok előtérbe segítése, hanem a legfiatalabb generációnak a magát megpróbálás *lehetőségének* megadása. Ugyanakkor el kell érni, hogy a

35–40 között *nem bevált kutatók* maguk vonják le a következtetést, és az intézeti kényelmet feladva keressenek valóban elégedettséget és hasznot hozó tevékenységet, akár az intézeten kívüli.

Már Ránki megfogalmazta 1985-ben: az Intézet „előregedett”. Ehhez tegyük hozzá: az utánpótlás kis részben volt sikeres. Talán az említett „kényelem” — az Intézetbe áramló, politikailag egyetemeken nemkívánatos kiváló erők rendkívüli produkciója — is okozta, hogy könnyen vettünk fel és sohasem bocsátottunk el be nem vált személyeket. Az Intézet összeteljesítményén azonban ez még nem volt észrevehető. A személyi állomány határozott átgondolása nélkül, vagy ennek az újragondolásnak — csoportosulási, érdekvédelmi szempontokból eredő — megakadályozása esetén az Intézet 1995-re *másodrangú kutatóhelyé* süllyedhet.

6.) Az Intézet vezetésének át kell gondolnia az Intézetben belüli bérezés és általában a bérszínvonal jelenlegi rossz rendszerét. Részben az *egyenlősködés*, részben az általánosan *alacsony bérszínvonal* tarthatatlan feszítőerő. Ennek következménye katasztrofális lehet az Intézet *személyi állományára* és „*munkafegyelmére*” nézve. Kialakult egy tarthatatlan helyzet: a vezetés tudomásul veszi, hogy a munkatárs a fizetéséből nem él meg, s hogy az Intézetben kívüli munkából él, ezáltal azt is tudomásul veszi, hogy intézeti feladatainak nem tesz eleget. Ez a karcsúsított — mellékkeresetet alig hozó alap kutatásokra összpontosító — Intézetnél tarthatatlan.

II.

Figyelembe véve a fent elmondottakat, valamint az Intézet meglévő lehetőségeit, az Intézetben már megkezdett kutatásokat, a következő *tevékenységi* és *témakoncentrált* látom lehetségesnek a következő öt esztendőben.

A.) Össz-szakmai szervezői tevékenység

1. Forráskiadványok

Az Intézet már az 1986–90. évközben kiemelt kutatási irányként kezelte. Ehhez megfelelően fejlesztettük 1986 óta infrastruktúránkat. A tervezhető kiadványok konkrét — pályázatban nem megtehető — felsorolása nélkül, a következő legfontosabb feladatokat látom e téren:

a.) Tisztázni még 1990 őszén a kiadás-kutatás viszonyának alakulása közben hogyan *váltak* az előkészítendő forráskiadványok *megjelentetési* lehetőségei. A nagy állami kiadók (eddig még csak részben) összeomlása máris katasztrofális helyzetbe sordorhatja a forráskiadást. Fel kell kutatnia az Intézet vezetőségének a lehetséges szponzorokat, fel kell mérni az Intézet saját kiadási kapacitásának lehetőségeit (lásd később).

b.) Racionálisan *felül kell vizsgálni* az Intézetben folyó és évek (évtizedek?) óta be nem fejezett forráskiadványok helyzetét. Meg kell szüntetni bizonyos, a befejezésre semmi kilátással nem kecsegtető kiadványok munkáját.

c.) Az *Új Történelmi Tár* forráskiadási periodika megjelenését rendszeressé kell tenni. Felülvizsgálendő: nem ajánlatos-e a periodikát profiljában kibővíteni kis közleményekkel is.

d.) Ki kell dolgozni egy új *forráskiadási szabályzatot* (mindenekelőtt az új és legújabb korra vonatkozóan).

e.) Ki kell adni, majd a bibliográfiai részlegnél állandóan kurrenssé kel tenni a forráskiadások (mindenekelőtt a vidéki, külföldi forráskiadások) bibliográfiáját.

2. Történelmi Atlasz

A Nemzeti Történelmi Atlasz munkálatai 1987-ben felgyorsultak, majd az igazgató átmeneti távollétében megtorpantak. A cél:

a.) A következő tíz esztendőben létrehozni egy 320–340 táblát tartalmazó nemzetközi történelmi atlaszt.

b.) 1995-ig megjelentetni (füzetekben) egy közepméretű képes történelmi atlaszt.

c.) Az ELTE Kartográfiai Tanszékével, az Akadémia megfelelő kutatócsoportjával együttműködve (bevonva külföldi — német — kollégákat is) alakuljon ki a hazai történészek között egy, a történelmi kartográfiához értő csoport.

d.) Az Atlasz munkálataihoz kapcsolódjanak a *történelmi topográfiai* kutatások. A közép-korra és kora újkorra terveztessek meg egy történelmi helységnévtár előkészítése és kiadása. Folytatódjék Györffy György Árpád-kori történelmi földrajzának publikálása. (Megvizsgálni egy fiatal kutató segítő bekapcsolását a kötetek sajtó alá rendezésébe.) 1990 őszén fel kell mérni a pénzügyi igényeket, a kiadási lehetőségeket, meg kell állapítani egy új ütemezést, tisztázni kell a tervezés-rajzolás igényeit és lehetőségeit az új körülmények között.

3. Történelmi bibliográfia

A szakma általános bibliográfiai kultúrája elmarad a vezető nyugat-európai történetírásokétól. A történelmi irodalom (külföldi és vidéki) hatalmasra növekedése megköveteli, hogy az általános *irodalmi tájékozottság* erősödjék. Az OSZK, a Szabó Ervin Könyvtár készítette általános bibliográfiák ma már csak inkább nemzeti-kultúrpolitikai reprezentációt látnak el, kevéssé van szakmai hasznuk. Cédulaanyagukat kiegészítve viszont az egyes szakmák, sőt ezen belül is egy-egy tematika kutatása számára *szakmai*, illetve *ajánló* (tematikuis) bibliográfiákat készíthetünk. Ezeket kellene kiegészítenie az *egyetemi-főiskolai oktatás* részére kiadandó ajánló bibliográfiáknak (együttműködve természetesen a megfelelő tanszékkel).

a.) A nagy *történelmi bibliográfia* (Kosáry) helyzete tisztázandó. A racionálisan sajtó alá rendezhető impozáns anyaggyűjtés rejtkezése a tudomány nagy vesztesége. 1990 őszén el kell végezni a számvetést a lehetőségekkel.

b.) *Évi történelmi bibliográfia*. 1987-től önálló kötetekben jelentetjük meg. 1989-ben alakadt. A belső szakmai viták után (1990 őszén) a bibliográfiát rendszeresen ki kell adni.

c.) *Bibliográfia specifikus*. Speciális tematikus bibliográfiák, amelyek egy-egy kutatási ágat és az egyetemi-főiskolai oktatást segítik. 1988-ban megkezdjük, majd 1989-ben megakadunk az előkészítéssel, illetve az első két munka sajtó alá rendezésével.

4. Kiadási-szerkesztési tevékenység

1987-től kialakítottuk az Intézet saját kiadványainak szerkesztőségét. A nagy kiadók összeomlása máris jelzi: üzleti sikerre nem számítható, de szakmailag fontos munkáink megjelenítésében részben a magunk erejére kell támaszkodnunk. (Így készült a „Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok” — év végéig 10 kötet —, az „Előadások a Történettudományi Intézetben” — 16 füzet —, az évi történelmi bibliográfia, és így készült a világkongresszus 7 kötete, s jelenik meg a Ránki-Emlékkönyv idegen és magyar nyelvű kötete.)

Feladataink:

a.) A terjesztés és a kereslet általános romlása következtében előálló új helyzetben tisztázni kell az anyagi lehetőségeket.

b.) Tisztázni kell, mennyire terjeszkehdhet ki az önálló kiadási tevékenység a forráskiadványokra. Egyáltalán: a *tudományos kutató intézetben* a kiadás előkészítése milyen nagyságrendű lehet. (En a további kiterjesztéstől óvnám az Intézetet.)

c.) Tudomásul kell venni, hogy a szerkesztés *szakmai része szakmai-tudományos feladat* (tehát a szakember-kutató feladata), a *sajtó alá rendezés* és kiadás pedig egy külön „szakma”. Különösen az új számítógépes szedés, korrigálás, tördelés korában. A szerkesztés, a sajtó alá rendezés kitaró figyelmet, rendszeres, szorgalmas összpontosító készséget kíván.

d.) Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy az Intézetben készülő folyóiratok, sorozatok sajtó alá rendezési munkálatai egy szerkesztői részleghöz kapcsolhatóak-e?

5. Nemzetközi kapcsolatok

A Történettudományi Intézet a szakma nemzetközi kapcsolatainak elsősorú éltetője. Ez részben a már fentebb említett tervszerű vezetői koncepció követéséből, részben a politikai okokból mellőzött európai színvonalú garnitúra ideszorulásából fakadt. Ránki halála után a nemzetközi kapcsolatokat igyekeztünk decentralizálni. (Megkísérelve Ránki „pótlását”.) Infrastruktúránk (fax, telefonok stb.), fiataljaink aktivizálása eredményesnek mondható. Cé-lunk:

a.) A már az 1986–90. évi tervben jelzett kapcsolatrendszer szintentartása.

b.) A fiatalabb kutatók további „rákényszerítése” a nemzetközi kapcsolattartásra egyéni szinten is.

Számolnunk kell azonban azzal is, hogy a szovjet típusú centralizált tudománypolitika le-épülésével paradox módon a szakma lehetőségei is romlanak a nemzetközi kapcsolatok te-rén. A kapcsolatok, az akadémiai központi külügyi adminisztráció és ilyen jellegű költségve-tés leszűkítésével mindinkább az egyének szintjére helyeződik. A fizetések alacsony volta, másrészt a devizális nehézségek viszont az 1990-es évek első felében bizonyára nem teszik le-hetővé a nyugati rendszer szerinti működést. Ezért az Intézetnek — ahogy 1988–90-ben is — saját költségvetéséből kell segítenie az utazásokat, konferenciákat. (Remélhetően az Eu-rópa Intézet erős támaszt jelent majd a hazai társadalomtudományok ilyen gondjainak le-gyűrésében.)

Újragondolást kíván egyidőben — ezzel a pályázat *nem*, de az említett Rendszerváltás... c. tanulmányom részletesen foglalkozik — az ország külpolitikai nyitottsága és általában az eu-rópai táborokra szakadás felszámolása az elmúlt esztendőben. A „nemzetközi” szó a szak-mában már nemcsak a „kapcsolatokat”, a „konferenciákat” jelenti, hanem bizonyos társada-lomtudományi és így történettudományos szervezetek-intézmények átalakítását is. (Folyóirataink, rendezvényeink fokozottabb betagozódását a nemzetközi életbe, osztályok, tanszékek, projektek nemzetköziesítését. Kérdéssé válik az idegen nyelvű publikációs rend-szer ilyen, az elzárkózásra épített rendszerének értelme.) Ehhez viszont nagy szervezői és fi-nanciális erőfeszítések szükségesek.

Az Intézetnek magára kell vállalnia, hogy — monopolizálási törekvés nélkül — a magyar történettudomány *nemzetközi kapcsolatrendszerének* első számú éltetője. Abban egyelőre csak reménykedni lehet, hogy az 1990-es évek második felére más hazai szakmai műhelyek is az Intézethez hasonlóan szervesen betagozódnak majd Európába, illetve a „világ”-ba. Ezt a betagozódást segítjük.

6. Az Intézet szakmai műhely

A *kutatóintézet* óriási előnye az oktató vagy gyűjteményeket is kezelő intézményekkel szem-ben, hogy a *műhely-képzésre* a többenél nagyobb lehetőséget kínál. Az Intézetben mindig is erős volt a műhely-jellegű vita, szerkesztői munka. Az utóbbi években ez meglazult. Okai kö-zött mindenképp a sok külső elfoglaltság és az Intézet lassan „keret-intézet” alakulása említendő. Lanyhult az egymás munkája iránti érdeklődés, gyengültek a szakmai viták, min-denekelőtt az osztályviták. Megítélesem szerint:

a.) kötelezni kell az osztályokat a rendszeres viták rendezésére,

b.) támogatni kell az olyan kezdeményezéseket, mely pl. néhány évvel ezelőtt az intézeti fiataloktól indult,

c.) ösztönözni kell az egyes témák köré szerveződő, az egész szakma azonos érdeklődésű kutatóit mozgósító eszmecseréket, munkaközösségek üzemeltetését (ilyen volt pl. a 10 köte-tes egyes köteteknek munkaközösségi vitája, az Atlasz-munkaközösség vitái stb.),

d.) folytatni kell a szakma egésze és a publikáció révén a tanárközösség felé forduló elő-adások szervezését, propagálását,

e.) újra kell gondolni az Intézet műhelyfolyóiratainak, a *Történelmi Szemlének*, valamint a műhelymonográfiáknak helyet adó *Értekezéseknek* a szerepét.

Végül: Az Intézet mind erősebb szakmai együttműködése az egyetemi-főiskolai tanszékkel a műhelymunka további lehetőségeit nyitja meg. A „szomszédvár” szemlélet szerencsésen feloldódott, kutatóink tanítanak az egyetemeken. Ugyanakkor az Intézet nyitva áll, akár átmeneti kutatói féltre, évre befogadni egyetemi oktatókat. Az Intézet műhely-jellege nem a zártságot, hanem az össz-szakmai nyitottságot jelentse.

B.) Intézeti kiemelt kutatási témák

1. Társadalomtörténet

A társadalomtörténet, mint a történeti kutatás alapszempontja, mind egyértelműbben uralja a történeti kutatást világszerte. Világosan rajzolódnak ki a társadalomtörténeti kutatói iskolák. Az Intézet a magyarországi társadalomtörténet-írásban 1949 óta jelentős, az 1970-es évektől vezető szerepet játszik. Fontosságát már kiemelte az 1986–90. évi terv is. Az akkori célkitűzést azonban, az összefoglaló magyar társadalomtörténet elkészítését „menet közben” módosítottuk. Helyette az alap kutatások kiterjesztését és a társadalomtörténeti rész tanulmányok publikálását illesztettük a tervbe (1988). Az eredeti tervet, a Magyarország története egyes fejezeteinek „összeollózását” továbbra sem tartom érdemes szakmai programnak. Az 1988. évi módosítás életképesnek bizonyulhat az 1990-es évek első felére is. Ugyanakkor nem tagadható egy, a széles közönséghez forduló társadalomtörténeti összefoglalás igénye. A következőhöz esztendőben ennek realitását is meg kell fontolni.

2. Nem magyar népek a Kárpát-medencében

A közép-európai szovjet rendszer bomlása az itt élő népek együttélésének, kapcsolatainak újragondolását sürgeti. A történettudományban mindez megkezdődött az 1980-as években. Az Intézetben — az OTKA-val is támogatva — megindult 1987-ben a magyarországi nem magyar népek történetének kutatása. Eredménye egy tanulmánykötet.

Az életképesnek bizonyult és szakmialag az összehasonlítást majdnem megkívánó kutatók otthona az 1990-es években az Intézet lehet. (Más kérdés, hogy a Kárpát-medencei etnikai problémakör kutatása intézményesen miként alakul az 1990-es években. Szerintem világosan kell látni a különbséget:

a.) egy, az aktuális politikai lépésekhez szükséges adatbázist gyűjtő, rendszerező és tanulmányokat készítő *politikai jellegű* intézet és

b.) egy, a különböző etnikumok és azok együttélésének *történelmét* tanulmányozó történetkutató intézet funkcióbeli eltérése között.)

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik a közép-európai interetnikus és „államokfeletti” témakörök kutatása. (Migráció, asszimiláció, közép-európai összehasonlító gazdaságtörténet stb.) E téren a bécsi Ost-Instituttal, a grazi egyetemmel, valamint a budapesti Európa Intézettel, a Magyarságtudató Intézettel közös projecteket dolgozhatunk ki.

3. Egyháztörténet

A témakör társadalompolitikai aktualitását nem szükséges külön hangsúlyozni. A magyar társadalom egyház-szemlélete enyhén szólva elavult. Európai szemmel tekintve többnyire hamis pólusokra oszlanak az emóciók: még élnek az 1949 után sokáig táplált antiklerikális propaganda nyomai a fejekben, amely az egyházban elsősorban az irracionális filozófiai nézetek intézményesedését látja. Ugyanakkor egyházaink megújulásukat többnyire egy ősdi, már a maga korában is konzervatív, 1945 előttre visszanyúló társadalmi tevékenységben keresik.

Mindez jellemzi a töredékében még megmaradt vegetáló egyháztörténet-írást.

Az egyházak története számunkra nem teológiatörténet, hanem társadalom-, művelődés- és intézménytörténet. A magyar történettudomány központi kutatóintézetének részt kell vállalnia — a fentebb említett tudománypolitikai okok miatt is — az egyháztörténet-írás talpraállításában, és segíteni a korszerű egyházszemlélet kialakítását legalább az egyházakban és az értelmiségben.

4. Művelődéstörténet

A társadalomtörténethez — és a kisebbségek történetéhez hasonlóan — az Intézet a művelődéstörténetben is az alapkutatásokat helyezte előtérbe 1986–1990. között. Az elitkultúra hagyományos kutatása mellett a nemzetközi történettudomány fejlődési irányjaival összhangban a hangsúly mind erősebben a tömegkultúra, illetve a „mindennapi élet” történetére esik. Ezt a modern irányt — megtámogatva a társadalomtörténeti kutatásokkal — erősíteni kell. Az Intézet az 1990-es évek első felében otthona lehet egy társadalomtörténeti szempontú, a történelmet a maga emberi-természeti totalitásában megragadó történetiszemléletnek. Ismételten hangsúlyozom: ez teljes mértékben egybeesik a világ fejlett történetírásainak haladási irányával. Korszerűség mellett lehetőséget is ad az egyoldalú politikai történet valós helyre kerülésével (azaz háttérbe szorulásával) egyidőben a magyar történettudomány (azaz a magyar szellemi élet) jelenlétéhez a nemzetközi értelmiségi fórumokon.

5. Korszakok preferenciája

Az Intézet, mint a hazai történettudományos alapkutatások műhelye, nem vállalkozhat arra, hogy minden történeti korszakkal, s főként nem arra, hogy minden évszázad történelmével azonos erővel foglalkozzék, ez eddig sem volt így.

A Történettudományi Intézetnek a korszakok kutatási preferenciájának kialakításakor messzemenően figyelembe kell venni a szakma eddigi fejlődésében kialakult hiányosságok korrekcióját. Ezért elképzelésem szerint kiemelten kell gondoskodni

- a. a középkor,
- b. a török–magyar együttélés kora,
- c. a Magyarország a Habsburg birodalomban
- d. és a sztálini rendszer 1949–62 közötti korszak forrásszerű feltárásáról. Hangsúlyozni szeretném, hogy e preferenciák nem az eddigi kutatási tematikák visszafejlesztését jelenthetik, hanem a fejlesztés főbb irányát. A kiemelések rövid indoklásaként a következőket szeretném előadni:

a.) A klasszikus középkor — mint az 1949 után elhanyagolt korszak — kutatásának megújítása már az 1970-es évek második felében az Intézet vezetésének szándékában állott. A tervszerű utánpótlás építése és a kutatási súlypontok kialakítása paradox módon azonban csak az utóbbi 2 évben indult meg. A budapesti és a vidéki egyetemek utánpótlás-nevelésével összefogva az Intézet a mai huszonevesek szigorú és következetes munkárafogásával, igényes kiválasztással az 1990-es évek közepére megkísérelheti pótolni azt a veszteséget a hazai medievisztikában, amely a régi iskolázottságú, kiemelkedő kutatóink elhalálózásával érte a hazai történettudományt. És ne felejtjük el: Magyarország a középkorban mégis csak a térség legerősebb államalakulata volt; története — éppen a legújabb kori szétszabdolás következtében — beépül a szomszédos országok történetészeinek kutatási terveibe; ezáltal a középkori Magyarország ma már a „legnemzetközibb” kutatási tematikák közé tartozik Magyarország történetéből.

b.) Az Oszmán Birodalom története mindinkább a nemzetközi történettudomány érdeklődésének előterébe kerül. A történelmi magyar állam területe az oszmán és európai, a mohamedán és keresztény kultúra találkozási pontja volt hosszú időn át. Szemben a nálunknál hosszabb együttélést elszenvedő balkáni államokkal, a nem török nyelvű forrástermelés rendszeresebb és többsikű. Így a török és magyar (német) provenienciájú anyagok párhuzamos feltárása egyedien gazdag történeti anyagot kínál az összehasonlító történetkutatás számára.

A magyar történetírás már — a salomoni előzmények után — a századfordulón nagy vállalkozásokba kezdett a hódoltság kori török (elbeszélő) források kiadása terén. Ezt folytatta a következő nemzedék vállalkozása az 1920-as években, amely azonban a nagyívű tervek után (1920–22) szerényen, de „iskola” szinten továbbélt, és az elmúlt évtizedekben remek képzettségű fiatal kutatógárda felnövekvését eredményezte. Ezek a tartalmi és nemzetközi szakmai, valamint szerencsés személyi egybeesések lehetővé teszik, hogy a magyarországi

oszmanisztika, pontosabban a török–magyar együttélés történelmére a következő években munkacsoportot hívunk életre. (Ennek feladata a legfontosabb defterek kiadása mellett helynévlexikon, gazdaság- és társadalomtörténelmi alap kutatások, valamint a nemzetközi oszmanisztikai kutatások bizonyos koordinálása lehetne. Ebben a programban az Európa Intézet segítheti az Intézet munkáját.)

c.) A magyarországi több évszázados „Habsburg-korszak” kutatási terve természetesen sok mindent felölelhet. Az amerikai történetírás Habsburg-érdeklődése után az 1970-es évektől a nyugatnémet történetírás a birodalomtörténeti (mindenekelőtt igazgatás, település), majd társadalomtörténeti szempontokkal gazdagította a kutatást. Az osztrák történetírás csak nehezen épül fel a Habsburg-ellenes főbiából. Elsősorban nyugatnémet és osztrák, bizonyos témákban amerikai kollégákkal közösen indíthatunk vállalkozásokat a volt Habsburg birodalom térségének *összehasonlító* társadalmi és kultúrtörténetének feltárására. Amellett, hogy a magyar történelem közép-európai beágyazottságára az eddigieknél is erősebben felhívjuk a történész- és tanártársadalom figyelmét, olyan interetnikus, államok feletti, globális tematikák kibontására nyílik lehetőség, amely az intézeti kutatások további internacionalizálását segítheti. (Itt ismét utalni kívánok az új alapítványok és az Európa Intézet kínálta menedzselési ösztöndíj-lehetőségek használhatóságára.)

d.) A magyar társadalom — és sajnos a magyar értelmiség egy része is — a pártosodás (méginkább: a pártoskodás) mámorában él. Kapaszkodik ezen ideákba, mintha ez lenne a társadalmi demokrácia megteremtésének növekedését serkentő elixirje. Akár jogosan gondolják így, akár alaptalanul, a Történettudományi Intézetet, mint kutató műhelyt, távol kell tartani a napi politikai befolyásoktól. Míg egyéni szinten minden humánus, a politikai demokráciába beintegrálódó politikai nézetnek helyet kíván engedni és a legteljesebb tolerancia elvén áll, addig a tudományos teljesítményeket intézményesen nem engedheti befolyásoltatni a pártküzdelmektől. Ezért is okoz gondot a jelenkortörténeti kutatások helyének megtalálása az Intézet falai között. Az 1919. de mindenekelőtt az 1949. utáni korszak kérdései óhatatlanul napi politikai, de legalább „párttörténeti” kérdésekké transzponálódnak.

Az össztársadalmi szakmai súlyának társadalmi kihatásait is vállaló kutatóműhelynek azonban a „kijózanító” vagy ha kell, a „leleplező” szereptől sem kell visszariadnia, ha nemzeti történelmünk utóbbi 40 esztendejéről esik szó. Nem a publicisztika, nem is a szintén tiszteltreméltó monográfia-írás, hanem a forrásfeltárás és a szakszerű forráskiadás egyik műhelye lehet az intézet a jelenkorkutatás terén. A már tavaly átfogóan tervezett jelenkorkutatási-oktatási program politikai okok miatt nem valósulhatott meg. Az 1956 történelmét feltárni kívánó tervezett Nagy Imre Intézet keretei, célkitűzései még szakmailag nem világosak. Nem tisztázott az sem, hogy az egyetemeken megindul-e a komoly jelenkorkutatás. Mindezen körülményektől függetlenül — szerintem — a Történettudományi Intézetnek kis munkacsoportot kell létrehívnia az 1949 utáni politikai, társadalom- és művelődéstörténeti központi források publikálására.

*

A javaslat befejezéseként hadd idézzem az 1988. szeptember 15-én beadott igazgatói pályázatom záró passzusát: „a körülményeket figyelembe véve az Intézet legnehezebb éveinek néz elébe, sok optimizmusra okunk nincs”.

1990. szeptember 11.

Glatz Ferenc

KONCEPCIÓ-JAVASLAT AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET 1994–1996. ÉVI MUNKAPROGRAMJÁHOZ

„A csak kutatásra adott, állami költségvetésből fizetett állások arra szolgálnak, hogy a tudományos élet más alapfunkciójú műhelyeiben (egyetem, közgyűjtemény) el nem készíthető a kézikönyveket a szakma egészének és a társadalomnak előállítsa. Az ösztársadalmi és szakmai igényű kézikönyvek a modern korban jól szervezett infrastruktúrát, fróri-szerkesztői funkciók tervszerű egymásra épülését kívánják. A társadalomtudományos kutatóintézetek — függetlenül a rendszerváltástól is — a szakmák modern tudományos nagyüzemei lehetnek az 1990-es években.” E mondatokkal körvonalaztuk elképzelésünket 1990-ben a Történettudományi Intézet helyéről a hazai társadalomtudományos kutatóintézmények között. Akkor az igazgatói pályázatot az 1991–1995. évre nyújtottuk be. Az 1990-ben rögzített kiindulópontunkat továbbra is érvényesnek érezzük, amikor elképzeléseinket körvonalazzuk az Intézet következő kutatási-működési periódusáról. Ezen alapelvből indultunk ki, amikor az 1991–92. év során többször megejtett felülvizsgálatokhoz készített beszámolóinkat megfogalmaztuk. Az Akadémia II. Osztálya a tudományági főosztállyal egyetértésben e beszámolóinkat, és így az Intézet célkitűzés-rendszerét elfogadta. Hozzá kell tennünk: az alapelvek célozta intézeti szerepkör a szakmán belüli hagyományokra épül. Az Intézet a korábbi években is részben a szakma legfontosabb kézikönyveinek készítője, szerkesztője, részben pedig a hazai történettudományos szakmai szervezetek egyik otthona volt.

I. Össz-szakmai feladatok

Az Intézet a következő években is székhelye marad a szakma folyóiratszerkesztőségeinek, és részben a különböző szakmai bizottságoknak. Sőt, mind nagyobb szerepet kell, hogy vállaljon a központi történettudományos könyvsorozatok, folyóiratok szerkesztésében. Az elmúlt akadémiai periódusban sikerült a *Történelmi Szemle* több évi lemaradását behozni azzal, hogy az Intézet a maga kezébe vette a szerkesztés mellett a folyóirat kiadását is. Sikerült a szakma kismonográfia-sorozatának (*Tanulmányok a társadalom- és művelődéstörténet köréből*) életben tartása. Elgondolásunk szerint a következő években az Intézetnek az eddiginél nagyobb szerepet kell vállalnia a szakma idegen nyelvű publikációs fórumainak továbbéltetésében, illetve új életre keltésében. Törekedni kell arra, hogy az *Acta Historica* és a *Studia Historica* ismét megjelenjék, és súlyt kell helyezni arra, hogy az idegen nyelvű publikációk megfelelő szervezeti keretet kapjanak (ezek között elsőrangú helyet foglal el az 1995. évi montreali történész világtalálkozásra készülõ idegen nyelvű kiadványok szerkesztése és kiadása, ahogy azt az Intézet elvégezte az 1990. évi madridi világtalálkozás esetében is). De gondozásunk alá kell vonni az eddig Intézetten kívül készült *Új Történelmi Tár* sorozatot is, és élve az Akadémia kiadványügyi bizottságának segítségével, életre kell támasztani az *Értekezések a történettudomány köréből* c. kismonográfia-sorozatát is.

Kézikönyvek, monográfiák

Ahogy azt az 1990. évi pályázatunkban jeleztük: az Intézetnek a kilencvenes években a kézikönyvek szerkesztésében és kiadásában a korábbiaknál nagyobb energiákkal kell közreműködni. 1993-ban újtára indítottuk a *História-könyvtár* sorozatot, amely azt tűzi ki célul, hogy a szakma és a tanártársadalom számára a legfontosabb segédkönyveket biztosítsa. A sorozatban helyet kapott az évi Történeti bibliográfia; Magyarország és a világ történelmével kapcsolatos kronológiák, adattárak; a szakmában új feldolgozási szempontokkal készült monográfiák; a szakma újabb problémáinak, vitakérdéseinek összefoglalására készült füzetek (Előadások a Történettudományi Intézetben), és hamarosan megindítjuk a sorozat új osztályként a *Magyarország Történeti Atlaszát* (a négy kötet első darabját az 1994. évi könyvnapra jelentetjük meg). A következő években a sorozatot folytatni kívánjuk: az 1994. évi könyvnapra szánt kötetek már nyomdában vannak és az 1995–96. évre tervezett nagyobb munkákhoz már hozzáfogtunk (így például egy új, nagy terjedelmű magyar történeti kronológia, valamint egyetemes történeti kronológia, egy szakmailag-módszertanilag új szempontú történeti képeskönyv). Az Intézet tehát az 1994–96. években a kézikönyvek készítése és szerkesztése terén megkezdett munkálkodását tovább folytathatja.

Az Igazgatóságnak, és személy szerint az igazgatónak is meg kell találnia az *egészséges egyensúlyt* a *kézikönyv-készítés* és a *monográfiák* írása között. A Magyarország története 10. kötetes szintézis figyelmeztet arra: a kézikönyvek „erőltetése” igen sok kollégából hoz elő olyan szintetizáló tulajdonságokat, amelyek korábban az illető munkásságában elsikkadtak. És segíti hozzá nemcsak az olvasót, nemcsak az egész történettársadalmat, de a szerzőt is a korábbinál szélesebb tematikai és módszertani szemlélethez. Ugyanakkor a kollektív munkával készülő összefoglalók, vagy éppen adatfeltárára törekvő kézikönyvek készítése és szerkesztése több egyéni életművet foglalhat magába vagy temethet is maga alá. Most, amikor az Intézet a korábbinál jóval kisebb kutatói létszámmal dolgozik és gyakorlatilag ugyanazon vezető gárdának kell a különböző típusú kézikönyveket írnia, szerkesztenie, amely vezető gárda a nagymonográfiák készítésére is alkalmas volna, most fennáll annak a veszélye, hogy ez utóbbi, a monográfia-írás, késni fog. És fennáll annak a veszélye, hogy kivész a történetírást szakmai-gondolati téren leginkább előrelendítő individuális műfaj. Vagy: éppen a talán kevésbé tehetséges kollégák jutnak csak a monográfia-íráshoz szükséges időhöz. Kronológiák, adattárak, történeti atlasz, bibliográfiák és *ugyanakkor* nagy történeti monográfiák írása — e két történetírói műfajt kell megfelelő érzékkel egymás mellett éltetni az Intézet tudományos tevékenységében. Az egyetlen lehetséges megoldásnak azt tartjuk, hogy az Intézet vezetésének, azaz az Igazgatóságnak és az osztályvezetőknek „személyre szabottan” kell az egyes munkatársak személyi, illetve az Intézet kollektív munkálatainak programját meghatározni.

Ugyanígy vigyázni kell az Intézet vezetésének a következő években a *kutatói*, valamint a *szerkesztői*, *szervezői*, *kiadói* tevékenység *helyes egyensúlyának* megőrzésére. Az Intézetben az elmúlt években szerkesztett és kiadott kézikönyvek sikere könnyen vezethet oda, hogy ez a kényes egyensúly megbillen. A kutatás és az írás a legszemélyesebb jellegű szellemi tevékenység. A *kutatói* és *írói individuum* tisztelete és kibontakozási lehetőségének biztosítása a kutatóintézet igazgatójának egyik legfontosabb feladata. Gondosan kell tehát megválogatni a munkatársak intézeti programját, tekintettel arra, kiben van nagyobb képesség a kollektív jellegű feladatok végzésére, és kik azok, akik elsősorban az individuális munkában mutatnak nagyobb tudást.

Nemzetközi kapcsolatrendszer — nemzeti reprezentáció

Az Intézet e fent említett központi kutatásszervező és szakmai szerepét hagyományosan tölti be a szakma nemzetközi kapcsolatrendszerének biztosításában. Már Ránki György 1985. évi igazgatói pályázata is külön intézeti feladatként jelölte meg a nemzetközi szakmai kapcsolatrendszer ápolását. 1990. évi pályázatunkban jeleztük: a szovjet zóna leépülése, a határok szabadabbá válása után e szakmai kapcsolatrendszer működése sokkal decentralizáltabb lehet,

mint 1989 előtt. Kevésbé szükséges e kapcsolatrendszernek intézményesen és sokkal erősebben individuálisan működni. Az elmúlt három esztendő tapasztalata azt mutatja: a nemzetközi szakmai kapcsolatrendszerekben az intézményekre ugyanolyan szükség van, mint 1989 előtt, csak éppen az intézeti részvétel jellege kell, hogy megváltozzék. Nyugat-Európában is mind erősebben tisztában vannak azzal: csakis a fejlett infrastruktúrájú intézmények (nem utolsósorban a gombamódra szaporodó kis létszámú társadalomtudományi kutatóhelyek) képesek az óriásivá dagadt *nemzetközi szakmai adminisztráció szervezésére* és nem utolsósorban a szakmai konferenciák előkészítésére. A társadalomtudományokban is olyannyira „nemzetköziesedett” a szakma művelése, hogy egy-egy nemzetközi konferencia időpontjának összehangolása, az anyagok elkészítése, a konferencia szervezőmunkájának ellátása, az előadások publikálása már csakis korszerű infrastruktúrával rendelkező intézményekben lehetséges.

De arra is ráébrednek lassan a kisebb államok, illetve nemzetek történetírásai is, hogy társadalomtudományos kutatóintézeikre a tudomány „nemzeti reprezentációja” szempontjából is szükség van. A tudományos vélemény-nyilvánításnak és értékelésnek nem lehetnek nemzeti szempontjai, de a tudományszervezésnek igenis vannak. Mind a természet-, mind a társadalomtudományoknak a nemzeti nyelvű tudományművelésben határozott funkcióik vannak. Európa kis nemzetei mindinkább ráébrednek arra, hogy sem a színvonalas anyanyelvű oktatás, sem az utánpótlás-képzés nem képzelhető el az *anyanyelvű tudományos kultúra* és az ahhoz tartozó folyóirat- valamint intézményrendszer kialakítása nélkül. A nemzetközi tudományosságunknak lehetnek közlekedő nyelvei, de ezek a közlekedő nyelvek csak bizonyos kapcsolattartásra alkalmasak. Belátható időn belül nem várható el, hogy a társadalomtudományok művelői valamiféle egységes nyelven (pl. angolul vagy németül) fognak tudományosan gondolkodni vagy írni. Az anyanyelvű nemzeti tudományosság „külföldre”, azaz idegen nyelvekre közvetítésének — az egyéni utak mellet — szervezeten is kell történnie. Ennek a nemzetközi tudományszervezési reprezentációnak legjobb műhelyei a kutatóintézetek a maguk modern infrastruktúrájával.

A Történettudományi Intézetnek tehát a következő években is a magyar és idegen nyelvű történetírás között szervezeti kapcsolódást biztosító elsőszámú műhelynek kell lennie. Ennek a hagyománynak a továbbfejlesztésébe illeszkedhet az idegen nyelvű publikációs rendszer kézbe fogása. Ugyanígy az Intézetnek kell más intézményekkel együttműködve arról is gondoskodnia, hogy a nemzetközi konferenciák és az idegen nyelvű publikációk fórumait szervezeten használjuk fel a hazai tudományos gondolkodás formálására, a kutatói-frói gondolkodásban a történelem *világtörténeti összefüggéseinek* állandó szem előtt tartására. Ezeket a szervezeti-intézményes kereteket használhatjuk ki arra is, hogy a szakma nemzetközi áramában keletkezett módszertani-szemléleti újítások megfelelő adaptációra találjanak a hazai történettudományban, illetve a hazai történettudomány legfontosabb nemzetközi érdeklődésre számot tartó ilyen jellegű „vívmányai” bekerüljenek a történettudomány nemzetközi áramába.

Az igazgatónak tehát igen nagy súlyt kell helyezni a következő években e nemzetközi kapcsolattartás menedzselésére, személyesen is átlátással kell rendelkeznie a magyar- és a világtörténelem számunkra legfontosabb kapcsolódásairól és átlátással kell rendelkeznie a hazai és a nemzetközi történettudományos szervezetek egész kapcsolatrendszeréről. Tervszerűen és leleménnyel kell alakítania e kapcsolatrendszert.

Közép-Európa és a magyar történettudomány

Különös gondot kíván az Igazgatóságtól és személy szerint az igazgatótól is a magyar és a *szomszédos országok* történettudományának viszonya. Ismeretes, hogy a szovjet zónán belül ez a viszony formálisan kitűnő volt, tartalmilag már igencsak sok kívánni valót hagyott maga után. 1989-et követően ezek a kapcsolatok már nem formálisan kötelező vonzatai a „szocialista internacionalizmus” hirdetett politikájának. És 1989 után a térséget elöntő friss nacionalizmusok szinte felszóltották a történetírásokat az egymás elleni acsarkodásra. Magyaror-

szág helyzetét nehezíti e téren az is, hogy a szomszédos országok vezető politikusi és értelmiségiei az ottani magyar kisebbségek miatt barátságatlanul tekintenek a magyar államra és a magyar nemzetre, illetve a magyar nemzeti kultúrára. Mindezzel együtt az elmúlt esztendőkből — nem utolsósorban a minden kormányzati és költségvetési tényezőktől független Európa Intézet segítségével — sikerült a magyar és a szomszédos országokbeli történészek között a kapcsolatokat szorosabbra fűzni és őszintébbé tenni, mint azok bármikor voltak az elmúlt 70 esztendőben. A Történettudományi Intézet Igazgatóságának a következőkben is törekednie kell arra, hogy az állami adminisztrációk egymásra acsarkodásától, a nemzeti jelzőszavakkal szavazatokat reménylő érzelmi megnyilatkozásoktól távol tartsa a szakmát és ezzel hozzájáruljon a térség népeiben a higgadt és reális egymást-megismerés kialakításához. Nem kell ehelyütt külön foglalkozni azzal, hogy a fent említett állami-nemzeti acsarkodások alapanyaga elsősorban a történelem felidézése és értelmezése.

Itt kell arra is utalni, hogy az Akadémia Történettudományi Intézetének feladatai vannak a *határokon túli magyar tudományosság* segítése terén. És ezt a segítséget csakis akkor végezheti eredményesen, ha a szomszédos többségi nemzetek történetírásával, illetve állami tudománypolitikai vezetőivel legitimizálja ezt a segítséget. El kell érni, hogy a szomszédos országokbeli magyar kutatók ösztöndíjakat és kutatási lehetőségeket kapjanak intézeteinkben, s hogy az ottani fiatalabb nemzedék nagyobb számmal jusson magyarországi kutatóintézetekben segítséghez. Az Akadémia vezetése úttörő módon vette magára a feladatot, ha a végrehajtásban a lelemény és az átütő erő még kevésbé is érvényesül. De a szomszédos országokbeli magyar nyelven író, publikáló kutatók, és a szomszédos országokban a magyar nyelvű tudományosság intézményes segítése mellett törekednünk kell arra is, hogy mind a szomszédainknál, mind a világ más tájain a *Magyarország történetével* foglalkozó nem magyar anyanyelvű kutatókat is támogassuk és orientáljuk. A Történettudományi Intézet a magyar nyelvű történészek és a Magyarország történelmével foglalkozó külföldi történészek munkásságának összefogója lehet. Igen jó hagyománynak tartjuk azt, hogy a Magyar Történészek Világszövetségének rendezvényeit — mind a Nemzeti Bizottság, mind a Világszövetség keretében — a Történettudományi Intézet segítette és szervezte az elmúlt években.

A szakmai műhely

A Történettudományi Intézet legyen a szakma műhelyvitáinak otthona is. A szakmán belül az utóbbi 15 esztendőben igen egészséges fejlődés eredményeként szaporodtak a határozott profilal rendelkező egyetemi és közgyűjteményi műhelyek. Sőt, mint ismeretes, új tanszékek is alakultak. Ma már ilyen műhelynek számít a debreceni, a szegedi, a pécsi és természetesen a budapesti egyetem néhány intézete, de ugyanígy néhány megyei levéltár és múzeum is. A Történettudományi Intézet mellett tehát szaporodtak a műhelyvitákra, műhelykonferenciákra berendezkedő intézmények. Ezen *egészséges decentralizációban* azonban mégis szükséges az, hogy a hazai és a nemzetközi tudományosság új módszertani eredményeit, az új tematikai útkereséseket a magyar nyelvű történeti szakmai közönség számára tervszerűen tegyük hozzáférhetővé. Ezt a célt szolgálja az Előadások a Történettudományi Intézetben c. vitasorozat: egy-egy átfogó témáról vagy figyelemre méltó módszertani újításról előadás hangzik el az Intézetben (írásban is sokszorosítva). A fővárosi és a vidéki szakmai közönség bevonásával azt megvitatják és az előadás szövegét a hozzákapcsolódó vita ismertetésével egyetemben közzéteszük a História-könyvtár füzetsorozatában. Nem csak a kutató-történészek, de a tanártársadalom körében is közkezdvelt ez a rövid, a problémákat világosan exponáló füzetsorozat. Az Intézet ilyen műhely-jellegét a következő években is erősíteni kell.

Testvérintézmények

Végül, az Intézet össz-szakmai funkciójáról szólva nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Történettudományi Intézet ezt a funkcióját csak akkor töltheti be, ha tudományszervezési és

tudománymenedzselési hatóköre az *Intézet*en kívüli kollégákra is kiterjed. Az intézeti előadások jelentős részét Intézetén kívüli kollégák tartják, vitáink résztvevői (rendszeresen 50-80 fő) az ország különböző szakmai műhelyeinek tagjai és az Intézet által kiadott — tehát intézeti pénzforrásokat és intézeti munkaerőforrást használó — kötetek szerzői között nagyobb számmal találunk Intézetén kívüli kollégát, mint belső munkatársat. Az Igazgatóságnak továbbra is törekednie kell arra, hogy ne újuljanak fel az 1950-80 között ismert szomszédvárharcok, mert ezek a tudományos vélemény-nyilvánítást hajlamosak intézmények szerint, nem pedig a tudományos meggyőződés szerint szervezni.

II. Az intézet belső helyzetéről, a kibontakozás lehetőségeiről

Az Intézet össz-szakmai elhelyezkedéséről, a szakmán belüli koordináló és „kiszolgáló” tevékenységéről, műhely-jellegéről mondtak után a kérdés természetesen az: milyen *belső feltevésekkel* rendelkezik az Intézet e feladatok megoldásához? Milyen *személyi és kutatáspolitikai elképzelésekkel* lehet a *növekvő feladatok* és a *csökkenő költségvetési ráfordítás* ellentmondásait feloldani?

Személyzeti kérdések

1985-ben az igazgatói tisztséget megpályázó Ránki György már jelezte, hogy „az elkövetkező években az Intézet vezető gárdájának gyökeres személyi átalakulásával kell szembenézni”. A pályázó igazgató már akkor leírta: az akkori, nemzetközi hírű 70 évesek távozása után szembe kell nézni az akkori „hatvanasok” lassú kiöregedésével és azzal, hogy épp az erejük teljében lévő ötven-hatvan év közöttieket a halálesetek megviselték. (És ebből a szintén nemzetközi színvonalú garnitúrából válogattak akkor, a nyolcvanas évek elején az egyetemek is.) Ránki már akkor jelezte: „a vezetés súlypontját mind erősebben a már negyvenévesek gárdájára helyezi át”. Ránki azzal is tisztában volt, hogy az Intézetben az 1970–1980-as években a rendkívül erős idősebb nemzedék mellett az utánpótlás nem volt maradéktalanul sikeres, s hogy a hetven-nyolcvanas évek konzolidált politikájának mintegy árnyoldalaként minduntalan elmaradt a nem bevált kutatók eltanácsolása. Ránki és e sorok frójának együttesen kialakított elképzelése volt ezt a generációs átépítést határozottan, de a legnagyobb *emberi tapintattal* és az Intézet *tudományos ültöképességének* minél teljesebb *megőrzésével* végrehajtani. Az elmúlt időszakban az Igazgatóságot a fentebbi elvek vezették. Megőrizni kívánjuk az 1985-ben mint 70 éveseket jelzett generáció ma már 80 felé haladó vagy azt elért tagjait. Nyugdíjba távozásuk mellett az Intézet OTKA és egyéb forrásokból támogatott projektjeinek keretében foglalkoztatjuk őket, meghagyva szobájukat és teljes jogú intézeti tagságukat. Nemcsak humánus elvek vezetnek bennünket ezen elhatározásunkban, hanem az is, hogy szerintünk a tudományban nincs öreg és fiatal, a humán tudományokban a legértékesebb művek megszületésének korosztály-idejét különböző időpontokra helyezi a kutatás-pszichológia. De a legidősebbek megtartása mellett azért is kötelezzük el magunkat, mert a társadalomtudományos kutatóműhely egyik — a tanszékekre intézményesen kötelezően nem jellemző — sajátossága: a különböző *szempontú* és különböző éleltapasztalatok szűrőjén megnyilvánuló *kutatói magatartások* egymás mellett élésének biztosítása.

Az Intézet tíz évvel ezelőtt még „derékhadát” kitevő „harmincas születésűek” közül többen fiatalon elhunytak (Benczédi László, Kerekes Lajos, Ránki György, Szűcs Jenő, Vörös Antal) és többen életük utolsó dekádjára a biztosabb megélhetést és a nagyobb presztízt jelentő egyetemi tanárságot választották (Juhász Gyula, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária). A Ránki koncepciójában „40 évesek”-ként jelzett korosztály 1988 után fokozatosan valóban megkapta a kulcsszerepeket (kényszerből) az Intézet szakmai és adminisztratív vezetésében. Az Engel Pál, Szakály Ferenc, Hegyi Klára, Péter Katalin, Szász Zoltán, Somogyi Éva, Sipos

Péter, Vida István, Glatz Ferenc és a hozzájuk korosztályban közel állók (Fodor Pál, Gyáni Gábor, Soós István, Pók Attila, Tóth István György, Szabó Dániel, Lackó Mihály, Szarka László) az elmúlt esztendőekben igazgatóhelyettesi, osztályvezetői és csoportvezetői, szerkesztői megbízásokat kaptak. Ugyanakkor az ő nevükhöz fűződnek jobbra azok a kézikönyv jellegű alkotások is, amelyek az elmúlt esztendőekben az intézeti tervek biztos darabjai lettek, és amelyekre a következőkben is összpontosítanunk kell.

Az Igazgatóság kénytelen volt tíz munkatárstól megválni. Részben a költségvetési csökkentés kényszerítette ezt ki, részben a már Ránki által jelzett, de csak 1990-ben megkezdett szelektálás. A távozó kollégák mindegyike az intézeti állásnál jobban dotált gyűjteményi, kutatói vagy oktatói állást nyert.

Az Igazgatóság tudatosan törekszik a legfiatalabb korosztály, a *tudományos utánpótlás* biztosítására és a korábbiaknál határozottabban kívánja őket bekapcsolni az Intézet kollektív vállalkozásaiba. A 25 és 35 év közöttiek közül már többen kaptak a kollektív munkákban megbízást (Borhi László, Burucs Kornélia, Balogh Margit, Köblös József, Póto János, Rainer M. János) és a legfiatalabbakat is (Hadarics József, Kovács László, Szántay Antal, Miklós, Horváth Zsolt, Czenzhe Miklós), valamint a tudományos ösztöndíjasokat (Vörös Boldizsár, Szatmári Péter) összetévesztési megbízásokkal látjuk el. Az Akadémia vezetése, ezen belül a Társadalomtudományi Főosztály igen nagy segítséget ad abban, hogy a költségvetési források csökkentése keltette konfliktusokat ne az utánpótlás rovására oldjuk meg. Elutasítottuk azt a véleményt, amelyik a nyugdíjazások erőltetésével, az idősebb generáció kényszerűnek ítélt távozásával kívánta a restriktív gondokat megoldani, de elutasítottuk azokat az álláspontokat is, amelyek az Intézetben „létszámstoppal” kívánták a finanszírozási gondokat enyhíteni.

Az Intézetben tehát jelen van a 70 fölöttiek nagy tekintélyű gárdája (Benda Kálmán, Györfly György, Hanák Péter, Heckenast Gusztáv, Lackó Miklós, Pach Zsigmond Pál — és ide soroljuk Kosáry Domokost is), sikerült a középgeneráció megerősítése és „helyzetbe hozása” a hazai és a nemzetközi fórumokon. És megindult a 35 éven aluliak integrálása az intézeti közösségbe. Ezt a korosztály-megoszlást kiegyensúlyozottnak tartjuk, és megítélésünk szerint a következő években annyiban kell korrigálni a gyakorlatot: a legfiatalabbakkal mind többet kell foglalkozni. Ezen a téren az Intézet osztályvezetőire az eddigieknél sokkal aktívabban kell számítnia az igazgatónak.

A személyi állomány minőségének javításában még nagyobb gondot kell fordítani a legfiatalabbak bevonására a nemzetközi tudományos életbe. Az Igazgatóságon belül vita kérdése, hogy a felkészülési periódusban a fiatal történész-kutatóknak milyen arányban kell energiáikat az *egyéni kutatásra*, a közös munkákban való *társzerep* vállalására és a *külföldi „konferenciázásra”* fordítani. Megítélésünk szerint az osztályvezetőnek és az igazgatónak a kutatói individuuum legmesszebbmenő tiszteletben tartásával kell személyenként döntenie. Igyekezni kell e hármas „elkötelezettség” egyensúlyának megtartására, de számot vetni azzal, hogy a munkatársak egyéni hajlama, szellemi alkata is különböző.

Kutatásszervezési és finanszírozási problémák

A hazai tudománypolitika jelenleg nem rendelkezik irányadó elképzelésekkel arra vonatkozóan, hogy mely kutatási ágazatban, milyen arányban és milyen intézményes keretben határozható meg a kutatás *közvetlen költségvetési*-, illetve *projekt-finanszírozása*. Az 1989–90. évi fordulat a korábbinál nagyobb szerepet szánt a projekt-finanszírozásnak és ezekben az elképzelésekben az Akadémia által, név szerint a Láng István főtítkárral által menedzselte OTKA finanszírozás tapasztalataira támaszkodhatott. Az elmúlt esztendőben azután — megítélésünk szerint — visszajára fordult a pártállami egyszálalás: még eredetükben feltárára váró kultúrpolitikai megfontolásokból, az Akadémia szerepének ideológiai (azaz tudományon kívüli) szándékú visszazorításából következően a független kutatóhelyek közvetlen költségvetési finanszírozása visszaesett, a projekt-finanszírozás pedig nagyobb helyet kapott. Megítélés-

sünk szerint egyes tudományágzatokban indokolatlanul. Megjelenni látszik az 1970-es évek liberalizálódó tudománypolitikájának túlzása és kétarcúsága: amikor „felfedezték” a projekt-finanszírozást Magyarországon, s ezt a formát a keretintézetek felállításával kívánták döntő szerephez juttatni a tudásban, néha nem is tagadták, hogy az agit.prop.-vonalba akkor sem illeszkedő társadalomtudományos intézeteket ezen a módon is „fegyelmezni”, (azaz bizonytalanságban tartani) kívánták. E kétarcúság — a tudomány- és kutatásszervezési koncepció egyoldalúsága és a politikai ideológia jelenléte — megítélésünk szerint most is színezi a tudománypolitikát.

A Történettudományi Intézet Igazgatóságának számolni kell ezekkel a körülményekkel, még akkor is, ha ezeket nem tartja „ideális”-nak. Ilyen viszonyok közepette kell az Intézet szakmai programjához a megvalósítás feltételeit biztosítani. Fokozottabb figyelmet kell fordítani az Intézet szakmai erejének érvényrejuttatására az új típusú pénzszerzési lehetőségek közepette is. Továbbra is tartózkodni kívánunk annak elfogadásától, hogy az egyéni pályázatok rendszere szétfeszítse a kutatóintézeti tervszerűség kereteit. De figyelniünk kell arra, hogy az Intézet jónevű kutatói a kutatáshoz szükséges feltételek megteremtésében az új projekt-finanszírozási rendszerben is támogatást kapjanak az Igazgatóságtól. Az intézetvezetési adminisztrációnak az eddigieknél is tájékozottabbnak kell lennie az alapítványi- és pályázati lehetőségekben, fel kell szólítania a munkatársakat az ezekben való részvételre.

Bármilyen áttekintéssel is rendelkeznek azonban az Igazgatóság és az igazgató a következő esztendőkből a szakma és a kulturális intézményrendszer felett, nem tudja kiküszöbölni a kutatói állományban rejtelkedő bizonytalanság érzését. Nemcsak a kutatóintézetekkel kapcsolatos huzavona kelti ezt a bizonytalanság-érzést, hanem az is, hogy a bérjellegű (tehát szerződésileg biztosított) dotáció továbbra is alacsony és az Igazgatóság eszközei elsősorban a pályázati pénzekkel való „pótfinszírozásra” terjedhetnek ki. Ezzel a kettősséggel a következő évek igazgatójának számolnia kell. (Ha csak a Pénzügyminisztériumnak a kormányzaton belüli érthetetlen omnipotenciája odáig nem terjed, hogy a pályázati pénzeket is úgy fogja kezelni az adózás- és a járulékkötelezettség terén is, mint a bérjellegű kifizetéseket, s ezzel azok reálértékét jelentősen csökkenti. Meg is szüntetheti ezzel a pályázati pénzek Intézeten belüli pótfinszírozási lehetőségét.)

III. Kiemelt kutatási témák

A Történettudományi Intézetben kiemelten kezelendő kutatási témák és a kutatási korszakok preferenciájának taglalása nagy helyet kapott az 1990–1995. évre benyújtott pályázati programjavaslatban. Ezeknek érvényessége megítélésünk szerint 1993-ban sem szűnt meg. Az akkori programjavaslatban foglaltakat megismerhette mind a Történettudományi és Filozófiai Osztály, mind a Társadalomtudományi Főosztály, mind az Intézet kutatóközössége. Minősítette a programot és vizsgálta Intézeten belüli megvalósítását az Akadémia II. Osztálya által lefolytatott kétféle felülvizsgálat is. Így csak emlékeztetni szeretnék az ott leírtakra, mint részben már az 1980-as években megkezdett, részben mint 1990-től új kutatási irányokra.

a.) A *társadalom- és művelődéstörténeti* kutatásokat az Intézet továbbra is előnyben kívánja részesíteni. Továbbra sem azt az utat választanánk, amely 1985-ben fogalmazódott meg: először egy rövid szintézis, eddigi ismereteink összefoglalása, majd pedig részletkutatások. Mi a fordított logika hívei vagyunk: először a kiterjedt és a mikrotémákkal is megbirkózó részletkutatások, s csak ezt követően a szintézis. A következő akadémiai periódusban tehát a társadalom- és művelődéstörténeti kutatásokat, az ezekkel foglalkozó tanulmánykötetek szerkesztését és segítését kell napirenden tartani. Nem tagadható viszont egy, a széles közönség számára készítendő társadalom- és művelődéstörténeti, monografikus összefoglaló elkészítése. Különösen a közép- és kora újkori kutatások teszik ezt lehetővé, míg a jelenlegi személyi adottságok éppen az újkori szintetizálást tűzhetik napirendre.

A közép-európai témák szerves beillesztése kutatási terveinkbe az elmúlt esztendőben sikerrel járt. Ahogy ezt folytatni kívánjuk, kihasználva a bécsi ÖOSI-val, a prágai egyetemmel, a pozsonyi Történettudományi Intézettel kialakult jó kutatói kapcsolatot, úgy folytatni kívánjuk a jelenleginél is nagyobb intenzitással az *egyház történeti kutatások* szervezését. Nem egy feltételezett kurzushoz igazodni akaró szemlélet hajt bennünket, hanem az egyházak tényleges társadalmi, kulturális szerepének megmutatási szándéka. Részben adattár-készítéséhez, részben társadalom- és művelődéstörténeti szempontú elemzésekhez kell a tal erőket megtalálni.

Továbbra is fontosnak tartjuk a *Történelmi Atlasz* megalkotását, és általában a *történeti kartográfia* művelését.

Mindezeknek a tematikus preferenciáknak az érvényesülése leolvasható az Intézet kiadványain, nem utolsósorban a História-könyvtár tematikai irányain.

b.) A *korszakok preferenciájában* is változatlanul a középkor, a török–magyar együttélés kora, a Habsburg birodalom és Magyarország, valamint az 1949 utáni korszakok művelését tartjuk elsősorban segítettőnek.

A *klasszikus középkor* kutatásának támogatása jobban csak szándék jelenleg, mivel rendkívül kevés az egyetemről kikerülő és a szükséges előképzettséggel rendelkező szakkáder. Az Igazgatóság kísérletezik a későbbi korszakok megfelelő képzettségű kutatóinak „átirányításával” és azzal, hogy az ezzel a korszakkal foglalkozni kívánó *egyetemi hallgatóknak* adjon ösztöndíjat.

A *török–magyar együttélés* korának nemzetközileg is fontos témájában az Intézet kutatói állománya jelenleg világviszonylatban is a legerősebb. A következő akadémiai periódusban meg kell találni azokat a nemzetközileg is figyelmet keltő szervezeti kereteket (folyóirat, évkönyv idegen nyelven), amelyek e kutatócsoport munkásságát és az egyes munkatársakat megillető presztízshez juttatják.

A *Habsburg birodalom és Magyarország összehasonlító kutatása* az elmúlt években újabb lendületet kapott. A magyar történettudomány jelenleg legkiegyensúlyozottabb és nemzetközileg is legeredményesebb kutatási területe. (Rendszeres nemzetközi konferencia-sorozatok, az osztrák–magyar kétpólusú kutatói szemlélet kitágítása a nem német, nem magyar népek kutatóinak bevonásával; az idősebb és legfiatalabb kutatói generációk szerves együttműködése valósul meg.)

Az 1949–89, azaz a *szovjet rendszer történetének* kutatásában a kezdeti jó törekvések csak a következő években engedik majd a közönség elé az eredményeket. Igen látványosak az 1956-os Intézet keretében dolgozó munkatársaink eredményei. A nemzetközi viszonyok feltárása és a köznapi élet történetének kutatása még csak az első publikációkat termelték. Az Akadémia elnöke által létrehívott Jelenkortörténeti Bizottság az ilyen kutatásokat már az eddigiekben is hathatósan támogatta. Remélhető, hogy a következő akadémiai periódusban ez a támogatás az eddigieknél is hatékonyabban fog a valóban nagyszabású munkák támogatására koncentrálni. Ezzel is segíti a józanító történelemhez közelítést egy olyan időszakban, amikor a magyar társadalmat politikai jelszavak kísérőmondataiként tudósítják az elmúlt 40 év történelméről.

IV. Az intézet infrastruktúrájáról

Az Intézet Igazgatóságának, megítélésem szerint, tovább kell folytatnia az infrastruktúra-fejlesztését. Az 1980-as években megkezdett központi számítógépes rendszerfejlesztés helyett mindinkább a *személyes használatú* számítógépek alkalmazását kell segíteni. Ahogy ezt eddig is tettük: a pályázati úton elnyert pénzekből vagy intézeti támogatásokból ösztönözni és segíteni a kutatók eszköztárának ilyen irányú modernizálását.

A kéziratok megjelentetéséhez és szerkesztéséhez szükséges *központi számítógépes rendszer* viszont továbbra is szinten tartani, egyes vonatkozásokban (pl. az adminisztrátornői kar *magas képzettsége*) javítani kívánjuk.

A *szerkesztői, dokumentátori állományt* nem kívánjuk a korábbi évtizedek létszámszintjére emelni. A fejlesztés súlypontját a szerkesztői munkafázisokra kívánjuk helyezni, ezen belül *különböző nyelven* munkatársakat alkalmazni, akik lehetőleg a szomszédos országok nyelveit (szerb, *horvát, szlovák, román*) bírják. A kiadói feladatokon belül a kiadványmenedzselést és a szerkesztést kívánjuk csak az Intézetnél tartani, a kiadói technikai fázisokat pedig bér munkába kiadni.

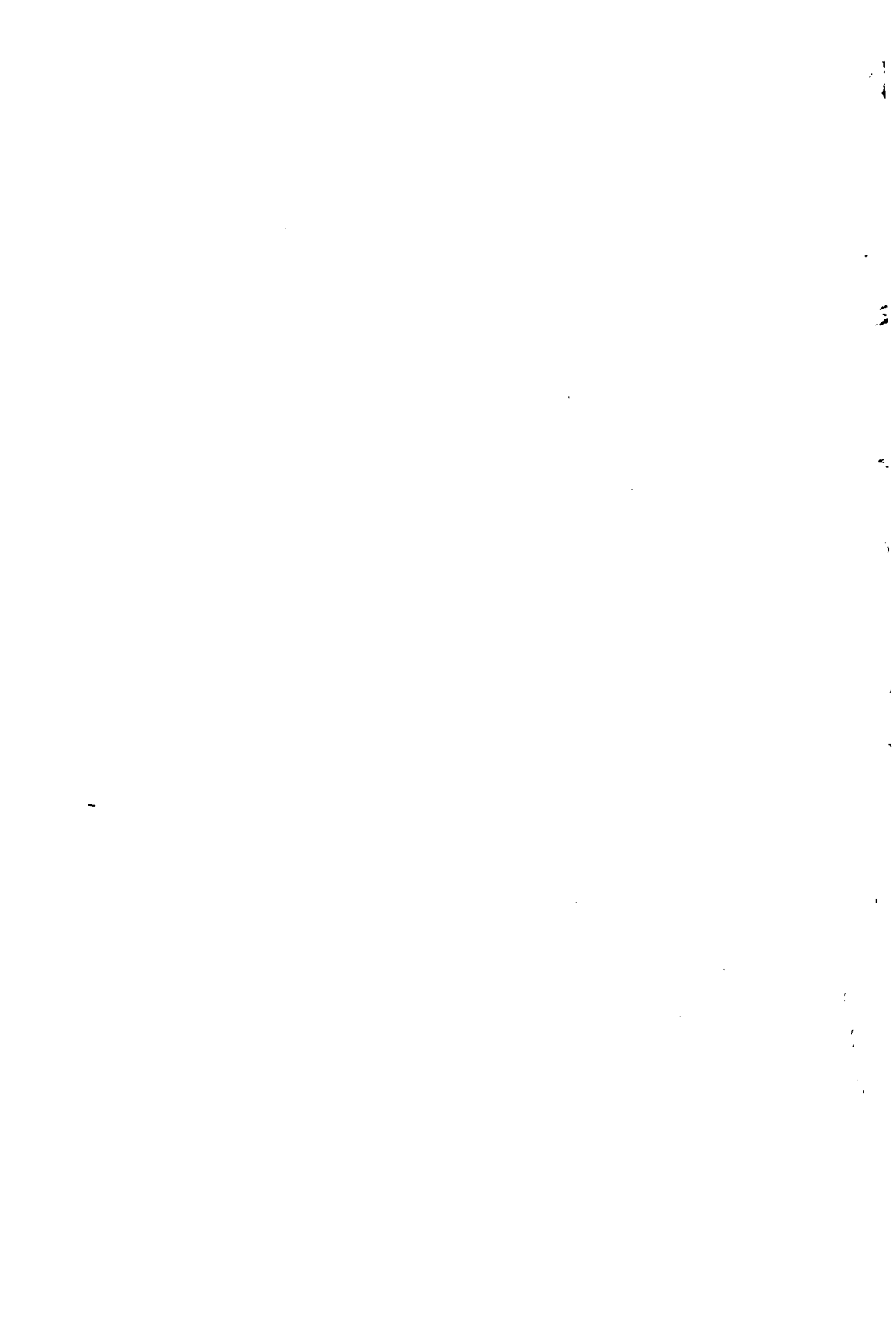
Sok év óta a legnagyobb gondot a korábban kitűnő *könyv- és folyóiratállomány* szűkülése okozza. A költségvetési csökkentés, valamint a nemzetközi szakirodalom bővülése arra int bennünket: ne engedjük sérülni a könyvtár nemzetközi és hazai *kézikönyv-anyagát*, ugyanígy a jelenleginél nagyobb súlyt helyezzünk a *nemzetközi folyóiratanyag* gyarapítására és a költségvetési csökkentés hatását a különböző részmonográfiák vásárlásának rovására hárítsuk.

*

Mindezek az elképzelések természetesen csakis akkor valósíthatók meg, ha az Intézet kutatói kollektívája az Intézet vezető funkciójában lévő munkatársaival egyetértésben támogatja a javaslatokat, és abban az esetben, ha az Akadémia vezetése a történettudomány bizonyos szükség szerű preferenciáját a társadalomtudományokon belül elfogadja.

1993. október 11.

Glatz Ferenc

E számunk szerzői

BALOGH MARGIT	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)
BÁNKI JUDIT	ösztöndíjas (ELTE BTK)
BESSENYEI JÓZSEF	a tört. tud. kandidátusa, egy. docens (METI)
DÁVID GÉZA	a tört. tud. kandidátusa, egy. tanár (ELTE BTK)
FODOR PÁL	a tört. tud. kandidátusa (MTA TTI)
GYÖRKEI JENŐ	alezredes (Hadtörténelmi Int.)
KARDOS JÓZSEF	a tört. tud. doktora, egy. docens (ELTE BTK)
MÁLYUSZ ELEMÉR	(1898–1989)
TÓKÉCZKY LÁSZLÓ	a tört. tud. kandidátusa, egy. docens (ELTE BTK)

egy. = egyetemi

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Bp.)

METI = Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete

tört. tud. = történelemtudomány

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szedési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Fotókész anyagról a nyomdai kivitelezést végezte:

9321286 AKAPRINT Kft. F. v.: Dr. Héczey Lászlóné

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdió
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA* Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

